SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povjest. — I. Археологија и повјест.

Strana — Страна

Dr. Ćiro Truhelka: Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribiča. (Sa 32 slike u tekstu) . . . . . 1— 52

Vjekoslav Jelavić: Pazvan-Oglu od Vidina. (Izvješće francuskog pukovnika Mériage) 173—216

Др. Б. Черовић: Поклон др. Л. пл. Талоција (Thallóczy) земаљском музеју у Сарајеву. (Неколико писама са старе Крајине.) (Са 3 слике у тексту) . . 217—238

Поп Петар Кајер (Kaer) и проф. Вид Вулетић-Вукасовић: Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450. (Са 1 сликом у тексту) . . 253—256

Др. Ћиро Трухелка: Опис Дубровника и Босне из год. 1658. . . . . 415—440

Dr. Josip Posedel: Prehistorijsko groblje kod Stôna. (Sa 2 table) . . . . . 441—444

Др. Мориц Фабер: Право барских надбискупа на наслов „примас Србије“ . 445—478

Karlo Patsch: Ilirska carina i megje provincijâ . . . . . 479—484

Dr. Ćiro Truhelka: Izlet zajedničkog kongresa njemačkog i bečkog antropološkog društva u Bosnu . . . . . 487—491

Др. Ћиро Трухелка: Налаз дубровачких гроша из Купреша . . . . . 491—492

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

Тома А. Братић и Ст. Делић: Народне игре са сијела и због у Горњој Херцеговини. (Са 28 слика у тексту) . . . . . 53—172

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

Viktor Apfelbeck: Paeninsulae balcanicae coleopterorum species novae. Nove vrste koleoptera s Balkanskog poluostrva . . . . . 239—252

Prof. † Eduard Richter: Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine. (Sa 20 slika u tekstu.)

Pripomena od dr. G. A. Lukasa . . . . . 257—258

I. Prilozi povjesti proučavanja Bosne i Hercegovine . . . . . 258—275

II. Historička i politička geografija . . . . . 275—321

III. Kraško područje . . . . . 321—366

IV. Opis pojedinih dijelova kraške površine . . . . . 366—414

Карло Мали (Maly): Извјештај о излету чланова међународног ботаничког конгреса у Бечу у Босну, год. 1905. . . . . 483—487

IV.

Kosta Hörmann: Oproštajna riječ . . . . . 493—494

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

Strana — Страна

Apfelbeck Viktor: Paeninsulae balcanicae coleopterorum species novae. Nove vrste koleoptera s Balkanskog poluostrva . . . . . 239—252

Братић Тома А. и Делић Ст.: Народне игре са сијела и збора у Горњој Херцеговини. (Са 28 слика у тексту). . . . . 53—172

Черовић др. Б.: Поклон др. Л. пл. Талоција (Thallóczy) земаљскому музеју у Сарајеву. (Неколико писама са старе Крајине.) (Са 3 слике у тексту). . 217—238

Делић Ст. види Братић Тома А.

Фабер др. Мориц: Право барских надбискупа на наслов „примас Србије" . 445—478

Hörmann Kosta: Oproštajna riječ. . . . . 493—494

Jelavić Vjekoslav: Pazvan-Oglu od Vidina. (Izvješće francuskoga pukovnika Mériage) . . . . . 173—216

Кајер (Kaer) поп Петар и Вид Вулетић-Вукасовић: Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450. (Са 1 сликом у тексту). . . . . 253—256

Lukas dr. G. A. vidi Richter Eduard.

Мали (Maly) Карло: Извјештај о излету чланова међународног ботаничког конгреса у Бечу у Босну, год. 1905. . . . . 483—487

Patsch Karlo: Ilirska carina i megje provincijâ . . . . . 479—482

Posedel dr. Josip: Prehistorijsko groblje kod Stôna. (Sa 2 table) . . . . . 441—444

Richter Eduard prof.: Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine. (Sa 20 slika u tekstu.)

Pripomena od dra G. A. Lukasa . . . . . 257—258

I. Prilozi povjesti proučavanja Bosne i Hercegovine . . . . . 258—275

II. Historička i politička geografija . . . . . 275—321

III. Kraško područje . . . . . 321—366

IV. Opis pojedinih dijelova kraške površine . . . . . 366—414

Truhelka dr. Ćiro: Izlet zajedničkog kongresa njemačkog i bečkog antropološkog društva u Bosnu . . . . . 487—491

— Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribiča. (Sa 32 slike u tekstu) . . . 1— 52

— Налаз дубровачких гроша из Купреша . . . . . 491—492

— Опис Дубровника и Босне из год. 1658. . . . . 415—440

Вулетић-Вукасовић Вид види Кајер поп Петар.

Sarajevo, januar—decembar. **1905.** Сарајево, јануар—децембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribiča.

Opisao

dr. **Ćiro Truhelka.**

A. Povjest nalaza.

Početkom mjeseca maja god. 1904. obreli su seljaci Omer i Avdija Mešukić u svome vinogradu, zvanom Prijeko više sela Ribiča u konjičkom kotaru vrč napunjen srebrnim novcem. Ulomci toga vrča dobavljeni su u zemaljski muzej, gdje je vrč, koliko je to bilo moguće, sastavljen. Vrč je dugoljasta, uska oblika, nešto slabo izbočene bočine, povisoka, uska grla sa uskom ručicom po strani, — obična vrsta vrčeva, iz kojih se u srednjemu vijeku pilo vino. Vanjština mu je bila obojena zelenom, dosta neuredno izragjenom caklovinom. Visina mu je 24·5 *cm*, širina grla 7 *cm*. Grlo bilo je začepljeno drvenim čepom, koji je još prilično dobro uščuvan.

U tome vrču bilo je, kako su nalaznici izjavili, svega 1422 komada srebrna novca, koje su oba brata odmah na licu mjesta megju se podijelili, tako da je svakoga zapalo 711 komada.

Nakon restauracije kušalo se u muzeju ustanoviti, koliko je od prilike komada moglo stati u vrč te je pronagjeno, da je u njemu bilo mjesta najmanje za 1400 a najviše, ako se novac što bolje u njem stisne, za 1460 komada. Prema tome može se reći, da je vrč bio do vrha napunjen novcima, kada ga je nekadanji vlasnik zakopao na mjestu, koje se danas zove Prijeko.

Ne može se dosta prežaliti, da zemaljski muzej nije ovaj put o tome nalazu bio odmah, čim se pomolio, obaviješten. Neukost nalaznika i pohlepa posrednika, koji su nastojali, da se u jednu ruku neukošću seljaka, a u drugu velikom vrijednošću nalaza okoriste, bili su uzrokom te taj nalaz nije odmah, kako to postojeća naredba zahtijeva predan zemaljskom muzeju, već je dospio u druge ruke, a muzej se tek morao boriti, da ga dobavi za svoju zbirku i time spasi za znanost. To mu je uz velike žrtve napokon i uspjelo, ali opet nije bilo moguće spasiti čitav nalaz.

Prvi glas o tome nalazu donio je upravi zemaljskog muzeja jedan Sarajlija, koji se je ponudio, da će ga, ako ga uprava ovlasti, nabaviti za muzej. On je doista predložio 1008 komada. Dok se uprava brinula, da pribere znamenitu svotu, koju nalaznici tobož išću za te novce, poslao ih je on u Beč, ne bi li tamo našao još bolju cijenu. Samo energičnom postupku uprave pošlo je za rukom prisiliti toga gospodina, koji je mandatom uprave dospio do tih novaca, da ih vrati, ali kada su vraćeni, bilo ih je samo

1006 komada, a dva jamačno su putem zaostala u rukama sabirača, koji ne mari, na koji način umnožava svoju zbirku.

Ovdje nije mjesto da izvjestimo o svim, često nelijepim epizodama, što su se desile, dok je muzeju pošlo za rukom spasiti za znanost bar najveći dio toga nalaza. Dosta je spomenuti, da je muzej za nj isplatio ravno dvadeset puta toliko, koliko su neuki nalaznici primili od posrednika, u koje su se oni pouzdali!

Osim ovih 1006 komada dobavio je muzej putem kotarskog ureda u Konjicu 160 komada, a od Omera Mešukića 100 komada, što ih je on sebi pridržao na uspomenu. Ostalih 156 komada dospjelo je u tugje ruke te se raznijelo na sve strane. Od tih komada mogao sam ustanoviti u 130, u čije su ruke dospjeli i saznati, da su svi istovrsni sa onim komadima, što su dospjeli u muzej, dočim mi je nepoznato, kamo su dospjeli ono 26 komada, kojima se zameo trag.

Svi ovi novci, a jamačno i oni, kojim je nestao trag, predstavljaju nam jednu karakterističnu vrstu bosanskih kraljevskih novaca, koji prikazuju na zaličju Sv. Grgura a na licu kraljevski grb uz ime kralja Tvrtka, odnosno kralja Tome.

Bosanski novci dosele se tako rijetko, obično samo pojedince nalaze, da je ova množina, što se tu od jednoć pomolila, pobudila veliku senzaciju u svakoga, koji se bavi bosanskom numizmatikom. Mi dakako nećemo obragjujući taj nalaz uvažiti *praetium raritatis:* to neka čine sabirači i trgovci; ali i ne gledeći na to, nalaz je od neprecjenjive važnosti, jer nam je on osnovom važnim zaključcima, koji bitno preudešavaju dosadanje nazore o bosanskoj numizmatici i o njenoj sistematici.

B. Značenje nalaza.

I.

Naša sredovječna numizmatika je jedna od najzamršenijih partija arkeologije, kojom se mi u Bosni imamo baviti. Ona je, bar kako danas stoji, skup zanimivih, neriješenih problema a proučavajući, na žalost prerijetke spomenike, koje se amo vrstaju, napredujemo vrlo sporo u tumačenju pojava, što ih sretamo na polju sredovječne bosanske numizmatike. Razlog tome je u jednu ruku taj, da su, bar dosele, nalazi bosanskih novaca bili vrlo rijetki, a u drugu su pismeni spomenici, koji bi nam protumačili novčane prilike u Bosni za domaćih vladara, kud i kamo rjegji.

Bosanski novci tako se rijetko nalaze, da sam ja, opisujući u ovom Glasniku god. 1894. ono malo bosanskih novaca, što se do onda u našem muzeju nakupilo, došao do zaključka, da se taj novac nije kovao za to, da udovolji potrebama prometa, već samo zato, da se manifestira suverensko pravo vladara, to jest onaj dio vladarskog prava, koje mi zovemo *jus cudendae monete.*

Mnogome se ovaj nazor činio neosnovanim, jer predpostavlja nešto, što je u svoj ostaloj sredovječnoj praksi nečuveno, i jer rijetkost sama nije bila dovoljnim argumentom. Ta prvi veći nalaz bosanskih novaca morao bi ga oboriti!

I doista, dobra sreća iznijela je od onda nekoliko povećih nalaza bosanskih novaca a nalaz, kojim ćemo se potanje baviti, tako je obilan, da danas o rijetkosti bar jedne vrste bosanskih novaca ne ima više govora. Pa i taj nalaz nam svjedoči, da je osnova bosanskomu novčarstvu u srednjem vijeku bila posve ina, nego li u drugim suvremenim državama, da su bosanski vladari, kujući svoj novac, bili liberalnijih nazora nego li njihovi vršnjaci, kojima je u tome poslu skrajni fiskalizam bio provodičem, i da nijesu kovali novac, da se njime na uštrb prometa i naroda obogate,

već da vrše svoje suverensko pravo kovanja. To sam zaključivao po relativnoj rijetkosti bosanskih a nerazmjernoj množini tugjih novaca, koji se u Bosni nalaze. Kao razlog rijetkosti navodilo se, da su bosanski novci vremenom ponestajali, jer su zlatari i kujundžije nemilice rastopili svaki komad, koji bi im dopao ruku; ali, ako su na taj način nestali bosanski, morali su nestati i tugji novci, a tih se — osobito dubrovačkih — nalazi sva sila.

Da ali ni bosanski novci nijesu svi stradali od ovoga zatora, to nam svjedoči najnoviji nalaz, koji je brojem prebogat te natkriljuje sve do sada poznate. Vrijednost tome nalazu ne sastoji se samo u tome, što je brojem egsemplara obilan, već u tome, što nam po svome sastavu dozvoljava, da njime riješimo pogdjekoja, do sada zagonetna pitanja bosanske numizmatike, da dosadanju klasifikaciju bosanskih sredovječnih novaca preudesimo i da malo jasnije zavirimo u tamu, koja je dosele zaodjela bosansku numizmatiku.

II.

Tema, kojom ćemo se u slijedećem izvještaju baviti, tako je važna i zanimiva, da nas nuka te se zabavimo i onim općenitijim pitanjima, što ih ima riješiti bosanska numizmatika, koja nijesu baš u najtješnjoj svezi sa vremenom, iz kojega naš nalaz potječe, ali su ipak nužna podloga razumijevanju prilika, koje su utjecale na razvitak autonomnog sredovječnog novčarstva u Bosni.

Prvo i najglavnije pitanje u bosanskoj numizmatici bilo bi to: koji je vladar u Bosni prvi počeo da kuje svoj autonomni novac?

Ljubić je u svome „Opisu jugoslavenskih novaca“ na to pitanje na brzo odgovorio, da je to bio ban Stefan Kotroman, praotac dinastije Kotromanića, te je njemu pripisao jednu vrstu novaca, na kojima se čita ime bana Stefana. Dokaza, da je zbilja Kotroman kovao taj novac, nije Ljubić nigdje iznio, tih nam dokaza ne pružaju ni historija niti listine pa zato je slobodno svakome, da vjeruje ili da ne vjeruje toj Ljubićevoj determinaciji. Ljubića je možda na tu determinaciju ponukala stilistička razlika, što je nalazimo izmegju bosanskih novaca sa imenom bana Stefana, te je stilistički prostiju i nesavršeniju vrstu pripisao Stefanu Kotromanu, a bolju njegovom sinu Stefanu Kotromaniću.

Ja sam već prije (Glasnik, 1894. str. 390.) bio mnijenja, da ta razdioba nije opravdana, premda ne ima sumnje, da megju ovim tipovima ima razlike. Ali ta razlika ne mora da bude uvjetom, da se ovi tipovi naprijeko porazdijele megju oba bana Kotromanove dinastije.

Osoba Kotromanova nam se prikazuje još tako mračnom, neizvjesnom, da nam se tek pričinja sjenom u bosanskoj povijesti. On nije ništa učinio, što bi bilo zamašna u bosanskoj povijesti. Došao je kao povjerenik ugarske krune u Bosnu, ugarski kralj ga imenovao banom, prvo vrijeme bijaše dapače podložan mačvansko-bosanskoj vojvotkinji kraljici Jelisavi. Oženiv se Jelisavetom, kćeri srpskog kralja Stefana Dragutina, jamačno mu je u bosanskim stranama porasao ugled, ali, ako je do sele bio pod dojmom ugarske politike i njenih interesa, valjalo mu je od sele prianjati uz Stefana Dragutina, svoga punca. Ono malo vijesti, što ih o njemu imademo, prikazuje nam Kotromana kao došljaka, koji dolazi vremenom u zemlji do velikog ugleda, a ako je on ikada u sebi i snivao o samostalnosti Bosne, nijesu ni prilike vremena bile take, niti je on bio dosta odvažan, da se ti sni obistine. Zar da si je taj ban mogao arogirati suverensko pravo kovanja novca, kada to nije činio ban Kulin i Matej Ninoslav? Zar da pripišemo čovjeku, koji je tek pomagao polagati temelj, na kojemu se

imala razviti bosanska država, tako važnu reformu, kao što je uvagjanje novčarstva, reformu, koja nije imala samo važnosti za samu Bosnu nego i za vas izokolni promet, kome bi se opće prilike time znatno promijenile?

Kotroman ima jednu veliku zaslugu, a ta je, da je bio otac bana Stjepana Kotromanića a djed kralja Tvrtka; ali u vrijeme, kada mu Ljubić pripisuje stvaranje bosanske kovnice, sin mu još nije bio na vladi, a unuk možda ni na svijetu. Jednom riječi, političke prilike onog vremena nam ne dopuštaju, da u Kotromana nazrijemo osnivača bosanskog novčarstva, te da njemu pripišemo one novce, koje mu je pripisao Ljubić.

Ličnost njegovoga sina Stefana Kotromanića pokazuje nam se u posve drugom reljefu. Mladić („fanciullo"), iza smrti očeve iz Bosne prognan, traži sa majkom u Dubrovniku zakloništa, dočim su mu braća Inoslav i Vladislav pobjegli na Medvedgrad kod Zagreba. Dubrovčani primiše, kako je Thaloczy (Glasnik, 1893., str. 21.) dokazao, bjegunce „kraljevski", banovića dadoše podučavati u latinskom, dadoše njega i majku slikati, a uspostavljenje banovića u očinjoj časti prisvojiše Dubrovčani kao svoj politički cilj. Mi tu sklonost Dubrovčana prema banu, kojom su se oni i za kašnjijih vremena često dičili, ističemo stoga, jer će ona mnogo toga tumačiti, što bi nam inače bilo neshvatljivo i jer moramo predpostaviti, da se je bjegunac, kada se je dokopao bosanskog banstva, zahvalnošću sjećao ljubavi, kojom su ga Dubrovčani u nevolji dočekali. Kada je Stefan II. zasio na banski prijesto — listine ga prvi puta spominju banom u godini 1322. — pokazao je, da je vrstan da izvrši onu zadaću, koju si je sam stavio, da ne samo poveća svoju moć i svoj upliv, nego da i Bosnu podigne na nešto viši stepen samostalnosti nego li je bila zadnjih decenija. Osvojenje zemlje humske, gdje su dosele vladali srpski kraljevi, te Krajine i Završja, ne samo da je Bosnu teritorijalno povećalo, već se ona otela i srpskom dojmu. On je osujetio Dušanov pokus, da u Bosni obnovi svoj upliv, a time, da je ban Stjepan u onome času, kada se srpska moć na Balkanu nalazila na svome vrhuncu, u Bobovcu prkosio caru Dušanu, uskratio mu zaprošenu kćer dati za ženu i da je malo iza toga protjerao zadnju srpsku četu iz Humske i Bosne, pokazao se u punoj samosvjesti. Taj sam faktum nam odaje ponosna čovjeka, svjesna svoje snage, a o takovom čovjeku možemo i lahko vjerovati, da se osjećao slobodnim, aragorati si pravo kovanja novca i u istinu kovati svoj novac.

Da se je on sam smatrao samostalnim suverenom, to nam svjedoči njegov pečat, što ćemo ga u dodatku opisati, na kome se zove „slobodnim gospodinom sve zemlje bosanske, usorske, solske, doljnje krajske i sve zemlje humske". Ban Stefan jamačno je znao, zašto demonstrativno meće na svoj pečat pridjev „slobodnog gospodina!" On se tu izdaje suverenom, a jedno od najvažnijih suverenskih prava staroga i srednjega vijeka bilo je kovanje novca. Ako je dakle koji od oba bana Stjepana po svojoj zasluzi i po svome značaju bio spodoban, da u Bosni uvede tako važnu uredbu kao što je kovanje novca, jamačno je to bio Stefan II. Kotromanić. Ovo je dakako hipoteza, koju smo pokušali prikazati što vjerojatnijom, a dokaze će nam iznijeti možda tek buduća istraživanja.

III.

Uvažimo li ovo malo, što smo letimice spomenuli, valja nam u kratko pregledati najvažnije tipove bosanskih novaca, kovanih prije onih, što su nagjeni u Ribiču.

Prije vlade bana Tvrtka imademo dosele poznata pet tipa. U prva četiri tipa prikazan je na licu, bilo stojeć, bilo sjedeć, ban po imenu Stefan, a na zaličju Isus,

u jednih sjedeći na prijestolu, u drugih stojeći, zaokružen mandorlom, to jest jajolikim vijencem biserastih zrna. Peta vrsta predstavlja nam na licu kacigu, okićenu na tjemenu dugoljastom daskom a poviš nje cvijetom, na zaličju sjedećeg Isusa.

Navedeni tipovi vrstaju se u slijedeće vrste:

I. VRSTA.

Lice: Ban sjedi na prijestolu, desnicom drži balčak mača položena na krilu. Natpis glasi: ∗STΘHΤ∗ ∗Ω·BΤΩ

Zaličje: Isus sjedi na prijestolu a do glave u polju s obje strane: IC XC

II. VRSTA.

Lice: Kao gori, natpis: BΤΩ BOSΩΤ ili S BΤΩ BOSΩΤ

Zaličje: Isus stoji okružen mandorlom u polju: IC XC

III. VRSTA.

Lice: Ban, punolik, stoji uspravno, zaokružen mandorlom, u desnici drži mač, u ljevici žezlo, okićeno krstom, do nogu bana sigle: dvije ptice ili dva kolutića. Natpis u okolo glasi: STΘHΤΩ BΤΩVS; STΘHΤΩVS· ·BAΩVS·B·; STHΤΩ· ·BΤΩ·BO·

Zaličje: Isus sjedi na prijestolu s obje strane: IC XC, a pod time katkada sigle: OΩ i ptica; N R; V S; Ω S; P M. (Sr. Ljubić, Popis, tab. XVI., sl. 1.—3., 7.)

IV. VRSTA.

Lice: Ban stojeći kao i prije, ali je izradba figure nešto bolja. Jedna pola natpisa glasi: STΘHΤΩVS, druga pola oštećena.

Zaličje: Isus stoji uspravno okružen mandorlom, u polju: IC XC a pod potonjim sigla: ꟼ. Poznat je samo jedan komad (u Ljubića, Popis, tab. XVI., sl. 8.).

V. VRSTA.

Lice: Sljem okrenut desno, viš njega dugoljasta daska sa horizontalnim nizom piknjica po srijedi, gori cvijet. Natpis glasi: STEFANVSBANVS BOSNE i STEFAN·BANVS:BOSN DI GR·

Zaličje: Isus na prijestolu sa: IC XC a pod time sigle: S T. (Sr. Ljubić, tab. XVI., sl. 12.)

Razmotrimo li pomnije tipove ovih novaca, opazićemo, da se u njima regbi zrcale političke prilike vremena, u kojemu se Bosna trudi da se otme dojmu susjedne Srbije, da se dovine samostalnosti svoje, da se konsolidira u državnu cjelinu. Tipovi, na kojima je prikazan vladar stojeći, sjećaju nas srpskih novaca Stefana Vladislava (1234.—1241.) (sr. Ljubić: III., sl. 13.—24.); ostale, gdje je ban prikazan sjedeći, nalazimo takogjer tamo za Stefana Dragutina Srijemskog (1272.—1316.), Uroša II. Milutina (1275.—1321.), Uroša III. Dečanskog (1321.—1331.) i Dušana (1331. do 1365.). Novci sa kacigom još nas življe sjećaju sličnih Dušanovih novaca. Ali uz tu sličnost nalazimo i bitnih razlika: na bosanskim novcima, gdje je ban prikazan stojeći, drži uz žezlo uvijek i mač u ruci, što na srpskim nema; regbi da time hoće alegorički prikazati, kako će si mačem u ruci izvojštiti neodvisnost. Dočim je na srpskim, tipološki srodnim novcima, prikazan Spasitelj bez iznimke po bizantinskom načinu, sjedeći na prijestolu, prikazuju ga neki bosanski novci već stojeći, a time se približuju dubrovačkim uzorcima.

Jedna vrsta nastala je jamačno pod dojmom onih vremena, kada su srpski vladari imali u Bosni upliva, te su banovi bili prinukani, da se njihovoj premoći, ne ću reći klanjaju, već da je uvaže; druga nam vrsta očituje težnju, da se taj upliv ukloni, a to je bivalo na taj način, da su banovi prianjali trgovačkim i prometnim Dubrovčanima, te svoj novac prilagodili njihovome. Tako je lik uspravno stojećeg Spasitelja preuzet od dubrovačkih novaca, a da se je bosansko novčarstvo posve prilagodilo dubrovačkom, svjedoči nam jedan velevažni nalaz, obreten u Lisom polju u Srbiji godine 1883., koji je pohranjen u biogradskom muzeju.

U muzej dospjelo je 137 komada srebrnih novaca, od kojih je u 134 komada na licu prikazan ban sjedeći, držeći desnicom mač položen preko krila. Natpis glasi ✱BAN STEPAN te je u nekojim variiran. U 23 komada glasi natpis BAN BS –N STEPAN te ono BSN jamačno ima biti kratica za BOSNE.

U 20 komada prikazan je na zaličju Isus sjedeći, u 2 komada, kao i na dubrovačkim groševima stojeći, a u 112 komada zamijenjen je lik Spasitelja sa likom sv. Blaža, zaštitnika dubrovačkog, koji je označen sa natpisom S BLASIVS RAGVSII ili S BLASIVS RAVSII.

Sv. Blaž bio je ne samo zaštitnik dubrovački, već je njegov lik služio Dubrovniku i kao grb, a da se na novcu jedne države smještava grb druge, susjedne, to je u numizmatičkoj praksi nešta tako neobična, da bi moralo svakoga presenetiti, kome bi taj nalaz dospio u ruke. I. g. Valtrović, koji je taj nalaz opisao u Starinaru sv. I., str. 32. i d., istaknuo je to kao nešto neobična. Kušajući, da tu anomaliju protumači, dolazio je do zaključka, da je taj novac kovan nakon mira, što ga je ban Stefan Kotromanić sklopio iza zadjevica godine 1349. To bi bio u neku ruku spomen-novac, koji je kovan u spomen tome izmirenju. Ali takove spomenice kovale su se obično u većem formatu a nikada u formatu sitnijeg kurzivnog novca, a kovalo ih se obično pomalo eksemplara a ne u tolikoj množini i, kako se čini ovdje, kroz dulje vremena. U lisopoljskom nalazu našao je naime sam Valtrović 26 raznih vrsti, a pomnije pretraživanje pokazalo bi možda još i sitnijih razlika, koje bi dokazale, da se kod kovanja onih 112 lisopoljskih komada upotrebljavalo više od 26 pečata. U sarajevskom muzeju imade 6 komada novaca iste vrste, a svaki od njih kovan je drugim pečatom, te prema tome možemo reći, da dosele poznajemo bar 32 razna pečata, koji su služili za kovanje ovih banskih novaca sa dubrovačkim grbom: to je pak najbolji dokaz, da su to novci, koji su kovani u velikoj množini, koji su imali služiti potrebama trgovačkog prometa a ne puke spomenice, kovane u spomen kojem historičkom činu.

Ako je time i značenje ovih novaca kao isključivo prometnog sredstva protumačeno, još nam nije protumačena zagonetka, što nam na njima predstavlja lik bosanskog bana uz dubrovačkog Sv. Blaža.

IV.

Za banovanja Tvrtkova imademo u Bosni samo jednu vrstu srebrenih novaca slijedećega tipa:

A. Lice: Ban, uspravno stojeći, drži u desnici mač, u ljevici žezlo sa krstom na vrhu a natpis u okolo glasi: TVϴRTCO BAN BOSNIϴ ili slično.

R. Zaličje: Isus u mandorli posve sličan kao i na dubrovačkim suvremenim groševima.

Ovu vrstu novaca nam krasno ilustrira nalaz, obreten kod Vranjske u kotaru bilećkom, gdje je nagjeno 19 komada Tvrtkovih novaca uz 148 komada dubrovačkih groša. Sravnimo li bosanske novce ovoga nalaza sa dubrovačkim, to ćemo opaziti prije svega veliku sličnost u prikazivanju Isusa na zaličju obih vrsta. Ta je sličnost i u vidu stilističkom i u vidu tehničkom tolika, da me je ponukala u mojem izvještaju o tom nalazu (Glasnik, 1902., str. 221. i d.) na mnijenje, da su i banovi novci kovani u samom Dubrovniku, ili da su bar kalufi načinjeni od dubrovačkih majstora.

To mnijenje tim je opravdanije, što mi znamo, da je ban Tvrtko zamolio dubrovačko vijeće, da mu dade majstore, koji će mu načiniti pečate za novce, na kojima je prikazan ban na jednoj strani mačem u ruci a na drugoj Isus.

Ali srodnost banovih novaca sa dubrovačkim nije samo tehnička i stilistička. Mjerenje obih vrsta novaca ovog nalaza pokazalo je, da se oni i težinom, dakle i

novčanom vrijednošću svojom posve slažu, jer je poprječna težina bosanskih 1·65 *gr.* a dubrovačkih 1·61 *gr.* Razlika je tako neznatna te ni sublizu ne prekoračuje sredovječni *remedium legis,* da možemo ustvrditi, da su obje vrste u novčanom prometu imale istu valutu; a da im je prometno područje bilo isto, to nam svjedoči i nalaz vranjski, gdje su obje vrste, na bosanskom tlu — dubrovačke dapače u većem broju — nagjene jedna uz drugu.

Takih slučajeva, da se nalaze dubrovački novci uz bosanske, naći ćemo još po koji put, a još su češći i obilniji nalazi u Bosni, u kojima se nalazi samo dubrovačkih novaca.

Kako su ti novci amo došli, to će nam lako svako protumačiti, koji poznaje prometne prilike srednjega vijeka u Bosni, gdje su Dubrovčani gotovo sav promet imali u svojim rukama; ali promet dubrovačkog novca u Bosni ne će se činiti od prve shvatljivim i razumljivim onome, koji pozna i uvaži opće prilike i načela, što su vladali sredovjekim novčarstvom u Evropi.

Da to pokažemo, valja nam bar u kratko razložiti ta načela, a to razlaganje pokazaće nam, da su u tome vidu Bosnom vladala posve oprječna, da ne reknem modernija načela.

Pravo kovanja novca — *jus cudendae monetae* — smatralo se od starina regalnim pravom, koje si je isključivo svojatala država, jer je državna komora[1]) iz kovnica vadila veliku korist. Ta korist danas istina nije tako velika kao nekoć, ali u srednjem vijeku kovale su države novac ne samo za to, da namaknu za trgovinu potrebno prometno sredstvo, nego da iz kovnice izvade što veću korist. Ta korist bila je znatno veća nego li trošak uprave kovnice, a višak bio je u mnogim kovnicama tako znatan, da je sačinjavao veliki dio državnog dohotka.

Višak, što su ga kovnice u srednjem vijeku davale državi, sastojao se u tome, da se novac izdavao prisilnim kurzom, to jest nominalna vrijednost novca uvijek je bila znatno veća nego li realna; kovana libra srebra imala je mnogo manje srebra nego libra nekovana, a višak, što je iz toga proizlazio, tako zvani *pisetum,* bijaše redoviti prihod kovnice. Taj su višak postizavale kovnice ili time, da su kovale novac laglji, ili da su primiješale srebru bakra, a ovu smjesu — *combustio* — izdavale su pod čisto srebro. Ta praksa osobito je pod kraj srednjega vijeka tako preotela mah, da je malo gdje bilo naći srebrena novca, u kome ne bi bar trećina, ili u najboljem slučaju, četvrtina bila bakrena primjesa.

Koliki je prihod imala kovnica od tog pizeta lako je proračunati, ali taj pizet nije bio jedini prihod komore ili ceke. Njega je daleko nadmašio prihod, što se u srednjem vijeku zvao komornim pridom — *lucrum camerae* —, a taj se sastojao u

---

[1]) Komora bila je u srednjem vijeku najviša financijalna vlast države. U njoj se vodila administracija kraljevskog imetka, u njoj je bila riznica i kovnica. Kraljevska se komora u bosanskim listinama spominje nekoliko puta: 1378. potvrgjuje kralj Tvrtko I. Dubrovčanima povlastice pa uz ostalo obećaje: АКО ЛИ КТО ДРЬЗНЕ И ПОТВОРИ СЛОВО КРАЛЕВЬСТВА МИ И ȢЗМЕ ИМЬ ЩО В' ѠБЛАСТИ КРАЛЕВЬСТВА МИ, ДА ИМА НИМЬ ПЛАТИТИ КРАЛЕВЬСТВО МИ И-С-ВОЕ КОМОРЕ.
(Mikl. 188.)

1419. oteo je carinik drijevski, koji se zavadio sa Lukšom Matulinovićem, poslovne knjige („kvaterne") drijevske carine te ih je pohranio u komori kraljevoj, da su mu pri ruci, ako bi došlo do suda (Jireček, Spomenici, 71.), a iz toga razabiremo, da su se u komoru davali u poklad i važniji dokumenti.

1443. spominje se knez Restoje kao komornik kralja Tvrtka II. Tvrtkovića (Mikl. 426.) a 1461. obećaje kralj Stefan Tomašević naplatiti Dubrovčanima dug svojih predšasnika iz svoje komore (ib. 489.).

tome, da se u stanovito doba, svake, ili svake druge godine potegao stari novac iz prometa i zamjenjivao novim. Svak je bio zakonom obvezan, da svoju gotovinu srebrena novca starijega kova zamijeni za novokovani, a kod te zamjene nije dobivao isti ekvivalenat novokovanog novca nego obično za trećinu manje. Država je i tu dakle imala veliku korist, a tim veću, što je taj lukrum bio gotovo neiscrpiv. Tome teškom porezu nije se mogao niko oteti, jer su činovnici komore nemilice zapljenjivali sve staro kovano srebro, što bi ga u koga zatekli. Da je svijet, da se otme tom porezu, na svaki način nastojao, da svoj novac krije pred komornicima, razumljivo je, a u tome možemo nazirati i razlog, zašto se baš iz onog vremena i iz onih krajeva, gdje su ovaki prećerani fiskalni nazori vladali, nalazi toliko zakopana blaga. Strah pred ratom nije toliko nagonio ljude, da zakopaju svoje blago, koliko strah pred komornikom.

Ovi drakonički nazori vladali su za srednjega vijeka i u Hrvatskoj i u Ugarskoj, a sudeći po tijesnim vezama, koje su vezale Bosnu s objema, mogli bi suditi, da su i ovdje bili u krijeposti. Ali premda o bosanskom novčanom ustrojstvu imademo na žalost premalo vijesti, ipak možemo nagagjati, da su tu vladali mnogo liberalniji nazori.

Još za srednjega vijeka obilovala je Bosna srebrnim rudama. U Srebrnici, u Ponoru i u Olovu bilo je bogatih rudnika, koje je isprva kruna sama obragjivala, a kašnje ih davala dubrovačkim zakupnicima u zakup. Za samo trgovanje srebrom trebalo je trgovcima posebnih povlasti. Mi to zaključujemo po naravi same stvari i po analogiji, koja nam je iz Srbije poznata i gdje su jamačno bile iste prilike kao u Bosni. Tamo su naime god. 1421. poslali Dubrovčani poslanika, da u despota zatraže „franchisie" koje ovlašćuje njihove trgovce, da u Novom brdu kupuju srebro (Jorga. 199). Za te povlastice valjalo je kruni ali jamačno nešta plaćati, a to se sumiralo jamačno do znatne svote, koja je išla u prilog državi. Ali srebrna ruda ostala je i u privatnim rukama državnim monopolom, jer je kruna stavila na svu produkciju i na sav promet srebra porez. Čisto srebro, što bi se vadilo iz rude i salilo u verge, nije se smjelo staviti u promet, dok se nije za nj platilo državi stanoviti porez, a takvo srebro označivalo bi se posebnim pečatom — *bullom* —, koji bi se utisnuo u verge za dokaz, da je od njih naplaćen porez. Takvo pečatom provigjeno srebro zove se u našim listinama bolanim srebrom, te se moglo prometom pronositi, dočim bi se nebolano srebro nemilice zapljenjivalo.

Bolano srebro spominje se često u bosanskim listinama srednjega vijeka, a taj postupak, koji je po naravi svojoj posve podesan, ipak je na jednu stranu davao povoda veksacijama sa strane komornih činovnika, a na drugu kriomčarenju trgovaca, koji su kušali, da se otimlju tome porezu.

Tako su se dubrovački poslanici Nikola Marin Gjorgjić i Marin Jakšin Gundulić god. 1428. imali tužiti kralju bosanskom na nekog carinara (gabelota), koji se ustručavao „a convegnir manifestare et bollare le quantità delli argenti", što bi se izvozilo iz Bosne kroz njegovu carinu (Jorga 241.) [1]. Razlog zašto je on ustavljao srebro

---

[1]) Lett. e Comm.

Comissio ser Nicolai Marini de Giorgio et Ser Marini J. de Gondola ambassatoribus ad serenissimum Regem Bosnae.

Semo informati che loro è vegnuto ad aldienzia certa novità facta per Milivoj vestro gabelloto inver di nostri mercatanti a convegnir manifestare et bolare la quantità degli argenti che portano fuor del vestro paese et che de altri paesi viene a passare per lo vestro regname. Et che nessun di nostri non olsi a comperare argento che non sia bollado in pena de perdere lo avere et legar la persona. Et per simile della gabella crescuta a Smuçicha et a cogniz et altre se altre trovasse esser de nuovo messe oltre le dicte. Semo

i zašto ga nije htio bolati, nije nam poznat, ali stvar je svakako bila važnija i u savezu sa pregovorima, što se ove godine radi bolanja srebra vogjahu izmegju Bosne i Dubrovnika. Po podatcima, sačuvanim o tome u dubrovačkoj arkivi čini se, da je bosanski kralj pooštrio naredbe, tičuće se bolanja srebra, a Dubrovčani nastojahu, da ga sklone na blaže shvaćanje. Želje Dubrovčana u toj stvari bile su u glavnome slijedeće: da se premetačina odredi samo u onim slučajevima, kada bi njihovi trgovci pronosili zbilja nebolano srebro, da se u slučaju, te se u trgovca zateče takovo srebro, ne kazni kupac, nego onaj, koji je prodao nebolano srebro, da se kontrola o prometu s tim srebrom ne obavlja posvuda, nego samo po trgovištama (mercado), a srebro, što bi se iz Ugarske ili tugjine provelo kroz Bosnu u Dubrovnik, da se uopće ne bola. (Sr. Jorga, 242, 243.)[1])

---

costretti ..... a dolerne delli vostri gabelloti perchè credemo che tal cosa non proceda dalla vostra Serenità considerato el buon portamento sempre facto alli mercatanti nostri, supplicando umilmente alla vostra corona che si degni di rimuovere questa ordinazione di gabelloti et che li nostri mercanti sian franchi a comperare et trarre comme è cesato e questa novità non sia.

(Nema dana) *Marzo 1428 S. D.* (Ovaj i nekoliko slijedećih ispisa iz dubrovačke arkive imao je dobrotu gosp. dr. Josip Posedel, ravnatelj velike gimnazije u Dubrovniku ispisati. Ja mu i na ovom mjestu najsrdačnije zahvaljujem na toj prijateljskoj usluzi. Pisac.)

[1]) Odnosni tekstovi dubrovačke arkive glase:

Cons. ragat. Die 13 octob. 1428

pro Bulla bosnae / prima pars est de induciundo super examinatione facta pro bulla bosnae de induciando ad diem mercurii proximam futuram post prandium.

Prima pars de portando ipsam examinationem particulariter super unumquemque prout ad eum spectat.

Die 23 octob. P. p. de incipiendo ab illis tribus qui sunt in carceribus pro facto bullarum de Bosna et novitatum.

de condemnando ipsum Stipcum (Murinich) quod ipse Stipchus stare debeat in carceribus prout nunc est usque ad medium mensis novembris.

de deliberando (super factis dobrasini tverdaich et Tomasii Clarich pro examinatione bulle

De condemnando ipsos quod stare debeant in carceribus ut supra usque ad medium mensis novembris proximi.

de delib. (super factis Vochaç Mure pro examinat. bulle.

de condemnando ipsum quod ipse Vochaç stare debeat in carceribus usque ad medium decembr. prox.

Lett. e Comm. 4./IX. 1428.

Ser Nicolò de Giorgio
„ Marino J. de Gondola } *Ambass. ad Regem Bossniae*

Del facto de tuor via la bolla et de rivedere le usanze antiche vedero quanto avete parlato colla Maesta del Re et che per nessun modo et non contenta a tuorla via ma che Dio lo sà che volentiera ne compiacerebbe quando potesse essere senza grande danno su ma per nessun modo el non vuol che arzento ingannato alla sua doana si possa comprar ne vendere et davi un partito digando che e contento che li nostri non sian cercati in le bissazze per non sugiacere a tanti pericoli, ma che nessun non possa comprar argento non bollato et che lui fara seguir buone spie et sel trovara che algun abbia contrafacto perda quello arzento et paghi ancora pena a lui de la et a noi de qua. Et non dice quanto. Et per vi dicemo che con tutta la vostra industria ne afforziate chel contenti in tutto a levar la dicta bolla secondo el tenor della vostra prima commission sel puo essere. Ma quando el pur vol voglia volemo che voi diate orecchi al l' altro partido chel vi da in questo modo zoè chelli suoi non possan vendere arzento non bollado et metta loro gran pene, questo fazza come li piace, ma alli nostri mercanti assai è di danno a perder solo quell' arzento che non fosse bollado. Ed altro arzento ne altra pena non è di razon. E poi che questa cercha delli arzenti si debbia fare lì nel mercato avanti il partir delli mercanti et in nessun altro luogo ne possa nessun dei nostri non si possa cercar, ma possa passar franco et libero come avanti. Et che alli nostri mercanti che vegnon de Hungheria e da altri luoghi con arzenti non si debbia fare alcuna novità pero che l' arzento che lor portano non siando del suo regno non die esser bollado. Et così contentando lui a questo modo semo contenti perochè come li direte per parte nostra certo anche noi voressimo sempre cercare ogni sua utilitade ed honore...

Datum Ragusae a. d. 4 sept. 1428. (Ispisao dr. Jos. Posedel.)

Koliko nam se po poznatim zapisima dubrovačke arkive čini, nije kralj u toj stvari popuštao, već je podržao stari postupak kod tog poreza za bolanje srebra.

Taj porez trebalo je dakle plaćati ne samo za sve srebro, što bi se u samoj Bosni kopalo, nego i za ono srebro, što bi ga dubrovački trgovci kupili u Ugarskoj i pronosili kroz Bosnu i Dubrovnik. Dubrovačka republika, koja se inače uvijek skrbila, da njihovi trgovci u Bosni ne budu izvrženi veksacijama, smatrala je, da je posve u redu, da bosanska uprava naregjuje pretragu i premetačinu u kućama onih Dubrovčana u Bosni, koji bi držali nebolana srebra, a ako su se u pojedinim slučajevima zauzeli za svoje sugragjane, činili su to u toliko, što su zahtijevali, da se ne kazni sam Dubrovčanin, u koga bi se našlo nebolana srebra, nego i onaj, koji bi mu to srebro prodao; a kada bi se krivac kaznio zapljenom, da se zapljenjuje samo nebolano srebro, a bolano da im se ostavi. Kralj Stefan Tomašević izdao je 23. novembra 1461. Dubrovčanima naročito povelju, kojom obećaje, da će se toga držati.

Kralj Tvrtko II. pokušao je god. 1441. da na srebro udari novi namet, da udari porez na samu produkciju te je naredio, da se od svega srebra, što bi bilo u prometu, digne porez od 1%, ali u tom slučaju digli se Dubrovčani listom, da tu nakanu osujete. Ne imajući drugih sredstava da prisile kralja, da odustane od svoje namjere, odredilo je dubrovačko vijeće štrajk dubrovačkih trgovaca u Bosni a ovima je razaslalo poziv, da u slučaju, te kralj ne odustane od svoje nakane, prekinu svaki trgovački saobraćaj s Bosnom i da se vrate kući. Takovi trgovački štrajkovi bili su uvjek skrajno sredstvo, kojim bi Dubrovčani nastojali da postignu što su zahtijevali, oni su se tim sredstvom često poslužili i uvjek uspjeli, a uspjeli su valjda i u tom slučaju, jer kasnije ne nalazimo više spomena tome porezu od 1%. (Jorga, 386.)[1])

Kolik je bio porez na bolanje srebra, o tome nemamo na žalost nikake vijesti, ali svakako možemo naslućivati, da je taj porez bio posve podesan, da zamijeni teški *lucrum camerae,* što je bio u običaju u susjednim državama. Bolanje srebra svakako je bilo moralnije fiskalno sredstvo nego li komorni prid, koji je sapinjao novčani promet u teške spone te je na koncu opet država time najviše štetovala. Ugarska na primjer nije nikada bila u takim financijalnim neprilikama kao za vlade Ljudevita Velikoga i za Sigismundove, kada je komorni prid premašio svaku granicu.

Bolanjem srebra imala je Bosna kao zemlja, koja producira srebro, u svojoj vlasti, da onu dobit, što su je druge države crpale iz prometa kovana srebra pod

[1]) Dotično pismo glasi doslovce:

Mercatoribus Bossine.

Rector di Rag. con suo cons .... alli nobili et savii zentilnomini.

A le 15 di questo recevessimo vostra lettera data in kogniza a di 10 detto. Et per la detta fossimo avvisati de la novitade che vol far el signor Re de bossina de pagar uno per cento sopra li arzenti che di là se comprarà e manderà a Ragusa, la qual vostra plenariamente intesa. Abbiamo previsto de scrivere una nostra lettera a la maesta del deto Re pregandolo con bone et efficacissime razon et umanamente che se degna di non voler innovare anzi omnino rimovere via tal gabella inusitata et non dovuta. La qual lettera vi mandemo alligata alla presente. Cometendovi che subito recevuta l' avrete dobbiate da 2 o 3 dì voi quali vi parerà et con quella debita reverentia et umanità se convien la detta lettera presentarli per parte de la nostra signoria et pregar et supplicar che la sua clementia se degna de non rinovar tal gabella de 1 per cento .... Quando veramente non volesse mutar propositon puo far scoder la detta gabella .... Comandemovi strettamente che sotto quella pena parevà alla nostra signoria niun di voi debbia ne presuma comprar arzenti ne dar denari alcun a voltura (? da nije „valturca") *ne investir ne in compar arzenti per modo niuno sintanto altro avarete sopra di zo della nostra signoria.*

Datum Rag. die XVIII novembr. 1441. (Ispis dra Posedela.)

velikim pritiskom, pobire u naprijed u obliku produktnog poreza, koji je mnogo pravedniji nego li *lucrum*.

Pošljedica sredovječnog komornog sistema bijaše ta, da su pojedine države branile i strogim kaznama kaznile uvoz tugjega novca, te dozvoljavale kurs isključivo vlastitom, jer kod tugjega novca crpala bi korist u novčanom prometu ona kovnica, u kojoj je dotični novac kovan. Što je trgovačkim prometom ulazilo tugjega novca u zemlju, prekupile bi, dakako uz mnogo nižu cijenu, domaće kovnice te bi ih prekovale u zakoniti novac.

U takim prilikama nije dakle bilo u Bosni nužno sapinjati novčani promet verigama pretjeranog monopola. Novčani nam nalazi svjedoče, da je u Bosnu tugji novac ulazio u velikoj množini; mi znamo dapače, da su Dubrovčani neko vrijeme imali privilegij, te im je njihov novac slobodno i bez zaprjeke kolao Bosnom. Što više, ako uvažimo ono malo historičkih vijesti, što ih imamo o novčanom prometu u Bosni za srednjega vijeka, mogli bi naslućivati, da je izmegju Bosne i Dubrovnika neko vrijeme postajala neka vrst novčane konvencije, a ta bi bila samo onda moguća, ako bi Bosna odustala od komornog prida i ako bi kovala novac, koji je po valuti bio istovrjedan dubrovačkome.

U prilog tome mnijenju mogao bi slijedeće navesti: Dubrovački kroničar De Diversis, opisujući dubrovačke novce, veli o srebrnim groševima i polugroševima *„hae duo monetae per universam Bosnam tanquam bonae ac sunt expenduntur praetio et valore Ragusino"*. Dubrovački srebrni novac kolao je dakle slobodno Bosnom, dočim je promet bakrenih folara bio zabranjen. I zbilja nalazimo za srednjega vijeka po Bosni vrlo mnogo srebrna novca dubrovačkog; kao u Dubrovniku računalo se i u nas na perpere, dočim je bakrenih folara nagjeno do sele vrlo malo u Bosni.

Ako nam to u jednu ruku tumači obilne nalaze dubrovačkog novca u Bosni, nuka nas u drugu, da u našem razmatranju pogjemo korak dalje i da pomislimo, da je u Bosni kovan novac po istom novčanom načelu kao u Dubrovniku, da je osnova valuti bosanskoj bila ista kao i dubrovačkoj. Da je bila druga, morao bi dubrovački dinar imati drugu vrijednost nego li bosanski, time bi nastala konfuzija u računanju, a zakonita valjanost dviju različitih valuta bila bi prije na uštrb prometu nego li na njegovu korist. I doista, posmatrajući najstarije bosanske novce, kovane prije Tvrtkova banovanja, opazićemo kako se valuta polako približuje dubrovačkoj.

Poprječna težina lisopoljskih dinara iznosi 1·25 *gr*, a sličnih bosanskih novaca, na kojima nema Sv. Blaža tek 1·1 *gr*. U tipa, gdje je ban uspravan a Isus sjedeć, poprječna je težina 1·89 *gr*, u iste vrste, koju je Ljubić pripisao Kotromanu ta težina iznosi 1·58 *gr*; novci sa uspravnim banom i Isusom na prijestolu poprječno su teški 1·62 *gr*, Tvrtkovi novci iz vranjskog nalaza važu poprijeko 1·65 a dubrovački 1·61 *gr*.

Razmotrimo li te brojeve, opazićemo, da su novci, na kojima je prikazan ban sjedeći za 25 % laglji nego li oni, gdje je prikazan stojeći, a to je bio razlog, te sam ove prve u svom opisu bosanskih novaca našega muzeja držao starijima od drugih. U drugu mlagju vrstu, koja se posve prilagogjuje dubrovačkoj valuti, valja vrstati i one novce sa stojećim banom prostije izradbe, koje je Ljubić, možda samo radi te prostije izradbe, pripisao banu Kotromanu. Oni su istina stilistički nesavršeniji, ali u sredovječnoj numizmatici stil i vanjsko lice nemaju one odlučne važnosti kao sadržina i vrijednost novca i zato ja mislim, da i ove novce valja pripisati banu Stefanu Kotromaniću, a ne njegovome ocu.

Niz brojeva, što smo ga naveli, jasno nam pokazuje, kako se bosanska valuta prilagogjuje dubrovačkoj, kako se za bana Tvrtka s njome posve izjednačila, a time se stvorila realna podloga onoj uzajamnosti, što je opažamo u novčanom prometu Bosne i Dubrovnika. Samo ako tu uzajamnost predpostavimo, možemo razumjeti, da se Tvrtko obratio na dubrovačko vijeće s molbom, da mu nagju majstora, koji će mu rezati kaluše *„cum christo ab uno latere et ab alio cum bano cum spata“*, dakle kaluše za iste novce, koji su nagjeni u Vranjskoj. S istog razloga je i shvatljivo, da je malo vijeće na 1. aprila 1365. ispunilo tu molbu, kako se razabire iz zaključka: *a minori consilio Radoe aurifici data fuit licentia, quod possit facere fieri cunia et ponzonos XII ad faciendum monetam pro servitio domini bani Bosne, que feramenta debeant operari in Bossina. Et preceptum fuit Radoe predicto, quod, factis dictis ferris, debeat huic consilio presentare et plura ferra non facere sub pena manus.* (Ljub., Popis, XXIV.)

Uzajamnost jamčila je Tvrtku, da će Dubrovčani paziti na to, da kod izvagjanja narudžbe ne bude defraudacije, jer bi i njima bila na štetu; a da su oni na to pazili vidimo po tome, što prijete zlataru Radoji, koji ima rezati za bana dvanaest kalufa, da će mu se ruka odsjeći, ako bi izrezao koji više.

Sjetimo li se energičkih prosvjeda mletačke republike, što ih je ova iznijela ponovno pred srpskog kralja Uroša za to, što je ovaj dao u svojoj kovnici u Brskovu kovati novce, koji su tek vanjštinom svojom naličili mletačkim i time dospio kao krivotvornik u Danteov „Pakao“, ili prosvjeda protiv Šubića, koji su takogjer kovali novce po uzoru mletačkom; sjetimo li se strogih kazna, kojim je ista republika kaznila uvoz toga novca, koji bi se na oko mogao zamijeniti mletačkim, onda nam odnošaj izmegju Bosne i Dubrovnika u novčanom pogledu nije nikako shvatljiv, dok ne predpostavimo, da je izmegju obje države u novčanom prometu postojala zajednica ili bar megjusobna ravnopravnost. Žalibože nam nisu poznate potankosti ovog odnošaja. Mi nemamo spomena ni ugovoru, kojim je došlo do te konvencije, niti znamo šta o pojedinim ustanovama njenim.

Nestašica historičkih vijesti u toj stvari lako nam je shvatljiva. Što je bilo u Bosni spomenika i dokumenata srednjega vijeka, propalo je za turskih provala, a u Dubrovniku, gdje se u arkivu sačuvalo mnogo historičkog materijala za povijest Bosne, zalud ćemo tražiti vijesti, koje će nam razjasniti ovo pitanje, jer su Dubrovčani sve, što se je odnosilo na njihove trgovačke povlastice i odnošaje prema drugim državama, smatrali najvećom državnom tajnom. Za take stvari znalo je tek malo uvaženih ljudi, dotične listine čuvali su u tajnim spisima, a možda je i nadošlo vrijeme, u kome su oni držali probitačnim, da pojedine spomenike iz prošlih vremena unište. Kako su tajinsteno krili svoje odnošaje prema Bosni, to nam najbolje razjašnjuje ovaj slučaj:

God. 1403. slali su oni „svome“ kralju Sigismundu poslanstvo, a na 24. septembra dali su poslaniku naputak, što će kralju sve kazati. U manjim političkim pitanjima mu daju bar neku slobodu, da kralju govori po vlastitoj uvigjavnosti, ali ako bi ih kralj upitao za njihove odnošaje prema Bosni, nalažu mu najveću opreznost. U spomenutoj instrukciji veli se naime doslovce ovo: „Ako bi rečeni naš gospodin htio od vas da dobije koju informaciju o Bosni i Dalmaciji, a stvar bi bila mala i nevažna te bi joj vi vješti bili, podajte mu tu informaciju, ali ako bi bila važna ili ako bi se ticala gabele, solane ili danaka, recite mu, da tome niste vješti“ (Gelčić-Thallóczy, Diplom. Rag., 130).

V.

Otkada je ban Tvrtko zaiskao u Dubrovnika majstore da mu režu pečate za kovanje novca, prošlo je gotovo pô stoljeća, a mi o bosanskom novčarstvu nemamo ni najmanjeg spomena. Tek god. 1404. sretamo opet prvu vijest, a da ju bolje razumijemo, valja nam se osvrnuti na političke prilike onoga doba.

Godine 1403. zaratio je bosanski kralj Ostoja na Dubrovčane. Namjera mu je bila, da liši Dubrovčane teritorijalnog posjeda u Bosni i da ih prisili, da njega priznadu svojim glavarom. Moralne potpore nadao se je Ostoja jamačno naći u tom ratu u Mlečana, a ko diplomatsku praksu Venecije poznaje, lako će doći do mnijenja, da su sami Mlečani potajno poticali kralja na taj rat. Sigurno je to, da je Ostoja kušao, da dobije Mlečane na svoju stranu. Pred jesen god. 1403., dakle u doba, kada njegove operacije protiv Dubrovnika nijesu bile najsretnije, posla Ostoja u Mletke poslanstvo, te im svoje volje ponudi trgovačke povlastice, ne bi li Mlečani preuzeli na polju trgovine konkurenciju protiv Dubrovnika. Kralj poziva mletačku republiku, da pošalje u Omiš a otale u Bosnu poslanike, koji će odabrati mjesto, prikladno za mletačko trgovačko naselje. Mlečani odazvaše se želji kraljevoj i poslaše proljećem god. 1404. Marka Dandula u Bosnu, a s ovim uglavi kralj na 22. aprila u Visokom trgovački ugovor, kojim podjeljuje Mlečanima još veće povlastice, nego su ih imali dubrovački trgovci, jer ih oslobagja od svake daće u trgovačkom prometu. Na kraju te povelje nalazimo slijedeći članak, koji se tiče novčanog prometa. Kralj veli: *„Item promittimus, quod de brevi fieri faciemus monetam nostram, que occuret per totum nostrum regnum taliter, quod predicti Veneti subditi et fideles Veneciarum erunt equales omnibus nostris subditis et aliis quibuscumque forensibus, qui venirent in nostro regno. Si vero deliberamus, quod non fieret nostra moneta, promittimus facere cum effectu, quod moneta dicti domini ducis et communis Veneciarum occuret per totum nostum regnum, sicut occurit ad presens moneta ragusiniensis“*.

Iz ovoga izvoditi nam je važnih zaključaka u pogledu bosanskog novčarstva ovog doba. Najvažniji je taj, da Ostoja za svoje dosadanje vlade nije kovao novca, već je bilo otvoreno polje prometu dubrovačkog novca. Mlečani, naziruć u tome veliku polakšicu, što je išla u prilog dubrovačkoj trgovini u Bosni, nagovarali su jamačno kralja, da kuje sam svoj novac i da time potisne dubrovački iz prometa. Kralj obećaje, da će kovati sam svoj novac, da time budu mletački trgovci jednaki ostalim, to jest, da dubrovački ne imadu pred njima u novčanom prometu tako zamašnu polakšicu, a ako se kralj ne bi sklonuo da kuje sam svoj novac, obećaje, da će i Mlečanima dati istu povlasticu, što je uživaju Dubrovčani, te će dozvoliti, da i njihov novac isto tako slobodno kola Bosnom, kao što kola i dubrovački. To je po mome mnijenju smisao ove listine.

Ova povelja u prvi mah nije imala praktične vrijednosti, jer ne progje ni dva mjeseca, a bosansko plemstvo svrgnu Ostoju na saboru u Podvisokom sa prijestola i izabra kraljem Tvrtka Tvrtkovića; ali što je u toj povelji uglavljeno, nijesu Mlečani držali da im je propalo. God. 1422. isposlovao je mletački poslanik u Visokome, Zan Zorzi, te je i kralj Tvrtko II. Tvrtković izdao na 21. decembra Mlečanima povelju, kojom im daje važnih povlastica u trgovini, prometu i u kolonijalnim pitanjima, a u toj se povelji, koja nam se sačuvala u talijanskom prijevodu mletačke arkive[1]) nalazi

[1]) Commemoralium, knj. XI., pogl. 87. Priopćio Ljubić u Monumenta spect. hist. Slavorum mer., VIII., 202.

slijedeća stavka: „*Item promettemo e semo contenti, che predicti Viniciani, soditi e fideli del prefato misser lo doxe e del comun de Veniexia, vegnando, stando in lo nostro regno e in cadauna parte de quello, possano expender la moneda del prefato misser lo doxe e del comun de Veniexia, como i Ragusei al presente spendono la soa, e le altre generazion, che vien in lo nostro regno in cadauna parte di quello, la moneta di so signori*“.

Iz toga razabiremo, da je Tvrtko II. potvrdio Mlečanima u vidu novčanog prometa iste povlastice, koje im je Ostoja obećao te je dozvolio i njima, da njihov novac po svoj Bosni slobodno kola, kao što je slobodno kolao Bosnom dubrovački i novac sviju naroda, koji bi dolazili u Bosnu. Ova potonja napomena vrlo je važna, jer nam kazuje, da ta sloboda nije bila isključivo privilegij Dubrovčana i Mlečana, nego, da je u Bosni u novčanom prometu vladala apsolutna sloboda, te se mogao trošiti svaki tugji novac, koji bi dospio amo.

Kada je kralj Stefan Tomašević zasio na bosanski prijesto, poslaše mu poslanstvo, koje je isposlovalo, te im je kralj poveljom, izdanom na 15. aprila 1461. u Jajcu potvrdio njihove trgovačke povlastice, a u toj povelji nalazimo doslovce isti pasus, koji smo gore u latinskom tekstu naveli. Iz te povelje razumijemo dakle, da je i kralj Stefan Tomašević iste povlastice potvrdio.

U sredovječnoj Evropi jedva da bi se našao još jedan slični primjer, da državna komora odustaje od komornog prida i da je dozvoljen neograničen promet tugjemu novcu. Ta praksa, koja protuslovi najelementarnijim načelima sredovječnog fiskalstva, može se samo time protumačiti, da se u ono doba u Bosni nije kovao novac.

VI.

Otkad je Ostoja obećao Mlečanima, da će kovati svoj novac, progje lijepi niz godina a mi o bosanskom novčarstvu nemamo spomena. Za gragjanskih ratova, kada su se Ostoja, sin mu Stefan Ostojić i Tvrtko II. borili oko prijestola, kada je Bosnom zavladao razdor i oligarhija nesložnog plemstva, valjda nije bilo zgode, da se provede tako zamašna reforma, kao što je dokinuće slobodnog prometa dubrovačkog novca a uvedenje monopolne bosanske kovnice. Nije bilo zgode već stoga, što su u Bosni sve stranke morale računati dubrovačkim uplivom.

U to doba kolao je jamačno samo dubrovački novac Bosnom, a dokaz tome mogli bismo nazrijevati u tome, što do današnjega dana nije poznat ni jedan novac Ostoje ili Ostojića, kovan u Bosni, premda imade kotorskih novaca, kovanih sa likom kralja Ostoje.

Tek god. 1436. nalazimo opet prvi puta pismeni spomen, da se u Bosni kovao novac. Na 12. juna poslaše naime Dubrovčani Nikolu Gjorgjića kao poslanika vel. vojvodi Stjepanu Vukčiću, a u naputku, što mu ga dadoše, rekoše mu, ako bi se Stjepan potužio na to da je cijena dukatu (montanza deli ducati) poskočila, da mu to protumači time, što bosanska gospoda u jednu ruku veoma traže zlato i što se u drugu kuje — dakako srebrni — novac u Bosni („per le monete si fano in Bosnia“). (Jorga, 338.) [1]

---

[1]) Naputak u Lett. e Commissioni di Levante glasi:

A ser Nicolò e Zorzi a vojvoda Stipan . . . . . .

. . . . . .

se per la montanza de li ducati se agravasse a voi et voi li responderete che cio molto dispiace alla signoria mia e molto ritorna in suo gran danno, perche le doane sue et altre se scotono a monete. Et per li gravi et altri bisogni suoi spendi ducati doro i quali con suo grando interesse convien mandare in altre parte acercare et comprare. Et tal carestia de ducati solamente è intervenuta per la rechiesta fatta qua per li signori de bosna in questo prossimo tempo passado e per le monete si fanno in bosna e non per altro. (Ispis dra Jos. Posedela.)

Sudeći po ovome, Tvrtko II. prihvatio je ideju, što su je Mlečani sugerirali njegovome predšasniku Ostoji, te je naumio da ustroji svoju vlastitu kovnicu, a kada je tu svoju namjeru zbilja izveo, promijenio se time vrjednostni odnošaj izmegju srebra i zlata a agio je poskočio. Dubrovčani nazirahu u tome povrjedu svojih povlastica, te i ovaj put kao i uvijek, kada se osjećahu povrijegjenim, proglasiše 1438., da se poslužim modernim izrazom, trgovački „štrajk", zabraniše svojim trgovcem, da trguju u Bosni te ih pozvaše sve natrag iz Bosne. Takim represalijama znali su, da bi vas trgovački promet u Bosni, koji je bio u njihovim rukama osujetili, a mogli su se nadati, da će time postići svoju namjeru. Možda je s time u savezu i druga mjera, koju su Duhrovčani iste godine (1438.) poduzeli te zabranili svojim trgovcima, da se srebro, što se iz Srbije uvažalo, provozi kroz zemlju vojvode Stjepana, valjda da time osujete plaćanje bolarine u Bosni. (Jorga 349.)[1])

Poznato je, da su Dubrovčani i u takim sporovima ostali udvorni ljudi, pa kada je u isto vrijeme umrla kraljica bosanska, poslaše, usprkos postojećem sporu, poklisara Nikolu Gjorgjića kralju Tvrtku sa nalogom, da mu izjavi sažaljenje Dubrovnika radi tog gubitka, a u naputku, što ga vijeće izda poklisaru, naloženo mu je, da u slučaju te bi bilo govora o tome, da su dubrovački trgovci vraćeni iz Bosne, izjavi, da je to odregjeno: „perche da certo tempo in qua el re si meti a bater nova zecha, la qual non core seno per le te nute de la regal Maiesta de Bosna" (t. j. jer je od nekog vremena kralj stao da kuje novi novac, koji do sele nije kolao vladanjem kraljevskog veličanstva bosanskog)[2]). Tvrtko II. dakle preobrazio je 1436. bosansko novčarstvo, jer se veli izrično, da takav novac dosele nije po bosanskom kraljevstvu kolao, ali sva je prilika, da je ta reforma bila još zamašnija, nego što nam se na oko čini. Dubrovčani sigurno nijesu imali ni najmanjega prava, da prosvjeduju protiv toga, da bosanski vladar kuje svoj novac, dok je njihovome bio zajamčen promet Bosnom. Tvrtko dakle ili je dokinuo tu slobodu, ili je odredio takove ustanove, kojima se taj promet indirektno dokida.

Izričnoj zabrani, da ulazi dubrovački novac u Bosnu, nemamo nigdje u listinama traga, a sigurno bi na nj naišli u dubrovačkim spisima, gdje su pomno bilježili, ako je koji dubrovački gragjanin dopao batina ili sitne kake štete. Da je kralj dirnuo u povlasticu, zajamčenu Dubrovčanima, jamačno bi našli tome spomena u dubrovačkim zapisima.

---

[1]) *Consil Rogat 20 decembr. 1438.*
de scribendo mercatoritus nostris existentibus in partibus sclavoniae, srebernize et bosniae quod non veniant per tenutas voivodae stephani cum aliquibus arzentis. (Ispisao dr. Josip Posedel.)

[2]) Odnosni tekst glasi:

Commissio ad regem Bosnae.

Rector di Ragusa con lo suo consilio e del pregato. Allò nobile Nicola de Zorzi ambassador al Re de Bosna. Dilecto cittadino nostro salute.

(Omissis.) *Et perchè da certo tempo in qua el si vien a batter in Bosna nova zecha la quale no core seno per le tenute della Regal Maestà de bosna et li mercadanti portando tal monete in altro paeze, quella moneta non li vien accetada in lo investir de le mercantie che per lor fano. Le qual mercantie vendendo non tanto che possono far alguno quadagno ma solamente non pono aver la mitade de lo cavedal — perho li e forza a ritrarsi da tal traffigo.*

Et se circa tal parlar la maestà de esso Re o altri de li soi vi paresse esser aiudi conzar questo fato e voi riglieti (raccogliete?) i detti che vi sarano fati sopra di zò, sicchè alla vostra vignuta tutto ordenatamente riportar possiate e avvisar la nostra signoria.

(Što slijedi znači od prilike: Ako vas kralj zapita, zašto naši trgovci ne dolaze u Bosnu, recite, da su oni kao pčele, koje idu, gdje imaju što da sisaju. — Ispis dra Jos. Posedela.)

Kralj prema tome nije naročito dokinuo tu povlasticu, a ako se Dubrovčani ipak tuže, sva je prilika, da je to uradio indirektno, a mogao je to učiniti na taj način, da je uveo u Bosni novu novčanu vrjednotu, različnu od dubrovačke. To mu kao vladaru nije mogao niko braniti, a dubrovački privilegij ipak se dokida time po sebi, ili im valja, da i svoju kovnicu preudese prema bosanskoj valuti.

Mi ćemo dalje nastojati da se metrologičkim istraživanjem osvjedočimo, je li ovo mnijenje osnovano.

Tvrtko je i nadalje kovao svoj novac i ne obzirući se na Dubrovčane.

Kada je umro Tvrtko II. Tvrtković a naslijedio ga Stefan Toma, poslaše mu Dubrovčani kao poklisare Nikolu Gjorgjića i Marina Mihe Restića, da mu se poklone i da isposluju potvrdu njihovih povelja. Na 20. augusta 1444. posla im vijeće u Bobovac naputak, a u ovome im nalažu, da spomenu i novu kovnicu [1]), a da kralja što prije sklonu, neka ga sjete, da Dubrovčani, kada je umro Tvrtko II., nijesu gledali ni na poslanstva Radivojeva, ni na vojvode Stjepana Vukčića, koji su bili željni, da ih predobe za njihovu kandidaturu, već da su samo njega priznavali kraljem bosanskim. Ako kralj ne bi poslušao te opomene, ovlašćuje vijeće svoje poklisare, da zaprijete kralju, da će se Dubrovnik potužiti kralju i staležima ugarskim.

I god. 1446., imali su poklisari, koji su pošli bosanskom kralju u Milodraževo, da se tuže radi ceke (zecca) i da ga podsjete da plati dugove predšasnika svojeg Tvrtka II. (Jorga, 417.) [2])

Ali, kao što se nije dao Tvrtko prijetnjama sklonuti, tako je i Toma ostao i sada neumoljiv te je i nadalje kovao svoj novac. Tek god. 1451. dogjoše Dubrovčani u toj stvari do cilja.

U prilog bio im je u to doba rat izmegju bosanskog kralja i srpskog despota te nesloga, koja je zavladala izmegju bosanskog kralja i ugarskog gubernatora Ivana Hunyada. Kralj Toma tražio je u tom sporu oslona u Dubrovčana, a oni su mu se sami ponudili posrednicima mira izmegju njega i despota. Cijena toj usluzi bila je valjda ta, da je Toma bio voljan odustati od svoje kovnice; bar obavješćuje vijeće dubrovačko svoje poslanike, što ih je poslalo god. 1451. despotu, u naputku izdanom na 17. juna, da je bosanski kralj odustao od toga, da sam kuje svoj novac i da je obećao slati srebro u Dubrovnik, da se tamo prekuje u dubrovački novac. (Jorga, 449.) [3])

---

[1]) Na kovnicu odnosi se ovo mjesto u naputku:

Lett. e Comm. 1444. bez datuma.

(Omissis.)

Appreso per la destitutione della zecca per la quale dite auere parlato alla prefata maestade, la quale Vi ha risposto che anchora vuole aver parlamento con Voi. sopra dì zò Ve dissemo che chosì debiate avere a mente anchora refrescare et renovare la dimanda nostra sopra el decto fato attendendo con ogni diligentia a Voi possibile de persuadere alla prefata Maestade con tutte quelle belle razon et motivi che meglio saprete che si voglia degnare de desmentire la detta zecha. (Ispisao dr. Jos. Posedel.)

[2]) Lett. e Comm. 31. maja 1446.

(Omissis.)

Etiam per quello che ne dite de la Maesta di Re Thomas la qual anchora non vi aveva dato resposta sopra le domande de la zecha e del debito del Re Tuerdcho perche Radoslavo Clessich et Conte Restoye anchora non eran vegnuti, ma vignendo subito ne darian risposta ve dixemo che credemo che perfisa ora avrete avuto la detta risposta ma pur in caxo non l avresti abuta sollicitarete de averla et de obtegnir La nostra intention segondo Vi fò a comesso per la nostra signoria.

[3]) Lett. e Comm. 17./VI. 1451.

(Omissis.)

Item perche li dicti Restoe e Michel disseno per vostra parte come la vostra serenità e contenta che sul suo terreno non se bata più moneta et che lo vostro argento saresti contento mandar a Ragusa et che la

Mjesec dana iza toga obavješćuje dubrovačko vijeće svoje poklisare, koji su bili pošli na bosanski dvor, Mihu i Marina Restića, da će se sklopiti ugovor. Čim se potpiše ugovor mira izmegju despota i kralja, republika da je pristala, da kuje za kralja novce *„come li nostri danari proprii"*. (Jorga, 451.)[1])

Time bi se vraćalo bosansko novčarstvo na isti stepen, na kome je bilo prije god. 1436., ali da li je do toga u istinu došlo, nije nam za sada poznato. Mi bi dapače smjeli posumnjati, da do toga nije došlo, jer u jednu ruku imade mnogo novaca kralja Tome, koji su se do danas sačuvali, u drugu imademo jednu povelju kralja Stefana Tomaševića, po kojoj možemo zaključiti, da ni pod kraj vlade Tomine Dubrovčanima nije pošlo za rukom, da isposluju definitivno dokinuće bosanske kovnice.

Kada je Tomašević zasio na prijesto, izigje pred njega dubrovačko poslanstvo, a on mu izda povelju, u kojoj se doslovce veli: „...i nas umileno pomoliše,..... da bismo oslobodili, da pinez nih dubrovački hodi po rusagu kralevstva mi, kako je i prvo hodio; i mi čuvše nih počtene i prilične mobe a prave, satvorismo milost našu gospocku mnogo počtovanomu gradu Dubrovniku, našim dragim i srčanim prijatelem, knezu i vlastelom i vsoj općini vlasteo dubrovačcih, oslobodismo i učinismo, da nih dinari dubrovačci hode slobodno i da se sprate po našem rusagu, da slobodno nim trguju nih trgovci i ini vsaki človek, kako je bilo za prve gospode kralev bosanscih. — Zato tvrdo zapovidamo slugam kralevstva mi, voevodam, knezovom, županom, carinikom, vsakoga stanija ludem, vsakomu u svoju prav, da im nitko ne ima prjez toj niednu zabavu učiniti."

Što su Dubrovčani uzalud kušali da postignu u kralja Tvrtka II. i u Tome, to je postiglo poslanstvo, koje je došlo da se pokloni i da pozdravi novo okrunjenog bosanskog kralja Tomaševića, a da je baš on njima udijelio tu povlasticu i da povelja nije prepis starije, koju bi kralj po običaju, primajući poklon dubrovačkog poslanstva, samo na novo potvrdio, to možemo zaključiti iz zaključnog stavka, kojim kralj nalaže svojim dostojanstvenicima i slugama, da se drže strogo povelje. Takovi nalozi davali su se samo u prvoj izvornoj povelji, dočim se obično u prepisima, kojim se starije povelje iznova potvrgjuju, ne bi ponavljali, jer je predmnjijevati, da su od dulje vremena postojeće naredbe u pameti državnim organima, te nije nužno iznova ponavljati ih.

VII.

Ako saberemo ono malo historičkih vijesti, što smo ih gore iznijeli o sredovječnom bosanskom novčarstvu u jedno, dolazimo do zaključka, da je u Bosni za banova uz bosanski kolao i dubrovački novac, da je god. 1436. Tvrtko II. kovao isključivo svoj novac, da je ta praksa ostala u krijeposti za čitave vlade kralja Tome ili bar do god. 1451., a tek Stefan Tomašević opet je podijelio Dubrovčanima privi-

---

se dovesse batere in monete de Ragusa, pertanto li detti rector zentelhomini acetano la detta proferta graziosamente fata e ve ringraziano grandemente e vi offeriscono de far batere in moneta lo detto vostro arzento li quali manderete a ragusa.

Dat. Rag. die XVII Juni 1451.

[1]) Lett. e Comm. 18./VII. 1451.

Direte etiam per lo fatto de la cecha che quando ala sua maesta parerà el manda de qua de li arzenti a far batere, perche noi semo disposti di farli ogni complacentia e cossì sara batuto el detto arzento come li nostri proprii.

Dat. Rag. die XVIII Julii 1451.

legij, da se njihov novac slobodno troši po Bosni, ali je i on kao nekoć i banovi uz to kovao svoj novac, koji je bio po vrijednosti jednak dubrovačkom.

Za razdoblje izmegju momenta, kada se Tvrtko I. zakraljio pa do god. 1436. nemamo o bosanskom novčarstvu nikakovih vijesti. Ako se osvrnemo na dosele poznatu seriju bosanskih novaca, naći ćemo po Ljubićevoj klasifikaciji zastupane bosanske kovine banova Stefana Kotromanića i Tvrtka I., kraljeva Tvrtka I. i II., Tome i Stefana Tomaševića, dočim su nam dosele nepoznati novci Dabiše, Ostoje i Ostojića, ili jednom riječi, nama fale dosele bosanski novci iz razdoblja od god. 1391. do god. 1436., pri čemu ne uvažujemo autonomne kotorske novce, što su ih kovali Kotorani za vlade Ostojine i provigjeli likom kralja Ostoje.

U velikom nalazu iz Ribiča, u koliko je dospio u zemaljski muzej imade 711 komada novaca, koji po Ljubićevoj klasifikaciji pripadaju vladi kralja Tvrtka I. i 560 komada iz dobe kralja Tome. Taj nalaz obuhvatao bi prema tome razdoblje od god. 1376. bar do god. 1443. to jest do prve godine Tomine vlade.

Ali kako su raznovrsni pečati na novcima kralja Tome u ovome nalazu, gdjekoji od njih i veoma istrošeni, moramo zaključiti, da ti novci nijesu kovani svi na početku njegove vlade, nego i po koju godinu iza nastupa njegova, moramo dakle zaključiti, da nam oni predstavljaju novčane spomenike razdoblja od najmanje sedamdeset a najviše devedeset godina.

Ja sam nastojao da saznam, kojim tipovima pripadaju i ostali novci iz Ribiča, koji su dospjeli u privatne ruke, a pošlo mi je za rukom saznati, da je 43 Tvrtkova a 40 Tomina, dakle se dalo ustanoviti, da je bilo svega 754 Tvrtkova a 600 Tominih i 68 neopredjeljivih.

Od Tvrtka I. pa do Tome imademo ali u Bosni niz vladara, od kojih nam nije dosele poznat ni jedan bosanski novac; a samo Tvrtku II. pripisao je Ljubić jednu vrstu, koja se ne razlikuje bitno od onih, što ih pripisuje Tvrtku I.; a pošto bi po njegovoj klasifikaciji taj nalaz obuhvatao čitavo razdoblje od prvog bosanskog kralja pa do Tome, moglo bi se očekivati, da će se u onoj množini novaca naći bar po koji komad Dabišin, Ostojin ili Ostojićev; ali njima nije bilo ni traga!

I u tome vidu potvrdio bi taj nalaz ono, što nam listine nagoviještaju, da naime kraljevi Dabiša, Ostoja, Ostojić nijesu kovali svoga novca. Uvjet ovome zaključku bio bi dakako taj, da je Ljubićeva klasifikacija osnovana; ali, premda ćemo na osnovu samoga nalaza zaključiti, da njegova klasifikacija nije opravdana, opet smo uvjereni, da je u Bosni bilo vrijeme, kada je njome kolao isključivo dubrovački novac, a bosanski se uopće nije kovao. Vlada banova Kotromanića i Tvrtka predstavlja nam doba ravnopravnosti u novčanom prometu, gdje je, kako nam lisopoljski i vranjski nalaz dokazuju, uz bosanski novac kolao i dubrovački, a razdoblje, u kome ne nalazimo bosanskog novca, predstavljalo bi nam periodu, u kojoj je dubrovački novac sam bio prometnim sredstvom. Da time, što je Bosna prepustila potpunu slobodu dubrovačkom novcu, ne štetuje fiscus (komora), uveo se u praksu možda onaj isti postupak, kome se, kako znamo, dosjetio i Toma, koji je naumio slati svoj novac i svoje nekovano srebro u Dubrovnik, da se tamo prekuje u dubrovačke dinare.

Mimogred budi spomenuto da je sva prilika, te tome postupku valja pripisati, zašto se stariji bosanski novci tako rijetko u Bosni nalaze, jer se jamačno i sav stariji novac u Dubrovniku prekivao.

Rekosmo, da se u ribičkom nalazu nije našao ni jedan novac onih vladara, od kojih su nam dosele novci nepoznati, ali još je čudnije, da se nije našao ma ni jedan

dubrovački, a to bi bilo dokazom, da taj nalaz potječe iz onoga doba, kada je dubrovačkome novcu po suponiranoj naredbi kralja Tvrtka II. Tvrtkovića bio promet u Bosni zabranjen.

Ali, ako i nalazimo tumača činjenicama, da se u tome nalazu ne nalazi ni novaca Dabiše, Ostoje i Ostojića, da u njemu nema ni dubrovačkih novaca, ne bi nam bilo moguće protumačiti, zašto u tome nalazu, u kome ima toliko komada Tvrtka I. i Tome, nema ni jednoga Tvrtka II. Ljubićeve determinacije, premda je ovaj po Ljubiću kovao novac?

To pitanje je najvažnije, što nam ga valja na osnovu ovoga nalaza riješiti, a da to uzmognemo, valja nam se osvrnuti na same tipove.

Svi novci ovoga nalaza tipologički spadaju jednoj te istoj grupi, u njih je na jednoj strani isti grb sa slovom T, a razlikuju se bitno samo time, što se na jednim nalazi ime Tvrtka I., na drugim ime Tome. Prvu vrstu pripisuju numizmatici Tvrtku I., drugu kralju Tomi. Po toj determinaciji reprezentirali bi nam ti novci, kako je rečeno, razdoblje od sedamdeset do devedeset godina, a u tome razdoblju apsolutnu prazninu od 52 godine, to jest od smrti Tvrtka I. pa do zakraljenja Stefana Tome.

Novčani nalazi srednjega vijeka, koji bi obuhvatali tako veliko razdoblje — sublizu jedan vijek — vrlo su rijetki, ali u svoj povjesti numizmatike jamačno je nečuveno, da bi takav nalaz ujedno predstavljao apsolutnu prazninu od pola vijeka. Taka činjenica već je s toga nenaravna, jer protuslovi čitavoj sredovječnoj praksi. U srednjem se vijeku mijenjao novac još brže nego li danas, a i danas bi bilo nevjerojatno, da bi jedan novac još i 50 godina nakon smrti vladara, koji ga je kovao, kolao kao isključivo prometno sredstvo zemljom, a da mu našljednici ni pomislili ne bi kovati svoj novac. Da su pečati Tvrtka I. bili načinjeni od najljućeg modernog čelika, morali bi se u pedeset godina uporabe raskovati u prah, a nužda bi morala prinukati njegove našljednike da načine nove pečate!

Iz kompleksa ovih nevjerojatnosti ne ćemo prije izići, dok ne posumnjamo, da nam njihova osnova — dosadanja klasifikacija bosanskih novaca — nije pouzdana.

Na novcima, što ih Ljubić pripisuje Trtku I. čitamo dosta razgovjetno ime TVARTCO, ali da je taj novac kovan od Tvrtka I. ili od Tvrtka II., to po samom novcu ne možemo razabrati. Ljubić i ostali numizmatici, jamačno su se obazreli na historičku ličnost Tvrtka I. pa su sve te novce bez iznimke pripisali ovome, a Tvrtku II. ostalo je samo nekolicina komada, na kojima se čita natpis: DNS TT REG·BOSN ili DNI·TT TEGS BOSNE.

Ono dvostruko T jamačno se držalo za inicijale imena Tvrtko Tvrtković, ali oni, koji to tako čitaju, jamačno nijesu pomislili, da je patronimikon „Tvrtković“ tek pomagalo novijih historičara, koji time razlučuju oba Tvrtka: u samim listinama Tvrtkovim ili u suvremenim spisima uzalud ćemo tražiti, a imena „Tvrtković“ ne ćemo naći[1]). Ne ćemo ga naći već s toga razloga, što u srednjem vijeku nije bilo običaja, davati patronimikon vladaru a još manje je bilo običajno, stavljati taj patronimikon na novce. Novci, na kojima nalazimo taj podvostručeni T su polugroši, dakle mnogo manji nego li groši, pa rezbar jamačno nije imao dosta mjesta, da izreže čitavo ime te ga je skratio sa dva najkarakterističnija slova — što se vrlo često dogagja, — a u tom slučaju ono T T znači naprosto „Tvrtko“, ili je u opće pogrješno izrezao kaluf;

[1]) Jedina iznimka je jedan pečat na listini Tvrtkovića. Napis na tom pečatu je slovjenski a ne latinski, a pečat je iz prvog doba njegove vlade, kada je bilo kralju još nužno narodu iznijeti na oči, da je on potomak Tvrtka I. U kašnjim pečatima nema tome spomena.

ni u kojem slučaju ali ne možemo pouzdano dokazati, da li novac valja pripisati Tvrtku I. ili Tvrtku II.!

Po čitavoj tehnici pečata, po stilu tipova — a taj bi se u 50 godina srednjega vijeka znatno promijenio — moramo zaključiti, da i ti novci pripadaju istoj dobi, kao i oni, na kojima je kraljevo ime ispisano i koje je Ljubić pripisao Tvrtku I.

Pošto ali dosele nemamo pouzdanoga razloga da odlučimo, valja li novac sa imenom Tvrtka pripisati prvome bosanskom kralju ili pak Tvrtku II., onda ih možemo istim pravom pripisati ovom potonjem.

Ako pak predpostavimo, da su novci sa imenom kralja Tvrtka kovani od Tvrtka II., onda nam nestaju od jednoć sve poteškoće, na koje smo naišli kod prosugjivanja nalaza, o kojemu govorimo:

1. Nalaz onda ne obuhvata razdoblje od 90 godina, nego mnogo manje, to jest od godine, kada je Tvrtko II. počeo kovati svoj novac (1436.) pa najdulje do smrti Tome, dakle najviše od 25 god. Sva je ali prilika da siže samo do godine 1451., kada je Toma po pismenim spomenicima slao svoj novac u Dubrovnik, da ga prekuju u dubrovački novac. U tom slučaju obuhvata nalaz razdoblje od 15 godina;

2. nalaz nam ne predstavlja u tome razdoblju prazninu od pola vijeka, nego suvisli niz novaca dvojice vladara, koji su slijedili jedan drugome;

3. ne treba nam se čuditi, što u tome nizu nema novaca Dabiše, Ostoje i Ostojića, jer su ovi vladali davno prije, nego li su kovani novci; i napokon

4. nemamo se tome čuditi, što u tome nalazu nije bilo baš ni jednog dubrovačkog novca, jer znamo, da je Tvrtko II. kovao svoj vlastiti novac, jamačno sa namjerom, da iz bosanskog prometa potisne dubrovački.

Ja držim, da su ovi argumenti tako neodoljivi, da nas moraju ponukati na to, da promijenimo dosadašnju determinaciju bosanskih novaca i da bez iznimke sve novce, koji imadu ime kralja Tvrtka i koji su stilistički posve srodni Tominim, pripišemo Tvrtku II., a ne Tvrtku I.

Ali time nestaje iz naših zbirka svaki i jedini novac prvog bosanskog kralja Tvrtka! Riješiv jedan problem, eto nas pred drugim, a taj se sastoji u tome, da Tvrtko, okruniv se kraljem, prestaje kovati svoj novac!

To se čini nevjerojatnim, ali možda ćemo to donekle shvatiti, ako i ne protumačiti, ako se osvrnemo na prilike u susjednoj Srbiji. Do onoga časa, kada se je Tvrtko prozvao kraljem „Srbljem“ (1376.), kovali su srpski kraljevi redovito svoj novac; Tvrtko sâm odustao je od toga te nije poznat ni jedan novac srpski sa imenom Tvrtka, a jamačno bi kralj, koji je polagao toliku važnost na to, da se u listinama zove „srpskim kraljem“, kovao i srpski novac svojim imenom, da je u novčanom vidu bio istih nazora kao i njegovi predšasnici. Mi u Srbiji nasuprot opažavamo, da velmože i gradovi kuju novac po svojoj volji. O čemu prije ne bi niko ni snivao, to se u Srbiji dogagja onim časom, kada se Tvrtko zakraljio: Marko i Andrija Vukašinović kuju svoj novac, Vuk Branković svoj, Konstantin, Nikola Altomanović, Dmitar, župan Branko pa i poveći gradovi kao Prizren, Skoplje, Rudnik, Gjakovica[1]) kuju svoje vlastite novce, a to nam valja shvatiti ili izrazom posvemašnjeg političkog rasula ili pako tako, da Tvrtko nije polagao velike važnosti na kovanje novca, već je možda time, da je to prepustio velmožama, htio da ove miti. Ako on dakle odustaje

[1]) Ove novce pripisao je Ljubić nekom Jakovu. Ja držim da na njima valja čitati „Jakovica“.

u Srbiji od kovanja novca, gdje su ga politički razlozi morali nukati, da ističe svoje suverenstvo, zašto ne bi odustao u Bosni, te prepustio novčani promet Dubrovčanima?

U vidu sredovječnog fiskalstva bilo bi to velika pogrješka, u vidu olahkoćivanja prometa silni napredak, a Tvrtko bio je čovjek, u kome su se duševne sposobnosti tako visoko razvile te o njemu možemo lako vjerovati, da je prometne interese više cijenio nego li zastarjele sredovječne fiskalne interese, koji su svuda priječili promet i napredak. Da li je on od svoje volje odustao od kovanja novca, o tome danas nemamo vijesti; da li su ga Dubrovčani na to nagovorili ili ih on htio mititi privilegijem, koji otvara njihovome novcu put u Bosnu, o tome možemo samo nagagjati.

Svakako stoji to: ako je iko bio kadar da prosudi, od kakog je zamašaja tako važna reforma kao što je apsolutna sloboda novčanog prometa, onda bi nam u tome bio Tvrtko I. preči od Dabiše, Ostoje ili Ostojića.

Mi nijesmo kadri da zavirimo u tamu, kojom je zaodjeta ova partija bosanske numizmatike, jer nam još nijesu pri ruci dokumenti, koji se time bave; ali kada se dubrovačka arhiva pomnije prouči i u tome vidu, nema sumnje, da će se mnogo toga naći, te ćemo i u tome jasnije progledati.

Za sada samo možemo naša razlaganja u kratko resumirati i zaključiti slijedeće:

1. Ban Stefan Kotromanić kovao je svoj bosanski novac, ali se po vremenu i tipom i sadržinom prilagodio dubrovačkome;

2. ban Tvrtko kovao je istovrjedni novac kao i dubrovački, a potonji kolao je za njegova banovanja slobodno Bosnom;

3. kada se zakraljio, prestao je jamačno kovati svoj novac (NB. dokazi o tome nam još fale), a dubrovački novac preoteo je mah u bosanskoj trgovini;

4. kraljevi Dabiša, Ostoja i Ostojić nijesu kovali svoga novca;

5. kralj Tvrtko II. počeo je 1436. opet da kuje bosanski novac, ali, kako ćemo vidjeti, po drugoj valuti, a Toma ga u tome slijedi te je za ove dobe sa tehničkih razloga dubrovački novčani promet u Bosni oteščan; i napokon

6. kralj Stefan Tomašević vraća Dubrovčanima prijašnju slobodu u novčanom prometu, ali uza to kuje sam svoj novac.

C. Tipovi.

Još pouzdanije nego li nam je to bilo moguće dosele, opredijelićemo novce iz Ribiča, ako pomnije razmotrimo heraldičku prikazu, što ju opažamo u svih ovih novaca, bili oni označeni imenom Tvrtkovim ili Tominim. U sviju vigjamo na licu šljem, okrunjen krinovom krunom posve karakteristična oblika, koja se sastoji od vijenca, okrunjena sa tri izrazita krina. Iz sredine ove krune niče na tankom, podugom struku jajoliki cvijet, koji nas svojim oblikom podsjeća hmelja. Pošto taj cvijet bez iznimke uvijek nalazimo, čini se, da je i taj nakit bitan dio heraldičke kompozicije. Pod krunom nalazi se srcoliki štit i u njemu posve razgovjetno slovo T, a više njega ista krinova kruna kao i na šljemu. Niz zatiok šljema spušta se lijepo nabrani grbni plašt.

Taj grb jamačno je bosanski kraljevski grb a služio je i kralju Tomaševiću, samo što je ovaj zamijenio slovo T sa zvijezdom.

Na pitanje, koji je kralj i kada uveo taj grb, odgovorićemo, ako razmotrimo poznate kraljevske heraldičke spomenike, što ih nalazimo na pečatima. I tu nam valja odmah isprva istaknuti, da ćemo se uzalud namučiti, da na pečatima prvoga kralja Tvrtka nagjemo nešta, što bi bilo slično ovome. U njega megju heraldičkim prikazama

nema traga kruni i slovu T, a da je on kovao novac sa tako izrazitim grbom, jamačno bi isti grb upotrebljavao i na svojim pečatima. To bi nas i opet utvrgjivalo u našemu nazoru, da Tvrtko I. nije kovao ovaj novac.

Obazremo li se na grbove, što ih nalazimo na pečatima Tvrtka II., to ćemo već na najstarijem poznatom komadu, koji potječe iz god. 1405., dakle iz prve dobe njegove vlade, naći heraldičku kompoziciju, koja nam predstavlja donekle elementarna počela ovoga grba: mi tu vigjamo isti šljem, okrunjen krinovom krunom, na njoj isti hmeljev cvijet a niz zatiok slično poredani plašt. Samo na štitu pod šljemom nema još ni krune ni slova T, već mjesto toga obiteljski grb: desno na koso položena prutica.

Na listini od 6. augusta 1420. visi „veliki visući objestrani pečat" kralja Tvrtka II., a na licu prikazan je kralj u punom oklopu na bojnom konju, šljemom na glavi, kopljem u desnici a štitom na ljevici. Pečati sa ovakom prikazom zovu se „konjanički pečati", a u njima nalazimo na štitu glavni grb vladara a na plaštu, kojim je obično zaodjet konj i koji se spušta u bogatim naborima konju niz prsa i bokove, smještavao bi se nuzgredni grb. Pa na ovome pečatu vigjamo na štitu, dakle na prvom mjestu, istu krinovu krunu, a obiteljski grb kraljev konju na prsima i na bokovima. To nam je dokazom, da je Tvrtko II. već u to doba uvagjao krunu kao državni grb Bosne.

Veoma je zanimiv maleni pečat, što ga je Tvrtko II. otisnuo na jednoj listini, izdanoj 2. marta 1433.

Taj je pečat veoma malen, urezan valjda u prsten, ali, premda mu je format sitan, sretamo tu jedan elemenat više: više šljema jasno izraženu krinovu krunu, pod njim srcoliki grb, tako sitan, da se prikaza na njemu ne razabire, a u polju samoga pečata opažamo naročito izraženo slovo T i to na lijevoj strani latinskim pismom, na desnoj slovjenskim. (Т.)

Ostaje nam još treća vrsta pečata ovoga kralja: pečat srednje veličine, osobito krasno ornamentalno ukrašen, na kome nalazimo posve istovjetnu heraldičku kompoziciju kao i na novcima, te se ona slaže s ovom do u najtanje sitnice. Taj pečat nam još nije poznat sa listina Tvrtka II., ali ga nalazimo na listinama Tome, koji se je služio pečatom svoga predšasnika, premda je na njemu urezano ime Tvrtkovo. To je zanimivo s toga što vigjamo, da je Toma i u numizmatici i u sfragistici slijedio predaju svoga predšastnika.

Slika 1. Pečat Tvrtka II. na listini kralja Tome od god. 1444. ($^2/_3$ nar. vel.)

Slika 2. Pečat Tvrtka II. na listini kralja Tome od god. 1451. ($^2/_3$ nar. vel.)

U priloženim slikama prikazujemo dva taka Tvrtkova pečata: jedan je otisnut na listini kralja Tome, izdanoj god. 1444. a natpis na njoj glasi: ✠ · S · *(igillum)*

DOMIN · TVRTCONIS · DEI · GRATIA · REGIS · BOSNE · C drugi je na listini istoga kralja od god. 1451. a natpis glasi: ✠ · S · TVRTCONIS DEI · GRATIA · REX · BOSNE : R ·

Promatrajući ovaj mali niz pečata mogli smo pratiti, kako se za vlade Tvrtka II. postepeno razvija ona heraldička kompozicija, što je nalazimo na novcima, nagjenim u Ribiču; a to samo razmatranje, da i nemamo drugih važnih razloga, bilo bi dovoljnim povodom, da novce, na kojima čitamo ime Tvrtkovo, pripišemo Tvrtku II. a ne Tvrtku I.

Nakon ovoga razmatranja možemo u kratko navesti osebnosti, što ih nalazimo na pojedinim vrstama novaca, nagjenih u Ribiču. U popisu, što ga dalje donosim, razvrstao sam pojedine varijante toga nalaza po onim razlikama, koje se dadu tipografički izraziti, ali napomenuti mi je, da je bilo veoma mnogo sitnijih razlika, koje se ne dadu tipografički izraziti. Tako ćemo skoro u svakoj vrsti, navedenoj na po se u popisu naći razlika u rezanju pečata, jedni komadi kovani su dok je pečat bio nov, drugi kada je već bio istrošen, po gdjekoje slovo se uporabom na pečatu posve izlizalo, pa ga je komornik dao popraviti i tako je nastalo veliko obilje sitnijih varijanata, koje ne možemo potanje uvažiti i na po se opisati.

Novce Tvrtka II. razdijelio sam u dvije velike skupine: na prvoj, a držim da je ta i starija, na zaličju nema u polju do sv. Grgura nikakove sigle, na drugoj vrsti nalazimo tu redovito siglu u obliku krinova cvijeta.

Obje skupine imadu bez iznimke na licu u polju s obje strane grba sigle R i T, ali se opet mogu razlikovati u pomanje vrste prema tome, da li više krune ima dvije piknje, dvije zvijezde ili nema nikakova znaka.

Daljnji kriterij za razlučivanje nalazio sam u natpisu, koji je prema tome, kako je rastavljen u dvije pole i prema raznolikom, često i pogrješnom načinu pisanja veoma raznovrstan.

Pravilan natpis glasi: DNS TVARTCO REX BOSNE, ali pojedine riječi su često pogrješno ispisane. Tako nalazimo mjesto TVARTCO ove varijante: TVARTOO, TVARTC, TVATC, TVATCO, TTVARTCO, TVARCO, TVATACO, TVACO, TARTCO i TVRTCO.

Riječ REX često je pogrješno napisana i to: RCX, RECX, RXE, RECS i RES, a mjesto BOSNE čitamo BOSN, BOSNS, BONE, BON i BOSNE.

Raznolikost, koja time nastaje, povećava se još i raznolikom interpunkcijom, a počesto i zvijezdicama ili drugim znakom na kraju natpisa.

Na zaličju prikazan je konvencionalnim stilom onoga vremena lik sv. Grgura Nazazena, koji se zove Čudotvorcem. I time, što se na ovim novcima nalazi ovaj svetac kao zaštitnik Bosne a ne Isus, što ga skoro bez iznimke vigjamo na novcima banova Kotromanovića i Tvrtka, mogli bi zaključiti, kojoj dobi nam valja pripisati taj nalaz. Na žalost do danas nije poznato, kada je proglašen sv. Grgur čudotvorac zaštitnikom Bosne. Mi imamo samo jednu bullu pape Pia II., izdanu godine 1461., u kojoj se veli: *„Cum itaque carissimus in Christo filius noster Stephanus Bosne rex illustris per suos oratores nobis significare curaverit, beatum Gregorium Miraculosum nuncupatum, in eius regno Bosnae pro potrono et defensore dicti regni publice ab omnibus haberi et reputari, eiusdem regis et regnicolarum suplicationibus inclinati .... volumus et mandamus, festum eiusdem sancti Gregorii, qui dies in praedicto regno esse dicitur XVI. Kac. Decembris, celebrari debere.“* (Theiner, Monum. H. H. T. II, 371.)

Iz toga saznajemo samo to, da je u Bosni narod sam općenito držao sv. Grgura Čudotvorca zaštitnikom i braniteljem i da je papa na molbu kralja Stefana Tomaševića naredio, da se dan sv. Grgura, koji po bosanskoj predaji pada na 16. novembra[1]) i crkveno slavi. Time se tek potvrgjuje praksa, koja je u narodu bila običajna pa zato ne možemo ustvrditi, da je istom 1461. sv. Grgur proglašen bosanskim zaštitnikom.

Pošto ali na banskim novcima Tvrtkovim nalazimo Isusa kao zaštitnika Bosne, ne čini nam se vjerovatnim, da će ovaj kao ban smatrati Isusa, a kao kralj sv. Grgura zaštitnikom Bosne, a to opet govori u prilog našem nizu dokaza, da naime novce sa sv. Grgurom na zaličju nije kovao Tvrtko I., već koji od njegovih našljednika.

Natpis na zaličju oko sv. Grgura glasi pravilno:

·S·GREGORIUS NAZAZENUS

ali premda je taj natpis obično korektno ispisan, naći ćemo i tu razlika, jer majstor, koji je pečat pravio, nije uvijek izašao s mjestom pa mu je valjalo kratiti zadnje slovke. Tako nalazimo varijante samo u riječi NAZAZENUS, i to: NAZAZENIS, NAZAZENS, NAZAZNUS, NAZAZU, NAZAZENU, NAZAZEUNS, NAZAZEINUS, a uz to i raznoliku interpunkciju, kojom raznolikost još raste.

Novci kralja Tome u tipu su, kako rekosmo, isti kao i Tvrtkovi, a razlikuju se samo u siglama i u natpisu. Sigle na licu su trovrsne: najstarija je jamačno sigla R T, jer je nalazimo i na novcima Tvrtka II., a toj sigli odgovaraju na zaličju do sv. Grgura u jedne vrste slovo Ɒ, u druge zanimivi znak 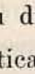 . Druga vrsta novaca ima na licu sigle T O (možda kratica za Tomas), a ova se dijeli opet u dvije skupine, od kojih jedna ima na licu siglu R, a druga siglu Ɒ. Treća vrsta napokon ima na licu sigle O T a na zaličju siglu Ɒ.

Natpis na licu glasi: DNS TOMAS REX BOSNE. Na kraju toga natpisa nalazimo često pojedine znakove, koji nam možda predstavljaju kraticu za „et cetera".

Natpis na zaličju je isti kao i u novaca Tvrtka II., ali opažamo, da je mnogo pomnije izragjen, nema tu onih očitih pogrješaka u pisanju, kao na Tvrtkovim novcima, slova su mnogo pomnije i ljepše rezana, jednom riječi, očito je, da je Tominom kovnicom upravljao komornik, koji je polagao veliku vrijednost na to, da novac, što se u kovnici kuje, bude na oko lijep i savršen.

Megju novcima Tominim najzanimljiviji je jedan komad sa neobičnom siglom , koja nam daje velike muke da je odgonetnemo. U jednu ruku nam se čini, da bi nam ona mogla predstavljati koje glagolitičko slovo, možda Ⰴ (= Ɒ), sa kojim ima sličnost, u drugu ruku ligaturu slova R i D, a osim toga je okićena sa dva križića. Bilo to sada glagolitičko slovo ili ligatura, mi mu tumača ne nalazimo, ali sva je prilika, da je to biljeg majstora, rogjena Bošnjaka, koji nije ni latinskom ni glagolitičkom pismu bio posve vješt te si je sam, kako je znao, konstruirao svoj majstorski biljeg i iskovao ga na novcu, što bi svojim pečatom kovao. Svakako moramo istaknuti, da je taj komad dosele jedini svoje vrste i da kao takav ima neprocjenjivu vrijednost.

---

[1]) Po crkvenom kalendaru pada dan sv. Grgura Čudotvorca na 17. novembra, dakle dan kašnje, pa se čini, da je narodni koledar bio u Bosni za dan različan od crkvenog. Još danas se katolički Gjurgjevdan u Bosni slavi dan prije, nego li je u kalendaru označen. To je zanimiva pojava a ne znam, da li je itko pokušao da joj nagje razlog.

Svakako bi bilo vrijedno, da se koji crkveni stručnjak tim pitanjem potanje zabavi.

D. Težina.

Tako velike serije istovrsnih novaca, kao što je nagjena u Ribiču, imadu za numizmatiku još osebnu vrijednost, jer nam dopuštaju, da pronagjemo prilično tačnu težinu, što ju pojedina vrsta novaca po zakonu mora da ima i da prema tome ustanovimo valutu. Kako je poznato, u srednjem vijeku se u kovnicama nije vagalo srebro onako osjetljivim instrumentima kao danas, nije se ni vagao komad po komad, nego poviše njih zajedno i to obično tako, da bi se izbrojalo onoliko komada, koliko po zakonu treba da ide na jednu libru, a ako bi bili preteški, skinulo bi se turpijom sa ruba sviju toliko srebra, koliko bi trebalo, da svi zajedno imadu zakonitu težinu. Razumije se po sebi, da su pojedini komadi na taj način morali biti težinom različiti, ali komori je bilo samo stalo do toga, da u sumi bude mjera prava, a za pojedinost se malo ko brinuo.

U takim prilikama nam vaganje pojedinih komada podaje tek relativnu vrijednost, a samo poprječna vrijednost, što je dobivamo mjerenjem što veće serije, može se približno primaknuti vrijednosti, koja odgovara donekle zakonitoj valuti.

Poprječna težina Tvrtkovih novaca u našem nalazu iznosi po komad **1·76** *gr*, a Tominih **1·78** *gr*, a ako obje uvažimo, dobićemo kao poprječnu vrijednost ovih vrsta bosanskih novaca **1·77** *gr*.

Ti novci bili su dakle ravno za 10% teži nego li dubrovački, nagjeni u Vranjskoj, a iz toga možemo zaključiti, da je njihova valuta namjerice povećana, da se zakrči put prometu dubrovačkog novca. Što smo na osnovu pismenih vijesti nagagjali, to nam prema tome dokazuju brojevi.

Da je ta promjena u istinu provedena samo s ovom namjerom, dokazuje nam i to, da je novac kralja Tomaševića, koji je opet otvorio promet dubrovačkom novcu u Bosni, poprječno 1·09 *gr* težak te se približuje vrijednošću dubrovačkome, koji je megjutim postao takogjer laglji nego li je bio za vlade bana Tvrtka I.

E. Tehnika kova.

Megju novcima, nagjenim u Ribiču, zanimaće nas sedam komada osobito s toga, jer su u kovnici samoj pokvareni, ali nije krivnja bila u rezbara, koji je, kako to

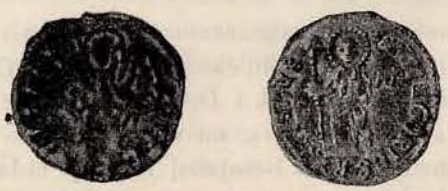

Slika 3. Novac kralja Tome. Mjesto averza utisnut je udubljeno na njem lik sv. Grgura.

često biva, kalup pogrješno izrezao, te su i otisci bili pogrješni, već je krivnja bila u radnika, koji su, kujući novac, neoprezno postupali. U poslu, osobito ako se njime hitilo, desilo bi se, te bi radnik zaboravio sa donjega kalufa skinuti gotovo skovani novac prije no će položiti na kaluf novi komad srebrna lima, koji misli kovati. U tom slučaju ne bi se na tome komadu za kovanja otisnuo dônji pečat, već bi se u meko srebro utisnuo gornji lik novca, što ga je zaboravio skinuti sa kalufa, a samo na gornjem licu lima otisnuo bi se gornji pečat, kojim bi udario po limenoj pločici.

U takovih komada bilo bi samo jedno lice pozitivno a drugo negativno, to jest ne plastično, nego udubljeno i to prilično maglovito otisnuto. Uslijed jaka udarca priljubila bi se jedna pločica uz drugu, tako da bi oba komada sa kovnice ispala kao jedan, samo deblji i teži. Tako je u ovog nalaza bilo dva komada, koja sam ja istom morao pomnjivo razdvojiti.

Od ono sedam pokvarenih novaca te vrste bila su tri Tvrtkova, a četiri Tomina.

U Tvrtkovih na jednoj je strani pravilno otisnut lik Sv. Grgura, na drugoj isti lik udubljen, u druga dva dobro je iskovan grb na jednoj strani, a na drugoj udubljeno je u jednog utisnut grb, u drugoga Sv. Grgur.

Slika 4. Novac kralja Tome. Mjesto averza utisnut udubljeno lik sv. Grgura.

U tri Tomina novca ove vrste pravilno je na jednoj strani otisnut lik Sv. Grgura, a sa druge strane isti ali udubljen, dočim je u četvrtoga dobro otisnut grb, a s druge strane udubljen lik Sv. Grgura.

Uvažimo li primitivnu tehniku sredovječnih kovnica, u kojima se novac nije kovao mašinama i spravama, nego čeličnim kalufima i teškim maljem, što bi ga radnik svom silom udarao na kalufe, onda nam je lako vjerovati, da su novce često pogrješno kovali. Često se kaluf uslijed udarca pomaknuo te bi izišao nelijep, podvostručen ili nejasan otisak. Ali publika nije u ono vrijeme bila razmažena te je primala novac, samo ako se moglo razabrati, da ga se zakoniti pečat dirnuo te na njem ostavio svoj trag. Zato nalazimo megju sredovječnim novcima vrlo malo komada, na kojima je otisak bez pogrješke a vrlo mnogo, gdje je teško razabrati, što nam otisak u pojedinosti ima da predstavlja.

Ali bila nemarnost u vidu vanjskog lica novaca kolika god, nikada nije premašila te granice, da bi puštala u promet novac, na kome nijesu otisnuta oba lica pečata, ili na kome je jedno lice udubljeno utisnuto a drugo u reljefu. Takovi pogrješni komadi već se s toga ne bi dali u promet, jer se kod kovanja redovito dogagjalo, da se dônji komad slijepio sa gornjim pa bi tako izašao ispod kalufa dvostruk. Vrijednost srebra morala mu je biti dvostruka, a to bi se jamačno opazilo kod justiranja te bi onda takove komade iznova rastopili i prekovali. Tu pomnju valja nam predpostavljati i u najnemarnije kovnice, jer je u njenom interesu, da ne dogje u promet komad, koji imade dvostruku kovnu vrijednost.

Ovo nas razmatranje upućuje na mnijenje, da ni tih sedam komada nije bilo u prometu, a ako to ustvrdimo o njima, valja nam i o čitavome nalazu, što je obreten u Ribičima ustvrditi, da ni on nije bio u prometu.

Time dolazimo do hipoteze, koja nam jedino tumači, kako su ovi komadi mogli izbjeći oštrome oku monetara: njih je jamačno ukrao koji radnik iz kovnice te ih je sakrio, ne gledajući, jesu li dobro ili hrgjavo kovani. Ako pak ova hipoteza stoji, onda nam se namiče odmah i druga, a ta jest, da je negdje u blizini nalazišta morala biti i kovnica, gdje su se ti novci kovali.

Mi do današnjega dana nemamo ni najsitnije vijesti o kojoj bosanskoj kovnici. Da ih je bilo, o tome nema sumnje, ali gdje su mjestimice bile, to nam je još zagonetno. Samo nalazište, Ribiči[1]), neznatno je selo, u bosanskoj se povijesti nikada ne spominje, pa ne može biti govora o tome, da je kraljevska kovnica bila ovdje. Najbliže mjesto, gdje bi takav važan zavod mogao biti, je Konjic, koji se nalazi nešto uz Neretvu. Taj Konjic je bio važan grad a sijelo jedne od najvažnijih bosanskih carina, koja se u našim listinama vrlo često spominje. Lako je moguće, da je tu bila i kraljevska komora, u kojoj se kovao ovaj novac.

Osim navedene vrste pogrješnih novaca valja nam spomenuti i drugi jedan pogrješno kovani novac. Pogrješka na njemu sastoji se u tome, da je majstor, pošto ga je skovao, zaboravio dignuti ga sa donjega pečata te je promijenio pečat gornjak i ovaj još jednom udario po novcu, tako da na jednoj strani opažamo tragove otisaka dviju, posve različitih pečata. To su sitne ali zanimive sitnice, koje nam osvjetljavaju tehniku sredovječnog kovanja novca, a u tome vidu je taj nalaz za nas od velike vrijednosti, jer nam on razgaljuje tehničku stranu kovanja kao nijedan prije njega.

Ta je tehnika bila ova: kalufi bili su načinjeni od čelika, ali jamačno dosta mekana, jer se brzo istrošiše. Rezbar urezao bi na njima likove, a slova natpisa bi ukucavao posebnim čeličnim matricama. Da ih po okolici naniže što pravilnijim nizom, ocrtao bi oštrim šestilom kružnicu, po kojoj bi nizao slova, a tragovi te pomoćne kružnice još se jasno vide na mnogim komadima, što više, opažava se često na sredini usred šljema i rupa, koja je služila šestilu kao središte. Kada su pečati bili gotovi, učvrstio bi se jedan na nakovnju, na nj bi se položila srebrna pločica, povrh nje pritisnuo bi jedan radnik pečat druge strane, a drugi radnik bi udario maljem po njemu, te bi se oba lica pečata utisnula u meko srebro. Ali, ako radnici nijesu pazili kako treba, odmaknuo bi se jedan pečat na stranu a otisci obiju strana nebi bili centrični, ili ako bi ruka onome drhtnula, koji je kliještima držao gornji pečat, pomakao bi se ovaj za udarca i na gornjoj strani nastao bi dvostruki udarac. Takih pokvarenih komada imade u našem nalazu veoma mnogo.

Duljom uporabom pečata izlizali bi se ovi, a osobito slova postala bi nejasna ili nečitljiva. U tome slučaju ukucao bi novčar na matricu iznova iskvareno slovo. Često bi tom prilikom dohvatio i krivo slovo ili bi slovo naopako ukucao, i tako nastaju one obilne pogrješke u natpisima. Ovaj način popravka nam ilustriraju neki komadi, na kojima se opaža, kako je jedan dio natpisa posve plitko iskovan, a drugi, na matrici popravljeni, veoma oštro.

---

[1]) Kako za korekture ovoga članka od gosp. odjelnog predstojnika dra L. pl. Thallóczy-a doznajem, ima u jednoj listini ipak spomena Ribičima. Na 25. novembra, t. j. na dan sv. Kate izdala je banica Jelisaveta i sin njen ban Stjepan Х РНБНЧНХЬ povelju knezu Vukcu. Povelja nije pobliže datirana, ali pada u doba od god. 1323.—1331. Gosp. pl. Thallóczy priopćiće ju u „Értekezések a történeti tudományok köréből". Ova listina nam je dokazom, da ime Ribiči valja pisati sa č a ne sa ć.

F. Popis bosanskih novaca iz Ribiča, koji su dospjeli u zemaljski muzej.

Broj	Lice	Zaličje	Broj komada	Težina [1]	Inventarni broj
	I. Novci kralja Tvrtka II.				
	Kaciga na desno okrenuta sa uskim vodoravnim procjepom u viziru, pod njim obično tri rupe. Više nje krinova kruna okićena hmeljevim cvijetom na srijedi. Niz zatiok spušta se u lijepim naborima plašt. Pod kacigom srcolik grb slabo na koso, u njem slovo T okrunjeno krinovom krunom. *A.* Više krune nema znaka. *B.* Više krune dvije piknjice. *C.* Više krune dvije zvijezde. Sigle R T redovito u polju.	Sveti Grgur uspravno stojeći, punolik, drži u desnici biskupsku palicu, u ljevici knjigu, okrunjen sitnom biserastom aureolom.			
	I. VRSTA.				
	A. Više krune nema znaka.	**U polju nema sigle.**			
1	R T DNS TVARTKO REX BOSNE	·S·GREGORIVS NAZAZENVS	6	[1·66]	492 496 488
2	R T DNS TVARTKO REX BOSNE	S GREGORIVS NAZAZENVS	1	[1·96]	487
3	R T DNS·TVARTKO REX DOSNE	S GREGORIVS NAZAZENVS	4	[1·96]	487
4	R T DNS T·VARTKO EX BOSNE·	S GREGORIVS NAZAZENVS	1	1·68	490
5	R T DN8 TVARTKO· REX BOSNE	·8 GREGORIVS NAZAZENVS·	1	2·07	489

[1]) Broj u zagradi označuje poprječnu težinu.

6	R T DNS TVARTCO REX·BOSNE·	·8 GREGORIVS NAZAZENVS·	2	[1·87]	491
7	R T DNS TVARTCO RCX BOSNE	8 GREGORIV8 NAZAZEIN8	1	[1·90]	583 *a*
8	R T DNS TVARTC [R]EX BOSNE	S GREGORIVS NAZAZEVS	1		583 *b*
	B. Više krune dvije piknjice. • •	**Nema sigle.**			
1	 R T DNS TVARTCO REX BOSNE	S GREGORIVS NAZAZENVS	6	[1·77]	499
2	T T DNS TVARTCO REX BOSNE	·S·GREGORIVS NAZAZENV Ś	1	2·27	493
3	R T ·DNS·TVARTCO REX·BOSNE·	·S·GREGORIVS NAZAZENVS·	4	[2·00]	497
4	R T DNS.TVARTCO· ·REX BOSNE	8 GREGORIV8 NAZAZENV8	1	2·43!	498
5	R T ·DN8.T.VARTCO·. REX BO8NE·	·8·GREGORIV8 NAZAZENV8	1	[1·90]	583
	C. Više krune dvije zvijezde. ✱ ✱				
1	R T DNS TVARTC O REX BOSNE	·S·GREGORIVS NAZAZENVS·	1	[1·78]	494

II. VRSTA.

	A. Više krune nema znakova.	Lijevo od sv. Grgura liljan. ⚜			
1					
	R T DN TVARTKO REX BOSNE	⚜ S GREGORIVS NAZAZENVS	2	[1·81]	474
2	R T DN TVARTKO REX BOSNE	⚜ S GREGORIVS NAZAZENVS	1	[1·98]	476
3	R T DNS TVARTKO REX BOSNE	⚜ S GREGORIVS NAZAZENVS	8	[1·81]	466 469 475
4	R T DNS TVARTKO REX BOSNE	⚜ S GREGORIVS · NAZAZENVS	1	2·00	480
5	R T DNS TVARTKO REX BOSNE	⚜ · S · GREGORIVS · NAZAZENVS ·	8	[1·84]	467 478 470
6	R T DNS TVARTKO REX BOSNE	⚜ · S · GREGORIVS NAZIAZNVS	1	1·98	473
7	R T DNS TVARTKO REX BOSNE	⚜ S GREGORIVS NAZAZENVS	1	1·95	481
8	R T DNS TVARTKO REX BOSNE	⚜ S GREGORIVS NAZAZENVS	1	1·95	481
9	R T DNS TVARTKO REX BOSIE	⚜ S GREGORIVS NAZAZENVS	2	[1·67]	462
10	R T · D · NS TVARTKO REX BOSIE	⚜ · S · GREGORIVS · NAZAZENVS ·	1	1·86	461

11	R T DNS TVARTOO REX BOSIA	✠ ·S·GREGORIVS NABABENSIS	1	2·00	500
12	R T DNS TVARTOO· REX BOSIA·	✠ S GREGORIVS NABABENSIS	1	1·83	504
13	R T DNS TVARTOO REX BOSNA	✠ S GREGORIVS NABABENSES	1	1·87	472
14	R T DNS TVARTOO ·REX BOSNA·	✠ ·S GREGORIVS NABABENSIS·	1	1·87	471
15	R T DNS TARTOO REX BOSN	✠ ·S·GREGORIVS NABABENS	1	1·55	459
16	R T DN TVARTOO REX BOSNA·	✠ S GREGORIVS NABABENSIS	1	2·20	464
17	R T DN TVARTOO REX BOSIA	✠ S GREGORIVS NABABENSIS	2	[2·13]	460
18	R T DN TVARTOO REX BOSNA··	✠ S GREGORIVS NABABENSIS·	2	[1·54]	465
19	R T DNS.TVARTOO REX BOSNA·	✠ S GREGORIVS NABABENSIS·	2	[2·14]	463
20	R T DNS TVARTOO REX BOSNA	✠ ·S·GREGORIVS·NABABENSIS	1	1·75	477
21	R T DNS TVARTOO · REGS BOSNA	✠ ·S·GREGORIVS NABABENSIS·	2	[1·71]	482
22	R T DNS TVARTOO REGS BOSN	✠ ·S·GREGORIVS NABABENSIS	2	[1·82]	458

23					
	R T DNS TUARTCO REGS BOSN	✠ S GREGORIUS NAZAZENS	1	1·74	355
24	R T DNS TUARTC O RCX BOSNC	✠ S GREGORIUS NAZAZENUS	1	1·98	503
25	R T DNS TUARTCO O REX BOSNE	✠ S GREGORIUS NAZAZENUS	3	[1·96]	483
26	R T DNS TUARTC O REX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	1·52	484
27	R T DNS TUARTC O RCX BOSNC	✠ S GREGORIUS NAZAZENU	1	1·93	485
28	R T DNS TUARTC O RCX BOSNC	✠ S GREGORIUS NAZAZENUS	1	1·71	402
	B. Više krune dvije piknjice. • •				
1	R T DNS TUARTCO- REX BOSNC	✠ S GREGORIU·S NAZAZENUS·	1	2·13	436
2	R T DNS TUARTCO REX BOSNE	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENUS (razni pečati)	19	[1·83]	441 446 447
3	R T DNS TUARTCO REX BOSNE	✠ S GREGORIUS NAZAZENUS (različiti pečati)	12	[1·82]	454 456 599
4	R T DNS TUARTCO REX BOSNE	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENU	1	2·03	455

5	R T ONS TVARTKO REX BOSNE·	✠ S GREGORIVS NAZANENVS	1	2·00	443
6	R T ·ONS TVARTKO REX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIVS NAZANENVS	1	1·69	452
7	R T ONS TVARTKO ·REX BOSNE	✠ S GREGORIVS NAZANENVS	1	2·08	444
8	R T ·ONS TVARTKO· REX BOSNE	✠ S GREGORIVS NAZANENVS	1	1·82	437
9	R T ONS TVARTKO ·REX BOSNE·	✠ S GREGORIVS NAZANENVS	1	1·72	431
10	R T ONS.TVARTKO ·REX BOSNE·	✠ S GREGORIVS NAZANENVS	5	[1·94]	425 581
11	R T ·ONS TVARTKO· ·REX BOSNE·	✠ S·GREGORIVS·NAZANENVS·	2	[1·85]	426
12	R T ONS·TVARTKO ·REX BOSNE	✠ ·S·GREGORIVS NAZANENVS	1	1·85	426
13	 R T ONS TVARTKO REGS BOS	✠ ·S GREGORIVS NAZANENVS	1	1·80	413
14	 R T ONS TVARTKO REGS BOS	✠ ·S·GREGORIVS NAZANENVS·	2	[1·76]	453

15					
	R T DNS TURATUO RXE BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS·	2	[1·72]	{457 411
16	R T DNS TUARTU RXE BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	3	[2·10]	448
17					
	R T DNS TUATAUO RES BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	2	[1·58]	{410 441
18	R T DNS TUATAUO RES BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	1·58	441
19	R T DNS·TUARTUO REEX [BOSNE]	S GREGORIUS NAZAZENUS	1	1·92	412
20	R T DNS.TUARTUO REX BOSN·	S GREGORIUS NAZAZENUS	1	[1·81]	581 *b*
21	R T DNS TARTUO REX BOSN	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	4	[1·73]	{427 450
22	R T DNS TUARUO·:· REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	2·03	439

23					
	R T DNS TARTCO REX BONC	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	3	[1·87]	449
24	R T DNS TARTCO ·:· REX BONE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	8	[1·72]	438
25					
	R T DNS TUATCO REX BOSNE·	·S·GREGORIUS NAZAZEUNS	1	1·95	434
26	R T DNS TUATCO RCX BOSNE·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	6	[1·66]	429
27	R T DNS TUARTCO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	1·58	451
28	R T DNS TUARTCO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	10	[1·90]	440
29	R T DNS TUARTCO REX BOSNE·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	2·08	432
30	R T DNS TUARTCO· REX BOSNE·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	1·80	433

31	R T DNS TVARTC ORΘX BOSNΘ	✠ ·S·GRΘGORIVS NAVARENVS	3	[1·81]	421
32	R T DNS TVARTO ORΘ+ BOSNΘ	✠ ·S·GRΘGOR.VS NAVARENVS	1	1·58	501
33					
	R T DNS TVARTO ORΘX BOSNΘ	✠ ·S·GRΘGORIVS NAVARENVS	4	[1·87]	418 419 420 442
34	R T DNS TVARTO ORΘX BOSNΘ	✠ ·S·GRΘGORIVS NAVARENVS·	1	1·95	435
35	R T DNS TVARTO ORΘX BOSNΘ·	✠ ·S·GRΘGORIVS NAVARENVS	2	[1·75]	423
36	R T DNS TVARTO ORΘX BOSNΘ·	✠ ·S·GRΘGORIVS NAVARENVS	1	1·85	422
37	R T DNS TVARTO ORΘX BOSNΘ·	✠ ·S·GRΘGORIVS NAVARENV	1	[1·87]	424
38	R T DNS TVARTC ORΘX BOSN	✠ S GRΘGORIVS NAVARENS	1	1·84	417
39	R T DNS TVARTOOR ΘX BOSNΘ	✠ S GRΘGORIVS NAVARENVS	1	1·85	505
40	R T DNS TVARTOOR ΘX BOSNΘ	✠ ·S·GRΘGORIVS·NAVARNVS	3	[1·87]	414

41					
	R T DNS TARTUOR EX BOSNE ·:·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	8	[1·71]	415
42	R T DNS TARTUOR EX BOSNE ·:·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS ·:·	1	1·52	416
	C. Više krune dvije zvijezde. ✱ ✱				
1	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	24	[1·67]	353 358 570
2	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	S GREGORIUS NAZAZENUS	130	[1·71]	358 359
3	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	[1·71]	358*b*
4	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS··	2	[1·60]	364 365
5	R T DNS TUARTUO REX BOSNE .	·S·GREGORIUS NAZAZENUS ·	1	[1·66]	361
6	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	·S GREGORIUS NAZAZENUS .	2	1·76	572 358*c*
7	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS··	1	1·67	570*b*
8	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZNUS	2	[1·65]	366

9	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZNUS· ·	1	1·74	379
10	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENS	27	[1·74]	379 360 576
11	R T DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENS· ·	9	[1·90]	362 363 381 571
12	R T DNS TUARTUO REX BOSNE·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	2	[1·94]	368
13	R T ·DNS TUARTUO REX BOSNE	S GREGORIUS NAZAZENUS	3	[1·76]	344
14	R T ·DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS· ·	2	[1·82]	367 579
15	R T ·DNS TUARTUO REX BOSNE·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS· ·	11	[1·75]	369 379
16	R T ·DNS TUARTUO REX BOSNE·	·S·GREGORIUS NAZAZENS· ·	1	[1·54]	370
17	R T ·DNS TUARTUO REX BOSNE·	S GREGORIUS NAZAZNUS	5	[1·80]	371
18	R T :DNS TUARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENS· ·	1	1·70	375
19	R T DNIS TUARTUO RE✠ BOSNE	·S·GREGORIUS NAZARENUS·	1	1·78	361
20	R T DNS TARTUO REX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZNUS	1	1·90	362*b*
21	T T ·DNS TURTUO REX BOSNE·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS	3	[1·82]	372
22	R T DNS TTUARTUO REX BOSN	·S·GREGORIUS NAZARENUS ·	1	1·81	

23	R T DNS TVARTDO REX BOSN	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	20	[1·70]	354 356 569 506
24	R T DNS TVARTDO REX BOSN	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	2	[1·77]	357
25	R T ·DNS TVARTDO REX BOSN·	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	2	[1·50]	409
26	R T DNS TVARTDO REX BOSNS	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	20	[1·70]	373 379 406 573
27					
	R T DNS TVARTDO REX BOSNA*	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENS	1	1·98	378
28	R T DNS TVARTDO REX BOSNA*	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENS ·	1	1·72	377
29	R T DNS TVARTDO REX BOSNA*	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENS ··	1	1·64	376
30	R T ·DNS TVART DO REX BOSN·	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	1	1·40	580
31					
	R T ·DNS TVART DO REX BOSN·	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	11	[1·81]	408

32	R T DNS TVARTA OREX BOSNE	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	59	[1·81]	{574 401 502
33	R T DNS TVARTA OREX BOSNE	✠ S GREGORIVS NAVARENVS	18	[1·72]	{402 574
34	R T DNS TVARTA OREX BOSNE	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS··	24	[1·71]	{575 403
35	R T DNS TVARTA OREX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS·	4	[1·87]	369
36	R T DNS TVARTA OREX BOSNE·	✠ S GREGORIVS NAVARENVS	5	[1·89]	395
37	R T DNS TVARTA OREX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS··	1	1·78	399
38	R T DNS TVARTA OREX BOSNE	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	1	1·81	401
39	R T DNS TVARTA OREX BOSNE	✠ S·GREGORIVS NAVARENS· ·	3	[1·63]	{400 407
40					
	R T ·DNS TVARTA OREX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS	4	[1·86]	397
41	R T ·DNS TTVARTA OREX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIVS NAVARENVS ·	1	1·70	398

42	R T DNS TUARTU OREX BOSNE *	·S·GREGORIUS NAZAZENUS ♆	11	[1·77]	391
43	R T DNS TUARTU OREX BOSNE *	·S·GREGORIUS NAZAZENUS · ♆	8	[1·68]	392
44	R T DNS TUARTU OREX BOSNE *	·S·GREGORIUS NAZAZENUS· · ♆	6	[2·04]	393
45	R T DNS TUARTU OREX BOSNE *	·S·GREGORIUS NAZAZENS ♆	1	1·77	391
46	R T DNS TUARTU OREX BOSNE *	·S·GREGORIUS NAZAZENS· · ♆	5	1·70	394
47					
	R T DNS TUARTU OREX BOSNE *	·S·GREGORIUS NAZAZEINUS ♆	1	1·77	391
48	R T DNS TUARTU OREX BOSN	·S·GREGORIUS NAZAZENUS· · ♆	1	1·94	405
49	R T ·DNS TUARTU OREX BOSN·	·S·GREGORIUS NAZAZENUS ♆	1	1·87	—
50					
	R T DNS TUARTUOR EX BOSNE	·S·GREGORIUS NAZAZENUS ♆	3	[1·66]	381 382 383

51	R T DNS TUARTCOR EX BOSNE	✠ S GREGORIUS NAZAZENUS	4	[1·73]	384 385 386
52	R T CNS TUARTCOR EX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	17	[1·77]	388 389 581
53	R T DNS TUARTCOR EX BOSNE·	✠ S GREGORIUS NAZAZENUS	3	[1·77]	387
54	R T DNS TUARTCOR EX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENUS·	1	1·65	567
55	R T DNS TUARTCOR EX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENS	3	[1·60]	365
56	R T ·DNS TURTCOR EX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	4	[1·76]	386
57					
	R T ·DNS TURTCOR EX BOSNE·	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENUS· ·	1	[1·76]	386 *b* 568
58	R T DNS TURTCOR EX BOSNC·	✠ ·S·GREGORIUS NAZAZENS	2	[1·69]	390

Broj	Lice	Zaličje	Broj komada	Težina	Inventarni broj
	II. Novci kralja Stefana Tome.				
	Kaciga okrenuta desno sa jajolikim poširokim vizirom. Više nje krinova kruna, dolje okićena nizom bisera, iz krune raste hmeljev cvijet. Niz zatiok kacige spušta se plašt. Pod kacigom srcoliki štit malo na koso postavljen, u štitu slovo T, okrunjeno krinovom krunom.	Sveti Grgur, uspravno stojeći, glava mu je okićena okruglim biserastim vijencem svetačkim. U desnici drži biskupsku palicu, u ljevici knjigu. Biskupska palica pokićena je na tri mjesta sa po dvije krugljice.			
	I. VṚSTA.				
	U polju sigle: R T	**A. Lijevo sigla:** Ɔ			
1					
	Natpis u okolo:	Natpis u okolo:			
	DNS TOMAS R ƎX BOSNƎ	·S·GRƎGORIUS NAƷAƷƎNUS	122	[1·75]	536 558 582
2	(Ima više varijanta, u nekih fale do početnog S na zaličju piknje. Opažaju se i sitnije razlike u rezanju pečata, tako je u nekih S mnogo manje nego ostala slova.)		1	—	563
3	R T DNS TOMAS R ƎX BOSNƎ·	Ɔ ·S·GRƎGORIUS NAƷAƷƎNUS (U nekih je mjesto ravnoga G kosi Ǵ.)	35	[1·79]	537 559
4	R T DNS TOMAS R ƎX BOSNƎ·	Ɔ ·S·GRƎGORIUS NAƷAƷƎNU	1	2·04!	560
5	R T DNS TOMAS R ƎX BOSNU	Ɔ ·S·GRƎGORIUS NAƷAƷƎNUS	17	[2·07]	561

6	R T DNS TOMAS R ƎX BOSNUƎ	Ɔ S CRƎCORIUS NAƷAƷƎNUS	1	1·79	562
7	R T DNS TOMAS R ƎX BOSNVƎ	Ɔ ·S·CRƎCORIUS NAƷAƷENUS	1	[1·96]	563
8	R T DNS TOMAS R ƎX BOSN*	Ɔ ·S·CRƎCORIUS NAƷAƷƎNUS	25	[1·73]	538 555 556 557
9	Nečitljivih dosadanje vrste		17	[1·96]	563
10	R T DNS TOMAS RƎX BOSN	Ɔ ·S·CRƎCORIUS NAƷAƷDNUS	1	1·67	554
11	R T DNS TOMAS RƎX BOSN	Ɔ ·S·CRƎCORIUS NAƷAƷƎ	3	[1·90]	551 553
12	R T DNS TOMAS RƎX BOSN·	Ɔ ·S·CRƎCORIUS NAƷAƷƎ	1	1·65	264
		B. Lijevo sigla:			
1					
	R T *DNS TOMAS REX BOSNS ✤	·S·CRECORIUS NAƷAƷEUS* (Svršetak natpisa raskovan, ali jamačno glasi ovako.)	1	1·55	539

II. VRSTA.

	U polju sigle:	A. Lijevo sigla:			
	T Θ	R			
1	·DNS·TOMA S·REX·BOS·	·S·GREGORI·NAZAZE·	3	[1·67]	343 350
	T Θ	R			
2	·DNS·TOMA ·S·REX·BOS·	·S·GREGORI·NAZAZEN·	7	[1·77]	541 549
	Više krune lijevo i desno po jedna piknja:				
	• •				
1					
	T Θ	R			
	D·N·S·TOMA ·S·REX·BOS·	·S·GREGORI·NAZAZEN· (U jednog komada fali piknja na kraju natpisa.)	3	[1·69]	542
	T Θ	R			
2	·DNS·TOMAS· ·REX BOS· (U jednog komada fali tačka na početku natpisa.)	·S·GREGORI NAZAZEN·	3	[1·83]	544
	T Θ	R			
3	DNS TOMAS R ·EX BOSN •	·S·GREGORI NAZAZE·N·	5	[1·77]	545
	Više krune lijevo i desno po jedna petorepa zvijezda:				
	✶ ✶				
	T Θ	R			
1	IDNS TOMAS R EX BOSNE ⁊	·S·GREGORI NAZENUS	1	1·67	547

2			2	[1·74]	546
3	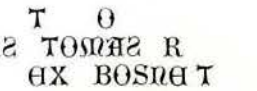	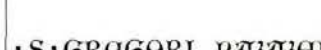	1	1·67	548

Više krune po dvije piknje:

B. Lijevo sigla:

Grb stoji uspravno na srijedi.

1	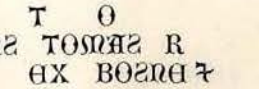		1	1·98	522
2	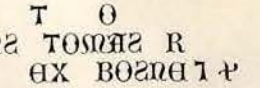		2	[1·71]	528
3			33	[1·80]	532 578
4	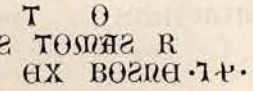	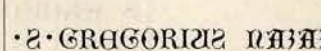	2	[1·75]	529

Štit koso položen.

5	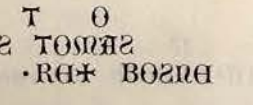		1	1·65	531
6	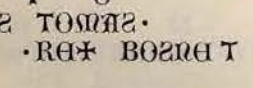	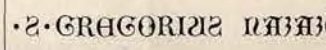	5	[1·84]	525
7	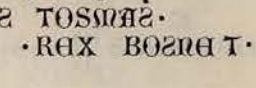	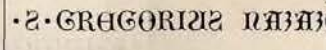	3	1·62	526 527
8	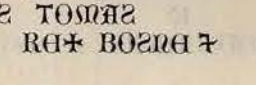		5	[1·82]	521
9	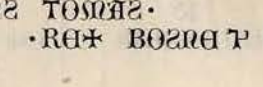		5	[1·86]	524

10	T O IONS TOMAS· ·REX BOSNE T	IO S GREGORIUS NAZAZENUS	4	[1·86]	523
11	T O IONS TOMAS· ·REX BONE ⁊	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	[1·86]	523
12	T O IONS TOMAS· ·REX BONE ⁊	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS·	2	[1·55]	552
13	Nečitljivih ove vrste		{5 {4	[1·71]	{515 {540
	Više krune po dvije zvijezde: ✶ ✶ Sigle: T O				
1	IONS TOMAS R EX BOSNE T	IO S GREGORIUS NAZAZENUS	10	[1·98]	519
2	T O IONS TOMAS R EX BOSNE T	IO S GREGORIUS NAZAZENUS	7	[1·78]	518
3	T O IONS TOMAS R EX BOSNE ⁊	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	{16 {11	[1·79]	{516 {517
4	T O IONS TOMAS REX BOSNE	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	22	[1·80]	{507 {508 {582
5	T O IONS TOMAS REX BOSNE·	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	10	[1·90]	509
6	T O ·IONS TOMAS REX BOSNE·	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	{1 {2	[1·81]	{509 {520
7	T O IONS TOMAS· REX BOSNE T	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	27	[1·87]	510
8	T O IONS TOMAS· RE✶ BOSNE T	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	1·86	511

9	T O IOHS TOMAS· REX BOSNE T	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	5	[1·76]	513
10	T O IOHS TOMAS· RE✠ BOSNE T·	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	2	[1·80]	{512 {514
11	T O IOHS TOMAS· RE✠ BOSNE T·	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	{15 {1	[1·80]	{514 {582

III. VRSTA.

U polju sigle:

O T

1

Više krune dvije piknje.

	O T ·IOHS TOMAS R E✠ EIU BOSNE	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS·	1	1·98	533
2	O T IOHS TOMAS R· ·EX·BOSNE I✝ (Potonja dva znaka izbrisana, vidljivo samo što je reproducirano.)	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENS	1	1·78	534
3	O T IOHS TOMAS R· ·EX BOSNE T ✝· (Nije identičan s gornjim.)	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	1	[1·80]	532
4	O T IOHS TOMAS R· ·EX BOSNE·T✝·	IO ·S·GREGORIUS NAZAZENUS	2	[1·81]	{530 {535

Dodatak.

U priloženoj slici priopćujem na str. 4. spomenuti pečat bana Stefana Kotromanića, kome se original nalazi u našem zemaljskom muzeju. Pečat otisnut je u polukrugljastom kolaču sivkasto-žuta voska, promjera od 10·5 *cm*, a debljine od 4 *cm*.

Slika 5. Originalni pečat bana Stefana Kotromanića. (Sublizu $^2/_3$ nar. vel.)

Kroz taj kolač provučena je podebela pletena uzica od crvenih svilenih niti, kojima se kraj na donjoj strani razdvaja u dvije struke. Listina, na kojoj je taj pečat nekoć visio, nam fali. Sam pečat je poduboko, od prilike 7—8 *mm*, u vosak otisnut i prilično dobro očuvan.

Predstavlja nam oklopnika na konju, kako trkom jaši na lijevo. Na glavi mu je šiljata kaciga, koja završuje na vršku u kruglju, u desnici drži oklopnik koplje sa barjačićem, u ljevici srcoliki štit. Na štitu razabire se na desno koso položena prutica,

koju nalazimo i na grbu Tvrtka I. i Tvrtka II. Konj je zaodjet plaštem, ali se na njemu ne opaža ni na prsima, ni na bokovima, nikakva heraldička prikaza.

Pečat rezan je prilično nevješto i stilistički nesavršeno. U jahača su noge prema gornjem tijelu nerazmjerno malene, oblik glave se ne razabire, ruke se ne vide a i odjeća nije razgovjetna. U konja, koji je u glavnome prilično dobro prikazan, relijef je mjestimice preobao, a neke partije, osobito glava i vrat, su razmjerno tanke. Čitavo dno pečata posuto je plitko ukucanim križićima. Natpis na pečatu ide obodnicom u dva reda te glasi:

U vanjskom vijencu: СНЕ + ПЕЧАТ ГОДИНА СТѢПАНА БАНА СВО-БОДНОГА ГНА ВСЕ ЗЕМЛЕ БОСНЬСКЕ

U nutarnjem vijencu: ꙋСОРСКЕ СОЛЬСКЕ Н ДОЛНЕ КРАНСКЕ Н ВСЕ ЗЕМЬЛЕ ХЛЬМЬСКЕ +

To jest: Si je + pečat gospodina Stjepana bana svobodnoga gospodina vse zemle bosn'ske, usorske, sol'ske i dolne krajske i vse zemle hl'mske +.

Zanimivo je u toga pečata, da se ban izrično na njemu nazivlje „slobodnim gospodinom" i „gospodinom vse zemlje humske".

Ovaj potonji pridjevak mogao je on sebi nadjeti istom onda, kada je protjerao zadnju srpsku četu iz Huma, a to je bilo godine 1325. tako, da nema sumnje, da ovaj pečat potječe iz vremena poslije godine 1325., a možda i iz vremena poslije godine 1350., kada car Dušan morade odustati od svojih aspiracija na zemlju humsku.

Promjer pečatovog otiska iznosi 8·3 *cm*, promjer nutarnjeg polja 5·3 *cm*, tako da je širina obih redova natpisa iznosila 1·5 *cm*. Spomenuti nam je još, da je svaki redak opasan kružnom crtom.

BIBLIOTHECA MUSEI BOSNIAE ET HERCEGOVINAE SARAJEVO

Народне игре са сијела и збора у Горњој Херцеговини.

Приопћили

Тома А. Братић и **Ст. Делић.**

(Са 28 слика у тексту.)

I. Сијело, збор, дернек или алус и теферич.

Кад прођу божићни празници, онда се дуге зимске ноћи прикраћују сијелима, на која иду момци, дјевојке, невјесте, постарији људи, па често и жене, а иду да уживају у игри, пјесми и разговору. Тако је то у цијелој Херцеговини, како на селу, тако и у вароши. Према овоме у најужем значењу сијелом би се звали ноћњи састанци, на којима се забавља игром и пјесмом, али сијело има много шири значај, јер се сијелом уопће зове сваки и дневни и ноћни састанак, који је састављен у цијељи забаве, па тај састанак био зими или љети. Сијелом се зову и они састанци, када се у вече скупи сеоска младеж у Дôњој Херцеговини па уз пјесму комушају кукуруз, нижу духан и пеку ракију, или у Горњој Херцеговини, када се окупе жене и дјевојке па чешљају вуну, преду, плету и раде уопће какву женску ручну радњу. Но оваки женски састанак, на коме мушкима нема приступа, зове се још и прêло.

Права дакле сијела држе се само зими, када су дуге ноћи, а вријеме је спријечило сваки рад у планини и пољу. За сијела се обично одабира најпространија кућа у селу, те се у њу састају сијелџије из свега села; а врло често, нарочито када је лијепа зима, долазе и из других села, један до два сата удаљених. У том случају опет одреде у другом селу, па и у трећем, сијело, на које дођу сијелџије и из оног села, гдје је прије сијело било. Има спомена, да се је прије ишло и даље, по 3—4 сата даљине и то преко планинских предјела, а наравно, да понеки старији људи на така сијела иду на коњима, кад то снијег не спријечи.

На Бачком пољу у Борчу (котар Невесиње) налази се једна некропола од више комада гробница и зове се Вучије гробље. Према народној традицији ту је у стара времена чопор вукова ударио на сијелџије, које су ишле из Језера у Бак, те их већину растргао. На неким гробницама налазе се удолице као од коњских ногу или вучијих шапа и народ вели, да су под гробницама са коњском копитом закопани они, које су у опћој забуни коњи погазили; а под гробницама са вучијом шапом они, које су вуци растргали. Бак је планинско мјесто на висини од 1125 *м* на обронку планине Црвља, која има преко 2000 *м* висине.

Сијели се обично у очи свечаних дана и у свечане дане у вече, а нијесу ријетка сијела и у ноћи радних дана, особито кад зима стегне па не да у планину ни у дрва ни у сијено, па је свијет беспослен.

Кад се у једној кући одреди сијело, каже се некоме из те куће и сад је укућанима дужност, да се кућа распреми за сијела, то јест, да се из собе, гдје ће сијело бити, уклони све што би сметало сијелџијама у извођењу разних игара. Ако би случајно домаћин те куће затворио врата пред сијелџијама или, ако би прије казао, да не прима сијело, изговарајући се, да му је стан у соби, а у истини није тако, онда га у селу свак презире и послије све да зове, у њега не ће нико доћи. Сијела се не састају вазда у једној кући, него се једну ноћ сијели у једном дијелу села, а другу ноћ у другом и тако редом; само при томе увијек се пази, да се сијело не одреди у кући, гдје има болесник или гдје је жена у порођају и т. д., како се са хуком и галамом не би коме сметало.

На сијело се окупља одмах послије вечере, а то је од 7—8 сати и сијели се до поноћи, а често и до саме зоре, већ како је младеж расположена за игру и забаву. Кад има на сијелу особа из других села, онда их мјесне сијелџије поведу својим кућама и ту код њих остану до сванућа, па обично ту и ручају и тек у дану се враћају својим кућама. Женске обично не иду на сијело у друго село, осим кад је то сијело у роду какве невјесте, онда та невјеста може да дође на сијело са дјевером, дочим се у своје село може ићи без замјерке. Сијелџије из других села долазе колико ради забаве, још више ради загледања дјевојака, особито ако ко намјерава узети коју дјевојку из тога села.

Кад је у селу умр'о какав угледан човјек, кога је цијело село цијенило и поштовало, онда се у томе селу не држи сијело за недјељу дана, мјесец или пак за цијеле месојеђе, већ према томе, како га село жали и колико има своје породице у дотичном селу. Кад у једној породици умре мушко чељаде од три године па на више, у прво вријеме, барем за двије недјеље, не иде нико на сијело; послије иде младеж, али не пјева, него се забавља у разговору и гледању. У кућу, у којој је био смртни случај, не долази се на сијело ради игре и забаве такође за неко вријеме, а често ни за годину па више, нарочито, ако је умр'о млад домаћин или син јединац, који се и у породици најдуже жали. Народ је у овоме врло осјетљив, те се веома замјера, ако се ко из породице, па и племена умрлога, огријеши о уобичајене начине жалости или коротовања. Дотичне особе не само да су изложене пријекору па и презиру своје породице, ако се огријеше о уобичајени начин жалости; него су презрене и од других породица, које са дотичном породицом нијесу ни у каквој сродничкој вези.

Домаћа чељад куће, у којој се сијели, дужна је постарати се, да буде довољно воде за сијелџије и обично дјевојке и невјесте, ако их има, служе сијелџије као своје госте. Угледнији или постарији људи почасте се кафом, а често и бардаком вина. Мјестимице, а нарочито на бијеле покладе, све се сијелџије почасте са приганицама, питом и осталијем јестивом.

Сваки је сијелџија дужан пазити, да се домаћину не учини каква штета у кући, а ипак, ако се штета учини нехотице, домаћин се не љути, нити тражи да му се штета надокнади, него ако се присутни љуте на штеточињу, он га брани и одговара. На сијелу често пута дође до свађе, па и до крваве кавге, око разних игара и надметања у њима, али озбиљни људи вазда осуде кривца, те га послије презиру као пзницу и кавгаџију и избјегавају сијела, на која таки људи долазе.

Обично се седмично сијели по три пута и то у недјељну вече, уторник и четвртак; али ово се не може узети као правило, јер се често пута сијели седмично и више, а често и мање пута. Мјестимице се не иде на сијело у очи недјеље због тога, што се народ боји, да га не би Бог казнио за то те би се озлиједио у којој игри.

На једном се сијелу редовно одреди, гдје ће и у чијој кући бити идуће сијело, а и у који дан. Како се сијелџије окупљају на сијела, пјевајући и са главњама и фењерима, ако је мрачна ноћ, на исти се начин и враћају својим кућама.

Дања се сијела купе по дану под ведријем небом, те су и свечанија, пошто се сијелџије љепше обуку и оправе. Ова се сијела окупљају само у свечане дане, кад се не ради. Зими се овака сијела окупљају насред села, на какво плочно гувно, или на какву равницу, гдје се могу играти кола као и друге разне игре; а љети на брјегове, покрај извора или пак на какву равницу. Особито су занимљива и добро посјећена сијела Хумљака, који изгоне стоку на планину у Зеленгору, па се окупи младеж из више катуна, да се заједнички поигра и у пјесми и игри провесели, а тако исто и сијела, на која се окупља младеж при берби малина и љешника у Горњој Херцеговини, на која се окупи по неколико стотина мушких и женских. На овим дањим сијелима обично се играју кола уз пјесму, а мушки се надмећу у скакању, уметању и другим јуначким играма. Но на даљим сијелима зими, нарочито на Задушнице, месне и бијеле покладе измијене се врло многе игре као: деда, вукова, међеда и т. д., са којима се мушки забављају, а женске обично играју и пјевају. На овака сијела иде се зими одмах послије ручка, а љети, пошто се хајван намири.

Мјестимице сијелима зову и оне састанке, који се окупљају љети на Петровдан и Илињ-дан на каквим изворима, као н. пр. на Јавичу више Борча, код Водене јаме у Пониквама у Гацку, гдје се зором гомилама свијет скупља и послије се цио дан ту забавља у игрању. На та мјеста и у те дане окупљају се све вјероисповијести, па се у посебним групама играју и забављају, те се ти скупови зову и теферичима.

Муслимани зову уопће све забаве, осим ноћних сијела, теферичима, а тај израз теферич има у Босни и шири значај, јер све богатије породице муслиманске имају по селима своје чардаке, гдје љети излазе на теферич и остану преко цијелог љета. За цио тај боравак на селу, рече се, да се је било на теферичу; дочим се у Горњој Херцеговини под теферичом разумијева излет у поље, на извор, у кућу кога свог сродника, на дан или мало више, гдје се то кратко вријеме проведе у гозби и весељу. У овоме смислу и Вук тумачи ријеч теферич — die Landfahrt, Landpartie, epulum rusticum, а према оној пјесми:

„Па попали турске карауле
И обори турске тефериче"

теферичом се зове и онај љетњи боравак у сеоским чардацима.

На теферичима, на које се иде само за један дан, игра се и пјева, као и на дневним сијелима. То чини млађарија, док се старији људи и хануме забављају у разговору уз каву и дуван. Таки се теферичи спомињу и у оној пјесми о теферичу Мустајбеговице:

„На троје се коло разиграло
Смишали се момци и дивојке" [1]).

[1]) „Hrvatske narodne pjesme", књ. IV., бр. 32. Ова се пјесма у Гацку друкчије пјева.

Така се кола на теферичима и данас играју, те се младеж на њима врло лијепо забави, а момци још мјере своју мушку снагу у скоку, уметању, дизању кôца и т. д.

Народна нам пјесма прича и за Херцега Шћепана, да је и он на теферич излазио:

„Док избише у Лȍлу зелену
Хеј у Лȍлу на трапезарију;
Ту је извор седам кајнакова,
А седам је чесми начињено —
Седам чесми, а седам корита
Отесато од камена љута.
Херцег Шћепан чесме начинио,
Ту слазно и теферично.“

И како се види, ту се теферич разумије у смислу љетњег боравка, као и данас што се разумије у Босни[1]).

Још су знаменити осим сијела и скупштине народа о великијем празницима код цркава, гдје се свијет јатомице купи, да се послије молитве забави, старији у разговору и договору за ову или ону ствар, а млађарија у игри, пјесми и весељу. Оваки скупови зову се дернек или алус. Дернек и алус су туђе ријечи, али су се укориениле и код нас као и у Црној Гори, дочим је збор чисто наша ријеч, са којом се и у најстарија времена означивао састанак код цркава, као што се види из оне пјесме:

„Збор зборила господа ришћанска
Код бијеле самодрже цркве“ ....

Но данас од цијеле Херцеговине још се чује у Невесињу ова ријеч у горњем значењу, али се и ту врло често замјењује са алус, а у новије вријеме и са дернек.

Ријеч збор има двојако значење, јер се са том ријечи означује, осим скупштине народа код цркве у свечане дане, још и скупштину народну на одређенијем мјестима у цијељи договора о каквој важној народној ствари. Отуда и називи мјеста „Зборна гомила“, „Збориште“ и т. д, а Вук то тумачи са „Sammel-Hügel, wo man sich versammelt; cumulus conventus“. И на тијем мјестима сабирао се је народ до у новије вријеме, те је ту вијећано и договор вођен о народним стварима, које су засијецале у јавни народни живот. Како су ти зборови били политичког значаја, то и у „Законику“ Ст. Душана налазимо забрану да себри-робови — не смију се скупљати на зборове[2]).

На овијем зборовима често пута су хватана „жалосна кола“, то јест ту би дошла родбина кога погинулог човјека, који је погинуо од руке кога силедије, те би жене и дјевојке ухватиле жалосно коло и тужаљкама ражалиле цијели збор и збор би се онда заузео за сиротињу убијенога, а често убицу и осудио. Оваких примјера има више, а један се спомиње и у Гацку на Зборној гомили[3]). Послије свршеног договора и на овим би се зборовима заметала јуначка игра; скакало би се и бацало камена с рамена и т. д. Да је још каквих игара било на оваким зборовима, које би биле израз весеља, нема спомена, а по свој прилици није их ни било, јер је овај збор потребом изазиван.

[1]) Теферич је лијепо растумачио г. К. Херман у своме Зборнику: „Narodne pjesme Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini“, књ. I. и II. са ријечима „забава“ и „одмор“. За чудо да пок. В. вит. Врчевић ту ријеч врло погрјешно тумачи, разликујући зијафет, мушку забаву и теферич женску. Није посве исправно ни тумачење др. Л. Марјановића у зборнику пјесама, што га издаде „Матица Хрватска“, јер га узима само у значењу „весеља“, подаље од куће у хладу код какве воде (књ. IV., стр. 631.).

[2]) Сравни: „Законик Стеф. Душана“ у редакцији Ст. Новаковића. Београд 1898., стр. 189.

[3]) Тома А. Братић: „Одломци из нар. правних обичаја у Херцеговини“ у „Гласнику земаљског музеја“, год. 1904., стр. 33.

Збор или дернек код цркве имао је често пута у прошлости значај и политичког збора и збора народног веселља и забаве у игри и пјесми. Но данас код нас црквени збор или дернек има само ту циљељ, да се вас алус послије молитве забави на свој начин. Старији људи и жене, као што већ рекосмо, забављају се у разговору уз филџан каве или уз чашу ракије, млађарија ухвати по неколико кола, па се игра „Оро“, „Љељеново коло“, „Пауново коло“, „Чадор-коло“, „Ђидије“, „Ђелмана“ и т. д., а коме није до забаве у веселој пјесми, тај се забавља у „жалосном колу“, које су ухватиле жене и дјевојке из породице кога умрлога, па туже над његовом капом. Момци опет замећу скакање и уметање, те је данас на црквеном збору свак забављен са неком забавом.

На црквени се збор долази у јутру раније, да се приспије на службу, а са збора се одлази тако, да се стигне кући на конак, а неки, којима су куће даље од цркве, враћају се уз пут у своје родбине на конак.

Има цркава, које су оглашене са великих зборова, па се ту и из далека свијет скупља, и проће по једну или двије цркве, гдје се такође тај дан служи, док дође тамо, гдје је већи збор.

Према овоме молитва не би била главна циљељ у посјетилаца црквених зборова или дернека, а нарочито у млађих, него је главна циљељ игра и забава.

II. Опће напомене о играма.

Игра и пјесме јесу пошљедице пријатног осјећаја у души — пошљедице душевног расположења. „И само им се игра и пјева“, вели наш народ посматрајући игру и пјесму веселе младежи на каквом сијелу или збору, а како је народ наш по свом темпераменту благе и веселе ћуди, то је природно, да он изобилује игром и пјесмама. Наша народна поезија позната је у свему литерарном свијету као поезија, која се сравњује са класичном поезијом старих Јелина Омировог доба. У тој се поезији дивно изражава јуначки карактер и племенита душа народа нашег.

Тако би се могло мислити и за наше народне игре, али није тако; није ваљда за то, што је поезија изљев осјећаја, а игре су више ствари комбинације разума и укуса, те су различите према интелектуалном стању и културном усавршавању народа. Уз то игра има и циљељ забавну, а наш народ има у томе своје традицијом сачувано становиште, које се огледа у народној пословици: „Никад се нећеш насмијати мудрој, ако се не насмијеш лудој.“ За то није ни чудо, што се у народним играма види често пута сцена и чује ријеч, које ни мало не годе оку или уху фино образованог човјека са естетички развијеним укусом, док исте сцене и ријечи код простог народа изазивају смијех и задовољство пријатне забаве. Сами смо често пута оставили сијело пребацујући играчима, да те игре и ријечи нијесу да их гледају и слушају бар дјеца и дјевојке, али нам је вазда одговорено са горњом изреком, за коју се још додавало: да су је рекли наши стари.

При честом размишљању, од куда таке игре код нас, у којима се огледа доста груба простота и врло слаб укус, као од куда и пословица, да се човјек само лудој смије, долази се до тог резултата, да је све то пошљедица слабог књижевног образовања. Она кратка периода од св. Саве до отоманске најезде, није била довољна, да књижевност продре у шире слојеве простог народа, да оплемени укус и прочисти просте назоре народне. Са отоманском најездом настале су таке прилике у јавном животу нашег народа, да се је морало напустити и оно, што је дотлен постиг-

нуто, а о каквом даљем усавршавању није се могло ни мислити. Те су прилике донијеле, те је народни живот морао свернути са пута културног напретка и опет се повратити у оно старо и примитивно доба.

У оваким приликама прости укус народни стварао је таке игре, које су за човјека простог укуса смијешне и забавне, али врло неугодне за човјека финијег укуса.

Ко не познаје душу нашег народа, могао би мислити, гледајући како се народ на сијелима забавља, да је наш народ скроз деморалисан, али у истини није тако. Исте оне особе, које у игри опонашају сполни сношај, у обичном животу врло су чедне, моралне и стидне. Томе је опет узрок добро домаће васпитање, које се оснива на народној пословици: „Боље је поштено умријети, но срамотно живјети," па како му се је ово са материним млијеком улило у душу, тако му се је улило и то, да нема ништа срамотна, ради смијеха и забаве судјеловати у играма, које приказују и таке сцене, које нијесу за описа. Та то су лудорије, које се чине само ради смијеха, шале и забаве, па ништа не смета, што су оне масније и од најдебље манастирске кобасице — како то вели покојни Вук витез Врчевић.

Ово што рекосмо важи само за неке народне игре и никако то не треба схватити тако, као да би те игре откривале поквареност народа, јер те покварености фактично нема. У осталом игре са бруталним сценама могле су се наћи и код других народа, а налазе се и данас, па и ако су ти народи били несравњиво одмакли од нас у културном напретку. Позната је раскалашеност у Аристофановим играма и саблажњиве сцене у њима, а код Римљана била је читава врста игара саблажњивих призора, које су познате под именом: „carmina fescennina". Познати су са својих непристојних машкарада средовјековни народни играчи јокулатори (joculator), који се јављају у Прованси као жонглери (Jongleurs), у Шпанији као охглари (Joglar), а у Енглеској као минстрели (ministerialis)[1]. И данас су у некијем крајевима наше домовине познате карневалске мачкаре, кад се уз пријатну шалу и забаву може чути и видјети понешто и бруталног.

Кад посматрамо народне игре по њиховом садржају, могли би их подијелити у три групе, у игре сатирично-комичне, игре које су искомбиниране само ради шале и забаве и игре гимнастичке. Наравно, да у некима и од све ово троје има понешто.

Сатирично-комична жица понајвише избија у играма: Хајдука, Лупежа, Аџија, и Зунђур попа, наравно у некој игри мање, а у некој више. У „Хајдуку" се исмијава јунаштво или газилук уображенога и до краја страшивог газије, који се хвали, да је толика јунаштва починио, а у истини га плаши сваки шум и прёза, да ће видјети сад хајдука. Није ли то нешто, ако и у маломе, налик на Дон Кихота и његове витешке авантуре? У игри „Лупежа" народ на свој начин приказује дијељење правде, кукавичлук и подмитљивост онијех, који су ту правду некад — бир земаниле — дијелили. У исто вријеме ту је илустрована освета правице за неправицу. У игри „Аџија" приказују се евентуалне прилике, које би могле настати ушљед тога подузећа.... У „Зунђур попу" на врло оригиналан начин приказује нам народ егоистичне тежње старог свештенства, наравно не свега, него оног изнимног, које је дијелило благослов према ономе, како се њему дијелило.

---

[1]) Сравни: Др. Јох. Шер-а (Scher), „Allg. Literaturgeschichte", у српском пријеводу Ст. Новаковића у 3 књиге. Београд 1872.

Сатирично-комичне жице може се наћи још у више игара, као н. пр. у игри „Невјесте“, која мјесто пољубаца дијели убоде и у којој је у живој слици приказана она народна пословица: „Невина добрина и југова ведрина кратка су вијека“; а даљом анализом игара, могло би се ове жице и више наћи, али је та анализа сувишна, јер код пажљивог посматрања та се жица да врло лако примјетити. Док су нам неке игре из оне групе игара, које имају једину циљ да забаве и да им се човјек насмије, одурне, ради непристојних сцена и масне шале, дотле нам ова комично-сатирична жица рашћера тај непријатни осјећај, те је забава ипак пријатна. Овдје се мисли нарочито на оне игре, у којима народ уз забаву шиба и своје мане, као н. пр. у игри: Млинара, Тежака, Јазавца и т. д. Добар дио игара скопчан је са тјелесним кретањем у гимнастичком смислу, а то нам открива карактерну црту нашег народа, да му је главна жеља и брига, да поред племените душе развије и здраво тијело.

Ове игре за тјелесну вјежбу скопчане су са тјелесним покретима у свима правцима, а имају големог значаја за тјелесни развитак народа, као што су га некад имале олимпијске игре и тјелесне вјежбе пентатлона на тјелесни узгој јелинског народа.

Кад посматрамо гимнастичке игре на сиједима, као што су пузање по ужету у игри „Ћабе“, претурање у игри „Овна“, покрети тијела у „Мјерењу соли“, у свима начинима дохватања прстена и т. д., упада у очи, да су те игре скопчане са врло тешким тјелесним покретима. Усиједшно учествовање у тијем играма тражи, уз здрав тјелесни састав, јачину мишића, гипкост удова и хитрину покрета, а уза све то разумно и одмјерено кретање, удешено према захтјевима игара. Тијело, које се од изласка из колијевке вјежба у томе, да се временом може натјецати у појединим играма са другима, мора стећи сва та својства и развити се као што треба.

Игре, које се играју на зборовима, све су махом тјелесно вјежбање, почевши од играња у колу, па до надметања у скакању.

Већ код игре „Оро“ чине се разни покрети рукама, увија се тијело у струку, а ноге се вјежбају готово као и при скакању. У „Љељеновом колу“ исти се покрети понављају, а тако и код „Паунова кола“ покрети су још дубљи и слободнији. Јуначко надметање у скакању, бацању камена с рамена и хрвању, изискују толико тјелесне вјежбе, као и при тешким гимнастичким операцијама, у којима могу учествовати само тијелом здрави такмаци; а ипак у нас нема збора, па ни обичног састанка, гдје се момци не надмећу у скакању, уметању и хрвању.

Код старих Јелина побједитељи су, при овим утакмицама, били богато награђивани, те није ни чудо, да су тјелесне вјежбе биле главни фактор у њиховом узгоју. Код нас је у том друкчије; код нас побједитељи при тим утакмицама не добивају никакве материјалне награде нити видљивих знакова за побједу у том надметању, па ипак сваки човјек сматра за част, кад се може надметнути у којој игри. Њему је довољна награда и у томе, што му се рече, да је ваљан и окретан, да је — јунак, те ако је неожењен, може се, и ако је сиромашан, оженити и из богатије куће и боље породице, јер за такијем дјевојке уздишу, као што се пјева и у народној пјесми.

„Благо мајци која га родила,
И ђевојци којој буде суђен.“

Дјевојка или невјеста срећна је, кад јој се призна, да је витка и окретна као срна.

Колико наш народ држи до похвале и како је енергичан у утакмици, најбоље се види из игре прескакања јатагана (великог ножа), гдје се без икаква изгледа на награду, него просто игре ради, меће живот на коцку. Свакако, похвала као морална награда, цијени се у нашем народу као и највећа материјална награда.

У изнимнијем случајевима дијели се и материјална награда, а то је у утакмици у трци приликом неких свадба или приликом јавних трка, које се мјестимично приређују од стране општинских власти.

Приликом свадбе, трке коњске, пјешачке, надметању у скакању и бацању камена с рамена, приређивао је сам онај, који је н. пр. женио сина, брата или унука, те је дотични сам давао награде побједитељима. Те утакмице некад су биле врло честе, јер су их, приликом породичних весеља, приређивале све богатије породице, али су данас врло ријетке и више су се одржале код муслимана, него ли код хришћана. Награда при тим утакмицама састојала се је у чохи, ризи одијела или у комаду оружја, као н. пр. сребрној пушци, јатагану и т. д., а дијелом и у новцу, обично златном.

Чешће су утакмице за награде, које приређују општинске власти, јер гдје је то уобичајено, ту се приређује један пут у години, а врло су добро посјећене. Само при овијем утакмицама у скакању и трчању ријетко кад учествују момци из бољих кућа, а то је за то, што је ту утакмица само за новац, дочим у утакмицама без новчане награде свак весело учествује.

Сад нам се намеће питање: кад и како су се развиле народне игре?

Ово питање, колико је важно, толико је опет тешко дати на-њ позитиван одговор, јер је оскудица у изворима.

Код Јелина се главне игре спомињу на свечаностима приликом скупштина амфктионија, олимпијских игара и при скупштинама на Делосу приликом прољетне Аполове свечаности. На тим скупштинама главни дио свечаности, пошље приношења жртава, састојао се је у утакмици у играма[1]).

Познато је, да су се и стари Словјени састајали на скупштине зарад приношења жртава и религиозних свечаности, на којима је сигурно уз религиозне обреде било и игре, пјесме и утакмице у томе. Л. Легер (L. Leger) у своме чланку „Esquisse sommaire de la mythologie slave“ напомиње, како су Словјени имали обичај, приређивати свечаности у част Купила, бога земаљске родности. На тим свечаностима бацали су се вијенци у воду, ложиле су се и палиле ватре, око којих су играли. Трагови ових свечаности сачували су се и до данас у играма коледа, додола, лилара, у теферичима на Ђурђев- или Илиђ-дан, као и у паљењу огња о Благовијестима и Јован-дану (у Невесињу) и Петров-дану (у Гацку); огањ се пали у очи тих дана. У Босни мјестимице постоји обичај, да се пале буктиње и носе уз игру и пјесму у очи Јован-дана, као н. пр. у Бијељини. На теферичима се и данас пјева, игра и надмеће у разним играма, а то се у неколико сматра и за обвезно, јер свак гледа да то учини, па макар и незнао зашто. „Ово нам је остало од старина“ — рећи ће сваки, кад га упиташ, зашто се скупљају у те дане или зашто пале ватре.

Према овоме трага народним играма мора бити и у давној прошлости, те су се са развитком народа и оне протезале, мијењајући се ваљда у толико, у колико је и народ, под упливом религиозних и политичких прилика, мијењао своје обичаје и начин живота.

---

[1]) Сравни Куртиус (Curtius): „Griechische Geschichte“, св. I., стр. 483. О играма и забавама код Јелина лијепо је писао г. Љ. Длустуш у својој популарној расправи: „Стари Грци и узгајање у њих“ у „Школском Вјеснику“ за 1894. г.

Народ наш у прастарој прошлости својој није био упућен на писменост, није био упућен, да се усаврши у лијепијем вјештинама вајарства , кипарства и др., као што су н. пр. Грци и Римљани, па да се сад дијелом из писаних споменика, а дијелом из културних творевина његових има позитивних доказа о цјелокупном начину живота његова. Већина онога, што се о томе зна, зна се из извора каснијег доба. Зарад овога народна поезија једини је извор, на који би се могли осврнути, али, како та поезија опјевава витешка дјела појединаца, то се у њој и спомињу само витешке игре, као скакање, уметање, хрвање и утркивање. Игру „Кола“ налазимо на врло старим надгробним споменицима, те ће бити то јамачно најстарија игра наша. По некој врло старој словјенској причи Богиња Жива води коло [1]), а биће ваљда сваком познато, како се у толико народних пјесама спомиње, како Виле воде кола и играју и колу.

Игра „Прстена“ спомиње се у пјесми: „Јован и дивски старјешина“:

„Па најприје игру заметните
Проклетога у руке прстена“ [2]).

Та пјесма спада у најстарије пјесме, што их има српска народна поезија, а то се види по самом сижеу пјесме.

У другој једној пјесми: „Наход Симеоне“ пјева се:

„Једно јутро у свету нећељу
Изишли су ђаци манастирски
Те с играју игре свакојаке:
Скачу скока, међу се камена.
Прескочи им Наход Симеона
Прескочи им, каменом одмеће“ [3]).

И ова је пјесма врло стара, јер нас са својим садржајем подсјећа на Софоклова „Краља Едипа“ [Οἰδίπους τύραννος], али је под упливом хришћанства нешто од првобитности измијењено у њој.

У пјесми: „Смрт војводе Каице“ спомиње се јуначка утакмица у овијем играма:

„Прву игру трка пјешачкога;
Кад потрча Облачићу Раде,
Он натрча три стотин' Мађара
И шездесет дјеце каравлаха....
Другу игру кола мађарскога;
Кад заигра Каица војвода
Он надигра три стотин' Мађара....
Трећу игру скока јуначкога;
А кад скочи Облачићу Раде
Он натскочи три стотин' Мађара....
А Мађари игру започеше,
Започеше камена с рамена,
Камен дође Каици војводи,
Он надбаци три стотин' Мађара....
Расрди се војвода Сибињска,
Па пшета пред шатора свилна,
Па дозива војводу Каицу;
„Од јуначе, да с' надстрељујемо,
Да бијемо нишан за облаком“
Гди је Мађар оком погледао
Ту Каица стрелом ударио“ [4]).

Даље се у поезији народној спомињу игре при свадбама, гозбе при славама и породичним свечаностима, гдје је сигурно опет било игара, али се те игре потање не описују, те ни ми не можемо о њима говорити. За чудо је, да поред све класичности српске народне поезије, ипак нема пјесама, у којој би се свестрано

---

[1]) Краус (Kraus): „Sagen und Märchen der Südslaven“, св. I., стр. 31.

[2]) Вук Стефан Караџић: „Српске народне пјесме“, књ. II. „у којој су пјесме јуначке најстарије“, стр. 29., ст. 79. и 80.

[3]) На озн. мј. стр. 65., ст. 32.—37.

[4]) На озн. мј. стр. 485., ст. 125.—191.

и до најмање ситнице насликао живот народни у дому као и изван дома, као што се слика живот Јелина у Омира. Ово је узрок, те се не може ни при студији о народним играма специјално одредити, које су игре кад постале; али свакако осим игара: кола, скакања, уметања, трчања, стријељања, биће да од најстаријег времена потјечу и игре: Вукова, Јежева, Јазаваца, јер су уопће врло старога поријекла како игре, тако и поједине археолошке ствари, на којима су приказиване животиње, нарочито у примитивној изради. — На тим се играма није течајем времена могло много промијенити, дочим већина осталих игара, или је под упливом разних прилика знатно измијењена и према новим приликама удешена, или су у новије вријеме и постале.

Упада у очи, да добар дио наших игара има битне сличности са играма, које су биле уобичајене код Јелина, које нам описује Омир у Одисеји и Илијади. Народна наша игра: „Оро“ има и свој назив, као што Омир описује познату грчку игру: „Χορός“ [1]), од кога је можда и постала. Ево како Омир описује ту игру:

„Сада су скакали момци и дјевојке ногама вјештим
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
А сад су једни к другим по реду трчали опет

(Илијада, XVIII. пј.)

а то је управо, као што наши момци и дјевојке играју „Оро“. Међутим Омир у истом пјевању Илијаде спомиње и друге игре Грка.

„Момци се у колу плешућ окретали, међу њима гласно
Јечаху свирале тада и формигне....
Онда чињаше вјешто рукотворац преславни коло
Слично ономе какво у Кносу, широком граду
Аријадни Даједал љепокосој начини некад:
Ту су држећи се рукама за чланке играли момци
Играле дјевојке ту су....“

У VIII. пјевању „Одисеје“ спомиње се игра фајачких момака:

„Стану младићи, сви у напону, вјешти у плесу,
По колу ударе они божанском ногама, те се
Поскоку њихових ногу Одисеј дивљаше мотрећ.“

Према томе било је код Јелина више начина играња, али и наш народ има тога и упада у очи велика сличност у томе игрању. У нашем „Паунову колу“, док се пјева: „Пауна ми ноге боле, мој пауне мој!“, играчи се у колу помичу држећи се објема рукама за кољена нога, па и за голијени, те и чланке; а у игри „Кола“, игра се и скаче, да се ноге поломе. У игри „Љељенова кола“ праве се таки заплети, да се тој игри у истини странац мора дивити.

Мало даље Омир нам слика утакмицу у јуначким играма, које су биле веома уобичајене и омиљене код Грка:

„Прије свега се другог у трку оглеђу борци
Од постојалишта потрчати имаше; и сви
Скупа низ поље брзо полете, прашину вијућ....
Онда се стану момци у рвању мучном огледат,
И ту најбоље све јунаке надрве Фарнјал,
А у скакању од свих Амернјал најбољи бјеше,
А у колутању бјеше Елатреј најјачи од свих.“

[1]) Ову је народну игру врло лијело описао Ј. Ф. Иванишевић у „Гласнику земаљског музеја“ од 1900. год., стр. 533.—542.

Није ли ово иста онака утакмица као у Вуковој народној пјесми „Смрт војводе Каице?“ Фактично, и ако је неко прије дуже времена прочитао наведене стихове Омирове, па послије оне, гдје се српске војводе са Каицом натјечу у истијем играма са Сибињанином Јанком и његовијем Мађарима и дјецом Каравласима, како се то у пјесми вели, мора се и нехотице сјетити наведених Омирових стихова, јер ту је така сличност да примјетно упада у очи.

Кад се поменуте игре виде у опширнијим описима, дјеломице код Омира, а дјеломице код појединих писаца из старог доба или новијег времена, који су се бавили проучавањем игара код Грка, као на пр. Фр. Ланде, др. Л. Грасбергер и др., грчке игре, које споменусмо, истовјетне су са нашијем играма. Шта више, ни силни размак времена, ни друге разне прилике не могоше ту истовјетност претворити у мању сличност, а ко жели, да се о тој истовјетности поближе упозна, нека уз горе наведене писце пажљиво прочита и наше описе игара, те ће се о том и сам увјерити. Још боље би се увјерио, кад би имао прилике приликом зборова гледати утакмицу у тијем играма. Уз то се мора узети у обзир, да је та утакмица данас знатно хладнија, него ли је била прије тридесет година, када је тјелесна снага била много потребнија, те се више и цијенила, него ли данас; а неке су се игре сасвијем и забациле, као устрељивање (нишан), играње копљем (џилитање); па ни трка пјешачка у близу није тако честа као прије, а трка или пут у даљину за опкладу престала је са свијем [1]).

Из ове кратке напомене лако се да виђети, да су сасвим оправдане ријечи Љ. Длустуша: „како наша данашња култура, којом се толико дичимо, лозу вуче баш од самога праоца Хомера, а опет, како је грчко народно биће сродно с нашим, или можда правије да речем, како је наш народ првашњих времена упио и присвојио поједине стране грчког бића“ [2]).

При игрању појединих игара постоје правила, која су обвезна за све учеснике у играма подједнако. Ко не може поднијети све оно, што правила игре коме играчу дозвољавају у одношају према другим играчима, тај нека не ступа у игру. „Ко не зна за шалу, тај нека се не шали“, вели народна пословица, а то се нарочито примјењује у играма.

Према правилима игара на сијелу, кад си већ ступио у игру, мораш подносити све оно, што дотична игра захтијева, а да се не нађеш увријеђен за то, а ту често, као што се види из описа игара, буде и доста грубе шале. При играма на збору људи су далеко озбиљнији и ту не смије бити грубих нити непристојних ријечи, ни у шали. Често пута и мала пошалица изазове велику свађу, за то и игре на зборовима махом су пристојног значаја. Но колико био народ осјетљив за хотимичну увреду изван правила игре, толико опет не пази, када се нехотице учини каква увреда. Има случајева, гдје буде и врло тешких тјелесних озледа, као на пр. при уметању, игрању у колу и т. д., па ради тога не дође до свађе, јер што је учињено, учињено је нехотице. Наравно, према овоме, ако хоће какав играч да учествује у игри, у којој има што год, што би тај сматрао за увреду, најприје му се каже, шта све долази у тој игри, те му онда на вољу стоји, да у игру ступи

[1]) Трке или пут у даљину пјеше, а у опкладу, биле су врло честе у скором времену. Тако су се кладили, да се за дан, т. ј. од три сата у јутру, до 8 сати у вече дође из Никшића у Мостар, а то је, да се у том времену пређе 180 *км.* Наравно, могао је дотични ићи и пријеким путем, који је можда за неколико километара краћи, али зато много кршевитији.

[2]) Љубоје Длустуш: „Стари Грци и узгајање у њих“ у „Школском Вјеснику“ за 1894. г., стр. 799.

или не ступи. Али свакако се према странцима поступа обазривије, јер већ ако је играч и из другог села, ријетко ће кад у игри прстена бити обријан, односно карећен, јер се сматра као гост, и свак гледа, да га не увриједи и да се не огријеши о гостопримство.

Дође ли до распре у којој игри, одмах се одаберу неколика човјека, која се сматрају као први вјештаци у дотичној игри, те они установе, који од играча има право и тако мора бити, као што они одреде.

При утакмици у играма не пази се како на богаство, тако ни на сталеж, вјеру или народност, нарочито при играма: скакању, уметању, трчању и гађању нишана, док је та игра била још у обичају. Ту се је без замјерке могао свак натјецати, те му је за побједу изрицано признање уз похвалу јунаштва. Злобне зависти наравно да је било, па често и мушких убистава ради утакмице у играма, али су се вазда таки случајеви осуђивали као злочин најгоре врсте; и ако се је дознало, да неко гаји пизму и снује освету ради тога, што је у игри побијеђен, од свакога је тај био презрен и осуђиван.

При игрању игара, у којима се играчи маскирају, или како народ вели граде, маскирају се или граде највјештији играчи, којих има у свакоме селу, а свак се радо гради, без обзира на богаство или друштвени положај, јер народ у томе не налази никаква понижења. За врло вјеште играче народ вели, да су пуни таклица и диклица, а то значи, да су ти играчи пуни досјетака и шаљивих доскочица, те их приликом сијела свак моли, да учествују у играма. Хаљине и ствари, које су потребне за градњу у играма, у Гацку се зову добрета, а по другијем мјестима: дрóњци, цр̏ње, др̏пе, и обично се узимају у оној кући, гдје се игра одиграва, ако их има, ако ли нема, онда се искупљају по свему селу и обично свак радо дâ, што играч затражи. И саме сијелџије, ако што имају на себи, што би се у којој игри могло употријебити, радо дају, а дотични играч то чува, да се не поквари или подере, као своје; па и ако се подере, онај чије је, ипак не замјера.

У већини игара, као на пр. при карећењу код прстена, Млинара, Хајдука, Бабе и дјевојке, Сватова на коњима и т. д. они, који одигравају те игре, промијене свој природни глас у говору, па говоре мјестимично високим и дебелим гласом, или женским гласом, мјестимично опет испуштају поједине гласове у говору, на пр. блате (л мјесто р), блав (л мјесто р), јубим (ј мјесто љ) и т. д. У неким играма играчи употребљују и кратко дрвце, које се уметне међу зубе, да се не могу ријечи потпуно изговарати, него дотични у говору шушка и тада се обично чују само грлени гласови, напола кроз нос изговорени. Врло се радо у играма употребљују и тако изговарају ријечи, које се могу у двојаком имену разумјети, као на пр. „метнути сјаме“ мјесто: „метнути са јаме“; „кој-из-ове“ мјесто: „који зове“ а разумије се у погрдном смислу „кој из ове“, т. ј. из стр....це, и т. д.

Играчи често пута један другога у сличнијем ријечима не ће да разумију, него га разумију обратно, као што је то случај у игри „млинара“ и сваку ријеч изврне, која се може извртнути у друго значење, а таких игара има више.

У играма често пута играчи на комичан начин приказују и вршење религиозних обреда, као на пр. у игри: „Сватова на коњма“, „Бабе и дјевојке“, „Хаџија“ и т. д., али то не треба узети тако, као да би народ омаловажавао дотичне обреде, јер народ поштује и цијени све оно, што носи на себи религиозно обиљежје, како своје религије, тако и туђе, него је само у томе народ нашао нешто, што он може на свој начин употребити, па да се у томе забави и насмије, и тако је то извртнуо и употребио.

Морамо напоменути и то, да су у Горњој Херцеговини многе игре и код муслимана и код православних исте, нарочито на вечерњим сијелима, али свакако муслимани више проводе вријеме у разговору уз игру прстена под финџаном, него ли у многим другим разним играма, као православни. Колико смо ми могли дознати, код муслимана нема ни једне игре, које друге вјероисповјести не би играле, па зато и не може бити говора о разлучивању игара по вјероисповјестима. Ово важи колико за игре на вечерњим сијелима, толико и за игре за теферича, јер на теферичима се само играју кола, која се играју и код нас, изузимајући „Оро“ и „Пауново коло“; пошто муслиманкиње не воле теже тјелесне покрете у игри то се већином ограничавају на лака играња, тако звано: колање.

Код већине игара зна се мајстор, а то је редовно највјештији играч и он игру почиње, те се сви играчи течајем играња дотичне игре њему покоравају и слушају га, а само се по себи разумије, да мајстор мора бити правичан, јер ако се огријеши о правичност, не ће га више бирати за мајстора.

Тако исто у играма има и сеоски старјешина, који се зове кнез, а то опет мора бити вјешт играч и пун шале и доскочица, да се зна у свакој прилици снаћи и играчима доскочицом доскочицу узвратити, јер обично играчи часте њега шаљивим погрдним ријечима, које им он мора на исти начин вратити.

Како су народне игре врло опсежан материјал за описивање, а нарочито ради тога, што се готово у сваком селу и у свакој игри понешто надовезује или изоставља, већ према вјештини дотичних играча, то ни ми нијесмо могли све варијације и начине играња узети на ум, него смо гледали нарочито на Гацко и Невесиње, као мјеста, према којима је у обичајима у главноме једнака сва Горња Херцеговина. Према томе су и наше игре нарочито из ових мјеста, али опет напомињемо, да у тијем мјестима има села, у којима се исте игре друкчије одигравају.

Биће доста игара, да су остале неописане, јер се поред најбоље воље ипак није све могло описати, али ипак гледали смо, да опишемо све, што је главније и занимљивије.

Овом приликом слободни смо изразити своју топлу благодарност пресвијетлом госп. одјелном предстојнику Кости Херману, који је први упознао научни свијет са нашијем играма у своме јавном предавању у Инсбруку и чијом иницијативом и ми ово урадисмо и његовијем се научнијем савјетима обилато користисмо.

III. Игре са ноћних сијела.

Прстена.

Свако сијело обично почиње са игром прстена, а игра се на три начина: под капе, под финџане и у руке. На селу се обично игра под капе, у вароши под финџане, а у руке се играју понајвише дјеца.

Под капе се игра прстена овако: Изаберу се двојица највјештијих играча и они подијеле све играче на тај начин, да један метне два играча, а онај други од те двојице једнога одабере себи, а други остаје ономе. Сад овај што је одабирао метне опет двојицу да онај одабира и тако редом, док се сви играчи подијеле. Дијеле се и мушки и женски играчи, али женске мање учествују у игри.

Кад су се играчи подијелили, посједају у коло на какву простирку, узму десет капа, а мјестимично и дванаест, те један играч сакрије прстен под двије капе или рукавице, већ под што се игра, јер кад нема довољно капа, крије се и под рукавице.

Противна странка сад диже једну капу и то ону, под којом мисли да је прстен. Ако је прстен био под том капом, онда је прстен те странке, те она одпочиње игру, крijући прстен под све капе; ако ли није био прстен у дигнутој капи, него је остао у оној, што није дигнута, онда она странка чија је недигнута капа, одпочиње игру, крijући прстен под све капе. Прстен се крије на тај начин, да играч, кога је друштво одабрало за кривење, држи прстен у затвореној руци и подвлачи руку под сваку капу напосе.

Кад су све капе метнуте на простирку, онај што је крио још држи руку затворену, а противна странка ишћили или погађа, гдје би могао бити прстен. Пошто су сви бољи играчи казали своје мишљење, један највјештији играч, који се зове ишћилбаша, дигне једну капу, у којој мисли, да је прстен говорећи: „поткривак“! Ако је под том капом прстен, онда је узет, и сад та странка крије; ако ли није био прстен под њом, онда онај, што крије, узме ту капу и поново сакрије под њу. Сад она странка, што тражи прстен, дигне другу капу, у којој мисли да је прстен говорећи: „амбар“! Ако је прстен ту, узет је и сад ова странка крије, ако ли није, онда играчи оне странке, која је крила радосно викну: „празан ти пазар“. Сад се дижу празне капе говорећи: „баш!“, те ако се нађе прстен под „баш“, онда се изброје оне капе што су још недигнуте, њима се дода још амбар т. ј. један и игра се почиње наново, крijући прстен под све капе опет онај, што је и крио. Ако се прстен не нађе до пошљедње двије, онда опет од те двије странка, која тражи прстен бира за себе једну — ону под којом мисли да је прстен — дигне је говорећи: „Ова наша“! Ако је под том био прстен, узет је и та га странка крије, ако ли није, онда играчи оне странке, што крије, завичу: „Остаде“! и они броје два и амбар, т. ј. свега три, а онај, што крије, наново почиње крити. Тако се крије и тражи, узимље странка у странке, бројећи вазда оне капе што су остале недигнуте, кад је прстен нађен под: „баш“. Која странка прије имала буде 101, та је странка игру добила, а противна је изгубила. Капе, које се броје са амбаром заједно, зову се понти или коњи, а игра се обично у 101 понат или коња; али нијесу ријетки случајеви те играчи уговоре, да се игра и у 201 понат. Странка, која има мање од 50 поната, каже: „још смо у циганима“, а кад пређе преко 50, вели се: „изашли смо из цигана“.

При дизању капа, кад се нађе прстен у првој изи амбара, онда се броји 10 и каже се ономе, који је дизао, да је убио патку. Патка је убијена, т. ј. десет се броји и кад је више капа дигнуто за баш, а за амбар није још дигнута. Ово бива нарочито онда, када се капе дижу за руком, т. ј. како се која крије, онако се и диже, а оваки су случајеви само онда, кад је страшив онај, који крије прстен, па не смије да га остави, али ипак паметније ишћилбаше увијек прије амбаре, па онда празне башкају, пошто се на тај начин мање поната броји.

Када се све капе дигну, а остану само двије, онда они, који траже прстен гатају, у којој би могао бити прстен. Гатање то бива на три начина; први је начин тај, да се пљуне на два прста: кажипрст и онај до њега, у десне руке, па се онда потрља по хаљини и гледа се, за који је прст прионула длака: десни или лијеви, те ако је прионула за десни, узме се капа, која стоји на десно, ако ли за лијеви, онда она, што стоји на лијево.

Други је начин: пљуне се на длан па се удари кажипрстом по тој пљувачки и дигне се она капа, на коју пане кап од пљувачке. Трећи је начин: пружи се кажипрст и онај до њега, па се раставе један од другог колико се може; онда се

пружи лијева рука према једној капи, прсти се метну на раме и помичу се низ руку говорећи: „јест, није“. Ако се сва рука измјери на „јест“ онда се мисли да је ту прстен, ако ли са „није“ онда није. Тако се ради и са другом капом, па ако се први пут немогло буде одлучити, онда се то ради три пута, и код које два пута буде са „јест“, она се диже као пуна, т. ј. да је под њом прстен.

Ове се гатке употребљују код невјештих играча, кад неумију да уишћиле, гдје је прстен, дочим праве ишћилбаше до њих не држе баш ништа, него им се ругају.

При игри прстена играчи сједе тако, да половину круга чине играчи једне странке, а другу половину играчи друге странке.

Прстена под финџане игра се на исти начин као и под капе, т. ј. на исти се начин играчи подијеле, групишу, гледају, која ће странка испод два финџана одниjети прстен да крије под све финџане. Финџана се узимље обично дванаест, а игра се у 201 понат. У игри овој нема поткривка, него странка, која тражи прстен, тражи га у амбару и од пошљедња два финџана узима један, те ако га од та два пута — у амбару и предпошљедњем — нађе, узима прстен, ако ли не, прстен остаје за ону странку, која је крила.

Код ове игре прстен се сакрије под финџане за вратима, у другој соби или уопће гдје у каквом куту, гдје нико не види, па се финџани донесу на послужавнику (табаку) међу играче. У овој игри више учествују женске, него ли у игри прстена под капе.

При доношењу послужавника са финџанима међу играче праве се разне шале и говори се на пр. „изволте црну кафу“!; „изволте лимунаду, фришка је и добра“ и т. д.

Као што на селу свако сијело почиње са игром прстена под капе, тако у вароши опет почиње са игром прстена под финџане.

Док се старији људи играју прстена под капе или под финџане, дотле се дјеца играју: прстена у руке. Код ове игре странке сједе једна према другој, пошто су се прије подијелили као и код прва два начина. Један играч сакрије прстен у двије руке, те противна странка узима једну руку и ако је у тој руци био прстен, онда та странка почиње игру, крijући прстен у руке, тако, да се сви играчи групишу око свога ишћилбаше, који једноме да прстен у руку. Пошто је прстен сакривен, сви играчи са затвореним рукама посједају на своја мјеста, пруживши руке напријед. Играчи противне странке ишћиле сад, у којој би руци и у ког играча могао бити прстен, те пошто су се договорили, једну руку амбаре. Ако је у њој био прстен, узет је, ако ли није, онда бошкају оне руке, за које мисле да су празне, а од пошљедње двије руке узимају једну, те је прстен узет, ако је био у тој руци.

Понти или коњи броје се као и код прва два начина, т. ј. броје се све руке са прибројеним амбаром, које су остале затворене, кад је прстен нађен у оној руци, која је бошнута. У овој игри учествују и мушки и женски, а обично је у свакој странци по пет играча, а може бити и више. У игри прстена странка, која је добила, обично брије или карети ону странку, која је била надиграна, т. ј. која је игру изгубила.

Тај карет или бријање врши се овако: Изабере се 3—5 особа из странке, која је игру добила, редовно мушких, те обуку разнобојно подерано одијело женско и мушко, маскирају се различито; неки све лице намаже гаревином, а неки опет поспе брашном. Међу њима је један мајстор, који јаше на штапу и за појасом има задјенуту машу, један или два су шегрти са ламама или са чијем другијем, што

лупа; један је калфа са каком торбом, у којој се налази луга и прибор за бријање. Двоје је маскирано као женско и то су мајсторова кћер и жена. Мајстор још има на леђима привезано звоно, које се обично меће на овнове, те како се он креће, онако и звоно лупа, а женске имају торбе, напуњене лугом или брашном.

Слика 1. Бријање или каређење у игри „прстена".

Тако маскирани у великој лупи и ларми дођу међу играче *(слика 1.)* скачу тамо-овамо, лупајући у ламе и вичући: „О-о-о-о-о о-ој"!

Они, што ће бити бријани, невесели су, јер знају, да је сва та лупа њима намијењена, али се ипак подсмјехују мајстору: „лоша коња, а горег јунака и погане војске за њим"!

Кад су протрчали између играча мајстор стане на сред собе и пита:

— Ко је овдје кнез од села?

— Ја сам! — јави се један играч, обично од оне странке, која је добила; — него који си ти, који питаш?

— Ја сам мајстор од сваког заната, па тражим радње; има ли у тебе?

— Има! има!, ево ово ми момче иде у ћосање па да га мало обријеш, — вели кнез и покаже на једног играча од странке, која је игру изгубила.

— Еј ђецо! брже на рад! — виче мајстор и шегрти са калфом за час метну на сред собе столицу, и сједу на њу играча, на кога је кнез показао.

— Акшам ти га ајиросум! — поздравља га мајстор, чинећ му темена по турски.

— Ала ти га разола и кад те ђаво донио! — отпоздравља овај.

— Ти ћеш се бријат на ђузел за ашиковања?

— Ето рекоше, пошто не може друга бити!

— Ради! — заповиједа мајстор, и сад мајстор први, а сви остали за њим трче око овога, лупајући у ламе и вичући: „О-о-о-о-ој".

Кад су три пута облећели око њега, мајстор завиче „Алат"!, а калфа вади из торбе какву подерану крпу, а понајвише пелену, у коју се мала дјеца повијају, и застре онога. Шегрти стоје и гледају, а мајстор трља онога рукама по лицу као да га умива; онда машом или каквијем дрветом струже га као да га брије; најпошље га отре пеленом и поспе брашном или лугом, те је тај играч сад обријан и пошто захвали мајстору, устаје са столице и одлази.

— Немам брашна, самељи ми мало! — наређује сад кнез мајстору.

— Пекала! — виче мајстор и већ је онај играч, на кога је кнез показао, сио на столицу. Мајстор и шегрти привежу на уже сач за таван и спусте га до више главе онога, што сједи на столици, поспу лугом, засучу уже добро и онда пусте вичући: „бр-р-р-р-р-р-р“. Сач се са свом брзином врти на ужету, а луг с њега сипље по ономе, што је на столици.

Трећему играчу ваде зуб и мајстор, кад потегне зуб, изврати се на сред собе, а калфа и шегрти га дижу. Четвртоме вади бадље из носа, те кихa, а мајстор се као препадне, те се завали, а шегрти га опет дижу. Петоме подсијеца солуфе, лупајући му око главе.

— Имаш ли још какве радње? — пита мајстор кнеза.

— Има, има, ако ти умио будеш израдити.

— Умијем, вала, ако ћеш све чанака.

— Треба ми треница — вели кнез.

— Ће је јапија? — пита мајстор.

Двојица од играча надигране странке стану насред собе, а мајстор их посматра, куцка у њих и прислушкује ухом, како лупање одлијеже, те куша, је ли јапија здрава. Кад је пронашао да је здрава, онда замахивају дрвљади око ових, мајстор и шегрти као да сијеку, и играчи падају један поред другога као посјечена дрвета; онда их котрљају као балване и машу рукама, као да од њих тестерају тренице (даске). Од неких опет играча граде пасја корита, ступе за метење масла и т. д., а при томе се често пута чују, како од оних, који карете, тако и од оних, који карет трпе, врло масне пошалице.

Док мајстор са калфом и шегртима бије играче, који су игру изгубили, дотле она два играча, који приказују мајстореву жену и кћер, иду појединим особама мушким и женским, те им гатају у длан и проричу срећу или несрећу у љубави, трговини или у чему другоме. При томе кћер помало и ашикује са појединим играчима, на што мајсторица грди и њу и онога, са ким ашикује, али и она сама врло често намигује којем постаријем човјеку, на што опет мајстор прави свађу и са њом и са онијем, што је с њом ашиковао.

Кад је мајстор свршио са бријањем, узјахива опет на штап, окупља своју маскирану дружину, захваљује кнезу на радњи, а ови опет њему; наравно, те су захвале опет у масној шали; и онда у лупи и ларми одлазе из собе и са тијем је игра и карет завршен[1]).

Мјестимично мајстора допрате у собу на каквој ограђеној столици, а за њим иде његова дружина и влаче једну сову, на којој мајстор у соби узјаше као на коња. При влачењу мајстора два играча иду напријед и вичу: „с пута мӧре, с пута! мајстор се вози!“ Шегрти иду за њим и лупају у ламе, вичући и лармајући да уши заглуну.

При свршетку игре на исти начин мајстора одвлаче из собе.

Млинара.

Један се играч, обично највјештији, начини као млинар; хаљине су му и шал око главе врло дрпаве и посуте брашном. Пред њим је сач, са којим окреће

---

[1]) „Каретити“ = грдити, наказити кога, наружити кад игру изгуби. Каретити, tîm v. impf. im претен = Spielstrafen, multo in lugo annuli. (Вук „Рјечник“). Ка̏ређе̏ње, n. das Strafen in претен = Spiel, multatio in lugo annuli.

као са млином, а уз то говори кад-кад, као да гони кокоши, и кад-кад и извади дудук, свиралу, иза паса, па свира у њу.

Други играч уљезе на врата и вичe: „о млинару“! Млинар једнако меље; онај опет вичe: „о млинару!“, а кад млинар ни то не чује, овај му се примакне стр....ци и вичe: „о млинару!“ На ово се млинар обзире, гледа испод руке и

Слика 2. „Млинара“.

одговара: „прде кокоши!“, и опет меље *(слика 2.)*. Када га онај опет зовне, млинар се чеше по стр....ци и вичe: „кој-из-ове?“

— Зовем те ја! дану изађи!

Млинар сад устане и пита се са онијем за здравље, па одмах вели: „де боље, шта ћу ти? немам кад!“

— Море ли се мљети? — пита онај.

— Море! — вели млинар и враћа се млину, али се опет присјећа, па се поврати и пита:

— Какво ти је жито?

— Шеница.

— Какво ти је кљусе?

— Коњ.

— Е не море се мљети! гони! гони!

Овај се врати до пред врата, али се опет повраћа и вичe: „о млинару! о млинару!“

Млинар се и не осврће на то, него окреће онијем сачем, свађа се са кокошима и свирука, али пошто је онај већ неколико пута зовнуо, млинар се осврће одазивајући се: „Кој-из-ове!“

— А ти си из ове — вичe му онај љутито — образ ти твој!, што не изађеш?“

Млинар тромо устаје.

— Шта је! говори брзо, ја немам кад.

— Море ли се мљети.

— Море, море! А какво ти је жито?

— Јечам.

— А кључе?

— Коњ.

— Е не море, не море!; суша, па нема воде — виче млинар враћајући се и ружећи онога.

Онај опет ружи млинара и опет излази на врата, али се до мало враћа и зове млинара, колико га грло носи. Млинар се у почетку не одазива, али у неко доба се јавља: „Ко̑ј-из-ове?“

— Зовем ја.

— Шта је?

— Помоз Бог!

— Де боље, немам кад.

— Море ли се мљети?

— Какво ти је кључе?

— Кобила.

— А жито?

— Крупник.

— Е баш како ваља — вели весело млинар, па развезе питати дотичнога за кућу, чељад, хајван и остала, а најпосље му вели да отовари и унесе жито у млин, па ће му мљети онако без мјере, јер колико му је било код куће, толико ће и сад бити.

— Ти сад мореш ићи гдје у село, па тражи конак — вели млинар, а кобилу свежи пред млин, а ја ћу јој метнути сјаме[1]).

Онај опет захваљује млинару и препоручује му, да му пази кобилу па онда излази из собе, а онај играч, што је уљегао четвероношке као кобила, остаје код млинара.

Млинар сад милује кључе по сапима, а ово се гица ногама, али се послье умири и пошто је млинар метнуо сламе, кључе пане — бива крепа. Млинар се сад нађе у чуду, па диже кобилу полугом, али кобила лежи као мртва, млинар сметено уљезе у млин и стане мљети; у томе онај, чија је кобила, бане на врата: „О млинару!“ Млинар га види, али не ће да се одазове.

— Јеси ли ми самлио? — пита онај млинара да вас млин звечи.

— Јесам, јесам! — вели млинар.

— А гдје ми је кључе?

— Ето га тамо, гдје си га и оставио.

Онај погледа и види кобилу; хоће да је дигне, али кобила се не миче; сад он опет зове млинара: „О млинару! на зло ти Божић донио, шта си ми ово од кобиле учинио!?“

Млинар једнако меље, а не ће да чује, шта му онај говори, али онај виче у вас глас, а најпосље прилази млинару, принесе му главу стр....ци и виче га.

— Ко̑ј-из-ове? — одговара млинар прихваћајући се за стр....цу.

— Крепала ми кобила!

— Клепава је била и синоћ!

— Мртва болан! мртва!

— Јес мрка, јес, видио сам и ја.

---

[1]) Сјаме, мјесто сламе, али се овдје разумије у преносном смислу.

— Липсала, гром ти у уши ударио! — виче онај.

— Лисаста, брате, ја!

Онај се љути, куне и њега и његов млин и опет му виче, да му кобилу да на сриједу јер је крепала, али се млинар правда, да му је клепава и била.

— Па гдје је кобила? — најпосље пита млинар.

— Ено је гдје је крепала!

— Клепава су кљусад јака, него натовари брашно па гони!

— Клепав си ти у оба уха!; мртва је кобила!

— Мрка су кљусад најбоља!

— Е нећеш данас с њим на крај! — вајка се онај, па му се принесе стра...ци и виче.

— Хеј море, чујеш! Хајдемо пред сеоску правду; крепала ми је кобила, па ваља да ми је платиш!

— Краду млинари, краду, али ја бели јок!

— Пред сеоску правду бре, да ми кобилу платиш — викне онај љутито и ухвати млинара за врат, па га влачи у други крај собе, гдје сједи као сеоски кнез један играч са шалом око главе, а уза-њ још 2—3 играча, као међлис. Кнез има дуго дрво — штап — те пуши на њега као на чибук.

— Дођеро сам у овога угурсуза у млин, па ми је он метао кобили сјаме, те је кобила крепала и сад га тужим да ми плати кобилу.

— Је ли крепала кобила код твог млина? — питају ови млинара.

— Јес брате клепава, јес.

— Крепала, болан, а не клепава.

— Клепава му је и била!

Један од сеоске правде устаје и примиче се млинару на ухо, па виче.

— Крепала му је кобила, па си ти крив!

— Јез брате клепава, ама не знам, или у десно или у лијево уво.

— Крерала, крепала!

— Ама за ајтар Божији, шта сам ја крив, што он има клепаву кобилу!?

— У џенем отишао на клепавој кобили — љути се онај и опет му се приноси на ухо па виче.

— Мртва, липсала, крепала, чујеш бре!

— Чујем брате, чујем, та нијесам глув; лијепо сам видио, да му је и мрка и лисаста и клепава.

Онај се љутито враћа и сједа, а устаје други од сеоске правде, па виче млинару на ухо:

— Крепала кобила, па ћеш је ти платити.

— Па шта јој фали што је клепава?; и моја је баба клепава у оба уха, па јој ништа не фали, а никог не тужим.

— Ти си, ђеде, глув.

— Сув брате, сув! све се осуших од пусте жеђи.

— Не ћеш вала до кијамета с њим изаћи на крај — љути се онај, па сједа, а устаје трећи од сеоске правде и приноси се млинару на ухо:

— Мртва је кобила!

— Ха! ха! ха! — смије се млинар, — ама ко ти каза, да је моја баба Митра у колиби.

— Мртва! мртва!

— Митра, Митра! Е јес била кршна моја баба Митра, пос јој њезин, док је била млађа; то ти је за причу.

— У ђавола и ти и твоја баба Митра и колиба и кобила! — вели овај љутито и сједа на своје мјесто.

— Ама људи Божији! доста је бенетања о мојој баби Митри и клепавој кобили; мени издангуби млин — вели млинар и хоће да иде.

— Водите у апс угурсуза глувог! — заповиједа кнез, а један од сеоске правде и онај што је дођерао у млин хватају млинара за уши и воде га према вратима.

— Е сеф сте ви људи! ово су моје уши, а нијесу ваше — брани се млинар.

— Кад је клепава моја кобила и твоја баба, не ће ни теби ништа фалити, што ћемо ти мало уши истегнути — вели онај, што му је крепала кобила и изводе млинара на врата те је игра свршена[1]).

Пурка.

Играчи се окупе у коло и сједе, држећи сваки у руци капу, увијену и зашиљену. Мајстор је у врх кола и он почиње игру: „Вели Пурко да оремо, да оремо, да оремо!“ а при тијем ријечима повлачи капом као да оре. То исто говоре и чине капама и остали играчи. Мајстор дигне капу горе, говорећи: „Вели Пурко диг, диг, диг!“ и држи капу у висини, а то исто раде и остали. Мајстор спусти капу и повиче: „Вели Пурко пад, пад, пад!“ а то учине и сви играчи. Пошто се мајстор увјерио, да су сви играчи рекли и учинили исто оно, што и он, опет дигне капу у вис, говорећи: „диг, диг, диг!“ и држи капу у висини. Који од играча на ове мајсторове ријечи дигне капу, мора одмах дати залогу, јер се је преварио, пошто није мајстор рекао: „Вели Пурко диг, диг, диг!“ Уз залогу, морају тога, што се је преварио, мајстор и сви остали капом ударити.

Сад мајстор опет вели: „да оремо, да оремо, да оремо!“ и повлачи капом, а остали играчи ћуте и мирно држе капе, јер који би учинио, шта и мајстор, дао би залогу, и тукли би га капама. — Мајстор опет почиње: „Вели Пурко диг, диг, диг!“ и држи капу у вису, а то чине и остали играчи, јер који не би учинио, преварио се је и мора залогу дати.

Овако се игра наставља, док се већина играча превари, а онда се залоге одкупљују, као што ће се у игри „Тикава“ описати.

Туре.

Играчи сједе по соби онако без реда, као што су и у почетку сјели, а један савије туру од платнене крпе, уз то узме прстен, те га меће у руку, крило или њедра свакоме играчу говорећи му: „ето ти прстена и добро га чувај!“ — „Дај, дај, и мјесто му је ту!“ — обично одговара онај и крије, као да је збиља у њега остављен прстен. Неки се опет шали — обично момци — па веле: „не остављај га ту, јер ћу се преварити, па ћу га дати дјевојци, првој коју виђу“.

Пошто у игри учествују и женске, то ако момак крије прстен, дајући га каквој дјевојци, шали се са њоме: „ево ти прстена, и сад немој рећи, да нијеси моја, то ти је аманет!“

[1]) У Гацку ова се игра игра нешто друкчије, јер у њој млинар неком совом чисти јажу, посијеца млин и гони кокоши вичући: „иш! иш!“, а при том удара совом присутне по ногама, а ови бјеже.

Кад је код сваког играча крио прстен, дође првоме и пита га: „Камо мој прстен?“ овај сад пружи руку и вичe: „није у мене!“

— Ако није у тебе, а ти казуј у кога је — вели овај и ошине га туром по руци.

— Ето га у тебе и у твоје туре!

— Није у мене ни у моје туре! — брани се овај и удара сам себе по руци.

— Ено га у Милана П. — вели онај.

Милан П., док је чуо своје име, а није у њега прстен, пружио је руку, те онај са туром долази к њему, удара га по руци и пита:

— Камо мој прстен?

— Ено га у Милице Ј.

Ако је у Милице прстен, онај играч, што је прстен крио, те га сад тражи, добро удари туром овога говорећи: „Да ти га предам погодио си!“ Пошто је овај примио ударац, узима туру, а Милица му даје прстен, те га он крије и тражи на исти начин као и први играч.

Игра траје, уз разне шале и пошалице, док се већина играча и играчица измијене у кривењу прстена.

Радаве.

Један играч узме туру и стане насред собе, држећи туру у рукама, други играч стоји за његовијем леђима, држећи се чврсто за пâс првога. Овај се први играч зове Коловођа и он сад запјева:

„Моја жена Радава, Радава!“

Онај што стоји за њим, отпјева му:

„Ја сам ти је видио, ђидијо!“

Коловођа:

„Ђе си ми је, ђидијо, видио?“

Онај што стоји за њим:

„У млиници на паприци видио, ђидијо!“

Коловођа:

„С' ким си ми је, ђидијо, видио?“

Онај одговара:

„Са Николом Јововићем видио, ђидијо!“

и покаже прстом на дотичног играча, који мирно сједи, јер не зна, да ће баш на њега казати. Али, чим је чуо своје име, дотични играч одмах скаче на ноге и бјежи, јер коловођа одмах полети к њему, да га шиба са туром. Онај бјежи и варка се са коловођом, док му не пође за руком те се сакрије и ухвати за леђа онога играча, што је за коловођу ухваћен. Кад се је ухватио, коловођа опет пјева исту пјесму као и прије, а сад му одговара овај други играч, кога је са туром гонио.

Овако се игра и пјева, док се ухвати читава поворка играча преко све собе, и онај, који није добро хитар и окретан, буде добро туром ишибан.

Вјешта и невјешта.

За ову игру одаберу се два играча, један, који се је и прије ове играо и то је вјешти, а други, који није никад прије видио, како се ова игра игра, и тај се зове невјешти. Оба играча легну насред собе један уз другог и добро их покрију губером, а остали играчи се скупе око њих, држећи сваки по штап или туру у

руци, те их ударају. Покривени погађају, ко их удара, те ако погоде, одмах погођени лијегају под губер мјесто оних, што су под губером. Овако ту игру у почетку започну, али брже вјешти сам узме штап у десну руку, коју полако извуче испод губера и сад он сам удара невјештога, који му вазда лежи са лијеве стране, и он мислећи да га ударају играчи што су око њега, погађа на њих, али наравно да између њих није био ни један. Пошто га је вјешти много пута ударио, а невјешти је по више пута споменуо име свакога, играча али се ови само смију невјештоме. Када невјешти види, да не може да погоди, ко га удара, а удараца је добио доста, скида губер, али онај сакрије штап, а они играчи, који су око њега, држе штапове, као да су га они ударали; опет не може да се сјети, па обично стидећи се сам своје невјештине, не ће више да се игра.

Ако је видио, да га је био онај, што је с њим под губером лежао, обично се љути и псује, те и он постаје вјешти за играње ове игре други пут.

Вукова.

Начине се два играча као вуци: обуку на се сиву гуњину и утегну се, ноге обмотају сивијем крпама, уз главу прислоне рукавице као уши и то утегну каницом, привежу штогод страга да виси као реп. По лицу се огаре, издрље очи, искесе

Слика 3. „Вукова".

зубе, накупе балеге мјесто нечисти, а успу у бочицу воде мјесто мокраће и иду четвероношке. *(Слика 3.)*

Два чувара као чобани устакну на главу зобнице, а у руке узму дрвене сохе мјесто пушака. Двоје троје дјеце иду иза њих на ногама и рукама и то су им пси. Сијелцију су овце, а особито снаше, на које вребају вукови.

Кад је све овако приправљено, чобани, носећи сохе о раменима као велике пушке, раздвоје се и један иде са једне стране, а други с друге, па ће један почети викати, опонашајући Дрињаке:

— О Дуране!

— Шта је Салише?

— Чуј добро! зур се учинила звјерка, пушћај вашке да лочу, а потпраши пушке. Великог зељова од Салиха Бурека свежи за ову јоху (показујући какву стару жену) и подај му ево одавле гуку масла (хвата се за стр....цу) да боље лаје и чува.

— Мâ зељове, мâ шарове, гарове мâ-â-â! — ваби Дуран, а паса стане цика и лајање, те им он ко бајаги улије, па их онда повеже, а за тијем оба чобана легу да спавају. У то један вук улети у собу и завије, а завије и онај пред собом, па онда улети и он. Скачу по соби, њуше у чељад и прип...вају из онијех бочица уз чељад, код неких и клекну, па му оставе балегу у крилу. Скачући тако по чељади, гледају, кога ће ухватити да понесу. Пси лају и скачу око вукова, а чобани бољекају, а кад су вуци већ пограбили свој плијен — обично какву снашу — у соби настаје вика и галама. Пси лају, циче и вију, а чобани трче, бољечу, пуцају као из пушака: там!, там!, па онда сипљу лугом и дозивају се:

— О Салише!

— Ej Дуране!

— Удрила је звјерка и бели је нешто о'нио.

— Е није но донио! Та није влашки поп да носи бисаге, па да о'несе; гледај бр'те и преброј браве.

Овај сад иде по соби од чељадета до чељадета и броји, ударајући штапом свако, а кад види, да му нема једне, дозива друга:

— О Дуране!

— Ej! ej!

— Нема ти велике гаре, оне знаш зрнасте; о'нио је вук, Бога ми! Јесам ли ти каз'о, да се звјерка зур учинила, па да наредиш вашке; у з'о час ти дао гуку масла! надржкај вашке, не би ли је отели.

Онај сад бољекне и полети са псима на врата, па се до мало врати, водећи ону снашу.

— О Салише!

— Ej Дуране!

— Ево гаре! отесмо је, али је звјерка веома дофатила, оволики јој зуб доље натурала — вели онај и омјера десном руком до лакта.

На то приђе и други чобан па завирују снашу ко бајаги, гдје је вук дохватио, а снаша се брани, јер је стид од њих; уз то се ови договарају, како ће је лијечити.

— Знаш шта је Дуране! исијек је најбољи лијек, потеци бр'те па донеси и то ћемо јој метнут у рану, па је онда завит и утоплит и не ће ни мукајет.

Дуран сад иде од човјека до човјека, па кад дође до снашина мужа, прихвати га за турину, замахне руком, као да одсијече и онда иде снаши.

— Ево Салише млијека, тисни јој у рану. Овај сад као да снаши нешто ће, дрпље се с њоме, док му се снаша отме, па побјегне међу сијелџије.

— Ено бр'те видиш! — виче чобан — док јој метнусмо исијек, о'ма ко да руком однесе.

Док се чобани хвале, како излијечише гару, вуци опет вију пред вратима, чобани се дозивају, вашке су немирне, чобани потпрашују пушке. Вијање се понови неколика пута, па онда оба вука дојуре у собу.

— А пус! а пус! — бољечу чобани. — Ej Дуране, пали пушку, крв платио! однесе велику срну.

— Сломио ми се бр'те кремен! него пушћај кучку, не ће ли отети — виче онај, али су већ вуци ухватили другу снашу и однесу је преко врата.

Чобани иду у пољеру, те се опет враћају са снашом, па и њу лијече; наравно уз нове пошалице, на које се обично присутни смију.

Игра се продужује по вољи играча.

У Сарајеву у истој овој игри вуци огаре ограбљено чељаде, а са некијем малијем разликама она се одиграва по свој Босни и Херцеговини.

Лети ....

Играчи посједају у коло са мајстором у врх кола, те мајстор пружи један прст од руке, а то учине и остали играчи. Мајстор почне врћети прстом у зраку говорећи: „Шта лети, шта лети, шта лети?...“ а то чине и говоре за мајстором и остали играчи; мајстор на један пут дигне прст у вис и повиче: „Тица лети!“ а то морају учинити и рећи и сви играчи. Кад се мајстор увјерио, да су сви играчи учинили као и он, спусти руку и опет врти прстом говорећи: „Шта лети, шта лети, шта лети?“... и пазећи, да ли и сваки играч чини оно, што и он. Сад брзо мајстор дигне прст у вис и вели: „Штица лети!“ Мајстор једнако држи прст у вису и виче: „Штица лети! штица лети!“ а при том гледа, да се није који од играча преварио и дигао прст, јер кад мајстор рекне, да лети која ствар или животиња, која нема крила па не може ни лећети, преварио се је и мора дати залогу, која се искупљује као у већ споменутој игри „Тикава“.

Мајстор руководи игром, спомињући сад збиља разне птице, које лете, на што и играчи морају дизати прсте и викати да лете, а сад опет оно, што не лети и играчи морају остати у миру, иначе су се преварили и морају дати залоге.

Живера[1]).

Играчи посједају у коло, а мајстор сједе усред кола међу играче и пита сваког играча: „Шта си ти?“ а сваки играч рече: „Ја сам мачка, пијевац, овца, кењац“ .... уопће сваки рече, да је она животиња, чији глас умије најбоље опонашати. Сад мајстор пружи прст десне руке доље, врти њиме и говори: „Живер, живер, живер!“ а то за мајстором чине и говоре и остали играчи. Мајстор дигне прст у вис: „Афороз!“, окрене доље: „иђи тука шихороз!“, а то чине и говоре сви играчи, иначе их мајстор туче тўром. Мајстор врти прстом, окренутијем доље и говори: „Живер, живер, живер“, издигне прст у вис: „мундиби“, окрене доље „мунар таси“, опет у вис: „муртепеси“, доље: „апостолинђи“, у вис: „елеминђи“, доље „прст палац“, у вис: „ана бана“ и сад се мајстор окрене једноме играчу и одмјери му од шаке до лакта говорећи: „иште сана!“, а све мајсторове покрете и ријечи морају за мајстором као по команди изговорити и остали играчи, па и одмјерити ономе, а онај опет уз исте ријечи одмјери мајстору и играчима.

Мајстор поново понови сва кретања и све ријечи као и прије, па онда упре прстом у брк једнога играча говорећи: „Онђе кока јаје снијела“. То исто учине и рекну сви играчи. Ако мајстор случајно упре прстом у свој брк уз горње ријечи, онда сваки играч упре прстом у свој брк и вели: „овђе кока јаје снијела“.

Мајстор опет врти прстом: „Живер, живер, живер“, те понавља све као први и други пут и онда упре прстом у зубе или браду коме играчу уз какву грубљу шалу, а то чине сви играчи па и онај, у кога упиру. Ако би који играч у овоме од великог смијања занемарио игру, мајстор га шиба туром.

Кад су се сви обредили, т. ј. кад је на сваког играча показивано уз какву пошалицу, мајстор куцне једног играча туром и вели му: „јави се својим гласом“. Овај се сад јавља гласом оне животиње, коју је у почетку одабрао.

---

[1]) Овако се игра у Невесињу и Мостару, а у Гацку се игра нешто друкчије.

— Анатема те ђавола! — вичу сви играчи и крсте се рукама десном и лијевом.

Онај се јави опет истијем гласом и, ако није добро потрефио први пут, гледа да сад буде боље.

— Шта је оно људи? — пита мајстор и крсти се ногом, а то чине и остали.

Онај се јави и по трећи пут.

— Ко зна боље? — пита мајстор.

Ако дотични збиља није добро потрефио глас, онда се јављају дотични играчи, који се истијем гласом умију боље јавити. Мајстор нареди првоме играчу, који се је пријавио, да зна боље, те се он јави гласом онога играча, који се није јавио као што треба. Играчи пресуде, који се боље и љепше јавља, те тај однесе побједу и мајстор му да туру и рече му: „'ајде измјери Н. Н. од бабине р... до стр....це и то два и по пута. Овај сад узима туру и удара оног играча са слабијим гласом два пута добро и једном мало лакше по леђима, бројећи ударце: „један, два и пô!“ На тај начин преслушају се сви пријављени и вазда слабији буде шибан туром, а по том мајстор наређује другом играчу, да се јави својим гласом, те се дотични и јави; јављају се и они, који знају боље као и код првог играча. Тако се измијене сви играчи и онда игра престаје.

Мјестимично ову игру дијеле на двоје, те се први дио, односно прва игра, зове: „Живер“ а друга „Гласова“.

Јежева.

У овој игри учествују само два играча, а остали сједе и са овима сеџире. Играчи сједу један према другоме, ноге су им прикупљене тако да им кољена стоје према прсима. Руке су опружили са једне и друге стране кољена, те су им

Слика 4. „Јежева“.

свезане иза шака баш пред кољенима, а испод кољена им се провуче дрво око 1 *м* дуго, које дође изнад свезаних рука, да се руке сад од дрвета не могу скинути са кољена.

Кад је и један и други играч тако свезан, метну им у уста по једну иглу и сад одпочне борба између њих *(слика 4.)*.

Сваки је играч тако свезан, да се ни су чим не може борити осим врхом ногу, али и ту мора бити врло опрезан, јер лако може да изгуби равнотежу, те се превали, и онда његов противник хитро допуже до њега и боде га иглом.

Играчи туркају један другога, влачећи се полако по тлу, чувајући се при том колико свог противника, толико и тога, да сами не би изгубили равнотежу у покретањима и превалили се.

Кад се који од играча превали, гледа да се сам опет исправи, како би избјегао да га противник не боде иглом, или гледа да и противника превали, те се онда оба ваљају по тлу насрћући један на другога. Послије краће таке борбе присутни их опет исправе, примакну једнога другоме и борба опет отпочне. Тако то бива чешће пута, док се играчи уморе те их присутни одријеше и игра престаје.

У ову игру улазе обично они момци, који су врло хитри и окретни, јер лијени или нијесу способни за њу, или, ако је један играч окретан, а други лијен, онда ће онај лијени добити толико убода од игле, да не ће више радо у исту икад ступити.

Јазаваца.

Играчи стану у поворци један за другим ухвативши се за рамена један другоме, а при том су ноге раскрочили толико, да се може човјек провући између њих.

Један играч са туром у руци дође првоме играчу, за кога се држе остали играчи у поворци и пита га за сваког појединог играча од њега до стражњег:

— Ко ти је ово?

— То ми је кум! — одговара први играч.

— Ко ти је ово?

— То ми је пријатељ.

— Ко ти је ово?

— То ми је гост.

— Ко ти је ово?

— Кумов пријатељ.

Тако за сваког играча до посљедњег, а кад је дошао до посљедњег и упитао:

— А ко ти је ово?

— То ми је набиг...ца[1]) — вели први играч и набиг...ца одмах побјегне.

— Удри набиг...цу! — повичу сви играчи. Онај, што је питао, сад шиба туром набиг...цу и гони га око поворке три пута и онда он, ако угради прилику те га онај не ће достићи и туром добро шибати, бјежи између ногу стражњему, па онда цијеле поворке, док избије пред првога, и ту стане, а први се ухвати за њега. Ако ли није био сигуран, да ће гоницу олако умаћи, онда бјежи око поворке, док му најбоља прилика испане и тек онда бјежи између ногу од стражњег до првога

Кад је већ овај прошао кроз цијелу поворку и стао напријед, сад онај са туром пита њега за сваког играча, ко му је који; посљедњи је опет набиг...ца, те бјежи као и онај први. Тако се измијени цијела поворка па најпослије и онај, што је гонио. Њега гони сад посљедњи играч поворке и, пошто се је и он провукао између нога, игра је завршена.

Ткања.

Четири, шест, осам или више дјевојака у парном броју, стану у два реда, један према другом реду, односно лицем к лицу окренуте.

[1]) Набиг...ца је обичан народни израз у Горњој Херцеговини, који означује човјека, који без икаква посла иде од куће до куће о славама и другим гозбама, само ради тога, да се добро наједе и напије.

Кад су се поредале у редове да могу рукама једна другу дохватати, почињу повлачити рукама к себи пјевајући:

„Ћемо, ћемо златно платно,
Нити су нам танка свила,
А брдила шимширова;
Златни чунци пролијећу.
Куцни чешће, биће љепше!“

Код првог стиха: „Ћемо, ћемо златно платно“ повлаче рукама, као да ћу брдилима на стану и на тај стих момци се редају у поворку да се провлаче испод њихових руку. Код стиха: „Златни чунци пролијећу“, момци се сагињу да прођу између њих испод руку им, а код стиха: „Куцни чешће, да је љепше“, дјевојке

Слика 5. „Ткања“.

ударају шакама онога момка, који између њих пролази и то у леђа *(слика 5.)*. Иста се пјесма пјева и момак све један по један пролази на исти начин као и први. Провлачење момака иде врло споро, јер свака дјевојка гледа, да сваког момка удари шаком по неколико пута. Ти су ударци често пута јаки, а нарочито, кад се провлачи момак, кога дјевојке мрзе као насртљивца, јер тај добије јачијех удараца, а све у смију и шали. Но како они обично знају за то, гледају да што олакше прођу па за то брзо пројуре између дјевојака.

Поједини момци пролазе између дјевојака по више пута.

Трбе.

Сви играчи посједају у коло један до другог. Мајстор од игре игру отпочиње са ријечима: „Трбе, трбе, трбе“; узме капу у зубе и окрене се мало на косо према играчу с десне стране до себе, те овај узме исту капу из зуба мајсторевих у своје зубе. Сви играчи непрестано вичу: „трбе, трбе“, а узимљу капу из зуба у зубе. Кад је капа дошла до мајстора, те је мајстор узео у зубе из зуба лијевог играча, он подигне десну руку и испод руке дода капу десном другу у зубе; овај је на исти начин дода другоме и тако редом, док опет дође до мајстора. Сад мајстор подигне десну ногу и, држећи капу у зубима, додаје је испод ноге првом играчу до себе, а овај на исти начин другоме, и тако редом иде у цијелом колу.

Кад је опет дошла капа до мајстора, мајстор устане, окрене леђа до себе другу, опре се на руке и дода му капу из зуба у зубе између ногу, овај је на исти начин дода другоме и тако редом у цијелом колу, а кад је дошла до мајстора игра је завршена.

У овој игри не смије се до капе дохватати рукама, него једино зубима, па и онда, кад коме играчу падне капа при узимању или додавању, овај је дохвати зубима и игру настави даље.

Ради бољега реда у игри мајстор има туру, те с њоме шиба оне играче, који би што учинили мимо правила игре.

Другова.

Играчи се подијеле у два реда, а морају бити у парном броју, те сједу ред према реду. Сваки играч из једног реда одабере себи друга у другом реду и то обично онога, који сједи према њему, а може узети и другога по вољи.

Један играч узме кабô[1]) пун воде од прилике од 10 ока тежине, држи га у рукама, одмакнутијем од тијела, према прсима. Његов га друг пита:

— Шта то држиш друже?

— Бреме тешко и претешко! — одговара он.

— Нећеш га ти држати.

— До ко ће?

— Држаће га Н. Н.

Н. Н., односно онај, чије је име сад споменуто, ћути, а јави се његов друг:

— Не ће га он држати.

— Да ко ће га држати? — пита овога друг онога, што кабô држи.

— Држаће га Милан Н.

Милан Н. мора да ћути, а његов се друг јавља и вели ономе:

— Не ће га он држати!

— Да ко ће?

— Држаће га Јован.

И тако редом вазда брани друг друга.

Ко се први превари у игри, то јест, ко се јави, кад се његово име спомене, томе се одмах предаје кабô, те га он држи, а друг га пита на исти начин, као и првог играча. Ако се одмах не јави друг играча, чије је име споменуто, онда је он крив, те он кабô држи, док се други који играч превари.

Питања и одговори у овој игри морају се врло брзо изговарати, како се неби превеђ уморио онај, који кабô држи.

Лупежа.

Један од играча завије велики турбан око главе од бијелога дугог пешкира, у руке узме дугачко дрво, те пуши на њега као на чибук, и то је сад као кадија. Код њега сједе неколика друга човјека, као меџлис. На врата долази један играч, капу метнуо под пазухо, долази пред кадију, чини темена.

— Шта је рајо? — пита кадија.

---

[1]) Може се узети и друга тешка ствар осим кабла, али пошто је кабао, а још пун воде, која преко њега пљуска, понајтеже држати, то њега најчешће узимљу. Ова се игра у Сарајеву зове „чирака".

— Зло моје, златни ефендија! — вели овај као кроз плач — имађах два вола, па дође лупеж и украде ми једнога и сломи ми јарам, него за царев љеб помози!

— Ајä! није ти га лупеж укр'о; у мом кадилуку нема лупежа, него си ти вола негдје изгубио; иди тражи.

— Немам ти куд ићи, златни ефендија, него молим те за Божији ајтер, помози, да ми се вô нађе.

— Шта ћемо с овијем? — пита кадија меџлиз.

— Да спремимо пандуре, да траже лупежа.

— Мудро судите, баш ћемо тако!

Кадија нареди, те три момка оду да траже лупежа, а с њима оде и сељак; али се до мало врате, водећи једнога као лупежа. За пасом су му два дрвета и мäша мјесто малих пушака и јатагана, а о рамену вратило на узици, бива велика пушка. На глави има ћасу пуну воде, али превезану шалом да се не види.

Лупеж иде полако према кадији, јер се боји да му се вода из ћасе не саспе за врат. Кадија видио лупежа, па му се учинио необичан, прави 'рсуз и крвник, те поплашено гледа око себе, куда би се измакао, ако требало буде. „Јес вала прави 'рсуз, биће русваја!“ шапће кадија и маше руком, да пандури ухвате лупежа код врата. Момци би то учинили, али лупеж метнуо руку на мäшу и пријеко гледа а свађа се с њима: „Не стојим ја прије но дођем пред тога вашег ефендију и упитам га, с чијим емром ви устављате праве људе на царској џади и називате их 'рсузима!“

— Није вала 'рсуз но права раја; па га пустите сербез џадом — вели кадија, — само да не би овај дошао до њега, јер га се боји.

— Аман, ефендија, за царев 'љеб!; он је укр'о мога вола!; он је 'рсуз и 'рсузски син! — запомаже онај сељак, и са осталијем стиже пред кадију и меџлиз.

— Ко вам је овђе ефендија? — пита лупеж оштро и једнако држи руку на оружју.

— Ево валах суда и правде! — вели кадија и показује на меџлиз — што они пресуде, не побија се.

— Јок! јок! — одговара меџлиз — ово је наш добри ефендија, што суди и пресуђује.

— Аман, ефендија, да си ми по Богу отац! суди овоме 'рсузу, да ми плати вола.

— Ко је 'рсуз? — виче лупеж. — Ко је ефендија, да га питам, јесам ли ја 'рсуз?

— Ево нашега златнога ефендије! Он ће теби показати, како се ломе сиромашки јарми и цвијељају ђеца!

— Јеси ли ти ефéндија? — пита рсуз кадију.

— Ето вала, синак, рекоше да јесам! — одговара кадија невесело, пошто види, да нема куд-камо.

— Па јеси ли ти спремио ове људе, да мене резиљују на царској џади?

— Јок валах! Ти си поштена раја, но су отишли, да траже 'рсуза, што украде вола овоме овђе.

— Он га је укр'о, златни ефендија!

— Јес' он!, јес! — вичу и пандури.

— Ја сам ти, ефендија, вазда био прав, ко уже у врећи, а ови ме твоји резил чине.

— Вићу валах и ја, синак, да си прав, али „два без душе, а трећи без главе“.

— Ејвала, ти, ефендија, кад право судиш!; само ми кажи, којој тројици да одсијечем главе, па ћу им ја одмах одсјећи — вели 'рсуз и извади мäшу па гледа, коме би одсјекао главу.

— Теби треба главу одсјећи, 'рсузе један, да не крадеш сиромашкије волова — вичу пандури љутито.

— Јаваш! јаваш! — вели кадија. — Ево овијех поштенијех људи, што суде, па нека они пресуде.

— Јок! јок, ефендум!; у тебе су сви кануни, па ти суди! — одговара меџлиз.

— Суди му, златни ефендија, да ми плати вола и сву дангубу.

— Суди, ефендија, ама знаш, онако, како је äк и право! — вели лупеж и крију̇ћи показује кадији ћесу са новцем.

— Е судићу валах баш по кануну, па нек је свакоме право!

— Тако, ефендија, живљела ти ђеца! — виче онај сељак.

— Узе ли ти вола у овога?

— Јок вала!; асли ми у трагу није, да туђе прихватим.

— Лаже 'рсуз један! не вјеруј му, слатки ефендија — моли сељак.

— Лаже! лаже! ми смо нашли, ђе га је закл'о.

— Ти знаш, ефендија, за моју правду; а они нека петљају, само ти суди по кануну, ко и дослен! — вели лупеж и опет кришом показује кадији ћесу и паре.

— И нијеси вала! Ево лијепо пише у кануну, да га ти нијеси укро, него су сви ови сёф.

— Аман, ефендија! он је лупеж....

— Јок! јок! у кануну лијепо пише, да он није твога вола ни видио — виче кадија и неда сељаку да збори.

— Ејвала ти, драги ефендија! кад право судиш и пресуђујеш — вели 'рсуз и поклони се кадији тако, да му она часа са водом, падне у прса и сва му се вода саспе у њедра и по свему њему. Кад је 'рсуз то извршио, умакне на врата, а настаје опћи смијех међу играчима и присутним, те задиркују кадију, да му је то за то, што је судио по кануну!

Ако је кадија знао, да онај лупеж има на глави ћасу са водом, која је њему намијењена, увијек се држи на опрезу, да му се вода не би салила у њедра, кад лупеж пусти ћасу. Но тада се и лупеж према томе влада, па се са сељаком и пандурима свађа о својој правди и све при том гледа да завара кадију и баш онда, кад се кадија не нада води, саспе му је у крило и њедра. Ако међу играчима има неко, који не зна свршетак игре, а ипак се држи, да све зна, онда њега одреде за кадију, а кажу му, како ће одговарати лупежу и шта ће му пресудити. Овај се тада и не нада води, па се и не чува, него комотно суди и пресуђује, па му се и вода сва саспе у њедра.

Мотике.

Скупе се играчи у коло и посједају до мајстора; мајстор ухвати за десну ногу до себе друга, а то учине и остали играчи, а сад мајстор почиње махати и у под туђи ногом, коју држи говорећи: „Да копамо, да копамо, да копамо!“ и при том опонаша копање, а то исто чине и говоре сви играчи. Мајстор говорећи „да копамо“ и махајући ногом, што је држи, као да копа, пази, да ли и остали играчи тако раде, па пошто се је увјерио, да игра добро иде, притужи копати и виче:

„Мотика тупа, мотика тупа!
Каменита лука, каменита лука!
Нема ручка, нема ручка!“

Играчи понављају за њим све то, као по команди.
Мајстор понавља:

„Да зовемо, да зовемо!“
„Кога ћемо, кога ћемо!“
„Анку Бепову, Анку Бепову!“
„О А-н-к-о Б-е-п-о-в-а до-не си ру-ча-к!“

Кад је све ово, као у неком збору изговорено, мајстор опет отпочиње:

„Да копамо, да копамо, да копамо!“

и копа ногом.

„Сад ће ручак доћи, сад ће ручак доћи!“
„На починак ћемо поћи, на починак ћемо поћи!“
„Копај, копај!“
„Нема ручка, нема ручка!..... ћ-е т-е р-у-ч-а-т-и-и-и.“

Кад је ово изговорено, мајстор опет почиње:

„Да копамо, да копамо, да копамо!“
„Мотика тупа, мотика тупа!“
„Трновита лука, трновита лука!“
„Нема ручка, нема ручка!“
„О-ш-т-р-и-и-и!“

Мајстор, а и сви играчи издигну ноге на крила, превлаче по њима рукама, као да оштре, а у томе буде и комешања, јер заболе ноге, па неки јаучу, а неки и вичу „не завршн ме ти, до вјере ћаћине! сломи ми ногу!“

Пошто су наоштрили, мајстор почиње опет копати:

„Да копамо, да копамо, да копамо!“
„Мотика није више тупа!“
„Ама је трновита лука!“
„А мука, нема ручка!“

„Да зовемо, да зовемо!“
„Кога ћемо, кога ћемо!“
„Ризну Јованића?“
„О-о Р-и-з-н-а! О-о Р-и-з-н-а-а-а!“

Мајстор даље наставља:

„Да копамо, да копамо, сад ће ручак доћи!“

А до мало мајстор се наљути:

„Ја не могу више радити без ручка; крепах од глади! ја идем кући и понијећу своју мотику!“ — вели мајстор, заметне ону ногу, што је с њом копао, преко рамена, па устаје да иде, влачећи онога, што је његова нога, а он опет влачи до себе друга и тако се повуче читава черга од играча, држећи се све један за другога. Настаје смијех, шала и урнебес по својој соби, док играчи пусте један другога, те је игра свршена.

Овој је игри слична игра „Тамбура“, која се игра по нашијем варошима. Док се у овој игри опонаша копање и оштрење уз ногу, дотлен се у игри „Тамбура“ уз ногу опонаша тамбурање и затезање жица.

Кубе.

Играчи посједају у коло и мора их бити на лихо, т. ј. у непарном броју. Мајстор скупи све пет прста у десне руке на кубе, положи их на таван и викне „кубе!“, а тако учине и рекну и сви остали играчи.

„Емир зубе!“ — рече мајстор обарајући прсте доље; горе: „Џијара“, доље: „Ебуара“, горе: „Постулицик“, доље: „Чепгриацик“. За мајстором ово раде и остали играчи, а мајстор ће најпосље: „Ченгрц!“ и хитро својом руком ухвати руку кога играча, и држи је а уз исту ријеч и остали играчи гледају да ухвате по једну руку, само двојица не смију имати једну руку, за то ко први за руку кога ухвати, тај ту руку и држи.

Пошто је играча био непаран број, то један остане да не држи руке и тај пита сад: „Камо мени?“

На то питање сви му играчи одмјере лијевом руком од шаке до лакта:

„Ево теби!“

Он опет пита: „Ане бана?“

Сад се играчи пусте, ударе лијевом руком по лакту десне, одмјере му и рекну: „Иште сана!“ Игра се на исти начин понавља по вољи играча или, док мајстор остане без руке, па пошто му одмјере уз „Иште сана!“ игра се прекида.

Соколове главе.

Играчи посједају у коло један до другога и онда мајстор почне: „Ја, људи, имам од сокола главу и продао бих је, па ако је који муштерија, нека се јави и купи, шта му треба, али нека пази, да се не ускаје и удари на се.“

— Купци смо, купци! изнеси је на пазар — веле играчи.

Мајстор сад пита сваког играча редом од себе, шта ће који узети, а они узимљу, неки језик, неки око, неки обер, неки њубу, неки кљун, нос, вилице, браду и т. д. Како који шта узимље, мајстор виче: „нека ти је сретно!“

Кад је сваки играч понешто узео, мајстор се ухвати за главу и викне:

„У мене глава к'о у сокола глава,
Хај ђиди! хај!“

Остали играчи као у збору повичу:

„Хај ђиди глава! Хај!“

Први играч до мајстора дохвати се до језика и виче:

„У мене језик к'о у сокола језик,
Хај ђиди! Хај!“

Остали одмах за њим:

„Хај ђиди језик! Хај!“

Други до овога:

„У мене око к'о у сокола око,
Хај ђиди! Хај!“

Остали за њим:

„Хај ђиди око! Хај!“

И тако редом сви играчи вичу, сваки за своју ствар, коју је узео, а остали потврђују са „Хај ђиди! — Хај!“

Када су се сви обредали, мајстор се прихваћа за главу и виче:

„У мене глава ко у кењца глава,
Хај ђиди, хај!“

А остали наставе:

„Хај ђиди глава хај!“

Други играч:

„У мене језик ко у кењца језик,
Хај ђиди, хај!“

Остали играчи:

„Хај ђиди језик! хај!“

И тако се редом обреде сви играчи, а кад опет дође до мајстора, мајстор се прихвати за главу и виче:

„У мене глава ко у крмка глава,
Хај ђиди! хај!“

Остали играчи:

„Хај ђиди глава! хај!“

Други играч:

„У мене језик к'о у крмка језик,
Хај ђиди! хај!“

Остали играчи:

„Хај ђиди језик! хај!“

Тако се обреде редом играчи, а мајстор опет сравњује своју главу са главом које друге животиње, као пса, мачка, и са полним органима, само ради смијеха и шале. Кад је са сравњењима готов, онда пита до себе првог играча на десно: „Куд ће моја глава?“ Овај одговара: „На мој језик!“ па се одмах послије тога одговора окреће до себе другу и пита га: „Куд ће мој језик?“ „На моје око!“ а куд ће моје око? — „На моју ћубу!“ а куд ће моја ћуба? — На мој обер и т. д.

Кад су се сви играчи обредили до мајстора, мајстор опет исто питање и одговор враћа на лијево, те се опет обреде сви играчи и онда игра престаје[1]).

Ајто, мајто[2]).

Сви играчи, и мушки и женски, посједају у коло са подвитим ногама ухвативши један другога десном руком иза шаке лијеве руке. Мајстор је у врх кола и он држи прстен у лијевој руци а десном држи лијеву руку до себе десног друга, дочим лијеви друг до мајстора својом десном руком држи лијеву руку мајстореву.

Мајстор има туру, а у колу је један играч, који ће прстен хватати, кад се игра отпочне.

Кад се је сваки играч намјестио, запјевају:

„Ајто, мајто
Материно злато!“

Играчи ту пјесму прихвате, те је пјевају, а мајстор завиче: „на десно“: што значи, да прстен иде десном страном, те онај, што га хвата, вреба га на десној страни, а играчи са заклопљеним рукама додају руку руци, понављајући горње ријечи. Онај што хвата прстен, хвата за руку сад овог сад оног играча, мислећи да је у њега прстен, па ако ухвати прстен, онда устаје онај, што је у њега прстен ухваћен и он сад прстен хвата, а онај што је прстен хватао, сједне у коло на његово мјесто.

Кад је прстен обишао све коло и опет дошао до мајстора, мајстор започне пјевати, а играчи прихваћају:

„Један ти си, ћорав ти си,
Кад га не видиш!“

---

[1]) У Гацку игра се ова игра нешто друкчије и продаје се само соколова глава, дочим се у Невесињу продаје цио соко, те је игра шаљивија.

[2]) Сравни: В. вит. Врчевић „Срп. нар. игре“, св. II., стр. 78. „Школски Вјесник“ 1895., стр. 711. Али ипак са неким разликама.

Овај се стих понови два пута, а онај из кола долази пред мајстора, пружи руку и мајстор га добро туром ошине. По томе се игра поново продужује на исти начин, а траје дотле, док се већина играча измијене у колу, тражећи прстен. Мајстор сваки пут, кад год дође прстен до њега, запјева горњу пјесму и удара онога, који тражи прстен, а при поновној игри увјек му каже, иде ли десном или лијевом страном.

Код мајстора се прстен не смије хватати, за то га мајстор и држи у својој руци док види, да играч из кола мисли, да је већ давно од мајстора отишао, па га тек тада дода до себе играчу, а овај другоме и тако редом.

Лисице ....

Играчи посједају у коло, мајстор узме шибицу или какво мало дрвце, окрене се десном играчу до себе: „На ти ово!“ „Шта је то?“ — пита га онај. „Лисица и реп.“ Играч то узме и окрене се до себе другу: „На ти ово!“ — „Шта је то?“ — „Лисица и реп.“ Овако се обреде сви играчи у колу, а кад опет дође до мајстора, мајстор узме ствар и рече до себе другу: „На ти ово!“ — „Шта је то?“ „Лисица и реп и над реп.“ Тако се обреди све друштво, а мајстор на исти начин дава шибицу и вели „Лисица и реп и над реп и под реп.“ Кад су сви играчи редом то рекли, вели мајстор за ону шибицу: „Лисица и реп и над реп и под реп и на репу китаста.“ Опет се сви тако изредају, па мајстор почиње на ново: „Лисица и реп и над реп и под реп и на репу китаста, оздол подбјеласта.“ Кад су се сви играчи измијенили, мајстор ће на ново: „Лисица и реп и над реп и под реп и на репу китаста, оздол подбјеласта, уз уши уздаста.“ Сви играчи то рекну, додавајући један другоме ону шибицу или дрвце, а кад је дошло до мајстора, мајстор је предаје и вели, да је то: „Лисица и реп и над реп и под реп и на репу китаста, оздол подбјеласта, уз уши уздаста, нањушила уши, оде у кокоши!“ Са истијем се ријечима обреде сви играчи а наравно да сваки пут сваки играч вели: „На ти то!“ а онај коме га дава пита: „Шта је то?“ и онај му онда казује оно, што мајстор рече.

Слика 6. „Зуђур-попа“.

Са овијем посљедњијем ријечима игра је свршена. Који се играч течајем игре превари, те што у ријечима прескочи или испусти, тај дава залогу за сваку погрјешку, а по свршетку игре искупљују се залоге, као што је већ напријед наведено.

Зуђур-попа.

За ову се игру одаберу два играча; један обуче црне, подеране, дугачке хаљине; браду начини од бијеле вуне, о рамену објеси торбу, а у руке узме штап. То је зуђур-поп, а за њим иде са торбом о рамену и штапом у руци његов ђак *(слика 6.)*.

— Добра ви вече, моји ришћани и ришћанке! вели поп, улазећи у собу и подупирући се на свој штап.

— Добра вам срећа!

Поп застане сад и гледа испод руке по присутнијем.

— Ко си, шта си и од куда си? — пита га један од присутније.

— Нико, ништа и ниоклен, док сам овако озуђурио!

— Е не може бити тако, него се казуј, јер ти друкчије не дамо у село.

— Ја сам ти, синко мој дуовник, па сам ти, синко мој, плао узуђурио, и ево пођох по ришћанлуку у писанију; неко парусију, неко саландар, па ће и попо браду омастити.

— Граосоли попо! — чују се сад гласови са свију страна.

— Граосољени били!; да сте блажени ко црвена паприка! — благосиља поп на све стране.

— Па какву писанију купиш дуовниче? — питају га ови.

— Купим све, што ми ко да и пише.

— Ево једна парусија! — вели први до њега и као да му дава паре, а поп то меће у торбу и благосиља тога: „Е хвала ти, мој добри ришћанине! Ти мени упис'о парусију, а тебе Бог уписо у свој велики тефтер, ђе пише остале поштене ришћане!

— Амин! — виче ђак

— Ево и ја саландар!

— Ејвала ти! Бог ти дао среће у породу, малу и ајвану; вазда први био, а ни од кога се ни застрашио ни застидио.

— Ја ћу писати мом дуовнику товар шенице за поскурица.

— Тако поштено, доме и врсни роде! Колико у тој шеници било зрнаца, онолико ти Бог дао у тору оваца, јањаца, јараца, телаца и ждребаца!

— Амин! — виче ђак сваки пут, кад поп благосиља.

— Ја ти, дуовниче, не могу ништа писати; доста ми је и своју ђецу ранити. Нешто мало готовине дадох на ваљду у свијет, па сам ти празна торбица! — вели један.

— Како ти мени, ришћанине, онако теби Бог! Што имао ни изио ни попио, но ти однијела к...а и ђидија! Кад пошо у дугове, отиш'о низ посавске лугове, па нити дугова наплатио, нити се кући повратио!

— Амин!

— Ево једна ока крупника! — другог ми се жита не задеси сад.

— Фала, ришћанине! Све, што ти из млина долазило, крупно ти било, а у ситно ти Бог срећу дијелио!

— Ево ти комадић воска; стар си, па ти треба да присвијетлиш кад читаш.

— Нека те, брате ришћанине! Ове године ти свијетлило свијећом у твојој кући, а до године твоја кућа свијетлила свему селу.

Тако редом поп даје свакоме благослов према његову писању, а ови се опет томе смију и шале се вичући: „Горопадна благослова у попа Радослава!“ „Ти мене благосиљо, а тебе Бог проклиње'о!“

Кад дође међу жене и дјевојке пита их: „А шта ћете ви писати своме дуовнику, добре ришћанице?“

— Груду сира, саплак кајмака и руно вуне! — вели једна.

— Тако, добра ришћанице! Сиром ће се ђечица осолити, кајмаком попо и попадија брке омастити, а од вуне хаљине прести; Бог ти срећу дао, теби и твојој ђечици!

— И ја ћу дати дуовнику један трбушчић масла.

— Фала, фала ришћанице! Вазда имала, па свога стимала; вазда давала на час и поштен глас, а на срамоту никад ником!

— И ја ћу дати овај прамен вуне! — вели нека између дјевојака.

— Тако, синко! Бог ти дао, па се удала за јунака, који те не хранио ни орући, ни копајући, но са штапом по браћи идући и милостињу просећи!

На тај и томе сличан начин поп обиђе све сијелџије, женске и мушке, те уз разне пошалице, смијех и шалу свакоме по нешто рече, па се онда захвали свему селу, одмјерајући штапом и оде из собе[1]).

Рамадана[2]).

Једна дјевојка стоји код врата у соби са јаглуком завезаним очима; остале дјевојке стоје у једном крају собе и пјевају:

„Рамадане и јадане,
Ће си, ће чамиш?“

Она дјевојка иза врата одговара, пјевајући у врло жаловитој мелодији:

„У јадима за вратима
Ево чамујам!“

Дјевојке опет пјевају:

„Аіде нама Рамадане и јадане,
Нађ'еш мекe душеке!“

Она иза врата опет пјева:

„О фала ви, моје сестре,
Бог ви дао души мјесто
Кад сте ми таке!“

Сад она дјевојка од врата пође преко собе са раширенијем рукама према мјесту, гдје су дјевојке, да једну ухвати. Ове гледају да се уклоне и крију се по соби у крајеве, а она опет ослушкује, да чује њихов ход и да их према томе може наћи те обично и ухвати једну.

Она, која је ухваћена, иде за врата, вежу јој очи, а оне се друге опет групишу и игра почиње, као и први пут са пјесмом и тако се наставља по вољи. Кад она дјевојка иза врата не може да ухвати ни једну, опет је воде за врата, те се игра по ново отпочиње.

Тежака.

Двојица играча упрте на леђа по једно мушко дијете по од петнаест година и тако му свежу око себе ноге и руке, да се може копрцати. Узму у руке по једно дугачко и дебело дрво и тако уљегу у собу међу сијелџије, те одмах један са једне, а други са друге стране почну оним сохама орати вичући: „А ћа воле, а помози Боже!, аіде воле букоња, биће шака кукоља, аіде родило нам; ојс зекоња, ојс галоња! а ћа ћа!“

[1]) Код муслимана у Добропољу у Гацку има игра „Попова“, која је доста слична овој, готово истовјетна.

[2]) Сравни „Школски Вјесник“, 1894., стр. 514. Но ту је описана као дјечија игра и са знатнијем разликама.

Вичући тако, са онијем сохама преврћу присутне, који им сједе на путу *(слика 7.)*. Ови се измичу у крајеве, али тежаци хотимично налазе на њих, те их преваљују оруђи. Тако оре један са једне стране, а други са друге, док се састану уврх собе.

Слика 7. „Тежака".

— Хеј море! не прогони даље, ту је мој мргињ — виче један тежак.

— Ајде воле родило нам! — оре други, не обзирући се на вику првога.

— Стој! не ори даље, јер ћеш ми преорати, — вели први и мене своју соху пред његову.

— Не сметај ми море, ово је моја њива.

— Прео'ро се побро! тамо је мој мргињ.

— Није, није; још ја имам тамо. Ја знам кад је моја баба још чак тамо коприву брала.

— А мој дјед је тамо расадник палио.

— Ја нећу да знам за твога дједа, него ми се уклони с пута да орем.

— Не знам вала ни ја за твоју бабу.

— Знаћеш!

— Не ћу!

Ријеч по ријеч и тежаци се посваде, те у масној шали они срамоти ономе дједа, а он њему бабу.

— Е па докле је твоје?

— Ево довлен! — вели један тежак и запне сохом снажно под једног играча, те га хитро изврне.

— А довлен је моје! — вели други те изврне другога.

— Није!

— Јес!

— Ево ти, што је твоје! — љутито вели један и окрене леђа ономе, па удари руком оно дијете по стр....ци.

— Ево и теби! — виче други и удари овог тежака по леђима, али како је на леђима дијете, то ударац пане по дјетету. Сад се наљути и онај, те замахне да удари њега; овај му окрене леђа. Дјеца се на леђима копрцају, јер сви ударци падају по њима и запомажу, јер ови и ако ударце спуштају полако, ипак замахивају тако јако, да дјеца стрепе од тих удараца.

Пошто су се тако свађали, били и туркали, прође један на страну другога, и почну опет орати превртући, гдје им ко на путу буде. Кад дођу у дôњи крај собе, ту се опет посваде, означују мргиње и границе, а пошто не могу да се споразумију, опет се побију.

— Саулма људи! — вичу присутни — та зна се мргиње.

— И зна се! — вели један тежак. — Овдје је моја баба п...ла! — и завре сохом те изврне играча, који му је најближе.

— И мој је дјед овдје прип...вао! вели онај други те изврне и он некога

— Не'ш ти преоравати моје дједовине!

— Ни ти моје бабовине!

Опет свађи нема краја; присутни их мире, али узалуд, а кад ови виде да се неће помирити, завичу: „Напоље никакви људи; ви нијесте тежаци, него кавгаџије“ и истјерају их на поље, те је и игра свршена.

Мјестимично и тежаци сами излазе из собе, свађајући се као да одоше на суд пред кадију, да им он парницу ријеши, а у невесињској Површi на једном мјесту видио сам, гдје се тежаци баш ту у соби парниче пред једнијем играчем, који бијаше завио бијели турбан око главе и он им бијаше кадија.

Ћабе.

Свеже се уже из једног краја собе у други за један метар високо одигнуто од земље, односно од дôњег собњег тавана. Играч, који хоће да иде на Ћабу, узме два штапа, испење се на уже, сједе на њему, прекрстивши ноге, а штапима се опире о тле. Више се присутних искупе око тога играча, те се шале с њиме и гледају, кад ће панути са ужета.

— А докле побро на таком коњу? — пита га један од присутних.

— Шћах на Ћабу!

— А нема ти коњ репа ни главе.

— Има!; ено глава му је у Стамболу — и покаже једнијем штапом напријед — а реп у појати још — и покаже другијем штапом за се.

— Добар коњ, ама ти је бос у прве ноге, па нећеш ни у једна доба на Ћабу.

— Ја ћу га потковати! — вели он и куцне неколико пута штапом о штап испод себе, мало напријед, али тако да у једно исто вријеме оба штапа одигне, а он остане само сједећи на ужету без икаква ослонца.

— Је ли поткован? — пита он.

— Поткова га у прве ноге, али ето зла, гдје ти је и у задње бос.

— Зло дјецо!, али га ваља ковати и у задње, јер се на босу не иде на Ћабу, — одговара овај и сад куцне као и прије штапом о штап испод ужа за собом.

— А заборавио си понијети бисаге, а кренуо на тако дуг пут.

— Вала дјецо, ето не понијех, а и нетребају ми; имам нешто пара, па ћу од хана до хана тамам до Ћабе и не ћу бити гладан.

— Е неваља ти посо. Ево ти нећеш бити гладан, јер су паре добра браћеница, али у чему ћеш нам донијети што са Ћабе?.

— Донијећу вам вала пуне џепове.

— Нема ту ништа; у џеповима се не може донијети ни дјеци ораха, а у тебе је још и жена и оволики пријатељи, него ти понеси бисаге.

— Ама баш ми нетребају!

— Требају, требају!

Види овај сад, да нема куд-камо, него да ваља и бисаге метати на коња, па одигне оба штапа и промијени их за леђима из руке у руку *(слика 8.)* и опет се на њих одапре о тле.

Слика 8. „Ћабе".

— Е тако ваља! кад се иде на тако далеки пут, нек се има све уза се.

— Е Богме, још нема све справе; ето сад треба и кабаницу да понесе — јави се неко од присутних.

— Лијепо вријеме; баш ми нетреба.

— Треба, треба, нешто се облачи, па би могло бити и кише.

— Ја ћу проћи између капи.

— Мого би ти, али ће ти се налити коњу реп, него огрни кабаницу по сваки начин.

— Ама баш да небијах.

— Дела, дела! Да ти што буде клела би нас жена ти, што те луцки на Ћабу не опремисмо.

Види он злу и гору, да мора и кабаницу понијети, па сад издигне штапе и промијени их више главе из руке у руку.

— Ето хајдука! ето хајдука — завичу сад присутни, бјежећи од ужета, а онај на ужету помиче се по ужету до краја, ослањајући се при том на штапе. —

Како је ова игра скопчана са врло тешким гимнастичким покретима, то су ријетки играчи, који изврше све, што се у игри захтијева, а да не падну у течају игре по неколико пута са ужета. Који играч изврши све у игри, а да не падне, тога онда зову: прави аџија, ко изврши падајући, тај је: батал аџија, а који не изврши никако, тај је: јалови аџија.

Хајдука [1]).

Један играч обуче на се врло подеране хаљине, а око главе замота какву стару издрпану шалину. На прси привеже неколике коњске старе плоче и то су

[1]) Сравни: Др. Л. Костић: „Народно глумовање" у „Гласнику зем. музеја" за 1893., стр. 357. до 368. и Јован Иванишевић: „Народно глумовање у цуцком Трешњеву" у „Гласнику земаљског музеја" за 1895., стр. 152.—155.

Код поменуте господе ова се игра зове: „Вратило", те има нешто сличности са овом нашом игром, али у главном се разликују.

му одликовања за јунаштва, што је починио. За пас метне двоје дрвљади као двије мале пушке, међу њих задјене машу мјесто јатагана и узјаше на штап, те, пошто се је мало нагарио по лицу, улети у собу као помаман. Разигра коња по соби, а машом маше на све стране, као да би све посјекао.

— Јаваш газијо за царев љеб, поломи сву рају! моле му се присутни.

— Ко је овдје главар од села? — пита он, пошто је уставио коња на сред собе.

— Ја сам, ефендум! — јави се један из врх собе, који је већ унапријед одређен за тога.

— Ти си бива главар и у теби све село држи главу?

— Тако је, ефендум; све село у мени, а ја ћу у теби.

— Има ли хајдука у твом селу? — пита газија љутито.

— Нема, ефендум, него је све права раја.

— Знаш ли ти море ко сам ја? — пита он, пошто је дојерао на коњу пред главара.

— Знам вала; газија ето, какав ниje прије долазио у ово село.

— Газија, да но газија: Идем те тевтишим земљу и смичем хајдуке.

— Отур, ефендум, да запалимо по лулу духана, кад си ти тај човјек — вели главар и намигује на једно момче, те у газије прихвата коња и вода га по себи, а он сједа уз главара, али плашиво гледа на све стране, јер се боји хајдука.

— Отур вала, ко у својој кући; хајдуцима нема нигдје ни трага — слободи га главар.

— Не бојим се вала, да их је пет стотина; и док би рек'о шта би, ја би их исјеко ко репе — фали се газија и задијева машу за пас, а све се плашиво окреће.

— Како се каже у вас човјек, који је овако као ја? — пита он главара.

— Каже се г..нен!

— Е видиш, како сам г..нен ја, брат ми је Дуран још г..ненији.

Међутим у кући су узели вратило са стана, обукли га као човјека и завили му турбан око главе, те док газија разговара са сеоскијем главарима, мало се

Слика 9. „Хајдука".

ошкрину врата од собе и помоли се вратило на врата. Газија, како и онако пази и гледа на све стране, одмах опази то и уплашено скочи на ноге. *(Слика 9.)*

— Коња ми, коња ми! Хајдуци! — виче он и узме свој штап, узјаше на њега и учини јуриш на врата. Вратило узмакне, а врата се затворе, али он млати машом по затвореним вратима и виче: „Стани море да се огледамо!, на мејгдан копиљане!“ Онда се окрене па опет јури по соби из ћошета у ћоше, као да гони некога. Пошто је облетио по соби, дође пред главара и љутито виче на њега:

— Ти муртате један! држиш у селу хајдуке и кријеш их!

— Аман газијо за царев љеб! у мом селу нема хајдука, него се теби привиђело и, бигаири ак, расплаши ми ово раје.

— Нијесам вала раји ни мукајет — мало мекши вели газија — него ударише хајдуци, а ја дочеках ханџаром, те му главу одсјекох и он утече без главе; на другога опет кубуром крёс! обје му ноте пребих а и главу му шћах посјећ, али утече. Остале ми ät ногама погази.

— Ај!! — чуди се главар и нуди га да сједе те он сједе, пошто му оно момче опет прихвати коња.

— Машалах! баш си јунак — фале га присутни, а њему то мило, па опет прича, како је хајдуке гонио, сјекао им главе и пушкама био, па утекли: док је он то причао, врата су се отворила и један је играч унио обучено вратило и полако га примиче газији. Овај то сад спази, уплашено скочи на ноге, узјаха на коња.

— Хајдуци! хајдуци! погибох! виче он и хтио би побјећи, али не смије на врата, јер је тамо вратило, па бјежи у други крај, а вратило за њим креће један играч. Најпосље се некако неспретно окрене и сукоби се с вратилом прси у прси. Онај, што је гонио вратило измакне се, а газија се ухвати с њиме (т. ј. са вратилом) по прси јуначке, те омахива тамо и овамо, као да се рве са најјачим човјеком.

Присутни га соколе, да се неда, јер ако га хајдук обори, да ће изгубит главу, а то мисли и он па напрегао сву снагу, да обори хајдука. У томе рвању често пута газија обори вратило на себе, па се онда трза, док се ископрца испод њега, те се устане заједно са вратилом и опет настави рвање. Пошто су се тако неколико пута обарали и претурали један преко другога, најпосље газија обори хајдука и као чином одсијече му главу.

— Аферим газијо!! — хвале га сви. — Баш си јунак од јунака!

— Тако, хајдучко кољено! ама што ме бијаше стегао рукама, све су ми кости пуцале, али платио је све сад — вели газија и издиже турбан и капу са вратила, али се сад наједанпут сневесели. Загледа боље у то и онда испусти то на тле, а поче се тући шакама у прси:

— Куку мени брате! — закука газија у сав глас и поче плакати.

— Шта је? шта је? питају присутни и купе се око њега.

— Мој брат Дурàн! Ово је он, ето му пусте главе, — кука газија. — А и чудим се, какав би то јунак био, да сам се с њим онолико дуго носио.

Присутни га тјеше и сажаљују, али он једнако кука и плаче, а најпосље поче на глас тужити:

„Куку Дуро брате мили!
Куку кућо ископана!
Куку руке одсјечене!
Куку крила саломљена!
Ко ћ' хајдучке главе сјећи
буљубашо!
И бедеме с њима китит,
кито моја!
Леле брату! ле ле-е-е-е-е!“

— Е јес рана за онакијем јунаком! — вичу присутни — Ама није фајде.

— Јес брате рана без пребола! Онаког јунака не оста у сву земљу, куку мени за њим!

Ови га тјеше на све начине, те се некако мало утјеши.

— Скини то пусто одијело, па понеси пустој кући, нек се јадна мајка с њим разговори — рече му неко од присутних.

— А не ћу га пуста носит, да ми срце за братом пуца, него ћу га међу ове јунаке подијелит, нека га они носе — вели газија и сад се присутни јављају, шта ће који узети. Неки узме доламу, неки шарвале, неки шал (турбан), неки траболоз (појас) и т. д. Док су се ови препирали око одијела, вратило је изнешено из собе.

— Е браћо, пошто узесте пустоловину са покојнога ми брата Дурана, дајте да видим, је ли барем са јунака дошло на јунаке — рече газија.

— Ево аршина да омјеримо, како је коме што пристало! — јави се један и донесе подебелу сову, те сад лијеже један по један, а двојица га мјере, т. ј. претурају као код игре: „Овна“. При томе се чују разне пошалице, као на пр. газија гледа дотичнога испод руке и виче: „е колико је мој брат био г..пен у тој долами, ти си још го..енији“; „чисти си сад мој покојни Дуран, тебе сунце гријало!“ и т. д.

Кад је измерен сваки, који је од одијела што узео, игра је свршена, пошто је опет сваки захвалио газији у каквој пошалици, одмјеривши му од шаке до лакта.

Тикава[1]).

Играчи посједају у коло, а мајстој је уврх кола и он подијели међу играче, која ће тиква који бити; на пр. 1., 2., 3., 4., 5. и т. д. Пошто је сваки играч упамтио, који је број у њега, онда мајстор опомене играче, да игра отпочиње и играчи сад пажљиво слушају мајстора. Мајстор отпочиње игру са ријечима: „Ја посадих једну вријежу, која ми роди три тикве“.

— Зашто море три тикве? — пита онај који је узео број 3.

— Да колико тикви? — пита мајстор.

— Једна тиква! — одговара онај.

— Зашто море једна тиква? — пита број 1.

— Да колико тикви? — пита број 3.

— Пет тикви! — одговара број 1.

Сад се јавља играч са бројем 5, те се он на исти начин гони са бројем 1, док не пређе на који други број. Који се играч одмах не јави, чим се спомене његов број, тај се преварио, или, ако је који погрешно одговорио и тај се је преварио, те му дружина са мајстором запјева сложно:

„А што си се преварио?
Та преварио, та преварио!!“

То се отпјева два и три пута и онај, који се је преварио, даје мајстору залогу и то капу, мараму, духанску кутију или што друго, те тај више не може учествовати у игри, нити се смије његов број више споминьати, јер, који би га играч у течају игре споменуо, тај би се преварио, те би морао и он дати залогу. Мајстор увијек има број 1, и ако се он превари, изаберу другог за мајстора са бројем, који је и имао, те овај сад игру започиње и чува залоге.

---

[1]) Сравни: „Дјечије игре“ у сарајев. „Школском Вјеснику“ за 1895. г., стр. 712.

Послѣ сваке преваре, пошто се је пјесма отпјевала и залога узета, мајстор игру на ново отпочиње са истим ријечима: „Ја посадих једну врпјежу“ и т. д. те дода број тикава, које хоће, само не онај, који се је преварио, те дао залогу.

Често пута у игри се ухвате у коштац два играча, па све нагони један на другога, док се један не превари и тако то траје, док се је већина играча преварила и залоге дала, а често пута игра траје, док дође на три или два играча и онда се прекида.

Кад је мајстор објавио да је игра свршена, сад суде за залоге и то овако: Мајстор метне залоге за се или их покрије су чиме, онда прихвати за једну залогу не гледајући чија је и пита: „Шта ћемо ономе јунаку, чија се ствар сад извуче?“ Играчи сад суде, неки овако, неки онако и најпосље се сложе на једно, на пр. да онај, чија се ствар извуче, закукуриче као пијевац, залаје као пас, зареве као магарац; или да пољуби све присутне у руку и т. д.

Ових пресуда има и таких на пр. да онај, чија ствар буде, изађе напоље и викне: „Хај! свак чуј и почуј! Ја Н. Н. кењац сам био лани, па и ове године, само годину старији!“, а има их и таких, које нијесу за описа!

Сваки је играч дужан извршити оно, што му се пресуди да откупи своју залогу, јер, ако не изврши, пропадне му залога у корист онога, који ће извршити оно, што је власнику залоге пресуђено. Обично, кад је пресуда мало грубија, а играч стидан, он се без имало љутње одрече своје залоге, те се да ономе, који ће то извршити.

Заната.

Играчи посједају у коло као и код прве игре. Мајстор је усред кола и држи туру, те пита сваког појединог играча, какав ће занат узети. Неки вели, да ће бити ковач, неки калајџија, неки терзија и т. д., а мајстор увијек узме да мота свилу. Тура служи за то, да са њоме шиба оне играче, који слабо раде или, који не раде онако, као што им је у занату.

Пошто је свак узео по неки занат, мајстор први почне окретати руку око руке као да мота свилу, и завиче: „Свак за свој занат! ради!“

— Ради! ради! — завичу сви играчи и сваки ради свој занат. Ковач туче стиснутом руком о кољено, као да кује, терзија провлачи иглом, као да шије, калајџија врти рукама, као да растире калај по котлу.

— Ради! ради! — соколи мајстор шегрте и пази, ради ли сваки као што треба, те код кога примјети погрјешку, удара га туром и упућује на рад и ред.

Пошто је свак прихватио за свој посао, па својски ради, мајстор се примакне једном играчу и почне радити његов занат, а дотични играч мора сад у исти час прихватити мајсторев занат; мајстор опет прихвати свој, а он свој, мајстор његов, а он мајсторев. Тако то неколико пута, и ако дотични у чему погријеши, мајстор га туче туром, а тако окуша све играче. Онда мајстор пита, да ли је који изучио занат те може сам радити и сад се јавља један по један, те се мајстор гони с њиме у занату: мајстор прихвати за његов занат, о он за мајсторев, мајстор опет за свој, а он за свој.

— Е печен си у свом занату — вели му мајстор — Ево ти тестијер! — и удара га туром по длану. Овај сад пође у колу од играча до играча, те му сваки пришапће на ухо, да ће му дати ту и ту алатку, која му треба у занату. Ствари, које се ономе дају, смију бити само од алата дотичног заната, а овај несмије узети у двојице једну те исту ствар те мора знати посебно за свакога, шта му је

који дао. Пошто је обишао све играче, сједа опет на своје мјесто, а сад мајстор узима другог играча, те и њега испита, дава му тестијер и шаље га у свијет и тако редом све играче.

Кад је сваки добио тестијер, ишао у свијет и опет сио на своје мјесто, мајстор ће им рећи: „Е ђецо моја!, ви у мене занат учисте и научисте, па вас послах по свијету, а сад хоћу да видим, ђе сте били, како сте радили и шта сте донијели. Шта си ти донио и ко ти је шта од тога дао? — пита мајстор, првога, а овај сад све по реду казује, шта му је који дао. Ако буде заборавио кога, шта му је дао, мајстор овоме добаци туру:

— Кажи му, шта си му дао?

— Дао сам му чекић или клијешта и т. д. шта му је већ дао — казује онај и удара овога туром по длану.

— Добро удри! — виче мајстор — нека памти, кад му ко добро учини.

Ако ли му ко буде дао какву ствар, која неспада у алат његова заната

— Питај га, зашто ти је давао оно, што неспада у алат твога заната — вели мајстор овоме. Онај се правда, да та ствар спада у алат од тога заната, али мајстор сад пита остале, да ли та ствар спада у занат, односно алат тога заната или не, те како рече већина онако и буде. Ако је пресуђено, да не спада у алат, онај што је узимао ствари удари онога туром по длану и напомене му да други пут недава људима оно што није за њих.

Тако се обреде сви играчи и ко није добро памтио и пажљив био, тога ће дуго свrбљети длани од тура.

У овој игри учествују само мушки играчи.

Међеда.

Два се играча начине као међеди, један мањи а други виши. Трећи играч обуче какву црну хаљину подерану и то је вођа међеда, те он уведе међеде у собу, свирукајући полако на свиралу. Међеди мумлају и грозе се на поједине присутне у соби, а ови бјеже у крајеве; мањи међед тражи у великога да сиса, али га овај турка те му неда.

— Ej ти комшија! уклони ти ту твоју звјерад у крај, да ми не плаши жена и ђеце — вели један из дружине вођи међеда.

— Не бој се газда! Паметна су ова моја звјерад ко прави иксан.

— Не знам ја шта ти зановеташ, него води то у крај; зла је звијер међед, а није глава врбова грана, па кад је међед ишчупа, да се опет прими.

— Е да видиш, како су они паметни — вели вођа па почне свирати, на свиралу, а међеди се дигоше на стражње ноге и тромо играју.

— Е није фајде паметни јесу, али опет није им вјеровати — вичу присутни.

Вођа престаје свирати, а међеди играти, те сад иду по соби и збијају којекакве шале, као да ашикују са снашама и т. д. а нарочито, ако се која плаши, међеди пристају за њом.

— Е комшија! нећемо тако, подивљаће та твоја звјерад па ће бити русваја, него их зови себи. Вођа их зове, а они долазе, те им он свира, а они играју; тако се то понавља неколико пута, а присутни се забављају, смију и шале се ђё са вођом, ђё са међедима. Вођа не може довољно да нахвали, како су му међеди паметни.

— Умију — вели он — и уз решето играти и брашно сијати и све осим говорити — па им дода по једно решето са лугом и сад они играју, окрећући решета у рукама и погледују испод решета на поједине присутне.

Најпосље у тој игри већи међед очепи малога, те се мали љутито потурка са великим међедом и из тога изађе велика свађа и све шакама луга бије један другога. Воћа их мири и опомиње на ред, али они за то ни мукајет, него луг сипље на све стране; најпосље баце решета један другоме у главу.

— Удри пасји сој! — виче неко из дружине, али међеди и њихов госа, прашећи лугом на све стране, умакну на врата.

Цигана.

Начини се обично пет играча: један као циганин, један као циганка а троје дјеце од 12—15 година као циганчад. Све је то обучено у саме подеране дроњке, а нагарено гаревином.

Један играч лежи потрбушке, издигне ноге до кољена, окренувши табане горе и то је сад ковачки мијех и наковањ циганину. Он сједи код једне ноге и полако куца и прикуцкује стиснутом шаком у табан; другом ногом циганка креће тамо, амо, као да пува на мијех.

— Пувај га, пувај га, олади ми се гвожђе! — виче Циганин.

— Не може га се; батал га је мијех, — одговара Циганка.

— Пуни га, да вићу, ће га одушује — вели Циганин и наслони ухо на ст...ицу оног играча, што им је као мијех и наковањ, Циганка макне оном ногом, а онај одадере к'о коњ (пусти ваздух).

— Шупаљ га је веома; ваља га крпити.

— Нема га се кад, него куј га тако, па да готовим ђеци ручак.

— Кувај га мајко ручак! — вичу Циганчад, која су дотле стајала око њих и гледали како они раде.

— Шта ћеш га ручку? — пита једно Циганче.

— Куваћемо га пуру! — вели једно.

— Нећу га ја пуре, ја га волим скроба.

— Нећу га ја скроба, не могу га пуре, нека га кува чорбу.

Ријеч по ријеч, па се циганчад посвађају око ручка, јер што хоће једно, не ће друго, а треће опет хоће, да буде по његовој вољи. У тој свађи руже једно друго, па се и потуку.

— Мир пасја га ђецо! — мири их Циганин.

— Не реци га тако; ти си им га ћаћа.

— Пас им га је ћаћа.

У тој свађи долази им један сељак и носи торбу на рамену, а у руци раоник.

— Добро јутро, мајсторе!

— Добра ти га срећа!

— Ради ли се што?

— Ради га се, ради, али ми одушује мијех, па немам га кад, да га окрпим.

Циганка испод ока погледује, има ли овај торбу, а циганчад заборавише на свађу, па се окупише око сељака.

— Шта ти га је у торби? — питају они.

— Одмак се бре! — виче овај на ђецу.

— Одмакните га од чо'ека!, пасја га ђецо! — виче Циганин на ђецу. — Шта си га донио?

— Овај раоник, да ми га начиниш.

— Оћу га, оћу!

— Ама добро, знаш!

— Баш добро! да га оре по камену, као по земљи!

— Е тако! тако!

— Шта си га донио мајсторуши?

— Нијесам ништа; раоник ћу ти платити.

— Нећу ти га коват!, пас ти га ково! — љути се Циганин.

— Што га нијеси донио: мало шенична брашна, мало га масла, да скувам мајстору питу? — кори Циганка сељака.

— Излази га, кад ти га нема у торби ништа! — вичу циганчад и туркају сељака на поље; овај се брани, али га Циганчад истуркаше. У томе улази други сељак и носи пуну торбу.

— Ево га поштеног чо'ека — вичу циганчад, гледајући у торбу овога.

— Шта си га ти донио? — пита Циганин.

— Сјекиру да занадиш; и ево о'ђе једно плеће меса и бризар кајмака за ручка.

— Е баш си га чо'ек и пô; дај га амо ту сјекиру; сковаћу ти га је, да све челик сијече ко право дрво.

Циганин опет кује, сељак се разговара са циганком и намигује на њу као да ашикују а и она на њега. Циганчад облијећу око њих и моле мајку, да им кува питу. Циганин сумњиво погледа на сељака и жену, па најпосље зове жену.

— Стара га!

— Шта ћу ти га!

— Дођи га, да ми га пуваш.

— Пувај га сам!

— Не могу га; баталио ми се мијех.

— Ја ћу ти помоћ, нек она да ђеци да ручају — вели сељак.

— Нећу га ја твоје помоћи! Шта ти га је стало за мојом ђецом — љути се Циганин.

— Пувај га сам, не ћу ти га пувати ја.

— Оћеш ми га пувати!

— Нећу ти га цувати!

Ријеч по ријеч па се свади Циганин са Циганком, да једно другоме очи извади; дјеца скачу око њих и мире их, али они не ће да чују за то, него Циганин предбацује жени, да је ашиковала са онијем сељаком.

— И ти си га намигив'о на церибашину Дуду — виче Циганка Циганину.

— Дуда га је наша циганска вјера, а није га је влашки поп у воду уваљиво — брани се Циганин.

— Е не ћу ти га пувати; ти га намигујеш на Дуду, па ето ти га Дуда! — вели Циганка и љутито полази вратима.

— И ми ћемо га с тобом мајко! — вичу циганчад и одлазе за мајком на врата.

— Шећо га! — зове циганин, али се нико не одзива — Куку га мени Шећо моја! куку га мени жено моја!, куку га мени за тобом! — кука Циганин у сав глас и одлази за женом на врата, те је игра завршена [1]).

---

[1]) Играју само мушки. У говору народ имитира Цигане, употребљујући уза сваку ријеч **га**, те смо то и ми задржали. Даље се у говору употребљује **с** мјесто **ш**, **ц** мјесто **ч**, али ми то нијесмо ради бољег описа игре употребљавали, него овдје напоменули.

Сватова у крилу.

Играчи затакну за пасове дрвеће, мјесто пушака; посједају један другоме у крило, опруће ноге један око другога и држе се за рамена. Један узме штап — обично први — и на њему разапету крпу као барјак; то је барјактар са барјаком. Љуљају се, пјевају, мећу из пушака вадећи ону дрвљад иза пасева, пружајући их у таван и вичући: „там! там!“, а неки ће повикати и „шенала! шенала сватови! Хä веселте се, пјевајте и пуцајте!“ Овако се неко вријеме играчи љуљају, пјевају, пуцају и шалу замећу, док бива дођу до пред кућу, гдје је дјевојка, и ту сад долази пред њих домаћин с туром у руци, стане код старога, односно првог играча у поворци. Питају се за здравље, како су путем ходили, јесу ли се уморили, па онда пита за сватове:

— Ко ти је ово?

— Буљубаша!

— А ово?

— Ђевербаша, ђевер десни, ђевер лијеви, војвода, барјактар, јамак, кум и т. д. Казује имена сватова до посљедњег играча, за кога рече: „то је набиг...ца!“

Слика 10. „Сватова у крилу“.

Овога поћера из собе на врата, гдје га двојица дочекају и нагаре, као и код игре лађе *(слика 10.)*.

Овако се ово понавља док не дође до старога свата, те игра престаје. Домаћин сад уведе, онако огарене сватове у собу и виче: „Ево људи сватова! јесте ли их икада поганијих и поср...јих видјели, но што су ови?“ „У погана домаћина, погани и сватови“ — вичу играчи и у соби настаје смијех и бука, јер сватови скачу по чељади и гледају, да кога огаре, трљајући својим образима по његовим.

Послије смија и шале сватови изађу из собе и умију се.

Гуске.

Посједају играчи у округ и мајстор отпочиње игру, окренувши се првом другу до себе:

— Да ти продам гуску!

— Има ли јаје? — пита овај мајстора.

— Има јаје! — одговори мајстор.

— Да ти продам гуску! — сад ће онај играч до мајстора до себе другу.

— Има ли јаје? — пита онај, на што овај играч сад не смије одговорити, но се окрене мајстору с питањем: „Има ли јаје?“ „Има јаје!“ — одговори мајстор, и сад ће тек овај одговорити другу:

— Има јаје!

— Да ти продам гуску! — сад ће овај даље другу до себе, на што ће он:

— Има ли јаје?

— Има ли јаје? — пита он на другу страну до себе друга, а овај мајстора: „Има ли јаје?“

— Има јаје! — вели мајстор. — „Има јаје!“ први ће играч другоме, — „има јаје!“ — други ће играч трећему.

На овај начин измијене се сви играчи у округу са ријечима: „да ти продам гуску!“ и са питањем: „има ли јаје?“ Али на то питање не смије одговорити ни један, док оно не дође до мајстора и мајстор одговори „има јаје!“ Исти се одговор врати од играча до играча па до онога, који је питао „има ли јаје?“. Који се од играча превари, било у питањима, било у одговорима, тај даје залогу, те или иступа из игре, или игра даље, док се три пута превари и дâ три залоге.

Кад су се сви играчи измијенили, те их се више преварило и дало залогу, онда се искупљују залоге, као што је у игри „Тикава“ описано.

Миша.

Играчи сједу у коло и збију се добро један уз другога; један играч савије туру и држи је у руци; то је мајстор. У колу међу играчима стоји један играч и то је мачка, те пази, куда ће мајстор туру — а тура је миш — окренути, односно је пустити, да се даје од играча до играча. Играчи држе руке за леђима и чекају, кад ће тура доћи у њихове руке, да је опет додају из руке у руку наоколо, док дође мајстору. При томе сви играчи вичу: „миш! миш! миш хода! миш хода!“ те та вика збуни онога играча, што је у колу те не зна, у чијим је рукама тура. Кад мисли, да је тура у кога играча, гледа да је ухвати и ако је ухвати, онда онај играч, у кога је тура ухваћена, иде у коло да буде мачка, а онај сједа на његово мјесто.

Ако мачка не ухвати миша, односно, ако играч, што је у колу, не ухвати туру, него она дође до мајстора, онда мајстор истом туром оклапи (удари) неколико пута оног играча у колу, па се игра опет настави. Онај из кола не излази из кола прије, него туру ухвати.

На више мјеста не иде тура иза кола из руке у руку, него играчи сједу један уз другог са уздигнутијем кољенима, и онда тура иде испод кољена, пошто је играч у играча прихваћа и даље додаје.

Срне.

Обуче се једна женска или мушки тако, да изгледа као срна, а то се учини овако: У рукаве од хаљине метне се штогод обла, око тога се задјене по једна кашика, а више тога срп, те то изгледа као срнећа глава са ушима и рогом. Тај се рукав метне на главу, а хаљина се претури преко себе, пане се на ноге и на руке, у уста се узме игла и тако се дође у собу, гдје је сијело. По соби срна

скаче, прска, гази по сијелцијама и боде иглом, гдје кога стигне. У соби настане у почетку смијех а послије узбуна и гажење, јер дјеца плачу преплашена од срне, а одрасли бјеже и крију се, да их срна не боде иглом. Неки узму и дрво, па као

Слика 11. „Срне".

пушком нишане на срну *(слика 11.)*. Кад се срна доста наскакала и чељад растјерала, брзо изађе из собе, те врева престаје.

Сватова на коњима.

Ова се игра игра понајвише на месне и бијеле покладе, кад се народ окупи више села на какву равну хумку иза подне. Одабере се неколико играча, обуку подеране хаљине, што могу горе, затакну за појасеве кратку дрвљад мјесто пушака и ножева, а о рамену објесе торбе луга, мјесто фишек-ћеса са барутом. Једног играча обуку у женско одијело и претуре му на главу какве крпе мјесто марама, те им је то дјевојка. Узјашу на дуге сохе мјесто коња, уредају се и пођу према скупљеноме народу. Напријед иду два првијенца, а за њима бајрактар, носећи на дрвету какву крпу мјесто барјака, и уза њега је јамак. Иза њих јаше војвода и стари сват, па два дјевера и међу њима начињена дјевојка, а за њима остали сватови. Сватови поскакују и подвикују, опонашајући праве сватове; пушкарају „там! там!" и праше лугом, као да је барутни дим, а најпослије ће један и запјевати иза гласа, метнувши прст за ухо:

„Чија је оно ђевојка,
Што рано рани на воду"....

Кад прймају народу, одвоје се двојица муштулукција и у сав трк дојуре међу народ и ту их неки дочекају са каквом крњавом посудом — бива бардаком —, у којој је опет мјесто вина буњиште, а женске мјесто дара објесе им какве дроњаве и прљаве крпе. И муштулукције потегну какву захрђалу посуду, те је пруже онима, који их дочекују, велећи им: „Поздравио вас је господин стари сват и остала кита и сватови: добро је, мирно је и здраво, па им се надајте и конак справљајте; а послао вам је ову лубеницу!"

— Хвала му на овоме дарку — златноме бардаку, — одговара један између народа, прихваћајући ону посуду. — А поздрав ћете и ви староме свату и осталој господи сватовима и понесите им ову лубеницу! — па им додају своју посуду.

Муштулукџије се сад са посудом врате међу сватове, играјући и пјевајући, па пруже староме свату бардак: „Ево поздравио те је домаћин и послао ти је ту здравицу, па те радосно очекива на конак.“

— Ејвала му чину лијепу и образу свјетлу! — наздравља стари сват — здрав си војводо! Како овај бардак био пун вина, онако у нашега брата домаћина кућа била пуна сваке среће!

Сватови аминкују, а стари сват пружи бардак војводи, те и војвода напија: „Хвала брату домаћину на златном бардаку! све му овако било златно, чисто умивено и опрано!“

Сватови опет вичу: „амин! амин!“ а војвода дода бардак бајрактару и тако редом узимљу га сви сватови и сваки наздрави, но све су те здравице такe, да испадају зло по домаћина и смијешне су — већ како који играч зна и умије.

Пошто је сваки сват уз бардак рекао понешто, разиграју коње и дођерају међу народ, те ту вриште и сипљу лугом на све стране, а и погазе, гдје стигну кога. Најпослије неколико момака похвата им коње и сватови одјашу. Дјевојци се донесе решето пуно луга и она окреће решетом, узима луг у руке и баца на све стране по народу, вичући: „родило!“ Послије тога јој донесу какво штене или мачку, мјесто дјетета накоњчета, те дјевојка узме, окреће и са тијем као да га љуби, а животиње стоји цика, док је пусти. Онда дјевојка изврши и друге обичаје, који су уобичајени, кад се дјевојка доводи и, док она то врши, дотле се је један други играч начинио као поп: браду је привезао од нагарене вуне, на главу је метнуо каку црну крпетину, а на прси лиздек као епитрахиљ. Постави се и каква даска мјесто стола, а дође и момак, за кога ће се дјевојка вјенчати. Сватови са дјевојком стану око попа, а поп раствори какву књигу и из ње мрмоси којекакве неразумљиве ријечи, чавета и роминца нешто, а најпослије пита момка: „Хоћеш ли ти, момче, ову дјевојку?“ Момак одговара: „Хоћу, да што ћу!“

„Хоћеш ли ти, дјевојко, овога момка?“

„Хоћу вала, да је још поганији!“ — одговара дјевојка.

„Да се вас које није коме другоме обећало?“

„Нијесмо!“

„Е чусте ли ви, куме и дјевери, да је драга воља! А сад да вјенчамо врага за ђавола — рече поп, па некаквим конопом свеже руке момка и дјевојке, на главу им натакне обруч и води их око оне даске, машући торбом пуном луга, да се пуши на све стране. По томе им подноси какву прљаву посуду, да их из ње закусне, али се ови вјешто бране. Најпослије онај играч, што игра улогу попа или ду'овника — како то сељаци обично реку, заврши вјенчање са ријечима: „Сретно вам било и дјеца вам се на накоњче уметала!“ Честитају им и други, али све у врло масној шали, па онда сви посједају у дугачке редове, дјевери узму лећен и ибрик, те посипљу народу, да се умије по рукама, а ови им бацају у лећен, шта ко нађе: балегу, камење, буњиште и т. д. Уз дјеверe иде и дјевојка са иглом у зубима, да љуби, те свакога убоде иглом у руку и кољено, како кога хоће, више или мање. Ови је опет руже, већ како је кога убола, али се она на то не осврће.

Пошто је и ово свршено, народ нуди сватове да се части, а сватови опет народ, па онда уз то напијају, уз ону крњаву посуду, што је мјесто бардака, ругајући се момку и дјевојци, па и један другоме, а дјевојка опет наздрављаче љуби у руку и наравно боде их иглом мјесто пољупца.

Најпослије се доносе дарови, да се дарују сватови, родбина и одабране пивнице, а то су опет све саме нечисте крпетине и дроњци. Ови захваљују на томе уз врло масне пошалице, које изазивају смијех, и са тијем је игра свршена.

Вила.

За ову игру одаберу се три играча: двије женске и један мушки; али могу бити и сва три мушка. Двоје се обуче у бијеле хаљине овако: Узму двије кошуље, провуку ноге кроз рукаве, окрену прострижи од кошуље натраг и свежу око паса као гаће. Засучу канице и протуре отраг кроз прострижи од кошуље, да виси низа њих као реп. Онда узму двије бијеле кошуље, завежу их на врху и натуре их на главу; у уста метну по иглу и стисну их зубима. Трећи се играч удроња што може горе; узме у једну руку ламу, а у другу дрво, те њиме млати по лами, виче и дречи се. Прво двоје у бијеломе јесу виле, а овај дроњо им је отац. Тако обучени уљегу међу народ, те им се старији смију, а мала дјеца плачу и крију се, јер мисле, да су то каква страшила. Виле скачу по соби, мрмосе нешто кроз зубе, као да се међу собом разговарају; прскају се и туркају, газећи по сијелцијама, а отац им једнако млати по лами, дречи и скаче, газећи, гдје кога стиже; па ће најпослије викнути кћерима: „Хă, моје кћери! хă, моји синови! љубите ове људе у руке! љубите! Хă Катице! Хă Марице! послушајте свога баба! Хă, кћери, хă!“ Једнако се стари дере и виче, а оне зађу и љубе чељад, но овај пут их не боду иглама. Сијелције хвале старцу његове кћери: „Баш су ти, дедо, добре, ваљане, послушне, складне и поштене — једном ријечи праве виле! да Бог дâ, да су ти сретне, здраве и живе“. Неки ће заћи: „Би ли нам, дедо, коју дао, кад су ти овако добре?“ Дедо омахива и захваљива, ама добро пази и чува, да му ко не би кћери дарнуо и закинуо, па их брани оном штапином. Пошто све изљубе, опет виле скачу по соби, а старац млати по лами, као и прије љубљења; а кад је и тога доста, старац их хакне да љубе људе, те виле сад притисну бости и штипати, гдје год кога стигну. Међу сијелцијама настане граја и комешање, па ако би који појачи и ухватио коју вилу, као да се брани, тога старац туче штапом, те сваки гледа да умакне. Кад су све сијелције испретуране, отац, а виле за њим, са лупом и галамом изађу из собе, те и игра престаје.

Просјака.

Двојица се удроњају и начине као просјаци; узму двије торбе и сваки по један штап у руку, уљегу у собу и зађу од чељадета до чељадета, богорадећи да им се што удијели:

— Помоз Бог, бр̂ађо! — вичу просјаци на уласку.

— Добра вам срећа! — одговарају сијелције.

— Угледајте сиромашке, колико сте јакосни, моја лијепа браћо! Бог ви дао свако добро!

Чељад им као дају по нешто, а они, трпајући то у торбе, захваљују им и благосиљају.

— Хвала ви моји 'ранитељи, Бог ви дао свако добро; сачуво вас сваке муке и овога пута — вас и вашу дјецу! Због̂ом те браћо и лијепа ви хвала.

Сад просјаци пођу, али једноме као падне торба насред собе, те се он стане вајкати:

— Ej јадан ти сам!, ко ће ме заметнути?

— Ја, брате, ја! — рече други и спусти своју торбу и поврати се те му заметне, али кад дође до своје торбе, стане сам кукати и пренемагати, ко ће му заметнути.

— Ја, брате, ја! — вели сад онај први просјак, па спусти своју торбу, те му заметне, али тек што је он крочио корак, а овај већ јауче и помаже, да му се заметне. Онај се повраћа и замеће му, па опет сам јауче и моли за помоћ. Присутни се томе смију и замећу с њима разне шале, док — све тако замећући један другоме — дођу до врата и изађу из собе.

Деда-заната.

Начини се један играч, као стари дедо, мајстор: обуче све саме дроњке — подеране хаљине; на леђима начини гўку; зађеде за пас два краћа дрвета и једно мало подуље — бива двије мале пушке и велики нож-јатаган; објеси низа се дуванћесу, пуну луга. Једном руком држи чибук у зубима, а у другој носи саксију. Тако накарађен уљезе у собу и повиче са врата:

— Добра ви вече!

— Добра ти срећа, стари! — вичу сијелџије.

— Ко је овђе кнез? — пита он.

— Ја сам, ја! — истакне се један, који је већ за то одређен.

— Има ли у твоме селу ђеце за заната? — пита дедо.

— Има! има! баш доста, него какав ти занат знаш?

— Сваки, ђанум, сваки! но ти доведи ђецу, па сеири, како се у мене часком занат учи.

Кнез нареди, те скупе дјецу по соби и доведу их деду; он им даде у руке дрвљад, преведе их око саксије и сад им каже, како ће лупати у саксију. Дјеца млате, вичући неки „О-о-о-о-о-ој!“ неки: „а-а-а-ај!“ неки: „и-и-и-и-ић!“ и т. д., да свакоме заглуну уши од галаме. Дедо опет виче: „удри боље, не жали чекића, тако се занат не учи!“ и узме једно дијете, па га изведе из собе и тамо га нагари већ за то приправљеном гаревином; а кад га поведе, рече му: „ти нијеси за заната; иди кући и носи воду!“

Нагарено дијете не улази сад у собу, него остане на извану, а дедо се враћа и понавља се први призор лупања и галаме, па узима друго дијете, те чини са њиме као и са првијем. Овако се понавља, док сву дјецу изведе и нагари, одредивши свакоме по нешто, као да цијепа дрва, мете кућу и т. д.

Кад су сва дјеца нагарена, враћа се дедо у собу вичући: „О-о-о-о-о-ој! о-о-о-ој“ а за њим и дјеца лармајући, што се више може. Дедо скаче по соби, гази сијелџије, пуца и баца луг на све стране, а дјеца лупају у ламу, трче тамо-амо, гаре једно друго, трљајући образ уз образ, а гаре на исти начин и сијелџије.

Ако би који од сијелџија хтио ударити дијете, дедо прискочи у помоћ, пуца на њега и заспе га лугом.

Кад је већ у соби дигнута толика прашина, да се више у њој не може остати, дедо истрчи са дјецом на поље и игра се прекида.

Удовца-погорјелца.

Ово је једна од најшаљивијих игара, у којој се сваки час чују и виде врло масне пошалице. У њој учествују два играча, обучени као отац и кћер. Отац се обуче у што одрпаније хаљине; начини браду и бркове од вуне; нагари се; око

главе замота чалму; за пас затакне комад дрвета или машу мјесто ножа, а једно дрво умота шалом и свеже међу ноге, тако да оно може одмјерати, кад је то њему воља. На трбух привеже комад тенеће, те оно дрво, кад одмјера, удара по капку и лупа.

Кћер обуће дјевојачке рутине и са торбицом на руци дође са оцем у собу, гдје је сијело. Удовац, или како га неки зову, погорјелац, ослања се на штап и кад је уљегао у собу разгледа по соби и пита за кнеза, а кад му покажу једног играча, да је то кнез, удовац долази преда-њ и поклони му се:

— Помаљам ти мога, кнеже! — мало размакне ноге и дрво одмјери, па по капку: луп!

— Мог ти дао, друже! — одговара кнез смијући се — А куд си пош'о старче?.

— Пошо сам ти, ни сам не знам куд; управо сам ти пошао на двије руке — прича стари — ост'о сам ти удовац, а остало ми и нешто дјечице, па сам пош'о са овом ми шћери, да што сакупим, не бих ли дјецу прехранио, а богме, ако ћеш ми се и наругати, ако што загледам, да се оженим.

— Свијет је јака кобила, па се надам да нећеш отићи празне торбе; а и ти си добар на њему, па не мислим, да се којој нећеш свиђети; а ни тој ти шћери није мане, но немој се овдје забављати, знаш има свакакве момчади, а свијет је ко свијет; ево ти ово пара па хајде — потегне кнез кесу и да му нешто, а на дјевојку намигне.

Удовац као прими паре и захваљује кнезу:

— Оволика ти хвала, мој лијеши кнеже! — па одмандркне дрветом по капку — оволика ти и књегињи! па опет одмјери и тако му захваљује и све дрветом одмјера.

Пошто је тако кнезу захвалио, долази пред другог сијелџију:

— Дај ми што удијели, тако ти Бог дао лијепо здравље! Ја сам сиромашак удовац; умрла ми жена, а остала нејака дјеца, сирочад, па ме невоља нагнала да са овијем по свијету идем и на таке навирем — наврло ти свако овако добро — те му одмјери, а онај му обећа овцу. Удовац му захвали у онако масној шали као и кнезу, па иде даље и дође пред какву снашу.

— Подијели што год, моја лијепа снашо, јер сам удовац; умрије ми стопаница, поздравље теби! па остах са ситном дјецом, него ме угледај, тако оволику срећу имала и не жељела је! — па и њој одмјери.

Снаша га гони, а ако је још каква шаљива, враћа му шалу шалом, па му најпосље рече мараму. Он јој сад захваљује у врло масној шали, и једнако одмјера а присутни се смију и задиркују опет удовца, хвалећи му ову или ону удовицу. Удовац обично на сваку таку пошалицу узврати другом, јер се обично за ту игру одабиру вјешти играчи, који су пуни доскочица.

Удовац тако редом обиђе све сијелџије; у свакога проси милостињу; сваки му по нешто обећаје, а он му опет захваљује у нашијем пошалицама и вазда одмјера онијем дрветом. Нарочито се забави са снашама и њима особито захваљује, дочим се са дјевојкама никако не забавља, нити им се јавља. Кад је обишао све сијело, стане насред собе, па се свима захваљује „Фала вам, моја лијепа браћо и сестре! Ви мене угледасте и даровасте, даров'о и вас Господ оволиком и оваком срећом, од дана данашњега, до суда праведнога! Оволика вам фала и због те“ — па се окреће на све стране и одмјера по неколико пута.

— А куд ћеш, јадан старче? — заћи ће један од сијелџија. — Безбели ти је далеко кућа; могао би и овдје у селу код кога пречамити, да не ломиш себе и то дјетета; ја мним, да би те и кнез примио на конак.

— Драге воље и рад севапа, а још више .... — и намигне на удовчеву дјевојку.

— Фала ти, мој лијепи кнеже; ја бих у тебе ост'о, ти си добар човјек и ништа ти поштено не знам; но у теби има каквих калаша, па се бојим, ово ће ми дијете уцвијелити; но фала ти, и оволика ти фала! — виче стари и одмјера кнезу.

— Ако се јадан у мене бојиш, а ти ноћи у Шћепана; он је добар и поштен човјек, — права мусафирска кућа.

— Чуо сам и прије, да је Шћепан добар човјек, ама му је брат пас од паса, па се бојим резилука и себи и дјетету, но ваља ићи кући, па макар и омрко.

— А ти коначи у Лазара, ту ће ти бити ко усред твоје куће — салијећу опет удовца — а и дјетету ће бити, е већ знаш како! ....

— Е јес Лазар бели поштена људина, ама му пас главу носи .... Ја волим свакако накривити својој кући.

Кнез, а и остали салијећу га са сваке стране, да остане на конаку у овог или у оног, и задиркују му дјевојку, али удовац не да ни осолити, него свакоме нађе по некуману и одговори све, да не ће у тога, а понајвише у разговору навија, да се бојн шћери.

— А како би било да свратиш у онога? — пита кнез и показује једног играча, у кога је мајка удовица. — Ту би ти било дјетету лијепо.

— Ејвала ти кнеже — и одмјери му — баш си човјек од собета!; ту бих ноћио и кости оспарио, а и старој му не би кривало.

— Сврати вала, па како било — вели онај — стари ми је у роду, али ти не ће бити ружно на конаку, а то дијете ће са мном спавати, пошто га тако пазиш.

— Ај баш! ни ту ми конака нема, вићу ја! Ја ти лијепо идем својој кућици и дјечици, а вама лијепо вала .... и оволика вам вала .... и овако вам вала! — и опет одмјера на све стране и одлази са шћери.

— Ејвала га и теби ко скавом непоштеном човјеку — вичу сијелџије за удовцем и игра је свршена уз велики смијех и шалу.

Жиже или јабуке [1]).

Играчи посједају у коло, а около њихових глава свеже се уже тако, да им не да, да главу могу узмакнути натраг. Насред кола за горњи таван привезан је конац са иглом на дну; на иглу је насукан угљен ватре — жижа; и то је спуштено у коло међу играче тако, да свакоме може до уста дохватити.

Један од играча прихвати за конац, потегне себи и повиче: „жижа, жижа! пу-у-у!“ па пусти конац да у кругу лети између играча. Играчи су сад у опасности, да ће их жижа опржити, па би радо сваки измакао главом испред ње, али не да уже, за то сваки пува: „пу-у-у, пу-у-у!“ што боље и брже може, да жижу одбије од себе. Жижа јури тамо амо, како је већ играчи пувањем гоне. Који је од играча озбиљан па се не смије, него пази на кретање жиже и пувањем је одбија од себе, тај се не ће ни опржити, али који се смије, па усљед тога не може ни да пува, жижа на тога често долази, те га добро испржи и тај добије доста опеклина по лицу.

[1]) Сравни: Вук витез Врчевић, „Српске народне игре“, св. II., стр. 20. — Код Врчевића у овој се игри играчи дијеле у двије групе, те пувањем гоне жижу једни на друге, а нијесу у колу као код нас.

Рукама се у овој игри не смије бранити, него се руке држе или за леђима или мирно пред собом, а игра траје све дотле, док се види да у жижи има ватре.

Кад се утрне жижа, онда обично на исти конац вежу јабуку за петељку, заљуљају је у кругу међу играче, те је ови хватају зубима. Који је од играча ухвати и одржи у зубима, тога је јабука та или друга, али то хватање иде врло тешко, јер је јабука велика, па не може да стане у уста.

Док се жижом играчи испрже, јабуком се изгрувају у зубе, уста и нос, те често и крв удари.

Лађе.

Играчи посједају од собних врата до другог краја собе, један за другог, опруживши ноге један око другога тако, да онај први држи ноге онога, што је за њим. Око средине играча стоје двојица, један с једне, а други са друге стране и држе сохе у рукама, те њима махају као веслима.

Поворка се сад полагано креће час на једну час на другу страну; они играчи махају веслима, као да гоне лађу, а дјевојке пјевају:

„Чија лађа морем иде?
Морем не море:
У њој ви је грешна душа —
Истурите је!“

Код стиха: „Истурите је!“ мајстор удари првог играча и повиче! „А шта ће овдје грјешна душа?“ и тај играч хитро устаје, те бјежи на врата. На вратима стоје двојица и држе у суду размућену гаревину, те гаре играча, који излази на поље, ако није дотични добро вјешт, па не умакне покрај њих у мрак.

Кад је први играч изашао, веслачи завеслају, дјевојке запјевају, као и прије, а лађа се крене, те се игра понавља на исти начин, док се сви играчи избаце напоље, као и онај први.

Ашчибаше.

Један играч устане и држи туру, а остали сједе. Онај, што је устао, дође пред једнога играча, куцне га туром, зовући га:

— Ашчибаша!

— Аи и! — одазива се овај

— Гдје ти синоћ би?

— У ашиковању

— Гдје ли? како ли?

— У Кокорини.

— Ко ти кодош би?

— Јово Петровић — одговара овај, споменувши име једнога од присутних играча, кога он хоће.

— Ајде га тражи и овако му кажи! — вели онај са туром, те удари овога по длану са туром и преда му је. Тај сад устаје, узима туру и долази пред Јова Петровића, те га удара туром и зове:

— Ашчибаша!

— Аи и!

— Гдје ти синоћ би?

— У ашиковању и т. д. понове се сва питања и одговори, као и код првог играча, а тако се измијене сви присутни играчи, те се уз то може чути доста пошалица о ашиковању. Игра се прекида по вољи играча, а врло често у овој

игри сврбе длани од удараца туром, а особито, када се играчи поћерају, ко ће кога боље ударити.

Овна [1]).

Начини се један играч као ован; набаци на се овновску кожу и згодно је причврсти, да му уши и рогови дођу на главу, а по лицу се поспе лугом. Ако нема коже, умота се у бијеле хаљине.

Други се играч начини трговац и уведе овна у собу међу сијелџије.

— Помоз Бог, људи! — зачи ће трговац.

— Добра ти срећа, трговче!

— Гдје ви је кнез, људи?

— Ево, ево, трговче! — одговарају сијелџије.

— Кнеже! имам једног брава на продају, би ли ми умио казати купца у твојој кнежини?

— Бй, трговче!, бй, само ако ти је брав добар.

— Добар је, кнеже, да нема куд бољи; здрио брав и дебео ко масло.

Кнез му нађе купца, једнога између играча, и овај дође трговцу и разговара се с њиме:

— Какав ти је брав, трговче?

— Ован преодник, ето видиш!

— Видим; је ли јањошкопац?

— Јес, један, јањошкопац, да што је, но ако си купац, да пазаримо.

— А шта ти тражиш за-њ? — пита ови трговца.

Слика 12. „Овна".

— Не иштем много; тиска ти и пет! — годи се трговац *(слика 12.)*.

— Много, много, а чини ми се да ти је мршав — рече купац и стане овна пипати.

[1]) Сравни: Вук витез Врчевић, „Српске нар. игре", св. II., стр. 65. и 66. Почетак је сличан, али свршетак је игре сасвим различит.

— Како мршав? гдје су ти очи? Није он, пријатељу, мршав, но баш ти је деб'о.

— Е па дај, да се погодимо, али немој скупити, ко мало прије.

— Како скупо! има сад у њему двадесет ока чиста меса, а двадесет и пет лоја, ко масла; а камо глава, ноге и остало? — хвали трговац.

— Е па пошто га даде?

— Тиска ти и двадесет, ни паре мање.

— Много, много! па још прећера, но се не шали, него за колико ми га даде?

— Тиска ти и тридес! — примиче трговац.

— Не ћу вала, него ти ево тиска и десет.

— Не дам ти га паре мање од тиска и четерес равно.

— Ђаволе ти више не дам, но ако хоћеш, ево ти тиска и петнаес', па ако си дао — дао, ако нијеси, због ом и продаји, коме знаш! — вели купац и полази.

Сад се умијеша и кнез, поврати купца, нагони на пазар и једва прекину на „тиска и петнаес'". Купац као одброји паре и да трговцу, а трговац ће њему: „ето ти овна и сретан ти био!" а купац ће „и ти од пара лијепу корис' видио!". Трговац полази, али га купац враћа: „опрости, брате; како ти оно би име?"

— Ристан Кучка!

— Е нека си поштен и цвијеће ти по образу.

— И по твом брате!

— Замет те чиним; оклен би?

— Из П..на, оклен и ти! — љутито ће трговац.

— Не љути се брате! Питам те ради овна, јер може бити да је украђен, па нека знам, да си Ристан Кучка из П..на и због ом!

— Због ом и ти и знади, да смо рођа и оба из П..на, кад тако хоћеш! И трговац оде у крај и сједе међу чељад.

Купац оставши сад са овном, пружи му руку и вабп га: „....Ован! Ован!" Ован сад пружи руку према купцу и вели! „....Ован! ован!" Купац се томе веома зачуди, па опет ваби овна на руку: „....Ован! ован! на ти соли!" а ован ће њему то исто: „....Ован! ован! на ти соли!"

Купац се сад у чуду крсти: „Анатема те ђаволе!, шта је ово?", али се уз исте ријечи крсти и ован; купац се крсти лијевом руком, а то чини и ован; купац узме своју ногу у обје руке и са њоме се крсти, а то исто чини и ован.

— Шта је ово, људи за имбрет божији!? — вели купац сијелцијама, а то исто им вели и ован. Сијелције сад вабе овна: „....Ован! ован!", а ован им се на исти начин руга. Купац ошине овна, на то се ован залети па у купца буп! Купац поћера овна, а ован купца по соби тамо амо, те настаје читава галама; Купац тражи трговца и зове га: „О Ристане Кучка из П..на! паре ми на сриједу, а ево теби онога ђавола, што ми га продаде!" То виче и ован гоњајући се са купцем. У то се јави и Ристан.

— Што ти мени продаде шејтана и измами паре, никакви човјече? — вели му купац.

— Јок вала! Шејтана анатема те било! а ја сам теби продо овна.

— Каква овна, никакви човјече, него паре на сриједу! — виче купац и ту се увелико посвађа са трговцем и дођерају се пред кнеза.

— Кнеже, за Бога, што ме је овај твој купац нагнао насред пута бигајри ак; шта му је? — вели трговац кнезу.

— Шта је теби са овијем човјеком? — пита кнез купца.

— Како кнеже, шта ми је, за Бога и божији ајтор! Превари ме и продаде ми ђавола, шејтана, шта ли?

— Нијесам кнеже, него лијепога овна а ето га ту па га вабни.

Кнез пружи руку и ваби овна: „....Ован! ован!“ а ован иде руци и блеји: „бле-е-е, бле-е-е-е!“

— Је ли ован дё?

— Јес, јес!

— Е сад кнеже хоћу, да ми овај твој човјек плати надницу, што ме вратио с пута, те изданубих цио дан.

Кнез сад нареди, те овај плати трговцу дангубу, пошто је и он вабио овна, и ован блејао, као прави ован „ето ти наднице, и то је бигајри ак, а толико не ваљаш ни ти ни ован!“ Трговац оде опет у крај и сједе, а купац ваби овна, ован му се руга и тако се између купца и овна понавља цио први призор. Опет се трговац налази и догони се с купцем пред кнеза, те их кнез мири а трговац одлази. Купац поново ваби овна, а ован му се руга, али најпосље купац са кнезом притисне овна и као чином закоље га. Ован се сад копрца и праћка на све стране по соби те ногама удара, гдје год стигне кога. Свијет бјежи и збија се у крајеве, а ован једнако кркња и праћка се, али, у неко доба, купац прилази овну и прикоље га, те се ован умири. Кнез и купац узму овна и изнесу напоље, гдје се ован скине и врати се у собу, са кнезом и купцем и сад крчме овна. Сваки мушки сијелџија дужан је узети неки дио од овна, и неки узме главу, неки први черек, џигерицу, бут, плеће и т. д. Кад је сваки играч узео понешто, сад продавци мјере, колико је ко узео, а то се чини овако: Онај, што је купио меса од овна, леже насред собе на леђа са опруженим ногама и рукама; мјерачи му завуку полугу испод кољена и на заповијед кнеза „мјери!“ хитро претуре дотичнога преко главе, да се дочека на ноге и руке онако претурен.

Тако редом измјере свакога и како се који играч вјешто дочекује, да се не згрува, онако и мјерачи вичу „ока, јунђа, по оке!“ и т. д., а који се убије, томе рекну: „три оке; пет ока на јаку мјеру!“

Окретни играчи не згрувају се ни мало, јер, док мјерачи потегну полугом да га претуре, претури се он сам и вјешто се дочека на руке. Али троми играчи могу да се згрувају баш добро, и послье те играче подражују и мушки и женски, а нарочито дјевојке, велећи им, да им треба записати, страву излити, загасити, бусеном леђа испарити и т. д., да би се излијечили од убоја. Све се ове шале и досјетке чине на рачун тромих момака, уз шалу и смијех свега сијела; наравно да и дотични момци враћају шалу за шалу, ако умију, а ако не умију, они ћуте или се бране како знају.

Деда.

Ово је најомиљенија народна игра у Гацку и у невесињској Повриши, која се игра у вече на месне и бијеле покладе, а врло често и на дањим сијелима.

За ову игру одаберу се два играча, који су врло вјешти и управо чувени са своје играчке вјештине. Они се маскирају на посебан начин: Обуку се у подеране хаљине, што се искупе по свему селу, а некада и скупљају „добрета“ за ту игру и из три села. На главу се метне подерана капа, обмотана дроњкавом шалином, за коју затакну дрвених грана мјесто перјанице. Браду и бркове начине од вуне, а лице нагаре; за пас затакну машу, а о пасу објесе дуги комад гвожђа умјесто

сабље; припашу си и какве старе фишек-ћесе и завежљаје луга, а о рамену си објесе вратило на узици, мјесто дуге пушке. Узјашу на дуге штапове и са виком и лармом долазе међу сијелџије *(слика 13.)*.

Слика 13. „Деда".

Играчи разиграју бива коње између сијелџија, који им чине темена и поздрављају их: „О-о! Алећи му селам!"

— Ко је овђе кнез? — питају деде, пошто су се мало изиграли.

— Ово је! — кажу им присутни и покажу једнога, који је одређен за то.

— Е, кнеже, селам алеђ!

— Алећи му селам! — одпоздравља кнез.

— Како је, кнеже, у твојој порани?

— Добро у вашој подржи!

— Може ли се, кнеже, ноћити у тебе? — да нема овуда хајдука или 'рђавије људи, ми смо људи из далека, па није право, да будемо резил у твојој кнежини.

— Можете слободно ко усред своје куће; овђе нема хајдука, него отур! отур! — нуди кнез деде да сједу и почину.

— Ејвала, кнеже, ејвала! него да нам се прихвате коњи и оружје и на тврдо мјесто до потребе остави.

— Дајте, дајте! све ће бити на вашу.

Деде сјашу са соха и додају кнезу „ето, кнеже, к'рата, ама да не буде гладан". Кнез прима и даје слугама, па им као приређује, да их воде у појату и намире.

Старији дедо вади два краћа дрвета иза паса и даје их кнезу „ево ти, кнеже, два т'упала мала" — бива мале пушке; скида вратило с рамена: „ево ти гулиш велики" — бива џефердар; „а ево и дудлиш!" — бива ханџар и даје му мању. Кнез све прима и слаже на једно мјесто, а чуди се бива јуначкоме оружју.

— Е, буразер, извади и ти пусат, па подај кнезу а учини се рахат! — вели старији дедо млађему, а млађи на то вади комад по комад и предаје кнезу, а кнез слугама, те га оставе.

— Отур, отур! — нуди кнез деде.

— Сабур, кнеже, сабур; стари смо ми људи, па није лако сјести — веле деде и ухвате се за руке, један другога; тегле се и завегавају, као од велике старости и умора. Тако тетурају између играча, газе их и нагињу се на њих као да ће

пасти, али не падају, него се дотегле до кнеза и сједу код њега, па заиште чибуке и каву. Кнез повиче на слуге, да то брзо донесу.

Слуге брзо донесу два дуга дрвета са на дну привезаним капама умјесто лула, па им из завежљаја напуне луга. Иза тога им донесу мјесто фиџана назувке, које принесу стр...ици каквог дјетета, бива да успу каву из ибрика камењака. Деде као пуше, а кнез им понуди каву:

— Елате каву; ви сте уморни, па је кава добра од умора.

— Јок вала! домаћин ваља да сркне први — вели деде и кнез видећи, да нема куд-камо принесе назувак устима и као први сркне, па онда узму и деде, те они као припијају уз дуван.

— Оклен сте, људи? — почеће кнез у нека доба.

— Ми смо ти из далека, са.... — па му кажу какву ријеч, која није за писања.

— Лијепо, лијепо!; а доклен путујете?

— Пошли смо у лов да ловимо; но има ли, кнеже, овуда у твојој кнежини какве дивљачи?[1])

— Баш сте на мјесто дошли! има ти овђе срна, дивокоза, лисица, куница и остале дивљачи у изобиљу — и показује на женске.

— Ејвала ти, кнеже! — вичу деде, гледајући по женскијем — баш ћемо се наловити, па не жалимо пута ни труда, кад је тако. Но чуј, кнеже; дедер нам донеси гусле, да запјевамо.

— Има, дедо, има; како би била кућа без гусала? — вели кнез и нареди, да се донесу гусле. Слуге донесу двоје дрвљади и даду кнезу, а кнез деду, те дедо намјести дрво преко дрвета и као да гусла виче: гȕн гȕн, гȕн гȕн и запјева, као уз гусле, гледајући у кнеза:

„Оваки ти у дом долазили,
У оваком руву и ођељу!“

Онда се окрене на женске:

„Сваше моје пјесму ћу ви казат:
— — — — — — — —
Ја се бојим ви ћете се љутит
Па ћете ме са дружином смутит,
Биће браће, да свлачи и гаће,
А невјеста, да не може с мјеста
— — — — — — — —“

Дедо једнако гуди и пјева, али је та пјесма така, да више од ње није за јавности. Кад је довршио пјесму, пружа дрвљад млађем деди: „Дедер, буразер, загуди и отпјевај и ти једну“. Млађи узимље дрвљад и превуче: „гȕн гȕн, гȕн гȕн; гунини гȕн, гунини гȕн“.. и онда запјева:

Пошетала једна баба стара,
Из Мостара челеби-пазара;
А срете је једна ђедурина,
Сиједа му и глава и брада;
Па овако баби говораше:
„Баба бона уклони се с пута!“
А баба се догодила љута,
Нешће му се уклонити с пута
Дедо гаће до кољена сними
— — — — — — —

Кад је и он завршио пјесму, не осврће се на смијех и задиркивање присутних, него оставља гусле, а старији ће дедо кнезу:

---

[1]) Мјестимично деде веле, да су пошли на Ћабу, мјесто у лов.

— Е, кнеже, доста је пјевања и попијевања, а сад треба Богу се молити и руке умити, него, кнеже, дај ибрик и воду, да се авдес узме.

— Добро, добро; сад ће бити. И кнез завиче на млађе, те ови донесу леђен и ибрик и хоће да поспу дедима, али ови не ће, него посипље један другоме и све у себи зборе којекакве неразумљиве ријечи, као да се Богу моле. Кад су се умили запитају кнеза: „Куда је крбле?“ — „Овако!“ покаже им кнез руком према југу. Млађи дедо вели да није, него пружи руку према истоку, а старији вели да није него покаже руком према западу. И тако сад настаје свађа између њих; сваки показује руком на противну страну и виче: „није тамо, но амо!“

— Што је то међу вама? — у неко доба запита кнез.

— Ови мој погани брат неда ми се окернути и Богу се молити по хаџинској Ћаби и више с њим бели путоватн не ћу! — вели старији дедо.

— Немојте тако, људи; ви сте погана браћа, а идете по свијету, но се окрените лијепо и молите се Богу по закону вашем.

Но деде неће тако, но се опет свађају и најпосље се окрене један истоку а други западу па почињу молитву, клањајући и туркајући један другога, те посрћући по соби.

Пошто су свршили молитву, кнез им виче: „на здравље!“ а они ће:

— Коње нам и оружје, да ова два дели-погана брата иду!

Кнез завиче на момчад, те им донесу све и кнез им даје сад једно по једно: „ево ти к'рата; ево ти два тўпала мала; ево ти гулиш велики и ево ти токмајлија!“ Деде приме своје ствари, а старији ће кнезу: „Због ом, кнеже, и фала ти на образу свијетлу и поштењу, који си нас лијепо дочеко; и ево ти запали из моје тунбе-ћије“ — и потегне чарапицу, пуну луга и с њоме млатне квеза и олужи га. Сад узјашу на сохе и пођерају као кроз гору, да траже звјерке; на растанку се поздрављају: „због ом, мој лијепи погани брате, и халали, а чувај се кроз гору, јер гора није никад сама, јâ без вука, јâ ли без хајдука!“ — и пољубе се, па један пођера на коњу једном страном собе или мјеста, гдје је сијело, а други другом, газећи све, што им је на путу. Газећи тако неко вријеме по чељади сретну се на једном крају и препане се један другога; стану пуцати један на другога, прашећи лугом. Млађи дедо скида велику пушку па на старијег: тан! запраши лугом, баци пушку на чељад и пролети мимо старијег деда; опет се даврандише, потегне малу пушку: тан! запраши лугом, баци је и опет пролети мимо старијег деда. Старији се дедо као нађе у чуду, па потегне и он велику пушку: тан! и сад настаје између њих прави бој: пролијеће један мимо другог, пуцају, праше лугом и бацају оружје око себе по чељади. У неко доба млађи дедо као погибе и паде, а старији долети више њега и млати га ножем по стр.... ци, као да му главу посијече: „стани мајку ти мајчину! колико ли си ми јада задао по овијем поточинама. А да ли си ми ударио на млађег буразера, колико ли би њему јада зад'о, кад си мени оволико?“ Од више љутине и зубима га гризе, па пошто је онај више као мртав, скида с њега оружје, долази кнезу и фали се.

— Ама кнеже, што сам убио једнога хајдука!

— Је ли какав, дедо? — или си поганији ти, или он?

— Баш ћу ти, кнеже, право казати; колико је он дели-поган, ја сам још поганији!

— А шта би од онога твога дели-поганог брата?

— Отиш'о је другијем путем, и он ће бели једнога убити.

— А би ли ти, дедо, позно свога брата, да се почем сретете у шуми?

— Бих валах у сред поноћи.

— Ама ја се бојим, дедо, да ти нијеси смако баш свога брата, јер овђе није било тако поганије људи, има ти земан.

— Јӧк, ђанум, јӧк!

— Добро разгледај, дедо; мени чобани из планине причаше, како си баш њега срио и убио.

— Није, није; ја ћу њега ..... чим га вићу, а он ће сад стићи.

— Да видимо тога дели-погана, што си га убио на мејгдану! — вели кнез и пође са дедом те разгледају погинулога. Дедо позна брата, па стане кукати: „куку мени, кнеже! куку мени јутрос!“

— Шта је, дедо?; шта би?

— Куку мени, кнеже! убио сам брата; куку мени јутрос! куку мени дико и грдобо! куку мени, мој погани брате! куд ће твоја жена Салвија? куд ли црна ђеца-сирочад? — кука дедо и све се гребе по с.....ици.

— Немој, мој дедо, плакати ни себи очи вадити; не греби се и не грди образа, јазук је — разговара кнез деда.

— Па шта ћу, кнеже, сад?

— Богме гледај, па брата лијепо спреми и укопај, а хаљине и оружје продај, па трошак подмири.

Дедо мало се замисли, па ће онда:

— Нека је умро, да је био као старији брат овако дели-поган, неби ни погино. Није ваљо, па погинуо и алах раметиле!

Сад дедо полази да продаје одијело и оружје братово и најприје нуди кнеза, да он нешто узме, али му кнез рече, да сад обиђе сву дружину, па ће он узети, што претече. Дедо зађе међу сијелџије, прича им, како је убио брата у незнању и моли их, да му купе одијело и оружје. Један узима велики нож и дедо му вели: „Продавам ти гулиш велики мога брата, да будеш и ти дели-поган, као што је био и он“ — удари га штапом по глави „нека ти је катала!“

Тако редом обиђе све мушке сијелџије; свакоме прода понешто, и удари га по глави уз ријечи: „нека ти је катала!“, а наравно да уза сваку ствар избаци по коју пошалицу[1]).

Најпосље остане непродана братова му жена, те упита кнеза: „Коме ћу је?“ а сијелџије све повичу: „Подај је кнезу!“ и он је теслими баш кнезу.

У то дотрчи један играч и завиче кнезу:

— Кнеже, кнеже! Оживио је они чоек, што га је убио дедо у потоку.

— Дедо ево кијамета, оживио ти буразер — вели кнез уплашено.

— Оживио! није истина! — виче дедо, па се и он као уплашио.

— Јес дедо, јес, кажу, па ће бити русваја!

Дедо и кнез иду сад и долазе више погинулога; дедо му наслони ухо на стр....цу и ослушкује... „Пуха! пуха! но бјежимо!“ — вели дедо у неко доба и побјегне с кнезом.

---

[1]) Мјестимично дедо и кнез продају најприје све ствари, а пошто су све продали, зађу да наплаћују. Дедо као незна, шта је ко узео, ни колико је дужан, јер га смела жалост за братом. „Ослањам се, кнеже, на твоје поштење и црни ти образ, па колико речеш, да је у кога, толико ћу и наплатити“ — вели дедо кнезу. „Знам ја, знам; само ти ајде замном па примај паре!“ — одговара кнез и дође до првог играча, метне му дрво на главу: „Ови је узео оба т'упала мала. за десет талијера!“ Дедо лупи својим дрветом, по кнежеву дрвету, а оба дрвета овога по глави. И тако редом обиђу све купце, и свакога по мало млатну по глави.

— Шта ћу од живота? — пита дедо уплашено кнеза, а у томе устаје и они млађи дедо, гледа око себе, пипа се, а нема коња ни оружја, па пристане за старијим дедом и пита га: „Камо ми Салвија?“ Старији дедо као да то и не чује, па једнако се измиче и пита брата:

— А ђе си ти, мој дели-погани брате? јеси ли што уловио; ђе се забави толико?“ Питајући овако један другога, старији се измиче вратима, а млађи за њим, док уграбн врата и стругне напоље, а он за њим, те је и игра свршена.

Мјестимично се ова игра зове и „Хаџија“ или „Пиши мага“ а у Невесињу се игра нешто друкчије, него ли у Гацку. Тако на пр. при поласку после клањања, деди одреде једнога, да им пази кућу и жене, а пошто оду, улети један играч и каже, да се у шуми чуо пуцањ пушака и да су ударили хајдуци, те побили хаџије. Људи их жале, а најпосље ће заћи онај, што су га хаџије оставиле, да им пази кућу, да дијели хаџина рува, оружје и жене, те сваки узме по нешто. Тамам они подијелили, а стане тутањ и бану хаџије на сохама јашући. Људи устају испред њих, потежу им добродошлицу, а хаџије питају за кућу и жене. Један им прича, како је дошао глас о њиховој погибији, па им одијело раздали и оружје, а жене им се поудале. Хаџије жале и наричу, али их ови тјеше, да су они већ људи од онога свијета, па им и нетребају жене, него нека алале свакоме, шта је коме дато. „Е није друге, ваља алаљиват!“ — веле хаџије и „шта си ти узео емшерија?“ — питају првог играча. Овај им каже шта је узео и леже насред собе са опруженим ногама, хаџије му завуку соху испод колена и уз ријечи: „Алал ти било!“ претуре га преко главе, а тако редом и све остале, те је игра свршена.

Ђелмана.

И за ову је игру потребан врло вјешт играч, који добро умије опонашати сулудна момка. Играч се обуче у врло дрпаве хаљине; лице нагари, начини браду и бркове; око главе завије бијелу крпу, за коју затакне перјаницу, а та се перја-

Слика 14. „Ђелмана“.

ница гради овако: закоље се пијевац, па му се одере кожа са перјаницом и крилима. Та се кожа навуче играчу на главу; глава и кљун му дођу на чело, а крила се разапну изнад уши и реп дође за врат.

Овако се играч начини особито о покладима, када се кољу кокоши, а у друге дане, када се ова игра̂ игра̂, а нема коже од пијевца, узме се кожа од зеца, те се

она натакне на главу. Играч још затакне за пас кратку дрвљад умјесто малих пушака. *(Слика 14.)*

Тако начињен играч зове се Ђелман и он стоји пред вратима собе, гдје је сијело. У соби се одвоје неколике дјевојке или невјесте, стану у један крај собе и одатле пођу према једноме мушком пјевајући:

„Селам алеђ Аго!
Ђевојачки бабо!
Дошли смо те молити,
И ђевојку просити
За нашега Ђелмана;
Да вам Ђелман поигра.“ —

Сада Ђелман улети у собу, стане по соби играти, газећи по чељади и блесасто виче. Дјевојке се на то не обзиру, но пјевају даље:

„И ђевојку загледа“

а Ђелман сад иде од женске до женске, блесасто их загледа у очи, кревељи се и блеји, плазећи језик и нагари својим лицем, ако кога превари. Дјевојке се на то узбуне, а онај, што су му пјевале — дјевојачки бабо — скочи и истурка Ђелмана напоље, велећи да му неда дјевојке, јер његове дјевојке не иду за блесасте момке.

Пјевачице сада прилазе једној старијој жени и запјевају:

„Селам алеђ кâдо,
Ђевојачка мајко!
Дошли смо те молити,
И ђевојку просити
За нашега Ђелмана;
Да вам Ђелман поигра,
И ђевојку загледа!“

Ђелман као и прије улети у собу, скаче по соби, вичући блесасто, а кад дјевојке запјевају „и ђевојку загледа!“ он иде од женске до женске, те их загледа, плази им језик и гари их. На то устаје она жена — дјевојачка мајка — ружи Ђелмана и изгони га напоље.

Дјевојке сад припјевају родбину дјевојачку као браћу, сестре, тетке и т. д. на исти начин као баба и мајку. Ђелман сваки пут улази и понавља своје блесасте марифетлуке, а родбина га дјевојачка гони. У томе га неко припита, умије ли какав занат.

— Занат, брате, јели? а? јели ја? а? Умијем, брате, сваки од попа до ковача! — Блесасто се свали Ђелман и донесе сâч, па га калаисава у соби, претура се с њиме тамо, амо, врти се у њему и прави разне лудорије, а присутни се смију и задиркују га.

Ако кога превари, натури му сâч на главу и лупа у њега као да кује.

Када га пошљедњи пут истуркају напоље, он докопа коју дјевојку или невјесту и побјегне с њоме напоље у великој вици и галами, те је са тијем и игра свршена.

Пасарила.

Окупе се играчи у *коло*, а треба да их је паран број. Подијеле се два и два и одабере сваки име који животиње те добро треба да памти своје име, као и име друга, кога је одабрао, или који је њега одабрао. По томе изаберу мајстора игре, који се зове „пасарило“ и он отпочиње игру:

— Пасарило поша!

— А камо је поша? — упита га један између играча.

— На вука је поша! — одговори пасарило.

— Није на вука доша! — одговари играч, који је друг вуков, а вук треба да ћути.

— Да куда је поша!

— На међеда је поша!

— Није на међеда доша! — одговара друг међедов.

— Да куда је поша?

— На лисицу је поша!

— Није на лисицу доша! — брани друг лисицу и тако редом, сваки играч брани свога друга, а њега опет брани његов друг.

Који се од играча превари, па стане себе бранити, или који није одмах готов, да брани свога друга, чим се спомене име животиње, коју је он узео, мора одмах дати залогу, те иступа из игре. Сад се више не смије спомињати ни имена оних играча, који су дали залоге, те ко се превари, те њих спомене, дава залогу. Кад се већина играча преварила, искупљују се залоге, као и код игре „Тикава".

Ћупе.

Начини се један играч као трговац, да продаје вино. Упрти на се дијете, свеже му руке и ноге око себе, да се не може одријешити нити отети; и то му је ћупа. Застре врат и главу нечистом пеленом, да га дијете не би ујело, односно угризло зубима, кад му овај дотужи. У један сахан замијеша луга и воде, па у то замочи крпу. Тако уљезе у собу међу сијелчије и назове Бога, а ови му прихвате и поздраве се са њиме. Сад он приступи једноме и нуди га: „Да ти продам вина?"

— Какво ти је? — пита га овај.

— Добро брате, нема куд боље! јако к'о гром, а благо ко млијеко — одговара трговац.

— Да видим!

— Ево брате види; можеш га у крпи носити; ево па окуси на! — рече винар и пружи му сахан.

— Не ћу! не ћу! — одговара онај — ја виђе, да ти је батал и сирћетли, а фала, нијесам ни муштерија, него га пи ти сам.

— Ама кушај; добро је!

— Не ћу; то није вино, него сирћет; гони па продавај другоме.

— Ништа, буразер, ништа! Ако не ћеш ти, хоће моја ћупа! — одврати винар и мазне, оном у лугу и води намоченом крпом, преко себе, па онога, што је на њему по глави и по очима, како куда схвати. Овога стоји дрека и копрца се, али узалуд, јер је привезан. Трговац се не обзире, што онај на њему виче, него приступи другоме, те и њега нуди вином, али му и тај нађе ману вину, па му каже, да није ни он муштерија.

— Ништа, ништа! хоћу ја и моја ћупа — равнодушно одговара трговац и опет оном крпом оног на себи залијепи по глави.

Тако редом обилази све сијелџије и они му манишу вино, а он све маже по ћуши. Онај се копрца и куми, да га пусти, али се трговац чини невјешт. Онај би га угризао зубима, али је врат и глава прекривена пеленом, те не може да се погани.

Док је трговац обишао сијелџије, онај на њему сав је замуљан од луга и лужаве воде, да га је грдоба гледати, а присутни се само томе смију. Најпошље трговац спусти ћупу, те се онај сиромах умива и игра је свршена.

Наравно, да ћупа или јахач не ће бити нико, ко игру познаје, па се обично тражи таки, који нијесу ове игре прије гледали. Често пута за ћупу се узме и одраслији момак, који је сувише задрт и загрижљив, само да га насамаре, али тада обично дође до свађе, те се трговац послије чува, да му се онај неби у згодној прилици осветио.

Мјестимично се ова игра зове и: „Продавање сирћета“, „Продавање зејтина“ и „Продавање масла“.

Хуса.

У овој игри учествују само два играча, а остали се забављају и смију, гледајући њихову игру.

Играчи се обуку у подеране хаљине, завежу им се очи и сједе један према другоме. Међу њих се метне једна посуда са замијешанијем лугом, коју држи и један и други лијевом руком, а у десној су им кашике.

— Хусо! — виче један.

— Ево ме! — одазива се други.

— Ђе си, како си?

— На добру мјесту, к'о и ти.

— Јеси ли гладан?

— Па и нијесам, али кад би било што лијепо, могао бих заложити.

— Би ли пилава?

— Ако је масан дај!

— Зини! — вели овај и захвати кашиком луга, па носи је устима свог друга, који је зинуо и чека, да ли ће онај потрефити у уста. Но како су им завезане

Слика 15. „Хуса“.

очи, те не види један другога, то често пута луг се не саспе у уста, него под грло, у браду, за уво, а често и мимо главу па за врат, и ако онај, што је зинуо, мора мирно стајати *(слика 15.)*.

Кад је овоме сасуто, па гдје било, сад он зове њега на исти начин, као што и он њега, те му враћа зајам. Игра се понавља обично, док саспе у уста и један и други, а онда мјесто кашика дају им се туре, а међу њих се метне сто троножац, те ухвате оба по једну ногу стола, дозивају се и пита један другога: „Хусо! били репе?“ „Бих, бих црко!“ — „Нä!“ и сад удара туром један, па онда други.

При том се, онако сједећи, повијају око стола, да одбјегну ударцу. Кад су један другог добро оклапили, игра престаје [1]).

Бабе и дјевојке.

Обуку се два играча. Један као стара баба са дрветом у зубима иде и подупире се на штап; у њедрима има добру усукану туру и бочицу воде, а о рамену торбу, пуну луга и балеге. Дјевојка носи преслицу и дрзгу, а и у ње има о рамену торба-плетивача са лугом.

Тако дођу у собу, прва иде баба, па за њом дјевојка предући.

— Добар вече, људи! — виче баба, нагонећи ријечи на оно дрво међу зубима, да изгледа као крњава.

— Добра ти срећа, бако!

— А гдје вам је кȇз, људи? — пита баба.

— Ено га гдје сједи! — кажу јој једнога, кога су одабрали за тога. Баба дође пред кнеза и вели му.

— Помаљам ти мога, кȇже!

— Мог ти дао, млада! — одговара кнез.

— А како је у твојој подржи, кȇже?

— Добро у твојој порани, млада.

— А шта радиш о'ђе! — пита баба кнеза, чешући се по с.....ици.

Кнез врати баби у масној пошалици, па је онда припита:

— А куда си кренула?

— Не питај, кȇже, за зло! Ја сам ти остала сирота са овом дјевојчицом у празној кући, међу четири зида а без иђе икога више; па сам повела дијете, да га дам

Слика 16. „Бабе и дјевојке".

у најам, ако се намјерим на поштену кућу и добра човјека; него те молим, ако знаш кога, да ми кажеш.

— Је ли ти колика та шћер?

— А јес велика, мој кȇже, а особито је у свему знана.

— А шта ти зна та шћер?

---

[1]) Ова се игра, под истијем именом, у Гацку игра нешто друкчије, него у Невесињу.

— Зна све, што год хоћеш, кѣже, мог ти дао; зна чувати, бројити, мрсити; зна улити гарову; зна прести, ткати и све, кѣже, мог ти дао!

— Гдје ти је то дијете, да га видим, па може бити, да ћу га ја баш узети?

Дјевојка сад ступа пред кнеза и поклања му се, па онда пита мајку, гдје би свршила нужду. „За онај плот, шћерце!“ — вели баба и показује на кнеза, а дјевојка чучне за кнеза и истресе из торбе балегу. Сијељције сад у смију и шали вичу и подражују кнеза, али кнез ни мукајет, него, кад дјевојка опет долази предањ, он је пита:

— Ану, дјевојко, знаш ли мрсити?

Она притрчи сијељцијама и испод опрежине — завлачећи руку — даје им соли, једном по једном као да их мрси.

— Зна, Бога ми — виче кнез и чуди се — баш је права чобаница.

— Зна, кѣже, зна! — поноси се баба.

— А знаш ли их бројати? — пита кнез поново.

— Знам, знам, — вели дјевојка, па прилети сијељцијама, удара их по глави и броји: „један, два ј.. и трећем; један, два ј.. и трећем!“

— Е види ти ње, Бога ти, зна све — чуди се кнез, па ће онда баби: — Ја видим, да је твоја шћер свачему вјешта и све зна, а мени баш чобаница треба, па ако се погодимо, можеш је таман код мене оставити; отли баба?

— Јаја ти, мој лијепи кѣже!; 'оћу, како да не ћу, па и за нижу цијену, него ли у другог; знам да си поштен, па нека је баш у тебе.

— Па шта иштеш, баба, што ће ми то твоје дијете љетос чувати говеда?

— Шта иштем?...., шта иштем?.... даћеш ми тиска и десет гроша.

— Много иштеш, баба!, него ти ево тиска и двадес — надмеће је кнез.

— Вала је мало, кѣже, но ћеш ми дати тиска и петн'ес.

— Немој, баба, но ти ево тиска и четерес.

— Не ћу паре мање од тиска ти и тридес.

— Не дам ти паре више од тиска ти и педесет, па нек је сретно — и сад остаје кнез на тој цијени.

— Е па нека је баш на твоју; нека буде тиска ти и педесет и дај капару — виче баба. Кнез јој пружа руку, као да јој даје капару, а баба узима.

— Ето ти, кѣже, дјетета, па је пази као своје. Знаш, биће добра и послушна и добро ће ти чувати ајван. А ти, шћери — окрене се њој — добро слушај, кѣз је добар човјек, он ће те пазити и лијепо гледати, а ти добро му чувај образ — вели баба и чеше се по стр...ици, па одлази. Дјевојка је испрати до на врата, ту је турне преко прага, издигне ногом за њом и цупне. Пошто је баба замакла преко врата, дјевојка се врати, игра по соби, поскакујући по соби с ноге на ногу, фрцка другом и пјева:

„Предем, предем мајкину куђељу,
Чувам, чувам бабова говеда!
Ђаво спржи мајкину куђељу,
Вук поклао бабова говеда.
Врцкам, врцкам да се боље прцкам!
Бројим, бројим бабова говеда!“

И онда броји као и прије, ударајући руком сијељције, а пошто је пребројила све, онда загледа момке и ашикује с њима, а и они с њом. Најпошље дјевојка ухвати једнога момка, навуче га на се и чврсто га држи вичући: „Хај мајко!, куку мајко! удави ме безобразник!“ Баба на ту вику дојури и стане тући онога

момка штапом или усуканом туром: „А чију ти дјецу резил чиниш, орјате један!“ — псује баба и млати момка, као вола у купусу. Он се отимље, али га дјевојка снажно држи и пусти га тек онда, ако се сам не отме, пошто га је баба добро излемала. Дјевојка ограби момкову капу, истаре се ..... онда је баци момку на главу.

— Не бој се, мајко!, није ми ништа било — виче дјевојка баби — но да те шћерца побиште. — Баба не ће бискања, но пита шћер, гдје би пустила воду.

— Ено мајко оне плотине, можеш за њу — вели дјевојка и покаже кнеза. Баба оде, клекне и ..... пушћа воду из оне бочице. Присутни подражују кнеза, али кнез ни мукајет за то. „Нека бабе, дјецо, нек се смири!“ — вели кнез. Али баба сад заметне читаву расправу са кнезом.

— Шта је, кêже, црн ти образ — свађа се баба — Ја ти дадох дијете ко поштену човјеку, да те лијепо служи, а ти напушћо некакве безобразнике, па ми дијете оцрнобразише. Јазук ти било, кêже!

— Немој мајко!, није ми ништа било — виче дјевојка и умиљава се око мајке — Ево мене, мајко; није мени ништа, мајко!

Баба ружи шћер, гони је и туче с туром, а са кнезом се једнако свађа.

— Шути, баба; твоја се шћер помамила и упалила, па пристаје за момцима, па ти окаља образ.

— Окаљаће, кêже, и твој, док је не чуваш, а доводиш оне калаше, безобразнике и јарамазе у кућу; ја сам је дала на твој образ и твоје поштење, а ти: јазук ти било!....

— Не ћу ја, баба, да ме срамотиш — осјече кнез — због оне твоје упаљенице; неслуша ме, а намамљује момке, него ено ти је, па је води. Док се баба свађа са кнезом, дјевојка намигује на поједине сијелџије, али добро пази, да је баба не види.

— Шта је теби, ... једна; шта си се помамила, па се опогани нашему кêзу на образ! — ружи баба шћер и туче је туром.

— Нијесам, мајко, живота ми! — умиљава се дјевојка око бабе — ја добро слушам и чувам кнежев образ, него дај, мајко, да те побиштем.

— Е па добро — вели баба, пошто се мало као одљутила — ето баш остани опет у кêза, слушај га, добро чувај говеда и често мрси, а немој заборавити и на кêжев образ, јер би јазук било, да му се ко на образ опогани.

— Чуваћу, мајко, чуваћу, не брини се — виче дјевојка, умиљавајући се око бабе.

— Ето ти је, кêже, на образ и пази је; због ом! — вели баба кнезу и оде.

Дјевојка прати бабу, поскакујући с' ноге на ногу, а кад буде на врата, гурне је, удари ногом и цвркне за њом, па се онда врати и игра по соби цвркајући другом и пјевајући:

„Предем, предем мајчину кућељу,
Чувам, чувам бабова говеда;
Ђаво спржи мајчину кућељу,
Вук поклао бабова говеда.

Врцкам, врцкам, да се боље прцкам,
J.... а сам весела сам,
И ако сам, нека сам,
Драго ми је и опет ћу!“

Пошто је пјесму испјевала играјући, дигне опрежину и као мрси говеда, пружајући руку сијелџијама испод носа: „Ћа, сивоња, шароња — ћа солиш, мог волиш!“ — и онда ваби говеда, називајући их разним именима, врло шаљивим, безобразним. Најпошље ваби и псе: „У, варо-ве-е-е-е! ма-а-а, ма-а-а!“ и лијева му као испод опрежине. Дјевојка сад набраја све гору од горе, па онда броји говеда, ударајући их другом по глави: „једно, двоје j.... и треће; једно, двоје j.... и треће!“

Бројећи тако говеда, загледа поједине сијелције у очи у врло пожудним покретима. Најпошље ухвати једнога, навуче га на се, обухвати га рукама и ногама, а помаже: „Хај мајко!, куку мајко!, удави ме пăс; помагај, мајко, за Бога!“ Баба се нада тој помагњави, па чека пред вратима, и чим чује то, одмах улети у собу и туче онога, што га дјевојка држи:

— А? у та ли смо доба, 'орјате један! — псује баба и виче — Зар ти моје дијете да гњавиш ту и црнобразиш, безобразниче један? црн ти пасји образ!

— Не удри баба, помамила се; нијесам ја крив, но ме ова твоја ..... навуче — помаже онај, што га је дјевојка на се навукла, али баба једнако млати и туче, а особито, ако је љута и карим на дотичнога. Но ипак, ако онај лијепо моли, ударци су лакши, а ако се љути и виче, баба се још разгоропади више, па често и на поље онога избаци. Пошто се онај отео, или га је дјевојка сама пустила, она устане, па облијеће око мајке и моли је:

— Не бој се, мајко, мени није ништа, мајко; пăс је стио, али му ја нијесам дала: ја чувам и твој и кнежев образ, но да те шћерца побиште.

Баба се љути и туче дјевојку туром:

— Што опогани кĕжев образ, безобразнице једна? налет те било; ти нијеси више моје дијете, 'аjде од мене — и гони је од себе, али се дјевојка једнако умиљава и правда се баби, као да јој је онај хтио угарити на образ, али да она није дала. Уопће понавља се цио призор и свађа са кнезом као и прије, па и са шћери, али се опет умирује и оставља дјевојку у кнеза, препоручивши јој, да добро чува говеда и образ: „А ево сам ти и плетива напросила, да плетеш и радиш, вели јој баба — ишла сам по муљима, по м . . . . а, по Липнику, по Лизнику; напросила, сам турунџила, мавила, зеленила, црвенила, жутила — мутила; нă, па ради ко и остале твоје друге и врснице!“ Баба одлази, а дјевојка је прати, као и прије, игра, преде, пјева, намигива, навлачи једнога на се, помаже, баба долази, туче онога и т. д. понавља се цио призор као и прије. Кнез се већ ражљути, па осјече баби, да јој не ће више дјевојке у најам, него нека је води куд јој драго. Кад дјевојка чује то, стане играти и пјевати:

„Удаји ме мила мати!
Сад ми ваља сад ми дај!,
Сад ти једна умр'јех ја.“

Баба отпјевава дјевојци:

„Стани мало шћери моја,
Док опредем лан
И сакупим дар!“

Дјевојка опет пјева:

„Удаји ме мила мати,
Сад ми ваља, сад ми дај
Чекат више не ћу, хај!“

Баба ће јој.

„Стани мало шћери моја,
Док проберем ја!“

Дјевојка:

„Удаји ме мила мати,
Умријех ти ја“

Баба удари једнога туром и пита дјевојку:

„Отли овог шћери моја,
Да ти мајка да?“

Дјевојка дође пред тога, загледа му у очи и одговара:

„Не ћу ти га, мила мати,
Л....д је тај!;
Удаји ме мила мати
Сад ми ваља, сад ми дај
Умријех ти сада, хај!

Баба удара другога и пита је:

„Отли овог шћери моја,
Да ти мајка да?“

Дјевојка га загледа и одговори:

„Не ћу ти га мила мати
Дуго... је тај!
Удаји ме мила мати
Сад ми ваља, сад ми дај!“

Баба је и даље пита, да ли ће овог или оног, али дјевојка не ће ни једнога јер је неки „криво...“, неки „кратко...“ и т. д. Кад је баба обредала већину играча и дошла до онога, кога је дјевојка бегенисала, за тога одговара:

„Тога 'оћу мила мајко
Тог ми дај
Без њега ћу умријети, хај!“

И тога момка дјевојка навуче на се, али га баба не ће да туче, јер је бива удала шћер за њега, него сад баба тужи: куку мени јадној! куд ће ова црна друга сама? — тужи баба и чеше се испод опрежине.

— Па шта ћеш сама? — вичу сијелџије баби — тражи каквога ђеда, па се удај.

— А шта ће ми ђедетина и јадетина, мој синко? — пита баба тужно.

— А ти салети каквога момка, па нека те узме.

— Момка, синко, момка, а шта ће ми стари и јади, кад од њега фајде нема.

— Ето баба кнеза, он је млад, па пођи за њега — вели неко између сијелџија.

— А кêз? је ли кêз? — пита баба и намигује на кнеза, и чисто јој мило, што јој поменуше кнеза, па ашикује с њиме.

— Јâ по кнеза баба! кнез је добар на некој ствари, па ће ти добро претрести стељу — вичу играчи, а баба на зло готова, па докопа кнеза и навуче га на се а запомаже: „Недај, шћери, удави ме кêз, јазук му било!“ Шћер припане па млати, по кнезу туром.

— Куку мени, удави ми мајку! — виче дјевојка.

— Не ће јој бити ништа! — разговарају играчи дјевојку — вјешта је баба томе.

У томе се и баба ископрца испод кнеза, па разговара шћер, да јој није било ништа, а у исто вријеме испусти испод опрежине мачку или какву гуку рутина.

— Изјалови се баба! — вичу сијелџије.

— Куку мени, мајко! куку мени, брате, изјалови ми кнез матер — кука дјевојка у сав глас, као да је баба побацила мушко дијете.

— Гони ..... и .....! — виче кнез — осрамотиће ми кућу и село!

— Гони, гони! — вичу сијелџије, те обично они момци, које је дјевојка на се навлачила, скоче и истјерају на поље и бабу и дјевојку, тс је и игра завршена.

Мјестимично има и разлике у игрању ове игре, како у Гацку и Невесињу, тако и у осталој Херцеговини. Тако неки играчи не дају да се дјевојка удаје, него она привеже крпа на трбух, те изгледа као да је трудна. Мајка је туче и пита, чије је дијете, а дјевојка вели да је кнежево. Сад се састаје и суд, који испитује дјевојку за њезину трудноћу, а она и пред судом искаже, да је дијете кнежево, па ту и као роди дијете, које по пресуди суда дају кнезу. Кнез се свакако правда и свађа са бабом, али се баба не да ни осолити, а тако исто ни дјевојка. Кнез нема куд-камо но прима дијете, па узима једнога између сиједиоца, да му га крсти. Овај претури што преко врата и као кршћава дијете, али пошто је копиле, кршћава га на гомили и опет га дава кнезу. У томе дјевојка ашикује са појединијем, а кнез је онда тужи, да она није никако поштена, те моли, да је село проћера и њу и бабу. Село као послуша кнеза и изјуре обје на поље.

Мјестимично, мјесто туром, туче појединe и баба и дјевојка са торбом у којој има луга, те олужи дотичнога, а у соби ухвати се читава магла од разасутог луга [1]).

Прстена из луга.

У једној се посуди, на пр. тепсији, начини пирамида од луга или од брашна, а на врх пирамиде метне се прстен. Око те посуде окупе се играчи, који желе у игри учествовати. Први играч узме нож и одреже луга од пирамиде, са врха до на дно, колико хоће, па онда даде нож првоме играчу до себе, те и он реже пирамиду на исти начин, а тако редом сви играчи. Сваки се играч чува, да са резањем не обори прстен, јер који обори прстен, тај мора сад зубима вадити прстен из луга, а при том се наравно олужави или обрашнави око уста, носа и по лицу, узимајући прстен зубима, чему се остали играчи слатко смију.

При резању се не смије ни један играч прескочити, него реже сваки по реду, како га ред дође, а кад се прстен обори и дотични га играч дохвати, пирамида се опет гради и игра даље наставља. Који је играч невјешт и неопрезно реже луг, тај прије прстен и обори, те се догоди да он по више пута прстен дохвата.

Игра траје по вољи играча, а могу у њој учествовати и мушки и женски играчи.

IV. Игре са дневних сијела и црквених дернека или зборова.

Оро.

Овако ову игру назива Ј. Иванишевић [2]), но наш народ обично каже „да играмо црногорски“ и зове је „црногорска игра“. Иванишевић је назива тим именом по орлу, јер — „да је игра добила име од орла, пошто се самом игром представља орловски полет“. Но из даљег описа његова излази, да се цио скуп чељади зове оро, те по томе и сијело или састанак, тако би се звало, као што се и из овога види: „Но дешава се да и странац случајно или из радозналости дође у црно-

[1]) Код Врчевића има забиљежена игра „Бабе, ђеда“, која би у неколико подсјећала на ашиковање бабино са кнезом, иначе нема никакве сличности са овом игром. И у Невесињу има игра „Бабе и ђеда“, али је врло непристојна, те је за то и не доносимо.

Код игре „Бабе и ђевојке“ морамо напоменути и то, да дјевојка навлачи на се нарочито оне момке, на које је што љута — народ рече карим — те их придржи, да их баба добро истуче, али ипак тако опрезно, да се не би свађа догодила, и да они не би осјећали пошљедица убоја.

При пјесмама код ове игре има неких разлика у игрању, односно пјевању, јер који умије боље да кнади, тај гледа да му и пјесма буде у бољем сроку.

[2]) Јов. Ф. Иванишевић: „Оро“ у Гласнику зем. муз. 1900., стр. 533.

горски оро". Овога је значења оно и код Медаковића и он каже: „Оро је састанак за играње и весеље и за пјевање. Свако се обуче лијепо, па иде на оро. На Божић, на Ускрсење, о слави храма, о крсном имену, на покладе и при женидби имаду Црногорци оро. Сабере се ту доста мушких и женских. Сви сабрани стану на овитак, а у сриједи играју по два пара, мушко са мушким, а женско са женским." [1]) По томе би оро значило и коло, као што то Вук у свом Рјечнику наводи код ријечи ӧро (хоро)[2]) и упућива на ријеч кӧло, гдје тумачи = Art Tanz, choreae genus (сѣ. хоро [оро]). Ко се у коло вата у ноге се узда.

Ову игру спомињу и Богд. Лалевић и Ив. Протић у своме опису Васојевића, но не дају јој никаква имена. Они кажу — „о великијем празницима бива сабор код цркве на Књажевцу до Андријевице, на коме се обично пјева и игра. Игра је врло проста: двоје — обично мушко и женско — скачу једно другоме у сусрет, размимоиђу се, па то понављају, док се не уморе и онда се загрле и пољубе. За вријеме тога играња пјевају по двије и двије дјевојке, а играч одаје почаст ‚дами' пуцањем из ‚ливора' [3]).

Тако описују они ту игру, док је код Медаковића опширније, а код Иванишевића најопширније описана.

Медаковић вели: — „Игра је одвојила од остале игре, којих у нашем народу има. Они поскакују, али силно и тешко, да све под њима тутњи и то све на ножним прстима, али на високо од земље. Кад и кад у скакању јачом снагом тресне у вис, дигнувши руке више главе, па подвикне. Неки у овом подвикивању тргну малу пушку иза паса, те мећу.

Мушки изгледају чудновати: косо гледа очима на својега друга и суочавају се, као у некоме спремању и усиљавању, кад ће један тренути рукама и подвикнути жестоко. У игри сасвијем измијени природно стање облика, гледајући оштро и држећи тијело натегнуто и кичељиво."

„Женске је лијепо видјети — наставља Медаковић даље — кад играју: одскакују као лопта од земље, држећи руке низ бедре, као да су приковане. Стасом стоји она право и сав јој живот стоји као лутка, па игра у наоколо, па гледа умиљатим и стидљивим погледом на њену другарицу, а кад хоће да подвикне, и код ње се промијени и поглед, и лице. Кад престану од игре цјелива се мушко са мушким, а женско са женским. Ако ли је смијешано, да нема правих парова, онда игра мушко и женско, па ће женско по свршетку игре цјеливати мушко у руку, а мушки женско у чело. Док ови престану, одмах ускачу други, најприје подвикну, па играју. Из остале гомиле, која стоји на овитак, пјевају по два пара пјесму:

„Да пјевамо, да се веселимо,
О весели, Боже, ако Бог дâ и т. д."

---

[1]) В. М. Г. Медаковић: „Живот и обичаји Црногораца". Нови Сад 1860., стр. 171.—174.

[2]) Оро (хоро) и (у Црној Гори) vide коло 3: отишао на оро.

[3]) „Срп. етнограф. Зборник", књ. V., стр. 548. и 549. Даље настављају: „Овај начин играња дошао је из западног дијела Црне Горе, а прије њега је био неки старији, по којем су играле само жене, од којих једна представља младића, а друга дјевојку. Младић моли дјевојку, говорећи јој, да хоће да је узме, а она се играјући поноси, огледа у мало огледало, глача косу и као одбија га. Представљали су каткад и старац и баба. У новије вријеме дошло је такођер са запада и играње у колу са пјевањем. Нешто налик на ово и сада се налази код неких играчица, особито шаљивијих жена. Овој игри најсличнија је жупска игра, гдје више парова играју и мушки као загледа и моли женску. Ова је игра занимљива, а може се и у Требињу видјети, кад јатомице дођу Жупљани о Малој Госпи и играју уз свирку. Свирача зову „линџо", те играјући подвикују: хиса линџо! хиса!...."

„На покладе — свршава Медаковић — траје оро до зоре. У зиму им не смета снијег, већ и на снијегу играју. Послије ове у наовит игре, играју и другу игру. Увате се испод руке два и два те у трку поскакују 10—20 сежања, па се опет враћају. И у овоме подскакивању пољу и подврискују.“

Овако је ову игру гледао прије шездесетих година пок. Медаковић и описао је 1860. год., док је новији опис исте те игре г. Иванишевића читаоцима познат, те шта је све у тој игри, у овом размаку измијењено, може свак из дотичних описа видјети.

И код нас у Херцеговини ова је игра најобичнија и на сваком се сијелу и састанку младежи, са њоме забава отпочиње, и она се највише игра. Њу не играју само сељаци но и варошани уз руб Црне Горе, а то је од Суторине до Тјентишта у котарима Невесиње, Гацко, Билећа и Требиње. Гдје је велики алус код цркава, ту се народ окупи у више хрпа, свака хрпа чини засебно коло и ту играју по двоје, обично мушко и женско.

Оро, или како је у нас народ зове: скакање или црногорско играње, замеће се и игра овако: Издвоје се двоје мушко и женско, стану мало на страну, једно према другоме и мушки, лупнувши уздигнутих руку дланом о длан, подвикне: „хај, хä!“ стане на лијевој нози, десну мало уздигне, укрсти је преко лијеве и одскаче од земље у вис, идући према женској, пошто је на једноме мјесту скочио неколико пута, укрстивши ногама. А кад пође према женској, гледа да је вјешто обиђе и измијени мјесто с њом; промијениће и опет укрштај ногу и поскочити, те брзим скоком заобићи у коло женску, увивши се еластично напријед или на страну. Руке је подигао и опружио напријед, као да плије, а често замахива њима, као орао крилима кад лети, уз то почешће спушћа сад једну, сад опет другу, туче опет длан од длан, ујка „уј, уј!“ и подвикује. Кад је дошао на мјесто, гдје је била женска, ту се еластично окрене на ону страну, на коју се са женском разминуо, опет скочи на једном мјесту неколика пута, укрштавајући ногу преко ноге, опружи руке и згодно се повије напријед и опет, поскакујући с ноге на ногу, иде према женској.

Женска такође у почетку игре скочи полако на једноме мјесту неколико пута онако уципљено с ноге на ногу, држећи руке низ бедре и у десној руци држи обично јаглук или мараму. Кад је мушки пошао према њој, и она полако подигне руке, поскочи напријед у одмјереним скоковима, да обиђе мушкога и кад буде према њему, пружи руке, као да би га ухватила, али се згодно повије, да се обиђу и размину се хитро, да руке прођу изнад глава и једног и другог, и ако носи женска у руци јаглук, махне са њиме изнад главе мушкога. На мјесту, гдје је мушки почео играти, окрене се на ону страну за мушким, скочи на једном мјесту неколика пута с ноге на ногу и опет иде напријед према мушкоме. Неке ће женске као и мушки одмах у почетку дићи руке, лупнути њима и опружити их напријед, а неке, особито стидније дјевојке, не дижу руке прије, него дођу да се размину са мушким [1]).

При скакању мушки често подвикују „Хäј! хä!“ и ујкају: „ўј, ўј!“ и тада обично више клиси у вис, а ако се има и леворвер, тргне га и опали у вис. Ово ће учинити и они, што не играју, него стоје око кола.

И женска узвикива, но ријетко ће то учинити дјевојка, обично кличу невјесте у постарије жене. Дјевојке у новије доба, а и момци, сичу некако кроз заобљена

---

[1]) Стари је обичај био, да женске укрштају ноге као и мушки, те се то још и данас види на неким мјестима у Невесињу, али све више то излази из обичаја.

уста, као да би звиждали. То чине, да им је лакше, јер се ширењем руку, подвикивањем, сикањем и силним пухањем на уста у неку руку одмара — како кажу играчи. Шаљивији и слободнији играчи и играчице — невјесте — подвикују: „хај! скочи ми слатка, кад си ми така!“ или: „ај снашице, пејдашице!“ Играње траје док уљезе мушки, да измијени мушког или женска, да измијени женску; чим уљезе измјена, онај, ко је измијењен, престаје играти, а игру продужује они који уљезе. Обично бива, да измијени јаран јарана или другарица другарицу, да се не би уморила, јер је ова игра и сувише тешка и напорна, а особито љети, на отвореној подини и сунчаној припеци. Кад се женске мијењају, уљеће ће она, која измјењује, пред играчицу, турне је руком, као да се уклони и мјестимично ће рећи: „да те измијени, секо!“ или што слично томе, а мјестимично не говори ништа. Играчица се уклони и стане у коло, а она, те је измијенила, игра са мушким, док и њега измијени који од мушких, па и са овијем наставља играње. Ово мијењање бива каткад врло често, а нарочито онда, кад је у колу момак, кога воле дјевојке па желе, да бар с њиме заиграју, или кад је у колу дјевојка, коју момци воле, па се уплећу и надмећу с њоме у игрању. Радо у игру улази и дјевер са невјестом, те се често мијењају.

Около играча све се више и више скупља свијета, те их ухвате у обруч и начине коло, па се по томе ова игра и зове код нас коло[1]).

Како се свијет примиче играчима, то и коло бива све уже, те су често пута играчи приморани, својим скакањем размицати коло. Тада обично играчи добро скачу и размахивају рукама, а свијет се у колу измиче на се, да га играчи не би очепили или турнули.

Овако ову игру играју наши сељаци, но од неко доба у овоме се осјећа нека промјена, нарочито у Гацку. Гаћани играју, држећи ногу уз ногу и одскакући на предњем дијелу стопала, гдје су прсти, по три пута у вис; за тим рашире ноге и мичу се жестоким махом десно и лијево, па опет скупе ноге и као копље у вис ђиласају, ширећи руке и грабећи њима напријед сад десно, сад лијево, а сад опет као да се плије. Кад хоће да промијене мјесто и размине се са женском, рашире ноге и жестоким скоковима, уз подвикивање: „хај, хä!“ мине мимо женску, ширећи руке према њој, као и код првог играња.

Женско се играње није оволико промијенило, а кад женска не би убрзавала своје кораке у игри, да се на вријеме и гдје треба размине са мушким, промјене неби ни било, а онако се ипак примјећује. Прије се је цијенио, да је добар играч односно играчица, онај, који више ђипа у вис и укрштај му је ноге виши, те хитрије диже и спушта ноге, те се по томе цијенила снага дотичнога; но данас се цијени за добра играча онај, који еластичније и одмјереније мење ноге и прави скокове, те има гипкост у тијелу. Уз гипкост је још особито потребна озбиљност

---

[1]) Овдје је ријеч о колу и ако се Ј. Иванишевић чуди некоме нашем писцу, е је то играње назвао „колом“. Наш народ зове окупљену свјетину около играча у колу, колом и обично каже: ено сад тај и тај игра са том и том у колу. Дакле у нас се то зове коло, а игра има своје поријекло у старој грчкој игри Χορός, од чега и име носи, а никако од орла. Код нас има и крвно коло и, по свој прилици, не ће Иванишевић то побити, и ако се ту не игра каква кола, гдје би се хватали мушки и женске за руке, но се ту свијет скупио и стао у коло ра́ди умирења завађених породица. Према овоме код нас се свака скупина свијета у коло зове колом, а има кола веселих, жалосних, покајнице на хаљинама умрлога, и кола ради договора, као на пр. крвно коло, гдје се договарају о умирењу крви.

и пажња, то јест, играчи треба да пазе на сваки покрет једно другога, како би се покрети удешавали једно према другоме, те игра била складна.

Кад се игра у кући, дика је играчу, ако може у одмјереном скоку, издигнувши мало руке поврх главе, куцнути рукама у таван, а кад-кад и главом. У игри треба да влада озбиљност и како који играч улази, да измијени онога, који игра, овај му то уступа без замјерке. Љубљења нема, јер је то срамота, осим кад игра рођак са родицом, брат и сестра, па не ће нико да их измијени, а то је опет само на свршетку играња, загрле се у сусрету, пољубе у лице и престају играти.

Данас у овој игри међу играчима треба да буде строга пристојност, особито кад игра момак и дјевојка, или уопће, кад играчи нијесу у каквом роду. Но некад је било и шале, а понешто има и сад, нарочито у Повр ши. Која постарија жена, која је већ позната као шаљивчина, па кад с њоме игра који мушки ожењен, а и он је познат као шаљивчина, они у игри праве смијешне призоре, више изазивајуће: тапка једно према другоме и ногама и рукама, а уз то изваљују масне пошалице, све ради смија и забаве присутних у колу. Мушки увије међу ногама турину од гаћа, држи то су обје руке и поиграва према женској, а женска опет узме у руке ресе од лиздекаче и иде према мушкоме, замахне као да би га ударила, али баш у томе моменту и једно и друго учине врло вјеште покрете, те се мимоиђу и онда се врти једно око другога у смију и шали.

Ово је, по свој прилици, остатак какве старинске игре, из које се данашња развила, отресавши се тих старих призора, којима се није прије замјерало, него су можда игру зачињавали; а ми их се данас стидимо. Оваке призоре спомињу Лалевић и Протић, па је сигурно овака игра била опћенита и на далеко раширена.

Док се у колу игра, они који стоје и сачињавају коло, а не играју, обично пјевају, али они који играју не полажу на пјевање никакве пажње, јер им пјесма не даје такта игрању. Пјева се, шта ко хоће, но никад се не пјевају јуначке пјесме. Обично пјева двоје и двоје, оно које стоје једно уз друго; најчешће пјевају женске са женским, а мушки им опет отпјевавају, понављајући исте ријечи пјесме, или настављајући стих други, који по реду у пјесми долази. Често пјевају заједно мушки и женске, но ако су род или сусједи, иначе не. Пјевачи обично кад прекину пјесму, а други прихвате, улазе да играју, измјењујући оне, који су играли. Како играчи изувају опанке или кундуре, а остају само у чарапама, да лакше играју, то се обично у колу виде и момци и дјевојке, понајвише у чарапама.

Кад момци отпочну пјевање, пјевају овако:

„Дај да једном запјевамо,
Да видимо, моремо ли?
Ми моремо и хоћемо!
А ја знадем, ко не море:
Младо момче нежењено,
Које гледа ђевојака,
Које гледа и загледа,
Ал му не да стара мајка —
Бог јој дао дуге јаде!
Ко момчету дуге ноћи,
Гледајући црне очи.
Гледајући не љубећи;
Или црне или плаве,
Ил' које су момку драге —
Обоје су момку драге!"

На то ће дјевојке прихватити:

Дај да једном запјевамо,
Да видимо, моремо ли?
Ми моремо и хоћемо,
Но не знамо коју ћемо —
Коју нама драго буде.
Драго нам је код оваца;
Драго моје гајтан плете,
Гајтан плете свилу преде,
С гајтаном се разговара:
„Ој гајтане, мој златане!

Коме ћеш ми суђен бити?
Ко ли ће те подерати?
Да ја знадем, мој гајтане,
Да ћеш мени младу момку,
Ја бих ишла у ту башћу,
Све бих руже потргала,
Из њих воду извијала,
Своје лице умивала —
Кад ме љуби нек мирише!
Да ја знадем, мој златане,
Да ћеш мени стар-делији,
Ја бих ишла у горицу,
Ту бих пелин побирала,
Из њег воду извијала,
Своје лице умивала,
Кад стар љуби, нек је грко!“

Други на другом крају кола настављају:

„Ој јаворе горо моја,
Навиј ми се на дворове,
Па послушај шта говоре,
Кад ми драга дворе мете;
Метла јој је струк босиља,
А сметљиште каранфиље.
Туд налази младо момче,
Па јој баца јабучицу,
Јабучицу замећала —
— Не замећи, бићеш моја,
Ја ли моја ја л' братова,
Ја л' у селу јаранова. —
— Нит ћу твоја нит братова,
Ни у селу јаранова;
Ја сам себи изабрала,
И касаби према себи.“

Женске отпјевају:

„Гавран паде на Повију,
Куне Дугу и Голију.
То зачула б'јела вила
Па гаврану говорила:
„Ој отален црн гавране!
Крвопијо, Бог т' убио!
Млогу ли си крв попио!“ —
Гавран вили одговара:
„Да сам Бог д'о јуче био,
Крви би се напојио,
Кљуном меса на'ранио,
Девет брата Југовића,
И десетог Луг Богдана!“

Уз ову игру пјева се врло много пјесама, но обично по реду, али често се у једном колу, у једно исто вријеме, чује да се пјева и на два, па три и четири мјеста.

Неке од тих пјесама, које су одабраније, те се и више пјевају, ниже износимо:

1.

Бор садиле до три јеле —
Ту каве, ту механе,
Ту чаше, ту маштрафе,
Ту вино, ту ракија,
И бегова јауклија — ја!
То не биле до три јеле —
Ту каве, ту механе,
Ту чаше, ту маштрафе,
Ту вино, ту ракија,
И бегова јауклија — ја![1])
Но то биле до три секе —
Ту каве, ту механе и т. д.
Једна другој говорила —
Ту каве, ту механе и т. д.
Шта би која најволела —
Ту каве, ту механе и т. д.
Најстарија говорила —
Ту каве, ту механе и т. д.
Ја бих срму најволела —
Ту каве, ту механе и т. д.
А средња је говорила —
Ту каве, ту механе и т. д.
Ја бих чови најволела —
Ту каве, ту механе и т. д.
А најмлађа говорила —
Ту каве, ту механе и т. д.
Ја бих граду најволела —
Ту каве, ту механе и т. д.
И у граду младу момку
Ту каве, ту механе и т. д.
Срма ће се повешчати,
Чова ће се подерати,
Град остаје до вијека,
И у граду младо момче
Ту каве, ту механе и т. д.

[1]) Ови се стихови у пјесми понављају уз сваки стих.

2.

Ој ђевојко, ђе си ружу брала?
— Младо момче у твом винограду. —
Ој, ђевојко, да сам те видио!
— Младо момче, шта би учинио? —
Ој ђевојко, ја те пољубио!

— Младо момче, шта би наудио?
Ја узела воде и сафуна,
Па умила пребијело лице;
Љепше лице, нег' је прије било! —

3.

Сиња магло, ти не падај амо,
Но ти падај поред Цариграда,
Ђе се љубе два дилбера млада;
Два дилбера — момак и ђевојка,
Млидијаху нико не чујаше,
То зачула зелена ливада,
Па казује стаду бијеломе;

Стадо каза младоме чобану,
Чобан каза студеном камену,
Камен каза на путу путнику,
Путник каза мору дебеломе,
Море каза на мору бродару,
Бродар каза ђевојачкој мајци:
Мајка шћерцу љуто куњаше. —

4.

На сан ми се жалује,
Ђе мој драги данује,
Ђе данује — данује,
Другу драгу милује;
Нек милује — милује,

И он ће се кајати.
Ја сам млада ђевојка
Извићу се под облак,
Па ћу гледат и гледат
Мога драгог ђевојку. —

5.

Пошетала ђевојка —
Кајно, кајно ђевојка!
Тамо доље низ поље —
За њом момче шетало:
Лак полако ђевојко,

Да заједно шетамо,
Прије смо се гледали,
На бабову чардаку,
На братову јастуку. —

Као што је прије речено, и варошани играју игру оро, али је ипак држе за чисту сељачку игру, те је они играју нешто различитије од сељака. Разлика је та у томе, што они играјући не ударају објема ногама о земљу, укрштавајући брзо једну ногу преко друге, него они полако одижу и спуштају сад једну сад опет другу ногу, те с тога код њих и нема онога силног клисања и ђипања у вис, него је више као неко поскакивање и трескање. Но ипак ће и они на једној нози редовито три пута поскочити, дочекивајући се на прсте, те промијенивши ногу и опет три пута поскочити, па опет промијенити. Ово је мијењање брзо и при прије-лазу на другу страну понавља се, али мало бржим и дуљим скоком.

И женске играју на једној нози, подижући сад једну сад другу понешто у висину, и сматра се као невјешта играчица, која укрштених ногу игру отпочне.

И у вароши се при игрању подвикива, рукама плеска, прстима шклапће — клизнувши палцем низ средњи прст и онај до њега, јаким притиском — и прола-зећи једно мимо друго, шире руке или млате длан о длан. Обично прстима шклопћу, играјући на једноме мјесту, а кад пођу да се размину, плесну длан о длан и брзим скоковима размину се. Особито је ово пуцање прстима и плескање често и силно, кад играју муслимани — момци или дјевојке, јер жене код муслимана врло ријетко играју, осим младе невјесте са својим родом.

Муслимани као и православни у игри се држе достојанствено и праве разне покрете, увијајући се тијелом, сад десно, сад лијево, те нагињући главом на једну и другу страну. Овако је играње и лијепо и занимљиво видјети, нарочито у Тре-бињу, кад играју муслимански Цигани и Циганке о Бајрамима, Ђурђеву дану, о

свадбама и разним састанцима и теферичима; па их муслимани зову својим кућама, да их својом игром и пјесмом развеселе и забаве.

У Гацку муслиманке не дижу руку у вис, оне играју као погнуте, држећи руке напријед испружене и тихо плешчући длан о длан; па и кад се са мушким размињују, не шире руку.

При игрању ове, као и других игара, у колу се често пута виде и чују дипле с мијехом, а нарочито кад су велики дернеци код цркава, али диплање не упливише на играче, пошто им не даје такта.

Велике разлике у овој игри, као што се види, нема између сељака и варошана, а нема је бар у игрању много ни између Херцеговаца и Црногораца, изузимајући пјевање јуначких пјесама и љубљење, које у нас није у обичају. Разлика је та у главноме у томе, што се у Црној Гори игра у широкој елипси те се играчи гоњају, јурећи у елипси једно за другим[1]); док се код нас игра у уској елипси; играчи играју, једно према другом, а размињују се једно поред другог, но вазда тако, да је једно другом окренуто.

Најљепшу хармонију у овој игри чини мушко подвикивање и куцање о грлу ђердана и сребрних синџирића на павтама играчице.

Игра у колу.

У коло се ухвате и мушки и женски — онако измијешано, а наравно гледа се, да стане свак до оног, кога воли, или како би се модерно рекло: свак до своје симпатије. Ухваћени у коло држе се рукама за руке, а у коло уљезе двоје — обично момак и дјевојка, те играју једно према другоме, поскакујући с ноге на ногу и у томе скакутању пролази једно мимо другог. Они, који чине коло, пјевају, више рецитујући пјесму:

„Ко нам игра у коло?
На њега је долама,
И бурунци кошуља,
Б'јелом свилом везена,
Златном жицом пуњена.
Љуби кога у колу,
Ако л' не ћеш никога —
Шећи злато из кола."

Кад то испјевају играч и играчица престану; из кола се пусти играч и повуче за руку играчицу, која је била до њега, или пак коју другу из кола, те сад они играју, а на њихово мјесто у коло стану они, што су играли. Но обичније је, да играч и играчица сами себи нађу замјену на тај начин, да играч повуче свога јарана из кола у коло да игра, а играчица своју јараницу; они стану на њихова мјеста у колу. Коло и даље пјева горњу пјесму или још и ову:

„Коло игра на зеленој трави,
У том колу шећер-Анђа шеће;
Каква Анђа медна уста има,
Да ме хоће пољубити њима.
Љуби Анђо, кога ти је драго,
Само немој кога рашта немаш,
Ружиће те твоја мила мајка."

[1]) Неке године ухватило се коло под Острогом код дôњег манастира, све сами Црногорци и Црногорке. Играчице и играчи се мијењали, а свијета се гомилало око кола из свију крајева, па дошли и наши радознали Бошњаци, да виде црногорску игру. Један од њих догодио се онако мало у „ћејифу", па ускочи у коло и почне играти са Црногорком, јер док је Босанац ускочио, Црногорац је изашао по реду игре. Бошњак, нешто у ћејифу, а нешто невјешт игри, изазвао је у колу смијех и шалу, те се и Црногорка-играчица почне шалити с њиме и засуче крај од трафезе, као да ће га ударити, а на то наш Бошњак бјеж из кола!!

Коло стоји на једноме мјесту и не креће се, а играчки се парови мијењају на већ поменути начин те се по вољи игра уз горње пјесме.

У игри је правило тако, да сваки играч и играчица, кога играјући пар одабере за измјену, мора уљећи у коло да игра, иначе не бијаше се хватати у коло, ако има који узрок, да не игра.

Трампе.

Ово су играње примили у Горњој Херцеговини од Хумљака, који излазе љети на планину, за то једну између њих и зову „Хумско коло".

Трампе обично играју измијешани мушки и женске, те сами мушки и саме женске — већ како је која игра.

Ову игру играју и муслимани, уз пјевање разних пјесама.

Трампе се зову ове игре за то, што се у њима трàмпа, трàпа или кљýсá; што се ходајући тресе и ногама завегава, сад тамо, сад амо. У Вукову Рјечнику има глагол трàпати и значи ићи не гледајући куд (daherschlendern, incedo temere, бàсати), што и код ове игре бива; па отуда јој је и име, прије него од трâмпе (der Tausch, mutatio). Трампе се игра на више начина, те ћемо их ниже изнијети:

1. Једновито коло.

Ухвате се за руке мушки и женске, измијешани, па ће први и највјештији играч — коловођа — повести коло по два корака напријед, а трећи натраг — на узврату, т. ј. два напријед — на десно, а трећи натраг — на лијево. Уз играње играчи и играчице сложно пјевају:

„Ој ђевојко цицо моја, — цицо моја,
Цицала те мајка твоја,
Мене моја, тебе твоја;
Мене моја код оваца,
Тебе твоја код јањаца;
Нацицану мени дала,
Ја ти цице потргао." [1])

Или ову:

„Коловођа душо моја — душо моја!
Коло води, хитро ходи.
Нит ћу ходит, нит ћу водит,
Друге су ме потвориле,
Да сам драгог машом била;
Нијесам га ни виђела,
— А тако га пожељела! —
Па му рекох: ложи ватру,
А он стаде кућу мести,
А ја машом те по глави,
Мало сам га дофатила,
Много му се мозга види!
Зло му чула мила мајка
— „Јао мени син једињак" [2]).

О овој игри пјесма даје такт, за то су све пјесме у осмерцу, а редовно се пошљедња четири слога понављају. Такт пјесме у игри овакав је: у прва четири слога стиха прави се први корак, у друга четири — други корак, а при понављању пошљедња — друга — четири слога, прави се један — трећи — корак натраг.

Муслимани врло радо играју ову игру уз пјевање пјесама, али те пјесме нијесу вазда у осмерцу, него их има у десетерцу, но ипак су претежно у осмерцу. Код неких се понавља цио стих, а код неких само друга половина стиха. Но ово је код пјесама у осмерцу, дочим код оних у десетерцу не понавља се ништа.

---

[1]) Пошљедње двије ријечи се у сваком стиху понављају.

[2]) И код ове пјесме пошљедње се двије ријечи понављају.

Ево неких од тих пјесама:

1.

Кој ј' за кола, хајд у коло!
Кој ј' за кола, хајд у коло [1]),
Који није, сједи даље,
Сједи даље, чувај дворе,
И у двору стару нену.

2.

Шимшир горо, шимширова,
Разви гране шимширове,
Да ја прођем и проведем,
Дилбер-коло ђевојака;
Коловођу дилбер-Фату.
Лак-полако коловођа!
Ми се младе уморише. —

3.

Поиграјте лаке ноне! — лаке ноне!
Док нијесте војна стекле:
Не дâ војно ић у коло,
Но ми војно проговара:
„Дилбер-Фато, моје злато!
Чувај кућу и бешику.“ —

4.

Бугаркиња коња јаше,
Коња јаше, сабљу паше,
Па је себи говорила:
„Боже мио, љепа ти сам!
Да ми дају обирати,
Обирати младе момке,
Ја бих млада одабрала:
Из Требиња Ресулбега,
Из Билећа Хаџовића,
С Невесиња Љубовића. —

5.

Заклиње се беже Мустај-беже:
„У гори ћу начинити дворе
Од мермера и с' мора камена;
Прекрићу их листом калопера,
Поткитити листом милодува;
Добавићу зелену доламу,
На долами пуца позлаћена;
Набавићу јато голубова;
Оженићу сина Хусеина —
Нек ми снаха заспати не може,
Од трепета млада калопера,
Од мириса листа милодува,
Од шкрибута зелене доламе,
Од сјајања сјајнијех путаца,
Од гугута јата голубова.“ —

6.

„Играј Бела, играј Бела,
Не жали ципела — играј Бела!
Ниси Бела, ниси Бела,
Од баба донела — ниси Бела!
Већ си Бела, већ си Бела
Са мном задобила — већ си Бела!
Сјутра ћемо, сјутра ћемо,
До Тријеста поћи — сјутра ћемо!
Купићу ти, купићу ти,
Цаклене ципеле, — купићу ти!
Двије дибе, двије дибе,
Четири кадифе — двије дибе!
И два паса, и два паса,
Да је више гласа, — и два паса!
Два фесића, два фесића,
Бисером кићена, — два фесића!
Два с бисером, два с бисером,
А два с дукатима, — два с бисером!“ —

Мелодија ових пјесама различита је, али је неколико удешена тако, да она дава такт игри.

---

[1]) У првој и другој пјесми понавља се цио стих, док се у трећој понавља цио стих и опет друга половина стиха.

2. Двоструко коло.

Ово се коло игра као прво — два корака напријед — десно, а један — трећи — натраг — на лијево. Но прво „Једновито коло“ отворено је и води га коловођа, а двоструко је коло затворено и налазе се два кола, једно у другоме. Оба се кола — једно у другоме — крећу на једну страну, а такт удешава према мелодији пјесама. Коло се обично почиње са познатом пјесмом из „Балканске царице:“ „У Ивана господара“ али је то већ замијењено, те се пјева: „У Николе господара“.

Осим поменуте пјесме пјева се у двоструком колу и ова пјесма.

„Овце чува робињица — робињица!
Овце чува робињица,
Око пута заузбија — заузбија
Око пута заузбија[1]).
Туд налази девет брата;
На камену ужинали,
Па питају робињицу:
„О Бога ти, робињице!
Имаш иког од свог рода?“
А она им одговара:
„Имам неће девет брата,
Ал их сеја не познаје.“
А пита је брате Мирко:
„Ој Бога ти, робињице!
Би л' и једног познавала?“
Одговара робињица:
„Бих познала брата Мирка.
Кад је био у бешици,
Сека га је опржила,
На десници бјелој руци!“
Мирко рукав отпучно,
Сестри руку показао;
Сека брата познавала
Од радости заплакала,
„Благо мени брата мога!
Давно сам га изгубила,
Ево петнест годиница,
Да сам тужна робињица!“
Шемлук браћа учинише,
Када сестру набавише.“ —

Има више пјесама, које се уз ову игру пјевају, али су, зарад такта игре, све у осмерцу и пјевају се по једној мелодији, као и она: „У Ивана господара“.

Слика 17. „Коло на колу“.

3. Коло на колу.

Ово се коло зове носење чадора, а игра се овако. Играчи се ухвате у коло, држећи један другога рукама за мишице. Кад су се тако ухватили, клекну на кољена и други се играчи успну на њих те стану ногама на прве; једном ногом стану на раме једнога, а другом ногом на раме другога тако, да сваки горњи стоји на двојици дôњих. Горњи такође претуре, односно ухвате се рукама за мишице један другоме и сад се дôњи исправе, те усправно стоје и једни и други *(слика 17.)*.

Често се догоди, да се на горње коло попну још два играча, метну руке један другоме на рамена и саставе главе, те се цијело коло заврши као чадор. Пошто је на играчима дôњега кола сва тежина, то се у прво коло хватају обично најјачи људи, а у горње — друго, па и треће, ако га има, нешто лакши момци.

Кад је коло састављено, као што треба, дôње коло игра полако „трампе“ и креће се два корака напријед а трећи натраг. Играчи у горњем колу чврсто стоје и пјевају:

[1]) Сваки се стих овако понавља у цијелој пјесми.

„Ој, ђевојко Стамболијо, Стамболијо!
Стамбол ти се оборио, оборио!
Драги ти се разболио, разболио!
Драги ће ти умријети, умријети!
Па ако ће, и нека ће, и нека ће,
С' тим се не ћеш осветити, осветити!
Солуфе сам поткитила, поткитила!
Себи момке намамила, намамила!
И Алију Сарај'лију, Сарај'лију,
И Омера калопера, калопера,
Који кује халхалуке, халхалуке,
И на руке беленауке, беленауке,
А на главу златну грану — златну грану[1]).

Ову игру играју колико православни, још радије муслимани, на љетнијем теферичима. Игра је врло тешка, колико за дôње коло поради терета, толико горњем, јер у окретању на висини може да се заврти свијест, дође несвјестица и онда може да се падне. Ово коло радо играју у Црној Гори и у Гацку, дочим у Невесињу још није играно.

4. Хумско коло.

Ово се коло зове „Хумско“ за то, што су га Гаћани примили од Хумљака. Играју га само мушки, као и прво—коло на колу — и то на овај начин: Играчи се ухвате у коло, и то затворено коло, метну руке на рамена један другоме, те се крећу на десну страну као у првијем колима — два корака напријед, а један — трећи — натраг. Такт за игру даје им пјесма, коју пјевају:

Вино пила четворица, —
Све два и два!
Међу њима Анђелија —
Ситно игра!
Какве Анђа руке има —
Има има!
Да ме хоћ'е загрлити —
Њима, њима!
То би мени мило било —
Збиља, збиља!
Каква Анђа уста има —
Има, има!
Да ме хоће пољубити —
Њима, њима!
То би мени мило било —
Збиља, збиља!
Какве Анђа очи има —
Има, има!
Да ме хоће погледати —
Њима, њима!
То би мени мило било —
Збиља, збиља!
Какве Анђа зубе има —
Има, има!
Да ме хоће загризнути —
Њима, њима!
То би мени мило било —
Збиља, збиља!

Игра је одмјерена строго по пјесми, те се у прва четири слога стиха чини први корак, у друга четири други корак, а у четверосложном стиху враћа се трећи корак — натраг.

Ходалице.

Ова врста игара зове се овако по ходању играча и играчица; играчи или играчице, на само, или пак измијешано — већ како је у којој игри обичај — подијеле се у групе, па ходају једни према другој уз пјевање пјесама.

У Ходалицама на првоме мјесту долази:

1. Ходалица.

Ово је најједноставнија игра у овој групи игара. Муслимани је радо играју и зову је „ходалицом“. Играчи се подијеле на двоје — на једној су страни момци, а на другој дјевојке.

---

[1]) Ова се пјесма, уз понављање стихова, пјева као и она „У Ивана господара“.

Дјевојке пођу према момцима пјевајући:

„Хода, хода преко поља,
Хода, хода преко поља!“

и, дошавши пред њих, поклоне се па се опет полако измичу натрашке, пјевајући исти стих, и стану на своје мјесто.

Кад су дјевојке стале на своје мјесто, сад полако момци иду дјевојкама, понављајући онај стих, који су и дјевојке пјевале. Кад су дошли пред дјевојке поклоне им се, и измичу се натрашке до на своје мјесто.

Дјевојке опет иду момцима и пјевају:

„Младо момче и ђевојче,
Младо момче и ђевојче!“

поклоне се и измичу, а момци, на исти начин као и први пут, иду опет дјевојкама, пјевају, поклањају се и измичу. Тако то иде уз сваки стих слиједеће пјесме:

„Стиђе момче но ђевојче,
Испод стида говорило:
„Дај ђевојко, једно око!“
А ђевојка жаловита,
Па му даје оба ока!
Опет момче ријеч рече:
„Дај ђевојко једну руку!“
А ђевојка жаловита,
Па му обје руке дала!
Опет момче ријеч рече:
Дај ђевојко, једну дојку!
А ђевојка жаловита,
Обје дојке момку даје!“

Ову пјесму пјевају муслимани, а православни, уз напријед описано играње, пјевају:

Затекох се, варекох се —
Несрећо моја!
Недаћо моја!
Дангубо моја!
Хај јади, јади и — јади!
Да се никад удат нећу —
Несрећо моја!
Недаћо моја!
Дангубо моја!
Хај јади, јади и — јади![1])
Преварих се, удадох се —
Несрећо моја и т. д.
За малена, за ђавлена —
Несрећо моја и т. д.
Ја га спремих за козама —
Несрећо моја и т. д.
Сви козари дојавише, — и т. д.
А мој мали недојави. —
Ја га пођох потражити —
Сретох козу разблудницу:
„Камо козо драго моје?“
Коза мени отказује:
„Завади се са брабоњком!“
Ја полети, ја потеци —
Кад га нађох на пртини,
На пртини, под брабоњком
Брабоњак га освојио!
Ја га узех у наручје —
Донесох га б'јелу двору,
Па га метнух крај огњишта,
Скочи жижа, опржи га;
Ја га дигох на полицу, —
Дође маца, огребе га;
Ја га метнух на ћепало, —
Дође куца, уједе га;
Изнијех га на буњиште, —
Дође кока, укљуну га. —
Несрећо моја,
Недаћо моја,
Дангубо моја
Хај јади, јади и — јади!

Како уза сваки стих иде страна страни, поклања се, измиче и т. д., то је игра прилично дуга, али услијед шаљиве пјесме ипак није досадна.

Горњу пјесму, уз исту игру, пјевају и муслимани у Кључу и Церници у Гацку.

2. Отмице.

Подијеле се мушки и женске на двоје; свака се странка ухвати по руке и иде једна према другој пјевајући:

---

[1]) Ови се стихови понављају уза сваки стих у цијелој пјесми.

„Шта ви се тамо зелени, зелени,
Шта ви се тамо?“

Дошавши до оних, што стоје, поклоне се у моменту, кад рецитују стих: „Шта ви се тамо?“, поврате се натраг и стану на своје мјесто. Друга странка сад полази овој отпјевавајући:

„Трава нам се зелени, зелени!
Трава нам се.“

Пошто су се поклонили, уз понављање „Трава нам се зелени!“, враћају се на своје мјесто.

Слика 18. „Отмице“.

Прва страна опет иде и пјева:

„А шта ви је на трави — на трави?
А шта ви је?“

поклоне се и пјевајући: „А шта ви је?“ враћају се на своје мјесто. Овако се редом игра игра уз ниже изнешену пјесму:

Друга страна:

„Ђевојке нам на трави — на трави
Ђевојке нам!“

Прва:

„Шта ви раде на трави — на трави?
Шта ви раде?“

Друга:

„Ружу беру на трави, — на трави,
Ружу беру!“

Прва:

„Дајте нама до једну — до једну!
Дајте нама!“

Друга:

„Не дамо вам ни једне — ни једне,
Недамо вам!“

Прва:

„А ми ћемо у силу, — у силу,
А ми ћемо!“

Друга:

„Боже силу саломи, саломи!
Боже силу!“

Прва:

„Боже нама помози, помози!
Боже нама!“

И сад прва странка ухвати једну дјевојку из противне странке, као да је отме, по чему се и игра зове „Отмица“ и преведе је на своју страну, те сад отмичари запјевају:

„Благо нама, добро доведосмо,
Јутрос нам је уранила,
Ватру нам је наложила,
Дворе нам је пометала,
Ладне воде донијела,
Мрку каву приставила!“

Друга им странка отпјева:

„Благо нама, зло нам оде!
Кад је добро, ето вам га,
С ње нам село све весело!“

На исти се начин игра продужава и игра по вољи играча, те се отме по више играчица.

3. Куне[1]).

У овој игри одвоји се двоје, мушко и женско, прекрију се великом марамом или мушкијем широкијем пасом — шалом, те женска преставља испрошену дјевојку, по коју су дошли сватови, а мушки њезина дјевера. Обоје имају сакривене игле, те стоје погнутих глава, а на другој страни стоје измијешани мушки и женске, према њима у реду.

Кад се уреде и стану једни према другима, онда играчи и играчице иду према прекривеном момку и дјевојци, клањајући се и пјевајући:

„Шта̏ то̀ ку̀на̀ш ку́но̏ ја̏на́?
Ку́но̏ ја̏на́, а̏х-а!

Дошавши пред ове, опет се у реду полако повлаче натраг на своје мјесто те стану.

Сад оно двоје полако иду њима, поклањајући се и пјевају:

„Ѝспро̀тѐна̀ се́јо̏ мо̏ја́,
Се́јо̏ мо̏ја́ а̏х-а́!“

Пошто су дошли пред њих, полако се враћају натрашке и стану на своје мјесто.

Уза сваки стих доље наведене пјесме понавља се, као што је напријед наведено.

Играчи и играчице:

„А за кога, куно јана?
Куно јана, ах-а!“

---

[1]) У Невесињу се ова игра игра нешто друкчије и зове се „Коне“ од ријечи комшија (сусјед), а пјева се: „Шта то конаш....“ од конати = мислити, размишљати у бризи. Но оно „о“ изговара се некако у прелијевању на „у“. У Невесињу пјевају и играју само женске, осим што има дјевер уз дјевојку.

Дјевојка:

„За царића, сејо моја!
Сејо моја, ах-а!“

Играчи и играчице:

„Колка рока, куно јана?
Куно јана, ах-а!“

Дјевојка:

„Три године, сејо моја,
Сејо моја, ах-а!“

Играчи и играчице:

Ишта мање, куно јана?[1])
— Дв'је године, селе моја!
Ишта мање, куно јана?
— Годиницу, селе моја!
Ишта мање, куно јана?
— Три мјесеца, сејо моја!
Ишта мање, куно јана?
— Нељељицу, сејо моја!
Ишта мање, куно јана?
— До у јутру, сејо моја!
Ето свата, куно јана!
— Мећи столе, сејо моја!
Дошли сватн, куно јана!
— Куд ћу сада, сејо моја?
Хајде бабу, сејо моја!“

И сад дјевојка са дјевером не иде пјевачима, него иде једноме између присутних, обично постаријем човјеку и, као да га пољуби у руку, убоде га иглом те је овај гони од себе. Она повративши се иде пјевачима, клањајући се и пјевајући:

„Не да бабо, сејо моја,
Сејо моја, ах-а!“

Послије поклона поврати се на своје мјесто, а пјевачи пођу њима и пјевају:

„Хајде мајци, куно јана,
„Куно јана, ах-а!“

Док се ови враћају на своје мјесто, дјевојка са дјевером прилази којој постаријој жени, као да је пољуби, па и њу убоде иглом, нашто је ова гони. Она сад иде пјевачима и пјева:

„Не да мајка, сејо моја
Сејо моја, ах-а!“

Пјевачи запјевају:

„Хајде драгом, куно јана,
Куно јана, ах-а!“

Она иде једноме момку, те и њега, мјесто пољупца, убоде, а овај их гони, те они иду пјевачима, пјевајући:

„Не да драги, сејо моја,
Сејо моја, ах-а!“

Пјевачи им отпјевају:

„Хајде нама, сејо моја,
Сејо моја, ах-а!“

Дођу дјевојци и узму је међу се, те је игра свршена.

Ова је игра опћенита; играју је и муслимани, само у игрању има неких разлика. Тако у Срђевићима пјевачи и пјевачице сједе на једноме мјесту и пјевају; на неким мјестима у једно исто вријеме иду једни према другима и пјевачи и дјевојка са дјевером, па се срету, поклоне се и опет враћају, а на некима опет пјевају саме женске.

---

[1]) „Куно јана“ и „сејо моја“ са оно „ах-а!“ понавља се уза сваки стих.

Код муслимана женске саме, без мушких, и играју и пјевају.

Мелодија пјесме врло је тужна и жаловита, а особито је дирљиво оно „äх-á!“ за то за дјевојку одабирају највјештију, која умије лијепо пјевати и игру извести.

4. Бибера.

Ова је игра врло раширена, јер је играју и муслимани као и православни, а игра се на селу и у вароши. Играју је већим дијелом женске, а може бити и мушких.

Слика 19. „Бибера“.

Играчи се подијеле на двије групе, обје се групе, пошто су стале једна према другој, ухвате по руке, па једна страна стоји, а друга иде према њој, махајући десним рукама, као да сију и пјевају:

„Овако се бибер сије — овако!
Овако, овако!“

Кад су дошли пред стојећу групу, повраћају се полако натраг уз оно: „овако, овако!“ те стану на своје мјесто. Сад полази друга страна, машући десном руком и пјевајући:

„Није тако, но овако!
Овако анум, овако џанум — овако!“

и као и први поврате се на своје мјесто.

Први опет иду другој групи, као влачећи нешто за собом и пјевају:

„Овако се бибер влачи — овако!
Овако, овако!“

Кад су ови стали, други иду к њима, као влачећи нешто:

„Није тако, но овако — овако!
Овако анум, овако џанум — овако!“

Прва страна сад се погне и прихвата десним рукама, као да жање жито:

„Овако се бибер жање — овако!
Овако, овако!“

Друга страна, идући првој, на исти начин одговара:

„Није тако, но овако — овако!
Овако анум, овако џанум — овако!“

Сад прва страна ваља пред собом дијете и пјева *(слика 19.)*:

„Овако се бибер веже — овако!
Овако, овако!“

Пошто се је ова страна повратила на своје мјесто, друга иде према њој, ваља дијете и пјева:

„Није тако, но овако — овако!
Овако анум, овако џанум — овако!“

Кад то сврше, докопају дјецу и заметну се с њима, као да носе сноп̀ље, те пјевајући пођу противној страни:

„Овако се бибер сноси — овако!
Овако, овако!“

Друга страна такође, заметнувши дјецу, иде првој пјевајући:

„Није тако, но овако — овако!
Овако анум, овако џанум — овако!“

На овај начин одиграју и испјевају и остали дио пјесме:

Овако се бибер врше!
— Није тако, но овако!
Овако се бибер смјеше!
— Није тако, но овако!
Овако се бибер вије!
— Није тако, но овако!
Овако се бибер купи!
— Није тако, но овако!
Овако се бибер меље!
— Није тако, но овако!
Овако се бибер спје (решета!)[1]
— Није тако, но овако!
Овако се бибер мјеси![2]
— Није тако, но овако!
Овако се бибер једе!
— Није тако, но овако!

Наравно, да се уза сваки стих, идући страна страни, опонаша оно, што се и у природи ради, т. ј. вршење се опонаша лупкањем нога, смјешање — повлачењем рука, као да се мете; при вијању се дижу руке у вис и т. д.

Игра се завршује овако: иде страна једна другој, туркајући дјецу пред собом и тукући их уз пјевање:

„Овако се бибер туче — овако!
„Овако, овако!“

Друга странка на исти начин одговара:

„Није тако, но овако — овако!
Овако анум, овако џанум — овако!“

И ако дјеца извуку у овој игри кад-кад дебљи крај, ипак не бјеже, но радо улазе у игру, а ваљда за то, јер их одрасли призивљу у своје коло. Тако је дјетињство!

5. Около града....

Играчи се ухвате за руке у отворено коло и то измијешани мушки и женске, те коло води коловођа, помичући се увијек за корак напријед. Према отвору кола стоји момак и дјевојка мало измакнуто, држећи се и они за руке.

Оно двоје, што стоје према отвору кола, заједају:

„Калоперо Перо, калоперо Перо!“

Коловођа са колом отпјева:

„А што зовеш Јело, а што зовеш Јело?“

Оно двоје:

„Не зовем те ја, не зовем те ја,
Калоперо Перо!“

---

[1]) Узму дјечије главе међу руке, као сйто и тресу с њима, одбацивајући с длана на длан.

[2]) Ваљају и гњече дјецу, као кад се мијеси хљеб.

Коловођа:

„Да ко ме зове, да ко ме зове?
Ој дилбер, о Јело!“

Оно двоје:

„Војска царева, војска царева,
Калоперо Перо!“

Коловођа:

„Шта ћу ја, шта ћу ја?
Војсци царевој!“

Оно двоје:

„Около града, около града,
Па на мала врата!“

Коловођа сад запјева с колом:

„Около града, па на мала врата!
Около града, па на мала врата!“

и поведе коло у брзом скоку около оно двоје, они дигну састављене руке у вис, те коловођа у трку проведе коло између њих, испод њихових у вис дигнутих руку. Пошљедњег играча или играчицу ово двоје ухвате на тај начин, да спусте руке, пресијеку коло и пошљедњем у колу не дају проћи, него остане с њима, ухвате се за руке и игра се наставља, уз исту пјесму и на исти начин.

Пошто сви играчи из кола, или бар већина, остану код оно двоје, игра престаје.

6. Пауна.

Ова се игра игра врло радо на селу и у вароши и код православних и код муслимана, само са том разликом, што ту игру код првих играју и мушки и женске, а код других само сâме женске. Но различито се игра и пјева у селу и вароши, те ћемо изнијети оба начина играња, прво на селу, па онда у вароши.

На селу се ухвате у затворено коло играчи и играчице, држећи се рукама за руке. У коло уљезе момак и дјевојка, или млађи човјек са којом невјестом (у Гацку само једна женска иде у коло).

Коло стоји на једноме мјесту и у колу се пјева:

„Пауи пасе, трава расте —
Пауне мој, пауне мој!“

Оно двоје у колу сад чупкају рукама траву, погнувши се, као да пасу, једно поред другога и обилазећи се у колу.

Коло продужи:

„Пауна нам руке боле —
Пауне мој, пауне мој!“

Паун и пауница — тако се зове оно двоје у колу — на то шире руке, повлаче руком низ руку, као да их руке боле.

Коло пјева даље:

„Пауна нам леђа боле —
Пауне мој, пауне мој!“

Паун и пауница се ухвате рукама за леђа, увијају се, јаучу, као да их збиља леђа боле, па се онда котрљају леђима по играчима кола, ослањајући се леђима на њихова прса, — једно на једну страну кола, а друго на другу.

Коло наставља пјесму:

„Пауна нам крста боле —
Пауне мој, пауне мој!“

Паун и пауница се превијају, држећи се рукама за крста и хучу.
На исти начин коло пјева:

„Пауна нам срце боли —
Пауне мој, пауне мој!
Пауна нам ноге боле —
Пауне мој, пауне мој!“

Ту се паун са пауницом прихваћа рукама за срце и ноге, стењући и превијајући се као од бола.

Кад коло запјева:

„Паун трепти, да полети —
Пауне мој, пауне мој!“

Паун и пауница рашире руке, трепте њима, као орао крилима кад лети, па трептећи тако рукама скачу у колу а коло пјева:

„На чије ће дворе пасти?
Пауне мој, пауне мој!
Кога ли ће окитити?
Пауне мој, пауне мој!
Коју драгу пољубити?
Пауне мој, пауне мој!“

Кад коло заврши:

„Коју њему драго буде —
Пауне мој, пауне мој!“

паун и пауница прилете — паун мушком, а пауница женској, те их потегну у коло (у Гацку пауница пољуби другарицу, коју мјесто себе уведе у коло), а они стану на њихово мјесто. Сад се игра игра из почетка, а оно двоје је паун и пауница.

У вароши се као и на селу ухвате играчи и играчице у коло; у коло уљезе једна играчица и сад коло пјева:

„Поиграј Павле пауне,
Поиграј Павле пауне!“

Играчица се у колу пренемаже и увија, пјевајући:

„Не могу јадан — немоћан!
Не могу јадан — немоћан!“

Коло га пита:

„У што си јадан — немоћан?
У што си јадан — немоћан?“

Играчица се ухвати за главу и одговара:

„У главу јадан — немоћан.“ [1])

Коло ће јој:

„Даћемо фесић на главу!“ [2])

---

[1]) Сваки се стих у цијелој пјесми понавља, осим онога: „Ух! благо, благо!“

[2]) У Требињу пјевају: „Даћемо калпак на главу“, те се из тога види, да је ова игра врло старог поријекла.

На то играчица скочи, плесне руком о руку и, скачући с ноге на ногу и плескајући рукама, пјева:

„Ух благо, благо!
Фесић на главу, фесић на главу!“

Испјевавши то, опет се покуњи, а коло запјева:

„Поиграј Павле, пауне!“

Играчица:

„Не могу јадан — немоћан!“

Коло:

„У што си јадан — немоћан!“

Играчица:

„У руке, јадан — немоћан!“

Коло:

„Даћемо прстен на руке!“

Играчица скаче и плеска:

„Ух! благо, благо!
Прстен на руке, прстен на руке!“

Коло опет пјева:

„Поиграј Павле пауне!
— Не могу јадан — немоћан!
У што си јадан — немоћан?
— У леђа јадан, немоћан!
Даћемо ћурак на леђа!
— Ух! благо, благо!
Ћурак на леђа, ћурак на леђа!

Поиграј Павле пауне!
— Не могу јадан — немоћан!
У што си јадан — немоћан?
— У ноге јадан — немоћан!
Даћемо чизме на ноге!
— Ух! благо, благо!
Чизме на ноге, чизме на ноге!“

Коло:

„Паун трепти, да полети!
На чије ће дворе пасти?
Чије ли ће злато љубит?
Љуби Павле, кога ти је драго!“

Играчица на то игра, ширећи рукама и млатећи дланом о длан; најпослије загрли кога из кола, повуче у коло, да мјесто ње игру понови.

Овако се то игра, понављајући игру по вољи играча и играчица.

У новије доба у Метохији — у Гацку — коло само стоји и не пјева, а око кола шета једна пјевачица и пјева, а паун јој из кола отпјевава, као што је већ наведено. Кад пјевачица запјева: „Даћемо чизме на ноге“, а паун отпјева: Ух! благо, благо! Чизме на ноге!“ ухвати се пјевачица и паун у коло и играју пјевајући: „Играј Бела, не жали ципела“ и игра пауна је свршена.

На неким мјестима најпослије коло запјева: „Даћемо момка на руке!“ а паун на то заигра, плешући рукама: „Ух! благо, благо, момка на руке!“ те играјући у колу, ухвати некога из кола, загрли га и уведе у коло, да игру понови као паун, а она стане у колу на мјесто те играчице, која је сад у колу.

7. Ђидије.

За ову игру одаберу се једна женска — обично удата, која је врло вјешта у игрању ове игре. Око главе завије мушки шал, у лијеву руку узме чибук, а у десну мараму и то је ђидија.

Кад се је ђидија намјестио, ухвати се коло од мушких и женских, држећи се по руке, а у колу стоји једна женска — обично каква шаљивија невјеста, те је то дјевојка.

Коло стоји, ђидија хода око кола као пушећи, а дјевојка хода у колу.

Ђидија пјева:

„Ој ђевојко, ђел-душице!
Дај ми се дај!“

Дјевојка маше на ђидију марамом из кола и пјева:

„Ој ти момче, дур-ђидијо,
Не дам ти се ја!“

Ђидија, показујући на свој шал:

„Ев' у мене шал и капа,
Ђевојко, ђевојко!“

Дјевојка пребаци марамицу преко главе:

„И у мене марамица —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја ћу ти је избуцати —
Ђевојко, ђевојко!“

и навре на коло, да би провалио коло и уљегао дјевојци, да јој избуца мараму, али се коло на томе мјесту збије, да ђидији не да проћи у коло.

Дјевојка му одговара:

„Ти би стијо, кад би смијо —
Море ђидијо!“

па се држи на варци, ако би ђидија провалио у коло, да она бјежи из кола, ђидија ће за њом из кола, а она би око кола, па опет у коло.

Ђидија:

„Ја бих стијо, ја бих смијо —
Ђевојко, ђевојко!“

и провали коло, али је већ дјевојка избјежала из кола.

Ђидија из кола:

„Ево мене у твом колу —
Море ђевојко!“

Дјевојка иза кола:

„Ев' и мене око кола —
Дура ђидијо!“

Ђидија глади косу:

„Ев' у мене тура-перчин —
Море ђевојко!“

Дјевојка показује своје сплетене косе:

„И у мене плетенице —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја ћу ти их помрсити —
Море ђевојко!“

Дјевојка:

„Ти би стијо, кад би смијо —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја бих стијо, ја бих смијо —
Море ђевојко!“

и јурне из кола, да ухвати дјевојку, али је дјевојка већ са друге стране убјежала у коло. Ђидија се сад хвали, да је изван кола, а дјевојка, да је у колу, као што прије наведосмо, па ће онда ђидија, прихваћајући се као за брк:

„Ев' у мене сива брка —
Ђевојко, ђевојко!“

Дјевојка:

„И у мене солуфићи —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја ћу ти их пољубити —
Море ђевојко!“

Дјевојка:

„Ти би стијо, кад би смијо —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја бих стијо, ја бих смијо,
Море ђевојко!“

и ђидија провали у коло, а дјевојка избјежи из кола; ђидија се хвали, да је у колу, а дјевојка опет, да је изван кола, као и прије:

Ђидија се у колу куцка по прсима:

„Ев' у мене сјајне токе —
Ђевојко, ђевојко!“

Дјевојка:

„И у мене ситан ђердан —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја ћу ти га истргати —
Море ђевојко!“

Дјевојка:

„Ти би стијо, кад би смијо —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја бих стијо, ја бих смијо —
Море ђевојко!“

Ђидија излети из кола за дјевојком, а дјевојка побјегне у коло, те се уз пјевање први призор понови, а онда ће ђидија:

„Ев' у мене нож и пушка —
Ђевојко, ђевојко!“

Дјевојка:

„И у мене златне павте,
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја ћу ти их саломити,
Море ђевојко!“

Дјевојка:

„Ти би стијо, кад би смијо —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја бих стијо, ја бих смијо —
Море ђевојко!“

Ђидија опет провали у коло, а дјевојка из кола, па се ђидија хвали, као и прије:

Ђидија:

„Ево мене у твом колу —
Ђевојко, ђевојко!“

Дјевојка:

„Ев' и мене око кола —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ев' у мене мор-шарвале —
Ђевојко, ђевојко!“

Дјевојка:

„И у мене свилен фистан —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја ћу ти га подерати,
Море ђевојко!“

Дјевојка:

„Ти би стијо, кад би смијо —
Дура ђидијо!“

Ђидија:

„Ја ћу хтјети, ја ћу смјети
Море ђевојко!“

и јурне из кола пјевајући:

„Ухватићу, пољубићу!“
Море ђевојко!“

да ухвати дјевојку, те ако је ухвати, загризе је за образ, онако шале ради, а обично је ухвати, јер јој коло сад, при свршетку игре не да да умакне.

У Гацку може и мушки бити у колу, као дјевојка, али у Невесињу се вазда за то одабира млада невјеста, вјешта тој игри.

И муслимани врло радо играју ову игру, те су и код њих и ђидија и дјевојка, као и у Невесињу, женске.

У вароши се не игра ова игра, изузимајући Требиња, но и тамо се игра у другом облику [1]).

8. Коло лељеново.

Ово је врло омиљена игра, нарочито сеоске младежи, јер се у њој добро скаче, и може се лако видјети, ко има лаке и хитре ноге. За то и нема састанка млађарије, како код цркве, тако и иначе, а да се ово коло не поведе.

---

[1]) Сравни: В. в. Врчевић: „Српске народне игре“ II., стр. 45. и 46., но и ту је или погрешно описана, или је измијенила свој првобитни облик и начин играња.

Коло играју мушки и женске. Истакне се коловођа, а то је редовно какав окретан момак, хитра дјевојка или невјеста, ухвати до себе друга или другарицу па запјевају:

„Ој! ватајте се б'јеле руке,
Ватајте се б'јеле руке;
Гледајте се црне оке,
Гледајте се црне оке!
Хај! Ко ј' за коло, хајд у коло!
Ко ј' за коло, хајд у коло!

Док коловођа то пјева са играчима, који су се већ ухватили у коло, младеж се све више окупља и хвата за руке, једно до другог, док се окупи толико играча, да се може коло водити.

Сад коловођа поведе коло, у коме уз коловођу најбољи пјевачи и пјевачице пјевају:

„Ој! да плетемо коло лељеново [1]),
Ој! мучну игру, коло лељеново!
Ој! Јово, Јово, да плетемо коло!
Ој! Јово, Јово, ој! ово коло!
Ој! ово коло, коло лељеново!
Ој плети Јово, коло лељеново!
Ој плети, плети, плеле му се руке!
Ој! ја сам Јово, ја ту плетем коло!
Мучну игру коло, коло лељеново!“

Тако пјевајући и понављајући стихове, цијело коло, које изгледа као готово полукружна поворка, као у некој граји скакуће за коловођом и, кад је већ коловођа саставио коло у право коло, то јест, кад је дошао према пошљедњем играчу на другом крају кола, овај дигне руку, са играчом до себе, у вис, те коловођа у скоку проведе коло између пошљедњег пара, а испод њихових ухваћених, уздигнутих руку. У томе дође ред и на предпошљедњег играча, да и он у поворци пође за коловођом и он се потпуно окрене на лијеву страну у кругу; и како се држао за руку са пошљедњим играчем, то је сад дошао у његов загрљај, а у исто вријеме, држећи његову загрљену руку, тако да им је уз'о рука дошао на прси загрљеноме.

Коловођа опет запјева:

„Ој! Јово, Јово, заплети коло!
Заплети Јово, коло лељеново!“

па у скоку као и прије поведе коло, те га проведе испод издигнутих рука заплетенога и онога, што је до њега, и ту опет настане узао, јер онај што је стајао до заплетенога, дође заплетеноме у загрљај лијеве руке, која чини узо са његовом десном руком. Док се је овај заплео, коловођа опет наводи коло између њега и играча до њега те се и тај, као и онај први заплете. Тако то редом иде, док се заплету сви играчи, па и сам коловођа дође у загрљај оном играчу што је до њега. Сад треба коло расплести, за то играчи запјевају:

„Хајд да расплећемо, коло лељеново!
Ој! Јово, Јово, расплећи коло!
Дивно коло, Јово, коло лељеново!
Расплећи Јово, ој ово коло!
Ој! ово коло, коло лељеново!
Ој! ја сам плео, ја ћу расплетати!
Хај! ја сам Јово, ја ћу расплест коло!“ [2])

---

[1]) Сваки се стих понавља.

[2]) Сваки се стих у пјесми понавља, а пјесма се пјева за све вријеме расплетања, наравно стих по стих у сваком расплету.

Коловођа се сад окрене натрашке у потпуном кругу и косимице се провуче испод руке онога, који га је загрлио, односно заплео, те он остане слободан. Но, да отплете до себе друга, мора се опет окретати натрашке и коловођа и онај до њега испод руке трећег играча до коловође, са којим је загрлио друга играча.

Тако то окретање натрашке бива сваки пут, док се сви играчи ослободе, а онда је и игра свршена.

Ово је коло врло тешко правилно заплести, али је још теже расплести, а тим више, што се у ово коло хвата и до 50 играча и играчица, те се коло често прекида, но ипак, ако је коловођа пажљив, те води коло у реду, може се лијепо у реду и заплести и отплести.

За ово коло потребан је велики простор и равница, за то се оно и игра само на отвореној пољани.

Коло се зове „Љељеново“ по љељену, тој и онако у народнијем умотворинама много спомињатој животињи.

Просаца или сватова.

Ова је игра поријеклом из Хумнине, јер тек је од скоро позната у Гацку, а донешена је са Хумског љетовишта на Зеленгори.

Мушки посједају у колу и то су просци, сватови или момци на женидбу. Двије женске — мајка и кћер, дођу међу њих, као да их загледају. Обје држе сакривене игле, са којима ће играче бости.

Кћер запјева:

„Ево свати, мила мати
На удају ја!“

Мајка јој на то отпјева:

„Стани мало, шћери моја
Да проберем ја“!

Кћер:

„Бирај мајко, бирај злато
Не ћу чекат ја!“

Мајка показује једног у колу и боцне иглом:

„От'ли овог, шћери моја?
Да ти мајка да!

Кћер, као да само показује на-њ, боцне га и она иглом:

„Не ћу ти га, мајко моја
Ожењен је тај!“

Мајка боцне другога:

„От' ли овог, шћери моја?
Да ти мајка да!“

Кћер га боцне такође:

„Не ћу ти га, мајко моја —
Малешан је тај!“

Па опет кћер наставља:

„Ево мати, мила мати —
На удају ја!“

Мајка:

„Стани мало, шћери моја —
Док проберем ја!“

Кћер:

„Бирај мајко, бирај злато —
Не ћу чекат ја!“

Мајка:

„От' ли овог, шћери моја?
Да ти мајка да!“

Кћер:

„Не ћу ти га, мајко моја —
Намигује тај!

И мајка и кћер убоду тога иглом, па одмах кћер наставља даље:

Ево свати, мила мати —
На удају ја! и т. д.

Понавља се све, као и прије. Мајка нуди једног по једног, док обреди све играче у колу, боцкајући их исто иглом. Кћер им опет налазиману: Они је голобрад, они безбрк, они крњав и т. д. па не ће ни једнога, а свакога боцне иглом. Мушки се лецну на убод, а по неки и јаукне, али се у пјесми и не чује. Можда би многи и побјегао из кола, али је мила игра и шала, а уз то је ту и радозналост, да чује, шта ће му дјевојка рећи и какву ће муману наћи.

Ако је мало шаљивија женска у колу као кћер, може се од ње чути и маснија шала, којој се сви смију, па и они, који су мало дубљи убод игле добили. Ове нас шале подсјећају на оне из „Бабе и дјевојке“, али ако улогу кћери игра дјевојка, онда је игра строго пристојна, без икакве шале.

*

Неке од ових игара играју се и на сијелима у вече у кућама или сијелџије изађу обично на плочно гувно, или на подину код куће, гдје је сијело, па ту затуре: Оро, Бибера и друга кола и игре. Особито ово чине, ако је мјесечина те се види; онда ће редовно младеж ове игре на извану играти, не марећи што је ноћ.

На дневнијем сијелима и црквенијем дернецима редовно се чују дипле двојенице — на мијех и свирала, док се гусле ријетко чују, и то од каква слијепог гуслара, који гусла, да му свијет што удијели. Но, што су дипле на тијем сијелима, то су гусле на вечерњим сијелима, јер у размаку између појединих игара, сијело се редовно забавља слушајући пјевача, како гусла и уз гусле пјева.

V. Гимнастичке игре.

Дијељење мејгдана.

Мејгдан се дијели на два начина: без коња и са коња, а то се још зове и сијечење без коња и са коња.

а) Сијечење без коња. Два играча, која ће се сјећи или мејгдан дијелити у тој цијељи да виде, који је од њих двојице бољи мејгданџија, односно који је вјештији и окретнији, стану на заједнички пик или биљегу, а то је једна црта, повучена између њих, један према другоме. Руке су им голе до рамена, те се лијева рука држи опружена низ тијело, а десна је укочена испред тијела и на борбу спремна. Борци стоје, косо окренути један према другоме, са десном ногом на биљегу, да им се готово прсти нога састају, а лијева је нога за корак натраг

измакнута. При борби борци смију натраг узмицати за корак па и више, смију се уклањати ударцу десно, лијево и повијати се на ниже, али биљега не смију прекорачити ни за длаку.

Када су се борци спремили за мејгдан, борба или сијечење почимље. Сваки борац гледа, да свога противника превари, те га удари опруженом руком, која се у овој игри замишља као сабља, и да опет његов ударац избјегне. Ударац се броји: глава до паса и руке до лаката па на више; дочим ударци до лаката се не броје, јер су ударци сабље о сабљу — како обично мејгданџије реку.

Борци се за час измичу са биљеге, да намаме противника, па се опет у часу враћају на биљегу, спремни на ударац; или се повијају у тијелу по кораку, па се вреба згодан час за ударца. При овоме се чују згодне узречице, као на пр.: „чувај русу на рамену главу, јер ћу ти је сад осјећи“; „чувај десну у рамену руку, сад ћеш без ње остат“. Наравно, да и онај одвраћа на то: „није моја глава врбова грана, да се тако лако сијече, него чувај и ти твоју“ или: „јуначка је ово десница, не одсјече је без грдњијех рана“; „није моја глава од купуса, немој се ти преварити“ и т. д.

Кад који од бораца успије да удари противника, гледа да истовремено измакне његовом ударцу, јер, ако и противник њега удари, онда се ударац не броји, пошто се броји ударац за ударац. Сваки се ударац броји, те ако један борац зада своме противнику три ударца један за другим, а онај њему у том времену не да ниједан ударац, онда се онај проглашује као бољи мејгданџија, те игру прекидају: „Ја не дијелим мејгдана са дјецом или са кукавицама, него са јунацима“ — обично рече мејгданџија и више не ће, да се сијече. Ово су ударци до главе, дочим ударац по глави више се цијени, те уз један ударац по глави, кад дође још један по руци изнад лакта или по коме другоме мјесту, броји се за побједу. Али највише се цијени, кад се противнику угрaби капа с главе, јер то се броји за одсјечену главу и ако побјеђени не успије, да у истом моменту тај ударац не врати са ударцем, рачуна се, да је савршено побјеђен; ако ли и он ма куда удари свог противника, игра се продуљи. Успије ли сад поново овај, што је скинуо капу, да зада противнику други ударац, онда је побједио, ако ли онај удари њега, онда се три ударца изван главе броје за угрaбљену капу и сад, ко коме први зада ударац, тај је побиједио у мејгдану.

б) Сијечење са коња. Играчи, који ће мејгдан дијелити, одаберу између присутних по једног човјека, који је јак и широких плећа, да им буду мјесто коња, са којих ће се сјећи.

Одабрана двојица пану на ноге и руке, те се примакну један другоме толико, да им глава упре у главу. Мејгданџије се попну на њих, сједу им на плећа са прекрштеним ногама. Пошто су се намјестили као што треба, поздраве се:

— Добар вече!

— Добар вече!

— А докле? — пита један.

— Тражим мејгдана, него ми се уклони с пута — вели други.

— Јунак си, и види ти се, али се ни са мном не куди дружина, па ми се уклони да прођерам.

— Јă ми се уклони, јă поклони!

— Ни уклони ни поклони.

— Онда ме чекај на мејгдану!

— Удри! — вели дотични и метне обје руке на лијеви образ и ухо, те чека ударац другог мејгданџије.

— Држ се! — повиче онај и удари га шамаром по лијевом образу, односно по рукама, које су на образу, колико га снага носи. *(Слика 20.)*

Слика 20.
„Мејгдан са коња".

Овај гледа, да га тај ударац не обори са коња и ако се је згодно намјестио, а ударац није био превеђ јаки, и остане сједећи на плећима онога; али ако није добро сио и ако је ударац био снажан, пане с коња. Ако је пао, опет се попне на прво мјесто говорећи: „добро гађаш, а боље погађаш"; ако ли није пао, него је остао на коњу, онда вели: „Добро гађаш, ал лоше погађаш, нег да видиш како се јуначки удара". Онај је већ метнуо руке на образ и чека ударац; овај га удари, као и он њега, те ако га обори, а оборио је и он њега, поново се опет сијеку, све дотлен, док један пане, а други остане, односно, ово се понавља, док се види, који је добио мејгдан; а добио је онај, који не пане. Ако ли је већ при првим ударцима један пануо, а други остао, мејгдан је добио онај, који је остао.

Ако ли није пануо ни један, ударце понове до три пута, те је мејгдан изгубио онај, који пане, а ако не пане ни један, него се сваки пут оба одрже на коњима, онда се побрате, а то се састоји само у томе, што се онако с коња рукују и рекну, да су побратими.

Онога, који је мејгдан добио, хвале као добра мејгданџију, а онога, који је мејгдан изгубио, куде и подражују те му онако у шали веле, да му је рука приличнија за преслице, него ли за сабље.

У оба начина дијељења мејгдана, а нарочито у првом начину, играчи добро онако рукама ишибају један другога, али у тијем ударцима љутине нема.

Дохватање прстена.

Прстен се дохвата на више начина, те ћемо све те начине изнијети.

а) Дохватање прстена са ужета. Свеже се уже за греду горњег тавана и крајеви се пусте на доњи таван, те на мјесто, гдје су крајеви пали, метне се прстен.

Играч, који ће прстен дохватити, стане код прстена те један крај ужета свеже за једну ногу, а други крај за другу ногу, али тако, да уже свезано за ноге стоји затегнуто. Сад се овај спусти на руке и измиче се натраг, да би прстен могао зубима дохватити. Како се дотични играч измиче, то растојање од његових нога, до греде, за коју је уже свезано, бива све веће, али како су крајеви ужета и за ноге свезани, то се према одмицању растојања ноге пењу на више. Тежина тијела сад се држи на рукама и на ужету, које ноге држи, те је измицање натраг и примицање прстену врло тешко, а то бива све теже, што се даље измиче, јер ноге иду више у вис а тежина тијела прекреће на руке, на које је упрто цијело тијело. Ако играч успије, да дође до прстена и прихвати у зубе, на исти се начин полагано измиче напријед носећи прстен у зубима, док му ноге дохвате до тла, те се онда исправи и присутни га хвале за успјех. Али тај се успјех не постизава тако лако, као што се на први мах мисли, јер кад се тежина тијела опре на руке, ако руке нијесу врло јаке и ако играч није врло обазрив у даљим покретима, руке клону под тежином тијела. измакну се и овај падне лицем на тле. Да катастрофа буде још већа, није се могуће уставити онако, како се је пало, јер тежина нога окреће уже у кругу, те ноге повлаче и остало тијело, и тако онај са лицем упртим о тле окреће се у кругу, док се опет на мучан начин осови на руке. Ако се дотични при паду није веома угрувао, покуша опет срећу, ако ли се је угрувао, скину му уже и сад подноси ругу од присутних за неуспјех.

б) Дохватање прстена стојећи. Стане се усправно са ногом уз ногу; на мјесту, гдје су палци од нога, метне се прстен; ноге се у врху размакну, али у дну морају остати једна уз другу. Руке се метну на леђа тако, да се држе једна за другу и сад се полако треба сагињати толико, да се прстен дохвати зубима, а да се ноге никуд не помакну или да се руке пусте иза леђа. Ако се је успјело прстен дохватити, треба се опет на исти начин исправити.

в) Дохватање прстена преко главе. Играч, који на овај начин хоће да дохвати прстен, леже на леђа, то јест са леђима окренутим тлу и тијелом потпуно опруженим. На мјесту, гдје стоји врх главе, метне се прстен и сад дотични играч превије ноге у кољенима, опре се на руке, те испупчи прси и преко главе куша да у зубе узме прстен. Наравно, да се пази, да тијело не смије на ниже помицати, јер се забиљежи крај нога, пошто би на тај начин дохватање прстена било знатно олакшано. Кад се прстен дохвати, тијело се мора полако спушћати док дође у свој први положај.

г) Дохватање прстена са кољена. Ово је најлакши начин дохватања прстена и извршује се овако: Стане се на кољена тако, да дође кољено уз кољено Између кољена се пружи рука од лакта и на мјесту, гдје се свршује кажипрст руке од кољена, метне се прстен. Руке се метну на леђа и сад се прстен дохвати у зубе, а да се руке не пуштају иза леђа, или да се кољена са мјеста, отклен је мјерено, куд помичу. И ако ово није баш тако тежак посао, ипак треба имати доста гипкости у леђима, па да се са успјехом изврши, јер иначе дотични при сваком покушају посрне на главу.

д) Дохватање прстена са троножца. Узме се столац, који стоји на три ноге, као што су обично сви сеоски сточићи у Херцеговини, и прстен се метне на онај крај, гдје је трећа нога. Играч, који ће прстен дохватати, стане са друге стране стола, прихвати рукама између својих нога, ноге стола, опре се тако на руке и сад се полако нагиње напријед према прстену. Тежина свега тијела опрта

је на руке, које при том још држе ноге од сточића, а како при том руке у овом положају нијесу баш сасвијем довољне, да могу комодно држати тијело у равнотежи, то је положај играча још тежи. За то овај при нагињању према прстену мора бити врло обазрив, да одржи тијело у равнотежи, јер иначе или ће панути напријед преко главе, или се превалити натраг, или ће руке клонути под теретом тијела, те се може панути прсима на столац.

Вјешт играч ипак избјегне све ово и он пошље полаганог савијања тијела напријед, узме прстен у зубе и на исти се начин поврати у први положај. Ово је врло тежак начин дохватања прстена, за који је потребна колико гипкост тијела, толико и јакост ручних мишица.

Мјерење соли.

Играч стане на једно дрво, колико 1 метар дугачко; на сред дрвета, а између нога, свеже се уже једнијем крајем, а други се крај ужета претури преко греде горњег тавана — више главе играчеве. Играч ухвати сад тај други крај и тегли себи тако чврсто, да се оно дрво, на коме дотични стоји и за које је крај ужета привезан, почне дизати у вис. Према томе се диже у вис и дотични играч, јер он све тегли доље прикупљајући свој крај ужета. Но то дизање у почетку не иде баш тешко, али кад дрво са ногама пређе преко висине половине човјечијег тијела, онда је играч у великој опасности, да му се ноге не смакну са дрвета, и онда са свом снагом теглења падне на тле. За то се дотични мора тако чврсто укврижити, да му ноге до кољена стоје увијек усправно на дрвету и да иде тако и у вис. Кад је већ успио, те су му кољена ударила у греду, онда почиње из руку попушћати уже, те се дрво са његовијем тијелом почне спушћати на тле. Како се дрво спушћа, тако попушћа овај и уже у руци, док се ноге са дрветом дохвате тла.

Кад је дотични играч све то извршио, онда му кажу, да је сô јуначки измјерио, а кад није извршио, него је ударио леђима о тле, онда му се ругају, да је купио вјечити календар, и да ће одселе вазда знати, кад је мијена мјесеца.

Теглење клипа и мачака.

Кад два играча хоће да измјере своју снагу један према другоме, који је јачи, који нејачи, онда се обично тегле клипа и мачака.

Теглење клипа бива овако: И један и други играч сједу један према другоме у том размаку, да им се ноге, пошто их опруже, могу дотаћи. Ноге пруже водоравно, те упре један другоме табанима у табане. Пошље тога се узме један клип (дрво), око пола метра дугачак, метне се на састав нога и сад оба играча ухвате за дрво тако, да су им руке око дрвета измијешане, по једна унутра, а по једна на изван. Један од присутних сад броји: „један, два, три“ и на број „три“ сваки играч почиње теглити к себи, јер то је уговорени знак за почетак. Борба не траје дуго, јер у снази слабији играч брзо осјети премоћ снаге свога противника, те мора или да устаје за клипом, кога јачи привлачи к себи или мора клип пустити; али је све једно, једно или друго, јер у оба случаја онај, који навуче, или клип отме, броји се као побједитељ. У овој игри теглити се мора право, и није слободно завртати руке на десно и лијево, како би се лакше клип измакао, јер није главно клип измакнути, него је побједа у натезању.

При теглењу мачака сједе се исто онако, као и при теглењу „клипа“. На то се узме уже, прегне се на двоје у дужини, која је међу главама играча, и свеже

се на једноме крају, крај са крајем. Уже се намакне играчима око врата и на број „три“ сваки играч тегли право к себи, без врдања на страну. Премоћ јачега и овдје се брзо осјети, те је нејачи играч присиљен устајати на ноге, према томе, како јачи, теглећи себи, лијеже на узначице.

Ову игру неки зову још и „крчиврата“. У обје ове игре одлучује јачина снаге, а нарочито у овој пошљедњој, али не може се рећи, да и вјештина не помаже, но само у толико, у колико који играч умије боље држати укочено тијело, одупријети се својим ногама о ноге свога противника и на вријеме потегнути к себи. Нарочито је важно ово пошљедње, јер ако је играч и слабији, па прије потегне к себи, то је ипак у равнотежи знатно ослабио снагу противника.

Дизање кôца, мртвина, крге, кабала и бисага.

а) Дизање кôца. Један играч леже на леђа са опруженим ногама, а рукама метнутим под главу. Нога стоји уз ногу врло чврсто и дотични се укочи и напрегне, што боље може. Други играч стане са опкроченим ногама око колѣена овога, и кад се је овај укочио и напрегао, онај се сагне и узме лежећега испод колѣена, прикупи му ноге к себи и онда диже. При дизању он се опре стражњијем дијелом тијела на ноге лежећега, а при том рукама, склопљеним испод колѣена, диже у вис. Како лежећи стоји укочено, то овај, ако је довољно снажан, дијелом притиском свога тијела, а дијелом дизањем рукама, присили лежећега, те се дигне. Ако ли онај који диже није довољно снажан, то лежећега или мало одвоји од тла, или не одвоји ни мало. Ово се још зове и дизање копља, а сигурно за то, што онај, који се диже, стоји укочен као колац или као копље.

б) Дизање мртвила. Један играч леже потрбушке са опруженим рукама и ногама и ослаби у свему тијелу као да је без живота — мртав. Сад га узме други играч рукама око паса и диже га у вис, да га дигне себи на рамена. Овај се прелијева у његовијем рукама као мртав, те дизање постаје теже, али ако је онај, који диже довољно снажан, ипак без тешкоће дигне дотичнога на рамена.

в) Дизање крге. Играч, који ће се дизати, сједе на тле, прекрсти ноге и ухвати се рукама за ножне палце. Онај играч, који ће дизати, дође овоме са леђа, провуче му руке испод његових рука, те му на тај начин обухвати тијело сприједа са рукама на леђа састављеним и сад га диже. Овај се напреже, да буде што тежи, али, ако је онај који диже снажан, то овога диже на своја рамена тако, да му ноге иду напријед; но при том он не смије пустити палце ножне из руку, него се мора чврсто држати. Тек пошто му је стражњи дио тијела претурен преко рамена, пусте се ножни палци, ноге се опруже и овај, који је дизан, дочека се на ноге на тле, пошто га је онај, који је дизао, претурио преко свога рамена.

г) Дизање кабала. Двојица играча сједу један поред другога у истој позитури као и при дизању крге, то јест, са прекрштеним ногама и рукама, ухваћеним за ножне палце. Трећи играч стане међу ову двојицу, ухвати десног десном руком а лијевог лијевом руком за пасове, са којима се дотични опашу, и сад их диже у вис до свога паса. Кад их је издигао до свог паса, окрене се три пута око себе у кругу и опет дотичне спусти на тле.

д) Дизање бисага. Два играча сједу, један према другоме, а трећи леже међу њих потрбушке, т. ј. са трбухом тлу окренутим. Они што сједе пруже преко овога ноге један другоме, тако да ноге једнога дођу међу ноге другога, те сад чврсто држе ноге један другоме. Онај што лежи, полако се сад почне дизати и

ону двојицу диже на својим леђима. *(Слика 21.)* Пошто се је већ дигао толико, да му није потребно опирати се на руке, рукама придржава ону двојицу на леђима, док се види, да би се могао сасвијем исправити, те се опет полако спусти на тле.

Слика 21. „Дизање бисага".

При свијем наведенијем врстама дизања, дижу се особе мушке, којих тежина износи од 80—100 килограма, а евентуално и више; разумије се тежина једне особе, а та тежина постаје за дизање још тежа, према врсти дизања и вјештини особе, која се диже.

Скакање.

Скакања има више врста и то: скакање с мјеста, из прискока, из трке, а скаче се у дужину и у висину; онда се с мјеста и из прискока скаче са камењем и без камења. За скакање се треба учустити, т. ј. скинути горњу одјећу, изути обућу, утегнути се појасом, како при скакању не би скакач прснуо.

Најобичније је скакање с мјеста. Онај, који скаче стане на одређену биљегу или пик, са ногом уз ногу; руке стисне и махне с њима два три пута и онда скочи. Мјесто, гдје су биле пете кад је скакач скочио, забиљежи се и зове се биљега. Сад скачу остали учесници у скакању редом и сваки се скок биљежи са потезима или шарама на земљи. Кад су се скакачи измијенили, онај, који је најдаље скочио, престаје скакати, док му који доскочи, а кад му је доскочено или случајно и прескочено, онда скаче поново и то натјецање траје, док се учесници освједоче, да се не може даље.

Има случајева, гдје два или више скакача упореде скакање, па не може један другоме да измакне, а ипак сваки мисли, да је побједа његова, и у том случају, метне се нож, са оштријем горе окренутијем, на најдаљу биљегу и онда се скаче. Онај, који пренесе ноге преко ножа, побједитељ је. Но како је ово скопчано са опасношћу, да се нога одсијече, то ово раде само смјелији скакачи.

При скакању из прискока, измакне се скакач за један метар од првога пика, са кога се скок броји, па у мањем скоку скочи на пик, а одавде у снажном скоку одмах скочи даље, колико више може. Онај мањи скок зове се прискок, те се по томе и скакање зове из прискока.

При скакању с мјеста и из прискока, неки скакачи узму у обје руке по један камен до једног килограма тежине, с њима стану на биљегу, замахну рукама

неколико пута и онда скачу, а при скоку или оно камење баце за се натраг, или им остане у рукама. Овај скок, а нарочито из прискока, може бити дужи од скока без камења, али се не цијени толико, као овај пошљедњи.

При скакању или скакач носи ногу уз ногу, усправно од осталог тијела, и онда, гдје му ноге пану, ту и скакач остане стојећи; или избаци ноге у веома косом правцу напријед, те при скоку или падне натраг са доњијем дијелом тијела, или подметне руке и остане у пола лежећи. Овакав скок зове се подметање и он нема вриједности, јер се не броји, гдје су пале ноге, него гдје је скакач сјео или гдје су му биле руке при паду.

При скакању из трке, скакач се измакне од пика 10—20 корака, те у кратким корацима а са стиснутим рукама, трчи према пику, а кад је близу пика, гледа да умјери кораке, како ће му доћи велики скок са десне ноге, и са пика скочи у снажном скоку напријед. При сваком скакању у дужину пази се нарочито на то, да се не пренесе нога преко пика, са кога се скаче, јер ако је то и у најмањој мјери учињено, скакач је, како народ вели — преср'о и скок се не броји.

Скакање у вис бива с мјеста и из трке, а скаче се обично преко појаса, који двојица држе затегнут на висини свога тијела, као н. пр. на пâсу, рамену или глави, већ која се висина хоће да прескаче. При оваком скакању сваки скакач скаче одакле хоће; дакле пик се не обиљежава, јер је главно, да ли ће се прескочити одмјерена висина, а они који држе појас, морају бити обазриви, да пас пусте, ако виде да скакач не може прескочити, него би му запеле ноге за појас. Обична висина, коју момци прескачу, јест висина човјека од 1·85 *м*, а често пута прескачу и коња, али скокови у овој висини обично су из трке.

При скакању у висину почне се скакати у ниже, н. пр. прескаче се висина паса, па се онда све подиже, док дође на врх главе, јер се у тој постепеној висини, скакачи ослободе и извјежбају у прескакању.

Има још један начин скакања и то је скакање сједећи, које је најтеже и најопасније. Скакач сједе са прекршћеним ногама, ухвати десном руком ножни палац од лијеве ноге, а лијевом руком, палац десне ноге и тако скаче напријед, преко капе или са кревета на кревет преко увале, која је међу креветима. Смјелији момци скачу и преко ханџара, чије је оштро горе окренуто, те је овај скок врло опасан, пошто је скакач у опасности, да би се могао посјећи у случају да тијело не пренесе преко ханџара.

Рвање.

Рвање је најобичнија забава на свакоме састанку младежи, јер то је најпоузданији начин, да се измјери снага појединаца.

Рвање бива овако: рвачи дођу један другоме, прси у прси; међу њих се метне какав штапић, до кога мора и један и други рвач стати; издигне се лијева рука, а десна спусти; саставе прси уз прси, савију руке један око другога и рвање отпочиње. Рвачи се окрећу један око другога, омахивају сад десно сад лијево, издиже један другога и навире један на другога, да га сломије у пасу и обори на леђа. Руке су стегли један око другога свом снагом, те слабији брзо клоне под стегом рука свога противника, и сад га овај издигне у вис, превије га десно, лијево или натраг, и обори на тле. Ово се рвање зове рвање у коштац и не може се рећи, да у њему хитрина и окретност понешто не помаже, али свакако снага одлучује, јер нејачи и поред хитрине обично подлегне, јер према правилима у овом рвању не смије бити подметања ноге, нити икакве варке или пријеваре.

Други је начин рвања тако звано: слободно рвање. У овом рвању рвачи ухвате један другога слободно, обично за пасове, а могу и руке савити, те се боре, како који умије и зна, служећи се разним варкама као: подметања ноге, заплетања нога, превијања преко бедре, па и претурања преко себе. У овоме рвању често пута рвачи обарају један другога на једно или на оба колена, али се опет дижу, не пушћајући из руку један другога.

Кад-кад при рвању оба рвача пану на тле, један уз другог и онда се то зове: пијеваца, те поново устају, хватају се и рвање се наставља.

При рвању побједитељ је онај, који обори другог рвача да пане леђима на тле, а овај по њему и остане на њему, јер ако је побјеђени окретан, па у моменту падања претури горњег рвача преко себе, опет није побједа горњег рвача.

У рвању не одлучује побједу једно обарање, него се рвачи рву три пута, па ко два пута обори, он је побједитељ.

Јачи са нејачима рву се још са једног па и са оба колена, т. ј. јачи се рвач спусти на једно или на оба колена и онда се рве са нејачим рвачем, који се рве стојећи. При овом се рвању рачуна, кад се пане на једно колено за половину снаге од стојеће, а на оба колена само једна трећина стојеће снаге.

Уметање.

Готово да нема дневног састанка, на коме се не би мушки бацили камена с рамена, или се уметали, како се то бацање обично зове. Камен, са којим се умеће, зове се уметаљка. Уметаљка има лака и тешка а умеће се на више начина, као с рамена, омаучке, испод себе, окрчке и са главе, а умеће се с мјеста, из прискока и из трке.

Мјесто, откле се камен баца, зове се пик, а гдје пане, зове се биљега и обиљежава се или са каменом или се побије у биљегу кратки шиљак.

Уметачи свуку са руке, којом се умећу, рукав од хаљине или гуња, ако им смета, изују обућу, стану на пик, држећи на руци уметаљку прислоњену уз главу. Лијева нога — а код неких и обје ноге, како се већ ко навикне — је на пику а десна се одмакне за корак натраг и онда се скочи том ногом једном или два пута напријед и натраг, не помичући лијеве с пика; па се онда прикупи десна к лијевој снажно и камен се баци напријед.

Ово је бацање с рамена, које се највише цијени. Бацање је из прискока, кад се са обје ноге начини скок до пика и тек тада камен баци.

При бацању из трке уметач се измакне 15—20 корака од пика, затрчи се према пику, а кад је стигао на пик, баца камен.

При бацању окрчке уметач, стојећи на пику, држи камен у руци одмакнут од главе, те га испруживши руку баца напријед; а при бацању омаучке, камен се држи покрај себе, омане се с њиме око себе, са једном или са обје руке, како је већ камен тежак, и онда се баца напријед. Окрчке и омаучке може се бацати само са лаком уметаљком, а прави уметачи тијем се уметањем никад не служе.

Кад се баца испод себе, уметач се раскрочи на пику, узме уметаљку у обје руке међу ноге, погевши се за њом, махне с њоме испод себе и баца је.

Са врло тешком уметаљком, обично од 40—60 ока, умеће се с главе, а из трке. Двојица дигну уметачу камен на главу, он га прихвати са обје руке измакне се неколика корака од пика, затрчи се и са пика баци камен са обје руке.

Осим уметања са уметаљком био је прије обичај да се баца са маљем и са њускијом, а данас је то бацање готово заборављено.

При бацању маља поступало се је овако:

Бацач би узео маљ од 10—20 ока тежине за држак, на који је маљ насађен, стао би на пик, омахнуо маљем око себе неколико пута и онда га бацио из једне или пак из обје руке.

Тускија се је узимала руком преко сриједе и бацала тако, да се предњијем крајем забоде у земљу, те је то бројано за биљегу.

При свима врстама уметања и бацања побједитељ је био онај, који је даље бацио, а ако је неко некоме пребацио више од малог корака бројало се је, да му је пребацио укоп, мање пребацивање звало се је корак, онда стопа или табан; пријечка, т. ј. ширина ноге, и прст, а то је опет размак од ширине прста.

Уметање, нарочито тешком уметаљком, доста је сигуран начин мјерења снаге, па зато се и цијене они људи, који пребацују или одбацују уметаљком, као врло јаки и дика је и понос цијеле породице, када у њој има добар уметач, који другима пребацује, па и село се или и цијела опћина на зборовима поноси са такијем људима.

Трчање.

Трчање је двојако: пјеше и на коњима.

За пјешачке трке, које су се приређивале за награду, тркачи се учусте и на један дан прије међу олово око нога и носе га све до онога часа, када ће се трчати, а онда га скину и трче. Овако се је приправљало за јавне трке, дочим је млађарија радо кушала брзину на сваком састанку, па се зато само изује обућа, загрну голе ноге до изнад кољена, свуче горње одијело, и пошто су се тркачи поређали на одређени знак, сви би потрчали одређеном циљу и онај је најбржи, који томе циљу први дође.

Пјешачко трчање било је прије врло често, а данас је врло ријетко; некада се је цијенио онај, који је на тркама био први, као и они, који су прескакали и претурали уметаљком, а данас се брзци не цијене ни у што, а ваљда зато, што је већ и само вријеме донијело толико ствари, да су брзе ноге постале сувише.

Трчање на коњима предузима се данас само зато, да се измјери брзина коња, али до скора, па често и данас, сеоски момци похватају алану (младе коње) и утркују се, колико да измјере брзину коња, толико да се и они огледају, који се боље држи коња и који је сигуран на коњу, кад прави скокове у разнијем правцима. Добар јахач или бињеџија и данас се цијени, те је у народу и та вјештина као нека врста јунаштва.

Јахе.

Играчи се подијеле на двије групе, па тегле сламке или бацају брушке, који ће бити доњи, односни коњи, а који горњи — јахачи.

Које играче запане да буду доњи, скупе се у круг, јахачи им се попну на леђа, те игра отпочиње у пружању и погађању прста.

Прсти имају своја имена и то: палац = јач; кажипут = кач; средњи = буљукач; прстењак = копље; мали прст = буторељa. Три средња прста скупа зову се: штица. Један од јахача пружи један или више прста, како хоће и пита: „или јач, или кач, или буљукач, или штица или мала буторељa?“ Доњи сад погађа, па случајно ако погоди, јахачи сјашу и скупе се у круг, а они, што су били доњи, узјашу и игра почимље, као и прије, а ако не погоди, онда други јахач пружа прсте и пита као и први и тако редом, док који од дôњих погоди.

Играчи не понављају вазда оно „или“; они се толико извјежбају, да им језик лети, па само вичу: „јач, кач, буљукач, копље, штица, мала буторељa?“ а уз то

јахачи пазе, да главе у дољих буду погнуте, како не би видјели, колико се прста пружа. — Игра се продужује по вољи играча.

Жаба.

Ову игру играју одрасли, а могу је играти и дјеца. За њу су потребна четири играча, те два падну на руке и кољена један уз другог, окренувши главе један доље, а други горе. Друга двојица слубе се један уз другог тако, да један стоји на глави, а други као и обично на ногама, те су један другога чврсто ухватили рукама по сриједи тијела око појаса. Кад су се овако ухватили, онај што стоји на ногама, пође натрашке и носи онога што стоји на глави, док дође до оне двојице, па сад полако пане наузначке по њима, претури се преко главе и сад се онај, што је стајао на глави, дочека на ноге, дигне се и сад он стоји на ногама, а други му, који је прије стајао на ногама, сад стоји на глави.

Сад опет он пође натрашке, пане наузнак на ону двојицу, што стоје побаучке, претури се преко главе, те сад онај, што је био главом доље окренут, дочека се на ноге, а ономе, што је био на ногама, глава дође доље окренута. Овако се понавља неколико пута, па онда, они што су се претурали, пану побаучке, а они што су били побаучке, ухвате се као што су они били прије, т. ј. једноме глава доље, а ноге горе, а другоме ноге доље, а глава горе, те се ови преко њих претурају.

Како је ова игра скопчана са тежим тјелесним покретима, то се у њој такмаче многи момци, пробајући, који ће се пар од кога хитрије кретати и претурати.

Тењ, тењ!....

Одабере се неколико играча, па један од њих чучне, а мајстор гони другог играча са туром око оног, што је чучнуо и виче: „тењ! тењ! тењ!“ и гледа, да га

Слика 22. „Тењ, тењ!...“

ошине туром. Овај бјежи и слуша, када ће мајстор почети ријечи: „биња ми се, биња ми се на по сењ!“ Кад је мајстор почео говорити те ријечи, играч, који бјежи,

гледа згодну прилику, па на мајстореве ријечи: „на по сењ!“ скочи на онога играча, што чучи, и положи се по њему. Мајстор сад из групе одабраних играча пођера другог играча: „тењ, тењ .... бијња ми се, бијња ми се на по сењ!“ Овај бјежи, јер ако га мајстор стигне и удариће га, па на пошљедње мајсторове ријечи, скаче на ону двојицу. Сад долази на ред трећи играч, и тако редом док сви играчи узјашу један на другог у једну гомилу. Али, како онај најдоњи држи свију њих, то игра мора брзо тећи, а на ту брзину гони мајстор са туром. *(Слика 22.)*

Када су сви на једној гомили, устаје онај доњи, бјежи око гомиле пред мајстором, и узјахива на гомилу и тако редом почевши од дôњега, опет се сви измијене. Када се играчи уморе, игра престаје.

Овнова.

За ову се игру одаберу три играча; један се начетвероножи, т. ј. стоји на ногама и рукама и преко тога ће се главама тући као овнови. Друга два играча пану такође на ноге и руке око овога тако, да су им главе једна према другој. Један метне главу на играча, што је међу њима, а други се измакне натраг и онда се залети, да својом главом удари у главу онога, али тај, чим види да ће им се главе сударити, побјегне са главом под играча, те се не сударе. Сад се он измиче, а чека га онај први, али и он побјегне са главом под начетвероноженог играча. Тако се то понавља више пута, али се ипак ријетко кад ударе главама.

Слика 23. „Овнова“.

Ова се игра игра још и на овај начин: Провуче се дрво кроз рукаве од двије хаљине, и таке хаљине метну играчи на главе и сад се четвероношке измичу и залијећу један на другога, те туку главом у главу. *(Слика 23.)*

Игра престаје, кад један играч буде погођен.

Зуке.

У овој игри учествују три играча, који стану у једном реду; средњи раскорачи ноге, те му један играч стоји код једне њоге, а други код друге. Ти играчи држе лијеве руке на десницјем образима, са длаком на изван окренутијем, а средњи се полегути, скупи руке на уста а шиче у њих као мачак, или зучи, гледајући на играче и варкајући се с њима. На један пут се нагне према једном играчу и удари

га руком, по оном образу, гдје му је рука, па се хитро повије на другу страну, јер ударени играч гледа да ударац врати, али тај ударац смије бити само по глави. Тако се то понавља више пута, те који играч није врло обазрив и хитар, да може ударац дати и у истом моменту ударцу избјећи, тај буде добро бијен.

Како који играч сустане у игри, измиче се, а на његово мјесто долази други.

Претурања.

Одаберу се два играча; један се опрући, пâне на ноге и руке, па се тако начетвероножи. Други му се ухвати рукама за појас, погне се по њему, и клизне се низа-њ к стражњему трупу и главом замакне испод ногу начетвероноженога, па се ногама усправи и стоји уципљен. Кад у тај положај дође, сад се враћа натраг

Слика 24. „Претурања".

и једном се претурио. Но многи немају толико снаге и вјештине да се могу уципљено одржати, те им ноге и стражњи труп посрне и тада играч пане на леђа. У том случају играч се озлиједи и према томе не може се ни натраг повратити, што на ново не би покушао претурање. *(Слика 24.)*

Вјештији играчи могу неколико пута изасебице претурити се, остати уципљен и опет се натраг повратити, а који нема довољно виткости и хитрине у тијелу, тај се обично сваки пут нађе са леђима на тлима, што онда међу присутним изазива смијех, шалу и подругивање неспретном играчу.

Јаловице.

Један играч сједе на столицу, а други се начетвероножи пред њим са главом у крило овоме; овај му метне главу у своје крило тако, да очима не ће видјети ништа, шта се око њега збива. Остали се играчи измакну и у трку скачу један по један на леђа начетвероноженога играча и ту остају јашући. Онај што држи играча са главом у крилу пита овога: „ко је на теби?" „Јован Николић!" погађа он и ако је погодио, сад тај играч долази на његово мјесто, то јест, скачу на њега. Ако ли није погодио, онда онај сиђе с њега, па скачу поново, а скачу све дотле, док погоди.

Игра траје по вољи, а често у њој учествују како млађи, тако и старији играчи.

Мјестимично се ова игра игра и на тај начин, да онај, чије име спомене, они што се на њ скаче, ако није тај баш на њему, одмах се нагне за првог играча,

те се сад и преко њега скаче док се на првог узјаше. Како је у гомили играча тешко погодити, ко је на њему, то буде читава поворка начетвероножених играча, преко којих сад други играчи прескачу. Вазда, кад један играч погоди, ко је на њему, устају сви, а онај погођени долази, те се на њега скаче и игра се тако наставља.

Бити међеда.

Привеже се уже за греду, да му два краја дохватају до доњег тавана; на крајевима се заметну петље, у које играч увуче ноге. У рукама држи двоје дрвљади, те пане потрбушке опирући се на ону дрвљад мјесто на руке. *(Слика 25.)* На мјесто,

Слика 25. „Бити међеда".

гдје су ноге, метне се капа и он се сад измиче натрашке, да дође ближе капи; идући тако, опире се на једно дрво, држећи га у руци, а другом руком и дрветом треба да испод себе погоди капу, или да је фрцн — како то играчи реку.

Измичући се тако натрашке, присутни га питају:

— Ђе си крен'о

— У лов — одговара он и застане.

— На што?

— На међеда!

— А ђе ти је пушка?

— Ево је! — одговара играч и дигне једну руку, те се удари по рамену, као да покаже да му је ту пушка. Ако то изврши а не падне, питају га даље:

— Ђе ти је торба?

— Ево је! — и покаже на леђа

— Ђе су ти фишеци?

— Ево их! — и прихвати се за пас.

— А ђе су ти керови?

— Ено их! — и покаже на сијелдије.

— Па на међеда си кренуо?

— Бели вала!

— И убићеш га?

— Хоћу, хоћу!

— Е де, да видимо!

Играч сад гледа, да оним дрветом дохвати капу и фрцне је с мјеста. Но то је врло тежак посао, јер играч виси са ногама о конопу, а опире се само на оно кратко дрво у једној руци, а са другом показује оно, што га играчи питају.

Који играч покаже све и фрцне капу с мјеста, тај је јунак, јер је убио међеда.

Има још један начин, да се бије међед и без конопа, и то овако: играч леже потрбушке и опружи се; гдје му је глава била, ту се метне капа и играч се сад повлачи натраг, ослањајући се на руке, односно на кратко дрвеће, што га има у рукама и на ножне прсте.

У томе повлачењу му стављају питања, као и у првом начину играња, и он мора да одговара и показује, а најпосље мора капу с мјеста фрцнути, т. ј.: помакнути и тада је убио међеда.

Бити међеда зове се ова игра зато, што је њу врло тешко извести, те се многи врати разбијене главе и стучена — крвава — носа, као да је ишао у лов на међеда.

Дизање мртваца.

Ова је игра стара и прилично раширена у Горњој Херцеговини, а нарочито у Гацку, и то махом по селима. Сељаци јој приписују неку тајанственост и моћ, па тешко казују ријечи, које шапућу над опруженим човјеком — бива мртвацем, јер ако то кажу, — они веле — ријечи ће изгубити своју моћ и мртвац се не ће моћи одићи. Према томе та је њихова формула као и оне у бајању, заварчивању и салијевању страве, јер се и за њих вјерује, да губе моћ, ако се другоме саопће.

Игра се игра̂ овако: Један играч легне на леђа, укочи се као да је умр'о — мртав. Четири играча — који ће га дизати — дођу и стану око њега, по двојица са страна. Сагну се и подвуку по један прст — кажипрст — од сваке руке под укоченога и стану шаптати над њим један другоме на ухо. При томе — како они веле — морају дотични играчи бити озбиљни, не смију се смијати, нити о чему другом мислити, но само о томе, шта раде.

Први ће играч — а то је мајстор — на ухо ономе до себе: „Ко је ово?“, а то шапну сви, један другом на ухо, али тако да не чује ни онај, што лежи.

— Мртав човјек! — шапуће мајстор, а и они други све један другоме на ухо.

— Шта ћемо с њиме? — Да га копамо! — Ђе ћемо га укопати? — У вилино гробље! — Ко ће нам помоћи? — Виле ће нам бити на помоћи!

Пошто је сваку ову ријеч шапнуо сваки, један другоме на ухо, тад мајстор звизне[1]) и у један мах сва четири дигну мрца у вис, тако лахко — на четири прста — као да је перо — како играчи веле. Кад га издигну у вис, онда га дочекају на руке и спусте, јер би се иначе дотични играч убио.

Код другијех је та формула опширнија, јер настављају:

Ко ће вилама? — Ђаволи! — А ђе су? — У високим гредама! — Дај да их зовемо! — Нека носе овог мрца! — Ђе ће га? — У ђаволье језеро! — Ђе се ђаволи копају! — Нека га ђаволи носе.

И овдје мајстор звизне, те дигну мрца у вис, као што је прије наведено.

Неки опет иза „вила“ говоре овако:

— А ко ће вилама? — Мудри Соломун!

Мајстор звизне и дигну лежећег.

---

[1]) Овај звиjук пушта се некако кроз заобљене усне, а отегнуто.

Но поред све тајанствене моћи шапутајућих ријечи, лежећи се често омакне и лупне о тле, па се онда пиљше за убоје на леђима! А они, што га дижу, онда криве њега, као да није био потпуно укочен, него се макнуо и морао је пасти!

Дерање јарца.

Јарац се може дерати само на препријеченом дрвету, а неки га деру и на пруженом ужету; али је ово пошљедње много опасније и теже, јер је уже танко, а уз то се треска и увија.

Дрво или уже, на коме ће се дерати јарац, мора бити високо над главом играча, да га не може ни руком дохватити. Играч поскочи у вис, ухвати се рукама за дрво, хити се ногама и доњијем дијелом тијела те се и ногама прихвати за дрво. Сад је прихваћен и ногама и рукама, но, пошто је запео ногом за ногу око дрвета, отпусти руке и спусти главу са цијелијем тијелом, да виси стрмоглав, држећи се објешено о ногама. Кад је играч постојао, тако стрмоглав висећи, неколико тренутака, опет подигне главу, са рукама се прихвати за дрво, ноге отпусти, и кад је усправно стао, висећи о рукама, пусти и руке, те је игру потпуно извршио — одр'о је јарца.

Сад игру наставља други, те се млађарија намеће, ко ће боље и вјештије игру извести.

*

Осим ових игара има их у нашем народу још доста, као: ударање ногом у горњи таван; стајање на глави на кућној ласшавици или шљемену; ходање на глави помоћу рука и т. д.; — али радња би се одуљила и одвише, кад би се све ситнице описале.

VI. Дјечије игре.

Дјечијих игара има врло много, како на селу, тако и у вароши, али је већина тих игара описана у нашем „Школском Вјеснику“, као и у појединим посебним књигама, те би сувишно било, да се са тијем играма опширније бавимо. За то смо се ограничили само на ове неколике игре, које су занимљивије, те их и дјеца најрадије и најчешће играју.

Кадије.

Ова се игра особито на селу игра, а најрадије је играју чобани чувајући марву.

Један између играча одреди се за кадију; њега сједу и вежу му по једну каницу за једну и другу ногу. Онда одреде двојицу за керове и свежу им руке онијем каницама, што су везане кадији за ноге. Један играч буде зец, те оде даље од кадије, а остали су хајкачи. Још се одреди пик, докле зец може бјежати пред керовима. Сад хајкачи стану хакати, а зец повири; у то један завиче кадији. „ај кадија, ено зеца! ај ено зеца! пуштај керове! хај! држ лисо! држ бизо! ха .... а .... а!“ Керови на то стану лајати и штектати, као да гоне зеца, па се отимљу, али како су привезани за ноге кадији, превале кадију и стану га влачити, трчећи за зецом *(слика 26.)*. Зец побјегне према пику, а керови притуже, да га прије ухвате, те влачећи кадију за ноге, одријеше канице с рука, те јурну за зецом. Ако га ухвате прије, него ли је стигао пику, онда га дрљу и влаче, као керови

кад улове зеца; ако ли зец прије стигне пику, онда се керови врате, јер је зец утекао.

Игра се не понавља, јер не ће нико да буде кадија, осим ако се кадија бира брушкама, т. ј. кадија мора бити онај, који извуче брушке за то, а брушке влаче

Слика 26. „Кадије".

сви играчи. На тај начин игра се понавља више пута, и кадија бива онај, који извуче брушке за то.

Алаге.

Играчи се подијеле на двије странке и бацају „сухо, мокро?" и која странка погоди, она јаше на противној странки. Јахачи пруже по вољи прсте од руку и вичу: „Ала, ала, Алаге! дигоше му чалаге! Ач, бац, буљукач, бутерези — ђумприц!"

Доњи сад погађају, колико је прста пружено у јахача, а морају сви имати једнако, па ако погоде, јахачи сјахивају, а доњи узјахивају на њих, те се игра продужује на исти начин. Ако ли не погоде, ови и даље јашу на њима, пружајући прсте уз горње ријечи, а доњи погађајући.

Топуз-града.

Дјеца се подијеле на двије странке на тај начин, да двојица дијеле цијелу дружину, мећући један другоме наизмјенце по два играча, од којих онај што бира, одабере једнога, а други остане другоме; те сад онај мође, а овај бира.

Кад је дружина подијељена, подијеле се на двоје, те се сад или камењем, или цртајући дрветом, обиљежи круг, и то се зове град. Сад се баца плочица са једне стране пљувачком наквашена, те онај, који баца виче: „сухо, мокро?" а један из друге странке погађа. Ако је погодио, шта је на плочици, кад је пала, било горе: сухо или мокро, онда та странка крије топуз (лопту), ако ли није, онда крије друга странка.

Странка коју је запало, да крије лопту, окупи се мало на страну, ту један узме лопту, сакрије је у њедра држећи је у руци, али и сви други држе руке у њедрима, као да је лопта у сваког. Друга се странка окупила у град и чека, чувајући се и угињући се, да онај, у кога је лопта, не би погодио њоме кога у граду. Они се разреде око града, па замахивају на ове у граду вичући: „држи ми се држи! и најпошље онај, у кога је лопта, тргне лопту и гађа кога у колу,

па онда сви у највишем трку бјеже од града. Један од оних у граду брже дигне лопту и гађа с њоме за оним, што бјеже. Ако лопта погоди некога, или ако онај,

Слика 27. „Топуз-града“.

што је имао сакривену лопту, није погодио никога у граду, онда та странка иде у град, а она из града крије лопту.

При томе имају правила, која су подједнако обвезна за обје странке. Тако онај, који гађа изван града, не смије прекорачити границе града, јер, ако је прекорачи, не броји се, те се рачуна, као да није ни погодио. Тако исто и они, кад гађа из града, не смије из града изаћи. Ударац лопте броји се само у лету, а никако, кад лопта одскочи од земље.

Копилића.

Ископа се у земљи онолико рупица, колико је играча, и те рупице зову куће, а морају бити у водоравном правцу једна до друге. Од кућа један корак далеко начини се пик и то према средини реда, у коме су куће, од пика до кућа поравна се земља добро, да се лако може лопта ваљати. Према средини реда рупа са стране, начини се једна повећа рупа, која се зове копилица. У тој рупи држе се камичци — пиљци, који се зову копилићи, а има их толико, колико и играча.

Све то изгледа овако:

II. = пик; *1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12* = рупице или куће; круг *K* = копилица, а у њој тачке = копилићи.

Кад је све то готово, један од друштва зажмури, а двојица га држе, да не види кућа. Други стоји код кућа и пита га „чија је ово?“ т. ј. чија је кућа, за једну по једну, али не редом, а он казива, да је та кућа тога и тога играча. Пошто су све куће подијељене, скупе се сви играчи и сваки стоји код своје куће. Чија је прва — број 1 — тај узме лопту и ваља је са пика; у чију се кућу

ува̀ља, онај је хитро узме и бије, кога прије може од играча, а наравно, да се ови чувају, да никог не погоди. Кога погоди, узму пиљак из копилице и метну у његову кућу, а ако пе погоди никога, метну њему пиљак у његову кућу. У чијој је кући пиљак, тај је добио копилића.

Сад ва̀ља лопту онај, чија је кућа број 2, те се поступа као и прије; то се понавља тако, док се у једној кући нађе уговорени број пиљака — копилића, на пр. 5 или 10 пиљака. У кога буде уговорени број копилића, тога воде на мушкет, т. ј. он стане на једно мјесто, а сви га играчи ударе по једном лоптом — лако или јако — како који хоће; а ко хоће, може му опростити.

Кад су тога метнули на мушкет, игра се понавља истијем редом и начином. Игра се зове: копилића, по копилади, т. ј. незаконитој дјеци, а онога воде на мушкет за то, што он има копилиће, те је интересантно, како и дјеца знају према кривици строгу казну одредити. Игра је дакле дивна, морална лекција и за многога одраслога човјека!

Лопте — јахе.

Играча мора бити паран број те се парови одаберу. Пошто се одаберу ко ће с киме, онда сваки играч у пару иде један према другоме на тај начин, да први метне десну ногу пред лијеву и викне: јардум! Други играч са друге стране исто тако метне ногу пред ногу велећи: бурдум! Тако идући један према другоме све по реду мећу ноге и вичу: јардум и бурдум. За чију ногу остане најпослије простор, па да се ноге састану, тај јаше на свога друга.

Кад су сви узјахали, скупе се у коло у неком размаку, узму лопту и баца је један другоме, онако јашући, а онај, коме се баца, хвата је у руке, вичући један другоме: „држи, хватај!“

Бацајући лопту тако играч играчу по реду и хватајући је у руке, обреде се три пута, те сад пројахивају коње, мијењајући се с мјестима, и опет настаје добацивање, узвикивање: „држи, хватај!“ и хватање.

Но падне ли лопта при добацивању, онда горњи брже боље сјашу, растрчу се на све стране бјежећи, а један од доњих, који прије згради лопту, гађа их, па ако кога од њих погоди, онда се они окупе у коло и погну се, те сад доњи на њима јашу. Не погоде ли ни једнога, то опет јашу они, који су и прије јахали и игра се наставља добацивањем и хватањем лопте, као и прије.

Особита је ријеткост, да се у добацивању лоптом три пута обреде; обично лопта падне прије, јер су јахачи размакнути, те се онда у игри често сјахива, трчи, гађа и опет скупља и узјахива.

У гађању треба лопта да згоди у лету, а не оскочке, јер се не броји.

Со́ле.

Ова се игра игра на равној и пространој ледини, а игра је обично пет играча.

Прије свега ископа се јама, која се у игри зове „казан“; около казана ископа се пет рупица за пет играча, и зову се ку́ће. Од казана до $2^1/_2$ метра далеко обиљежи се пи́к. Код казана се посади обло дрво, округло као лопта, и то се зове со́ла или кр̂ма. Играчи узму штапе, који се зову шукаре, оду на пик и сад са пика гађају у солу. Ко погоди у солу или у казан, или буде најближе тога, тај добија ку́ћу. Чија удари најдаље од казана, тај нема ку́ће, него ва̀ља со̂лу. Сад овај узме шукару у лијеву руку, а солу у десну и гледа, не би ли је

убацио у казан, но то му остали бране. Сваки од играча притисне своју кућу ногом, у рукама држи штап-шукару над казаном и чека солу да је одбије *(слика 28.)*. С тога их онај заварава замахивајући руком, као да ће солу бацити,

Слика 28. „Со́ле".

па кад види најбољу згоду и баци је. Ако је убаци у казан, онда они, што су чували казан, мијењају кућe, па у тој промјени гледа и онај, што је солу бацао, да угради једну кућу, те онај, који остане без кућe, ваља или баца солу.

Не убаци ли солу у казан, но му је одбију, тада он за њом трчи и ваља је шукаром, да је ваља у казан, не би ли играчи почели мијењати кућe, да и он угради једну. Кад му је не даду ваљати, опет је узме у руку и баца је, а при бацању сваки пут виче, као да ваби овце: „Птржј сола! ђе ми пала, ту ми и остала".

Ако је нико не дохвати шукаром, онда, ма гдје пала изван казана, вели да је сола мртва и не смије му је нико одбити, јер ко мртву одбије, он је мора ваљати а онај који је бацао, поклопи његову кућу. Мртву солу смије сваки шукаром дохватити, али је не смије превалити; ко је превали, тај је ваља. Чувар соле често обиграва *около ње, дохватајући је шукаром, не би ли тако намамио играче, да и они дохватају* до ње. Завара ли он играче, па окрене шукару и дохвати солу танкијем крајем, а то не учине и остали, онда морају мијењати куће, а тада и онај, који је солу ваљао, гледа да угради себи кућу. Ако сола падне мртва, т. ј. гдје падне ту и остане, чувар одмах виче: „није осољена!" да му је не дирају; је ли сола дохваћена, тада вичу: „осољена је!" и одбију му је.

Ако он одбијену солу стигне и у ваљању је штапом удари и заустави, онда вели: „Живу је убио!" Он ту остави солу, а они му је сви редом гађају; најприје од казана скочи сваки колико може и одатле солу гађа штапом. Не погоди ли је ни један, тада солу ваља онај, који му је одбио; погоди ли је, ваља је он опет.

Овако се игра соле „под ноге," а ако има доста дјеце, онда се игра соле „под штапе", те тада не притискују кућe ногама, но у њима држе врхове штапа. Онај који ваља солу, вреба, који ће од играча дићи штап, да је одбије, да он згради кућу његову, т. ј. да он свој штап ували у његову кућу, а он онда ваља солу.

Код игре „под штапе" нема да се бије жива сола, но чувар за њом трчи и опет је ваља, а да је не насади, да му је гађају шукарама. У осталоме се игра као и „под ноге".

Кућа се сваки пут начини онолико, колико је играча, само једна мање, јер играч, који солу ваља, нема куће — нетреба му.

Зеца.

За ову игру треба паран број играча, који се подијеле на двоје, — који ће се крити и који ће тражити. Једно дијете одаберу за кадију.

На кадијино кољено метну сви по прст и кадија дирнувши сваки прст вичe: „Пипе пипавице; худе худавице; кошутан кошутице; бјелушан бјелушице; бјежи зец од мора до мора, до суха јавора; имам брата Сулејмана; суђел; буђел; тараташ; мураташ; терезија; тапија; шмарата; вечи; јечи — зврц!“

На чијем прсту дође ријеч „зврц!“ онога ће се друштво крити. Они, што се не ће крити, сагну главе кадији у крило и зажмире очи, а они други оду и сакрију се, гдје који може. Када су се сакрили, један звизне, а кадија ове пусти, да их траже. Разиђу се на све стране и траже сакривене, па како који кога налази, онако га и гони, а кадија виче: „Бјежи зејо мени! бјежи зејо“, а кад их траже, виче: „Стули се зејо! не бој се зејо!“

Ако угради зец прије кадији, онда је — утек'о, а ако ли гониоц стигне и додирне зеца, прије него ли зец стигне кадији, онда кадија туче зеца туром. Ударајући кадија зеца, пита га: „колико си трна прескочио? колико ријека препливо, тава огребо, кокоши поплашио?“ и т. д. Овако је са свакијем играчом, који не утече прије кадији, него га гониоц стигне.

Ова се игра зове и „Пипе пипавице“, а понавља се по вољи играча.

Клисање.

Играчи се подијеле на двије странке, тако да су од прилике обје стране у игри подједнако вјеште. Ако су у којој страни бољи играчи, то се противној страни надода више играча.

Сад се узме клис, токача и коњ, а то су дрвљад: клис као прст дебео и до 10 *цм* дуг, а токача и коњ до 50 *цм* дуги, а исте дебљине. Коњ се побије у земљу, токача се држи у десној, а клис у лијевој руци. Која ће странка бацати клис, одабере се са „сухо, мокро“, те коју запане; један играч узме клис и токачу те одбија од коња клис токачом, у правцу, који се означи. Противна странка узме дрвљад-чôле, иде у правцу одбијања клиса и тамо чека клис, да га учоли, — враћа натраг, — хвата и гађа коња са њиме. Ако који од играча клис у лету учоли, т. ј. дохвати онијем дрветом-чолом или га ухвати у руке, онда је онај играч, који је клис одбијао мазул, т. ј. он не игра више, него игра други играч из његове странке. Ако ли се клис не учоли и не ухвати, онда један играч клисом гађа коња, а онај, што је клис одбијао, стоји код коња и гледа да токачом одбије клис од коња. Растојање од коња до мјеста, гдје се клис устави, мјери се токачом и кад се у игри наброји двадесет токача, онда се посади токача косо на коња и земљу, те један од играча гађа и ако протури клис између коња и токаче, онда му је то изгорјело, те се на ново игра. Не протури ли клиса, онда играч клис одбије токачом, те сад од мјеста, гдје је клис пао, узјаше она странка, што је клис одбијала, на ону другу странку, те јашу до коња и онда се игра поновно наставља.

Ако течајем игре клисом погоде коња или се клис устави код коња у растојању мањем од дуљине токаче, онда је дотични играч мазул, и коњи — токаче — које је он набројио, изгору, те други играч из исте странке игру почиње и

тако редом, док се сви играчи измијене. А кад се сви измијене, странке се мијењају: ови иду да клис чоле и хватају, а они, што су га чолили, одбијају га.

При одбијању клиса токачом онај, који одбија клис виче: „мöја!“ а то вичу и они, који клис чоле, те ако онај, који одбија клис, не погоди у клис, а рече прије „моја!“ онда поново клис одбија, али за то противна странка има право на сногац, т. ј. клис бацити најприје с ноге, па онда руком. Ако се три пута омакне клис, да се не погоди токачом, тај је играч мазул.

Клис се одбија у правцу, колико се више може, али ако се одбије на страну, те падне изван обиљежених граница, онда је дотични играч мазул.

Клисати се може у јаху и у чи́ве. Кад се игра у јаху, онда странка, која добије, јаше на противној странки, као што рекосмо, а ако се игра у чи́ве, онда мјесто јахе, запара се у лединy парница, која се зове чи́ва, те колико је игара добивено, толико се парница запори.

Која странка којој више руба запори, та је бољa, те подражује другу странку са истијем чивама.

Pazvan-Oglu od Vidina.

(Izvješće francuskoga pukovnika Mériage.)

Priopćio

Vjekoslav Jelavić

(Pariz).

Pukovnik Mériage, čije opširno i zanimljivo izvješće o glasovitomu vidinskom paši Osmanu Pazvan-Oglu malo podalje u cjelini donosimo, bijaše jedan od mnogobrojnih Napoleonovih vojnika, koji, izišavši iz nižih vojničkih redova, znadoše se svojom hrabrošću i okretnošću dobaviti uglednih mjesta u francuskoj vojsci prvoga carstva. Mériage se je rodio u malenomu pokrajinskomu mjestu St. Sauveur-le-Vicomte, 8. jula 1767. Stupivši u vojsku još prije velike revolucije kao prosti vojnik, on je aktivno sudjelovao u mnogim ratovima megju Francuskom i raznim evropskim državama, te se je u njima u tolikoj mjeri odlikovao, da ga u vojni od 1805. već nalazimo kao šefa bataljona. Nakon zaključka požunskoga mira, kojim je ova potonja vojna bila dovršena, Mériage bi imenovan vojničkim attaché-om kod francuske ambasade u Beču, a u maju iste godine bi poslat u misiju u štajerski Gradac. Njemu je bila povjerena zadaća, da od austrijskoga višega činovnika de Bellegarde izradi, da pristaništa Rijeka i Trst budu zatvorena Englezima, s kojima su Francuzi u to vrijeme na neprijateljskoj nozi živili. Osim toga imao je da stupi u uži doticaj s generalom Marmont-om, tadanjim vojničkim zapovjednikom Dalmacije. Pošto je tu misiju kako valja izvršio, vrati se u Beč, gdje je produžio vršiti dužnost attaché-a francuske ambasade.

Početkom g. 1807., pošto Rusi upadoše u Vlašku i Moldavsku, Mériage bi poslat u Vidin s misijom, da održi slobodan saobraćaj s Turskom preko Vidina, da skloni Turke, da spriječe sjedinjenje Rusa i Srba i najposlije, da bude posrednikom izmegju francuske vojske u Poljskoj, turske vojske na Dunavu, te francuske vojske u Dalmaciji.

Mériage je probavio u Vidinu vrijeme do g. 1809., te je učestvovao tada u novomu ratu, što je bio buknuo megju Francuskom i Austrijom. Poslije rata Napoleon mu dade naslov baruna i imenova ga vojničkim zapovjednikom Beča.

Naskoro za tim bi mu povjerena misija, da stupi u pregovore sa srpskim kapetanom Radom Vučevićem, koga su Crni Gjorgje i Srpski sovjet bili spremili u Beč, da ponudi Napoleonu protektorat nad srpskim narodom. I ovu je misiju Mériage obavio na zadovoljstvo svojih šefova. Kapetan Vučević je u istinu nakon toga bio poslat u Pariz u svojstvu diplomatskoga predstavnika srpskih ustanika i ondje se zadržao sve do g. 1814.

Mériage se je vratio u Francusku g. 1811. Već g. 1812 bude on proizveden za brigadnoga generala i kao takav sudjelova u velikoj i za Francuze sudbonosnoj vojni protiv Rusije. Ranjen u bitci kod sela Krasnoje, pade u ruke Rusa i bi poveden kao ratni zarobljenik u Ukrajinu, odaklen se je povratio u otadžbinu tek nakon prve restauracije. Umro je u Parizu 8. decembra 1827.

*

Napoleon je poslao Mériage-a u Vidin u doba, kada se je najozbiljnije počeo zanimati za dogogjaje na evropskomu Istoku. Pri imenovanju vojničkoga agenta u Vidinu njega je rukovodila ista misao ko i pri osnivanju francuskoga generalnoga konzulata u Travniku, koje takogjer pada u ovu periodu. (Gl. naš rad o prepisci Pierre Davida, francuskoga konzula u Travniku, štampan u knj. XVI. „Glasnika zemaljskog muzeja".)

Po objavi rusko-turskoga rata francuskoj su vladi bili postali nedovoljni izvještaji, koje je dotle dobivala od ambasade u Beču i Carigradu, od konzulata u Travniku i od vojne komande u Dalmaciji. Izvještaji iz Carigrada bili su naročito nepotpuni s obzirom na vijesti s bojnoga polja, koje se je nalazilo daleko, na Dunavu, a izvješća s drugih strana bijahu uz to i nepouzdana; jer su bila većinom sastavljena ili po pričanju bosanskoga vezira i njegovih paša ili na osnovu raznih glasova, koje su pojedinci po Bosni pronosili, a koji su često bili vrlo daleko od istine.

Osim toga saobraćaj izmegju Carigrada i glavnoga tabora francuske vojske, od koga se je Napoleon rijetko odvajao, bio je ne samo spor nego i nesiguran, pošto je svakoga časa prijetila opasnost, da bude posvema prekinut sjedinjenjem srpskih ustanika i ruske vojske, koja se je tada nahodila u Maloj Vlaškoj, preko puta od Vidina.

Napoleon je dakle smatrao potrebnim, da negdje na Dunavu pošlje pouzdana čovjeka, kojemu bi bila zadaća, da osigura stalnu i urednu prepisku izmegju njegovoga tabora i francuske ambasade u Carigradu, da prati pomnjivo ratne dogogjaje izmegju Turaka s jedne, te Srba i Rusa s druge strane, da šalje brze, pouzdane i potpune izvještaje s bojišta i napokon — da potiče Turke na što jači otpor protiv Srba, kako bi se na taj način spriječilo sjedinjenje ustanika s Rusima i onemogućila kakova rusko-srpsko-crnogorska akcija u Dalmaciji, od koje se je Francuska ozbiljno pobojavala.

Napoleon se je posavjetovao o izboru takova pouzdanog agenta s generalom Andréossi-em, tadanjim francuskim poklisarem u Beču; a ovaj mu preporuči Mériage-a, koji mu se je činio vrlo sposobnim za ovakovu diplomatsko-vojničku misiju.

Za rezidenciju novoga francuskoga agenta bi odregjena varoš Vidin, jedno s toga, što je preko nje prolazio jedini tada slobodni put iz Carigrada u zapadnu Evropu, drugo poradi toga, što je u Vidinu bilo sjedište silnoga paše Pazvan-Oglu-a, koji je vladao zemljištem, na kojemu su srpski ustanici bili pokušali sjediniti se s ruskim četama.

*

Mériage je krenuo iz Beča u početku februara g. 1807. i stigao u Vidin 20. istoga mjeseca.

U Vidinu proboravio je on do Tilsitskoga mira, poslije koga mu je položaj megju Turcima postao teškim, gotovo opasnim, naročito nakon zaključka saveza megju Rusijom i Francuskom. Hidris paša mu je doduše i po Tilsitskom miru produžio poklanjati raniju pažnju; ali su niži činovnici u gradu počeli poticati protiv njega janjičare i razbojnike, kojih je bila sva sila u Vidinu i okolici ovoga grada. Paša, doznavši za

sve to, savjetova mu, da se ne pokazuje na ulici bez jake straže; ali pošto je više puta pucano na nj iz pištolja, Mériage odluči ostaviti Vidin.

Krajem 1808. pregje on u Vlašku i nastani se u glavnom ruskom taboru, a 25. marta 1809. vrati se u Francusku.

Mériage je u vrijeme svoje misije u Vidinu poslao svojoj vladi veliki broj zanimljivih i važnih izvještaja. Oni su pohranjeni u arhivu ministarstva inostranih djela i u državnom arhivu (Archives nationales). Njegova je prepiska odavno privukla pažnju historičara.

Srpski profesor Ivan Pavlović konsultirao je dio Mériage-ove korespondencije, koja se čuva u državnom arhivu, a neke je od tih dokumenata i objelodanio.

Drugi, veći dio ove prepiske pregledao je francuski diplomata Auguste Boppe i na osnovu iste izradio svoju studiju pod naslovom: „La mision de l'adjutant-commandant Mériage à Widin". Iz te izvrsne raspravice povadili smo gornje biografske podatke o pukovniku Mériage.

Rumunjski profesor Odobescu izdao je takogjer izvjestan dio Mériageove korespondencije, sadržan u arhivu ministarstva inostranih posala. Napokon knjiga g. dr. Gavrilovića „Ispisi iz pariskih arhiva", štampana u Beogradu g. 1904., sadržava lijep broj originalnih pisama Mériage-ovih.

I pokraj toga veći dio Mériage-ove prepiske još je neizdat. Jedan od najvažnijih njegovih izvještaja „Notes sur Paswan-Oglou" ostao je nepoznat. Megjutim on je od velike važnosti.

Taj opsežni izvještaj sadržava čitavu historiju čuvenoga paše vidinskoga, Pazvan-Oglu-a. On je pisan g. 1805., dakle iste godine, u kojoj je umro taj u prvo vrijeme glasoviti otpadnik od sultana, a docnije moćni i bogati paša vidinski.

Istorija Pazvan Oglu-a veoma je prostrana, važna i zanimljiva. Ona je upletena u povjest ne samo Turske, nego i Srbije, Rumunjske, Bugarske, Rusije i Austrije. Ona nije još kako treba proučena. Do danas je objelodanjena gragja o njoj; ali to su sve kratki i nepotpuni podatci. Mnogi su pisani pozno po njegovoj smrti, a neke su pisali ljudi neuki i nevješti da se obavijeste.

U svakom slučaju Pazvan-Oglu nije imao inteligentnijega, pismenijega i savremenijega biografa od Mériage-a, a naročito nije imao biografa, koji bi bio u položaju, u kojemu je bio Mériage, da sazna sve, što ga je o životu toga paše zanimalo i što je vrijedno bilo da se zabilježi.

Izvještaj, ili kako ga Mériage skromnije nazivlje bilješke (notes) o Pazvan-Oglu pisane su u hitrom, konciznom, ali tečnom slogu, koji čini lektiru lakom i ugodnom. Pisac je htio dati svom pričanju široki osnov. On je za to nastojao da po mogućnosti dogogjaje, u kojima je Pazvan-Oglu igrao prvu ulogu, dovede u svezu s najvažnijim faktima evropske politike onoga vremena. Stoga uz vojničke operacije, koje detaljno opisuje, ne zanemaruje on niti diplomatske kombinacije i intrige, naročito pako uplitanje velikih država u unutarnje poslove Turske. Polazeći s toga gledišta njegov je rad važan prilog za historiju istočnoga pitanja. On je time naravski znatno proširio pozornicu, na kojoj se kreće njegov glavni junak, a da ipak uz to potonjega nije umanjio. Mériage je naprotiv vještim rasporegjajem svjetla i sjene divno ilustrirao jake i slabe strane ovoga istočnjačkoga potentata. Muževna svojstva, poimence eneržija, smionost i pronicavost duha nešto su jače istaknuti, tako da u čitatelja ostaje dojam prijatan za silnoga pašu vidinskoga.

U izvješću Mériage-ovu ima lijepih stranica, koje zaslužuju, da svrate naročitu pažnju. Tako n. pr. magistralni, stručnjački opis vidinskih utvrda, zanimljive kulturno-

političke bilježke o Moldavo-Vlaškoj, da i ne spominjemo refleksije o Turcima i o njihovoj upravi, koje posvjedočavaju, da je Mériage bio vrlo oštar posmatrač.

Topografski podatci su mu dosta pouzdani, a o etnografskim može se reći, da uz male iznimke oni pokazuju, kako pukovnik Mériage nije baš ništa više znao, nego se uopće znalo u zapadnoj Evropi onoga vremena o narodima evropske Turske. Ali u tome će naši čitaoci biti bez sumnje bolji sudije od nas.

Mériage je poslao svoj izvještaj Champagny-u, francuskom ministru inostranih posala; a u popratnom pismu izražava on nadu, da će se spis dopasti Napoleonu, iz čega bi se dalo izvesti, da je po naročitoj želji carevoj i bio izragjen.

Mi ga ovdje u vjernome prijevodu priopćujemo.

Bilješke o Pazvan-Oglu i dogagjajima, što se tiču Turske za života ovoga paše.

BILJEŠKE.

Osman paša od Vidina,

poznat pod imenom Pazvan-Oglu, t. j. sin Pazvanov. Oglu znači turski „sin"; „Pazvan" je obiteljsko ime.

Osman Pazvan Oglu, paša od Vidina, jedan je od najpoznatijih ustaša turskog carstva. Ime njegovo prodre u Evropu i svrati na sebe pažnju najvećih vlasti.

Bio je kako smion, tako nadaren talentom i srećan, a osobito mnogo ima da zahvali slučaju. Njegov dolazak do časti i nezavisnost su najznačajnije pojave za turskoga opadanja i bezvlagja.

*

Osman se rodio 1758. u Vidinu, gdje je njegov otac, Omer aga Pazvan-Oglu, uživao dosta znatan položaj, što ga je on opet naslijedio od svoga oca Pazvan-age.

Rodom su bili Bošnjaci iz Tuzle. Jedan od djedova dobi ime Pazvan, što turski znači čovjeka, koji ima da nadzire osvjetljivanje velikih gradova, poimence Carigrada.

Pazvan-aga bijaše se odlikovao u pretpošljednjem ratu tursko-austrijskom. Služio je tada u vojsci vezirovoj kraj Vidina, na čelu znatne čete Bošnjaka i Arnauta, te odbi odjele austrijske, koji zauzimahu veći dio sela izmegju Vidina i Timoka. Jedan dio tih sela, naročito Buršu i Kirsu, dade vezir Pazvan-agi, da nagradi njegove usluge.

Pazvan-aga ostade stalno u Vidinu, gdje ostavi sinu Omer-agi gotov imetak i stečeni ugled.

Omer-aga bijaše jedan od aga barjaktara u pašaluku, t. j. časnik, koji je pod svojim barjakom (zastavom) imao neki broj ratnika, ponajviše Arnauta, koji su vršili i posebnu službu: pratili ga pri svečanostima i čuvali njegova dobra, kad bi kamo otišao.

Bogatstvo i čast cijeni se u Turaka uvijek po vanjskim znacima, pa tako i po množini ratnika, što ih okružuju. Ti ratnici stoje mnogo više iznad raje, jer se svaki Turčin kao član naroda-pobjeditelja drži plemićem prema gjaurima, narodu-pobjegjeniku. Turci ili Osmanlije — kako se sami zovu — razlikuju se opet megjusobno samo po bogatstvu i vlasti.

Najbogatiji ili najviši u časti zapovijedaju ostalima sad kao aga-barjaktar — čast kod janjičara, koja se stiče razvijanjem barjaka, pod kojim takav vogja zapovijeda četom oružanih ljudi, — sad opet kao bimbaša, t. j. vogja dobrovoljne čete n. pr. Arnauta. Čitave vojske turske sastoje se od mnogobrojnih takovih četa, kojima se nalaze na čelu paše, upravitelji i drugi poglavari vrlo raznih naslova.

Naslov „aga“ daje se janjičarima i Turcima, običnim vojnicima, koji su se odlikovali, ili radi njihova bogatstva ili radi ugleda. „Efendije“ se zovu činovnici pravni i uredski.

Turčin u pokrajini može biti veliki posjednik, a da uz to ne bude ipak vrlo imućan; zemlje su posjedničke naime, uslijed opadanja pučanstva, neplodne, teško se nalazi obragjivača; obično je to kršćanska raja, a čuvaju ih i štite opet sluge — Turci. Najsposobniji od ovih su subaše, — neka vrst poslovogja, — upravnici, zapovjednici i sudije u jedan mah.

Raja daje gospodaru desetinu od žita i plodova, a kada mora da plati i subaše, to njoj samoj preostaje vrlo malo.

Osobito posjedi na megjama izgledaju kao da se istom otvaraju kulturi; sela im se sastoje od samih daščara ili zemnica, a ne možeš ih stalno posjedovati, jer mijenjaju često gospodara bilo progonom, bilo zapljenom a bilo i silovitim otimanjem od strane jačega.

Omer-aga bijaše malo po malo na te različite načine stekao vrlo znatnih dobara; brojem sela nadmašivao je i najbogatije age u cijeloj zemlji — imao ih je naime 30.

Poput prvih aga pozvan u vijeće ili divan pašin, postade nazir t. j. civilni upravitelj raje i upravnik porezâ. Njegov utjecaj u javnim poslovima u velike poraste, što pobudi zavist i tužbe u ostalih aga. On pokaza svoju vlast, tako da ga se je i sam paša pobojavao. Izlazio je samo u pratnji mnogih oružanih ljudi te s bejlekom ili s malim vojnim bubnjem od ovčije kože. Napokon ga stadoše prezirati i smatrati derebijom t. j. tiraninom.

Omer-aga je vrlo dobro znao kako se o njemu misli, pa se zato uvjek držaše pripravan na obranu: kuća mu je bila puna oružja i džebane, a bio je u svezi sa razbojničkim četama, koje su pljačkale po Srbiji i Maloj Vlaškoj. Dijelio je i plijen, što se donosio u njegova sela, osobito u Kirsu. Ta su sela imala zgodan položaj, nalazeći se uzduž Dunava, na samoj megji Srbije i Male Vlaške, tako da se je iz njih moglo lahko upadati u te pokrajine. Niko ne bijaše siguran od njega ni u Vidinu, ni u ostaloj zemlji. Svako se je želio osloboditi toga derebije, samo niko ne znagjaše, na koji način.

U Vidinu je tada zapovijedao Melek paša, starac vrlo poštovan od svojih sugragjana, koji uživaše pokraj toga potpuno povjerenje Portino. Da se izbjegnu nemiri, predlože age u divanu pašinu, da Omer pogine na osobiti način, kao što obično biva u Turskoj, kad se viša vlast boji kakova otpora.

Oni dozvaše nekoga prostog Turčina, koji je bio poznat kao vrstan lovac i okretan strijelac. Age, uplivni u divanu po dobi i ugledu, rekoše mu: „Ti si dobar gragjanin vidinski te, kao i mi, sin ove zemlje; mi treba da oslobodimo ovaj grad od sile, a poštene ljude od pljačkanja. Ti znaš, kako se Omer ponaša, i ti jedini možeš da poslužiš sultanu, i da po njegovu nalogu Omera ubiješ. Ti ćeš tako pošteditи krv svojih prijatelja i zemljaka. Stani kuda on prolazi i ubi ga.“ Age mu dadoše uz to dvije kese blaga (1500 kruna od prilike), i Turčin obeća, da će izvršiti sultanov nalog. On se stavi u zasjedu na putu, kojim je Omer-aga obično prolazio sa brojnom družinom. Ali i ako je tri puta namjerio pušku, svaki put, bilo od straha, bilo zbog odvratnosti, ruka mu

zadrhta i puška nesastavi. Odrekavši se svoje namjere, pogje on za Omer-agom i zatraži, da s njim govori na samo. Kad je ovaj udaljio svoje ljude, reče mu Turčin: „Ja sam te htio ubiti, tvoj život visio je o jednoj dlaci, ali se tri put moje srce tome oduprlo, a to je zaista božja volja, koji neće tvoje smrti, te me je regbi odredio, da dogjem ovamo i da te upozorim na pogibelj, koja ti prijeti.“ Zatim, izvadivši iz džepa one dvije kese, baci ih na zemlju i reče: „Evo cijene tvoga života“.

Omer-aga, doznavši cijelu stvar potanko i saznavši imena svojih neprijatelja, ode u svoj stan, i donese Turčinu druge dvije kese: „Vrati im, reče, njihov novac, koga si primio za zločin, a primi ovaj kao nagradu za dobro djelo; ali drži tajnim, što si mi rekao i neka niko ne zna za tako sramotnu urotu.“

Čim je Turčin otišao, Omer dozva k sebi sina Osmana, saopći mu urotu i imena svojih neprijatelja, te u slučaju, reče, da on pogine, Osman mu se morade zakleti, da će ga osvetiti.

Turci znadu prikriti svoj gnjev i pričekati vrijeme, zgodno za osvetu. To je sasvim prirodno u zemlji, gdje je sve naoružano i gdje uvjek jači postavlja zakone. — Nigdje nije razlika izmegju riječi i misli veća i potrebnija, nego u Turskoj.

Pošto se tako taj pokušaj izjalovio, odlučiše age upotrijebiti silu. Omer bijaše nekamo otišao za neko vrijeme, te oni lako naslutiše, da on snuje, kako da im se osveti.

Age se opet sakupiše na divan kod Meleka, koji savjetova, da se Omeru zapovijedi, neka ode iz Vidina. „Vrijenje stanovnika, poruči mu on, ne dopušta, da ti i dalje ostaneš u ovom gradu, ako ne želiš sam, da se izvrgneš kakvoj nesreći i da postaneš uzrok nemira. — Udalji se za neko vrijeme i odlazi u svoja sela.“

Omer primi tu poruku oholo i s prezirom, te odgovori paši, da se nikoga ne boji, da može odbiti svaku navalu i da će već znati ušutkati svoje neprijatelje.

Melek je želio zapriječiti prolijevanje krvi, ali bijaše svakako odlučio uspostaviti red i sigurnost i ugušiti neposlušnost toga buntovnika. On dakle opet sabra svoj divan i upita, što treba učiniti s čovjekom, koji ne sluša ni zakona ni vlade. Vijeće starješina odgovori, da takav čovjek zaslužuje smrt. Melek, obrativši se kadiji, upita ga za njegov ilam (sud). — Napokon pošalje opet k Omer-agi: „Ukloni se, reče mu, jer si osugjen na smrt, tvoja osuda je u mojoj ruci.“ Ali Omer bijaše preohol, a da posluša.

Melek, videći da su savjeti uzaludni, odluči upotrijebiti silu.

Zatvori vrata tvrgjave, postavi jake straže u arsenal, te sa svojim ljudima i agama opsjedne kuću Omer-aginu. Dva topa namjestiše da pomognu navalu.

U Omera bijaše mnogo ljudi i živo se opirahu, ali bojeći se, da bi ga požar mogao istjerati iz kuće, odluči da provali i da si na čelu svojih ljudi prosiječe put. — Baci se za to junački na opsjedatelje, prokrči si put sabljom u ruci, krene prema jednim gradskim vratima i izagje sa sinom Osmanom.

Tiro-Hasan, ćehaja-beg ili pobočnik pašin, dade se odmah s cijelom konjicom u potjeru. Nakon žestoka boja Osman izmakne, ali Omer bude uhvaćen i doveden u Vidin pred Melek-pašu, koji mu dade odrubiti glavu. — Melek, uspostavivši tako mir u cijeloj zemlji, kojom je upravljao, bi za malo vremena pozvan u Carigrad, gdje postade veliki vezir. Taj starac pašovao je više od 30 godina u raznim pokrajinama, a Tiro-Hasan pratio ga svuda kao njegov ćehaja-beg. Da nagradi njegove zasluge, Melek učini, te bude imenovan za njegova našljednika u pašaluku vidinskom. — Melek ne zadrža za dugo vrhovne časti; odreče se državne službe, ode privatno živjeti, i umrije u prijestonici oplakivan od svih.

Osman, izmaknuvši udesu svoga oca, spasi se s ostatkom Omerovih ljudi u goru, te lutajući neko vrijeme po selima, odluči poći u službu u nekog paše arnautskog na megji Bosne, koji je odavno bio na glasu sa svoga razbojništva.

Osman imagjaše još jednoga mlagjeg brata, Ibrahim-bega, koji ne pogje s njim, nego se vrati u Vidin, gdje je živio privatno i uživao prijateljstvo svih gragjana.

Megjutim nadogje rat izmegju Turaka i Rusa, uz koje pristade i Josip II., car austrijski.

Tadanji veliki vezir, Hodža Jusuf-paša, preuze zapovjedništo nad vojskom. Morajanu, gospodaru Vlaške, koji je uživao osobito povjerenje sultana Hamida, bude naloženo, da podigne znatan broj laganih četa za vojevanje u Erdelju i u Moldaviji. Taj grčki knez podiže brojne čete arnautske, vlaške, te mnogo Turaka dobrovoljnika iz raznih pokrajina. Osman se stavi pod njegovu zastavu i vojeva tako prvi put u Vlaškoj.

Činilo se, da se prošlost zaboravila, te kako je Osman imao brata u Vidinu i rat uslijed zime prestao, vrati se on jednoga dana u očinsku kuću.

Tiro-Hasan-pašu naslijedio je u Vidinu Salapa Ahmet Morali-paša, a ovoga opet Ali-paša. Sva su trojica služila u turskom taboru kod Oršove. Ali-paša je sad zapovijedao u Vidinu. Age u tom gradu, koji poznavahu poduzetni karakter Osmanov, zabrinuše se u veliko s njegova povratka. Otidoše za to k Ali-paši, te po njegovu nalogu trojica najuglednijih po dobi i ugledu pogjoše u kuću Osmanovu, da ga pitaju, zašto je došao i što namjerava činiti. Osman izjavi svoje dobre namjere: odlučio je ostaviti se skitalačkog života, živjeti sa svojom obitelji i uživati mirno baštinu svoga oca.

Taj odgovor bi dojavljen paši, koji opet posla iste age k Osmanu, poručivši mu, da nije u redu, da on sada u ratno vrijeme besposliči po Vidinu, nego da bi mu trebalo razviti zastavu i poći na vojsku. Dade mu tri dana za odluku.

Osman se pokori nalogu pašinu, skupi pod svoj barjak sve same dobrovoljce i treći dan ode iz Vidina uz obične počasti. Starci age ga ispratiše do vrata predgragja.

Ratna sreća bila je za čas sklona Turcima, ali im se naskoro iznevjerila. Vezir je sa svojom vojskom bio prodro u Banat do Mehadije i zaprijetio Temišvaru, a vojska turska u Erdelju pomakla je svoje predstraže sve do Sibinja. Ali austrijske čete, u sporazumu s Rusima, prodriješe u isto vrijeme u Vlašku, i vezirova vojska opet morade uzmicati do Timoka, koji utiče s desne strane u Dunav, izmegju Oršove i Vidina.

Tako Osman dogje upravo u svoje selo, te postavi u Bursi straže, imajući nalog, da zaustavlja bjegunce. Hodža-Jusuf bi pozvan u Ruščuk, a pošto se bilo bojati, da neprijatelj ne prijegje dônjim Dunavom u Bugarsku, to dogje na njegovo mjesto u Vidin Ruščukli-Hasan-paša kao serasker, da odbija austrijske odjele na Timoku.

Hodža-Jusuf pretrpi poraz kod sela Kalafate na lijevoj strani Dunava naprama Vidinu. Osman je i nadalje služio pod Hasanom, te se je odlikovao ovom prilikom. — Marojani, prvi general Hasanov, bijaše tada u Šištovu. On pade doskora žrtvom lične osvete njegove. Hasan naime, prije nego što postade pašom, boravio je u Vakareštu kraj Bukarešta, gdje ucjenjivaše i pljačkaše zemlju.

Gospodar, na tužbe stanovnika, poruči paši, da prestane, ili da će on dignuti svoje čete, da njegove ljude dozove pameti. Hasan posluša, ali čim sam dogje do časti, osveti mu se, davši ga objesiti kao krivca te nesretne vojne.

Ali i Hasan malo kasnije pogine od krvničke ruke na zapovijed sultanovu, jer je bio pogubio gospodara bez privole njegove.

Marojana naslijedi Maurokordato, a ovoga nakon 6 mjeseci Mihajlo Sutro, pošto je bio predbježno zaključen mir megju ratujućim strankama.

Josipa II. naslijedi god. 1791. Leopold I., koji ne pogje tragom svoga predšasnika, nego svrati svu svoju pažnju na Francusku.

Revolucija, što je buknula u ovoj kraljevini, bijaše ponizila kraljevski ugled. Plemstvo i svećenstvo bježaše zajedno s kraljevskim princevima u inozemstvo, gdje nastojaše predočiti svoju stvar interesantnom za sve okrunjene glave.

Josip II., zaokupljen posvema osnovom o diobi evropske Turske, što je bijaše izradio sporazumno s ruskom caricom Katarinom II., smatraše nemire u Francuskoj zgodnim časom za njezino izvršenje.

Ta je osnova osobito ojačala nakon zajedničkoga putovanja cara Josipa i carice Katarine, što ga bijahu poduzeli po Krimu, te bi ju ova dva vladara bez sumnje bili i izvršili, da je Josip poživio.

Vojske austrijske bile su već zauzele Biograd i primicahu se obim obalama Vidinu, a vlaškom Ruščuku. S druge strane ruski odjeli, zauzevši Besarabiju i tvrgjave na dônjem Dunavu, dopriješe do rijeke Kamsije i do pod sam Balkan, prijeteći Rumeliji. Josip nastavljaše operacije sa svoje strane, ali ih njegova smrt prekide.

Njegov našljednik Leopold sklopi mir. Rusija uslijed svojih uspjeha zadrža Očakov i stečevine na Crnom Moru.

Car pak austrijski napusti sve, što bijaše osvojio, samo da mu bude moguće poslati čitavu svoju vojsku protiv Francuske.

Alzaška, Lotrinška i Flandrija pripadahu već Austriji, koja na taj način zatvori potpuno granice njemačkoga carstva, tako te i ono potpade pod njezinu faktičnu vlast.

Francuska, došavši gotovo u položaj, da plaća danak i traži zaštite, ne mogaše obnoviti slavno doba Franje I. i Ljudevita XIV. U isto vrijeme bi potpisan savezni ugovor u Pillnitzu[1]), i vojvoda koburški, zapovjednik carske vojske u Vlaškoj, bi poslat hitro u Belgiju.

Turska i ovoga puta bijaše oslobogjena. Njezina dalja sudbina bila je nestalna već prema tomu, u koliko je utjecaj Francuske na udes Evrope bio jači ili slabiji.

Nakon šištovskoga mira Osman se vrati u Vidin, gdje je Ali-paša i nadalje paševao.

Osman se je ponio na vojni sjajno i zaslužio povratak u Vidin, ali poradi njegova smiona karaktera i poznatih prijašnjih pothvata njegovih, smatrali su ga opasnim i odlučiše prognati ga.

Melek-paša, kaznivši smrću njegova oca, potegao je i na njega istu osudu, ostavivši naime svojim našljednicima uputu, da ga ubiju, ako se pokaže u Vidinu.

Osman je dobro poznavao opasnost svoga položaja, ali se nadao, da će ona nestati, čim uspije steći u aga povjerenja. — Megjutim taj njegov dvolični položaj učini, te i on pogje očevim tragom. Poput potonjega stade naime provaljivati u druge pokrajine, naročito u Vlašku. Ta razbojstva i velik broj ljudi oko njega bijahu uzrokom, da se je pronio glas, kako on traži osvetiti smrt svoga oca. — Osman se nije dao lako uhvatiti ili zarobiti, držeći se uvijek na oprezu i boraveći obično u svojim utvrgjenim selima Bursi i Kirsi, odakle je u ostalom mogao lakše pljačkati.

On je na oko poštivao vlast, ali njegove ekspedicije podigoše općenite tužbe. — Stanovnici Male Vlaške tužiše se svome vojvodi, a ovaj opet sultanu.

Sultan ukori pašu i naloži mu, da učini kraj tim neredima. — Bilo je upravo nastalo proljeće, kada Turci obično puštaju konje na pašu. Ali-paša dade svojim

---

[1]) Taj je ugovor bio potpisan 27. augusta 1791. megju carem Leopoldom i pruskim kraljem Fridrikom Vilimom II.

ljudima nalog, da potajno osedlaju konje na livadi i da se saberu na ugovorenom ročištu. Odatle četa krenu iznenada na Kirsu, te ju opkoli. Osmana iznenadi ta brzina pašina, ali se ipak ne zabuni, već se zatvori u svoju utvrgjenu kuću, iz koje odluči provaliti, kako bi se dopao širokoga polja, gdje bi opet mogao skupiti svoje ljude, rasijane po ostalim njegovim posjedima.

Neki njegov drug i službenik bijaše skoro istoga stasa i obličja kao i on. Osman mu predloži da izmijene odijela. Sluga obuče zlatom iskićeno Osmanovo odijelo i zajaši bogato opremljena konja.

Vrata od Kirse biše otvorena i četa provali sa sabljom u ruci, a Osman joj na čelu. Njega ne prepoznaše, a udarci biše isključivo upravljeni protiv onoga, koji je nosio njegovo odijelo. Taj nesretnik pade, pogogjen puščanim zrnom. Osman se dohvati polja s ono malo ljudi te izmače pokolju. Četnici Ali-pašini, zadovoljni pobjedom, ni ne proganjahu više Osmana. Oni su bili uvjereni, da nose paši njegovu glavu. Svi su prepoznali njegovo odijelo i opremu njegova konja, pa nikomu ni ne pade na um, da sumnja o njegovoj smrti.

Tom zgodom bi zarobljeno više drugova Osmanova sina, megju kojima se nalazio i Mula-aga, okovan i noseći u svakoj ruci po jednu glavu njegovih drugova. — Ovi zarobljenici, odvedeni najprije u stari grad, budu naskoro pušteni na slobodu kao čeljad, koja više ne može da škodi po smrti svoga vogje . . .

Mula, nekadanji Osmanov sluga, naslijedi ovoga kasnije pod imenom Seis-Hidris-paše. On oženi Osmanovu udovicu i prisvoji sve njegovo bogastvo. Rodom iz Akijara, 4 milje od Vidina, bijaše on nekoć ubio jednoga svoga druga, te ga okovana povedoše pred Melek-pašu. Slučaj megjutim htjede, te on srete na putu Omer-agu, kome je njegov brat služio, i zatraži njegovu zaštitu: „Omer-aga, spasi me," poviče mu; a Omer ga zbilja svojim posredništvom spasi. Od toga dana Mula pristade uz svoga pokrovitelja, a poslije njegove smrti postade pouzdanikom i jednim od prvih časnika njegova sina.

Osman, lutajući po gorama, sakupi više razbojničkih četa, koje su sve više jačale i pustošile Rumeliju do u najbližu okolicu Carigrada. Najviše je bilo megju njima Arnauta. Oni su dobro došli svima strankama; gdjegod ima, da se što dobije ili opljačka, tu ih možeš naći; oni služe pašama protiv Porte, a Porti protiv paša; oni sačinjavaju tjelesnu stražu grčkih knezova u Vlaškoj i Moldavskoj; oni brane Biograd sa Kursanli-Alijom protiv Srba, i bore se zajedno sa Srbima protiv Turaka; u isto vrijeme naći ih je i u taboru turskom protiv Rusa, i u četama kneza Ipsilantija s Rusima protiv Turaka.

Arnauti su stasom lijepi i visoki ljudi, većinom potomci starosjedioca Grčke, Macedonije i Epira. Ima ih mnogo, koji i nijesu muslomani, ili su to samo na oko, da mogu lakše vojevati i voditi pustolovan život. — Neustrašivi u obrani, oni traže svuda ratnu sreću, koja ih jedina privlači i od koje zavisi njihova vojnička vijernost. Kod kuće njihove iste žene vojuju po gorama. — Majnati ili stanovnici Maine su najpoznatiji megju njima sa svoje hrabrosti. — Oni su branili uvijek svoju zemlju protiv turskih zapovjednika, te se još drže potomcima Špartanaca.

Prava Albanija, oko Skadra i Mostara (?), napućena je većim dijelom slovjenskim plemenom, nu u Turskoj pod imenom arnautskim razumijevaju se obitavaoci pokrajina, koje se nalaze uz obale grčkoga mora.

Osman nije zaista mogao naći boljih sluga. Doskora se okupi oko njega jaka četa ljudi, željnih nagrade i plijena.

Jedne noći, kad je u Vidinu bilo sve mirno, dogje on s više od 1000 ljudi, zauze gradska vrata, dočepa se tvrgje i provali u pašin saraj, koji bijaše kraj Dunava, a utvrde mu gospodovahu glavnim vratima, što su vodila rijeci.

Ali-paša se silno začudi i zbuni: jedva bijaše prošlo nekoliko nedjelja od smrti Osmanove u Kirsi, a niko se nije nadao takovu uskrsnuću.

Alija se mogao ili braniti nekoliko časaka, ili bježati na protivnu obalu, ali jedno i drugo bijaše teško.

Osman, gospodar tvrgje, arsenala i svih gradskih vrata, poruči mu, da je svaki otpor uzaludan i ponudi mu uvjete mira, koje Alija morade potpisati.

Alija bijaše blago postupao s drugovima Osmanovim, koji su mu za zadnje borbe dopali ruku. Ovi sad opet pregju svome prijašnjemu gospodaru. Mula naročito olakša sporazum. Iza trodnevnoga pregovaranja, za koga se nije nikakvo neprijateljstvo počinilo, predloži Alija Osmanu, da se sastanu na dogovor u jednoj odaji u saraju, gdje ne bijaše nikakva oružja. Ovaj to primi. Po ugovoru Osman bi imenovan „nazirom“, što je i njegov otac bio. Alija ga zaodjene tom prilikom ćurkom, koji on megjutim odmah skine, bojeći se, da nije otrovan. Od tada postade Osman jedinim pravim gospodarem Vidina. Alija, razlažući mu, za što je prije onako strogo protiv njega postupao, reče: „Ne vjeruj, da sam ja tvoj neprijatelj; ja sam doduše na tebe navalio, ali evo, čitaj ferman sultanov“. On mu i pokaže taj ferman, a onda, uprvši rukom na Vlašku kroz prozore saraja, reče: „Eno ono je uzrok, za što te proganjaju“. Osman ne zaboravi toga priznanja, te Vlaška plati dug pokajanja.

Alija je u istinu mislio na Mihajla Sutzu, gospodara Vlaške iza mira šištovskoga, komu on nije mogao oprostiti ukore divana povodom tužba ovoga kneza. Iza 14-mjesečnog vladanja u Vlaškoj, Porta odredi, da Mihajlo promijeni svoje uvjete sa gospodarem Morotijem u Moldaviji, bilo što je ovoga sumnjičila s prevelikoga prijateljstva s Rusijom, bilo što je držala razboritim, ukloniti Sutzu, da se osujeti provala, koju bi mogao iz osvete poduzeti novi nazir u Vidinu.

Alija po uvjetima ugovora ode za tim nekoliko dana iz Vidina uz udaranje bubnjeva (kojih paša s tri repa ima deset), i uz sve ratne počasti. Kako je Osman postupao s Alijom za kasnijih dogagjaja, činilo se, da su se oni vrlo sprijateljili, a to bi na koncu za Aliju pogubno, a Osmanu pomogne do bogastva i ugleda.

Osman, sada gospodar Vidina i nazir, stade ubijati neprijatelje svoje kuće, koji se ne bijahu bijegom spasili, a osobito one, koji bijahu prouzročili smrt oca mu; zaplijeni imanja njihova na korist svoju i svojih prijatelja; potonje nagradi bogatim službama, te naskoro njegovi drugovi postadoše jedini age i posjednici u zemlji. Vidin postade sijelo svih razbojnika, koji su pustošili pokrajine turske.

Najstrašniji harambaše bijahu u savezu s Osmanom ili s njegovim doglavnicima, poimence s Gjavir-Hasanom, Manof-Ibrahimom, Jusuf-agom i drugim manje ili više znatnim četnicima. Mnogi od njih postadoše kasnije i paše, kao Kursanli-Alija, koji se odlikova pri obrani Biograda i u borbi protiv Rusa. Čete u Osmanovoj službi bijahu poznate pod imenom Kirdžalija, nazvane tako ili po selu Kirsi ili po pokrajini Kiržalis, udaljenoj jedno 12 milja od Plovdiva, koja bijaše na glasu sa svojih skitalica i hajduka.

Naskoro nestade tuda trgovaca; nijedan se stranac ne usudi približiti Vidinu; karavane su bile pljačkane; Vlašku i Srbiju ucjenjivahu četnici nazirovi.

Krajina, dio Srbije, s one strane Timoka, izmegju gorskih obronaka i desne obale Dunava[1]), imagjaše posebnu upravu pod nekim grčkim begom, gotovo na isti način kao Vlaška i Moldavska.

---

[1]) Idući u smjeru Oršove.

Taj kraj je bio izvanredno plodan i njegovi dohotci su bili namijenjeni sultanovim kćerima, a beg je bio njihov poslovogja. Krajina je imala svoje posebne povlastice, bila je gusto napučena, puna sela i vrlo dobro obragjivana; nijedan Turčin ne mogaše u njoj boraviti, a bez dozvole ni poći u nju; policija i sigurnost dolikovaše begu.

Može se zamisliti, kako je Osman žudio za tim krajem: on se pod raznim izlikama dočepa najprije glavnih mjesta, na koncu protjera poslovogju sultanovih kćeri i sam postavi na njegovo mjesto drugoga bega.

Istodobno stade da se pomalo opravdava veleći, kako bijaše žrtvom neprestanoga i nepravednoga proganjanja nakon smrti oca; odricaše se razbojnika, koje su, veli, njegove čete progonile; dokazivaše, kako je on nesretan, te kako je morao, da bježeći u gore, tamo traži zaklona megju razbojnicima, pošto je prije toga sa svom snagom služio državu protiv neprijatelja; te napokon isticaše svoju veliku vjernost sultanu.

Povišenje sretna razbojnika na čast nije u Turskoj ništa neobična. Pučanstvo ovoga carstva dijeli se u glavnom na dvoje: na podjarmljeni narod ili raju, i na osvajačke horde osvajača; ove zapovijedaju, a oni slušaju.

Turčin je još uvijek vojnik, pobjeditelj, ako je po garnizonima ili vojničkim kolonijama i izgubio ratni genij, uživa ipak plod svoje pobjede; vuče korist od pobjegjenika i drži ih pod željeznim jarmom. Pravila i običaji vojnički su mu još uvijek jedini zakon. U kratko: Turci su jedna velika vojska, čiji odjeli drže pokorene pokrajine.

Turčin nije više arapin-turkoman, ali još je manje postao gragjaninom. I ako su ga ugodnosti sjedalačkog života malo približile posjedniku, zemljoradniku, ono ipak stari, plemenski običaji i posvemašnja oskudica pozitivnih civilnih zakona čine, te on još uvijek više ljubi i čuva primitivni način života.

Po svemu tome lako prepoznaješ u sadašnjemu Turčinu člana skitalačkih horda — Turci i sad zovu ovaj tabor hordijom, — izašlih iz Tatarske i Arabije. Uprava je u njih volja jačega, a pošto je slabiji uvijek izvrgnut udarcima vlasti, nije čovjek inače siguran, do li ako se može sili oprijeti. I tako se svaki Osmanlija nalazi regbi neprestano na obrani, a buntovnika obično opravdava uspjeh. Pobune nemaju u Turskoj iste pošljedice kao u ostaloj Evropi: odmetnik, došavši slučajno do uspjeha, pokloni se velikoj gospodi kod vlade; ova ga opet dragovoljno prima u svoju sredinu: jer, vele, ko se svojom vlastitom hrabrošću uzdigne, vrijedan je da zapovijeda.

*

Paša biogradski, Hadži-Mustafa Seniki-paša, bude imenovan beglerbegom rumelijskim s nalogom, da stane na kraj neredima u toj zemlji kao što i u Srbiji, te da ujedno sasluša, što Osman hoće. Ovaj pošljednji upotrebi obično i kod Turaka gotovo neophodno sredstvo: mito. On pošalje Mustafi tri bogate konjske opreme, koje su — pripovijedalo se u zemlji — vrijedile nekih 80 kesa blaga. Paša mu posla na uzdarje jedna kola sa 6 konja. Činilo se, da će se sve svršiti na zadovoljstvo jednog i drugog, ali tome ne bi tako. Osman ne mogaše više natrag: radi vlastite sigurnosti želio je, da mu se uzurpacija službeno potvrdi, dočim opet vlada nije nikako htjela ostaviti u njegovim rukama tako važne tvrgjave, kao što je Vidin.

Osman, videći se prevaren u svojim nadama, ugje sa svojim četama u Srbiju, pokrajinu Hadži-Mustafinu, opljačka i ucijeni strašno ovaj nesretni kraj, podigavši kontribuciju od 72 kese, da se naplati za darove, poslane prije toga paši.

Beglerbeg odluči sada izvršiti nalog divana. Sultan bijaše odredio Ahmet-pašu srebrničkog u Bosni na mjesto u Vidinu, ispražnjeno nakon odlaska Ali-paše.

Hadži Mustafa zapovjedi svome ćehaj-begu Siliktar Huseinu, paši od dva repa, da pogje na Vidin s dovoljno četa i da uvede Ahmeta u njegov pašaluk.

Siliktar krenu s proljeća 1795. da opsijeda Vidin; ali Osman izagje preda nj, zametne boj i odnese pobjedu. Ahmet-paša bi ubijen i pokopan u selu Vibos, 4 milje od Vidina; nakon potpunoga poraza ne preostade Huseinu drugo, nego da se povuče u srpske gore.

Osman ostade tako i nadalje gospodarem tvrgjave, ali ipak obnovi pregovaranja o izmirenju, te za kratko vrijeme bi odlučeno, da ostane i dalje nazirom; što je bilo do sada, zaboravlja se, a u Vidinu postaviće se novi paša.

Hadži-Hapli-paša, izabran za to mjesto, dogje bez vojske, te bi primljen sa svim doličnim počastima.

Osmanu se samo na oko oprostilo: tajni nalozi Portini su glasili, da se ima pogubiti, čim se desi prilika. Osude se naime izvršavaju u ovoj državi tako, da se osugjenik iznenada umori: jer je to najsigurnije sredstvo u zemlji, gdje je sve naoružano do zubi, spremno na otpor protiv vlasti.

Jedan sultanov časnik — obično kapidži-baša — šalje se s darovima i pismima k označenoj žrtvi.

Dok na smrt osugjeni paša čita, časnik vreba na zgodan čas i ubije ga bilo bodežom bilo iz kubure. Nastane sveopće iznenagjenje i graja. Sultanov izaslanik pokazuje na to svoj ferman, te se ubijena žrtva odmah i zaboravlja. Naprotiv, ako mu nije moguće izvesti svoju zadaću, on odlazi i strpljivo čeka bolju zgodu. Kako pak nije opredijeljena ni nagrada ni vrijeme za izvršenje tajne osude, žrtva može da obezbijedi svoju ličnu sigurnost, samo ako neprestano drži ruku na balčaku svoga mača.

Njezin život zavisi jedino od hirova jedne samovoljne vlasti.

Osman je imao previše iskustva i razloga, a da ne bude uvjek na oprezu. On ne pripuštaše nikada nikoga k sebi, a izlažaše pred svijet samo u brojnoj pratnji odanih i oružanih ljudi ili opet u društvu osoba, koje su se kao i on morale bojati vlasti i stroge pravde vladareve.

Kao nazir nastavi Osman upravljati financijama pašaluka, a budući jači od paše, vršio je u istinu i upravu. Paši se davalo samo vanjsko poštovanje; on je primio plaću od dohodaka, što ih je nazir sabirao. Ovaj se u ostalom brinuo, da pašinim dohotcima pridoda i izvjestan višak.

Osman postade tako jedini upravitelj gornje Bugarske, ali u dônjoj Bugarskoj ne bijaše njegova vlast poznata. Ondje je gospodario Tersenik-Oglu od Ruščuka.

Tersenik bijaše takogjer sretan vojak; sin nekog papojina, — tako se zvalo Turke zemljoradnike — on se sam pope do časti te zapovijedaše sada zemljama od dônjega Dunava i Nikopolja sve do Braile, a i Porta mu je napokon fermanima potvrdila tu njegovu vlast.

Njegovoj inače mirnoj upravi bila su na čelu dva Jermena.

Porezi sultanovi plaćali su se tačno, a u Ruščuku cvala je trgovina. Svojim položajem (nalazeći se na desnoj strani Dunava, 12 milja daleko od Bukarešta), bila je ova tvrgjava u središtu prometa izmegju Carigrada, Drinopolja, Soluna, te Vlaške i Moldavske, a išlo je kroza nju i dopisivanje Portino s ostalom Evropom, preko Ugarske i Austrije.

Osman naravno ne mogaše gledati mirna oka na takova susjeda, tim više, što je opazio, da će Ruščuk postati naskoro sijelo silne vojske, odregjene da njega pokori. Gjurgjuf-paša već se tamo nalazio po nalogu Portinu sa više tisuća ljudi.

Osman odluči preteći svoje neprijatelje brzinom. Kao nazir i glavni zapovjednik četa u Vidinu, nagje lako i izgovor za svoj postupak. Ruščuk je naime bio zavisan od vidinskoga pašaluka, a Tersenik se bijaše odijelio od njega, i tako je bio smatran običnim buntovnikom protiv zakonite vlasti.

Bijaše upravo zima, doba, u koja Turci nijesu osobito skloni ratnim operacijama. Gore balkanske, izmegju Rumelije i Bugarske, bile su već pokrite dubokim snijegom. Pomoć je iz Carigrada mogla po tome stići teško i prekasno. Osman se brzo spremi na vojnu i pojavi se iznenada pred Ruščukom, koji bijaše udaljen 60 milja od Vidina.

Tersenik-Oglu i Gjurgjuf-paša imali su neko 7—8000 ljudi. Aleksandar Ipsilanti, našljednik Morosijev, opskrbi tvrgju oružjem i strjeljivom i pomoćnim četama, prema nalogu iz Carigrada.

Osman, iza 2-mjesečnog uzaludnog opsijedanja, uzmaknu, ali na putu opustoši tako zemlju Tersenikovu, da se oko Nikopolja vide i sada tragovi ove ekspedicije; tako je na pr. više sela sasvim nestalo. To se dogodilo 1796., a s proljeća 1797. Osman izvrši opet jednu ekskurziju, koja pokazuje, kolika je bila njegova smjelost i odvažnost.

On odabere za taj podhvat jednog svoga doglavnika, koji se odlikovao u zadnjemu ratu s Austrijancima. Kara-Mustafa naime, na čelu jedne konjaničke čete, zatrkivao se u Erdelj sve do Sibinja, plijeneći i vodeći silu roblja, koje se je gonilo dalje u unutrašnjost zemlje u saraje turske, te su mnogi od tih robova tamo i ostali, i ako se Porta obvezala mirom u Šištovu da ih povrati. Smjelost tih poduzeća pronijela je daleko po Austriji njegovo ime, te je on sam kasnije s nasladom pripovijedao, kako se u Beču pojavila njegova slika s potpisom: Kara-general turski. Porta, govoraše on, htjela mu je dati čast pašinsku; nu on je to odbio, primivši samo naslov turnaja (viši časnik janjičarski) i izgovarajući se, da paša mora uzdržavati neku vrst dvora, mnoge ljudi, i slati uvijek darove ministrima, a pošto bi ga to potaklo, da počinja nasilja i nepravde, on voli privatan mirni život, nego takovo mjesto.

Osman je imao u Mustafu osobito povjerenje.

Upoznavši se na vojni, Kara-Mustafa postade Osmanov ćehaja-beg u Vidinu i učini mu velikih usluga.

Poduzeće Kara-Mustafino išlo je za tim, da zastraši gospodara Ipsilantija i spriječi, da se združi s neprijateljima Osmanovim, u prvom redu s Tersenikom. Mustafa, prešavši Dunav samo sa 200 konjanika kod Orjave, pojuri prema Bukareštu i dogje do Vakarešta, na $^1/_2$ milje samo od prijestonice Ipsilantijeve tako brzo, da ga niko i ne opazi. (Bukarešt je 64 milja udaljen od Vidina, a 12 od Ruščuka.)

Mustafa, ostavivši glavnu svoju silu u Vakareštu, ugje samo s 21 čovjekom u Bukarešt i udari ravno u palaču gospodarevu, gdje su upravo stali objedovati. Užas i iznenagjenje pojavi se svima na licu. Kara-Mustafa se popne u odaje kneževe i predloži mu, da se odrekne saveza s neprijateljima Osmanovim. Knez pristane na sve, obaspe toga naoružanoga poslanika darovima i pošalje velikog spatara (svoga dvorskog službenika), da počasti četu, koja bijaše ostala u Vakareštu. Kara-Mustafa, izvršivši svoju namjeru, vrati se u Vidin isto tako brzo, kao što je i došao. Ali Ipsilanti malo nakon toga bude opozvan, a na njegovo mjesto dogje Hanguerli.

Aleksandar, otac Konstantina Ipsilantija, bi smaknut u Carigradu 1807. god., kad je njegov sin, postavši kasnije i sam gospodarem u Vlaškoj, otišao u Rusiju i vratio se s ruskom vojskom u Vlašku i Moldavsku.

U to doba izgubi Austrija nakon mnogih poraza Belgiju i Italiju. Pobjede generala Napoleona vodile su najprije do primirja u Campo Formiju, a za tim do prego-

vora o miru u Raštatu. Bečki se kabinet utječe Rusiji, koja mu pošalje u pomoć slavnoga Suvarova. Uz takve prilike divan uze ozbiljnije misliti, da uvede red u raznim turskim pokrajinama.

Osman je više nego ikoji drugi odmetnik zadavao brige Porti, jer je kao gospodar Vidina, ključa Turske prema Austriji, svojom neukrotivom smjelošću mogao postati opasnim.

On je Krajinu učinio gotovo svojim vlastitim dobrom, prisiljen strategičkim uzrocima, da zauzme taj kraj, iz koga bi ga mogle napasti turske posade iz Srbije pod Hadži-Mustafa-pašom.

Kučuk-Husein-Kapitan-paši, koji je uzeo sestru tadašnjeg sultana Selima i uživao njegovo potpuno povjerenje, bude naloženo, da ukroti toga buntovnika.

Hanguerli, prije drogman u mornarici i dugo vremena u službi admiralovoj, bude poslan najprije u Vlašku s nalogom, pa pripravi sve, što je potrebno za vojnu protiv Osmana. Kapitan-paša skupi vojsku od nekih 80.000 ljudi, narodna predaja hoće 200.000. U Turskoj je teško saznati pravi broj vojske. Vojske se sastoje od četa pod raznim vogjama i pašama, te od dobrovoljaca. Njihov je broj prema tomu veći ili manji, u koliko ima više ili manje nade u plijen. Samo broj janjičara, koji žive u vojarnama, može se donekle tačno odrediti.

Pod zapovjedi Kapitan-paše bilo je 14 paša i mnogo drugih moćnih vogja, megju kojima bijahu: Gjurgjuf-paša, nalazeći se već odavna u Ruščuku radi te vojne; Ali-paša, koga je ono Osman prisilio, da ode iz Vidina; paša od Bosne; paša od Srbije i Biograda, Hadži-Mustafa-Seniki, zatim Siliktar-Husein-paša, koga je Osman potukao 1795. god., Tepedelmi-Ali-paša janinski, drugi strašni buntovnik, za koga samoga govorahu, da ima 40.000 vojske; napokon Hurst-Osman-paša i Ismail-beg, poglavica od Čeriga, te više drugih manje poznatih.

Kadijom bio je u toj vojsci brat onoga Mahib-efendije, što bijaše poslanik u Francuskoj iza bitke kod Austerlitza, kad sultan priznade Napoleona carem, te koji bi punomoćnik u pregovaranjima, što su bila povedena zatim u Parizu megju Portom i Rusijom iza prethodnog ugovora u Tilsitu.

S proljeća god. 1798. pojavi se Kučuk Husein pred Vidinom s brojnim opsadnim topovima iz arsenala carigradskog i iz tvrgja na dônjem Dunavu, a i velik broj kajika (barka s topovima) izagje tom rijekom: sila cijeloga carstva udari na jednoga podanika.

Tvrgja bude odmah opkoljena. Ali-paša, vojnik na glasu, utvrdi svoj tabor s gornje strane Dunava, Kapitan-paša s dônje strane, a u sredini Gjurgjuf-paša s drugima. Ta je linija mogla biti 8000 metara dugačka. Jedan se paša postavi na otok dunavski, ležeći prema gradu na 100 metara daljine, i produžujući se paralelno s njim do zadnjih predgragja niz rijeku. Gospodar Hanguerli s nekoliko drugih vogja postavi se na lijevoj obali Dunava u selu Kalafati naprama Vidinu.

Više redova pričuve nalazilo se za taborom Kapitan-paše.

Osman nije propustio da im spriječi pristup, ali se doskora morao povući. Velika četa, što je bijaše postavio u Novom selu, 2 milje daleko od Vidina, s 5 topova hrabro se borila protiv paše janinskoga, prije nego je morala uzmicati.

Osman je mogao imati 12.000 ljudi, a kažu i 20.000. On bijaše prizvao najbolje poglavare, koji dogjoše, čuvši za dolazak Kapitan-paše. Megju njima bio je i Emingika, jedan od najstrašnijih razbojnika toga vremena, koji bijaše strah i trepet cijele Rumelije, a govorilo se je, da on zapovijeda s više tisuća razbojnika. On učini mnogo za

obranu Vidina, gdje i ostade i umrije. Osman mu podiže na ulazu u groblje vrlo lijep grob i manastir dervišima, da ga čuvaju. Oko groba gore uvijek svjetiljke. Manastir je nadaren svakim dobrom. Pred predvorjem njegovim i u dvorištu, koje služi i kao utvrda, nalazi se vrelo u sjeni vrba, koje pruža putnicima vode za piće i za pranje, kako nalaže zakon muslimanski.

Mnogi drugi, kojima su imena kasnije izišla na glas, kao na pr. Kursanli-Alija, služili su pod Osmanom za vrijeme ove opsade. Muli je bila povjerena administracija. Skladišta bijahu puna svega, što treba. Osman je u istinu upravljao strogo, ali uredno i razborito. U ostalom, u Turaka ovoga kraja vlada običaj, da sasiplju u spremišta po gradovima svoje žetve, da ih na taj način spase od pljačkanja ili od koje druge nesreće. Oni u poduzimanju svih mjera opreznosti tjeraju tako daleko, da seljaci moraju dolaziti u grad po sjeme. Valja reći, da je upravo prirodni dar Turaka, da u svim podesnim prilikama nakrcavaju skladišta. Oni ne smatraju sigurnim drugo već ono, što drže u svojim rukama i pod svojim očima. Svaka je druga imovina za njih nestalna.

Položaj Vidina čini se, te je bio već u davnoj starini vojnički. Trajan je dao podići utvrgjene gradove diljem cijele dunavske granice. Gotovo svi starinski spomenici u ovomu kraju nose njegovo ime. On dade sagraditi most preko Dunava, na mjestu, udaljenom jedno 16 milja od Vidina. Tragovi ovoga mosta još se danas vide.

Taj most razoriše njegovi našljednici, da zaustave provale naroda sa sjevera, koji pod imenom Slovjena i Bugara prodriješe napokon u Srbiju, Bosnu i Slavoniju te se tu i nastaniše. Oni su išli istim putem, kojim, čini se, idu i Rusi u novije vrijeme sa sjevera prema jugu, silazeći pokrajinama na Crnom moru: Moldavijom, Besarabijom i Vlaškom. Srbi, Bugari, Slavonci, Bošnjaci, Morlasi i Hrvati govore istim jezikom, kojim i Rusi, te imaju i isto pismo. Razlika, nastala s vremenom u lokalnim narječjima, nije tolika, a da se ovi narodi ne bi mogli razumjeti. Osobito su bosanski Slovjeni sačuvali najviše obiteljskih crta.

Četiri milje ispod Vidina ima selo Aksiar, koje bijaše prije povelik grad, i vidi se još i sad tamo sasvim netaknutih česama, jer se Turci u svome neznanju boje, da bi ih udarila neka tajna sila, kad bi pokušali ući unutar.

Pred neko vrijeme kopao je jedan seljak u toj blizini. Pri kopanju sruši se jedan podzemni svod, gdje se našlo u grobu tijelo s prstenjem i narukvicama od zlata. Ali jama bi odmah i zatrpana, te to otkriće i ne imade drugih pošljedica.

U Vidinu ima stari grad; njegove su kule visoke i ubojne, te se čini, da potiče iz vremena opadanja rimskoga carstva, nu tradicija okolnih seljana hoće, da je još stariji. Sadašnji grad je gragjen po novom kalupu. Sultan mu dade podići utvrde. Ove se pružaju u polukrugu, kojemu se krajevi opiru na Dunav, zatvarajući ujedno stari grad. Potonji se nalazi na samoj obali, gdje tijek rijeke čini poluotok.

Samu varoš brani sa Dunava dvostruki red utvrda s topovima, od kojih se najbolji nalaze na oba kraja polukruga. Rijekom se nikako ne može maći, zbog topovske vatre, a lagje se moraju vući s pomoću užeta. Predgragja su otvorena i bez zaštite samo s dônje strane, gdje se nalazi i pristanište.

Kopnene utvrde su pravilne. Ove su zaštićene zidom kao i predutvrde, a vrata su zaštićena s vanjske strane. Opkop je širok i dubok, te ga za velike vode Dunav oplakiva. Troja vrata gledaju na predgragja, a troja na Dunav.

Glavnu obranu sačinjava devet kula, a sve to je naoružano od prilike sa 220 topova.

Predgrađa su vrlo blizu tvrđave, te dopiru do prednjih vanjskih nasipa. Ona se protežu uzduž Dunava na prostoru od 2000 metara, te se mogu braniti jedino sa tvrđave i s jednoga kraja onih vanjskih utvrda u polukrugu.

Te vanjske utvrde teku istosmjerno s utvrdama same tvrđave tako isto u polukrugu. Oba kraja se prislanjaju uz Dunav, a prema kopnu se produžuju i spajaju sa tvrđavom, zatvarajući potpuno predgrađa u dužini od 4000 metara. Te su utvrde široke i duboke, ali nijesu opkoljene bedemom i nemaju palisada te, kako su gradjene na pjeskovitu tlu, moraju se neprestano popravljati. Voda dunavska pere ih samo s jedne strane. Ova linija utvrda štiti ravnicu, koja se prostire 2 milje od prilike do obližnjih brežuljaka. Čini se, da je nekada Dunav ovuda tekao, a i sad se po zimi razlije ovuda voda te čini veliku močvaru. Više nasipa i mostova uzdržaje promet. Cijela varoš uopće ima isti takav položaj, samo su mu naplavine, pridonoseći blata i zemlje, neznatno povisile niveau.

Protivnu stranu štite isto takove utvrde kao i tvrđavu. Tu se namjestio Kapitan-paša sa svojom vojskom u više sela na obje obale Dunava.

Utvrde, što ih je imao da napadne taj general, nijesu bile vrijedne tolike spreme. One su bile vrlo slabe; uopće tvrđava je bila nezaštićena s dunavske strane, a osobito nije imala dovoljno živeža. — Prenatrpana je drvenim kućama, izmegju kojih vode samo uski putevi do utvrda. Vanjske su utvrde pristupačne na svakoj tački, te i ne trebaše šančeva, pa da budu osvojene.

Za to je i zapovijedao sam Osman glavom, a sve ga slušalo. Svi njegovi drugovi bili su jednako oduševljeni, dok su oko Kapitan-paše bili vogje neposlušni, zavidni jedan drugom i neprijatelji izmegju sebe. Interesi većine njih kosili su se s uspjehom poduzeća vrhovnoga zapovjednika, te su oni potajno i radili, da se njegov pothvat izjalovi.

Knez Manguerli bijaše dozvao nekoliko njemačkih inženjera, koji obećaše, da će za izvjesno vrijeme tvrđjavu zauzeti. Ali sigurnost, da će se to dogoditi, a donekle i savjeti ostalih vogja, koji predočiše, kako nije dolično Turcima, da uzimaju u službu časnike gjaure, prisiliše Kapitan-pašu, da odbije njihove usluge i knez ih morade otpustiti.

Navala započne naskoro živom i dugom topovskom vatrom. Znatna se džebana potroši, zrna pokriše prostor izmegju vanjskih utvrda i tvrđjave, no ne padahu u nju samu s ove strane.

Topovi sa dunavskoga ostrva nanosili su više štete opsijedanima. Oni bombardiraše i oštetiše u znatnoj mjeri bedeme, ali ne probiše ipak za juriš potrebne provalije. Megjutim pašin saraj izgori, a isto tako neke vojarne i magazini. Kuće su bile sve prorešetane topovskim tanetima.

Neumorni Osman bio je posvuda. Gdje se on pojavio, požar se odmah i ugasio, a topovska vatra sa tvrđjave bijaše jednako žestoka. Čete Arnauta ili stranaca branile su vanjsku liniju protiv opetovanih juriša Kapitan-paše.

Megjutim, kako se od nikuda nije bilo nadati pomoći, činilo se, da je hrabrost Osmanova došla do očajanja. Stanovnici vidinski strašno su stradali od tih krvavih unutarnjih razmirica. Dobra su im bila opustošena, a nijesu se nadali ublažiti pobjeditelja. Množina megju njima zahtijevaše, da se pregovara o kapitulaciji s Kapitan-pašom. Tu su miroljubivu stranku podupirali starci, tako da je ona sve više jačala, naročito pod dojmom vapaja žena i straha zbog budućnosti.

Hadži-Hapti-paša bio je duša zavjere, koja se je upravo počela kovati. Ovomu paši nije bilo moguće ostaviti Vidina, pošto ga je Osman bio zaustavio i koristio se i

nadalje njegovim imenom, ali ga je ipak pri tome toliko potčinio svom utjecaju, da paša u istinu nije imao nikakove vlasti. Osman bi obaviješten o uroti. Neki aga saopći mu naime, kako se više odličnih ljudi, kojima je on bio oprostio, i ako su bili neprijatelji njegovoga oca, tajno sastalo i odlučilo da se združe s Hadži-Hapti-pašom, ne bi li se dočepali njegove (Osmanove) osobe, pa da onda ugovaraju s Kapitan-pašom.

Tajni zbor se opet imao sastati te večeri kod istoga age.

Osman pošalje tamo jednog svoga časnika, koji se sakrije u ormar, sasluša cijelu urotu i dojavi svome gospodaru imena svih urotnika. Ovaj, ne kazavši nikom ništa, dozva ih sve redom iste večeri k sebi — kao tobože poslom — i jednog za drugim objesi te baci noću u Dunav.

Teže se bilo riješiti Hadži-Hapti-paše, jer je on imao znatan broj slugu i držao se neprestano na obrani u svojoj kući. Mula-agi bude naregjeno da ga ubije. On je kao blagajnik i administrator dolazio češće u dodir s Hapti-pašom. Ovaj put učini se njegovim pristašom te mu predloži, da će mu olakšati bijeg iz tvrgjave. Hapti-paša se ulovi u toj mreži, te pogje na večer sa 2—3 sluge k Muli, nu čim ugje u kuće bude ubijen.

Na taj se način zastrašiše nezadovoljnici; svako drhtaše i slušaše. A čete, što su sačinjavale glavnu silu Osmanovu, bile su zauzete za njegovu stvar tako, te su bile pripravne braniti ga do kraja.

Osam je mjeseci prošlo u raznim bojevima, a Kapitan-paša nije polučio nikakva uspjeha; no koliko je Osman bio tvrdoglav, toliko je on bio ustrpljiv, te odlučio zimovati u svomu taboru pred Vidinom i ne udaljiti se, dok ga ne pokori. I tvrgjava bila bi za cijelo pala, ali spletke na dvoru i neposlušnost paša, časnika Huseinovih, pomogoše spasiti i ovaj put Osmana.

Jusuf-aga, validi-ćehaja, ljubimac Selimove matere, zadobio je posvemašnji upliv u vladanju. On je bio sve i sva.

Kako je zavigjao povjerenju, što ga uživaše Kapitan-paša, tražio je sva sredstva, da ga upropasti. U tu svrhu posla odaslanika u tabor Ali-paši.

Alija je potajno dopisivao s Osmanom, a Alijino mjesto više rijeke olakšavalo je još to dopisivanje. Osman se odmah okoristi tom prilikom, te podpirivaše neslogu i zavist megju vogjama vojske, nastojeći neprestano uvjeriti paše, da su njihovi i njegovi neprijatelji isti; podlegne li on, postupaće Kapitan-paša s njima kao sa slugama, oni će postati robovi divana, a život njihov ovisiti će o volji i najneznatnijega ministra.

Zima se približavala, a Turčin nerado podnosi njezinu strogost, te su svi mrmljali protiv glavnog vogje, što ih ne pušta k domaćem ognjištu. Kučuk-Husein, bezbrižan u svom glavnom stanu, za sve to nije znao, jer se niko nije usudio pred njim govoriti, da se opsada digne.

Osman odluči uhvatiti priliku, da počini što odlučna. Smjeli pothvati bili su u njegovu karakteru. I ovaj put baci on oko na Kara-Mustafu.

Potonji izabere 800 najsrčanijih i najneustrašivijih konjanika. Noću ispade on iz grada, dogje u najvećemu trku do posebnog tabora Kučuk-Huseinovog, sijekući sve sabljom uz pucanj karabinaka i pištolja. Strah nagna sve u bijeg, a izaslanici i nezadovoljnici još povećaše opću smetnju. Kapitan-paša jedva izmakne, ostavivši čadorove, prtljagu i topove, i prijegje na lijevu obalu Dunava, a pobjedonosni Kara-Mustafa vrati se u Vidin s topovima i ogromnim plijenom.

Većina poglavara očekivala je jedva zgodu, da se vrati na mjesto svoga zapovjedništva. Sve je već diglo tabor, jedini Alija ostade mirno na svome mjestu, kadno iza 3 dana dobije nalog, da se povuče prama Lomu, gradu 12 milja ispod Vidina na

Dunavu. Kučuk-Husein ga pozva, da zajedno izvagjaju kasnije operacije. Nu ostavši jednom na samu s njim, ubi ga iz pištolja u času, kad je ovaj pio kavu.

[Turci ne misle jednako o Ali-paši. Da je imao talenta, u tom se svi slažu, nu njegovo neprestano dopisivanje s Osmanom za vrijeme opsade priznaju svi suvremenici i svi, koji su istoj prisustvovali.] Osman se tako oslobodi nevolje i osta pobjeditelj nad svim silama turskim. Ime se njegovo pronese po cijeloj Evropi i državnici velikih sila počeše mu poklanjati svoju pažnju.

Kapitan-paša se povuče s knezom Hanguerlijem u Bukarešt, ostade tamo nekoliko dana i ode u Ruščuk; činilo se da je Jusuf-aga postigao svoju svrhu: admiral je pao u potpunu nemilost, i da nije bio zet Selimov, bio bi glavom platio svoj neuspjeh.

Hanguerli, štićenik Kapitan-pašin, bi najprije zbačen. On pomisli u jedan čas, da spasi svoj imetak i vladu, ali ga prevari validi-ćehaja svojim spletkama. Ovaj pošljednji dozva Aleksandra Hanguerli, brata kneževa i savjetova mu, da nagovori brata, da se kuša opravdati i zbaciti svu krivnju na Kapitana. Knez pade u mrežu.

On napisa protiv svoga pokrovitelja pismo, koje dogje pred sultana, nu naklonost, što ju Selim poklanjaše svomu šurjaku, nadvlada sve spletke. On mu posla pismo nezahvalnoga Hanguerli. Husein, razgnjijevljen, otpravi odmah svoga časnika iz Ruščuka u Bukarešt s porukom, te ovaj po običaju, dok je knez čitao, ispali u nj dva put iz kubure i udari ga sedam puta bodežem. Straže nadogjoše, on pokaza svoj nalog, te dobra ubijenog kneza budu zaplijenjena.

Hanguerli ostavi za sobom ženu i djecu, kojima sultan naznači mirovinu.

Obitelj ovoga kneza bila je ugledna i učinila usluga Porti. Brat njegov postade kasnije gospodarem.

Husein ostade 3 mjeseca u Ruščuku i zapodjene pregovore s Osmanom. Njemu je bilo stalo do toga, da se svrši ta nesretna svagja, a i Osman je želio doći do korisna poravnanja, te ponovno izjavi svoju vijernost Velikomu Gospodaru. Ovi pregovori izmegju podanika i vladara nijesu ništa neobičnoga kod Turaka: odmetništvom se nešto može postići, a i bogastvo ostaje onome, ko ga zna steći i braniti.

Pošto su se pogodili, Osman posla svoga brata Ibrahim-bega kao taoca Kapitan-paši, koji ga povede u Carigrad. Tim lakše se pokorenje Osmanovo primi, što se sva pažnja Portina u taj čas obratila Egiptu.

Kučuk-Husein postade tako zaštitnik Osmanov, koji posla u Carigrad jedan dio osvojenih topova, i ako najlakše i najnovije zadrža za sebe. Uz to izradi, te Krajina sa carskim dobrima ostane pod njegovom upravom, a on će redovno slati dohotke; on je predade svome štićeniku Mula-agi.

Osman bi imenovan pašom vidinskim, te primi ferman uz veliku svečanost i nagradi bogato časnika sultanova, koji mu ga donese. Tûgovi (znaci pašinske časti) Hadži-Hapti-pašini ostadoše njemu. On ih dade s velikim sjajem nositi iz grada i natrag. Slavohleplju njegovom bi zadovoljeno, a uzurpacija zakonom potvrgjena.

Porta, prisiljena ekspedicijom francuskom u Egiptu i pobjedom admirala Nelsona kod Abukira, stade služiti združenim silama protiv Francuske, čija je vojska išla upravo na Siriju. Ona se pričini, da je zaboravila na bivšega odmetnika Osmana, ali smjele razbojničke čete, šireći se iz Vidina u ostale pokrajine, svratiše na njega njezinu pozornost. Sjajna pobjeda Osmanova — više poznata u Evropi pod imenom Pazvan-Oglu, koji postade kao kakva vlast na najvažnijoj megji turskog carstva — posvjedoči jasno anarkiju i nemoć Turske. Opet se pojaviše osnove Katarine Velike i Josipa II., da se ove horde turske, nepristupačne evropskoj civilizaciji, prebace u Aziju.

Ovaj sretni odmetnik dade primjer i drugima, te se pokaza, kako moć sultanova ne može više imponirati nijednom, pa ni najneznatnijemu hrabrom harambaši. Porta bi prisiljena da se bori s njima i da izlaže ruglu svoje činovnike, samo da dobije mir. Neki Deli-Kadrija, koji je pljačkao putnike i sela oko Drinopolja, postade kapidžibaša ili komornik sultanov i upravitelj grada Turgasa.

Kara-Fies, drugi razbojnik, koji je palio noge nesretnim ljudima, da im iscijedi novaca, i koji je opustošio velik dio Rumelije, zadobi istu čast i zadrža upravu grada Gnesurgina, gdje se bio od prije nastanio.

Nastade tolik nered, da su ministri u divanu postali pokrovitelji i učesnici razbojništva. Ibrahim-efendija, ćehaja sultanov i jedan ministar u milosti sultanovoj, umnožiše najviše svoj imetak na taj način; on se je dopisivao s Osmanom i štitio ga; a isto tako Jusuf-aga, validi-ćehaja, imao je svoje štićenike; Kučuk-Husein Kapitan-paša od svega dvora možda je sam još nešto držao do turske časti, pa su ga za to i mrzili većinom svi članovi vlade.

U evropskoj Turskoj vidjeti je sada same male, nezavisne despote: Ali-paša janinski, paša skadarski, Ismail-beg sa Čeriga, Tersenik Oglu u Ruščuku, pa i na malom otoku kod Oršove Regeb-aga, te više drugih neznatnijih, koji su slušali fermane svoga vladara samo u toliko, u koliko su se slagali s njihovim privatnim interesima. Oni su ratovali, sklapali megjusobno saveze i mir. To se isto dogagjalo u Aziji, te je Veliki Gospodar zaista bio tada najslabiji monarh.

Svaki odmetnik ima svoga pouzdanika megju ministrima; u Turskoj se sve prodaje, činovi, službe, pa i pravda; ne možeš pristupiti k činovniku, a da ne platiš toga posjeta; i sami dragomani stranih poslanstva svaki put, kad idu u službenom poslu reis-efendiji veziru, plaćaju bakšišem pristup.

Paše, poglavari i upravitelji imadu u Carigradu bankare za svoje agente; to su obično Armenci, kojima se glavnice šalju unapredak. Osman je svome agentu predao godišnji dohodak svoga dobra u Aziji, što je pripadalo njegovom pašaluku. Ti agenti vode javno svoje račune po cijeni trgovačkih poslova, njihovo prepisivanje sastoji u računu izdataka.

Podmitljivost ide tako daleko, da su nazvali ludim (deli-beg) nekog kneza Mavrokordata, što je mislio, da će dobiti Vlašku u upravu bez trgovanja u saraju.

Sultan Selim III., vladar liberalnih pogleda, ali slaba karaktera, da potlači te nerede, premišljao je, kako da podigne vladarsku moć i snagu države. On je nastojao da uvede novu vrst vojske, Nizam-gedit, za koju je izradio plan barun Kubeli-Oglu, Armenac rodom iz Carigrada, koji je prešao u službu Švedske i postao njezin poslanik u Turskoj. Barun Fott, časnik francuski, bijaše već prije organizovao odio topnika.

Nizam-gedit imao se urediti po uzoru evropskih trupa; mati sultanova ili valida i njen ljubimac Jusuf-aga pristali su na to. Tom bi novom vojskom mogao divan uvijek raspolagati i pribaviti poslušnost, za to je taj novi red i naišao na zapreke, postao predmet novih nemira i pobudio zavist janjičara. Osman i njemu slični odmah se izjaviše protiv nizam-gedita i zadobiše za sebe janjičare. To uvagjanje novoga poretka, koje je prouzročilo i svrgnuće Selimovo, više je zainteresovalo duhove u evropskoj Turskoj, nego u Aziji, a to s jedne strane, što nije išlo u prilog evropskim vlastima, da Turska dobije pravilno izvježbanu vojsku, s druge strane i za to, što se to opiralo privatnim interesima janjičara, koji su već od vremena Sulejmana III. gospodarili u Evropi. Taj se sultan zvao zakonodavac (Kanun-Sulejman), jer je uveo tu novu vojsku mjesto sejmena.

Nemiri i anarkija u evropskoj Turskoj potpuno su se slagali s osnovama Rusije i Austrije, koje su išle za tim, da ju podijele. Tomu su se veselili i grčki (pravoslavni) podložnici, koji su neprestano očekivali kakva osloboditelja.

Poslanik ruski u Carigradu proširi pravo zaštite na tisuće Grka, podložnika Velikog Gospodara, koji su se nadali uskrsnuću njihova carstva.

Ta zloporaba zaštite štitila je barem njihov život i trgovinu, i ako je žalosno, da narod u svojoj vlastitoj kući mora gotovo da postane stranac, samo da dobije neku sigurnost. Takvu zaštitu davale su rusko i austrijsko poslanstvo pismom, u kom se navodilo, da je dotični štićenik rogjen u zemlji zaštitnika. Obično su se izabrala kao rodna mjesta Dombas za Rusiju a Kronstadt za Austriju. Dohoci, što su ih odatle crpila poslanstva, bijahu dosta veliki.

Moreji su Rusi već bili obećali slobodu, nu poslije rata plati ova pokrajina tu nadu strašnim bijesom Arnauta. Množina Grka s ostrvlja pregje u službu Rusije; isto tako vrlo mnogo Bugara, Vlaha i Srba sačinjavalo je čitave regimente na austrijskoj vojnoj krajini (2 regimente vlaške u Erdelju: 1. vlaška u Orlatu (?), 2. vlaška u Našodu; 1 regimenta vlaško-ilirska nalazi se u tamiškom Banatu u Karansebešu).

Austrija poslije ugovora u Campo Formio postade gospodarica Mletačke, Dalmacije, Istre i Boke Kotorske. Ona obuhvataše na jugu tursku Hrvatsku, Bosnu i Srbiju. Te nove megje oživješe osnove Katarine II. i Josipa II., izmijenjene prama prilikama vremena.

Rusi poslije prolaza kroz Bospor protiv Francuza, zauzeše Jonske otoke. Na Krf dovezoše znatan broj četa za dalja poduzeća.

Mirom u Šištovu izgubila je Turska Crno More, a teška srca pristade na rat protiv Francuske. Prvi uspjesi francuski u Njemačkoj i Italiji probudiše u Turaka nadu u bolju budućnost. Divan je primio poslanike revolucijonarne vlade, dok se još poslanik Ljudevita XVII. nalazio u Carigradu, te se on dugo držao neutralnim, i ako su se združeni paše tome opirali. Ali porazi Francuza promijeniše položaj. Činilo se naime, da se je sreća počela ponovno osmjehivati turskim neprijateljima. U Njemačkoj i Italiji nije se govorilo o drugomu, do o pobjedama generala Suvarova. Poslanik ruski u Carigradu bijaše svemoćan, a Englezi, pod izgovorom da će protjerati Francuze iz Egipta, radili su o tom, da tamo i ostanu. Ustanak bukne u Srbiji, a i pokrajine Vlaška i Moldavska nadale su se skorom ocjepljenju od Turske.

Englezi poslaše u Bukarešt svoga agenta Dummerera, sina nekog austrijskog trgovca u Carigradu, a brata po materi gospodina Kirika, Grka, ruskog konzula u Vlaškoj.

Inglis Mahmud, prije toga poslanik u Engleskoj, čovjek učeniji, nego su obično ostali Turci, koga su njegovi zemljaci prozvali Englezom, bijaše postao reis-efendija (ministar izvanjskih poslova). On se nalazio u taboru vezira Ćor-Jusufa, koji je zajedno s Englezima vojevao u Egiptu.

Kaže se, da je u to vrijeme palo u ruke divanu jedno pismo, u kom Osman traži od kneza Morosija krznenu kabanicu (kerakri), urišenu biserom i dragim kamenjem, koju nose samo vladari. Osman se prikaže tako kao slavohlepnik, koji ide za tim, da svrgne sultana ili da se sam popne na prijesto. Odluče za to, da ga unište. Iz toga, pričaju Vidinci, nastao je novi rat.

Knez Morosi naslijedio je Hanguerli-ja početkom god. 1799. Jusuf-aga, glavni ministar, htio je pomoću Morosija izvršiti ono, što nije mogao Kapitan-paša, te se Osman opet morao spremati na obranu.

Sve operacije biše povjerene Morosiju, a pomagaće ga nazir od Braile i Gjurgjuf-paša, koji se bijaše vratio u Ruščuk iza odlaska Kučuk-Huseina.

Nazir od Braile bijaše 2 godine zarobljenikom u Rusiji. On je bio hrabar i pametan, a imao je da zahvali dobrim dijelom Morosiju svoj dolazak do časti. Morosi dade barut i potrebni živež. Čete se sabraše na dônjem Dunavu oko Braile. Bilo je tu vlaških dobrovoljaca, Arnauta, grčkih pandura, odio Kozaka iz Besarabije, koji su se povukli tamo, nakon što su Rusi nad njima zagospodovali. S tim četama imao je vojevati Ibrahil-Nazir u Vlaškoj na lijevoj obali Dunava, a Gjurgjuf-paša sa turskim četama imao se primaknuti Bugarskoj s desne strane Dunava.

Pazvan-Oglu se odmah dosjeti, čemu su te spreme i pogje sa svojim četama pred Gjurgjuf-pašu, koga zaustavi kod Bolomije, na 12 milja od Vidina.

Ibrahil-Nazir primicao se lagano kroz Vlašku i došao do Alute. Zaustavi se u Krajovi, te odašalje samo jedan dio sila prema Dunavu. Zatim iznenada pregje tu rijeku s jakim odjelenjem, ugje dolinom Timoka u Krajinu i zauze Negotin. To je mjesto bilo opkoljeno bedemima i palisadama, ali se arnautska posada za priličnu svotu novaca predade. Arnauti ne mogu odoljeti ovoj vrsti navale.

Tim istim putem sjedinio se kasnije (1807.) ruski general Isajev s ustašama srpskim.

I otokom Ostrovskim prelazila je glavna vojska u Vlaškoj.

U to doba pojavljivale su se i ustaške čete srpske. Već Josip II. pozivao je Srbiju, da zbaci jaram turski, a vladika biogradski podupiraše tu osnovu, ali učinivši Leopold mir, sve ostade kao i prije.

Bečki dvor može vrlo lako podići ustanak u Krajini na Dunavu i Savi. U ove krajeve: Banat, Srijem i Slavoniju doselili se u razno vrijeme podložnici turski. Velik dio regimenta na Krajini je srpskog, bugarskog i vlaškog porijekla.

Jezik, običaji i odijelo im je isto (?). Bečki dvor samo dade zapovijed glavnom generalu u Banatu i banu hrvatskom, da se skupe odjeli ondje, gdje on hoće, da što izvede, te se paše turske na Krajini mogu svaki čas nadati navali, a da ni sami ne znaju pravo za što, pošto generali austrijski žive s njima kao dobri susjedi.

Vrlo mnogo prebjega austrijskih u ratu protiv Francuza sjedini se god. 1807. s ustašama srpskim pod zastavama ruskim protiv generala turskog Hidris-paše.

Dok je tako knez Morosi snovao, kako da pokori Osmana u Vidinu, podiže se u Srbiji Crni Gjorgje, koji je prije u austrijskoj vojsci bio kaporal. On je prolazio Srbiju i dizao narod na ustanak, za koji su se kasnije sve više zanimali neprijatelji Portini.

To se sve dogagjalo 1800. i 1801., kad je oružje francusko mijenjalo političku situaciju u Evropi.

Uslijed poraza, što ih je pretrpio Suvarov u Švajcarskoj i druga ruska vojska, združena s Englezima u Nizozemskoj, ohladiše znatno odnošaji izmegju Petrograda, Londona i Beča. Vojske se ruske tužile, da su ih poslali protiv brojno moćnijega neprijatelja. Ti su prigovori i predbacivanja bili uobičajeni megju saveznicima, kadgod su njihove vojske pretrpile kakav poraz.

Megjutim general Bonaparte, vrativši se iz Egipta, potuče Austrijance kod Marenga. Austrija se smete i pregovaranja se povedu. Pošto se ova razbiju, Francuzi krenu na Beč te sad istom bečki kabinet potpisa ugovor u Luneville-u 9. februara 1801.

Ta je godina bila burna na sjeveru.

Pavao I. naime, zajedno sa Švedskom i Danskom izjavi, da će braniti s oružjem u ruci svoju neutralnost, te da ne će dopustiti da Englezi prevladaju na moru. Ovi

pošljednji megjutim progjoše silom kroz Sundsko tijesno pod admiralom Nelsonom, bombardovaše Kopenhagen, te nametnuše saveznicima svoje zahtjeve na Baltičkom moru.

Malo iza toga Pavao I. bude ubijen u svom dvoru, a naslijedi ga sin njegov Aleksander, 26. marta 1801. Stranka, koja je izvela tu revoluciju na dvoru, te koja je bila nezadovoljna s politikom Pavlovom, postavi na vladu pristaše prvoga saveza s Engleskom, koji bi obnovljen na još čvršćoj podlozi.

U Egiptu bijaše Bonaparte ostavio Klebera s vojskom francuskom. Ovaj ugovori s Portom kapitulaciju, da se Egipat preda turskoj vojsci, ali Engleska, pripremajući ekspediciju, da zauzme mjesto Francuza u Egiptu, ne htjede potvrditi toga ugovora. Tako Kleber bude prisiljen opet vojevati s Turcima, koji su već bili zauzeli Kairo. Osvojivši ponovno Egipat, francuski general pogibe od ubojničke ruke nekoga mameluka i to u svom glavnom stanu.

Megjutim se i vojska engleska prevela i navalila zajedno s Turcima na Menou-a, našljednika Kleberova. On ne uzmogne toj sili odoljeti, te prijašnja kapitulacija bi sklopljena, ali u korist Engleza, koji se tako domogoše Egipta.

Bonaparte bijaše odlučio pripojiti Egipat Francuskoj, nebi li mu povratio važnost, koju je u staro doba imao poradi svoje plodovitosti. To je isto željela i Engleska, koja je eto sasvim slučajno s njim zagospodovala.

Egipat je imao divan položaj kao trgovačka kolonija, spajajući Indiju sa Sredozemnim morem i s Atlanskim oceanom.

Tako je Engleska pomoću Aleksandrije, Malte i Gibraltara zagospodovala Sredozemnim morem i potpuno zaštitila svoju trgovinu.

Ugovorom u Luneville-u zadrža Austrija pokrajinu mletačku. Ona bijaše bacila oko na susjedne turske zemlje. Vlaška i Moldavija odavna su skretale na sebe pažnju Rusije i Austrije. Mislilo se, da će se raskomadanjem turskog carstva velike sile odštetiti, te da će nastati sveopći mir.

Morosi nije uspio protiv Pazvan-Oglu-a. Gjurgjuf-paša, stojeći u taboru već godinu dana u Bolomiji, radio je na svoju ruku, dok su čete kneza Morosija pod zapovjedništvom Ibrahil-Nazira lastovale za Oltom. Sultan, videći se prevaren u svojim nadama, očitova svoje nezadovoljstvo, postavivši na mjesto Morosijevo Mihajla Sutzo, komu naloži, da živahnije povede operacije.

U Srbiji su se nemiri neprestano povećavali; ustanak je tu pomagao sam Osman, pošto je i sam, kao i drugi ustaše, morao ratovati protiv Porte, te tako divan nije mogao da pošalje kakvog poduzetnog vogju, da odmah u početku uguši bunu. I Osman i Srbijanci imali su se zajedno boriti protiv Mustafa-Seniki-paše biogradskog. Osman se sporazumije sa Srbijancima, te u mjesto da vojuje protiv njih, on im obeća pomoć, te bi odlučeno, da se uzajamno pomažu. Te pregovore vodio je vladika grčki u Vidinu, Venetik.

I s Austrijancima stupi Osman u dodir. Ovi poslaše k njemu u Vidin jednog višeg časnika od glavnog zapovjedništva banatskog u Temišvaru. Ovaj je časnik govorio slovjenski, koji je jezik i Osman sasvim dobro poznavao.

Osman sa svoje strane posla u Beč nekog Grka Atanasiju s pismom nadvojvodi Karlu, koji mu obeća zaštitu i svoju naklonost.

Bečki je dvor, činilo se, htio posredovati, da se kraju privede gragjanski rat, koga on nije mogao trpjeti tako blizu svojih megja, te ponudi Osmanu, da ga izmiri s turskom vladom.

Po istom poslu dogje u Vlašku u to vrijeme i jedan viši ruski časnik, imenom B. B., Grk s otoka Naxos-a, koji bijaše prešao u rusku službu u vrijeme, kadno je

ruska mornarica krstarila u grčkom moru. Osobita zadaća toga časnika kod gospodara Mihajla Sutzo bila je ista, koju je imao i poslanik bečki kod Osmana. On priopći svoju misiju Grguru, sinu Mihajlovu, koji je vodio glavne poslove na dvoru u Bukareštu.

Glasovi o skorom rasulu evropske Turske oživješe ponovo kod Grka, osobito u Vlaškoj i Moldavskoj. Oni su velikog kneza Konstantina, drugog sina Pavla I. a unuka Katarine II. smatrali osloboditeljem svoga carstva. Jedan je Konstantin, govorahu, osnovao Carigrad, drugi ga je izgubio, a treći će ga opet uzdići. I sami Turci osjećali su svoje propadanje, te se vjerovalo nekom pučkom proročanstvu, da će oni vladati u Evropi toliko godina, koliko je u godini dana. Činilo se, da se proročanstvo slaže s novim dogagjajima.

Grgur se dade zavesti varavim sjajem u budućnost, a boljari se ponadaše nezavisnosti. Sve je živjelo u varavim iluzijama. To je sokolilo Srbijance, a s drugog gledišta bilo je to ugodno i Osmanu, koji se već bio naučio da vlada kao pravi gospodar, ratujući i odnoseći pobjede.

Dok je još poslanik ruski bio u Bukareštu, — austrijski časnik predloži Osmanu, da pošalje u Vlašku odio četa s nalogom, da pustoše tu pokrajinu, te da tako prisili Portu na mir, koja će onda postaviti povoljnije uvjete.

Osman u istinu prebaci preko Dunava kod Kalafate, početkom 1803. god. odio konjaništva pod zapovjedništvom Manafa-Ibrahima i Džafer-Hasana, koji su oba bili poznati na daleko sa svoga razbojništva. Pustošeći Malu Vlašku, dopriješe sve do Krajove, a da to ne uzmože zapriječiti Ibrahil-Nazir, koji se je, kako gore vidjesmo, nalazio utaboren onkraj Olte.

Na prvi glas o provali Osmanovoj, ruski izaslanik B. B, konsul Kiriko, engleski agent Somerer te austrijski konzul spreme se na put.

Nastade uzbuna u Bukareštu. Grgur Sutzo sklone svoga oca, te svi odoše u Kronstadt u Erdelju, gdje ih primi austrijski general. Prvi boljari budu prisiljeni da dogju za njima, te Bukarešt gotovo opustoši.

Ipak je četama Osmanovim bilo naloženo da ne prelaze Olte. Tersenik-Oglu, na savjet svojih armenskih savjetnika, krenu odmah s 500 ljudi iz Ruščuka u Bukarešt, da ga čuva, dok ne stignu zapovjednici od Porte.

Dok se to dogagjalo u Vlaškoj, Srbijanci su napredovali i osvojili gradove u zemlji. Taj se ustanak pripisao zloj upravi paše biogradskog Mustafa-Seniki, koga i umoriše dahije, zapovjednici turski, neke vrsti članovi divana pašina.

Jedan od njih, Fogisa-Oglu posla u Vidin dio plijena, naročito svečana kola pašina, Osmanu na dar.

Dahije su odavna bili nepokorni Porti i gospodarili Biogradom, gdje se Portini nalozi ne izvršivahu. Mustafa-Seniki-paša, htijući ih ukrotiti, podleže u borbi s njima. Položaj njihov bio je vrlo sličan Osmanovu.

Divan, čuvši za bijeg gospodara Mihajla, pozva Aleksandra Sutzo iz Moldavske, da pogje u Bukarešt. On upravljaše sada obim kneževinama.

Mihajlo Sutzo vrati se u Carigrad istom kasnije, pošto je sultan na zauzimanje Austrije obećao, da mu se ne će ništa zla dogoditi. I zaista on umrije naravnom smrću u svojoj postelji.

Novom gospodaru Vlaške bi naloženo, da se nagodi sa samim Osmanom bez ikakva posredništva. Aleksander posla u Vidin svoga velikog posteljnika (državnog tajnika). Osman je sve to dobro znao, a uz prirodnu nadarenost i iskustvo ga je

poučilo, te odmah uvidi, koliko je usred tih raznovrsnih okolnosti mogao raditi za sebe. Rusi su mu bili već poslali dva izaslanika, od kojih jedan bijaše potkonsul u Galcu, koji je zastupao konzula Kirikova u Bukareštu, u vrijeme, kad je potonji pratio gospodara Mihajla na putovanju u Erdelju. Osman je upravo htio, da pošalje u Petrograd istoga onog Atanasiju, koji je prije bio u Beču kod nadvojvode Karla, kadno Aleksandar Sutzo poremeti sve te osnove. Poslanici se ruski vratiše i Osman ponudi, da se opet pokori Sultanu. Ista nagodba bi sklopljena kao i prije s Kučuk-Husein-Kapitan-pašom. Osman podržavaše od toga časa dobre odnošaje s turskom vladom, koja ga je svake godine po običaju imenovala pašom.

Iste godine (1802.) zaključiše Englezi mir u Amiens-u. Prethodni ugovor bi potpisan 1. oktobra 1801., a 8. istoga mjeseca sklopiše ugovor i punomoćnici ruski. Konačni ugovor s Engleskom bi potpisan istom 27. marta 1802.

Car Napoleon, tada prvi konzul, tražio je, da se Egipat povrati Porti i protivio se dijeljenju Turske. Osnove o tom dijeljenju moradoše se odgoditi, ali Porta pogje prijašnjim tragom. Ona zaključi mir s Francuskom te odasla, poput Rusije i Engleske, poslanika u Pariz.

U evropskoj Turskoj, osobito u Bugarskoj i Rumeliji nastadoše toliki nemiri i neredi, da je promet izmegju Carigrada i Vlaške bio nemogućan, a i kroz Srbiju se nije moglo radi ustanka. Glasnik, noseći vijest o miru izmegju Francuske i Porte, morade preći ušće dunavsko, da se ukrca u Galcu za Carigrad. Glasnik se već bio ukrcao, kad dogje i odvede ga k sebi konsularski agent austrijski, Mansoli. Vrativši se od njega, i prelazeći preko jedne uske i slabe daske, pade u vodu i utopi se. Pisma su srećom ostala na lagji, te ih posla u Carigrad gospodar moldavski.

Jedan časnik francuski dogje u Vidin, upravo kad je nastao mir s Osmanom. On ostavi Vidin istog dana kad i poslanici ruski. Austrijski časnik ostade još nekoliko dana. Za ovoga se časnika govorilo, da je prije služio pod Napoleonom u Italiji; odatle se i raširi glasina, da Francuzi pomažu buntovnoga Osmana protiv Porte. Iza toga ode taj časnik u Temišvar.

On je prije odlaska ponovno uvjeravao Osmana o zaštiti bečkog dvora, ako ga opet napadnu. Činilo se, da je Austrija i Rusija neprestano ovakvim štićenjem i posredništvom tražila zgodu, da se uplete u nutrašnje poslove Turske. Tim su načinom Rusi započeli osvojenje Krima i diobu Poljske.

Kasnije se pokaza, da je Engleska samo privremeno sklopila ugovor u Amiens-u.

Čete britanske izagjoše iz Aleksandrije iza ugovorena roka; ali protiv zaključaka ugovora ostadoše i nadalje na Malti. — Englezi se združiše s mamelucima, koji nijesu priznavali vlast sultanovu. Ali-beg, jedan od prvih njihovih vogja, ode u Englesku, te Porta morade poslati jak odio Arnauta u pomoć svom paši u Kairu.

Po ugovoru u Amiens-u i Luneville-u imali su Jonski otoci postati nezavisnom republikom, ali Rusi, mjesto da ih ostave, dopremiše tamo novih četa, te odgode odlazak pod raznim izlikama.

Buna je u Srbiji bivala sve veća. Ustaše su opkolili tvrgju biogradsku sve ugovarajuć s Portom. Oni su pograbili, govorahu, oružje samo radi nasilja i razbojništva i samoj Porti neposlušnih upravitelja. U ovome su ustaše imali pravo, jer je uopće poznato, koliko su stradali od tih nereda, ali je tome bilo i drugih razloga, s kojih se tajno radilo, da se ne postigne nikakav sporazum, i ako se taj prividno želio.

Porta je rado pristajala, da dade Srbijancima jednog grčkog kneza, kao što je ona to radila u Vlaškoj i Moldavskoj; zapovjedila je što više kneževskim obiteljima,

koje su obično zauzimale to mjesto, da poučavaju svoju djecu u srpskom ili slovjenskom jeziku. Ali je Porta svakako željela zadržati svoje posade u pograničnim tvrgjama, naročito u Šapcu i Biogradu.

Ne mogavši se u tom Turci i ustaše nikako složiti, položaj ostade nepromijenjen, dočim su ustaše prikupljali neprestano nove snage.

Grčke obitelji, prozvane po Fanaru (kotar Carigrada, gdje one stanuju) plemstvo fanarsko, željele su takvo poravnanje, jer bi na taj način bile dobile jednu novu kneževinu i novih službа.

Ti se begovi fanarski nasljegjuju megjusobno u Vlaškoj i Maldavskoj, gdje se nastoje obogatiti za tog svog prokonsulata. Oni postupaju s tim pokrajinama, kao sa kakvim zakupom, i tu se sve prodaje kao u Turskoj. Ti moderni Grci su smjesa svih mogućih rasa: Slovjena, Bugara, Armena, Vlaha, Moldavaca, ali će svaki za sebe tvrditi, da je potomak koga učenjaka ili junaka iz stare Grčke.

Srbi su se morali opirati takvoj vrsti uprave, koja bi njihovu zemlju pretvorila u plijen tih razbojnika. Crni Gjorgje, vogja ustaških četa, ne imagjaše volje, da se odrekne vlasti, kao ni vladika biogradski, koji upravljaše sinodom ili savjetom ustaškim. Njima je bilo najviše do toga, da se dokopaju utvrgjenih mjesta, a neprestanim tužbama na posade turske samo su se povećavale poteškoće.

Aleksandru Sutzo pošlo je za rukom, izmiriti Osmana s Portom, ali nije za dugo uživao plodove svoga rada.

Inglis Mahmud reis-efendija, svrativši se iz Egipta, stade upravljati državnim poslovima zajedno s Jusuf-agom, te bi odlučeno svrgnuti Aleksandra Sutzo. Car Aleksandar zamoli sultana u pismu, da se u ove dvije pokrajine već jednom uvede mir, povjerivši njihovu upravu ljudima karakternim i iskusnim, koji bi mogli zaštititi narod i strance. Za tu čast budu odregjeni knezovi Morosi i Ipsilanti, za koje se činilo, da imaju sva potrebna svojstva.

Tu su molbu podupirali nemiri u Vlaškoj, kao i bijeg gospodara Mihajla Sutza i stranih konsula. Kao što Rusija nije mogla mirno gledati gragjanski rat u zemlji, s kojom je kao susjed podržavala znatan promet, tako ni bečki dvor nije mogao, a da ne posreduje izmegju Osmana i njegova gospodara.

Na tu prijateljsku preporuku bi poslan Konstantin Ipsilanti, sin Aleksandra Ipsilantija u Bukarešt na mjesto Sutzovo u augusta 1802., tri mjeseca iza kako je Sutzo tamo povratio mir. Morosija, glavnu ličnost u ovim zadnjim dogogjajima, zapade uprava u Moldavskoj.

Pokrajine Moldavska i Vlaška — stara Dacija — ležeći izmegju erdeljskih Karpata i Crnog mora, zapremaju do 166 milja od Vidina do tvrgjave Hoćina na Dnjestru, a širina im je 50—80 milja od Karpata do Crnog mora.

One obiluju žitom, pašnjacima, vinogradima i drugim. U gorama ima ruda svake vrsti, koje se ni ne izragjuju. Osobito je obilata sô u Vlaškoj, te ova pokrajina opskrbljuje tom rudom znatan dio Turske. Te zemlje drže u zakupu knezovi za 1200 kesa godišnje, a istjeraju dvostruko.

Velikim dijelom te pokrajine hrane Carigrad i Bugarsku, te ih Turci i zovu žitnicom Carigrada.

Moldavska mora godimice slati u spremišta u Galcu 40.000 kilota žita (Kilot ima 240 oka, a oka 400 grama). Vlaška šalje istu količinu u spremišta u Braili. Žito je odregjeno za Carigrad, bez obzira na ono, što ga tamo dovoze i privatni trgovci. — One daju meso ovčije i govegje, med i druge kućne predmete, opredijeljene sultanu i njegovim ministrima.

Ima tamo i krasnih šuma, iz kojih bi se dalo vaditi drvo za gradnju lagja na Crnom moru. Na pašnjacima pasu stada i konji, koji se izvažaju čak u Prusku.

Austrijanci su ih u velikom broju pokupovali, da preobraze svoju konjicu, postradalu nakon bitke kod Austerlitz-a. Konji se moldavski cijene. Rogata marva, naročito volovi, vrlo je obilata u zemlji. Govedo se zove moldavski bog, odakle i ime zemlje Bogdanska. Na grbu još i sada služi volovska glava kao biljeg.

Položaj ovih pokrajina pogoduje za čudo trgovini. One bi bile od velike važnosti u rukama dviju susjednih velikih država, koje već drže zemlje oko Dunava, Dnjepra i drugih velikih rijeka, koje, dolazeći iz vrlo udaljenih krajeva, gotovo zajedno utiču u Crno more. Rusija i Austrija mogle bi na tim rijekama osnovati moćan prometni saobraćaj megju njihovim narodima, osobito otkako je Rusija utemeljila jake trgovačke kolonije oko Odese, na Kersonu (Krču) i na Krimu, i stvorila mornaricu u Crnom moru.

Pokrajine na Kavkazu, Azovsko more, Armenija, Mala Azija pa i sama Perzija sa strane Georgije otvaraju široko polje trgovačkim poduzećima, pošto se velike rijeke spuštaju sa krajnjeg sjevera na jug i iz srca Njemačke, a Bosporska vrata vode u Sredozemno more i na Atlantski ocean. Crno more je podesno za svjetsku trgovinu. Preko njega je trgovala nekoć Perzija i Indija sa Zapadom. Trajan, jedan od najslavnijih careva rimskih, htio je da veže njime Evropu s Azijom. On dade sagraditi Aksiopolis, velik grad, komu se zidine vide i danas 1 milju od Galca na mjestu, gdje utiču Prut i Seret u Dunav; ali sjeverni barbarski narodi, Skiti, Tatari i Turci otimali su se neprestano za ove obale, te su do naših dana zapriječili u ovim stranama prodiranje civilizacije.

Vlaškom i Moldavskom, kad provališe Turci u grčko carstvo, upravljali su našljedni knezovi. Naselile su ih ponajprije rimske kolonije, a u drugom i petom vijeku zauzeše ih stari Rusi pod imenom Bugara i Slavena, koji se raširiše po Srbiji, Bosni i Dalmaciji.

Poslije provališe Tatari, a narod pobježe ispred pljačkanja u gore, nepristupne konjaniku, odakle bi opet silazio, kad je pogibelj minula. Govori se tu još i sad latinski jezik, samo pokvaren i donekle sličan talijanskom. Same se zemlje u tom jeziku zovu sora romanesca, t. j. rimska zemlja. Boljari sačinjavaju plemstvo. Pod tim slovjenskim imenom se označuje smjesa svakovrsnih naroda, osobito Grka. Knezovi podjeljuju prve službe boljarima, koji s grčkim svećenstvom drže u svojim rukama gotovo sve zemlje.

Seljak ima skoro isto tako bijedan položaj kao i turska raja.

Divan ili senat vladin sačinjava 12 prvih boljara. Uprava je slična turskoj. Namjesnik je ujedno sudac, upravnik i zapovjednik. Običaji i nekoliko naredaba kneževih su pravila. Uprava je dosta blaga, te je narod uopće blage ćudi.

Boljari, željni aristokratske vlade, htjedoše se otresti svojih našljednih knezova, te se u 16. vijeku utekoše zaštiti Portinoj. Turska se sila znatno podigla pobjedom Sulejmana III. nad Ljudevitom II. kraljem ugarskim, kod Mohača 1526. Obe provincije primiše sultana za vrhovnog gospodara. Boljari izabiru od sada sami svoje knezove, ali uslijed vječnog unutarnjeg razdora oduzme im Porta to pravo, te je tamo slala knezove iz grčkih obitelji iz Fanara, grčkog dijela Carigrada, po čem se i prozovu te obitelji plemstvo fanarsko.

Kneževska čast u tim pokrajinama, uslijed prirodne sklonosti Grka, da zbace jaram turski, te uslijed vječne nepovjerljivosti Turaka, teška je, opasna i vrlo promjenljiva. To je predmet spletaka častohlepnika. Na tu čast uzdiže jača stranka u saraju one,

koji ponude više novaca članovima divana. Natjecatelji traže dakle najmoćnijega zaštitnika, a često se utiču i stranim dvorovima, otkako su naime turske pokrajine postale političkom spekulacijom.

Najznatnije obitelji grčke pod ruskom zaštitom jesu Ipsilanti i Morosi, a i mnogo drugih. Manol, upravitelj Moldavske, iselio se za vrijeme pošljednjega rata u Rusiju.

Grci prevode riječ beg riječju knez (prince), te je taj i ako kriv prijevod ostao u običaju. Porta daje gospodarima naziv vojvode. Oni imaju čast kao paše prvoga reda i primaju s fermanom tri repa. Dvor im je sličan vezirskom.

Riječ beg znači turski uopće odličnu osobu, te se tako zovu i bogati Turci i sinovi pašinski. Brat Osmanov zove se Ibrahim-beg, a neki Grk preveo je to sa knez Ibrahim. Čini se, da se Grci u svom ropstvu tješe tim sjajnim nazivima. I liječnika ili ranarnika zovu presvijetlim. Svaki bolji Grk se zove kir, gospodar, a arhon, vitez, ili boljar, ako je bio u službi vlaških i moldavskih begova. Ima tu mnogo časti: banova, pod-kralja, velikih spatara ili generala, velikih hetimana ili generala konjaničkih, velikih logofeta ili kancelara, velikih armuka ili grofova, velikih posteljnika ili prvih ministara i t. d., sve sami veliki, koji ponizno ljube skut agi Turčinu, ali za to se prema strancu pokazuju u potpunom dostojanstvu. Armeni, neprijatelji Grka, jesu svi baroni. Po neki kao trgovci ili bankari pašâ zovu se i begovi ili knezovi. Ćor Jusuf, paša erzerumski, podijeli taj naslov svomu barzileani-baši ili trgovcu, koji mu namiruje kućne potrebštine.

Grci postaju tim lakše pristaše ruske, što se nadaju od te strane većim častima i boljemu životu, što dobivaju odlikovanja i nagradâ, te napokon, što očekuju ruskom pomoći uspostavu staroga grčkog carstva. I vjera grčka, kojoj pripadaju Rusi, doprinosi mnogo tomu, da se Rusija smatra prirodnom pokroviteljicom sveukupnih Grka, koji se nalaze pod turskim gospodstvom.

Protivnici tih knezova, imenovanih na zagovor Rusije, traže sva sredstva, kako da ih unište. Oni iskazuju tim veću vijernost sultanu. Takovi su bili Sutro i Hanguerli, a i drugi manje poznati.

Ruski dvor, imenujući gotovo sam gospodare, postade u neku ruku faktičnim vladarem Vlaške i Moldavske, dočim Porta izgubi skoro svu svoju vrhovnu vlast nad tim zemljama. Ugovorom bude utvrgjeno, da se gospodari ne mogu svrgnuti bez privole ruske i prije 7 godina. Morosi i Ipsilanti mogli su se nadati, da će se uzdržati na svome mjestu doživotno, ako samo uspiju sačuvati sveudilj povjerenje svoje zaštitnice.

Ministar engleski dodijeli Ispilantiju za tajnika prijašnjeg engleskog konsulatskog tajnika u Alepu, koji bijaše brat engleskog konsula u Solunu a zet Pisani-a, dragomana engleskog u Carigradu.

Neki emigrant francuski — (možda je to samo htio biti) — nazivajući se general Belval, stupi u službu Ipsilantija u svojstvu političkog dopisnika. On je imao za tajnika nekog drugog Francuza, Barbier-a, rodom iz Drinopolja, koji je više puta išao poslom u Beč i u Berlin.

Ipsilanti, čovjek mudar i odlučan, dobro je poznavao pogibeljno mjesto, na kom se sada nalazio. Za to odmah u početku ustroji tjelesnu stražu, na koju se mogao osloniti, a koja se sastojaše od 300 Slovjena: Hrvata i Dalmatinaca, sve samih katolika. Ovih Slovjena ima mnogo u Carigradu, te je poznata njihova vijernost. Tjelesna straža se pokaza vremenom korisnom svome gospodaru. U istinu ona ga je pratila na putu u Rusiju, gdje je Ipsilanti tražio utočišta. — Ipsilanti poput svojih predšasnika držao

je jednoga poslovogju u Beču. Te poslovogje izvještavaju o evropskim dogagjajima svoje gospodare, koji to opet javljaju Porti, i ako ova ima svoje posebne poslovogje.

Ipsilanti spremi u Vidin jednoga kapi-ćehaju ili agenta u svrhu, da s tamošnjim pašom uspostavi odnošaje dobra susjedstva. On je bio nadalje posrednikom u pregovaranjima, kojima je svrha bila, da se pacificira Srbija.

Osman, karakteran i vijeran pravi Turčin, odlučio je napokon držati se ugovora, sklopljena posredovanjem Aleksandra Sutze, jer se činilo, da će revolucija dovesti u pogibelj tursko gospodarstvo u Evropi, te se postara, kako da je uguši, barem u kraju, gdje je on sam upravljao.

Vladika vidinski, Venetikos, koji bijaše prije toga posrednik megju Osmanom i Srbijancima, pristade sasvim uz ustaše, te nastojaše da propagira ustanak megju svim kršćanima ispod turskoga jarma. Ta ljubav za slobodu svojih zemljaka, bila je megjutim uzrok njegove propasti.

Protopop Kalinik otkrije tajnu svoga gospodara Osmanu, koji mu dade g. 1802. odsjeći glavu. Tako vele Turci, dočim kršćani tvrde, da vladika nije platio 200 kesa, što ih je tražio Osman, i za to da je bio smaknut.

Osman, želeći nagraditi Kalinika, zatraži od kneza Ipsilantija, da posreduje kod bukareškoga metropolita, te da ga ovaj zavladiči. Od straha Osmanu se to ne mogaše odbiti: sam patrijarh carigradski privoli, da Kalinik bude postavljen vladikom vidinskim. Osman mu naloži, da upućuje raju grčku i bugarsku na pokornost i vijernost Porti. Inače je Osman blago postupao s kršćanima, kazneći strogo Turke, koji bi ih mučili.

Dahije u Biogradu i poslije ubojstva Hadži-Mustafa-Seniki-paše morali su odbijati čete srbijanske. Foggion-Oglu obrati se Osmanu, koji zbilja odasla tamo u februaru 1803. Kursanli-Alija sa 600 po izbor Arnauta i Kirdžalija, naloživši mu, da se dokopa tvrgjave i da je brani do skrajnosti, pa ma kakvi mu fermani iz Carigrada dolazili. Osman je naime bio uvjeren, da bi je podmitljivi divan na koncu mogao predati ustašima.

Kursanli, čovjek bez odgoja, ali neustrašiv vogja, tatarskom brzinom pregje gore i brda, dogje pred Biograd, zametne boj s opsjedateljima, prodre u tvrgju, gdje ga dočekaju dahije. Ovima bude povjerena obrana nutarnjega grada, nu iza kratkog vremena oduzme im i to Kursanli, te postade jedini gospodar tvrgjave, što je i bila njegova zadaća. Dahije pobjegoše Dunavom u Vidin, ali došavši do oršovskog otoka (Ada-Kale), zapovjednik otoka, Rigeb-aga, dade ih smaknuti. Njihovom smrću ostade tajnom njihov prvašnji sporazum s Osmanom.

Dolazak Kursanli Alije smete sve ustaše oko Biograda. On povede s njima u više mahova pregovaranja i sastade se s Crnim Gjorgjem na dogovor, ali uza sve to branio je tvrgjavu junački, kako mu je Osman i zapovjedio.

Kursanli, na koga je za ovog trogodišnjeg opsijedanja gledala cijela Evropa, dobio je to ime po selu Kuranza, u kojem ga Osman bijaše postavio u službu upravitelja u svojstvu subaše. Osman, nalazeći se izmegju Vlaške i Srbije, mogao je zatvoriti put u Srbiju preko krajovskog Banata. Da je Porta njemu bila povjerila pokorenje Srbije, po svoj prilici on bi to bio i izvršio, nu divan, sumnjičeći uvijek Osmana, bojao se, da tako ne poveća njegovu moć i glas, dočim je i onako već bio premoćan i preslavan.

God. 1803. i 1804. ne promijeni se u Turskoj ništa; dvorovi londonski, bečki i petrogradski bili su zabavljeni previše s Francuskom. Engleska obnovi prva g. 1803. rat s Francuskom.

God. 1804. bi skovana u Parizu zavjera protiv generala Bonaparta, prvog konzula Francuske. Ta je zavjera imala iznova potresti i uznemiriti državu, te bi združene sile po svojoj volji mogle ravnati udesom Evrope.

I ako su neprestani uspjesi doveli Francusku do vrhunca sjaja, ipak je nestalnost njezina vladanja podavala nade njezinim neprijateljima, da će se sreća promijeniti. Do toga se je došlo uslijed nutarnjih razmirica i slabe veze izmegju raznih osnova državne uprave, što se obično dogagja, kad je vrhovna vlast samo privremena i kad se nalazi u rukama više ljudi, kao što je to bilo za direktorija u Francuskoj.

Tadanji dogagjaji i iskustvo za duge revolucije učiniše, te se u Francuskoj osjećala potreba, da se država sačuva od novih promjena. Prvi konzul bi proglašen carem i krunjen 2. decembra 1804. u Parizu, a 26. maja 1805. u Milanu.

Te znamenite promjene zaokupiše sve duhove u Evropi. Ruska, zadovoljna svojim novim stečevinama u Njemačkoj, pristade uz novu koaliciju, o kojoj se ugovaralo g. 1804., a koja je bila konačno sklopljena početkom 1805. u Petrogradu.

Ponašanje Pruske moglo je zabrinuti Portu. Dok je naime Pruska bila neutralna ili sa Francuskom, Rusija nije bila sigurna od strane Poljske. Dvor berlinski mogaše svaki čas izvesti protiv Rusije 200.000 vojske, netaknute i na glasu sa svoje taktike. Još Fridrik II. bješe podigao vojničku slavu Pruske. Divan je mnogo cijenio takvu zaštitu, te je imao i svoga poslanika kod našljednika Velikoga Fridrika.

U takovim prilikama ne htjede sultan priznati novoga cara francuskoga, i divan, uvjek pod uplivom Londona i Petrograda, odluči, pričekati nove dogagjaje. General Brune, poslanik francuski, ostavi Carigrad.

Vojske na okupu u Litvaniji, Volhiniji, Podoliji i oko Dnjestra, sastojeći se od više zborova, mogle su, već prema prilikama, krenuti na Tursku ili preko Galicije poći u pomoć njemačkim vojskama, s kojima je general Mack već bio dopro u Švabsku, i već zauzeo klance Crne Šume (stare hercinške Šume).

Rusija se je mogla nadati sjajnom uspjehu, ako Francuska bude pobijegjena. Dvor petrogradski svojim pravom zaštite vladaše regbi cijelom Evropom: sa slavom njezinih vojska nije se mogla mjeriti ni jedna vojna sila, zastave moskovske vijale su se u Italiji, Napulju, Siciliji; kralj sardinski bješe se potpuno stavio pod okrilje Rusije; Englezi su se samo s njezinom pomoću usudili napasti Holandiju. Poslanici ruskog cara posredovali su i sklapali nove kapitulacije u njemačkom carstvu iza mira u Luneville-u.

Tada se je bez sumnje moglo ispuniti proročanstvo, da će novi osvajači sa Sjevera pokoriti Evropu. Istjeravši Turke iz Carigrada i ispunivši velike osnove slavne Katarine, Rusija bi bila zapovjedala od Arhangelska do Grčke, te od velikog zida kineskog sve do Njemačke i oceana. 150.000 Rusa sa neizmjernim poljskim topovima bijaše sakupljeno u istočnoj Poljskoj. Divan je s velikom zabrinutošću gledao, što bi takav susjed mogao započeti. Nada Grka preteče dogagjaje.

Takvih priprava nije nikako trebalo protiv Francuske, koju je imalo napasti već 200.000 Austrijanaca i 200.000 Prusa, a Engleska je grozila njezinim obalama na oceanu. Nadvojvoda Karlo kretao je u Italiju, gdje se i kralj napuljski spremao da ga pomaže.

Ali čudni korak Napoleonov pomrsi zamišljene osnove združenih dvorova. Činilo se, da su njegove čete u taboru na obali La Manche bile odviše zabavljene pripremama za pohod na Englesku, a da bi se moglo misliti na kakav ozbiljan rad u Njemačkoj prije proljeća.

Car Napoleon prešao je Rajnu kod Strassburga 27. septembra 1805. Ostavivši klance Crne Sume na desno, pregje kod Donauwörtha Dunav. 17. oktobra zauze Ulm, gdje je Mack [1]) položio oružje, te 13. novembra ugje u Beč. Jedan zbor ruske vojske pod generalom Kutuzovom imao se sjediniti s Mackom. Sada morade natrag, progonjen sve do iza Brna.

Glas o tim neočekivanim dogagjajima prodrije brzo u Tursku. Osman, hoteći se potanko upoznati s tom vojnom, odasla u Beč nekog židova, koji je bio u njegovoj službi, s naredbom, da se tamo predstavi kao trgovac i da ga tačno obavijesti o tim dogagjajima. Židovi mogu vrlo lako dospjeti u Ugarsku, gdje oni vode jedan dio trgovine sTurskom.

Abram ode sa znatnom svotom, da ispuni svoju zadaću, i povede sa sobom nekog drugog židova, koji je imao donijeti vijesti.

Poslanstvo Abramovo ostade tajnim: Osman ne povjeravaše nikom svojih nakana. U Vidinu se nije znalo, ni kako je on prije poslao Grka Atanasiju nadvojvodi Karlu.

Evo pisma Abramova, iz Beča, od 10. dec. 1805. (u prijevodu):

„Preuzmožni veziru, moj silni vladaru i gospodaru!

„Po Tvojoj volji brzo sam išao i dospio u Beč. Vijesti, stigle tvojoj Visosti, nijesu bile ni najmanje lažne: Francuzi su gospodari u ovom gradu, nego evo hoću da pripovijedam Tvojoj Ekscelenciji još mnogo neobičnijih dogagjaja.

„Vojska ruska od 80.000 ljudi bijaše došla preko Olomuca; k njoj se pridružilo 20—25.000 Austrijanaca. Dva cara, ruski i njemački, te veliki knez Konstantin, praćeni sa po izbor plemstvom i ratnicima moskovskim, ulijevahu nadu u uspjeh. Već su u Beč javljali poraz Francuza.

„Slava ruskih vojska ispunjala je sva srca novom smjelošću. Pobjede Suvarova ‚Italijanskog' u Poljskoj, na Krimu i kod Očakova i druge uspomene opravdavale su nadu u nove uspjehe, koje su imali slavom ovjenčati zastave ruske. Još se očekivala jedna kolona od 20 ili 30.000 ljudi, nu vojna zapovjed bi jača od razboritosti.

„Vojska je ruska imala da kod Brna i Austerlitza obigje desno krilo francusko, na koje je ona upravo okomito dolazila sa strane Olomuca.

„Car Napoleon promjeni glavni front svojoj vojsci, povukavši desno krilo prema središtu kod Brna, i učinivši to isto na lijevom krilu, koje se protezalo do Znajma. On koncentrira svoje sile na glavnom putu u Beč, okrenuvši legja Češkoj. Vojska je ruska dakle morala proći ispred vojske francuske, koja se postavi u bojni red.

„Rusi držeći se uvijek istoga plana, proširiše svoje lijevo krilo, da obigju desno francusko i dospješe izmegju ovoga krila i skoro neprohodnih bara. Napoleon udari odmah sa svojim kolonama na središte neprijateljsko, probije ga i stane progoniti u pravcu Austerlitza; zatim upravivši divizije desnoga krila prama barama, on prisili na predaju gotovo cijelo lijevo krilo rusko, odsječeno od središta i opkoljeno, a imajući za legjima samo bare, u kojima se jedan dio i potopi.

„Oba cara jedva dospješe da se povuku na drugu stranu rijeke Morave, prema Ugarskoj. Prtljaga, topovi i velik broj zarobljenika ostade u rukama pobjeditelja. Njegovo napredovanje ništa drugo ne mogaše zaustaviti, osim molbe za mir. Četvrtog decembra, dva dana nakon bitke, Franjo II. ode do predstraža francuskih u Rolitz, kod jednog mosta u ravnici Austerlitz, te iza viječanja s Napoleonom bi zaključeno primirje. Po uslovima ugovora imala je ruska vojska odmah izaći iz zemalja austrijskih. Ona je već na putu u Rusiju.

---

[1]) Austrijski general.

„Tvoja Visost mi je naložila, da javim potpunu istinu. Ove potankosti, što Ti javljam, ja sam doznao od više vojničkih očevidaca. Padam Ti pred noge uz molbu, da me sačuvaš u Tvojoj milosti i da mi pošalješ Tvoje zapovjedi po povratku glasonoše Izaka, koji Ti nosi ovaj list.“

Potpisan Abraham.

Bitka kod Austerlitza, od velikog zamašaja po sudbinu Evrope, oslobodi Turke od smrtnog straha: nemiri u Rumeliji i u Srbiji bijahu ih doveli do očajanja.

Knezovi Vlaške i Moldavske poslali su bili još u aprilu 1805. po jednoga poslanika u Srbiju. Te njihove misije, koje namjerice bijahu razglašene, bile su u svezi s predlozima za izravnanje s Portom, nu iza tri mjeseca bavljenja vratiše se, ne polučivši uspjeha, koji se od njih očekivao. Srpske čete se naprotiv spremahu, da se za vrijeme koncentriranja ruske vojske u Podoliji približe Maloj Vlaškoj preko Krajine, megju Oršavom i Vidinom.

Pintzo, poglavica grčko-istočnjaka u tom kraju, koga je Osman imenovao upraviteljem i mnogo se u njega pouzdavao, išao je zatim, da podigne ovdje ustanak.

Taj ustanak planu na jedan put na svoj megji Srbije u novembru 1805., kada se i Srbijanci pojaviše na obližnjim gorama, da ga podrže.

Osman je predvigjao tu bunu po tečaju dogagjaja i po pripremama kneza Ipsilantija u Vlaškoj, ali njegov prvi doglavnik, Mula-aga, upravitelj Krajine, pouzdavajući se u vijernost Pintza, odvratio ga je od šiljanja četa na tu stranu. Vladika grčki Kalinik pobudi takogjer sumnju Osmanovu.

Na prvi glas o buni, Pazvan-Oglu, dozvavši Mulu, naloži mu neumoljivom strogošću, da pogje odmah na ustaše i da mu ne izlazi na oči, ako ne pobijedi.

Mula skupi u januaru čete, koje mu stajahu na raspoloženju, napadne i suzbije u planinu ustaške čete, koje se bjehu približile. Ali vijest o bitci kod Austerlitza već bijaše stigla. Pintzo pobježe u Srbiju.

Ustanak napredovaše; više tisuća seljaka diže se na oružje, da se spoji sa Srbijancima. Osman posla na njih jake odjele. Sve oružje bi oduzeto, a stanovnici od četiri sela pogubiše glave. To strašno krvoproliće zastraši čitavu okolinu. Mnoštvo nesretnika plati životom nadu u skoru slobodu.

Početkom g. 1805. knez Ipsilanti zauzet je bio skupljanjem zbora od 4000 ljudi. Aleksandar Hanguerli, član kneževske ili begovske porodice istoga imena, bijaše dodijeljen Ipsilantiju. Njemu je bilo naloženo, da sabere ovu vojsku, ali uslijed novih dogagjaja ta osnova bi napuštena.

Vladika vidinski, Kalinik, neprestano se dopisivao s Ipsilantijem i sa Srbijancima. Osman se je njim služio, da uzdrži mir na svojoj megji prema Srbiji, ali onaj nedavni ustanak bijaše pobudio njegovu sumnju protiv toga čovjeka, kojemu je on bio izradio vladičinu stolicu. Jedno pismo vladičino, upravljeno srpskim vogjama, — ako se može vjerovati vijestima onoga doba — bi uhvaćeno i nagjeno u šupljem štapu njegova poslanika. Osman mu dade odsjeći glavu, 14. januara 1806., i naloži, da četiri popa, vladičina savjetnika, budu obješena.

Tako se činilo, da je mir uspostavljen barem na granicama Osmanova vladanja, čije ime i glas rasprostirahu posvuda strah i trepet, tako da se Srbi, koji obsijedahu Biograd, ne usudiše s njim opet upustiti u boj.

Bečki dvor potpisa 26. januara ugovor u Požunu. Po uslovima ovoga ugovora izgubi Austrija ne samo Švabsku i Tirol, nego i pokrajinu mletačku i provincije oko Jadranskoga mora. Od svega primorja ostade joj samo Rijeka i Trst.

Ovi gubitci pokvariše sve političke kombinacije, koje su se, — kako se je pretpostavljalo — ticale turskoga carstva.

Markiz Gisilieri bi imenovan komisarom austrijskim sa zadatkom, da preda ove pokrajine četama francuskim. Ali jedva potonje uljegoše u Dalmaciju, kadno se jedan ruski eskadron pojavi u Boci Kotorskoj i ostade tamo. Ruse su podupirali Crnogorci, neukrotivi brgjani, pod vodstvom jednoga vladike, koji je nekada bio svećenik na vojničkoj Krajini u Srijemu, i koga je Josip II. poslao u Crnu Goru.

I Crnogorci su kao i Srbijanci ustali protiv Porte.

Taj dogagjaj je stavio na ozbiljnu kušnju čvrstoću mira, ali se Porta ipak požuri, da prizna cara Napoleona, naloživši, da se on u fermanima naziva imperatorom i padišahom. U maju 1806. bi poslan u Pariz Mahib-efendija u svojstvu poslanika turskoga carstva.

Divan je držao čas zgodnim, da se pripravi za obranu te spremi topova i džebane u tvrgjave na Dnjestru i dônjem Dunavu. Ali od straha, da ne pobudi nepovjerenje ili prigovore od strane Rusije, utiša on naskoro taj svoj žar, te potpuno obustavi šiljanje novih posada.

Više paša dobije nalog, da zajedno ugju u Srbiju i konačno je pokore. Srbi su još uvijek čvrsto obsijedali Biograd. Kursanli-Alija, branioc ovoga grada, mogao je samo Dunavom općiti, ali su Austrijanci i taj saobraćaj znatno oteščali i gotovo svaki prolaz zapriječili.

Ustaše su izjavili, da oni ne vojuju protiv sultana, nego samo protiv Kirdžalija, ali divan je dobro uvigjao, da mu se nastoji oteti jedna važna tvrgjava, i on pošalje znatnu silu, da osigura uspjeh turske vojske.

Srpski sinod uteče se dvoru bečkom. Tri poslanika odoše tamo. Iza običnog sastanka sa ministrom, stupiše u dogovor sa gosp. Vilemburgom, prijašnjim dragomanom austrijskim u Carigradu, a sada načelnikom državne kancelarije.

Tu se sastavi pismena molba u ime naroda srpskoga, da se Srbija podigne na kneževinu pod zaštitom i vrhovnom vlasti Austrije. Ta molba bi podnešena caru, koji odgovori, da ne može ispuniti njihove želje, ali ganut njihovom nesrećom, obeća svoje posredništvo kod Porte.

I zaista austrijski vladar pisa sultanu i ponudi svoje usluge, jedno da se uzdrže dobri odnošaji susjedstva i radi nemira u pokrajinama na megji austrijskoj, a drugo da se predoči sultanu nevoljni položaj Srba, kako bi se uspostavio mirni poredak u ovome narodu.

Nadvojvoda Karlo javi Crnom Gjorgju taj carev korak, te ga sklone, da pričeka na njegove pošljedice.

Porta uljudno odbije posredništvo bečkoga dvora, ali ipak obustavi spremanje sila na Srbiju, i ta pregovaranja Srba u Carigradu biše živo nastavljena.

Pazvan-Oglu naskoro sazna za promjenjene osnove Portine. Njegov poslovogja kod divana priopći mu i prepis pisma careva sultanu. Odaslanici njegovi u Srbiji obavijestiše ga nadalje o pismu, što ga je Crni Gjorgje bio primio iz Beča, te mu još dojaviše, da je više odjela od krajiških regimenata austrijskih, pa i samih časnika, prebjeglo u ustaški tabor, a da se pisma i vijesti iz Zemuna, javljajući tobožnje pobjede nad Turcima, štampaju u požunskim i u frankfurtskim novinama, te se šire megju Grcima u Turskoj, sa svrhom, da i ovaj narod potaknu na ustanak protiv Turaka i da obmane Evropu na uštrb turskih interesa.

S grčkim trgovcima u Beču vodio je Osman živu prepisku pod izlikom trgovine s pamukom. Karavane su naime išle sada preko Vidina, jer je Biograd bio zatvoren.

Isti su ga trgovci izvještavali o svim dogagjajima u Austriji, i to tim tačnije, što su karavane morale prestati ili se pospješiti, čim bi rat bio u izgledu.

Pamuk turski iz Soluna, Ceriga i Jedrena, uvaža se u tvornice Austrije i Njemačke, i to preko Vidina, gdje Osman uzima 3 turska piastra carine od svakoga konja.

Ti su se Grci bojali za svoje poslove u Turskoj. Kazivahu, kako je internuncij[1]) austrijski javio svojoj vladi, da je knez Kalimachi, dragoman Portin, sasvim promjenio svoje nazore; a njemu se odgovorilo, da ne štedi novaca, da navede toga kneza na prijašnji put, sklon Austriji.

Trgovci su tu priču dovagjali u sklad s bavljenjem srpske deputacije u Beču i sa opće rasturenom vijesti, da će Srbija biti ustupljena Austriji s privolom Francuske, da joj se tako nadoknade pretrpljeni gubitci.

Oni za to naložiše svome dopisniku, da ih preporuči paši i da ne šalje nikakve robe, čim se pokaže kakva nesigurnost za pošiljke.

Glasine o Srbiji raširile su se i u Vlašku i Moldavsku. Pazvan je čuo, da je Bukanov, glavni konzul ruski, došao iz Jašija u Bukarešt (jula 1806.) knezu Ipsilantiju, a general Belval, upravitelj njegovih političkih poslova, da je baš otputovao u Beč. Osman, precjenjujući možda ove prilike, posla u Carigrad svoga časnika s pismima Ibrahimu, ćehaji sultanovu.

On izjavi, kako se čudi postupku divana, koji bijaše protiv njega samoga podigao cijelu Tursku, a pušta iz ruke jednu pokrajinu samo na lažne glasove o nekom ugovoru, dočim Biograd, živo obsjednut, potrebuje brze pomoći. On ponudi za to svoje usluge, ali mu se ćehaja u odgovoru samo zahvali za izvještaj. Pazvan-Oglu, posmatrajući dogagjaje oko sebe, računao je, kakve bi pošljedice odatle mogle biti za Vidin, tvrgjavu i glavni grad njegove zemlje, te za njegova dobra, jer su znatna bila njegova imanja oko te tvrgjave. On je upravljao zemljom od više nego 50 milja dužine i 20—25 milja širine, kraj Dunava. Njegov odrasli sin, činilo se, da će ga naslјediti u neke vrsti vladi ili lenu, što ga je bio osnovao za svoju porodicu.

Kapi-ćehaja ili poslovogja kneza Ipsilantija, Panajoti, patarnikos ili veliki peharnik, stekao je u Osmana povjerenje. Pazvan učini, te ga je knez imenovao spravnikom ili upraviteljem krajeva vlaških: Černice i Kalafate na lijevoj strani Dunava, iza Oršove, gotovo nasuprot Vidina. Paša je iz tog kraja nabavljao živež, uvijek obilan u njegovoj tvrgji. Kapi-ćehaja u ostalom imao je osobiti interes, da zadovoljava namirnice Osmanove, koji je u neku ruku gospodario Malom Vlaškom.

Pazvan, misleći da Srbi podržavaju promet s Vlaškom pomoću ovoga poslovogje, uhvati ga 16. jula 1806., te bi ga bio dao i pogubiti, da njegove prijašnje zasluge nijesu govorile u prilog i ublažile srdžbu Osmanovu. On ga dade samo izbatinati, i ujedno naredi, da se odsiječe glava njegovom logofetu (tajniku).

Pazvan pošalje Aliji u Biograd glasnika s nalogom, da na ničiji predlog ne preda tvrgjave Srbima ili Austriji. I ako je Alija trpio veliku oskudicu, on se je i dalje živo odupirao.

Zauzeće Beča, bitka kod Austerlitza i mir u Požunu poslije odlaska ruske vojske, iznenadili su veoma Turke, jer su smatrali moć Austrije, a osobito Rusije, većom i strašnijom. Sultan odluči, ne paziti više na Rusiju, koje se je odavno žacao, te uspostaviti svoju vlast u Vlaškoj i Moldavskoj. Za to u augustu 1806. skide oba gospodara Morosija i Ipsilantija te posadi na njihovo mjesto Aleksandra Sutza i Kalimacha, koji

[1]) Internuncij bila je titula austrijskog poklisara u Carigradu.

bijaše dragoman Portin. Uz to Porta ne učini ništa, što bi moglo Rusiju uznemiriti, dok je naprotiv dvor petrogradski iza zadnje vojne neprestano radio na tom, da pojača svoje vojske, a isto je tako radila i Austrija. Samo neka se promijene politički interesi u Evropi, opet će naskoro buknuti rat.

Pruska ugje ponovo u savez, iz koga je onako brzo izišla iza bitke kod Austerlitza, te u Carigrad prodrije glas, da je 100.000 Prusa na putu protiv francuske vojske u Njemačkoj.

Već tri dana iza mira požunskoga uvidjelo se jasno, da je to samo primirje. Vojska austrijska od 80.000 ljudi sakupljala se u Českoj, a po položaju, u kom se nalazila, činilo se, da je odregjena bila da pomogne Prusima. Pisma iz Beča predskazivahu rat, za koji se sve pomnjivo pripravljalo. Vrhunac tih glasina bi vijest, da se vojska ruska sakuplja na Dnjestru, da ugje odanle u Moldavsku, a s druge strane opet bilo je naloženo krajiškim četama austrijskim, da budu pripravne svaki čas krenuti na put.

Vojska ruska u Poljskoj sastojala se od više zborova, koji su sačinjavali u svemu nekih 200.000 ljudi, a svjetina je još kud i kamo povećala taj broj.

Na Dnjestru je pod generalom Mechelsonom bilo sjedinjeno 60.000 vojnika, koji su jednako mogli prijeći u Moldavsku i Vlašku, kao i preko Galicije poći u Njemačku; nu, kako je na oko ova vojska bila podijeljena na više dijelova, činilo se, da će preko turskih pokrajina najednom krenuti u Dalmaciju, da odanle zaprijeti Italiji. I tako bi Porta ili silom ili milom morala pristati na novi savez protiv Napoleona.

Jedan austrijski zbor, odregjen da iznova zauzme Kotor, mogao se vrlo lako spojiti s ruskom divizijom, koja je već držala u svojim rukama taj grad i otok Krf, a pomagala je u tom osim nekoliko tisuća Crnogoraca i ruska eskadra Senjavinova zajedno s engleskim brodovljem.

Dvor petrogradski dostavi Porti, da će joj odmah navijestiti rat, ako prijašnje gospodare ne uspostavi na njihova mjesta u Vlaškoj i Moldavskoj, te se i ruski poslanik spremi za put. Divan uprepašten sastane se odmah. Fonton, dragoman ruski, izjavi, da će poslanik ruski otputovati sutradan, ako mu se ne dade potpuna zadovoljština.

Ministri Portini su uzalud željeli poravnanje; pošto su gospodari bili skinuti s časti protivno jasnim člancima ugovora, koji je glasio, da se oni ne mogu svrgnuti bez privole Rusije prije navršene 7-godišnje službe.

Ali evo i druge poteškoće: Ipsilanti se nalazio u Rusiji, a Morosi, koji je doduše bio u Carigradu, vrlo se žacao primiti tako opasno mjesto, te se samo pod silu odluči na to. Sutzo i Kalimachi budu opozvani, i poslanik ruski ostade u Carigradu. Megjutim, ono što se imalo dogoditi, nije se više moglo zaustaviti.

I opet vojske francuske oslobodiše Tursku iz neprilike, u kojoj se nalazila. Car Napoleon otišao je iz Pariza 24. septembra, a kako se vojska pruska pružala od Rajna sve do Heba u Češkoj, gdje su se nalazili i austrijski korovi, približi se on sa cijelom svojom snagom k lijevom krilu pruske vojske, da joj presiječe uporište u Češkoj, zatim koncentrira svoje čete, pak ih iz Saalfelda raširi prema Jeni. Tu navali na Pruse, 13. oktobra, probije im bojne redove i kralj pruski s kraljicom jedva pobježe za Odru. 23. oktobra ugje Napoleon u Berlin, 20. decembra čitava pruska vojska bi zarobljena, a 28. istog mjeseca princ Murat bijaše u Varšavi.

Ti sjajni uspjesi uliše opet nade divanu. Glasovi o prijašnjim namjerama Austrije brzo se raspršiše, te se opet raširiše sasvim protivni, da je naime Austrija svoju vojsku u Češkoj raspustila i da će ostati neutralna. Ruske vojske opet moradoše u Poljsku, da brane ulaz u svoju vlastitu zemlju; takogjer 40.000 od one vojske na Dnjestru, što

je upravo prijetila Turskoj, pogje na sjever, u pomoć divizijama, koje su se morale povući prema Varšavi te je na Dnjestru ostalo samo nekih 25.000 pod knezom Michelsonom. Zbor, u kom se nalazio Ipsilanti, prešavši Dnjestar ugje u Jaši 26. novembra. Tvrgje Hočim, Bender i Akerman nijesu mogle odoljeti redovnoj obsadi, jer nijesu imale nikakove posade, te budu i zauzete bez velikih poteškoća. Gospodar moldavski Morosi nije još bio ni stigao u Jaši, kad dogje tamo ruska predstraža pod knezom Dolgorukim, koji dade uhvatiti glavnog francuskog konzula i odvesti s one strane Dnjestra.

Morosi bijaše poslao u Jaši svoga zeta Mavrokordata kao kajmakama, ili privremenog upravitelja, dok on sam ne stigne. Čuvši, da su čete ruske u Moldaviji, zaustavi se u Foksanu, upozori francuskog konzula u Galcu, da se za vremena udalji, dade žito iz Galca prenijeti u Brajilu, kamo se i sam skloni.

Rusi, videći taj postupak gospodarev, uhvate i njegova zeta Mavrokordata i upravitelja Galca.

Zapovjednike turskih tvrgja na Dunavu uznemiri ova ruska vojska na lijevoj strani dunavskoj, osobito zapovjednici Brajile i Ismajila uvidješe brzo, da će Rusi na njih najprije navaliti.

U Ruščuku ne bijaše više Tersenik-Oglu-a; pred godinu dana ubio ga neko iz zasjede, kad je išao u polje, a naslijedio ga u gospodstvu i baštinio njegovo blago prvi mu doglavnik Mustafa-barjaktar.

Pazvan-Oglu, gospodareći gotovo Malom Vlaškom, i nalazeći se megju Srbijom i Vlaškom, morao se u prvom redu oprijeti ruskoj invaziji. Iz Vlaške su svi vukli znatne koristi, te po zamisli gospodara Morosija trebalo je, da se ostave za sada megjusobna neprijateljstva, i da se svi opru zajedničkim silama neprijatelju. Morosi pošalje naziru u Brajilu sredstava za obranu te tvrgje.

Mustafa-barjaktar, upravljajući velikom zemljom, bio je u stanju brzo se spremiti na vojnu, te i pošalje oko 200 ljudi u Bukarešt, gdje zatvori ruskog konzula Kirika.

Osman sa svoje strane pošalje jednu četu na Krajovu i uhvati 4 boljara za taoce, megju kojima bijaše i Babesko, šurjak Ipsilantijev, za koga se govorilo da ima mnogo oružja i strjeljiva, spremna za ustanak Male Vlaške. Osman proglasi da će ga pogubiti, ako Rusi prijegju u taj kraj. I u istinu za živa Osmana Rusi ne prekoračiše rijeke Alute, a poslije njegove smrti, nastojanjem Sutza, novoga gospodara, zadobi Babesko slobodu od Osmanova našljednika.

Morosi, do tada štićenik ruski, odluči da se pokaže odanim Porti i njezinim saveznicima. On posla u Beč francuskom poslaniku, generalu Andréossy-u Giku, jednog od svojih tajnika, a sina svoga logofeta, s pismom, u kojem mu javljaše, da su zapovjednici turski na Dunavu tvrdo odlučili oprijeti se Rusima, sve ako Porta i ne navijesti otvoreno rat Rusiji. Savez tih zapovjednika bijaše od dosta znatne važnosti i činilo se, da se tim očituje volja svih Turaka, te se i divan odluči na energičan rad.

Andréossy posla Giku s pismom u glavni francuski stan u Varšavi. Gika se vrati s odgovorom svome gospodaru, koga je megjutim Porta već bila svrgnula i zamijenila Kalimachijem. Reis-efendija pade u nemilost, jer da je bio pristaša Rusa i Engleza, a tako i njegov savjetnik Dimitrija, brat Morosijev.

U Carigradu su smatrali da je Morosi postupao tako samo za to, jer su se stvari iza bitke kod Austerlitza i Jene bile promijenile, a u potaji optužiše ga, da drži s Ipsilantijem, samo da može pobjeći u Rusiju, kao i onaj, pošto je i onako prodao sav svoj imetak u Carigradu.

Megjutim su poslanici srpski ponovo došli u Beč, a Biograd je bio u velikoj opasnosti.

Poslovogja Portin u Beču javio je divanu, da su na vojsku francusku navalile bolesti, a nije vična ni zemljištu ni podneblju, dok naprotiv Rusi imaju 300.000 ljudi u izvrsnom stanju. Uslijed tih vijesti divan, opet prestrašen, oklijevaše što poduzeti protiv Rusije. Poslanik engleski se u svemu slagao s ruskim, te se činilo, da će oni zahtijevati od Porte, da pristupi u novi savez protiv Napoleona.

Za malo vremena dogje za poslanika francuskog u Carigrad general Sebastiani. On je igrao u tim dogagjajima vrlo važnu ulogu, te bude uzrokom, da Porta promijeni sasvim svoje mnijenje.

Sebastiani je pisao u decembru 1806. svome drugu, generalu Andréossy-u u Beč, da ovaj poradi kod vlade austrijske, da propusti u Biograd živeža turskoj posadi, ali to bude već prekasno.

Srbi bijahu postavili svoje baterije na jedan dunavski otok, koji pripadaše inače Austriji. Navala bi žestoka, a kako Turci ne imadoše više živeža — (i same konje su bili već pojeli) — morade se Kursanli-Alija predati iza više od tri godine opsijedanja.

Prema ugovoru o kapitulaciji, ostavi Alija u Biogradu pašu, a on ode Dunavom u Vidin samo s polovicom od ono 1600 ljudi, s kojima bijaše došao.

Osman primi lijepo Aliju, i predade opet zapovjedništvo nad tvrgjom Fetislam (Kladovo), koja bijaše kao prava vrata na desnoj strani Dunava izmegju Oršove i Vidina.

Izloživši Osmanu način obrane Biograda, i pripovijedajući o skrajnjoj nevolji prije predaje, potuži se Alija živo na Austrijance, koji su i skrivili predaju grada, pribavljajući ustašama sva potrebna ratna sredstva. Te su vijesti zapovjednici austrijski mogli poricati, ali su ih potvrgjivali i svi drugovi Alijini.

Zauzevši tako Biograd, mogli su Srbi prenijeti svoju snagu prema Bugarskoj i spojiti se s Rusima, što se kasnije i dogodilo.

Porta, videći rusku vojsku u svojim pokrajinama, navijesti Rusiji rat, ali je ne mogaše odbiti. Turci bi bili mogli biti istjerani tada iz Evrope, da Francuzi nijesu svojim pobjedama sve sile ruske zadržali na sjeveru.

I ako je istom bilo početkom januara, sultan se ipak nadao, da će njegovi zapovjednici u podunavskim pokrajinama odolijevati Rusima do proljeća, dok stignu čete iz Anatolije te se združe s janjičarima u Carigradu.

Na Dunavu i nije bilo u istinu toliko vojske turske, kako bi se moglo misliti. Stalne posade janjičarske promijenile su se s vremenom u posjedničke i trgovačke naseobine, a bilo je tu mnogo i staraca i djece, koji su bili uvršteni u kumpanije samo za to, da mogu vući vojničku plaću i uživati janjičarske povlastice. U vojarnama su se nalazili samo časnici i po nekoliko ljudi za čuvanje reda u dotičnom mjestu.

Tako je bilo u svim tvrgjavama i na svim megjama. U njima nema posada, koje su im prvobitno bile naznačene, i ako u Carigradu glavna povjerenstva janjičarska za nadgledanje nabrajaju poimence tobožnje brojne vojnike. Takvo je stanje bilo i na Dnjestru, kad Rusi ugjoše u tamošnje tvrgje.

Po tom se jedino može sigurno računati na vojsku u Carigradu i na dobrovoljne čete u posebnoj službi namjesnika u pokrajinama.

Pazvan je upravljao teritorijem od Oršove do Nikopolja. Turskih kolonista je moglo biti pod njim najviše 15—18.000. On je upravo apsolutistički vladao, kazneći svakoga smrću, ko ne bi vršio njegovih naloga. Za navalu mogao je podići pak samo peti dio od gornjeg broja.

Položaj njegov bio je težak; s jedne strane bili su Srbi, a s druge su Rusi mogli prodrijeti kroz Malu Vlašku.

Ali kako je Osman bio daleko na glasu, mogao je brzo skupiti brojne dobrovoljne čete Arnauta i Kirdžalija; svi bi razbojnici i četovogje, tumarajući po Rumeliji, došli rado pod njegovu zastavu.

Otok oršovski vrlo je slaba tvrgjava, već sasvim u ruševinama, imajući mjesto utvrda samo visoke palisade, i to bez opkopa. Njezin zapovjednik Regeb-aga, nije dobro živio sa Osmanom, koji je htio, da bude svrgnut s toga položaja. On je imao samo 200—300 ljudi, te bi se otok mogao lako osvojiti. Da su ga zauzeli Rusi ili Srbi, prekinuo bi se potpuno turski promet Dunavom kroz zemlje austrijske, i ostao bi samo slab trgovački drum kroz Bosnu i Hrvatsku.

Mustafa-barjaktar, zapovjednik u Ruščuku, upravljao je zemljom od Nikopolja do dônjega Dunava. On je imao do 40.000 turskih stanovnika, — većina njih zemljoradnici (paponi); šesti dio od toga mogao se upotrebiti za ofensivni rat.

Nazir u Brajili zapovijedao je jedino s tom (istoimenom) tvrgjavom na lijevoj strani dunavskoj u Vlaškoj, koju je brže bolje utvrdio palisadama i opkopima. Nazir je mogao imati najviše 1000 ljudi, a živio je u neprijateljstvu s Mustafom, koji mu bijaše oteo grad Silistriju.

Paša ismailski, jedini zapovjednik na Dunavu pokoran Porti, imao je vrlo malo ljudi. Njegova tvrgjava, nalazeći se na lijevoj obali Dunava u Besarabiji, bila je najvećma izložena neprijateljskim udarcima. Njezina posada bi pojačana dobrovoljnim četama pod Pehlivan-agom, koji je prije služio pod Osmanom i sada hrabro branio ovu važnu tvrgjavu.

Svi ti zapovjednici bijahu megjusobno neprijatelji ili suparnici. Morosi je kušao, da ih složi proti zajedničkom neprijatelju, a Porta je namjeravala, jednoga od njih izabrati seraskerom ili glavnim generalom. Mustafa-barjaktar bio je prvi na udaru, bilo od strane Bukarešta, bilo na Dunavu, te on bude i imenovan vrhovnim zapovjednikom. Svakojako, za takovo mjesto Osman je bio kud i kamo sposobniji; ali se bilo bojati nepokornosti od strane Mustafine, kao što se ni Porta nije usugjivala predati takovo zapovjedništvo tako strašnom odmetniku.

Pazvan živo požali, što su mu pretpostavili Mustafu, koji je bio po časti mlagji od njega i po pravu njegov podregjeni, pošto je Ruščuk zavisio od sandžaka vidinskoga.

Čete Mustafine pod Ajdin-pašom od dva repa, prodrle su iz početka do Buseo na megji moldavskoj, da zapriječe ulaz Rusima u Vlašku. Predstraža ruska stala je u Foksanu, očekujući glavnu vojsku. Boj se zametne i Turci moradoše uzmaknuti prema Bukareštu, izgubivši nešto ljudi. U samomu Bukareštu ne biše lijepo primljeni. Tu se naime bijaše organizovao ustanak i kad Rusi ugjoše u selo Radovo, — četvrt milje od grada — stanovnici vlaški na glas zvona poubijaše sve Turke, koji se desiše u njihovim kućama, i koji ne imadoše vremena, da dogju do svoje pričuve u Vakareštu. Kad su došle ruske čete, bude i ova pričuva potisnuta prama Gjurgjevu i Ruščuku.

U takovim prilikama dogje u Vidin Jobert u januaru 1807., da sklone Osmana, da ne ostavi svoga gospodara u ovo vrijeme, gdje je njegova pomoć bila vrlo potrebna, kao i da čuva još jedini put preko Oršove za općenje izmegju Porte i francuskih vojska, što je bilo od velike važnosti.

Jobert se vratio s jedne misije u Perziji, čiji je vladar takogjer bio uopće protiv Rusije. Njegove su se čete upravo nalazile utaborene na rijeci Araksu u Georgiji s frontom, okrenutom protiv ruske vojske.

Istodobno progje Vidinom jedan perzijski poslanik, otpremljen Napoleonu, koji se je u to vrijeme nalazio u svom glavnom stanu u Varšavi.

Nekoliko dana nakon Joberta stiže u Vidin i izvanredni poslanik Portin, koji je takogjer polazio k caru Napoleonu. Pazvan dade nalog, da mu se olakša putovanje do ugarske megje, ali ga ipak ne htjede posjetiti.

Istom nakon tri dana i nakon opetovanih molba Jobertovih, koji mu izjavi, da nosi važna pisma od Porte, koja je jedino njemu smio uručiti, ovaj ga mračni i nepovjerljivi paša primi u dugotrajnu audijenciju.

Jobert ostade u istinu kod njega nekoliko sati, i poslije mnogih pitanja o odnošajima izmegju divana s Francuskom, Osman se izrazi od prilike ovako:

„Svi su turski ministri neznalice i izdajice, koji zlorabe slabost svoga gospodara i koga, otkako se popeo na prijestolje, navode na silne pogrješke i neuputne korake. Evo i sada je rad divanov tako nesiguran, a sredstva, koja bi se imala upotrebiti protiv Rusa, tako su smiješna, da je sramota čovjeku od glasa sudjelovati u povedenoj akciji. Mjesto da imenuje generalom prvoga zbora čovjeka poznata, koji bi bio u stanju zapriječiti Rusima prelaz preko Dunava, ta se je zadaća povjerila jednom novajliji bez osobnih zasluga ni više časti u vojsci, te imenovalo ga seraskerom i oslonilo se potpuno na nj za sabiranje potrebnih četa. Poslali su mu 2 satnije janjičara, broj već po sebi nedovoljan, a još neznatniji pod takovim vogjom. Porta vrlo zlo postupa sa mnom. Ja sam jedini časnik na Dunavu, imajući stepen vezira. Da su meni povjerili zapovjedništvo, ja bih za kratko vrijeme sakupio dovoljan broj četa i odbio neprijatelja od Vlaške i Moldavske, a ovako bila bi sramota za mene, da vojujem zajedno s takovim čovjekom, kao što je Mustafa-barjaktar. Ja ću ostati u svojoj zemlji, ne ću nikako propustiti u nju Ruse, ali se ne ću ni boriti s njima izvan ove zemlje. Ipak, ako mi sultan povjeri prednje čete, radiću za tu stvar."

„Ne treba, nastavi on, vjerovati Austriji, koja sada laska Francuzima, jer su pobjeditelji, a čim ih zadesi i najmanja nesreća, ustaće prva protiv njih. Ja odavno već pratim s nepovjerenjem politiku ove države, koja potpiruje svim sredstvima ustanak u Srbiji."

Na koncu Pazvan obeća Jobertu zaštitu francuskih časnika i izaslanika na njegovomu zemljištu, i olakšice za saobraćaj megju Portom i francuskom vojskom.

Prvi teklić, koji progje kroz Vidin, donio je vijesti o pobjedi nad Rusima kod Pulstuka. Pazvan, doznavši tu vijest od teklića, pošalje ju odmah po tatarinu Porti, da je ova opet dojavi poslaniku francuskom. Pazvan je tim htio ujedno požuriti postupak svoje vlade i skupljanje vojske, potrebne na Dunavu.

Žučljive naravi, nije se žacao predskazivati, da će operacije turskih četa zlo ispasti u borbi protiv iskušnih Rusa, optužujući ljude, koji stajahu na čelu vlade, da su nevješti i podmitljivi, te ako sultan ne promijeni svojih ministara, da će njega samoga neprijatelj možda najposlije istjerati iz Carigrada. Za sebe pak reče, da on može da se brani, a ako podlegne, barem će slavno podleći.

Zlovolja Osmanova radi provale ruske u Vlašku i Moldavsku, radi pada Biograda i radi imenovanja Mustafina seraskerom, postade još veća, kadno taj isti Mustafa bi imenovan pašom od tri repa.

Potonji, dobivši pojačanja, imao je neko 12.000 ljudi pod sobom, ali se bojao upustiti se s Rusima u ozbiljnu bitku, te je izvodio samo pomanje okršaje, nastojeći, dok ne dogje čitava vezirova vojska, zaustavljati neprijatelja. U javnosti se je opet broj Mustafinih vojnika cijenio na 60.000.

Rusi nijesu mogli zbog operacija na sjeveru preći Dunava. Njihova vojska u Vlaškoj i u Moldavskoj brojila je jedva 25.000 vojnika. Knez Ipsilanti htjede podići Vlahe na oružje, ali nešto pobjede francuske, a nešto strah od budućnosti biše povodom, da taj njegov pokušaj osta bezuspješan, tako da se pod njegovu zastavu okupi tek malen broj klateži i boljarskih kmetova.

Dobrovoljnika se javi do 3000, od kojih biše kasnije ustrojene 2 legije.

Vrhovni general Michelson dade štampati izjavu, u kojoj se je opravdavao ulaz ruskih četa u ove pokrajine. Generalnom konzulu ruskom, Rodofinikinu, bi povjerena zadaća, da pregovara sa zapovjednicima turskih tvrgjava na Dunavu. Više poslanica bi izmijenjeno i predano Porti. Očekivalo se, da će jedna stranka u divanu poduprijeti ta pregovaranja, a Rusija se nadala na taj način oslabiti turske sile. S druge se opet strane pitalo, kakav će uspjeh imati djelovanje engleskog poslanika, lorda Arbuthnota, koji bješe ostao sam u Carigradu nakon odlaska ruskog poslanika Italinskoga, a tako isto, kakovim će pošljedicama uroditi demonstracija engleske monarice u Bosporu.

Srpski ustanici, zauzevši Biograd, mogahu raditi u sporazumu s Rusima. Njihovi poslanici za pregovore s Portom bili su još u Carigradu, ali ih sinod opozva, i svaka nada u izravnanje iščeznu baš u času, kad se je moglo s pouzdanjem očekivati, da će mir biti utanačen.

Pazvan je sve to predvigjao i držao sigurnim, da Rusi žele, da se sjedine sa Srbima, što se zbilja za nekoliko mjeseci i dogodilo. On je za to poslao svoga ljubimca Mula-agu sa jakim odjelom prema Negotinu, da presiječe svaki promet izmegju Srbije i Vlaške. Njegovi prvi časnici bili su u Vidinu, a dozvao je i do 2000 Arnauta, kojima se je u ratno vrijeme rado služio.

Usred tih dogagjaja umrije Pazvan-Oglu 27. januara 1807. Kako je bio žučljive naravi, koja se lako uzrujava, trpio je mnogo od svoga uzbugjenoga duševnog stanja, te mu se od neko doba zdravlje pogoršalo.

Na ruci mu se pojavi nekakav čir, a on ga proreže, ali za nekoliko dana upali se čitava ruka.

Kad Osman vidje, da će od toga umrijeti, dozva k sebi svoje najodličnije doglavnike: Kara-Mustafu, svoga ćehaja-bega, koji mu je toliko usluga učinio; Jusuf-agu, zapovjednika Plevne na Balkanu, na putu sofijskom, i Mula-agu, svoga ljubimca, koji je dojurio, čuvši za opasnost svoga gospodara.

Pazvan im na široko izloži prilike, u kojima se nalazilo tursko carstvo, a po njemu i Vidin. On im preporuči, da se ne dijele, preporuči im svoga sina, mladića od 15—16 godina, i svoga sinovca. Mula-agi predade privremenu vlast, dok ne dogju zapovjedi od sultana, u koga Osman zamoli čast pašinsku za svoga sina. Tako i umrije slijedećega dana, deset dana iza kako je bio prorezao onaj čir, ostavivši blaga više od 25 milijona u zlatu i dragom kamenju, ogromna skladišta živeža i strjeljiva, 300 topova u arsenalu, do 1200 konja, i znatnu pokretninu. Njegova dobra, osvojena ili oteta, sačinjavala su gotovo trećinu zemlje, kojom je upravljao.

Osman je naložio, da ga sahrane kraj njegova oca i djeda po ocu i po materi, kraj njegova prvog djeteta i brata mu Ibrahima. Ti grobovi leže svi jedan do drugoga u groblju, što je smješteno uz jednu džamiju u predgragju. Grob Osmanov je bez ikakva uresa; samo se nalazi zlatni natpis, udaren na dva podugačka stećka, usagjena poviše i poniže grobne ploče. U predvorju groblja nalaze se dva studenca za okrepu putnicima i za pranje po muslimanskom običaju, a u dnu groblja diže se još jedna mala džamija.

Tako svrši čovjek, koji se je sam po sebi uzdigao, stvorio si neku vrst neodvisne vlasti, i pobjedio sve sile turskog carstva, združene protiv njega, koji je postao odmetnikom slučajno ili iz poštovanja prema svom ocu. Omer-aga mu bijaše ostavio na amanet osvetu, a on se ne smiri, dok se ne osveti svima, koji su iz bliza ili iz daleka bili uzrok smrti njegova oca. Pobjegavši megju razbojnike, učini potonje svojim vojnicima i postade sam harambaša. Ali čim se dokopa vlasti u Vidinu, otpusti svoje čete, i njegova uprava, prem opora i strašna kao tatarska, bila je rijetko nepravedna bez razloga. Turci u ovim krajevima bili su od uvijek poznati sa svoje razuzdanosti; Osman ih je držao pod najčvršćim jarmom, i kaznio smrću nemilosrdno svakoga krivca. Jedan Turčin osramoti jednu bugarsku ženu: odmah mu bi odsječena glava. On je štitio stanovništvo bugarsko i grčko, potrebno za obragjivanje zemalja, za industriju i trgovinu njegove zemlje. Spominje se više fakata, koji ga u tom karakterišu. Neki trgovac bugarski, po imenu Gallo, komu više Turaka nije htjelo platiti duga, a sam je morao platiti svoje vjerovnike, baci se u očajanju u Dunav, ali ga nekoliko Turaka spasiše i izvukoše na obalu. Osman, saznavši za to, dozva Galla, dade donijeti njegove knjige i poručivši po dužnike, dade ih izbatinati i naloži im pod smrtnu kazan, da isplate svoj dug za 24 sata.

Paša, nalazeći se jednom u polju, ugje k jednom Grku i zaiska mlijeka. Ovaj ga ne imagjaše u kući, te ga dade tražiti po selu. Pazvan mu pošalje slijedećega dana 24 bivola sa svojih dobara.

Bugarski seljaci govorahu, da je neprijatelj samo Turcima, i u istinu, ovi ga se vrlo bojahu. Kad je Osman gradom prolazio, svi bi se pred njim sakrivali.

Pazvan bijaše divlje i krvoločne naravi, glava čovječja padala je bez svakog milosrgja za najmanju pogrješku, a dovoljno je bilo kadšto, da neko padne u nemilost njegovu, pa da mu oduzme život. Nije trpio otpora i zahtijevao je, da se njegove zapovjedi uvijek s mjesta izvrše. Jednom bijaše odlučio, oženiti svoga ljubimca Mula-agu s kćerkom nekog bogatog age, koji ne htjede na to pristati, ali mu Osman dade odrubiti glavu i zapovjedi kadiji, da mlade vjenča.

Pazvan bijaše srednjega stasa, suhonjav, dosta slaba zdravlja, jer su duševna naprezanja bila silno istrošila njegovu fizičku snagu. Duševno je uvjek radio: bez njegove se zapovjedi u cijeloj njegovoj pokrajini nije ništa činilo; sam je sudio i najmanji prijepor, a mogao mu je svatko pristupiti sa svojim tužbama, i on bi svakome odgovorio. Od ranoga jutra do večeri primao je i rješavao razne poslove. U svoj harem ulazio je samo poslije 8 sati i ostajao po 2—3 sata. Čim bi dan osvanuo, već bijaše u svojim odajama. Tako i za njegove časnike nije bilo mira. Prvi od njih, kao haznadar ili blagajnik, siliktar ili nadglednik oružja i ostali, koji su morali po svojoj službi nalaziti se u njegovoj blizini, stajali su naizmjence pred njim ukopani u dnu njegove odaje te se nijesu mogli ni maknuti bez naročite njegove dozvole. Mula-aga dobavio se na taj način neke ukočenosti u nogama, koja se više nije dala ni izliječiti. Često se je morao nasloniti legjima uza zid i spavati stojećke.

Pazvan je obično drijemao, sjedeći na sofi, kad mu je mozak bio previše napet. Spavao je nemirno i uzrujano, samo po koji čas, jer su mu oči bile nepomične.

Dogagjalo se više puta, da bi mu većil-harć ili prvi stolnik donio jelo, kad bi on zaspao, a većil je morao ostati pred njim u istom položaju, dok god se on nebi probudio. Jedan većil, propustivši tu dužnost, izgubi glavu, a drugi dobi neku bolest u koljenima.

Na vratima njegovih odaja i na ulazu u saraj, čuvala je neprestano stražu četa od 300 ljudi, pripravna da izvrši svaku njegovu zapovjed na prvi mig.

Megjutim, više puta mogao si ga ganuti. Mula-aga spasi svojim posredništvom mnogo ljudi. Isto tako Kara-Mustafa, njegov ćehaja-beg i vogja Arnauta, Poriši-Alija, uživahu njegovo potpuno povjerenje te su se mogli s uspjehom kod njega zauzeti, za koga ih je bilo volja.

Njegov čudni i nemirni karakter udaljio je sve liječnike iz njegove zemlje; Osman se naime bojao, da ga pomoću njihovom ko ne otruje. — Pomanjkanje pravilnih zakona u Turskoj sili često vlast, pa i samog sultana, da se na taj način ukloni osveti koga svrgnutoga službenika. Tako je i Osman dvojici liječnika bio odsjekao glavu. Jednomu za to, što ga nije izliječio u odregjeni dan, a drugomu radi sumnje, da ga je htio otrovati. — Jedan drugi opet bi pozvan, da izliječi njegovu ženu, kojoj je bio izrasao čir na materici. Iza pregledanja žene morade se liječnik dati obrezati i poturčiti, samo da ne izgubi glavu. I tako ne ostade u Vidinu nijedan liječnik osim Židova, koji su prodavali razne ljekarije. — Pazvan, osjećajući se jednom nešto bolestan, zamoli od kneza Aleksandra Sutza iz Carigrada, da mu pošalje svoga liječnika. Ovom se nekako nije dalo primiti takav poziv, nego on pošalje svoga slugu, koji se bijaše nešto malo uvježbao, gledajući neprestano gospodara pri poslu. Ovaj se nadao dobroj nagradi i ode u Vidin.

On opipa Osmanu bĭlo — (Turci misle da po bĭlu liječnik mora poznati svaku bolest) — i prepiše mu lijek za čišćenje. Lijek bi donešen, a paša naredi liječniku, da ga on sam popije, jer da on želi vidjeti djelovanje lijeka. Sluga liječnikov se malo uskraćivao, ali misleći, da se paša boji otrova, posluša. „Ja ću pripraviti još jedan takav," reče, a Osman mu zapovjedi da popije i taj. „Ja nijesam bolestan" reče siromah liječnik. „To će ukrijepiti tvoje zdravlje," odgovori paša, i ovaj morade opet poslušati. Pazvan doznade, da to nije liječnik, dade mu 50 pijastra i posla ga kući sasvim očišćena. — Liječnici su se kasnije klonili Vidina, a ne bijaše ih ni pri smrti njegovoj; ali je Osman za to imao veliko skladište ljekarija, pilula i drugih ljekarskih priprava s bilješkama, kako se upotrebljuju i za kakve bolesti.

Pazvan je poštivao sultana, ali se ministara uvijek čuvao, bojeći se svakog nasilja od njih.

Kad bi god došao časnik ili poslanik od Porte s pismima ili s fermanom, on bi poslao svoga časnika, da primi pismo, a ne bi pustio glasnika preda se. Samo ako je vijest bila ugodna, pozvao bi glasnika i nagradio ga. Ako mu se pak ferman ne dopadaše, glasnik nije dobio nikakva odgovora, te bi poslije duga čekanja — i od dva mjeseca više puta — otputovao, a da nije bio primljen.

Čelebija Mustaf-aga bijaše došao u Vidin kao aga janjičarski. Pazvanu se učini taj čovjek pogibeljnim i on zatraži drugoga u Carigradu, a Mustafu ukrca na Dunavu i otpravi natrag nakon boravka od 40 dana u Vidinu, te mu strogo zabrani, da se više ikada vrati u Vidin. Čelebija bijaše kasnije, 1807., veliki vezir. On je bio kao vogja stranke janjičara naravski protivnik nizam-gedi, te je i došao do vezirske časti uslijed bune janjičarske i svrgnuća sultana Selima III.

Pazvan je kudio uvedenje nizam-gedi, tvrdeći, da bi janjičare trebalo po modernim zahtjevima rata organizovati, a i sam je bio nezadovoljan njihovom nepokornošću, i nije im ništa u svojoj zemlji prepustio. Uskratio im je plaću i plaćao samo one, koji su vršili policajnu službu u gradu. On se služio pašom janjičarskim u Vidinu da podiže nerede u Carigradu; slao je naime lažna pisma pod njegovim imenom raznim vogjama janjičarskim u glavnom gradu i poticao ih na bunu.

Pazvan je primao vijesti iz Evrope o ratnim dogagjajima od svojih agenata, Židova i Grka, osobito od trgovca Atanasije, čijega je sina slao u Beč k nadvojvodi Karlu, za svojih zadnjih razmirica s Portom.

Kao upravitelj nastojaše oko blagostanja svoje zemlje, u kojoj je želio podići trgovinu. Radi ustanka u Srbiji stadoše ići preko Vidina karavane s pamukom, bakrom i drugim proizvodima turskim za Austriju. Osman je štitio taj promet vojničkim postajama i jakim oružanim pratnjama. Taj promet iznašaše god. 1807., usprkos rata s Rusijom, do 60.000 bala pamuka (bala ima 50 oka, a oka 400 drama). Za balu se plaćalo paši $1^1/_2$ pijaster (60 para = 24 h) carine, koja sačinjavaše znatan dio pašinih prihoda. Ti su tovari išli preko Oršove u austrijske tvornice, što ih je bio podigao Josip II., a iz kojih se opet znatan dio preragjene robe uvozio u Tursku.

Osman je sagradio na velikom prostoru dućane i skladišta za trgovce, te je poticao i druge na to. Isto tako sagradi prostrane hanove ili gostionice, u kojima su u prizemlju bili smješteni sami dućani.

Ipak se trgovina ne raširi u znatnoj mjeri. Promet se ograniči na najpotrebnije stvari: željezo iz Bosne i sô iz Vlaške. Strani trgovci ne usugjivahu se uopće doći u Vidin, pa ni sami Jermeni, koji inače trguju svuda po Turskoj.

Odijelo evropsko bijaše gotovo nepoznato u Vidinu. Niko nije znao govoriti kojim stranim jezikom, pa ni isti Židovi.

Pazvan, postavši gospodarem Vidina, bješe naselio u tom kraju sve probisvjete, koji su s njim služili u vojsci, i porazdijelio im zemlje i kuće svojih neprijatelja. Ti novi stanovnici, većinom Turci iz gora bosanskih i albanskih, bijahu velike neznalice, divlji i opori, koje su ne samo stranci nego i sami Turci iz Carigrada smatrali barbarima.

Njihove žene su isto tako divlje kao i muževi im, a živile su raskalašeno kao nigdje. Njihovo odijelo bilo je takovo, da se samo vide oči; mogle su slobodno izlaziti iz kuće, te polaziti kupališta, vrtove i predgragja, tako da ih niti sama strogost Osmanova nije mogla kako treba nadzirati.

Megjutim žene, koje su dale povoda kakvom neredu ili svagji, bile su bez milosrgja povezane u vreću i bačene u Dunav.

Prvi Francuzi, koji su putovali preko Vidina nakon smrti Osmanove, kad naime strah od njega više ne postojaše u gradu, bili bi se izvrgnuli ozbiljnoj opasnosti, da im nije bilo staraca i janjičarskih straža, koje su ih pratile.

Osman je ove divlje ljude znao držati na uzdi silom i upravo barbarskom strogošću, koja u ostalom ne bijaše ništa nenaravna u ovom kraju. Za kragju dao je odsjeći krivcu noge ili po jednu ruku. Krvnik bi umočio krvavu ruku u katran, da zaustavi krvotok, a poslije je krivac bio prognat. Tjelesa pogubljenih bacala su se obično psima izvan tvrgjave.

Osman je htio širenjem nastave promijeniti te divlje običaje, te je silio roditelje, da šalju svoje sinove i kćeri u školu. Malo pred svoju smrt naumi on osnovati neku vrst srednje škole za dječake, koji bijahu svršili početne škole.

Niko, bilo Turčin, bilo kršćanin, ne mogaše ostaviti zemlju bez njegove naročite dozvole, a zapovjednicima na megji bio je zadatak, da strogo paze, da taj propis bude vršen. U vrijeme nemira bijaše prešlo dosta vidinskih seljaka u Vlašku, ali Osman zaprijeti Ipsilantiju, da će silom oteti sve seljake iz Male Vlaške, ako mu se ne vrate njegovi; ali on ipak oprosti bjeguncima. On je često znao očitovati svoju naklonost prema stanovnicima grčkim i bugarskim. Za jednog požara biše opljačkane dvije grčke crkve u Vidinu, a Osman, da ih zaštiti u buduće od svake nesreće, podiže oko njih vrlo visoke i jake zidove, i pogubi sve, koji su bili osumnjičeni s pljačkanja.

On izgradi više javnih zdenaca u Vidinu, te udari pločnik po njemu i njegovim predgragjima, tako da je Vidin jedan od najčišćih gradova u Turskoj. Isto tako

sagradi mnogo mostova i dugačkih cesta sve do brežuljaka na dvije milje daleko od tvrgjave.

Za tim podiže vrlo lijepu džamiju, a započe i drugu. Tom zgodom pozva Osman muftiju, i zapovjedivši mu, da odgovori bez laži i laskanja, upita ga, da li to njegovo djelo što vrijedi pred Bogom. — Muftija odgovori, da se samo pokajanjem i dobrim djelima dadu oprostiti ubijstva i razbojništva. „Ja to razumijem, reče Pazvan, ali sam Bog je sudac izmegju mene i mojih neprijatelja.“ On pohvali iskrenost muftijinu i postupaše uvijek lijepo s njim.

Pazvan je tačno vršio svoje vjerske propise i njegovom privatnom životu nije bilo prigovora. Nikad nije imao više od jedne žene, kojoj bijaše vrlo vijeran. Nije općio putem ni sa svojim robinjama, a nije imao nikakva intimnoga odnošaja ni s dječacima, kao što je dosta običajno na istoku; na protiv je strogo krivce kaznio, kad bi doznao za kakav takav grijeh.

Samo je bio požudan i lakom, te zgrnuo grdno blago. Neprestano je tražio novaca od gospodara Vlaške. Veći dio imanja svojih žrtava bješe prisvojio. Neki Turčin, prem je imao 2000 pijastera, bijaše se dao na prosjačenje. Osman mu dade odsjeći glavu, a novce mu zaplijeni u korist vlastite svoje blagajne. Pri smrti dugovao je više od 1500 kesa, naročito plaće janjičarima i to za više godina, plaće, po njegovim riječima nezaslužene, akoprem ne bijaše u Vidinu drugih četa osim njegovih. On je često silazio u svoju haznu i jedan Arapin bi mu u toj prilici brojio zlato. Želeći jednom imati zlatni pehar, dade dozvati zlatara, i naloži mu, da u njegovoj prisutnosti rastopi potreban broj dukata za tu čašu.

Tvrdi se da je kovao i novce. Htio je osnovati i ljevaonicu topova, ali salije samo jedan top, pošto nije imao dovoljno radnika.

Pazvan je megjutim bio kadšto i darežljiv, te je znao nagraditi svoje službenike. Tako je Mula-aga stekao po njemu imetak veći od dvije hiljade kesa; ćehaja-beg i ostale vogje bili su takogjer obasuti svaki dobrom.

Porta, po opsadi Vidina, tražila je od Osmana, da pogubi Kara-Mustafu, krivca nesreći Kapitan-paše, vrhovnog generala; ali on to otvoreno odbije, izjavivši, da će ga zadržati kao ćehaja-bega.

Pazvan je imao za divan-efendiju ili kancelara svoga pašaluka, nekog učena i sposobna čovjeka.

On je nadalje nabavio iz carigradskih štamparija raznih zemljopisnih djela i jedan dosta dobar atlas, uregjen po modernim kartama. Tako je on pratio političke i vojne dogagjaje u Evropi. On je dobro poznavao povjest tursku, te je često žalio opadanje carstva.

Osman je namjeravao, ako se Turska raspane, osnovati posebnu i nezavisnu kneževinu, a u protivnom slučaju želio je vidinski pašaluk namrijeti u baštinu svome sinu. Ali ipak nije slutio, da će tako skoro umrijeti, te je istom nekoliko dana pred smrt tražio tu čast za svoga sina. U ostalom, taj mladi čovjek nije ni mogao primiti zapovjedništvo ove vrsti u tako teškim okolnostima.

Radi nemira u Srbiji znatno je opao broj kršćanskih obragjivača tla, osobito iza strašne ekspedicije pašine nakon ustanka u decembru 1805. Da uzdrži zemlju u pokornosti, sagradi on više utvrgjenih gradova sa zidom, širokim šest stopa, u kojima se je mogla držati posada od 800 ljudi. Pašine su odaje bile u kulama, u koje se je penjalo pomoću pomičnih ljestava, koje su vodile u jedan otvor na svodu od predsoblja, a taj se je otvor opet zatvarao dvostrukim željeznim vratima.

Saraj njegov, koga je podigao nakon opsade Kapitan-pašine, bio je pak obična zgrada.

Smrti se Pazvan-Oglu-a čitav Vidin poradova. Turci ne mogaše suzdržati svoga veselja, videći se oslobogjeni tako silna gospodara. Stanovnici, janjičari i age zauzeše vrata gradska. Bojali su se naime, da se njegovi časnici sa svojim četama ponovno ne dočepaju vlasti i ne navuku na grad novih nesreća. U ostalom činilo se, da će se oni s oružjem u ruci otimati za čast.

Stanovnici, do zuba naoružani zahtijevahu, da svi vogje izagju iz tvrgje. Oni se nastaniše izvan grada; ali ipak noću ugju u varoš. Mula-aga, radeći po zadnjoj želji Osmanovoj, preuze privremeno u svoje ruke vlast. Većina drugih vogja raskrstiše se s njim i stupiše u službu drugih paša.

I tako se raspadoše čete Pazvanove. Ipak neki bolji časnici ostadoše s Mulom, kao na pr. Kursanli-Alija.

Kara-Mustafa bješe odmah izjavio, da se neće u ništa miješati. On se ne htjede primiti nikakve časti, i odluči živjeti kao privatni gragjanin u Vidinu.

Nego jedan sobar Pazvanov, želeći se dobaviti vlasti, bješe se dočepao Osmanova sina. Mula mu megjutim dade odrubiti glavu, a tako i još nekim drugima. Ali-beg, sin Pazvanov, vrati se doskora Muli, koji je s njim postupao, kako je dolikovalo sinu onakova oca. Mula je poznavao blagajnika Osmanova, pomoću kojega je iskazivao često mnogo usluga gragjanima vidinskim. Sada je on više od godine dana upravljao gradom, te je bio općenito ljubljen. Uz to je bilo i drugih razloga, s kojih se je željelo, da Mula postane upraviteljem Vidina. Svi su naime gragjani više ili manje sudjelovali pri odmetništvu Osmanovu, te su se sada bojali osvete.

Kakav lakomi novi upravitelj našao bi brzo izliku za istrage i konfiskacije. Mula se za to spremi na obranu, ako ga Porta ne potvrdi.

Bilo je u ostalom korisno i za Portu, da tamo ne nastanu novi nemiri; jer bi se tako prekinuo svaki saobraćaj sa francuskom vojskom, što je moglo samo koristiti Rusima u Vlaškoj. To je mnijenje podupirao i general Sebastiani, poslanik francuski u Carigradu, te Mula bi imenovan pašom vidinskim. On uze za ženu udovu Osmanovu, posini njegova sina i stupi tako u usku svezu s obitelju svoga predšasnika, a Kara-Mustafa ostade njegov ćehaja-beg.

Mula-paša, uzevši ime Seid-Hidris, odluči od pokornosti sultanu učiniti glavni princip svoje politike. On se je borio s Rusima i Srbima, sve do primirja u augustu 1807., a sultan mu pošalje počasnu sablju i kaftan za njegovu revnost.

Kursanli-Alija, odlikovavši se svojim junačkim otporom u Negotinu protiv ujedinjenih Srba i Rusa, bi imenovan pašom od dva repa i poslan na dônji Dunav.

Поклон др. Л. пл. Талоција земаљскому музеју у Сарајеву.

(Неколико писама са старе Крајине.)

Приредио

др. Б. Черовић.

(Са 3 слике.)

Још на почетку ове публикације дужност ми је споменути, да су ми ова писма послана од г. ц. и кр. одјелног предстојника у заједничкоме министарству др. Лајоша пл. Талоција. По жељи његовој: да писма препишем, с изводом пропратим, у „Гласнику зем. музеја“ објавим, а оригинале у његово име земаљском музеуму у Сарајеву као његов дар предам — ја сам и учинио.

Оригинали су на одређено им мјесто предани, а преписи им се износе овдје.

Нешто ми само још ваља истаћи: Пошто мени овдје у Сарајеву не бијаше, ни поред свега настојања, могуће онога писма под бр. 19. с мађарског му оригинала ни преписати ни превести, то сам се обратио г. др. пл. Талоцију, и он га је одмах и преписао и на њемачки превео.

Шаљући ми тај превод, г. др. пл. Талоци наглашује, да је речено писмо писао секретар пашин на неког банова пријатеља и то најчистијим мађарским језиком.

*

Кад су Турци почели на аустријске земље нападати, радили су то са свију страна, од куда су могли и од куда им се згодно чинило, па тако и од овуда с босанске стране.

Ти су нападаји с почетка били увијек са мањим војничким одјељењима, а задаћа им је била — палити и пљијенити, гдје и докле стигну. То је био њихов начин ратовања и тако су увијек радили, кадгод су канили који крај освајати.

Услијед тога су се на границама Босне, Хрватске и Славоније подигле куле и градови, којима је била задаћа, да сузбијају Турке.

Жестоки су се сударі зато и дешавали понајвише око тијех градова.

Због јачег и учестанога турског нападања би смјештена по градовима краљевска војска са задаћом, да не да Турцима дубље продирати. Ова је посадна војска била од пјешака и коњаника, а управљали су њоме капетани, поткапетани, стражмештри, десетници и заставници.

У свакој су посади били још и ранарници, пушкари, тобџије, трубљари и бубњари. За службу изван посаде и града биле су одређене уходе, а дужност им је била, као што се већ и по писму види, уходити непријатељску војску и то онда јављати у свој град.

Градови су били међусобно тако организовани, да су један другоме сваки важнији догађај на граници брзо дојављивали.

Градовима је тада стајао на челу обично један капетан.

Све, што би му уходе дојавиле, јављао би тај капетан писмом својим вишим; а својим ближим давао је у опасним тренутцима знак бубњавом добоша и трубом, пуцањем из лумбарди и ватром. И док би Турци дошли у близину једном таком граду, свак је знао, коме је ваљало знати, и био на ногама.

Од турских нападача на те градове на Крајини одликовао се нарочито Малкочбег, санџакбег херцеговачки, а касније мало и босански.

То је исти Малкочбег, што је с улемом босанским побиједио 1544. хришћанску војску под Зрињским и Билдерштајном, што је палио и жарио на далеко и широко по земљи између Купе и Уне, што је Зрињскога на међдан позивао, што је Костајницу освојио.

Тај се Малкочбег упињао свом силом, да освоји готово најзнаменитије градове на Крајини: Бихаћ и Крупу.

Од оних су се писама, те су их градски капетани писали својим старјешинама, многа сачувала. Два ће се ево и овдје изнијети и то баш која говоре о ономе навалјивању Малкочбегову на Бихаћ и Крупу.

Тога је времена у Бихаћу капетановао Сауер (1544.—1558.) или, како га наше писмо именује: Јурај Заврар. Он је под собом имао посаду бихаћку и стајао је у вези са грофовском фамилијом Кеглевића. Капетан Заврар и пише опату топушкоме Ференцу Кеглевићу 1557., јављајући му, куда ће Турци ударити.

Крупа је била у рукама Зрињскога, који је додуше одступио краљевској посади. Из те Крупе пише прибануш поп Микула кнезу новском Тудору порколабу, како се Малкочбег с војском спрема на освајање.

Град Нови био је такођер Зрињскога, који га је 1524. предао надвојводи Фердинанду, да у њ смјести обранбену посаду.

1. писмо.

[Капетан Бихаћки Јурај Заврар јавља топушкоме опату Ференцу Кеглевићу од Бужима, да се турска војска спрема да удари на Хрвате.]

У Ис. Ху. високо почтовани гдне гдне опате, поклон и службе мое препоручне в. м. како гдину. Потом разумим в. м. лист, у ком ми в. м. пишете, да бих вам дал на знане, камо оте ти Турци дарчити. Зато не умим в. м. право писати. Само учера мои луди допелаше ми еднога Турка испод Бунића града, ки на истини повида, да ће воиска ове дни и Харвате дчати, али не зна, на ку страну. Али те доити на все ове отоке бихацке, зач имау велику справу на удвини од михов и од конопов и од друге приправе.

Зато иош просимо в. м., даби сте то дали на знање гдину бану. Ако Турци дарче у Харвате али удре овди на отоке, тако ћете по пукшах разумити. Зач тако език повида, да ће едне три дни око Бихћа палити, ако ча веће не буде моћи учинити. Зато ако би се гдин бан могал своими луди овди нигди близу примирити, уфам у бога, да би смо могли тога неверника разбити.

И бог в. м. весели.

Писано у Бихћу сада на велики четвртак 1557. (ч. ф. л. м.).

Јураи Заврар
капитан бихћки.

Печати.

На леђима је овога писма ова адреса:

У Ис. хту. високо почтованому гдину гдину
Ференцу Кеглевићу од Бужина, опату тобушкому како гдину и добру приетелу буди дан.

брзо — брзо.

2. писмо.

[Прибанушки крупски поп Микула пише кнезу Тудору поркалабу на Новом Граду, јављајући му, да се турска војска под Малкочбегом спрема, да удари преко Костајнице и Дубица.]

Изабрани и у всем високо почтовани кнез тудор, препоручене в. м. како гдну. А по том нека знате в. м. да ово приде синоћ Михал Грмолиз самодруг

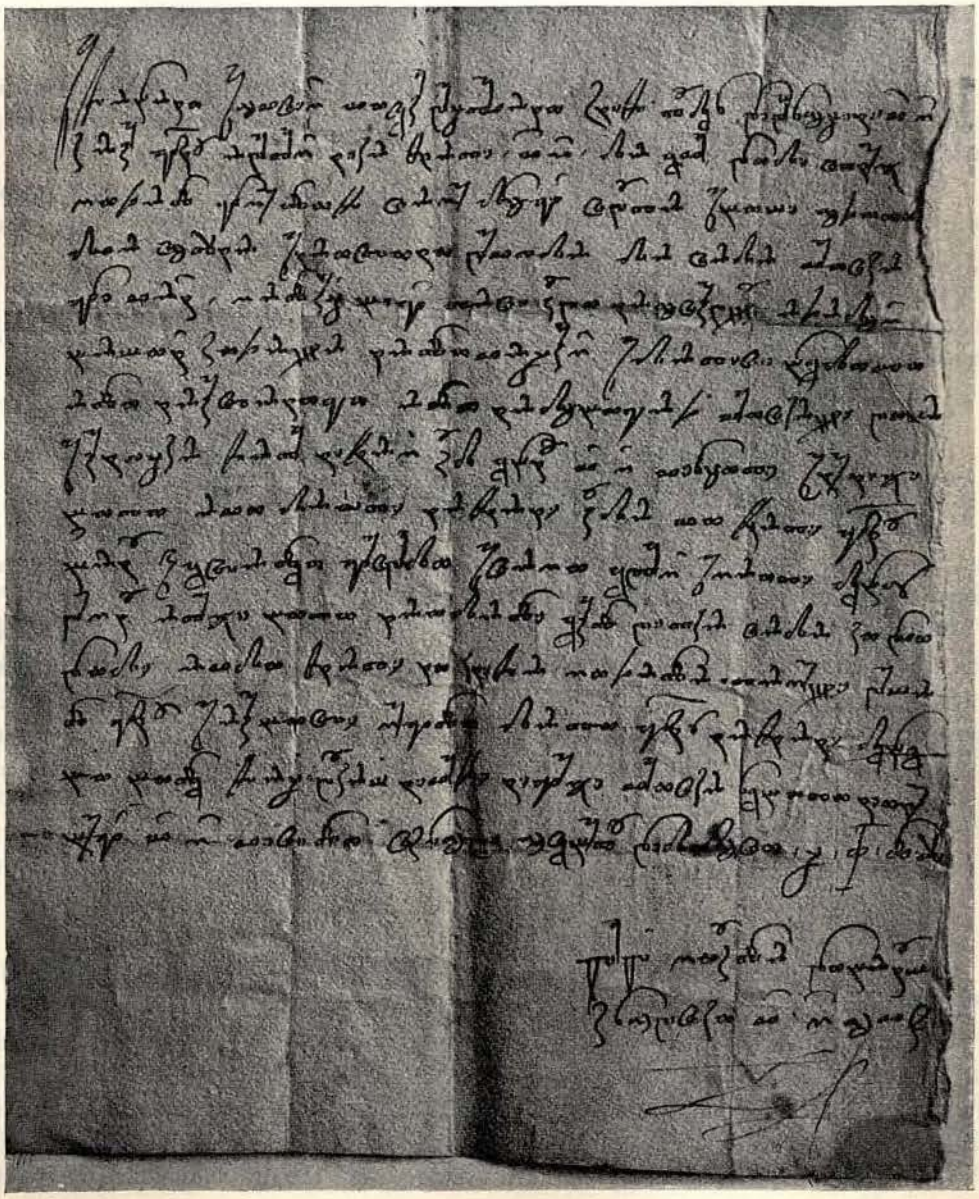

с пута и бише ухвтил два сужна. И на истини повида, да сада воиска гре вам Малкочбег; та се купи на Ускопју, а Хадумбашин кихаја на ливачком и да те се бродити али на Костајници, али на Дубицах. Воиска је пиша(чка) и коничка. зато не знам куд обрну. В. м. веруите ино не ће бити. А ви даите на знане, куда ви знате: гдну бану и осталои господи. И сами потом имаите добру помну. А то ће бити наидале окол петка сада ки први приде. Овди, знате, ни кнеза Михала, тамо је пошал гдну. И ако би сте могли дати гдну на знање, добро би било; зач пукаш не возе, него ће воиска робити. Не ино. Бог в. м. весели.

С Крупе у суботу пред Дуси 1557. (ч. ф. л. ж.)

Поп Микула, прибануш
крупски в. м. увк.

Писмо је адресовано:

Изибраному и у всем високо почтованому кнезу

Тудору поркалабу на Новом Граду.

Оба су ова писма писана глаголицом с икавским дијалектом и чакавштином. У другом је писму и слово ј писано знаком, као у ријечима: Ускопју, кихаја, је и т. д.

Још су старија од ових глаголских писама неколика писма босанчицом писана. И ако не носе никаква датума, као глаголска, ипак се могу метнути у прву половину шеснаестога вијека.

Та писма говоре о заробљеницима турским и хришћанским, о поступању на обје стране с тијем заробљеницима, о њихову откупљивању те начину тога откупљивања и т. д.

3. писмо.

[Краљ. капетан Петар Ердеди јавља писмом своме заробљенику Сулејман Емину, шта му овај дугује.]

Од нас господина Ердуди Петра, краљева капитана, Сулеман емину: Нека снаш, да си нам био душан едно скуфиу госпоцку, еднога коиа госпоцкога, двуа слатна перстена, четири капенке и сто слати дуката.

Жини на дробне иаспре сто и четердесет дуката: Овога коиа хочиемо усети и она двуа капенка под осамдесет дуката; двуа слата перстена, еднога капенка шестдесет дуката. И скуфиу теби опраштамо. Истор учини испелнати седлом добром и с добрим капенком Перхат челебина едек дората, кои ие едном первом ногом и едном страшном ногом на кришце путо ноог. Како онаи кон доиде, оно уру он хип, онаи чаш прост будеш ти.

С леђа је писму ова адреса:

Сулеман емину буди дан.

4 писмо.

[Банови заробљеници Каракасум, Сулејман Чапразлијћ и Јахија одговарају на писмо Сулејман Емину у погледу измјене сужања између бана и Малкочбега.]

Од мене сушна Кара-Касума и Сулеимана Чапразлиећа и од мене сиромаха ћахи поклон и веле драго поздравление сушну Сулеиман Емину како брату и драгу сусиду. А потом разумисмо лист в. м.; што нам пишете за наше дуговаиие и за ваше, нека знате ето се сваки дан надиемосе, када ће прити; ки дан приде ка нам хоћемо дати вам на знаиие, ки годи гласи буду, ере не знамо што се учини,

тере не придоше на рок. Али нисмо ми чули ништаре за те луди, ки су помрили, веће чусмо, да ие умриѣо Хусеин Агавилиħь. И што сьте питали, кога ие господин бан сушна за сушна дал: Демриха ħехаиина брата за порколаба, Трижачкога за

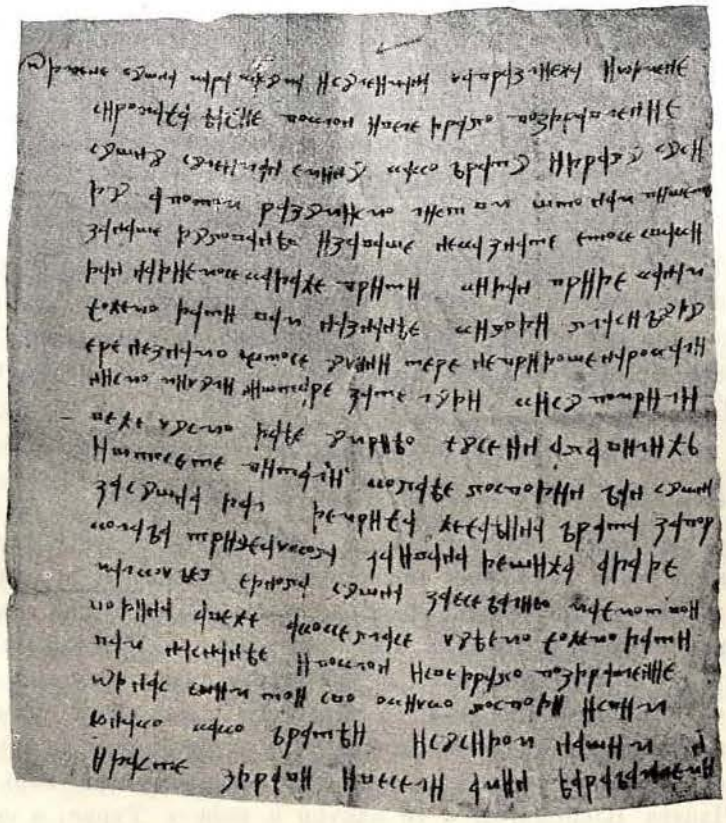

Ивана Дешиħа. А даде Малкоч Бег еднога сушна за есебалиюу Махмот воиводина. А веħе, ако ке гласе чуиемо, хоħемо дати вам на снание. И поклон и све драго поздравление од нас свим том, сво(и) окичко(и) господи и свим юнако(м), како братѣи и сусидом нашим. И дасте здрави и весели амин.

Јарабалал Емин!

На леђима писма стоји адреса: Да се да та книга Емину Сулиману, сужну господина Ердуди Петра Вокичь.

Иста је адреса и латиницом: da se da ta knyga emynu Sulymanu, sussnu gospodyna kneza petra erdudy Wokysch.

5. писмо.

[Писмо једног банова сужња Сулејман Емину у погледу њихова дуговања бану.

Сужну Еми(ну Сули)ману поклон и веле драго поздравление како мому господину и сусиду. А сада нека зна в. м. да мои посао и твои стои за едним листом, докле дође от тога милостивога господина Ердуди Петра ка нашему господину бану. А сада учините кнезом порколабом в. м. узети лист у вашега господина, да га пошалемо г.а нашему господину, ере ħе поħи кнез Петар или кнез Новак данас заютра, да понесе листи господину бану за наше дугованħе, ера бисмо неле-

жали овако сада, нека ходимо за нашу неволу; ере ако сада не видимо за то наше дугованѣе, тада оста до веле времена. Веће молим в. м. како мога милостивога господина. сада чините, како вас наиболе бог учи за то ненаше неволно дугованѣе. Ере ето дође кнез Новак од господина, тере нему говоре господин бань, докле не дође лист од господина Ердуди Петра и од сужна Емина, не ћу ћа пустити мога сужна Мостапе, докле од них двиюух дође лист. А сада учините учините в. м. урхилу те листе послати. Сада вас и нас вишни бог опрости право и поштено. Амин, амин.

6. писмо.

[Каракасум и Сулејман пишу, да им се пошаље један ћитаб.]

(Од ме)не сужна Каракасума и од мене сужна Сулеимана поклонь и (веле д)раго поздравление како брату нашему и сусиду драго(му; а са)да те молимо веле липо, брате, пошали нам едан ћита(б док)лен дишемо николико дань; а хоћемо ти га опет послати урхилу, ако бог даде. И веле круто те на то молимо брате и сусиде драги.

7. писмо.

[Сужањ Јахија пише Емину о откупу и дугованју бановијех сужања.]

О(д мене) си(р)омаха неволног (Јахије поклон и веле драго поздравление и по)низно (п)рипоручение како мому милостивому господину и врид(ному) сусиду; не(ка) зна в. м., што ме си просил, да ти одпиш(ем) за ве сужне господи(на бана, к)ако ходи нихь неволно дугованѣе. Ето нека знаш, да Ибрахимага прида свога дуговаћа хилћладу и петцать дукать, а ћоште оста дужан петцат дукать и поће у Турке; и да му два мисеца дан рока. А Каракасум прида свога дугованћа петцат дукат, а ћоште на нему дуга двисти дукат сада. А Чапразлиећем хаип учини, ере им врати еднога кона, тере ћоште на них дуга господину едан конь. Ако питаш за сиромаха Чапера Влаисалића, о се одкупи и поће у Турке; а си сиромах се Чаперь, Фаик воиводин, уциниће триста дукать и пусти га сиромахь Юсупь Пилпиловић. И о се сиромахь уцини четириста и петьдесет дукат. И ако питате за неволнога сушна Первангу, е томо ће рекао господин бан :ако те хоће Махмут воивода на своюу виру извадити, хоћу те пусти; пиши лист. Ето ће писал лист и по Ибраимаги; еда га бог поможе сиромаха юнака. А Перхатага Своиничанин биће ће привећо до сада два кона, али ниће ктио господин нићетнога узети, веће ће сада довехо еднога добра кон; сада хоће га узети господин бань. И што сте питали за наш пост, ето ће сада нас речеб, пак ће настати шабан, а веће ти знаш добро, како ходи то. И молимо ће, то нам отпишите набризу. И вишни вас и нас бог опрости од ве неволе, опрости амин амин. И да сам в. м. припоручен сиромах Ћахие како мому господину сада и васда моћом понизном службо коюу могу служити в. м. господине.

Сва три су пошљедња писма (5., 6., 7.) писана на једном комаду папира и то тако, да су пето и шесто на једној страни, гдје је шесто са стране, док је седмо само на другој страни. Адреса је морала стајати изнад седмог писма, онако с чела; али је папир баш с тога краја тако изједен, да је врло тешко читати. У главноме су се ипак сачувале, и то најважније ријечи те адресе, те се може закључити, да су писмо писали сужњи банови Сулејман Емину, сужњу капетана Петра Ердеди.

Искрпљена би адреса од прилике овако гласила:

(Да се да та книга госпо(дин)у Сулеман Емину, сужну уз(можног)а госп(одина Ердуди Петра.

По садржини се ових писама (3—7) види, да су писана за вријеме капетановања грофа Петра Ердеди; даклен испред 1557. године. А пошто се у њима спомиње и Малкочбег, то је јасно, да раде о догођајима, који су услиједа судара с тијем бегом постојали.

8. писмо.

[Карловчани, који леже заробљени у Кључу, пишу писмо вицебану у Туровополе и јављају му, да су здраво и читаво.]

Од насъ Карловчана сужана неволние липо драго поздравлене свитломе преузвишеноме господину горву вицибану поглавнику орсага хрватскога и краине цесарске и господину капитану будачкоме, нашему доброме приателу липо драго поздравлене.

А по том тога даемо на знане, како смо и што смо. Хево смо сви липо здраво и читовати, како смо и били: здраве и руке и ноге и зуби и очи и вась други животъ хвала богу и дивици Марихи и вашему милостивноме господству, кои се трудите за насъ сиромахе сужне неволне, кои смо у Кључу по имену: Грго Матићь, Ивица Цапань, Мате Кривачић, Ивица Вуковићь, Мате Пивелић, Микула Кесерь. На знане даемо вашему свитломь господству, како смо сви липо здраво и читовати. Аваи ваше свитло господство, кажите и даите на знане свему нашему роду и племену, нека се ништа не бое.

И да сте липо здраво ваше свитло господство на многа лета.

И молимо ваше свитло господство, ако е ваша господска вола, што смо обечали едну саблу загребкину, голо железо, господину Шабанаги, кои е био нашь приатель у тешкој неволи.

На леђима носи лист оваку адресу:

Да се има датих на свитле узвишене господске руке господину вицибану у Турово поле.

Писмо је провиђено и турским визумом — да се има дати у руке вицибану.

Осим тога је поред адресе још и извадак латиницом обиљежен и гласи:

Gospodinu Vice Banu nih M. iz Kliucza od Szussani.

9. писмо.

[Капетан костајнички Али бег пише великоме капетану Петриње града Миклоушу Ердеди за парипа и цијену, те му дава вјеру, да се његовијем људима не ће ништа десити.]

Од мене гос. Алибега Костаинице града узуишеному и сабраному и суаке гос. части и фале достоиному гос. гос. грофу Ердоди Миклоушу, цесароуе и кралиеуе суитлости толнацника и коморника, а наивецега гос. капитана Петрине града, липи поклон и драго посдраулени.

По том тога мои гос. брате, расумо, що нам пишете исради парипа. Али се Гибо дома не сгоди. И ово доиде Дурмиш цехаиа, тер нас намоли, да пишемо нашу уиру; и оуо писа и услах: Морете слободно пинесе и сукно, цину коniку по уашемо али по ком годир; слободно да неима нитко прионути од наших лиудих у нашему граду са друго дуогоуани. Оуо ие моиа уира мухамедоуа. Слободно ушалите. А са уаше лиде не снам нити пишем, него са наше, како неце нитко садршати ни са какуо дугование.

И с тим гос. бог у. гос. сдрауо дрши амен.

Адреса је у писму:

Усуишеному и сабраному и суаке гос. цасти достоиному гос. гос. грофу Ердоди Миклоушу, цесароуе и кралиеуе суитлости толнацника и коморника, а наиуецега гос. капитана Петрине града, да се да у нихоуе гос. милостиуне руке.

Испод адресе је и латинским словима означена садржина писма уз датум примитка: Vira kapitana kostainichkoga za chenu Paripa die 25 7bris 1669.

10. писмо.

Од мене серомах шошна Икууа поклон и пошдраулни лино, драго, поншно како моиимо гос. уинцкапитано, официром и братие коим сам поил и пошил.

Потом туг прушим и молим са бога и ша дош и са уиро крщанско; молим ус и прусе уас да б провидил са ме пр гос. их госпостуо их. госпостуо ир нец мене пошцати, нити оуога дитта некада ради те мару, коио и одагнал Мартин Круанц Симоуц Стоиан, доци с н плат али аку н бод одлоцка, хоц уц лоуити али нимца али хруата; тшку боди нмо, кои оуди доц, како уо и мне; а дицак и оуд сд уои мц смо порок са нека. Нек оу то ки ма нка опраул ради нега пр. господи а молим и прусим нашга гос. уинцкапитана и остал уфцр иунаке братих нашу с ким смо ил и пили скопа. Тако уас просим, не даит насим крищаникм шмо. Али хоц лоуити, око не бод кога удлацка. И с тим да ст сдрауо на туи крине, амин.

С леђа носи лист адресу:

Оуи лист да се има дати о птрини гарада уинцкапитано о уитешке руке.

Испод адресе је латинским словима означено име пошиљатеља тога писма: Jokerlina suznia.

Као што се по писму види, писао га је врло невјешт писар, који је нарочито вокале волио изостављати; има читавих ријечи са самим консонантима; осим тога замјењивао је међусобно слова.

Све је то учинило, да је писмо било врло нечитко. Зато су га и у адресатовој канцеларији морали транскрибирати; ту се није могло задовољити само екстрактом писма, него се преписало читаво писмо. Пошто је тај препис учињен на истом папиру т. ј. на неисписаној поли писма, то нам је он такођер с писмом заједно и остао сачуван, а гласи овако:

od mene siromaha susnia Jakopa poklon y pozdraulienie lepo drago ponizno kako momu gos. uicekapitanu oficzirom y Braty zkoymsam poyl y popil. potom toga prosim y molim za Boga y za dußu y za ueru kerschansku. molim uas y preporucham uamse da oprouidite zame pri gos. nyh Gos. y rech za mene puschate y radite za marhu koju su odagnali marku krauaychi sinouchi stojan. iednoch suym nepuschati ako slobodniachkoga chlouika hote louiti oli buncha oli horvata. to su slobodnjaki, ky mu uridny doide, kako ie y dechak ovdi .... mi smo porok za niega. ako sto ima neka opraulia y radi niega pri gos., a molim i proßim gos. uicekapitana i ostalih ofticirou y use bratie nase s kim sam poyl i popil skupa. tako uas prosim nedaite nas merska uchiniti Ako ne bude odluchka koiega czlovika. finis.

Препис се, као што се види не слаже у свему с оригиналом, што је свакако опет знак, да ни преписивачу није било писмо довољно јасно.

Ради те несугласице између оригинала и преписа изнијећу овдје писмо, како ја држим, да је требало гласити:

Од мене сиромаха сужња Јакова поклон и поздрављеније липо драго, како мојему гос. вицекапетану, официром и братји, с коим сам поил и попил.

Потом тога просим и молим за Бога и за душу и за виру кршћанску; молим вас и просим вас, да би провидили за ме гос. них господству, јер не ће мене пушћати, нити овога дитета никада ради те марве, коју је одагнал Мартин Крвајић, синовац Стојан, дочим се не плати; али ако не буде одлучка, хоће већ ловити али Нимца, али Хрвата. Тешко буди оному, кои овди дође, како во је мени. А дичак је овди сад овај, ми смо порок за њега. Нек ови ту, ки — има, нека оправла ради нега при господи. А молим и просим нашега гос. вицекапетана и остале официре, јунаке и братиу нашу, с ким сам ил и пил скупа. Тако вас просим не даите нашим кршћаником симо; али хоће ловити, ако не буде кога одлучка. И с тим да сте здраво на тои краини, амин.

11. писмо.

[Сулејманага Зрнлић одговара највишему капетану петриньском Миклошу Ердеди, да не може пустити Ниемца ни дјечака све дотле, док му његова марва не буде дотјерана.]

Од мене Шулиманаге Шрнлић поклон и пошдраулни каку ушмошномо и ул уридному гос грофу Хрдли Меклуушу Перине града наиуекшемо капитане уекиуецнамо цешароуе и кралиуе шуетлощи толнацнико коморнико.

Потом тога мои гос гроф преил сам уашга листе, кога ми ши(ше)те и расамел сам шт ме у листу пишете ради нимц, ради дицака, да бих пошцал. Али ни и могоце, доцмгоди наша маруа не дуд, ире оуди се наш тфтедар прптил по краине градоуе гелдал, тере исам ш нме говорил. Тфтдар и сам улил, да се не пошца доцмгоди мруа н доц. А шту пште, да нам уаше луди поуидаиу, да су били уаш луд, а ту уас кршцански урсаг сана д иесо уаше луди били уиди: Тумин син Крауаиц Стоиан онди; а уира ти моиа, да хе не дршим са шушна, уец да би марва данс дошла си домих хоцо пошцат. А мои гос. сусид исам уам писал, аку не бод наше маруе по само нимцо, да хоцо уец лоуите о тако шм дицака потла лоуил; а усда ти пишем, ако ме не пошлт маруо, хоцо уц лоуити иимца кога год могал бодм, али бил уашега Крауаиц сноуац Стоиан харамраш прд нима. Са тем да ще сдрауо, амин.

l. s.

И кад не би већ по саму садржају познавали, да ово писмо ради о истој ствари, о којој и писмо 10., начин би нас писања сигурно увјерио, да их је оба

једна рука писала; иста је невјешта рука писала и ово писмо, која и оно пред овим, те је стога и ово писмо готово исто тако нечитко, као и оно прво. Зато је и ово писмо у канцеларији примаоца преписано читаво латинским словима, који препис овдје износим:

Od nas Sulleymanage Zrinlyka poklon y pozdraulienie kako uznosnomu y ueliko uvidnomu Gos. groffu Erdödi Miklouuusu, Ptriniae grada naiueksemu kapitanu uekiuechnomu Chasaroue i kralieue suietlosti Tolnachniku komorniku.

Potom toga moi Gos. Groff priel sam uasega lista, koga mi pisete y razumil sam sto mi na listu pisete radi nimcha y dichaka da byh puschal, ali ni mochi doklam kodi naßa marcha ne doide, jere oudi se nas teftedar pripetil po kraini gda goueda odagnaße, tere ßam ßam s nym gouoril. Tufledar y ßam ueli, da ße ne puschaiu, doklam kodi marha ne doide. A sto pisete, da uam uaßi liudi pouidaiu, da nisu bili uasi liudi, a to uas kersczanski orsagh zna, ier su uaßi liudi bili ondi Chomin brat Krauaycha y Stoian ondi, a uira ti e moia, da ne derzim susnia nimcha, ueche da bi marha danas dosla se i domyh hocu poschati. A moy Gos. ßusede, ießam uam pisal, ako ne doide naßa marha po ßamom nimchu, da hocu uech louiti, kako sam dichaka potlam ulouil. A uezda ti pisem, ako mene ne posliu marhu, hocu ueche louiti nimachkoga kod mogal budem, ali bil nasega krauaycha y Stoianoch harambase pred nyma. Za tem da ste sdrauo, amen.

Преписивач је затим додао још ове примједбе: uu sobottu uecher koyno doslo uu nedilu taki sam expedoual. Dato Verbovo 20 oktobris 1669.

Надаље стоји опаска о „Petru Vasiljeviću, kako nije doma, nego je otišao na gornju Krajinu“.

Читалац је могао видјети, да преписивач ни овога писма није право преписао. Налазе се баш и покрупне грјешке. Тако н. пр. у оригиналу стоји: овди се наш тефтердор припетил, по крајини градове гледал, тере јесам с њиме говорил и т. д; што је у латиницу овако пренесено: ovdi se nas tefledar pripetil po Kraini, gda goveda odagnase i. t. d.

Писму је извана овака адреса:

Да се ууи листи има дати гос. грофо Хрдли Мклоушу нхоуе ионацк рок уитешк роке.

12. писмо.

[Алибег Костајница пише Миклоушу Ердеди за парипа и о пошиљци новца.]

Од мене гос. Алибега Костаинице града усуишеному и сабраному у суаке гос. части и фале достоиному гос. гос. грофу Ердоди Миклоушу, цесароуе и кралиеуе суитлости толнацника и коморника а наи уецега гос. капитана Петрине града, липи поклон и драго посдраулени.

По том тга мои гос. брате. расумо, що нам пишете и сради парипа, али се Гибо дома не сгоди. И оуо доиде Дурмиш цехаиа, тере нас намоли, да пишемо нашу уиру. И оуо писа и услах; морете слободно пинесе и сукно цину коniку по уашемо; али покоигодир ушалете слободно да неима нитко прионути од наших лиудих у нашему граду са друго дугоуани; оуо ие моиа уира Мухамедоуа, слободно ушалите; а са уаше лиде не снам, нити пишем, него са наше како неце нитко садршати ни са какуо дугоуание.

И стим гос. бог у. гос сдрауо дрши, Амен.

А адресирано је:

Усуишеному и сабраному и суаке гос. части достоиному гос. гос. грофу Ердоди Миклоушу цесароуе и кралиеуе суитлости толиацника и коморника наивецега гос. капитана Петриние града, да се да ови лист у гос. руке.

Испод адресе је ексцерпт латинским словима Vira kapitana kostainczkoga za czenu Paripa die 25 Fbris 1669.

13. писмо.

[Дурмиш ћехаја, који се у прошлом писму спомиње, пише капитану Миклоушу Ердеди и потврђује му примитак коњске цијене; на даље га моли за неког свога човјека и потражује неке исплате.]

Од мене Дурмиш цехаие Костаинице града усуишеному и сабраному и суаке гос. части достоиному гос. гос. грофу Ердоди Миклоушу, цесароуе и кралиеуе суитлости толнацника и коморника, а наиуецега гос. капитана Петриние града лиши поклон и драго посдраулени.

Потом тога мои госп., оуо нам доиде кониска цина лино и примисмо; фалимо у. гос и кониску уиру уелах али ие то нама суе саман, що смо круто иако немирни са тога цоуика, що ие тамо у уашои семли. Тако просимо у гос проуидите са тога сиромаха и пошалит га и нашему гос. капитано у уиуу; що ие са пенесе и са сукно, хоцете уелати, а що ие са парипа уира, пишите нашему гос капитану, а що ие уаше сукно, оно примисмо са иедан пас; а са та дуа паса просимо у. гос и то нам уцините скоро платити, иер наше ниие, него Крамар хоце одхагати у Сараиеуо, тер смо и са то муцни. Ако меда дате, пиши уашу гос. цоуику и конием, кои це по мед ици, али скоро. Да би било мед и при уашои слоги, що ие са абу талир да ми се пошалие. Иш просим са тога цоуика, да би сте проуидили са нега; и ако уам ие у: гос. ишце каи годир потрибно, пишите и на снание даите, ми хоцемо у. гос. послушити, каи иаки будемо.

И стим гос бог у: гос сдрауо дирши, амен.

Ако ли са те пасоуе имате и хоцете дати уоска, са суакога паса по дуадесет фунтоуа уска, усети хоцемо. Ако има уска, колико годер уеце имате, тер уам ие иешце каи други партик потрибно, хоцемо дати. Са уосак хоцете у: гос. писати. И расумих, що нам пишете у: гос: са урице, да га не морете прасна услати, просимо у: гос: ушалите у нима лина лана, що нам ие иако потрибно. Лан хоцемо платити какуим партиком.

И поклон цинимо уашои слуги Матку капитану и кнес Иаицаницу, да су сдрауи, амен.

Листу је адреса овака:

Усуишеному и сабраному и суаке гос части достоиному гос гос. грофу Ердоди Миклоушу цесароуе и кралиеуе суитлости толмацника и коморника а наивецега гос капитана Петриние града, да се да у нихоуе гос милостиуне руке.

У примчевој је канцеларији означено и ово писмо и то опет испод адресе именом пошиљатеља: Durmis Chehaie.

14. писмо.

[Дурмиш ћехаја пише вел. капетану Миклоушу Ердеди, да на вјеру великога Фендриха не може послати ни човјека ни коња по мед, него нека он сам пошаље вјеру и пише, колико је меда. Још га моли за Хасана да провиди.]

Од мене Дурмиш цехаие Костаиенице града усуишному и сабраному и суаке гос. части и фале достоиному гос. гос. грофу Ердоди Милоушу, сесароуе и кра-

лиеуе суитлости толнацника и коморни(ка), а наиуецега гос. капитана Петриие града лиши поклон и драго посдрауление.

Потом тога мои гос, ономадне доиде нам уира уеликога Фендриха, да шалиемо коние по мед; али осим у: гос: уире ми коние и цоуика слати нецемо, иер уаши и стари суоиои уири турд нису били; како и уаше гос. на уашу уиру бисмо по Костаинице благо услали. Него просимо у: гос: хоцете са тога сиромаха Хасана проуидити, иер смо немирни на хиши. И просимо у: гос: и са таи мед хоцете нас на наие дати, колико меда хоцете дати. И пишите у: гос: уиру кршцанску, да нам ие слободно и мирно коние и цоуика услати, и да се неце ни са какуо дугоуание садиршати. И ако уам кои у: гос: потрибно, хоцете писати, ради смо послужити.

И с тим гос бог сдраво држи на Краини амен.

Ми тако диржимо, да ие дуисто ока мои гос, просимо у: гос: са ону уршцу ушалите у ниему липа лана, хоцемо палатити с партиком.

Писмо је адресовано:

Усушеному и сабраному и суаке гос цасти достоиному гос гос грофу Ердоди Миклоушу, сесарове и кралиеуе суитлости толнацника и коморника, а наиуецега гос капитана Петрие града, да се има дати у гос руке.

И овдје је под адресом исписан екстракт писма, као и датум, кад је писмо стигло и гласи:

Durmis chehaia pise za Turchina y ios, sto mu ye dusno.

Die 6. ie priet 9bris

1669.

15. писмо.

[Мустафа барјактар Аквaловић пише вел. капитану Миклоушу Ердеди, јављајући му, да му шаље парипа; спомиње цијену и наређује, како да се плати.]

Од мене Мустафа баирактара Акуалоуица Костаинице града усмошному и добро роиеному и сабраному гос гос грофу Ердоди Миклоушу цесароуе и кралеуе сутлости капитану уеликому Петрине града лино поклон и посдрауление како гос. на Краини.

Потом тога мои гос оуо на вашу гос. кршцанску уеру шалемо нашега парипа са суом опрауом роком шест дана, нека уидиш; ацина му уцинисмо педесет талироу, пол пенесе а пол сукна. Ако парип буде са уаше гос. пошали нам готоуо дуадесет и пет туерде талире али у дукате, а са дуадесет и пет и пет пошали церленога падуа али онакоуо как те Дурмиш цехаи послали шкуроселено али цимасина добра; тер мои гос. то на пошали пак наскором, да и ми од Сараиеуа од друшине не останемо, али по Марку, али по коиему Херуоиеуим сужнем. Мои гос. оуо на Акуалоуиц посдрауламо гос. Матка уашега гос уерну слугу. Що нам пише са субун, ми га дадосму сабулу, да се напрауи, али смо се смели, дуг ие конац; хоце ли толики субун дугацко бити, нека таки одпише, ар ние иош сресан; а широк и ремен; уира и гос. бог да ошо стре, ни хиле. Карари ие добре, нека нас мало са то цека, скупа субоне м пошалемо.

Мои гос нищар дру гос. бог уаше гос. сдрауо држи амен.

По кому пене и сукно пошалеш, уцинит испратити уаше гос.

Писмо је адресовано:

Усуишеному и сабраному гос. гос. грофу Ердоди Миклоушу, капитану цесароуе суитлости у суитле гос. рук.

16. писмо.

[Мустафа барјактар Акваловић пише грофу Имриху Ердеди, да му коња свога не може послати, јер је касно по њега послао, али му може набавити другога, ако жели.]

Од мене Мустафа баиpактара Акуалоуица Костаинице града усуишному и добро роиеному и сабраному и у суему уеле уисокопощоуаному и усаке гос цасти достоиному гос гос Ердоди Имриху, грофу уекоуицному од Магер и Керека слободному гос. Уарашдина, цесароу и крале суитлости толнацнику и коморнику, а уеликому гос. гос. капитану града Петриние липо поклон и посдрауление, уаше гос. како гос. и уитесу пасаному на топ краини.

Потом тога мои суитли гос. доиде сужан од уашега суитлога гос. пощоуаним листом исради конна нашега и са кониа гос. уиру пишете. Мои суитли гос, станоуито уируи сами и нашои уири Мухамедоуои, уаш сужан к нами листом доиде у понедилак, а сунце саласи, а нашега коиа усе од нас Цорбег, тер они дан посла са Алагица Букоуацкому. А уира и гос. Бог и тако ми наше уире, да уаш оуакп лист нам иедну уру перуо доиде, не бисмо га дали никад од уас другому. Али иесте у то уаше гос. криуи, ар ми цакасмо сужна доста и рекосмо: не цете уеце ни писати. Али мои гос. ако уелиш и сапоуидаш нам: оуде има у нашои Костаиници многе пашалиие и татари и у них има добре гос-ке коние, боле од нашега и онакуе.

А ми усмемо са Алиiу другога коиа, али брес Алиие слати не смиiемо, доклам сужан у руке не усме. Него ако мислиш, да усмемо коиа, що ие кони Алиiу сапоруциуши ушали сад сасад, ар посли коние да се сапру, нитко не смиие поуести; и Алиiа, ако доиде и поруке суоие истира и цину у рукам одуеде, ар уаши сужни са ницим не стои. Ако мислиш ща ради коние, тако на берсои ради; и са оуи партике, що смо перуо писали, одлуцка не би, хоцеш усети, уаше гос. пиши нам, када у град доидеш, да држимо.

И да си сдрауо, амин.

Писму је с леђа овака адреса:

Да се да усуишному гос. гос. Ердоди Имриху гос. грофу уекоуиц гос, а уеликому гос капитану града Петриние у суитле руке.

17. писмо.

[Мустафа барјактар Акваловић пише вел. капитану Петриньском Имриху Ердеди за сужње и њихову промјену.]

Од мене Мустафа баиpактара Акуалоуица Костаинице града усуишеному и добро роиеному и сабраному и у суему уеле уисокопощоуаному и суаке гос цасти достоиному гос. гос. Ердоди Имриху гос. гос. грофу уекоуицному од Магер и Керека, Моислауине и Уарашдина, цесароуе е кралеуе суитлости толмацнику и коморнику, а наиуекшему гос. гос. капитану града Петриние липо поклон и посдрауление, уаше гос. како гос. и уитесу на краини.

А потом тога мои гос. доиде сужан Антул и донесе лист, куиу пишеш и присегуиеш, да како уаши сушни доиду, да цете, уаше гос. наше сушне услати. Мои гос. уира и гос. бог нами се глауом хитише уаше суж радеци да иду тамо, али градишки капитану брат лист усел од Бание Луке од цехаие, тер им не даде. Од неуолне сушне мито ишце. А неима порука, кои би са суоие поруке прионул и уодил. А по кога порук доходи, они суоие поруке и уоди тамо. Мореш сами

питати, ки тамо одоше, не ли оуако, мои гос; десет пута писасмо уашему гос. не пушцаите тому ис Градишкога, и нега садерше; нами ни дисдару не упроуасте; Антулу пет пута поруцих, да доиде, да иде; ни иедан пут не доиде. Али оних дан поиде на срамоту. Него мои гос. са порухи Халулоуица, тамо има сушан доста и на границу, тер га пошали по суое поруке и пиши лист, що ие куму сушну цине порусто од Насуфа и од Уупце, ки су тамо померли. Ако ти сужне Халуловиц не доуеде суесане и ми му будемо у помоц, тер ако онда уаши сушни не доиде нека сам куруа и куруин син.

А мои гос. тамо ие наш Иуанушиц, тер Баиу са н держи; оуо ие наша упра Мухамедоуа и гос. бог не бисмо Баиу усели од цине Иуанушица са дуисто гроша, а иош не Иуанушицу дуии есеро гороша, а дуии есеро му ие Бенкоу син и Уалент оборил. И ако ми Иуанушиц даде цареуу агу, никад усет не цемо, него глауом нека иде како и уаше гос. и остала уаша гос. ишц суоие сужне глауом, и ми цемо оуо. Херцеку одресасмо ухо до корина са Бришана, Бертиноуа сина, кои прост лежи са нега; а Пишицу одрисасмо ухо до корина са Иуанушица; а Митицу Микули треце ухо одрисасмо до корина са Иуанушица. Одселе сушне суак нека ишце од порука. А мои гос, ако ми сад Бришан и Иуанушиц не доиде, ако пак свакому носове не ушалемо, нека сам од курве грори цоуик.

А мои гос. оуо идемо упрау прико сутра у Сараиеуу по плацу; до мисец дан нас не буде, али наше сужне остауисмо у доброме руки, ки них буде рушил. Од Сараиеуа донесемо сапоуидне цисме брескерпе и папуце са папа. Ако що уипе уаше гос. садушимо, не бринемо се. Некои дан смо услали младоме гос. лист; ие ли дошал ис уоиске, не б гласа, рад бисмо снати, да му сушне и иду ноуске краине, ки су нам послате, да коние уоде, ар су им кони готоуе; лист ор на них гос. цакамо. Мисец дан има, како смо му кониа услали на Беркишеуину иним ие у уоиску одишал, да би бог дал, да сдрауо доиде них гос. ар никад никоме суш на пу не сто. И мои гос. ако ие уола, са Ууцица да ушалемо сто и дуадесет Имроса, таки ми одлуцка пиши; ако ли уас ниие уола, да си гос. липо уесело и сдрауо. Уаши сужни, ки су побигли од Сауе, од стра су побигли, када уам ие син дошл, да их не ода, те уморе, али суе градишке неуирнике хти уморе, да сужни са них сло не пате.

И да си сдрауо, амен.

Мои гос. ако уас ие уола са Ууцица сто и дуадесет Имороса, до понедилка ми сушна и уша, да уам таки цетердесет ушалемо, а осамдесет, како доидемо и Сараиеуа. Ако ли уас ние уола, пиши ми, да га се останемо, тер га од порука ищци. И дауно би смо са н платили, али нам не доходи. Мои гос. или Халулоуицу даи пут, или Алиш нека уам сушне како псе уоде, а мореш им поруке наити. И пиши, що ие кому просто од та дуа сушна; ако сушнаи не доиде до понедил, нас не наиде, то снаите ми идемо.

Ово писмо, које је са свију страна написано, адресирано је:

Да се да у руке суитлому гос. гос. грофу Ердоди Имриху, уеликому гос. гос. капитану у суитле иунацке руке, молимо.

18. писмо.

[Мустафа Алајбег Фератпашић пише капетану петриске крајине Ерделићу и посвједочује му, да је писмо, што му га је донио Чолак Мустајбаша у ствари оставштине иза брата му Чолак Мустајбаше Панчевалије, те је у трговини умро, одиста од везира Хасанпаше Серашћера.]

Слава гну Богу.

Од мене гна. Мустафа Алапбега Фератпашића липо поздрављение гну гну Ерделићу грофу града Петриње, великоме капетану и заповиднику све Краине Петринске, а нашему сусиду и приатељу на Краини пошенои.

Мои сусиде и приатељу, Панчевалиа Мустапбаша у тарговину отишо биаше у ваш оргсаг и наиђе га смарт тамо у вашои земљи и код њега кои се благо нашло. Ту се нашо наш Асан Одабаша и то благо муурлеисо своим муром; и то е благо цалак Мустапбашино биоградца, кои е дошо ту к вашему госпоству, а с листом честитога господина гна везира Асаппаше Серашћера Биоградскога и ние му ваше госпоство вировало, да и лист гна. гна. везира Асаппаше, Серашћера Биоградскога и да е то речено благо чалак Мустапбашино, кои ие ту код вас. И ево нам доиђе Алилбаша, друг Чалак Мустапбаше, а истини брат Панчевалие Мустапбаше и на знание нам даде, како сте искали наш лист за свидочбу; и ево вам ми на знание даиемо, да ие истинито лист честитога Асаппаше, Серашћера Биоградскога, да ие то речено благо истинито Чалак Мустапбашино, кои е ту код вас; и да буде овди наш Асан Одабаша, бисмо га услали тамо за вировање, али га не би овди; отишо ие с лађом у Биоград. И мои сусиде и мои приатељу, липо ми оправи Чалиак Мустапбашу до Костапнице, изради мое воље. А ако вам що за потрибу буде, пишите нам, оћемо вас послушат драге воље. И Бог вас здраво даржо са свом господом.

На 1706. просинца на 28.

Писмо је адресовано:

Ови ли(с)т има се дат гну. гну. Ерделићу грофу у руке госпоске, гди буде.

Зна се и какво је било то благо Панчевалије Мустајбаше, јер се очувала консигнација свих ствари, које су по смрти његовој затечене.

Та је консигнација на мађарском језику и гласи у преводу овако[1]).

Ствари дне 7. новембра 1706. године у Дубравчаку умрлог Панчевалије Башаге:

1. један шарени турски ћилим, односно један прости простирач;
2. један бијели абаогртач, који је његовог слуге био;
3. један покровац од камиље длаке;
4. један кратки зубун од црвенога свиленога сукна са ланчићем од сребра и са двоструким свијетлијем копчама, а са тридесет и девет сребрених дугмета;
5. један љетни зубун од црнога сукна са дванаест пари сребренијех дугменцета на рукавима;
6. један прости, стари турски јорган;
7. један зубун, постављен старом бијелом и шареном зечином;
8. један прости зелени простирач, постављен црном јањећом кожом;
9. један пар црвених назувка на форму чарапа са жутим крмази обојком;
10. турске чакшире од црна сукна;
11. један жути прслук;
12. једна дугачка марама црвено-бијеле боје;
13. три џепне мараме;
14. једна серџада, на којој је клањао;
15. једна кошуља и једне гаће;

---

[1]) Мађарски се оригинал ове консигнације налази такођер у овој збирци писама.

16. један пар црвених папуча;
17. један жути турски јорган;
18. један јастук превучен крзном, подеран;
19. једно шилте превучено шареним платном, на коме је сједио;
20. један зубун угасито-плаве боје, постављен лисичином;
21. један душек од плавога платна, на коме је спавао;
22. један шарен турски ћилим, односно прост простирач.

19. писмо.

[Гроф Бањани Сигмунд пише Мустафаги Алибеговићу у погледу промјене сужања и коња, који му је обећат, да ће му се довести приликом те промјене.]

Od nasz grofa Batthiani Sigmunda, uekouechnoga Gospodina od Nemet Uy-uara, Praeßuitloga y millostiunoga Poglaunika Czeszara, y kralya komornika. Viteskomu y Poglauitomu knezu Muztafagi Hallibegouiczu Poklon y Pozdraulyenie.

Akoprem ße dobro zpominamo, kako smo dokonczali bili zimoß pred nassim Bosiczem ze bratom Vassim, a nassim ßusniem viteskim Mehmedagom Hallibegoviczem y z kn. Budachky Janussem, na karlouaczkoi krayne dostoiniem kapitanom, kako te Porukom susany Vassih y bratta Vassega, od Karlovcza; da my od ouuda Bratta Vassega Mehmedagu, a Vy od onuda rechene szusnie postauiti hochete ke Nouomu, da se ondie susny promiene y usaki uu ßuoi orßagh zdrauo odaide: zuerhu chesa y glas dobar od Vas priesmo po onom Dervissu Poklisaru, kada bi se sastati imali od iedne ÿ druge ztranke. Sto si pako saztanak ou susansky y premena, polags dokonchania nassega ze kne Budachkim kapitanom y ze ßusni Vassimi, sada uu nassoi zemlie buduchimi: Juriem Mattichem, zastaunikom, Mitrom Bosicheuichem, Desetnikom y Paulom Paukouichem uuchinienoga, do ßada ne mogosse bitti, a moramo se peruo se nymi zastati onde y onako z bratom Vassem ke Novomu y ke premeni slati, da lyudi ßudie ßusnie uu zdraviu nyhouom uide y primu, a Dossestka kn Budachky kapitana zboga (kako chuiemo) bezga megna alli daleka uu Lyublianu puta, a naulastito zaradi uelikeh ßnegou dochekati ne mogosmo y tako ze od ſazekom bratta Vassega do sad zakasnismo se, chekaiuchi usaki chas stanouita glasa y dossastka od kue Budachkÿ kapitana y ßusainy Vassih gore rechenih Bosicheuicha, Matticha y Paukouicha, ako mu ie bogъ zdrauie dal, alli ße ie iz Lyubliane pouratil. Nistar manie bratt Vass iest zdrauo huala bogu y sada y pogouori se se nami, da saliemo do Vas Deruyssa Poklizara, da uam kase za niegouo zdrauie. y na nassu Gospodsku uiru kerſchansku salite nam onoga konia, koiega nam Mehmedaga obecza za one tri glaue zusanske na premeni suzanskoi datti. Jer bi ga my mnogo bolie seleli sami okom nassem uideti, nego drugomu radi niega narucziti. Za to ako ie Vassa dobra uolia y uira Vassa y lyubau prima zuſniem donosi, salie tad toga konia opet po Deruyssu, ako ga primimo dobro, ako ne primimo, ono ie uira nassa Gospodska krschanska, da uam ga chemo chitouata kako bude nadzad uslati. Deruyssu medotim toga nikakua zla bitti netche na niegouom ſiuotu, niti zdrauiu; niti Deruyssu zla nikakua uy neuuczinite, ier ſto sze ie brat uass do sad oude zakasnio, nitko ne uzrok nego kne Budaczkoga nedossestak. Medo tim toga uendar, ako kne Budaczkÿ prvo doigie nego od Vas koiny poßlan bude, my z bratom Vassim netcheme ougie zutati, nego, kako smo iur dokonczali, k Nouomu ga slati. Z tim zdravo ostaite na toi krayne. Pisano uu Pettirini gradu na dan 23. Trauna mesedza 1095.

Извана је листу на другој доњој четвртини, пошто се превио, овакп извадак:

List gospodina groſa Battianÿ Sigmunda, Mustafagi Hallibegoviczu dan 23. mai 1095. pißan.

Ово је на сваки начин само концепт писма упућена на Мустафагу Алибеговића. На то нас упућује сам састав писма, гдје се налазе многи умеци и брисања. Осим тога писмо је писано латинским словима, док су наши Турци само босанску ћирилицу употребљавали и њоме се служили. А треће писмо нас још увјерава, да су и они, кад су се с овијем Турцима хтјели преписивати, писали босанчицом, свакако ради тога, што су знали, да их Турци друкчије не би разумјели.

Најочитији је пак доказ, да је ово само састав то, што се ово писмо нашло заједно са осталим овдје објелодањенијем писмима. Да је оно било право писмо, оно би се изгубило негдје у Босни, као што су се и остала великом већином изгубила.

20. писмо.

Towaba a Boznaſele valo Ban baratunknak bÿrodalmaban valo orzaghnak az Boznabelÿek hogy karokass teönnenek aztis irta Nagysagod. Ez dologh ſeleöl azertt mÿnÿarastt. Im Irtatnk es bÿzonÿos Embereonkett elknldeteök, az Boznaÿ Bassanakÿs paranchollatot keölteönk, hogy soha az zentth bekessegh s az jo megegsezesnek Ellene semitÿs ne chelekegÿenek es neÿs cheleketthessenek. De Jo zomzed ur baratunk te Nagysagodis annak az dologhnak Jol vegere menÿen es megh tudakoza mertt ſelek raÿtta hogy Inkab eönneön magok chelekedik mas ſeleöt megys sok panazolkodnak. Az en tudassom zerÿnt vegre te Nagysagodis megh ſogÿa Ertenÿ mertt az dologh ſeleöt az mÿeÿnkis mÿ eleotteonk Igen sokat panazolkottanak eö ſeleölek de megh edigh soha eleö nem veö ttem bezedekett mostanssagal hogj ez dolgott bÿzonyosban megh Erthessem az dologh mÿben vagÿon Im bÿzonÿos megh hÿtt Emberemett keöldem de kerem Nagysagodatth Nagyságodÿs azonkepen meg Ertekeöze es tudakozza mÿndenkepen s az gonoz teweökett kÿkel kerestetneönk s megh keöl beöntetneönk mertt affele gonoz teweöknek semÿkepen nem Engedeönk.

A tergo: Mi Gazÿ Vezer Hazan Passa Istennek engedelmebeöl az hatalmas es gÿeözhetetlen Chazarwnknak az Tengeren Inen leweö varaÿnak s hadaÿnak es Boznan Teömeö svaron Egren Kanysan s teöb varaÿnÿs zerdarija gondwÿsseleöges es ſeö heltartoÿa mostan Budan.

Превод мађарскога оригинала:

На даље је Ваша милост писала, да су Бошњаци наниjели штете земљи, те је у власти нашега пријатеља, бана, а која лежи према Босни.

Ми смо поради тога одмах у погледу те ствари писали и одаслали повјерљива човјека, а тако исто смо и босанскоме паши послали налог, да не би ништа, што је проти светоме миру и доброј слози нити предузимали, нити предузимати могли.

Но добри господине сусједе и наш пријатељу, нека и Ваша милост ову ствар ваљано испита, а и обавијестите се о томе, јер ја се бојим, да ћете баш Ви бити они, који тако раде. С друге стране Ви и јесте они, који тужбу дижу.

По мом знању ће и Ваша милост ово напокон разумјети, јер су нам се и наши људи гледе те ствари на Вас врло много тужили, но ја нијесам до сад никада на саме ријечи нимало пазио.

Да би пак ствар саму како ваља и како је у истини, могао сазнати, шаљем једнога сигурна и поуздана човјека, но Вашу милост молим, да би такођер на овај начин ствар истраживали и о њој се свестрано обавијестили; а кривце морамо пронаћи и казнити, пошто такијем неваљалцима не смијемо ниипошто попуштити.

С леђа: Ми Гази везир Хасан Паша, по милости божјој сердар, управник и врховни заповједник градова с ову страну мора и војска нашега моћнога и непобједивога хазара исто тако градова у Босни, Темишвару, Ерли, Канижи као и многим другим, сада у Будиму.

Историјског тумачења не мислим овијем писмима додавати, јер држим да би то била само сувишна работа, којом би се утаман заузимао простор листа. Старина је писама и тако, што по датумима, те га на себи носе, што по личностима, те у њима долазе као и неким изразима — сасвим позната. С друге стране пак ово и није никаква засебна студија, него само материјал за студију, а као градиво писма и сама собом довољно садржају.

Једино је, што би се могло нарочито нагласити, још то, да писма раде уопће о сужњима. У том ће погледу као градиво нарочито добро послужити, јер говоре доста опширно и о узроку засужњивања, о поступању са сужњима, о њиховој казни, о отпуштању и начину тога отпуштања и т. д. Писма ће надаље послужити згодно и нашем лексикографу, као и језичару, јер има у њима и ријечи, које смо ми досад у другом значењу познавали, па макар то и не било у изобиљу.

Што се азбуке тиче, то су два прва глаголицом, а сва остала босанчицом писана.

Но и та се босанчицом писана опет међусобно разликују и то тако, да је та разлика готово као карактер времена, односно њихове старости. И с те су нам стране ова писма згодан прилог, јер дају градиво баш за XVI., XVII. и почетак XVIII. вијека. У главноме је та ортографска разлика баш по вијековима. Тако су друкчија писма 3.—7. од осталих писама; тако исто опет писмо 18. од ових.

Да се писма 3.—7. од осталих разликују, може се опазити већ и на први поглед, при чем изгледају, као да су глаголицом писана, док сва остала носе карактер ћирилице.

Осим тога писма се та разликују од осталих и по ортографији, односно по начину писања иначе.

Тако се у овијем писмима налази ь и ако нередовно, као у: сьте, спромахь, хильладу, петцать дукать, триста дукать, петьдесет, бань, конь Агавилићь, свитломь. Пошљедње писмо: кинезу = кнезу, зина = зна.

Ю се налази у: юусупь, своюу, двиюух, али и заютра, юнак и иначе, гдје долази; пошљедње: юрюо, коюою, биюдна и т. д.

За знак ј наводе та писма ѣ, као: ѣе, ниѣе, умриѣо, ѣоште, ѣахие, ѣехаѣина, братѣи.

Знака щ, које се у осталим писмима редовно налази, не познају него пишу на мјесто њега два слова т. ј. шт, као: што, ништаре, ѣоште. У тијем осталијем писмима не налазе се ни гласови: ь, ю, ѣ изузев једино писмо 8, чија их ортографија дјеломице такођер познаје. У томе се писму налазе ови примјери: пријатель, Матићь, Цапань, насъ, животъ, а знак ѣ употребљава за ћ. Ю напротив не познаје ни ово писмо.

Ова се писма разликују међусобно и по гласу х. Прва га писма (3.—7.) употребљавају правилно, писмо 8. већ у томе употребљавању брка, јер пише: Марихи, хево смо. Остала га писма опет редовно избјегавају.

Исто је тако и р карактеристично у овијем писмима. Прва га писма 3.—7. биљеже поглавито са ри, као: умриѣо, помрили, на бризу; писма 9.—16. готово редовно ер, као: керщански, туерду, Херуоеуим, померли, садерши; међутим

писмо 14. већином ир: садиржати, диржимо, поред тога и само р, као и писмо 8.: држи, Грго.

Осим тога писма 3.—8. употребљавају оба ова знака: о, ѡ, док остала писма само о.

Такођер је и знак в карактерно по ова писма, јер док га писма 3.—8. редовно наводе, остала писма имају мјесто њега свуда уз врло мали изузетак у. Нека је овде споменуто да за глас у имају сва писма знак: ѹ.

Писма 8.—16. замјењују међусобно слова ж, з, е, ш, што писма 3.—7. опет не чине, а исто тако имају за гласове: ц, ч, ћ, ђ само један знак ѵ̈, док писма 3.—7. само ћ и ђ са познатим ѫ једнако пишу, иначе имају за оне друге гласове посебне знакове.

Што се тиче овог пошљедњег слова споменути ми је, да га писмо 17. мење редовно пред л и н, кад хоће да означи љ и њ. Ово се пошљедње писмо разликује од осталих још и словом б, које пише редовно са тијем словом из глаголице. И за р има то писмо такођер друкчији знак т. ј. ар.

Ове сам разлике истакао поради тога, што оне, пошто је старост писама позната, могу послужити за карактеристику босанчице у томе времену.

Дијалект је писама наравно штокавска икавштина; у пошљедњем шта више ијекавштина.

Од интереса су такођер и они преписи латиницом у овијем писмима као и оно једно писмо под бр. 18.

У преписима стоји: за ц = c, за ч = ch, chlouika, dichaka; за ћ = ch chesaroue, uech, rech, али и: hocu; за ј = y: Suleymana, али и i: Stoianoch; исто тако за и = y и i; за љ = ly, за њ = ny; за р = er: kerschanski; за с = s, ſ; ſam; = ß: ße; ш = ß: naßa, dußu; в = u.

Писмо 19. одваја од горњег начина донекле: за ц има cz: Karloucza, Czeszara; за ћ = cs: Boſiczeuicsa, Paukovicsa, Boſiscem; за с = sz: nasz, али и: s и z и ß; за ш = ss: nassega, nassega; Deruissu; за ж = s: ßusne.

Што се спољашне стране писама тиче, то ми је споменути, да су сва писана на подебљем рутаву папиру, кога је формат нешто краћи од данашњег канцеларијског папира; а писана су црним мастилом. Једино су писма 3.—7., што се формата тиче, мало различна, јер су писана на четвртини табака.

На првом је писму још лијепо очуван печат града Бихаћа, кад њим управљаху капетани.

Такођер и остала писма, која су писали турски капетани, носе турске мухурове на себи; ови су мухурови округли, мали, као и данашњи мурови неписменијех домаћијех трговаца.

Само је на писму 18., које је писао Алајбег Ферапашић, друкчији мухур; он је овдје у форми осмерокута, односно четверокута, коме су углови одрезани, тако те је мухур шири него дуљи. И овдје је мухур као и у првих писама с лијеве стране писма на неисписану простору од два прста ширине. Изнад мухура је Алајбегов потпис, који је на форму тугре изведен. Ово је писмо од свих, што су босанчицом писана, такођер и једино, које датум носи.

Сва писма, изузев она два глаголицом, почињу обичном формулом „Од мене и т. д.“, гдје долази најприје име писца, а онда име адресата с његовом титулатуром; па се онда иста титулатура налази и с леђа писму, т. ј. у адреси.

Пошље тога почетка отпочиње онда са ријечима „потом тога“ прави садржај писма. Писма се онда завршују са жељом за добро здравље и ријечи амин.

Само је писмо 18., које на челу носи узвичицу „Слава госп. Богу“, што наравно подсјећа више на начин и карактер турских великашких писама.

На адреси је поред имена адресатова означено редовно и мјесто, гдје је он, те гдје ваља писмо носити. Но има адреса, гдје то мјесто не стоји, што је у случајевима, кад то пошиљатељу писма није познато; у том случају он онда ставља: гдје буде.

Обично ту онда стоји: „да се преда на витешке, јуначке, свијетле или господске руке.“ Овако адресоване спомињу и народне пјесме.

Међу овијем се писмима налазе још и четири на турском језику. Три су на малим комадима глаткога папира, док је четврто на половини табака.

Од она три мањега формата једно је од Балибега, којим моли Еминбега, да му пошаље записе за болесну му кућну чељад; друго пише жена некога Хаџи Аврама шеријатскоме суду, а треће је нота Кјупри Рустемпаше на дубичкога диздара и градишкога војводу из 1540. године, којом паша јавља, да му је стигла тужба од чувара градишке тврђаве Хасана Хидара, да му није издата плаћа за оно вријеме, које је одлежао у непријатељској земљи у тавници. Паша наређује, да шеријатски суд изда налог писарници у Дугути, гдје је та плаћа задржана, нека се речена плаћа Хидару уручи. На концу опомиње паша, да се пази, како се не би проти шеријату и закону зулум чинио и да се границе не прекорачују.

Четврто је писмо попис буљукбаша и њихових војника Мустафиза по џематима града Велике од почетка мухарема до конца џумад-ел-ахаре (прво полугодиште).

Поименице је набројено седам буљука, и то овако као овај први:

Мехмед, диздар. Хусрев, ћехаја.

Буљук Сулејман, диздар.

Споменути:

Хаџи Бајезид.	Алија и Џафер, синови Кулови.
Ибрахим Кул (роб).	Хамза.
Мехмед, Босна.	Мустафа Мехмед.
Мехмед Д . . .	Осман.
Јусуф.	43.

Под сваким је именом, вели г. шер. судија Фехим еф. Спахић, који ми је ово писмо у изватку превео и тумачио, стављен некакав знак, који се не да одгонетнути; тек се чини, да тај знак служи као за одређивање дана и реда страже у тврђави.

На исти су начин набројена и још два буљука под насловом: Тобџијска посада у поменутој тврђави.

Све се ово досад наведено налази с једне стране писма. А с друге је стране, вели Спахић ефендија, неко писао рјечник рђаве талијанштине, коју писац назива франачким језиком (френги).

Ту су н. пр. оваке ријечи:

reczi = ухо, barba = брада; сач-тумбур-лето = знаш ли њемачки; кумалештулнуму = како ти је име; липе = нога и т. д. (У превађању ових турских писама потпомагао ме још и г. Бехаудин еф. Шејхсирић, те нек им је обојици и овим путем срдачна хвала.)

Ово је четврто писмо интересантније с једне друге стране: на лијевој половини оне стране, гдје се наводи тумачење талијанских ријечи, налази се текст

босанчицом писан. Исти је текст у облику писма, упућена на кнезове Имриха и Клоцара од сиромаха Емина.

Писмо гласи:

Од мене ѕзника Емина сиромах биюдна и неволна кнезѕ Имрихѕ како и кинезѕ Клоцарѕ Юрюо поклон и посдравленюе. А сда вш млост зина о коюою сам на невли. Лиюепо вас молим како господѕ, молите ми се господинѕ .... юд би њих милост на сиромах мене лиисице н метали юар се не могѕ на ноц закривт, а зимюе.

Уздуж, са стране, било је такођер нешто написано, али се папир изио, те се тај текст с краја тек дјеломице сачувао. Ту су н. пр. још ове ријечи: а вод немше-постити.

Изгледа, као да је писмо писао неки од заробљеника из тавнице, као што то већ и почетак писма наговјешћује.

А не имајући на расположењу довољно папира, узник га је написао на књиги, што је уза се имао: то бијаше попис војника у тврђави.

Кад се буде једном читав турски текст тачно превео, можда ће у овом погледу дати довољно објашњења.

Сарајево, 18. јуна 1905.

Paeninsulae balcanicae coleopterorum species novae.

Auctore

Victore Apfelbeck

Sarajevensi.

Nove vrste koleoptera s Balkanskog poluostrva.

Piše

Viktor Apfelbeck,

kustos b.-h. zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Peninsulae balcanicae coleopterorum species et subspecies novae.

1. *Carabus Scheidleri* ***transfuga*** Apflb. n. subsp.

Carabo bjelasnicensi Apf. proximus, prothorace latiore, lateribus postice multo magis elevatis, elytris multo longioribus, lateribus minus dilatatis, subparallelis staturaque multo majore; C. Illigeri Dej. valde similis, elytrorum interstitiis primariis ***cateniformibus;*** *C. versicolori Friv. et C. simulatori Kr. imprimis elytrorum interstitiis tertianis fortibus, secundariis aequalibus, distinguendus. Patria: Bosnia meridionalis. In montibus prope Sarajevo. Lg. 27—31 mm.*

Razlikuje se od *C. Scheidleri bjelasnicensis*-a Apf.[1]) širim vratnim štitom, straga mnogo jače uzvraćenim stranama štita, znatno duljim i ravnijim, po stranama mnogo slabije zaokruženim pokriljem i znatnijom veličinom tijela. Duljina: 27—31 *mm.*

Sekundarni intervali imaju često više-manje jasno izražene lančaste elemente, tercijarni intervali su iste jakosti, katkad još jači od sekundarnih intervala, primarni su intervali, kao u *C. bjelasnicensis*-a, preinačeni u pravilna, regje djelomično nejasna lančasta rebra.

C. transfuga se vrlo lako razlikuje od *C. versicolor*-a svojim jačim tercijarnim intervalima, koji su u *C. versicolor*-a tek vrlo slabo izraženi, zatim kraćim, manje oštrim i nepravilnim lančastim elementima, od *C. Illigeri*-a naprotiv poglavito time, što su mu lančasta rebra pretvorena u primarne intervale.

Nalazište: u gorovitoj okolici Sarajeva u društvu *C. Illigeri*-a u jasno izraženim, prelaznim oblicima. Rijedak.

Pasmine: *C. Scheidleri*-a, što su do sada poznate s Balkanskog poluotoka, mogu se sada razlikovati ovim načinom:

[1]) Cf. Apfelbeck: „Die Käferfauna der Balkanhalbinsel", sv. I., str. 37. Naklada tvrtke R. Friedländer & Sohn, Berlin, 1904.

1. Pokrilje bez lančastih intervala, primarni, sekundarni i tercijarni intervali jednake jakosti . . . . . *Illigeri*

— Pokrilje s primarnim lančastim intervalima ili barem sa jasnim lančastim elementima 2

2. Tercijarni intervali vrlo jaki, i to koliko i sekundarni ili još jači od ovih . . . . . ***transfuga*** Apf. n subsp.

[Ovamo spada kao visoko planinska potpasmina: ***bjelasnicensis*** Apf.]

— Tercijarni intervali vrlo fini, mnogo slabiji od sekundarnih 3

3. Manja, vratni štit uži, postrani mu rubovi straga slabo uzvraćeni ***versicolor*** Friv.

— Veća, širi vratni štit, postrani joj rubovi straga jako uzvraćeni:

a) skulptura pokrilja izbija vrlo slabo ili je djelomično izbrisama; ***simulator*** Kr.

b) skulptura pokrilja jako izražena . . . . . *simulator* v. *serbicus* Hopffg.

Po tome se *Carabus Scheidleri* dijeli na 4 glavne pasmine, koje su geografski prilično dobro omegjene, izuzevši pasminu *Illigeri*-a, koja se nalazi u južnoj Bosni, gdje živi i pasmina *transfuga;* pomoću ove pošljednje prelazi, kod Sarajeva, *Carabus Scheidleri* u istočno balkanske pasmine *(simulator* i *versicolor).*

Sistematski redaju se rečene četiri pasmine ovako:

A. Scheidleri Illigeri Dej. Rasprostranjenost: Hrvatska do južne Bosne.

a) curtulus Gglb. Planinska područja visokog gorja središne i južne Bosne.

B. Scheidleri ***transfuga*** Apflb. Južna Bosna, humsko područje.

b) bjelasnicensis Apflb. Južna Bosna, alpinsko područje.

C. Scheidleri ***versicolor*** Friv. Istočna Rumelija. (Balkanska pasmina.)

D. Scheidleri ***simulator*** Kr. Sjeveroistočna Srbija sa var. *serbicus* Hpffg.

2. ***Nebria Ganglbaueri*** n. sp.

Nebriae bosnicae proxima prothorace basin versus magis angustato, angulis posticis acutioribus, extus prominentibus, margine anteriore multo minus profunde emarginato, angulis anticis paulum productis, elytrisque longioribus, postice magis dilatatis, convexioribus; a Nebria aetolica Apflb. antennis multo brevioribus, elytris brevioribus, prothorace antice latiore, basin versus fortius angustato coloreque piceo diversa. Lg. 10—11 mm.

Albaniae septentrionalis alpes. In regione alpina montis „Koritnik" prope Luma inventa.

Stoji izmegju vrsta *Nebria bosnica* i *N. aetolica*, sa prvom je ali srodnija. Razlikuje se od vrste *N. bosnica* drugačijom gragjom vratnog štita i, imenito u ♀, ponešto duljim, straga jače proširenim pokriljem; od vrste *N. aetolica,* kojoj se približava gragjom vratnog štita, razlikuje se već po mnogo kraćim pipcima, po znatno kraćem pokrilju te po vratnom štitu, koji je sprijeda širi, prama bazi jače sužen, zatim po tome, što su mu stražnji uglovi vratnog štita dulji, oštrije istaknuti, izrazitije šiljastokutni i prama vani okrenuti te po užim i nejasnije istaknutim postranim rubovima vratnog štita, po smolasto-smegjoj — umjesto crnoj — boji gornje strane.

Prednji rub vratnog štita mnogo uže izrezan, nego u vrste *N. bosnica*, prednji uglovi mnogo tubastiji i mnogo manje na oskok, vratni štit po stranama sprijeda mnogo jače zaokružen, a pred bazom mnogo jače i naprasnije sužen, sa šiljastokutnim, prama vani upravljenim stražnjim uglovima.

Glava ima, kao u vrste *N. bosnica,* sa svake strane kraj očiju samo po jednu supraorbitalnu setu. Duljina 8—10 *mm.*

Visoko gorje sjeverne Albanije. Na Koritniku, alpin, na rubu sniježnog područja.

Ta nova vrsta dosta je slična i vrsti *Nebria Apfelbecki* Gglb., nu od ove se znatno razlikuje mnogo vitkijim i ponešto duljim pipcima, mnogo više zaokruženim, pred bazom jako izvijeno suženim vratnim štitom, mnogo manje izbočenim, tubastijim prednjim uglovima te šiljastokutnim, prama vani upravljenim stražnjim uglovima vratnog štita, duljim i manje spljoštenim, po stranama jače zaokruženim, grubije i dublje prugastim pokriljem te pomanjkanjem druge supraorbitalne sete sa svake strane kraj očiju.

3. ***Trechus*** (s. str.) ***albanicus*** n. sp.

Trecho obtusiusculo Gglb. similis, prothoracis facie elytrisque longioribus distinguendus.

Prothorax angulis posticis parvis, sat distinctis, rectis, extus haud prominentibus instructus, sulco arcuato basali carens, foveolis basalibus profundis.

Prothoracis conformatione Trecho pulchello affinis, ab eo ejusque speciebus affinibus corpore depresso elongatoque, imprimis elytris multo longioribus planioribusque lateribus fere parallelis, divergit. Lg. 3·0 mm.

Albania septentrionalis, in regione alpina montis Koritnik.

Po obliku i veličini blizak *Trechus*-u *obtusangulus* Gglb., od ovoga se lako raspoznaje po inakom obliku vratnog štita i po ponešto duljem pokrilju. Vratni štit ima male, vrlo kratko izbačene, pravokutne stražnje uglove, koji ne izbijaju prama vani; na bazi vratnog štita manjka oblučasta brazda, ali se na njemu nalazi duboka bazalna jamica. Uslijed takove gragje vratnog štita spada u srodnu skupinu *Trechus pulchellus*, od ovoga i od svih srodnika mu znatno različan plosnatim i opruženim ustrojstvom tijela, imenito mnogo duljim i ravnijim, po stranama gotovo paralelnim pokriljem. Duljina 3·0 *mm.* Sjeverna Albanija. Na Koritniku kod Lume, visokoalpin. U oblasti plemena Lume.

4. ***Pterostichus Malissorum*** n. sp.

Pterosticho Meisteri Rttr. affinis, prothorace breviore, ante basin minus angustato, elytris planioribus, eorum interstitiis fere planis, corporis colore supra metallescente-viridi vel coeruleo-viridi pedibusque unicoloribus nigris differt.

Pterosticho Walteri Rttr. prothorace latiore, angulis posticis acutioribus, extus evidenter prominentibus, elytris planioribus latioribusque, eorum interstitiis fere planis, corporis longitudine minore coloreque viridi et in ♂ abdominis segmento anali carina media longitudinali inter tuber et marginem posticum carente divergit. Albania septentrionalis. In monte Cukali prope Skutari, in territorio malissorensi. Lg. 12—14 mm.

Blisko srodan sa *Pterostichus Meisteri*, od ovoga različan nešto kraćim vratnim štitom, koji se pred bazom slabije suzuje, — još plosnatijim pokriljem, imenito mnogo plosnatijim, gotovo ravnim dijelovima izmegju njih, živahnom metalno-zelenom ili plavkasto-zelenom gornjom stranom i jednolično crnim nogama, kao i poprečno nešto manjom veličinom. Pipci crni ili crnkasto-smolasto-smegji, zadnji članci i baza prvoga članka manje više crvenkasti; ticalo crvenkasto smolasto smegje, na bazi tamnije, pandžice crvenkaste.

♂ Šesti abdominalni sternit ima kao u *Pt. Meisteri*-a u sredini grbičastu, plosnatu kvrgu, koja se u obliku plosnata povora produljuje do šiljastog ruba.

Od *Pt. Walteri*-a Rttr. se razlikuje širim, plosnatijim, manje opruženim ustrojstvom tijela, imenito sprijeda širim, jače zaobljenim, pred bazom ne pravno, nego jasno izvinuto suženim vratnim štitom, oštrijim, jasno šiljastokutnim, prama vani upravljenim stražnjim uglovima štita, plosnatijim, relativno širim pokriljem, gotovo ravnim prosto-

rima izmegju pokrilja, zelenom bojom gornje strane te pomanjkanjem jasno izraženog uzdužnog povora izmegju kvrge i zadnjega ruba šestog abdominalnog sternita u ♂.

Sjeverna Albanija. Cukali gorje u oblasti Malisora, na izvorima i točilima.

5. ***Pterostichus lumensis*** n. sp.

Piceus, elytris plus minusve virescenti-aereis, submetallescentibus, antennis, palpis pedibusque rufopiceis plus minusve nigrescentibus. Caput parvum, laeve, impressionibus frontalibus mediocriter profundis. Prothorax capite evidenter latior, cordatus, basin versus sat angustatus, angulis anticis late rotundatis, haud productis, posticis rectis, subacutis, extus haud vel vix prominentibus, impressione basali transversa parum profunda, sulco medio longitudinali perspicuo, utrimque foveola subtiliter punctata impressioneque longitudinali interiore instructus, exteriore carens. Elytra depressa, elongata, prothorace paulo latiora, lateribus parum rotundata, subparallela, apice singulatim subtruncata, striis tenuibus confertimque punctatis, interstitiis planis, tertio punctis quatuor aut quinque notato. Subtus laevis. Metathoracis episternis latitudine maxima evidenter longioribus. Lg. 12—14 mm.

♂ *Segmento ventrali ultimo in medio tuberculato, inter tuber et marginem posticum carina media longitudinali instructo, ante apicem utrimque impresso.*

Ova zanimiva vrsta spada prividno još u rodbinsku skupinu *Pterostichus Brucki-a*, ali reprezentira elemenat, ovoj skupini sasvim stran, po svom uskom, opruženom obliku, po gotovo paralelnom, naročito u ♀ tupo zaobljenom pokrilju, po većem broju sasušenih pikanja u trećem megjutku pokrilja i t. d.

Smolasto crn, pokrilje više manje jakog zelenog, kovnog sjaja, pipci, ticala i noge crveno-smolasto-smegji, katkad zagasitiji. Glava malena, glatka, sa umjereno udubljenim čeonim brazdama. Vratni štit znatno širi od glave, srcolik, u prednjoj trećini najširi, na bazi jako sužen, prilično duge, gotovo paralelno usukane bazalne partije sa široko zaobljenim, prednjim uglovima, koji nijesu sprijeda izvučeni i pravokutnim, na vršku ponešto zaobljenim stražnjim uglovima, koji su ili jedva, ili slabo napolje ispali. Vratni je štit pred bazom tek vrlo slabo prijekim smjerom stisnut te ima samo s obih strana jake srednje brazde, na bazi po jednu, prilično duboku jamicu sa sitnim piknjicama, u kojoj se nalazi nutarnji uzdužni utisak, dok vanjski manjka. Pokrilje stisnuto, prilično usko, malo šire od vratnog štita, po stranama vrlo slabo zaobljeno, na stražnjoj trećini ponajšire, na vršku široko — u ♀ ponešto kusasto — pojedince zaobljeno, provigjeno prilično finim, izrazito i gusto piknjastim prugama i ravnim megjucima, treći megjutak sa 4 ili 5 ubodenih pikanja. Dônja strana glatka.

Episterne stražnjih prsiju očito dulje, nego što su sprijeda široke.

♂ Sesti abdominalni sternit u trećini s malom kvrgom, iza ove fini, splošteni, do šiljastog ruba idući uzdužni povor, a s obje strane povora stisnut.

Duljina: 12—14 *mm.*

Sjeverna Albanija. Koritnik, planinski.

6. ***Aleochara egregia*** n. sp.

A. crassicorni proxima, abdominis segmentis apicalibus ($\frac{D_8\ D_9\ D_{10}}{V_6\ V_7}$) *rufoflavis, antennarum articulo quarto latitudine evidenter longiore, haud transverso, distinguenda. Lg. 3—5·5 mm.*

A. crassicornis-u tako sličan, da ga je s ovim lako zamijeniti, te se s njime podudara u stalnoj crveno-žutoj boji zadnjeg abdominalnog kolutića ($\frac{D_8\ D_9\ D_{10}}{V_6\ V_7}$) u očito duljem nego širokom četvrtom članku pipaljka te u prosječno znatnijoj veličini tijela.

Duljina: 3—5·5 *mm.*

Hercegovina, Crna Gora, Albanija.

U barovitom području Hutova blata kod Gabele i Skadarskog jezera kod Virpazara i Skadra sabrao sam ga u više primjeraka.

7. ***Bledius simpliciventris*** n. sp.

Bledio dissimili Er. affinis, antennarum colore, oculis minoribus multo minus prominentibus, prothoracis conformatione, corpore minore et in ♂ abdominis segmento ventrali sexto simplice, spinis lateralibus carente, divergit. Lg. 2·5—3 mm.

Antennae nigropiceae, articulis basalibus flavis. Prothorax longior, minus convexus, lateribus vix rotundatus, basin versus angulariter angustatus, angulis posticis nullis, linea media laevi, haud vel vix sulcata instructus.

Najbliži *Bledius dissimilis*-u Er., od ovoga različan poglavito bojom pipaljke, nešto manje, mnogo slabije prominentne oči, ponešto drugačijim oblikom vratnog štita, znatno manjom veličinom te u ♂ rodu još i pomanjkanjem dvaju postranih trnova na šestom ventralnom segmentu.

Glava kao u *Bledius dissimilis* Er. zagasito šagrinirana. Vratni štit relativno nešto dulji, manje sveden, po stranama jedva zaokružen, nego sve do bazalne trećine gotovo istostraničan, zatim u primjetno tupom kutu prama bazi kosostraničan, sa gotovo posve potpuno zaobljenim stražnjim uglovima i glatkom, nikako ili tek slabo ubraždenom srednjom linijom, ponešto grubije i regje piknjast, a megju piknjama razgovjetnije šagriniran, uslijed čega vratni štit zagasitije izgleda, nego u *B. dissimilis*-a. Pokrilje nešto kraće i manje jednolično široko, prama stražnjem kraju vidljivo prošireno, crvenosmegje, od baze kosim smjerom prama švu u većem prostoru crnkasto, nego li u *B. dissimilis*-a punktiran, ali se piknje očito gube prama rubu vrška i prama stranama.

Pipaljice su u izraslih egzemplara crnkasto-smegje, samo prva dva ili tri članka žuta (u *B. dissimilis*-a uvijek jednolično žute).

Duljina 2·5—3·0 *mm.*

♂ Šesti ventralni segmenat jednostavan, bez postranih trnova.

Jugoistočna Bosna. Na obali Drine kod Višegrada u pjeskovitom, ilovastom tlu sabrao sam ga u većoj množini.

8. ***Bledius flexicornis*** n. sp.

*Bledio fossori Heer affinis, prothorace basin versus latius regulariusque angustato, subtilius alutaceo tenuiusque punctato, elytris subtilius densiusque punctatis, antennarum articulo primo flavo, in ♂ magis inflexo, labro vix bilobato corporeque multo minore; Bledio verri Erichs. valde similis, prothorace subtilius alutaceo tenuiusque punctato, **opaco**, postice basin versus haud angulatim angustato, prothoracis linea media multo subtiliore, elytris longioribus, paulo fortius punctatis, punctis extus magis evanescentibus, antennis brevioribus, earum articulis basalibus **flavis**, multo brevioribus, externioribus nigricantibus et in ♂ clypeo simplice capitisque gibbis supra oculos parvis diversus. Lg. 2·5—3·0 mm.*

B. verres-u Erichs. vrlo sličan, ali se od ovoga znatno razlikuje manjom veličinom, vratnim štitom, koji je finije i gušće šagriniran, nerazgovjetnije punktiran, bez ikakog sjaja, te straga nije prema bazi uglasto nakošen, nego zaokruženo sužen, stražnji su uglovi štita potpuno zaobljeni, a srednja mu je linija mnogo finija i plića; nadalje se od *B. verres*-a udaljuje relativno duljim pokriljem, nešto jačim punktiranjem, koje

se prama vani većma gubi; pipaljkama, koje su na bazi žute, prama vršku zagasitije; klipejem, koji je na vršku jednostavan, te nije dvozupčast, a osim toga u ♂ slabo razvijenom grbicom, na kojoj počivaju pipaljke. Duljim, prama vršku čunjasto odebljalim i jako zakrivljenim prvim članom pipaka u ♂ približava se *B. flexicornis* podrodu *Pucerus*.

U sistem se ima uvrstiti izmegju *B. fossor*-a [1]) i *B. verres*-a. Od *B. fossor*-a može se razlikovati po manjoj veličini, po vratnom štitu, koji je mnogo nerazgovjetnije punktiran i finije šagriniran, straga širi te jednačije zaokružen; po finije i gušće punktiranom pokrilju; po pipaljkama, koje su na bazi žute; po vrlo nerazgovjetno dvokrpastoj gornjoj gubici, a u ♂ i po prvom članku pipka, koji je jače zakrivljen i relativno dulji.

Sabrao sam ga u 14 egzemplara, koji se podudaraju, u jugoistočnoj Bosni na obali Lima kod Uvca, na turskoj megji te kod Priboja (sandžak Novipazar), kao i na obali Drine kod Višegrada, ovdje u društvu *B. verres*-a i *B. fossor*-a.

9. ***Euconnus*** *(Tetramelus)* ***conciliator*** n. sp.

Euconno oblongo proximus, elytris brevioribus, lateribus magis dilatatis, antennarum clava paulo manifestiore articuloque 9° et 10° latiore, evidenter transverso staturaque minore; ab E. pubicolli capite prothoraceque rubro-brunneo (ut in E. oblongo colorato), antennis robustioribus, earum clava minus perspicua, elytris magis elongatis staturaque majore; ab E. transsylvanico antennis crassioribus, earum clava multo minus manifesta, corpore magis elongato staturaque majore distinguendus.

Veličinom stoji izmegju *E. oblongus*-a i *pubicollis*-a, s prvim srodniji i vrlo mu sličan. Razlikuje se od *E. oblongus*-a nešto kraćim, po stranama jače izbačenim pokriljem; 9. i 10. člankom pipaka, koji su široki, očito poprečni; nešto jasnije zasječenim čunkom; znatno manjom veličinom i sasvim inače ustrojenim spolnim aparatom u mužjaku; od *E. pubicollis*-a razlikuje se stalnom (kao u *E. oblongus*-a) crveno-smegjom bojom glave i vratnog štita, jačim pipaljkama, nešto slabije zasječenom kijačom, opruženijim pokriljem, znatnijom veličinom i ustrojstvom mužjakovog genitalnog aparata; najzad se od *E. transsylvanicus*-a, s kojim se u boji podudara, razlikuje debljim pipaljkama, mnogo slabije zasječenom kijačom, opruženijim, jačim tijelom, i t. d.

U Bosni raširen u društvu *E. oblongus*-a i *pubicollis*-a. Ima ga i u južnoj Srbiji (Bela Palanka). U zbirkama često konfundiran sa *E. oblongus*-om.

a) genitalni aparat *E. oblongus*-a:

Penis dugačak i vitak, prelazeći postepeno u prilično dug, šašast šiljak, koji daleko strši preko paramera; sami šiljak (po strani gledeći) kukasto prama dolje zavinut;

b) genitalni aparat *E. conciliator*-a:

Penis mnogo kraći i širi, završuje se prilično bez postepenosti kraćim, znatno širim i šire zaobljenim šiljkom, koji vrlo malo izbija iz paramera; šiljak (sa strane gledajući) nije kukasto zavinut;

c) genitalni aparat *E. pubicollis*-a:

Penis sličnoga oblika kao u *E. conciliator*-a, relativno širi, ali ima tek polovicu duljine penisa *conciliator*-ova, šiljak još neprelazniji, a strši mnogo većma iz paramera.

---

[1]) U *B. fossor*-a je vratni štit straga prama bazi kutasto sužen.

10. ***Pygoxyon tanycerum*** n. sp.

P. lathridiiformi Reitt. proximum, antennis longioribus gracilioribusque earum articulo primo minus incrassato et paulo longiore, secundo elongato, latitudine evidenter longiore, articulis 3°—9° rotundatis haud transversis, 10° transverso, articulo ultimo crassiore et multo magis acuminato; pedibus paulo tenuioribus; verticis foveola parva vix conspicua; prothorace angustiore apicem versus paulatim fortiusque angustato distinguendum. Lg. 1·8 mm.

Patria: Dalmatia, paeninsula Sabioncello.

Vrlo blizak *Pygoxyon lathridiiforme*-u, te je kao i ovaj odozdô obrasao dugom, koso uzdignutom dlakom, nu od ovoga se razlikuje znatno duljim pipaljkama; gragjom vratnog štita podudara se sa vrstom *P. Apfelbecki.*

Kvrga na zatioku je šira i plosnatija nego u *P. lathridiiforme*-a (pogled s legja), uzdužna brazda na tjemenu vrlo malena i nejasna. Vratni štit znatno uži, suzuje se unaprijed mnogo polaganije i jače, pa je s toga sprijeda postrance mnogo manje zaobljen. Dlakavost gornje strane je gušća. Pipaljke su očito dulje i opruženije, prvi članak slabije odebljao i ponešto dulji nego u vrste, s kojom ga sravnjujemo; drugi članak je dugoljast, očito dulji, nego što je širok, slijedeći su članci okrugljasti, ali nijesu popriječeni, 10-ti je popriječen, ali slabiji, nego u *P. lathridiiforme*-a, završni članak je relativno deblji i mnogo većma zašiljen, kraci nešto vitkiji. Boja tijela crvenkasta kao u *P. lathridiiforme*-a *Apfelbecki*-a i *Sturanyi*-a.

Dalmacija. Otkrio sam ga na poluotoku Pelješcu kod Trpnja.

11. ***Pygoxion Sturanyi*** n. sp.

♂. *P. Apfelbecki affine, capite multo angustiore, temporibus minus prominentibus, oculis majoribus, prothorace longiore, antice multo angustiore lateribusque a basi ad apicem sensim et fere linea recta angustato, impressione basali latera versus fortiore, antennarum articulo ultimo crassiore et breviore divergit. Lg. 1·7 mm.*

♀ *ignota.*

Blisko srodan sa *Pygoxyon Apfelbecki* a podudara se s ovim po malo uzdignutoj dlaci gornje strane i po crvenkastoj boji, dočim se od njega razlikuje mnogo užom glavom, gragjom vratnog štita, debljim i kraćim završnim člankom pipaljka, drugačijim šljepočnicama i t. d.

Glava je malena, šljepočnice vrlo kratke, raspoznaju se tek kao male, tupe, postrane grbice, koje jedva nadvisuju očne rubove, strane vratne partije su prama unatrag usukane, teku konvergentno, grbice su im tupe; vratni štit dulji i naročito sprijeda mnogo uži nego u vrste, s kojom ga sravnjujemo, po stranama, počevši od osnovnice pa unaprijed, postepeno i gotovo u ravnoj crti sužen, impresija na bazi, naročito prama stranama je jača, postrani rubovi od osnovnice do preko sredine su jače uzvraćeni i, gledeći ih postrance, opadaju kutasto naprijed. Pokrilje kao u *P. Apfelbecki*-a, plećne kvrge su jednostavne (ne izvijaju se nad postrane rubove u spodobi zupčića). Pipaljke su u sredini nešto tanje, deveti članak odebljao, slabo, nu očito poprečan, uslijed toga je čun pipaka očito tročlanasto izbačen, deseti članak ima pôdrugu širinu devetoga članka, jače je popriječen nego u *P. Apfelbecki*-a, završni članak je kraći i deblji i oštrije zašiljen nego u ovoga. Duljina 1·7 *mm.*

Crna Gora. Otkrio sam tu vrstu kod Njeguša i dedicirao ju mom dragom prijatelju i tadanjem saputniku gosp. dru Rudolfu Sturany-u, kustosu c. kr. prirodoslovnog dvorskog muzeja u Beču.

12. ***Pygoxyon Ganglbaueri*** n. sp.

P. Zellichi Glb. proximum, capite latiore, postice multo subtilius transversim-sulcato, oculis minoribus, prothorace fere quadrato, apicem versus recte subangustato, antennarum articulo 9° in ♂ multo minus dilatato et evidenter breviore, ultimo minus incrassato subtiliusque acuminato distinctum. Lg. 1·7—1·8 mm.

Najbliži *Pyoxyon Zellichi*-u Ganglb., sa kojim pokazuje više relacija u dlaci gornje strane, u debelim pipaljkama, nazupčanim plećima, širokom prednjem tijelu te u tamnosmeđoj boji.

Razlikuje se od ove vrste poglavito po inakoj gradji pipaljka, po relativno još široj glavi, manjim očima, po gotovo kvadratnom, unaprijed u ravnom pravcu i slabo suženom vratnom štitu, po užoj poprečnoj brazdi, što dijeli vratnu partiju od tjemena, i po manjoj veličini.

Pipaljke kao u vrste, s kojom ga sravnjavamo, u ♂ deveti članak odebljao, gotovo dvaput širi od osmog, očevidno popriječen, po čemu klip pipaka izgleda da je tročlankast i kusast, deseti članak za po prilici $^1/_3$ širi od devetog, jako popriječen, ali nije toliko povećan, naročito je mnogo kraći nego u *P. Zellichi*-a, završni članak manje odebljao i slabije zašiljen nego u ovoga. Duljina 1·7—1·8 *mm.*

Južna Bosna. Na Ivan-planini i Trebević-gorju, vrlo rijedak.

13. ***Bythinus heliophobus*** n. sp.

♂. *B. Reitteri Saulcy valde affinis, capite multo angustiore fere laevi,* ***oculis parvis, rudimentariis,*** *elytris fere laevibus, punctis evanescentibus parce instructis, corpore multo minore, magis elongato divergit.*

♀ *ignota.*

♂ Najbliži *Bythinus Reitteri*-ju Saulcy, od ovoga se razlikuje: mnogo užom, gotovo glatkom glavom, vrlo malim, rudimentarnim očima, pokriljem, koje je pojedince punktirano, nu jedva se razabire, regbi da je to punktiranje već iščezlo, mnogo manjom veličinom i u cijelosti vitkijim ustrojstvom tijela.

Prednje goljenice u prednjoj su trećini s nutarnje strane provigjene oštrim zupčićem, pred ovim nazubljene, stražnje goljenice slabo proširene i prama vršku slabo zavinute, kraci slabo odebljali. Duljina 1·7 *mm.* ♀ nepoznata.

Otkrio sam ga na Igmanu kod Sarajeva pod vrlo dubokim naslagama šušnja.

14. *Bythinus melinensis* v. ***emarginatus.***

♂. *B. melinensi* ♂ *tibiis anticis intus profunde emarginatis denteque acuto instructis differt.*

Od tipnog oblika se razlikuje time, što je u ♂ u prednjim goljenicama prednja trećina na unutrašnjoj strani oboružana oštrim zupčićem i što je pred njim goljenica duboko nazubljena.

Sabirao sam ga kod Kaštelnovog u Dalmaciji, većinom u tipnom obliku, kod kojega su prednje goljenice ♂ jedva nazubljene ili su sasvim jednostavne.

15. *Bythinus dalmatinus* v. ***haplopus.***

B. dalmatino ♂ *tibiis anticis simplicibus, intus vix emarginatis, haud vel vix denticulatis divergit.*

Udaljuje se od tipnog oblika time, što su u ♂ prednje goljenice jednostavne ili u prednjoj trećini uvijek nejasno ili jedva nazubljene.

Ovaj oblik predstavlja najniži stepen razvijenosti *B. dalmatinus*-a i stoji u potpunoj opreci s najrazvijenijom vrstom, u koje su i prednje i stražnje goljenice ♂ nazubljene, a kraci jako odebljali *(callipus Holdh.* s gorja Radoštaka kod Kaštelnovog[1]). Tipni oblik (prednje goljenice u ♂ jasno nazubljene, stražnje goljenice jednostavne) stoji u sredini. *B. dalmatinus haplopus*-a nalazio sam u Albaniji na Mal-i-šejtu kod Oroša zajedno sa *B. dalmatinus haplopus*-om.

Kod Cetinja, Ulcinja i Rijeke (Crna Gora) naišao sam samo na vrstu *haplopus*. Čini se, da se *B. callipus* nalazi samo u višim položajima, pa po tome kao da predstavlja posebnu gorsku vrstu.

16. ***Niphetodes Sahlbergi*** n. sp.

N. Apfelbecki Ganglb. affinis, capitis foveolis frontalibus majoribus profundioribusque prothoracis lateribus antice fortius rotundato-ampliatis, elytris basin versus multo minus angustatis, capite prothoraceque obscuriore, rufopiceo, abdomine nigropiceo vel nigro, corporeque multo minore dinstinguendus. Lg. 2·8 mm.

Nije pobliže srodan niti sličan poznatima *Niphetodes*-vrstama iz Sedmogradske, ali stoji vrlo blizu bosanskom *N. Apfelbecki* Gglb. Od ovoga se razlikuje poglavito mnogo manjom veličinom, tamnijom bojom, naročito crnim abdomenom, inače ustrojenim vratnim štitom i više jednoliko širokim, prama bazi mnogo slabije suženim pokriljem. Crvenkast je smolasto-smeđ, abdomen crn, izuzevši jedino crvenkasti šiljak; pipaljke i noge su crvenosmeđe. Glava je oblika ko u *N. Apfelbecki*-a, nešto šira od vratnog štita, sa jasno izraženim, dubljim i većim čeonim jamicama i umjereno velikim, tek malo ispalim očima. Vratni je štit u prednjoj četvrtini ili još više unaprijed najširi, ovdje jako zaokruženo proširen, a zatim sve do baze u ravnim linijama sužen, na postranom rubu fino zupčast, te, kao što i glava mu, prilično grubo i gusto punktiran. Pokrilje je iste duljine kao i vratni štit ili nešto kraće, od baze počevši unatrag mnogo slabije prošireno nego u vrste, s kojom ga sravnjujemo, a po stranama pače zaobljeno, nešto grubije a manje gusto nego vratni štit punktiran, abdomen je vrlo fino šagriniran, fino i umjereno gusto piknjast.

Duljina: 2·8 *mm.*

Od *N. Redtenbacheri*-a, koji jedino još može doći u obzir, razlikuje se oblikom vratnog štita, mnogo kraćim pokriljem, jačim pipcima, ponešto znatnijom veličinom.

Bosna. Rešetanjem nagjoh jedan egzemplar na planini Ljubični na jugoistoku Bosne na turskoj megji; istim načinom našao ga je i profesor John Sahlberg iz Helsingforsa na Treskavici kod Sarajeva na rubu šume pod bukovim šušnjem.

Primjedba. *N. Sahlbergi* se vrlo udaljuje od *N. Späthi* Gglb. sasvim drugačije ustrojenim, sprijeda jako proširenim, mnogo širim vratnim štitom, mnogo širom i inače ustrojenom glavom i t. d., te mu nije nimalo sličan; razlikuje se od *N. Deubeli* Gglb. mnogo manjom glavom, mnogo širim, sprijeda proširenim, sasvim inače ustrojenim pokriljem, mnogo finijim punktiranjem i t. d.; od *N. Eppelsheimi*-a mnogo jaćom gragjom tijela, inače ustrojenim vratnim štitom, znatnijom veličinom i t. d.

17. ***Bathyscia*** (s. str.) ***tristicula*** n. sp.[2])

B. Lesinae affinis, corpore minus convexo et magis elongato, elytris subtilius transversim ruguloso-punctatis, striis suturalibus nullis, antennis multo longioribus, earum arti-

[1]) U *B. callipus* ♂ su stražnje goljenice pred rubnim povorom jako proširene, svi kraci, naročito stražnji, očito odebljali, u *B. haplopus*-a svi kraci i goljenice jednostavne.

[2]) Cf. podrod *Aphaobius* i *Bathyscia* s. str. roda *Bathyscia Schioedte* od L. Gangelbauera u „Verh. d. k. k. zool.-bot. Ges. Wien", sv. LII., 1902., str. 48.

culis 4°, 5° et 6° latitudine duplo longioribus, 9° et 10° haud transversis, articulo ultimo multo magis elongato, et in ♂ tarsis anticis simplicibus, haud dilatatis divergit.

♂ tarsus anticus inconspicue quinque-articulatus, articulis omnibus simplicibus.

In paeninsulae Sabioncello antro hucusque innominato prope Janjina a me detecta.

Ustrojstvom tarsa podudara se sa vrstom *B. Lesinae* Reitt., od ovoga se razlikuje pomanjkanjem pruge šva, mnogo duljim pipaljkama uz istu veličinu tijela, manje svedenom, ponešto oduljenom gragjom tijela, finijom, poprečno pukotinastom punktacijom pokrilja; od vrsta *B. Erberi* Schauf. i *B. curzolensis* Gglb. dovoljno se razlikuje prednjim tarsima, koji su u oba roda jednostavni, od *B. Erberi*-a osim toga još i drugačijom gragjom pipaljka, a od *B. curzolensis*-a osobito lako nestašicom dlačica na pokrilju.

Prvi i drugi članak pipaljka su odebljali, dugoljasto opruženi, drugi nešto dulji od prvoga i tri puta dulji nego široki, treći i slijedeći članci imaju pola debljine drugoga članka, treći članak gotovo triput dug koliko je debeo, članci 4. do 6. prilično jednake duljine te više od dva puta dulji nego široki, 6. prama vršku više odebljao, 7. jako povećan i odebljao, gotovo dva put dug koliko je širok, okruglast i slabo poprečan, jedva uži, ali mnogo kraći od sedmoga, 9. i 10. se postepeno proširuju, ali nisu popriječeni, 9. ponešto dulji nego što je širok, 10. nešto dulji od 9., završni članak gotovo isto toliko dug kao 9. i 10. zajedno.

Sabirao sam ga u Dalmaciji na poluotoku Pelješcu, u nekoj malenoj, bezimenoj špilji kod Janjine.

18. ***Orestia curtula*** n. sp.

Orestiae alpinae proxima, corpore latiore, antennis magis incrassatis, prothoracis striolis basalibus marginem lateralem versus minus divergentibus, elytris brevioribus, eorum striis exterioribus conspicuis; Orestiae Aubei antennis crassioribus prothoraceque apicem versus haud angustato; Orestiae Hampei prothorace convexiore et latiore, prothoracis striolis basalibus brevioribus, multo minus divergentibus, impressione transversa profundiore, striolas versus fortius incurva, elytrisque subtilius punctatostriatis distinguenda.

Vrlo blizak vrsti *Orestia alpina* a od nje se razlikuje kako slijedi, te je možda samo njena podvrsta (subspecies).

Tijelo u svemu zdepnastije i svedenije, naročito je pokrilje kraće i svedenije, vratni štit po stranama jače i jednačije zaokružen sa ponešto plićim, prama bazalnim crtama jasnije zavinutim uzdužnim utiskom. Ovaj se kao i u *Orestia carniolica* ne dotiče bazalnih crta u sredini, nego bliže bazi. Pokrilje u prednjoj trećini više zaokruženo i prama plećima jače suženo, mnogo manje jednako široko nego u *O. alpine*, i finije te gušće punktirano nego u *O. Aubei*-a. Pipci primjetno deblji, treći članak okruglast, četvrti i peti vrlo malo dulji, nego što su široki. Oblikom tijela *Orestia curtula* više podsjeća na *O. Aubei*-a, s kojim se i u piknjavosti većma podudara, ali se znatno razlikuje od ovoga sasvim drugačije ustrojenim vratnim štitom, manje visoko svedenim tijelom i debljim pipcima.

Južna Bosna. Nije rijedak u okolini Sarajeva po šikarama ali pojedince.

19. ***Orestia bosnica*** n. sp.

Orestiae Hampei valde affinis, corpore magis elongato, minus convexo, antennis crassioribus et longioribus, tuberculis frontalibus fortioribus, prothoracis impressione basali profundiore, magis incurva striolisque basalibus minus divergentibus, elytris longioribus minus

convexis, lateribus antice minus rotundatis subtilius striatopunctatis, punctis extus magis evanescentibus divergit.

Najbliži vrsti *Orestia Hampei*, a od nje se razlikuje: oduljenijim i znatno plosnatijim tijelom, debljim i nešto duljim pipaljkama, mnogo jačim, oštrije omegjenim i svedenijim čeonim grbicama, dubljim, nešto jače zavinutim poprečnim utiskom pred bazom vratnog štita, bazalnim crtama vratnog štita, koje sa postranim rubom ponešto manje divergiraju, duljim i ravnijim, po stranama sprijeda slabije zaokruženim pokriljem, piknjastim prugama pokrilja, koje se prama vani većma gube, te najzad nešto znatnijom veličinom tijela.

Južna Bosna. U gorju kod Sarajeva; pojedince u bukovim šumama pod dubokim naslagama šušnja.

20. ***Psylliodes Sturanyi*** n. sp.

Ps. glabrae affinis, capite dispersius irregulariusque punctato, evidenter alutaceo, fronte sparsim punctis majoribus, vertice punctis subtilissimis haud confertim instructo, elytris multo subtilius striatopunctatis, metatarso multo magis tibiae apicem versus inserto divergit.

Najbliži vrsti *Ps. glabra;* od nje se razlikuje jasno šagriniranom glavom, koja je regje i nejednačije, ponajviše samo megju očima pojedince i jače, na tjemenu izvanredno fino i raštrkano punktirana, znatno finijim i plićim piknjastim prugama pokrilja, a naročito metatarsom, koji je mnogo bliže šiljku goljenice uzglobljen.

Jugoistok Bosne. Sabrao sam ga u više primjeraka na Ljubični-planini na turskoj megji megju korijenjem trave i dedicirao ga milom prijatelju gosp. dr. Rudolfu Sturanyu, mom tadanjem saputniku.

21. ***Hypnophila nivalis*** n. sp.

H. obesae corpore multo magis elongato et minus convexo, prothorace latiore apicem versus multo minus angustato, lateribus minus rotundato ***striolisque basalibus multo longioribus*** *distincta. Prothorax subtilissime sparsim punctatus et subtilissime alutaceus. Elytra subtiliter striatopunctata, punctis apicem versus haud evanescentibus.*

Razlikuje se od vrste *Hypnophila obesa* vitkijim, znatno slabije svedenim tijelom, relativno širim, prama krajevima mnogo slabije suženim, po stranama slabije zaokruženim vratnim štitom i njegovim bazalnim uzdužnim naborima, koje sižu mnogo dalje naprijed.

Vratni štit vrlo fino, plitko i raštrkano punktiran te vrlo fino šagriniran, sa oštrim i ravnim bazalnim crtama, koje zapremaju više nego zadnju trećinu.

Od *H. impuncticollis*-a, koji živi u Pirenejima, i s kojim se podudara gragjom vratnog štita i dugim bazalnim prugama, razlikuje se piknjastim prugama pokrilja, koje siže do krajeva.

Jugoistok Bosne. Sabrao sam ga u više egzemplara na Ljubični-planini na rubu sniježnih poljana megju korijenjem trave.

22. ***Hypnophila Halmae*** n. sp.

H. obesae valde affinis corpore latiore et breviore, ***prothoracis*** *lateribus* ***antice angulariter angustatis*** *prothoraceque subtilissime vel vix punctato distinguenda.*

Razlikuje se od vrste *Hypnophila obesa* znatno širom i kraćom gragjom tijela, na prednjoj šupljici dlaka kutasto prama srednjim uglovima suženim vratnim

štitom, i njegovim odozgo jasno vidljivim prednjim uglovima, te obično vrlo fino, često iščezlo punktiranim, razgovjetnije šagriniranim vratnim štitom, od nje se habituelno znatno udaljuje, i možda bi ih valjalo razlučiti.

Južna Bosna. Po mahovinastim mjestima u gorskim šumama nije rijedak. Sabrali smo ga u više egzemplara, gosp. povjerenik za omegjenje šuma H. Halma i ja.

23. ***Meloe Ganglbaueri*** n. sp.

M. rugoso affinis, capite multo subtilius punctato, pilis brevioribus vage instructo, ***prothorace latiore et breviore, evidenter transverso,*** *profundius impresso subtiliusque punctato, elytris subrugosis,* ***abdomine tomento aureo-cupreo,*** *plus minusve maculatim condensato vestito; M. murino abdominis tomento laete aureo-cupreo, capite et prothorace fortius punctato, pedibus nitidis, pilis nigris instructis, ventre aliter crinito distinguendus.*

Po bakreno-crvenoj dlakavosti gornje strane, osobito abdomena, vrlo upadna vrsta, u gragji tijela i skulpturi većma se podudara sa *M. rugosus*-om, nu izgleda da je bliži *M. murinus*-u.

Osim po bakreno crvenoj dlaci gornje strane, razlikuje se od *M. rugosus*-a još i znatno finijim i plićim piknjama glave i vratnog štita, kraćom i regjom, više osovljenom, ± vunastom dlakom glave, kraćim, jako popriječenim vratnim štitom, — od vrste *Meloë murinus* kracima, koji su sjajno i raštrkano piknjasti, regjom, duljom i crnom dlakom provigjeni, grubije piknjastom glavom i vratnim štitom, te što su stražni uglovi vratnog štita mnogo slabije kvrgasti, najzad vrlo rijetko kosmatim pokriljem, sasvim drugačije kosmatim trbuhom i t. d.

Glava prilično gruba, duboko i gusto, u sredini regje punktirana, sa ugasito šagriniranim megjucima i s vrlo kratkom, crnom, ± osovljenom, rijetkom dlakom. Vratni štiti jasno finije punktirani nego li glava, zagasito šagriniran, znatno kraći i jače popriječen nego u *M. rugosus*-a, sa dubljim utiscima i kratkom, na izvišenim mjestima gušćom, crveno-zlatastom dlakom.

Pokrilje mnogo finije koži slično naborano nego u *M. rugosus*-a, sa vrlo kratkom, rijetkom, teško vidljivom, ponajviše tek po plećima razgovjetno primjetnom crveno-zlatastom dlakom. Abdomen s gornje strane vrlo ugasito šagriniran, sa vrlo upadnom bakrenasto-zlatastom dlakom, koja je mjestimice ± zbijena, po stražnjim rubovima segmenata dulja, u sredini im zgušćena u po dva snopića. Dônja strana naborana i zagasito šagrinirana te rijetko punktirana, teško vidljiva, obrasla gotovo poleglom crnom, vrlo dugačkom kosom, noge, ko u *M. rugosus*-a, crne, kraci sjajni, obrasli rijetkom, tamnom dlakom, slabo gusto piknjasti, a piknje su zrnaste te umjereno ispupčene, goljenice gušće punktirane, a obrasle zagasitijom, prilično gustom dlakom. Pipci kao u *M. rugosus*-a.

Hercegovina: Hutovo blato kod Gabele.

Crna Gora: Podgorica, gdje ga je Mustajbeg Kurbegović sabrao u više egzemplara u društvu *M. rugosus*-a. Svi su primjerci nagjeni u mjesecima novembru i decembru.

24. *Otiorrhynchus perdix* ***thalassinus*** n. sbsp.[1])

Ot. perdice typico elytris longioribus, convexioribus, parallelis, fere cylindricis, nitidioribus, eorum interstitiis planis, haud granulatis, ***regulariter uniseriatim punctatis,***

[1]) *Ot. perdix* je kao što i pasmine *thalassinus* i *hypsobius*, jednorodan, takov je i *Ot. sarajevensis* Apf. i *Ot. turca* Boh.

squamulis setiformibus valde metallescentibus **setulisque piliformibus** *evidenter instructis, prothorace dorso punctato haud granulato divergit.*

Razlikuje se od tipnog oblika, što živi u austrijskim planinskim krajevima, poglavito po duljem, jače svedenom, više valjkastom, jako sjajnom pokrilju, — po megjucima pokrilja, koji su provigjeni mnogo jasnije izraženim, ravnim, više-manje pravilnim, piknjastim prugama, — naročito pak po tome, što ima na pokrilju dlakaste četinje, koje upadno odskaču od znatno kraćih i debljih, dlakastih, metalnosjajnih ljuskica. Jednorodan. Osobito Hercegovina, Dalmacija, Crna Gora, izrazit u predjelima na domaku obale (Kotor, Rijeka); po tome ga valja smatrati obalnim oblikom.

25. *Otiorrynchus perdix* **hypsobius** n. sbsp.

Ot. perdice typico rostro breviore antennisque brevioribus et crassioribus, corpore latiore magis coacto differt.

Udaljuje se od tipnog oblika poglavito kraćim rilcem, kraćim a debljim pipcima. Tomenat rijedak, siv, slabo metaličan, ponajviše bez izrazitih pjega, prilično jednako razasutih po pokrilju. Zrna po plojki vratnog štita sploštena, megjuci pokrilja prilično ravni. Široki, zdepnasti oblik. Alpin.

Hercegovina. Na Prenj-planini po *Pinus montan*-i i *Pinus leucodermis*-u u planinskim visinama.

Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450.

Приопћили

поп **Петар Кајер** и **Вид Вулетић-Вукасовић**.

(Са 1 сликом.)

ва име боже а҃мь ми щефань томашь милостю божиомь
краль срблемь босни усори соли приморю донимь краемь
и к тому дамо видити всакому кому ће подоба и прид
кога приде вои нашь отворени листь како ми смисливше
службу
бившега иванча юрчинића кою намь послужи у вриме при-
свитлога г҃на крала твртка на усори када нась избави
рече-
ни иваначь одь велике тешкоће када нась биху устри-
лили подь пећми. учинисмо реченога иванча синовомь.
павлу
матию. и юрю нимь и нихь остатку милость нашу го-
спочку дасмо имь и даровасмо нашимь новимь добро-
волнимь
даромь село власине доне и горне тои ћесть власине
и ноздрвче у котару ђађачкомь. са всим пристођанемь и
до-
ходчи и з горомь и с полем с водами и с воденичами.
са всими старими и новими котари и међаши дасмо и
даро-
васмо за бащину викувичиту нимь и нихь послиднимь
и да им се тои немозће порећи ни притворити за нась
и за нашихь послиднихь за ниедну згриху одложивь
невире а они да намь право и вирно служе како и ини
пле-
менити луди русага нашега босанскога од своихь бащинь
и тому да улизу у држане када моћи буду бити с на-
шу службу и ношь учинисмо з гору реченимь слугам на-
шимь павлу и матию и юрю обитовасмо им се да имь
хоће

МО ТѦН ЛНСТЬ ПРНПНСѦТН Н ѺЄЛНІСОМЬ ПЄѴѦТЮ ѺНСѪѪОМЬ. ОБНСТРѦNОМЬ ЗѦПЄѴѦТНТН Ѧ ТОМѪН СѺНДОЧН ДѺОРСІСН ДѺОРѦ NѦШЄГѦ ІСNЄЗЬ МѦРІСО ДРѦГНШНѪЬ Ѧ ОД ѺЛѦСТЄО ІСОН СЄ ТѦДѦН ПРН NѦСЬ NѦНДОШЄ ѺОНѺОДѦ ПѦѺѦО ІСЛЄШНѪЬ З БРѦТІОМЬ Н ѺОНѺОДѦ РѦДНѴЬ МОЗОЛНѪЬ ПНСѦNО NѦ ЄЗЄРН МНСЄЦѦ ФРЄѺФРѦ NѦ ДЄѺЄТНNѦДЄСТЄ ДѦNЬ ЛНТЬ ГОСПОДNНХЬ ·Ѱ·ѪѺ̄. Н ДЄѺЄТО ТЄЧНШЄ:·

Чита се:

Ва име Боже аѡ̄ Ми Штефань Томашь милостїу божиомь краль Срблемь Босни Усори Соли Приморїу Донимь Краемь

и к тому дамо видити свакому кому не подоба и прид кога приде ови нашь отворени листь како ми смисливше службу

бившега Иванца Јурчинића коју намь послужи у вриме присвитлога гн̄а крала Тврткa на Усори када нась избави речени Иванць од велике тешкоће када нась биху устрилили подь Пећми учинисмо реченога Иванца синовомь. Павлу

Матїу. и Јурїу нимь и нихь остатку милость нашу госпоцку дасмо имь и даровасмо нашимь новимь доброволнимь

даромь село Власине Доне и Горне тои јесть Власине и Ноздрвце у котару јајачком. са всим пристојанемь и доходци и з горомь и с полем с водами и с воденицами. са всими старими и новими котари и мејаши дасмо и даровасмо за баштину викувичиту нимь и нихь послиднимь и да им се тои немозје порећи ни притворити за нась

и за нашихь послиднихь за ниедну згриху одложивь невире а они да намь право и вирно служе како и ини племенити луди русага нашега босанскога од своихь баштинь и тому да улизу у држане када моћи буду бити с нашу службу и још учинисмо згору реченимь слугамь нашимь Павлу и Матїу и Јурїу обитовасмо им се да имь хоће-

мо таи листь приписати и великомь печатїу висућомь обистраномь запечатити а томуи свидоци дворски

двора нашега кнезь Марко Драгишићь а од властео кои се тадаи при нас наидоше воивода Павао Клешићь з братиомь и воивода Радичь Мозолић Писано на Езери мисеца фревара на деветинадесте дань лить господнихь

1450. и девето тецише:.

Листина на квиру, висока 0·17 ц.м, широка 0·30 ц.м. У врху је отпаран утарак (парче), а у дну је пригнута, те је у накрст квир прошивен црвеним сплетеним гајтаном од свиле, гдје је била уплетена бијела узица од свиле, на којој је висио краљев печат (попут хрисовуље), али је сад отргнут.

Ову је знамениту листину открио у Шибенику врли старинар поп Петар Кајер, те ми је послао на читање и разгледање.

Још није објелодањена, те има историчку вриједност, јер се у њој спомиње, како је Иванац Јурчинић прије послужио краља Стјепана Томаша „у вриме присвитлога господина крала Тврткa на Усори, кад нас избави речени Иванац од велике тешкоће, када нас биху устрилили под Пећми“.

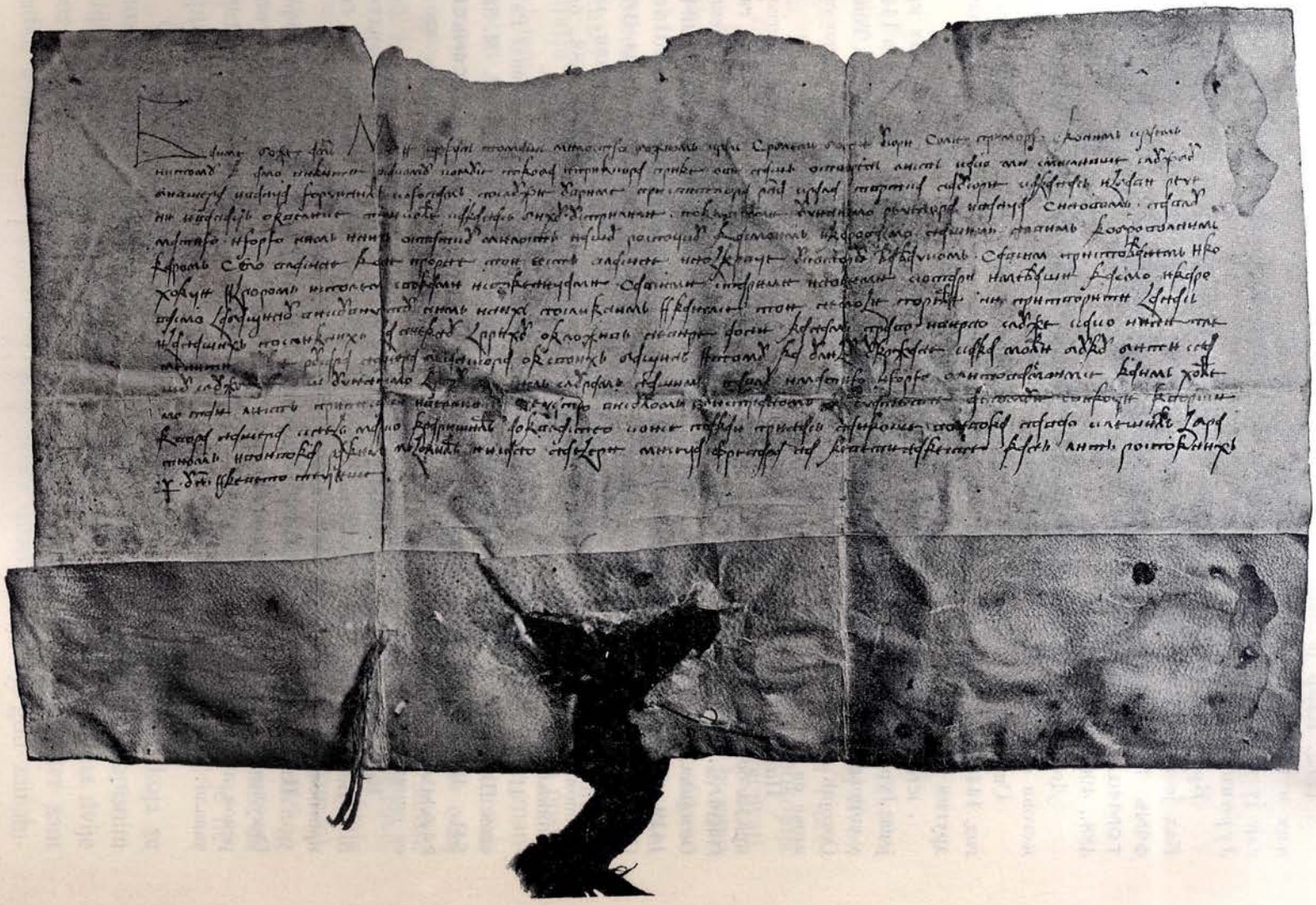

Госп. Кајер је нашао осамдесет и шест пергамена у Шибенику, а између њих и наведену босанску, те не зна, како је пак та листина дошла у Шибеник, гдје ју је с осталим нашао, и не зна се у Шибенику, која је личност Иванац Јурчинић.

Краљ ТОМАШЬ, син краља босанскога Остоје, владао је од г. 1444.—1451. Кад је постао краљем, додавао је имену својему име Стефан, те се писао СТЕФАНЬ ТОМАШЬ и ШЕФАНЬ ТОМАШЬ и ШЕПАНЬ ТОМАШЬ и ШНФАНЬ ТОМАШЬ, а каткад и презименом ОСТОНѢЬ. М. 427., 429., 438., 440., 450., 488., 490. и 519.

Досад се у „Monumenta Serbica“ не спомиње НВАЧЬ ЮРУНИНѢЬ, па ни његови синови Павао, Матија и Јурај.

Спомиње се ПЕѢН БАНИУЫСЕ, село, које је краљ босански Томаш Остојић год. 1446. дао синовима војводе Иваниша Драгишића с градом Кључем и многим другим селима. М. 439. И Власине се не пишу, а тако и Ноздрвце.

ІСНЕЂЬ МАРІСО ДРАГНШНѢЬ је син војводе Иваниша, војводе доњих крајева Јурја Војисаљића, синовца Хрвојева, 1434. М. 379. Он се спомиње мртав 1446., а синови му бијаху кнезови Павао, Ђурађ и споменути Марко, те им краљ Томаш Остојић даде град Кључ и доста других села, М. 439. Речени кнез Марко спомиње се пошљедњи пут год. 1461. М. 448.

Познат је племенити дом Клешића, те их се спомиње неколико, бива властелин краља босанскога Остоје, војвода ПАВЬАЬ ІСЛЕШНѢЬ 1398.—1404. Пишу га и ПАВАЬЬ. М. 232., 224. П. 50., 51. Властелин краља босанскога Стјепана Остојића и Твртка Твртковића, кнез и најпослије војвода ПЕТАРЬ ІСЛЕШНѢЬ 1419.—1433. М. 294., 305., 318., 375. Пише га се једном и латински Silessitius = Clessitius. М. 330. Властелин краља босанскога Томаша Остојића, војвода ВЛАДИСАВЬ ІСЛЕШНѢЬ 1444.—1451., М. 428., 440., 450. Напокон властелин, који се спомиње у наведеној листини, војвода ПАВАШ ІСЛЕШНѢ, 1461. М. 488., бива спомиње га се пошљедњи пут за краља босанскога Стјепана Томашевића.

И дом се Мозолића често спомиње у повељама, т. ј. властелин војводе Радосава Павловића и род му кнез ВХІСАШНЬ МОЖОЛНѢЬ 1423.—1427. М. 325., 341. Властелин краља босанскога Томаша Остојића ІСНЕЂЬ БОСАНЬСІСН РАДИВЬ МОЖОЛНѢЬ 1446—1451. М. 440., 450., а ово је исто лице, што га се спомиње у наведеној повељи.

Краљ Томаш писао је повеље: 1. у славном граду у Крешеву; 2. у Врандуку; 3. у Бобовцу; 4. у Спужу (у Зети); а ова је пошљедња писана на Језерима, бива претпошљедње године краљеве владе.

Писао је повеље за краља Томаша: кнез Рестое протовистијар и дијак Твртко Секуловић, а у некијем није написао дијак свога имена, па ни у наведеном отвореном листу, гдје је просто забиљежено ПНСАНО НА ЕЖЕРН, јер се иначе обичавало: ПНСА ІКРАЛЄВЬСТВО МН МЄСЄЦА...

Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine.

Napisao

† EDUARD RICHTER,

c. kr. dvorski savjetnik, profesor sveučilišta u Gradcu.

Pripomena.

6. februara 1905. završio je profesor geografije na gradačkom sveušilištu, dvorski savjetnik dr. Eduard Richter na žalost prerano svoj život, bogat radom i uspjesima. On je ostavio ne samo mnogo prijatelja i učenika, koji ga žale, nego i nekoliko znanstvenih poduzeća, kojima je pokojnik bio začetnikom, izgubiše s njime bržnika, koji ih je imao unapregjivati.

E. Richterov rad imala su okruniti tri djela, tri zadatka, kojih bi samo onako svestran učenjak mogao riješiti, kakav je bio on: prirodoslovac Richter htio je da novom „Naukom o glečerima" sabere znanje o tom fenomenu, kome je vas vijek svoj posvetio svoju pažnju; historik Richter namjeravao je izdati „historički atlas austrijskih alpinskih zemalja", veliko osnovano djelo, kome je za svoje mladosti položio posve novi temelj i u vidu metode i cilja; geograf Richter naumio je znanstvenom naukom „Zemljopisa Bosne" da iskaže svoje najviše majstorstvo na onom polju, koje se smatra najvažnijim dijelom spoznaje zemlje, kao onaj dio te znanosti, koji njenu bitnost najčišće izražava. U tome bi smislu imala knjiga o Bosni da bude završetkom geografske karijere E. Richterove.

Sve tri radnje snašla je ista sudbina te nije ni jednu mogao do kraja izvesti, ali ta je sudbina opet bila različna. Nauku o ledenjacima (Gletscherkunde), morao je pisac, jer mu je bolest preotimala mah, ostaviti; od historičkog atlasa nije doživio ni prve sveske, ali će se vrijedni suradnici pobrinuti, da se posao nastavi u duhu začetnikovom; „zemljopis Bosne" ostao je nepotpun.

Oporukom Ed. Richtera predana je sva njegova ostavština, koja se odnosi na Bosnu potpisanome, koji se od više godina bavio zemljopisnim studijama i predradnjama te je skromno sudjelovao. Valjalo mu se na dvije strane odlučiti: ili dovršiti knjigu ili izdati odsjeke, koje je Richter sam obradio, u koliko su dospjeli, te ih je moći izdati. Koliko je god zamam-

ljivo prvo poduzeće i koliko bi bilo željeti, da se izvede, valjalo je ipak od toga odustati, jer bi naišlo na velike zaprjeke. Njih mi ne treba na ovom mjestu isticati; samo jedno bi naveo, da dovršenje čitave knjige treba odviše vremena, pa se je bilo bojati, da bi ostavština Richterova u tome zastarjela.

To je bio razlog, te se je potpisani odlučio, da Richterovo djelo objelodani kao „Priloge zemljopisu Bosne i Hercegovine"; on je tek ono, što je bilo podesno za štampu, sabrao, pregledao i uredio. Program, osnovan od prva za to djelo, nije se dakako mogao provesti; što se tu iznosi, to su na žalost samo ulomci, ali i po njima se razpoznaje, kako je izvrstan Richterov način prikazivanja i pisanja. Oni su plod dugotrajnog, u svojoj temeljitosti gotovo nedosežnog proučavanja, a slijedeći listovi dati će nam jedva sliku njihovog obsega. Nema sumnje, da će ti ulomci kao temeljni kamen za daljnja istraživanja svakome prijatelju Bosne dobro doći i da će ime Richterovo držati u živoj uspomeni.

U Štajerskom Gracu u siječnju 1906. *Dr. Georg A. Lukas.*

I. Prilozi povjesti proučavanja Bosne i Hercegovine.

1. Kartografija.

Povjest kartografskog prikazivanja naših zemalja posve je različita nego li u ostalim zemljama austro-ugarske monarkije i drugim zapadno- i srednjoevropskim zemljama. Prvi pokusi kartografskog prikazivanja počimlju u XVI. vijeku. Prve se karte prave na osnovu raspitivanja, po poznatim putničkim udaljenostima a skoro i po promatranju kompasa. Domaći sinovi, dobri poznavači svoje domovine, ocrtaše na taj način prilično dobre slike krajeva, kao na pr. Filip Apian za Bavarsku. U XVII. vijeku pojavljuju se karte veće vrijednosti, kao Vischerova za Austriju, Müllerova za Ugarsku, a tek u XVIII. vijeku započinje pravo mjerenje zemalja, kojim se samo porijetko bave privatnici kao Petar Anich a većinom vojničke sile. Kartografija postaje važnom strukom vojničke naobrazbe i djelom mira. Povjest kartografije sastoji se od sele u tome, da se zemlje ponovno crtaju a pri tome se zahtijeva sve veća točnost u kartografičkim izdanjima, upotrebljuje se sve veće mjerilo, tehnika izradbe se sve više usavršava i tako se polazi putem, kojemu se u nijednoj zemlji nije došlo još na kraj.

U zemljama, koje su bile nekoć ili su još danas pod turskim gospodstvom, razvija se kartografija drugačije. Tu se nije nikada našao domaći sin, koji bi se njome bavio te bi nacrtao kartu rodnog svojeg kraja, a vlada nije nikada pomislila na to, da pravi geografske karte. Sve do zaposjednuća Bosne osnivaju se karte Bosne isključivo na vijestima putnika te su kompilacije, načinjene izvan nje. Nepovjerljivost i neprijateljstvo žitelja i vlade protiv svakog tugjinca otešćali su sve do pod kraj

turske vlade (1878.) crtanje puteva a često je to bilo uopće nemoguće. Ako razmotrimo prilično česte pokuse na tom polju, koji su zaredali sve od XVII. vijeka pa do početka mjerenja zemlje u god. 1879. i koji su išli za tim, da se na osnovu nagagjana i kombinacije stvori što vjernija slika ovih zamršeno gragjenih zemalja, valja nam kazati, da je i povjest bosanske kartografije povjest muka. Jamačno ima na zemlji malo mjesta, gdje se je uložilo veće muke u taj posao, a razvogje, u kome leže vrela Neretve i Drine te bosansko-hercegovačka megja, tek su vrlo kasno osvjetlani.

Jamačno bi još dulje morali čekati na spoznaju glavnih geografskih crta, da nije vojnički interes susjeda, dakle prije svega monarhije zahtijevao, da se upozna pobliže sa tajnovitom susjednom zemljom, u kojoj se valjalo bojati, da će doći do ratovanja i koju je već dvjesta godina prije konačne okupacije smatrala starom svojinom, koju valja opet osvojiti. Već u XVIII. vijeku su zato austrijski oficiri po nalogu principa Eugena Savojskog Bosnu proučavali i načinili karte, a mreža rekognoscija se vremenom tako suzila, da je bilo moguće, tik pred okupaciju, izdati kartu u prilično velikom mjerilu od 1: 300000, pošto se za sto i više godina kod bečkih vojničkih oblasti nagomilao veoma velik i dobar materijal te vrste.

Ustanovljivanje suvislosti pojedinih kartografičkih djela i proučavanje načina, kako su sljedujući autori upotrebljivali materijal, što se nakupio, te kritika njihova, bila bi zadaća, koju bismo mogli riješiti. Teže bi bilo pronaći vrela, na kojima se osniva prirast novih podataka i popravaka. Oboje bi premašilo objem ove radnje, a naša je samo, da navedemo najvažnije samostalne karte iz doba prije započetka pravog geodetičkog mjerenja.*)

U XVI. vijeku zaredavaju pokusi da se zemlje Evrope pojedince na kartama prikažu. Prvi atlanti su česta izdavanja Ptolomeja. Do mala dolaze k tomu morske karte, konstruirane prema podacima širine i duljine staroga geografa, dalje crteži novo obretenih zemalja i smanjene slike specijalnih karata pojedinih evropskih zemalja, koje redomice postaju. Kako ovi napreduju, postaju i atlanti sve bolji, a ovi nose većinom imena Ortelius, Mercator, Homann i Seuter, ali se osnivaju na istom materijalu, što ćemo opaziti, ako ih megjusobno pomnije usporedimo. Što se Bosne tiče, mislim da sam zapazio dva načina prikazivanja, jedan vrlo jednostavni, ali u cijelome točni, koji prikazuje glavne rijeke doduše valjanim redom, ali gotovo kao ravne crte, i drugi način, koji je doduše bogatiji, ali daleko neispravniji te iznosi posve neistinitu sliku tijeka rijeka. Prvi način nalazimo u izdanjima Ptolomeja XVI. vijeka, na pr. u Claudii Ptolomei philosophie Geographie opus, 1520; drugi preoteo je mah u Seuterovim i Homannovim atlantima sve do XVIII. vijeka. Naći ćemo ga i na većim kartama: na prvoj povećoj karti Ugarske Martina Stiera „Vermehrte und verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn, verlegt von Endter in Nürnberg, gezeichnet von M. Stier, kais. Ober-Ingenieur. 1664".

Prvi, zbilja znatni napredak, opažavamo na karti Mappa regni Hungarie, nacrtanoj od carsk. mjernika J. C. Müllera 1709. i posvećenoj od ugarske dvorske

*) Pošto je ova radnja napisana, izašla je velika radnja V. Haardt-a von Hartenhausen: Die Kartographie der Balkanhalbinsel im XIX. Jahrhundert. Mitt. des k. u. k. Milit.-geograph. Instituts Bd. XXI i XXII.

komore caru Josipu I. Njeno je mjerilo I:540000 a služila je principu Eugenu kao ratna karta za njegovih vojna. Jamačno na istom se materijalu osniva i lijepa karta Bosne Briffaut-a: „Le royaume de Bosnie dans son entier dedié a S. Excellence le feldmaréchall Conte de Khevenhuller i t. d. Mjerilo I:500000 Carte originale et particulière de la Bosnie dans son entier, la premiere donné au public. Jusque a nos jour nous n' avons jamais encore eu aucune carte particulière de cet célèbre province tant renommée qui fait depuis plusieurs siecle tant de bruit dans le monde. A Vienne en Autriche chez Etienne Briffaut, Libraire 1738." Originalni crtež ove karte još se danas nalazi u c. i k. ratnom arkivu. Nama nije poznato, odakle potječu podaci i popravci na toj karti te su rijeke u njoj tako ocrtane, da ih bar možemo sravniti sa pravim tijekom. Na karti ima naznačeno i mnogo puteva i cesta, nekoliko oznaka brda pa i tabore principa Eugena, gdje se je utaborivao za svoje provale do Sarajeva (1697); granice pobilježene su prema zaključcima požarevačkog mira.

Tu nam valja spomenuti i one karte, koje su načinjene prigodom karlovačkog (1699) i požarevačkog mira (1718). i koje je pisac imao prilike da vidi u c. i kr kućnom, dvorskom i državnom arhivu i u arhivu c. i kr. ratnog ministarstva. Premda su one veoma zanimive, ne ima tu podataka o nutarnjosti, nego je tek granica na Savi i takozvana suha granica od Novoga do Knina pobilježena, obje na svu priliku bez geometarskih pomagala tek na oko ustanovljene, dočim su udaljenosti zabilježene po vremenu hoda.

Isto vrijedi i za jedan list, koji se nalazi u oba arhiva: „Carta von dem Theile Bosniens so bei letztverwichener Gränzscheidungs-Commission anno 1718. zwischen dem Fluss Drinna und Una verleszlich aufgenommen werden können, I:144000 gez. von Heise Ingenieur-Hauptmann". Tačno prikazan je tu samo tijek Save i paralelni komad zemlje uz nju, koji su Turci onda odstupili; malo milja dalje na jug sve je nesigurno označeno.

Godine 1788. izašla je kod A. Schrembla u Beču karta pod naslovom: *„Karte des Königreich Bosnien samt den angrenzenden Provinzen, nach den militärischen Handkarten des Prinzen Eugen, der Grafen Khevenhiller, Marsigli und Pallavicini aufgetragen und nach den zuverlässigsten Nachrichten und Reisebeschreibungen berichtigt"*. Izdao ju je piarista Maksim Schimek, pisac Povjesti Bosne, koja je u isto vrijeme izašla. Karta nije zavrijedila pohvale te je jedva bolja od Briffautove, premda je u ono doba bio bolji i obilniji materijal na raspolaganje, koji je autoru jamačno ostao nepoznat.

Već 1783. započelo je ono djelo, koje se u literaturi katkada zove Jozefinskim ocrtom turske Hrvatske*).

U c. k. ratnom arhivu leži više izradaka i pomanjenih izvadaka, koji su nastali na osnovu proučavanja Bosne, na dva načina provedenom. Časnici pograničnih regimenta dobili su nalog, da sa visokih pograničnih tačaka toliko kraja s onu stranu megje prouče, koliko mogu vigjeti**) a ostalo da ocrtaju po usmenim vije-

*) Tako u: *Erläuternde Bemerkungen zur provisorischen Ausgabe der Serbien, Bosnien, Hercegovina und Montenegro enthaltenden Blätter der Gen.- Karte von Central-Europa I:300000.* (Mali sveščić, izdan od vojničkog geogr. zavoda u aprilu 1876. Valjda je po tom: Jettel: Mitt. der geogr. Ges. 1880 str. 209.

**) To se razabire po napisima na kartama. Spisa, koji se na to odnose, nijesam vidio.

stima. Osim toga odaslani su časnici u nutrinu. Oni su gotovo svu Bosnu u velikom mjerilu I:28800 ocrtali, a kako su to činili, kazuju opet natpisi na kartama: 33, *„Idealplan von einem Theile des Königreich Bosniens, welcher im Sommer 1785 theils in Gesellschaft der bewusten zuverlässigen Vertrauten, theils eigener gedungenen Wegweiser nach der Uhr bereiszet und mittels Compass à la vue aufgenomen worden durch Fähnrich Boxich vom Brooder Grenz Regiment"*. Osim toga imena nalazimo još i ime nekog kapetana Schmidta, kapetana Markovića i nekog majora Helda na pojedinim listovima. Možda su to ista ona četiri časnika, o kojima čitamo na drugom mjestu, da su proputovali Bosnu. Na jednom preglednom listu stoji naime slijedeće: *„Esquelette zur Zusammensetzung der 24 von Bosnien und Servien durch vier Offiziere bereisten und verfertigten Sektionen"*. Ove 24 sekcije ocrtavaju puteve od Sarajeva do Mostara a izmegju pruga, koje su tu ocrtane, ostaju prilične praznine. Ali imademo i crteža čitave zemlje, gdje su te praznine ispunjene; tako jedna pod naslovom: *„Wege und Strassen in Bosnien, 10 Blätter"*, dodatak jednom izvještaju kapetana Schmidta, izdanom god. 1783. Po ovom ocrtu načinjen je rukopisom za feldmaršala Laudona pregledna karta, a na njoj je uprava arhiva pribilježila, da potječe iz ostavštine f. m. baruna Laudona. Karakteristično je, da se u ono doba karte nijesu objelodanjivale, nego da su bile jedino na ruku glavnome zapovjedniku*).

U jesen godine 1788. osvojiše carske čete Dubicu i Novi na Uni te zaposjednuše ne baš preveliki komad zemlje u trokutu, što ga čini Una, naime sjeverni obronak Kozare-planine. Taj je komad veoma dobro ocrtan.

Iz istoga doba potječu mnogobrojne rukopisne karte karaula na kordonu i megjašnih utvrda diljem takozvane suhe megje, koja se proteže od Novoga do često spomenutoga *triplex-confinium-a* kod Knina, gdje se dotiče carsko tlo sa mletačkim i sa turskim. Sravnimo li te karte sa današnjima, to ćemo primjetiti, da to zamršeno brježuljasto i gorsko tlo nije pomno proučeno, a najmanje u Lici. Zaposjednuće nekih pograničnih turskih krajeva, kao na pr. Grahova bijaše povodom, te se neprijateljska zemlja i dalje proučavala, kako nam dokazuje jedna rukopisna karta, koju je načinio spomenuti već Boxich. I u c. i kr. fideikomisnoj biblioteci se čuva nekoliko lijepih listova te vrste iz toga vremena.

Kako nam jedna karta dokazuje, koja se nalazi u bečkom državnom arkivu, proteglo se to proučavanje i na Crnu goru. Naslov toj karti glasi: *Situationsplan von dem Gebüth Montenegro welcher 1782 à la vue aufgenohmen worden.* List zaprema prostor od 3 m. duljine i 2 m. visine a prikazuje kraj od Boke do Spuža. Situacija je iskrivljena, ali na karti ima nevjerovatna množina sitnica. Mjerilo je od prilike I:35500.

Napoleonska je doba urodila velikim brojem geografskih karta. Najvažnije jesu: *Carte de la Bosnie et Servie avec la Herzegowine. Artaria 1807.* (u državnom arkivu, situacija vrlo manjkava).

Riedel: Karte von Servien, Bosnien und dem grössten Theile von Illyrien, nach bisher noch unbenützten Aufnahmen bearbeitet und als Fortsetzung der Karte

---

*) Do danas još niko nije obradio povjest ovih geografskih vojničkih nastojanja u XVIII. vijeku u Austriji.

des Obristen Lipezky von Sedlicsna in 4 Sect. gezeichnet Wien 1810. (Lipeczkova karta je karta Ugarske).

Capellaris: Carta Generale dell' Illyria. Beč-Pešta Industrie-Comptoir, 1812. Mjerilo I: 460000.

Palma: Carte des provinces Illyriennes, comprenn. la Bosnie i t. d. Trst 1812.

Pagani Dom.: Carta delle provincie Illyriche con una parte degli stati limitrofi compilata per ordine superiore nel deposito della guerra del regno d'Italia 1813. Ta je karta bila jedna od najboljih, jer Sendtner piše na osnovu putovanja od više mjeseci još u godini 1848.: „Ova karta, za koju su Napoleonovi inženjeri dozvolom porte sabirali dvije godine vrela, jamačno je najbolja, koja postoji o Bosni". (Ausland, 1848. str. 137).

Lapie: Carte générale de la Turquie d' Europe en XV. feuilles dressée sur les materiaux rec. par M. le Lieutenant-Général comte Guilleminot, directeur général du Depot de la Guerre Paris 1822. I: 800000.

Konrad, c. kr. topnički kapetan: *Carte de la Turquie d' Europe, nouvellement dressé et dessinée d'apres Palma.* J. Riedel i t. d. Beč, Artaria, 1828.

Konrad: Das osmanische Reich in Europa bearbeitet in 6 Blättern nach besten Quellen in der J. C. Cotta'schen geographischen Anstalt in München. Ami-Boué drži, da je to reprodukcija karte Lapieove uz male promjene.

Weiss, c. kr. nadporučnik: *Carte der europäischen Türkei in 21 Blättern I: 576000 herausgegeben vom k. k. oesterr. Generalquartiermeisterstab, 1829.* Ta je karta rezana u bakru u *deposito della guerra* u Milanu, što ga je Austrija preuzela (Mitt. des georg. Instituts, I. 11.). Boué veli o njoj (Europäische Türkei, njemačko izdanje II. 494.): „Ta je karta očito najbolja, jer su izdavači osnovali svoje djelo nesamo na osnovu rezultata mjerenja na turskoj granici, nego i na mnogobrojnom opažanju inženjerskih geografa, koji su ili slučajno proputovali Turskom ili su potajno poslani onamo. Ta vrela razabiremo osobito na planu Bosne i u istočnom dijelu Balkana. Karta ima osobito tu zaslugu, što nam daje visine brda tačnije nego li ikoja druga".

Veliko djelo, što ga je god. 1840. izdao Boué *„La Turquie d' Europe"*, ima samo jednu malu kartu u mjerilu od I: 1000000, koja je pomno i elegantno izragjena, te se osniva, što se Bosne tiče, na netom spomenutoj karti, ali naše poznavanje ni malo ne povečaje te se u tom vidu ne može prispodobiti sa bogatstvom i obiljem, što ga iznosi sam tekst knjige. Naslov karte: *Carte de la Turquie d' Europe rectifié par A. Boué* je prema tome netačan.

Pod dojmom istog učenjaka nastala je karta *„Esquisse de l' Hercegovina et du Monténegro extraite des meilleurs documents par H. Br. de Beaumont, revue et corrigée par A. Boué.* (Memoires de la societé de Geographie de Genève. Haardt str. 81. Hassert kartograph. Kenntniss von Montenegro. Boué, Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. naturwiss. Kl. 45/II, 647.)

1845. izišla je u Beču karta Crne gore od grofa Fedora Karacsaya, austrijskog pukovnika, koja prikazuje i susjedne krajeve Hercegovine. Ona je sasvim izopačena a prikazivanje tla vrlo je nepovoljno. Čini se, da kartografska sredstva onoga vremena nijesu bila sposobna, da prikažu karakter visova onih krajeva. To doba je doba razvogja, u kojemu se prostor izmegju rijeka ispunjava razvodnim gorama i velikim lancima gorskih kosa i trupova.

Tih se nazora oslobodio Kiepert, koji je prvu svoju kartu Turske izdao 1853. pod naslovom: Generalkarte von der europäischen Türkei, nach allen vorhandenen Hilfsmitteln bearbeitet und gezeichnet von Heinrich Kiepert. In Commission bei Dietrich Reimer Berlin, 1853. On prvi svjesno ističe paralelne kose dinarskih Alpa, ali u tome ide predaleko, jer i gorje srednje Bosne na taj način prikazuje, radi česa ga već Blau (Zeitschr. f. Erdkunde, 1861, 469) kori. Prvi, koji je Hercegovinu prikazao kao područje kotlinsko, što ga karakterišu utonula polja Mostara, Gackog, Ljubinja i t. d., bijaše Hahn (Albanesische Studien, I.). Sam Kiepert nije nikada bio u Bosni.

Bojevi izmegju Crne gore i Turske te ustanci u Hercegovini, koji od 1852. do 1878. nikako ni prestali nijesu, bili su povodom, te su se velevlasti umiješale, a to je bilo povodom reguliranja granica i topografskog proučavanja pograničnih krajina. Rezultati reguliranja granice od god. 1859., kojima se megja izmegju Hercegovine i Crne gore u jugozapadnom kutu promijenila, objelodanjeni su u dvije karte: Carta di Montenegro (Crna gora) coi confini descritti della commissione austriaca, inglese e francese negli anni 1859. e 1860. I:300000, Beč 1860. i u jednoj engleskoj: Sitwell Map of Montengro, London 1860., I:200000 (Zeitschr. f. Erdkunde. XIII. 1862.) Osim toga je tadanji pruski potkonsul Otto Blau, koji si je stekao proučavanjem Bosne velikih zasluga, objelodanio jednu kartu (Zeitschrift für Erdkunde in Berlin, 1861. tabla V., tekst na str. 641), a za njim je izdao Kiepert kartu Crne gore (ibid. XIII., 1862. T. III.). Kiepertova su vrela ponajviše spomenute pograničke karte, a Blau je osim ovih uvažio i svoje vlastito putovanje, zabilježio je svoje puteve te je upotrebio i razne nacrte, što su ih načinili turski časnici po zapovjedi serdara Omer-paše. Drugi suvremenik, engleski poručnik Arbuthnot se doduše tim turskim radnjama ruga (Arbuthnot, Hercegovina or Omer Pascha and the Christian Rebels, London 1862. str. 176 i Kiepert, Zschr. f. Erdk. XIII.), ali nam ipak karta Blauova, osobito u dônjim, sa Crnom gorom megjašnjim predjelima odaje veliki napredak. Gornja Hercegovina, na pr. tijek Neretve, na Blauovoj je karti vrlo nepotpuno, slabije dapače nego li na austrijskoj karti od god. 1829. prikazana.

Godine 1869. izdao je bečki vojnički geografski zavod prvi put kartu Crne gore u mjerilu od I:144000 (Haardt, 106).

Knjižici J. F. Šestaka: Miltärische Beschreibung des Paschalik Herzegowina, Beč 1862. dodana je karta, koja se osniva poglavito na Kiepertovim i Blauovim.

Godine 1863. i 1864. proputovao je tadanji kapetan austrijskog generalnog štopa J. Roskiewicz, koji je bio dodijeljen konsulatu u Sarajevu, Bosnu mnogim putevima te je po svojim studijama načinio kartu u mjerilu I:400000, koja je godine 1865. izašla u četiri lista. Od starijih podataka upotrebio je osim Kieperta osobito putopise XVIII. vijeka ali bez velike koristi. Pošto je Roskiewicz bio jednako marljiv i savjestan radnik, donosi njegova karta mnogo novoga. Tako su primjerice Livanjsko, Glamočko i Kupreško polje u njoj prvi puta kako valja a i tvorbe visoravni mnogih brda izražene su bolje nego do sele. Osim opisa puteva, što ih je izdao u svojoj knjizi: Studien über Bosnien, obradio je u toj karti 400 topografskih skica.*)

*) Ovu sitnicu pa i po koju drugu, koju ćemo spomenuti u slijedećim listovima, zahvaliti je gosp. feldmaršallajtnantu J. Roskiewiczu († 1902.,) koji je pred svoju smrt imao ovo poglavlje na očima.

Pošto ali nije ni astronomskih opredjeljivanja mjesta a ni triangulacije nikako bilo, ustanovio je glavna mjesta po Kiepertu, te pokazuje i ta karta znatnih netačnosti. Tako fali tu veliki bok, što ga Drina čini na istok izmegju Višegrada i Zvornika i koji opasuje gorski kraj oko Srebrnice, a fali kao i na svim dotadanjim kartama. Uslijed toga je jugoistočni dio zemlje stisnut, Rogatica i Višegrad leže južno od Sarajeva a ne istočno, kako leže u istinu i t. d. Scheda je Roskiewiczevu kartu nepromijenjeno preuzeo u dva izdanja, jedno u mjerilu od 1:576000 na XIII., XIV. XVIII. i XIX. listu svoje generalne karte austro-ugar. monarhije drugo u mjerilu 1:864000 na karti evropske Turske. (Beč 1869.) Ove se obje karte ne osnivaju na vlastitom proučavanju.

God. 1870. izašla je nova naklada Kiepertove karte evropske Turske u mjerilu 1:1,000000, koja se, kako se po sebi razumije, osniva na uporabi svih do tada poznatih pomagala te nam predočuje stepen poznaje u ono doba.

Ali već slijedećih godina, od 1871., do 1875., učinjen je važan korak u bosanskoj kartografiji. Kada je vojnički geografski zavod iznio plan, da se izradi nova karta monarhije i susjednih zemalja, pokazalo se je, da je dojakošnji materijal nedostatan. Odlučeno bi razaslati časnike, da opredijele astronomski položaj što više tačaka i da ustanove što gušću mrežu puteva. Heinrich Hartl opisao je u jednom predavanju pred IX. sastankom geografa u Beču 1891. (sr. njegove Verhandlungen str. 70) metode promatranja a u vijestniku (Mitteilungen) geografskog vojničkog zavoda sv. XVII. 1897. na tabli 10. prikazani su putevi, što su ih časnici austro-ug. vojske u tu svrhu prošli.*)

U isto vrijeme, počevši godine 1869. trasirali su austro-ug. časnici željezničku prugu kroz Bosnu. Bilo je to u korist slavnomu poduzeću baruna Hirscha, koji je naumio sagraditi željeznicu kroz Tursku. Svakoj od ono 6—8 radnih partija dodijeljen je po jedan časnik austro-ug. generalnog štopa, da ocrta kraj s obje strane pruge. Tako je pruga Novi-Banjaluka-Travnik-Sarajevo, Šamac-Sarajevo i Sarajevo-Novipazar ocrtana. Samo pod dojmom najvećeg diplomatskog pritiska i gotovo neograničenih novčanih sredstava poduzetnika moglo se pomisliti na tako zamašno proučavanje zemlje. Premda se je samo maleni dio obilnog kartografskog materijala, koji prikazuje pruge, što popriječiše čitavom zemljom od sjeverozapada do jugoistoka, a i to malo tek u malenom mjerilu priopćeno (po Geigeru i Lebertu u Wiener allgemeine Bauzeitung 1873.), to su i te radnje pripomogle djelu, kojim se imala spomenuta generalna karta monarhije u mjerilu od 1:300000 protegnuti preko čitavog balkanskog poluotoka do u samu Grčku. Već 1873. bila je na bečkoj svjetskoj izložbi izložena velika karta evropske Turske, što su je dva austro-ug. časnika, Stuchlick i Moretti, na osnovu novo prispjelog materijala nacrtali (Kiepert, Zeitschr. der Ges. f. Erkunde Berlin, XI, 145.), a 1876. izagjoše bosanski listovi nove generalne karte 1:300000, isprva provizorno izragjeni i smegje šatirani, jer je politički položaj hitio (naslov im je bio *„Generalkarte von Bosnien in 12 Blättern"*), a koju godinu potlije izišla je definitivna izradba sa šrafiranjem, kao dio velikog djela. (Za povjest ovih znamenitih kartografskih poduzeća sravni gori navedene

*) Ova kartica prikazuje samo puteve triangulatora, a za mapiranje bilo je odaslano više drugih časnika. Turska je vlada bila dozvolila taj posao, ali raspoloženje naroda nukalo je u tom poslu na oprezan postupak. (Sr. Haardt. str. 149.)

„*Erläuternde Bemerkungen*" te izvješća o djelovanju vojničkog geografskog zavoda u njegovim „Mitteilungen" od god. 1881. VI. 176 i XVII., 81, dalje Dobner u Mitteil. d. k. k. geogr. Ges. in Wien, 1874., 158 i Jettel na istom mjestu, 1881. 209.). Dio generalne karte 1:300000, koji prikazuje samu monarhiju i zapadne kulturne zemlje, nije nego rukom nacrtano povečanje generalne karte Schedine (a ne, kako se često veli, povečanje, postignuto mehaničkim putem), samo u koliko se odnosi na naše krajeve, bila je ta karta nova. Njoj je bilo sugjeno, da u dva prevažna historička trenutka služi kao najbolja postojeća kartografska slika i da igra veliku ulogu: jednoć, kada se na berlinskom kongresu stvarala nova granica izmegju balkanskih država, a drugi put kao ratna karta kod zaposjednuća ili bolje rekuć kod osvojenja Bosne po c. i kr. vojsci. Premda je ta karta bila veoma dobra i premda daleko natkriljuje sve dojakošnje, nije ipak bila dorasla zahtjevima, kojima bi imala udovoljiti te je zato nepravedno kugjena.

Kada je u kasnu jesen 1878. dovršeno zaposjednuće zemlje, pomolila se odmah misao, da se učini nova valjana karta. Najprije dobiše svi po zemlji razdijeljeni časnici nalog, da ocrtaju okolicu svojih postaja. Jedna karta u Mitt. der Wiener georg. Ges. 1881. pokazuje, koliko se u tome vidu 1879. i 1880. postiglo. Da se regulira granica prema Crnoj gori, načinjena je pod upravom tadanjeg kapetana W. Sauerwalda pogranična karta Hercegovine u 6 listi I:50000 (sr. Mitt. des m. g. Instit. I.55). Na osnovu ovog materijala nacrtana je nova karta jugoistočnog dijela „zaposjednutih zemalja" u mjerilu od I:75000, na kojoj su crtami i bez šrafiranja označeni slojevi visina i koja je u više izdanja (1882. izagje već treće) popravljena. I generalna karta I:300000 popravljena je po tom novom „crtežu rekognoscije" topografski te je na novo izdana. (Mitt. d. m. g. Inst. I. tabla IV.).

Domala započela se stvar i ozbiljnije. Pošto je god 1879. naregjeno, da se zemlja ocrta u mjerilu od I:50000, došlo je vrijeme, da se riješi lijepa zadaća, da naime zemlja dobije posve ispravnu kartu. Jamačno je jedan od naljepših uspjeha, kojim se geometrija do onda mogla podičiti, katastriranje i mapiranje Bosne i Hercegovine, koje je u pet godina bilo ne samo dovršeno, nego se rezultati u to doba stavili oblastima i općinstvu na raspolaganje. U vidu kartografskom dosegoše naše zemlje time stepen, na kome se nalaze kulturne zemlje, a stotine godina stare tužbe umuknuše. Već 1879. započela je triangulacija. Na zapadu, počev od Dalmacije, na sjeveru, počev od Hrvatske pomiče se mreža trokutova sve dalje u zemlju, dok se ne sasta u svome središtu kod Zenice. Kod Sarajeva izmjerena je nova baza. U zimu 1879./1880. bi odlučeno ustaviti mjerenje u mjerilu od I:50000, a mjesto toga započeti katastralnu kartu, koja je imala služiti i za crtanje specijalnih karta, kako se onda baš i u monarhiji radilo. Upraviteljem bijaše Iv. Roskiewicz, koji si je s tim poslom stekao još većih zasluga nego li svojom, prije 20 godina nacrtanom kartom. U četiri ljeta dovršeno je mjerenje a u slijedeća tri crtanje na čistome. Više od 100 tehničkih suradnika i velika množina radnika, nosača i stražara bilo je na nogama. Napor, što su ga ovi imali svladati u zemlji bez puteva i pod žarom hercegovačkog sunca, neda se opisati. U popisima osoblja, koje je tu radilo, ima zamjerna rubrika za one, koji su stradali (Mitt. m. g. Inst. V. 48). Katastralne mjere ubilježene su u istu projekciju stupnjeva, po kojoj je izragjena i specijalna karta I:75000, dočim je u monarhiji kataster pojedinih zemalja u drugoj projekciji nego li je specijalna karta. Listovi, koji prikazuju rezultate triangulacije, izragjeni su u

mjerilu I:12500, sve granice općina, skelet i kulturne parcele, to jest obragjeno tlo prikazano je u mjerilu I:6250, a planovi mjesta u mjerilu I:3125. Samo tlo ocrtano je u redukciji od I:25000.

Na osnovu ovih nacrta načinjena je specijalna karta, koja je već god. 1889., dakle samo godinu dana pošto je dovršen zadnji rukopisni crtež, bila posve gotova i u knjižarama na prodaju. Za devet je dakle godina dovršena za zemlju, koja je sublizu velika kao Češka, ne samo karta jednako valjana kao i karte ostalih kulturnih zemalja, nego i kataster, koji u pravnom i upravnom životu ima toliku važnost. Još tijekom mjerenja izdana je 1885. karta „po katastralnom mjerenju i po skicama zemljišnim, načinjenim od geometara" u mjerilu od I:150000 kao „provizorno pomagalo".

Što se je od onda karti Bosne u raznom mjerilu izdalo po vojničkom geografskom zavodu i po drugim zavodima, nije nego redukcija listova, načinjenih na geometrovom stolu ili specijalne karte. Većina toga načinjeno je za upravne svrhe (primjerice šumska karta u mjerilu I:50000) ili za službene spise, nalogom zemaljske vlade.

O mjerenju zemlje donosi stručni list vojničkog geografskog zavoda (Mitteilungen svezak I.—V.) redovne izvještaje, a uz to vidi i predavanje Hartla na sastanku geografa u Beču 1891. i V. Wessely: Katastralno mjerenje Bosne i Hercegovine, Pečuh, 1893.)

2. Povjest putopisa.

Iz srednjega vijeka, dok je Bosna bila kršćanska država, nijesu nam se sačuvali gotovo nikakovi putopisi. Samo jednu nam vijest donose križarske vojne.

Dio vojske, koji je u t. zv. prvoj križarskoj vojni udario put istoka, odabra put kroz Hrvatsku i Dalmaciju. Kasno pod jesen g. 1096. putovahu grof Rajmund Tuluški i biskup Ademar od Puy-a sa svojim četama kroz Istru u hrvatsko primorje te dogjoše za 40 dana do Drača. O samom putu, kojim su krenuli, nema vijesti ali je bilo tužbâ na zimsku maglu, visoke planine i neprijatnost stanovništva. (Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku u srednjem vijeku; njem. od Knappa M. W. G. G. 1880, 161).

Baš u onim godinama, kada se u zapadnoj Evropi počinje ragjati i literatura opisa domovine i inozemstva, bijaše Bosna odlučena od evropske civilizacije. Ona je sada sve do iza polovice XIX. stoljeća jedna od najnepristupačnijih zemalja svijeta. Svatko znade, da srće u pogibao života, čim prekorači njene granice a ni sultanov ferman ni popratna pisma pašâ ne štite ga od napadaja svjetine. Stoga su i tako jednolični putopisi, te ostaju prilično slični od XVI. pa sve do XIX. vijeka. Dugačke audijencije u poglavara, koji nepovjerljivo motre stranca i njegove dokumente, dok vani narod šute čeka, rogoboreći a možda i ljut, odlazak gotovo sličan bijegu, nabacivanje kamenicama sa strane djece, što se igraju po sokacima, na koje se ne valja nikako osvrtati, pripomoć svakojakih sumnjivih posrednika, kojim valja skupo plaćati i pustolovine svake vrste: sve se to uvijek nanovo opetuje, a tko je putovao Arnautlukom ili Starom Srbijom, može to doživjeti još i današnjeg dana. Najstariji putnik za turskog vremena bijaše poznati vitez Harff. On je krenuo dubrovačkim putem 1499. iz Novog Pazara preko Prijepolja, Plevlja, Crotzey (Foče?), Crnice u Novi (Herceg-Novi) (M. W. G. G. 1880, 583); ali inače se u

prvo vrijeme gotovo samo poslanstva usugjivala, da koraknu u tu zemlju. Bez sumnje je najzanimiviji opis takova putovanja, što vodi kroz Bosnu t. zv. *„Wegrayss kayserlicher Maiestät Legation im (15) 32sten jar zu den Türken geschickt"*. Rijedak istisak sa slikama Krupe, Kamengrada, Ključa i drugih bosanskih gradova, ponovno odštampan u A. pl. Gévaya: *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Osterreich-Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jhdt* (I. Svezak: Beč 1838). Put igjaše od Ljubljane preko Metlike na Unu *„auf deutsch die Wann"*, koja je tada bila granicom. Turska je pratnja došla u susret do Gvozdanskoga na potoku Žirovcu. Slijedeći dan krenuše putem *„durch berg, thall, wäld und schön' hayd"* (preko gora i dolova, šuma i lijepih ledina) do Kamengrada kod Sanskog mosta; put je vodio kroz humlje sjeverno od Grmeča planine, gdjeno se izmjenjuje izgled okolice. Dan puta bijaše opet preko „gora, dolova i ledina a nigdje kuće ne vidjesmo" *(„über berg, thal, haiden, haben nirgend ein haus gesehen)* u *„Klutz"* (Ključ), slijedeći u *„Jesser"* (Jezero), a opet dan u *„Jaytza, haubtstadt in niedern Wossen"* (Jajce, glavni grad Dônje Bosne). Preko *„Umatz"-a* (Vijenca) i *„Brusetz"-a* (Prusca) išlo se konjem preko Travnika, koji je tada bio možda još neznatan u *„Logonau"* (Lug kod Kiseljaka) i Visoko, zatim preko vode Vrhbosne gradu Vrhbosni *(Verwoszne* ili *Oberwossen)*, glavnome gradu gornje Bosne (Sarajevo).

Put je dalje vodio preko *„Tordomissla"* (?) pokraj groba vojvode Pavlovića i njegovog sluge *(„Begrebnis des Herzog Paulemisch und seines Dieners")*, dakle preko Mokrog i Glasinca u Rogaticu, a preko gotovo isto tako visoke i stjenovite planine*), zvane *„Semetz"* (Semeć) *(„fast hohen langen und steinigen Berg so Semetz genannt wird")* u duboku dolinu k vodi Drini *(Threna)* k tržištu Višegradu *(Vischgrad)*, dalje preko grada Dobrima *(Dobrun)* tržištu Priboju *(Prybon)*, pa preko Novog Pazara *„bis zum fluss Iber, alda hat das Königreich Wossen ein Ende und das Herzogtum Surfey hebt sich an"* (sve do rijeke Ibra, gdje ima kraj kraljevstvo Bosna a počinje vojvodina Srbija).

Iz malo kasnijeg doba potječe vijest o putu *Jeana Chenau-a* (iz rukopisa narodne knjižnice u Parizu, otštampana u *Poqueville: Voyage de la Grèce* III. 133.) Mjesto, koje se odnosi na Bosnu glasi: *„ Partis de Paris le 5. Janvier 1547. nous étant rendus à Raguse, nous arrivâmes le 13 mars a Trebign, ville située sur la riviere de ce nom. De la nous passâmes a Sernich* (Cernica kod Gacka) *et cheminâmes par des montagnes les plus rudes et le plus arides que possible. Puis vinmes a Cochis* (Foča), *pays, qui est une ville a la turcquesque assez marchande ou y a ordinairement ung Sangiac. Puis arrivâmes a Plennie* (Plevlje), *village de Zadrima, ou les maisons sont toutes de bois. Nous passâmes a un autre assez beau village, apellé Prépoville* (Prijepolje) *et de la pres d'ung monastère, nommé Santa Sava etc. . . .* (vidi: Blau, Reisen, 60 i Monatsber. d. preuss. Akad. 1866.)

Kratko poslaničko putovanje iz Šibenika livanjskom sandžaku Alibegu „Chuchi" opisaše Šibeničani Franjo Butrišić i Zane Dinfico. Na put krenuše već koncem ožujka 1574. pa dogjoše onkraj *„Monte Tartara"* na tursko područje, to jest 6 km. daleko od Šibenika. Putovali su preko klanca Prologa u Livno, a kako sandžaka ondje ne nagjoše slijedili su ga preko Šuice, Ravnog i Prozora u Skoplje,

*) Ima se razumijevati Romanija (Ur.)

Vratiše se preko Prusca i Kupreša, a kako se put preko Sinja činio nesigurnim, krenuše na sjever preko dinarskog lanca pokraj Gnjata u Drniš. Ovome putopisu zahvaljujemo jednu od rijetkih sačuvanih vijesti o šumama na jednom mjestu krša, gdje im danas nema ni traga, na Borovoj glavi megju Šuicom i Livnom. Mjesna imena valja, osim malo iznimaka ustanoviti (štampano u Starinama jugosl. ak. XIV. 191.).

Pouqueville (Voyage de la Grèce III. 143) spominje putovanje Francuza *Des Hayesa* u Bosnu g. 1621. On tu osobito napominje podatke o brojnim džamijama, bunarima i kupkama i sl. u Sarajevu.

Iz g. 1634. potječe putno izvješće engleskog viteza Henrya Blunta (ili Blount), koji je putem iz Spljeta u Biograd prošao Bosnu upoprijeko, da pogje u Carigrad i Egipat. On je otputovao onamo, da proučava vrline islama i turskih državnih ustanova, koje jedino mogu da protumače tako veliki uspjeh. Djelo je izašlo u osam izdanja i bi prevedeno na mnoge jezike.

Vrlo izrazit ocrt velikoga dijela Bosne pruža talijanski pisano izvješće franjevca Pavla iz Rovinja, koji je s proljeća 1640. nadgledavao tamošnje franjevačke samostane. Put ga vogjaše iz Imotskog preko Rame u Fojnicu, otale u Visoko i Sutjesku, zatim preko Olova u Srebrnicu i preko Tuzle u Požegu u Slavoniji, koja bijaše onda takogjer pod turskom vlasti. Vratio se istim putem, samo od Sutjeske skrenu u Sarajevo, kamo ga je gonila znatiželjnost, sve usprkos pogibeljima. Samostani bijahu dijelom u dobrom stanju, imagjahu dovoljno dohodaka, i čuvahu potajno mnogo srebrno blago; ali braća volila bi ipak putovati stranputicama i noćnim putevima, jer je bilo opasno preobući se, da ih nebi tko prepoznao. Pisac se nije nadao, da će opet živ kući doći. Tada bijaše u Bosni 17 franjevačkih samostana. (Starine 23. sv. 1890. 1—38 str.). Većinu ih razoriše koncem XVII. st. janjičari iz osvete radi poraza, koje pretrpješe od carskih četa.

U djelu *„Geschichte des Freystaates Ragusa"* od Iv. Krst. Engela (Beč 1807.). sačuvan nam je dnevnik poslaničkog putovanja, koje je poduzeto g. 1792. iz Dubrovnika u Carigrad. Izvješće predstavlja nam zanimiv prijelaz od čisto kronoloških bilježaka prijašnjih stoljeća slobodnijem načinu pisanja sadašnjosti; već se tu spominje siromaštvo zemlje. Put je vodio iz Dubrovnika preko Ljubinja i Stôca u Mostar, preko Porima u Konjic i u Travnik k bosanskom valiji, ne svrativ se u Sarajevo, zatim preko Sarajeva, Goražde, Čajniča i Plevalja, gdje se spominju starinski nalazi, u Novipazar i dalje; trajao je svega 24 dana jahanja unutar bosansko-hercegovačke granice.

G. 1844. skrenu Englez *Sir J. Gardner Wilkinson,* koji je proputovao Dalmaciju i Crnu Goru iz Metkovića u Mostar, da bi sklonuo tadanjeg pašu, Alipašu Rizvanbegovića, da se Turci kane odrezivanja glava poginulima i ranjenicima u ratu sa Crnom Gorom, na što je obrnuto u drugu ruku kušao, da sklone i Crnogorce; sve to bez mandata i na svoju ruku *(Sir G. Wilkinson: Dalmatien und Montenegro,* njem. od Lindau-a 1849.).

Opis mu nije nezanimiv.

Franjevački red zauzima, kako u društvenoj, tako i duševnoj povjesti Bosne posve osebni, dapače uzvišeni položaj. Trebaće na drugom mjestu tačnije prikazati, kako su bosanski franjevci nastojali ustrajnošću i požrtvovnošću, koja siže do mučeništva, da održe na okupu katolički živalj. I ako su u ovoj četiristogodišnjoj

patnji našli drugova u svećenstva i u kalugjera pravoslavne crkve, to su ih (po sudu samog pravoslavnog ruskog konzula Hilferdinga) vazda znatno nadvisivali. Svaki je bosanski franjevac proboravio godinu dana na naukama u Italiji, Hrvatskoj ili Ugarskoj, pa tako dogjoše bar površno u saobraćaj zapadnjačkom prosvjetom. Još danas govori stariji franjevački naraštaj poprječno talijanski; od mladih mnogi nešto njemački. Tako se je bar pojedincima rasvijetlila gusta, tamna magla, koja pokrivaše u ostalom kršćansko stanovništvo. U ovom krugu niče stoga i prvi literarni pokret. Dijelom su bogoslovne, a dijelom povjesničke naravi. Nije lako stvoriti sebi prijegled ni o samoj potonjoj grupi; knjige te su vrlo rijetke pa ih je teško naći.

One su ali vrlo potrebno pomagalo, da si uzmognemo predočiti položaj kršćana za turskih vremena, a kako na muslimanskoj strani ne nalazimo nikakih izvještaja, to su oni uz izvješća evropskih konzula i putnika jedini izvori za opću političku povjest, premda pisci ne imagjahu daleka vida te ne mogahu da se uzdignu sa tijesno ograničenog vjerskog stanovišta, za koje su bili vični žrtvovati i boriti se. No franjevačka je literatura proklijala još jednom granom, koja imade posve osebnu vrijednost za geografsko poznavanje zemlje, to su šematizmi bosanske, i tijekom XIX. st. od nje odcijepljene hercegovačke provincije. Ovi daju tačnu statistiku katoličkog pučanstva, a koliko ja razabirem, prvi su ih cijenili i upotrijebili konzuli evropskih vlasti, Hilferding (ruski), Sachs (austr.) i Blau (pruski). Oni sadržavaju osim toga svakojakih vrijednih podataka, tako n. pr. onaj od g. 1873. opis hercegovačkih starina, koji je M. Hoernesu dobro poslužio, te ga je on publicirao (Sitzungsber. d. W. Ak. 97 sv.), Hilferding se poslužio izdanjem od g. 1855. (Ausland 1862), Blau onim od 1867. Jamačno bi bilo teško sabrati potpuni niz tih šematizama, jer ni u fojničkom samostanu, u staroj, a sada dično obnovljenoj stolici bosanskih franjevaca, nije se mogao ovakov naći (g. 1901.).

Megju najneobičnije starije knjige o Bosni spada djelo francuskoga majora topništva Pertusiera: *La Bosnie considerée dans ses rapports avec l'empire ottoman.* Pariz 1822; svezak u osmini sa 379 str. Pisac nadmašuje sve svoje preteče stručnim znanjem, osobito u topografsko-vojničkom vidu, dapače, pred Boué-ovom knjigom „Turquie" nema djela, koje bi se s ovim moglo sravniti. Koliko je zemlje vidio, nije sigurno, sigurno je samo prošao put iz Kostajnice u Banjaluku, Travnik, Sarajevo, Plevlje, Mitrovicu, te ga je g. 1812. prevalio u pratnji francuskoga poslanstva generala Andreossy-a. Osim toga se pozivlje na upute francuskih časnika kod vojske po Dalmaciji. Poslanstvo je tada odabralo ovaj neobični put, jer je u ono vrijeme Ilirija pripadala Francuskoj, pa se tako moglo direktno doći sa francuskoga područja na tursko. Ranke (Bosnien und die türk. Reform. s. 289) omalovažuje tog pisca te veli, da nije kadar da dokaže znanstvene nazore, koje on iznaša. To je sigurno opravdano za povjesnički dio, nipošto ali za geografski. Nasuprot, on zaslužuje priznanja radi pravog shvatanja zamršenog sustava zemlje i njegovih prometnih puteva, kao što i radi valjanih opisa te bistrog pogleda za osebujnosti u proputovanom kraju. Opis ladanjskog mirnog života u turskim gradovima, mijena značaja okolice, kada se iz vapnenačkog područja gornje Miljacke stupa u škriljasto i mnogo drugo je pravo remek-djelo. Njegova razlaganja, kako bi se moglo u Bosnu provaliti i braniti ju, kako bi se mogla provala nastavljati i u Staru Srbiju, i kaki bi imali biti uvjeti te provale, još se i danas mogu čitati s koriśću. Nepotpuno je pisanje mjesnih imena, nešto je tu skrivilo neispravljanje štamparskih

pogrješaka, kao Taitza mjesto Jajce, Tusta mjesto Tuzla. Svakako je to neobična knjiga, koja je, kako se čini, ostala kasnijim piscima većinom nepoznata. Ponajljepše putopisno djelo ovog doba jest ono o putovanju ruskoga konzula, prof. A. Hilferdinga u Hercegovinu, Bosnu i Staru Srbiju (1857.). Na žalost je samo jedan dio ovoga djela, koje je izašlo u Zapiskama „russkago geografičeskago obščestva" XIII. izišao u njemačkom prijevodu (Z. f. a. Erdkunde IX. 1860, str. 110). Zornošću i ugodno otegnutom opširnošću odlikuje se to izvješće te nam podaje vrlo živu sliku kraja, što ga je prošao i njegovih prilika. Na žalost obaseže na njemački prevedeni dio samo put iz Dubrovnika preko Trebinja i Stôca u Mostar, a otale u Sarajevo. Osobito je poučno crtanje pojedinih staleža, njihovih nakana i osebujnosti, a pri tome se razlučuje rusko-pravoslavno stanovište poučnim načinom od austrijsko-katoličkoga, ili recimo i turskoga, većine tadanjih izvjestitelja.

Od djela što izagjoše iz kruga konzularnog činovništva ponajznatnije je J. Roskiewicza: *Studien über Bosnien und die Herzegowina (F. Brockhaus, Lipsko i Beč 1868.)*. Najviše se približuje svojim razlaganjem djelu Thömmelovom *(Beschreibung des Vilajet Bosnien. Beč 1867.)*, no nadmašuje ga opsežnošću i potanskostima. Imade kao i ovo pravu geografiju i statistiku zemlje, ali osim toga opis puteva, što ih je pisac prevalio, koji se takoše dosada još nikada ne pohogjenih i ne opisanih krajeva; dalje imade opsežno prikazivanje turskog državnog i vjerskog sustava, u kojem naravski nema izvornosti te je samo izragjeno po Hammeru i po drugim poznatim djelima. Putevi su poduzeti g. 1862. i 1863.; knjizi je pridodana redukcija često spomenute karte sa mjerila od 1:400,000 na 1:1,152000.:

Nova era započela je u ispitivanju i objelodanjivanju zemlje ustrajanjem konzulata evropskih vlasti. Započela je Austrija g. 1850., od 1855.—57. slijegjahu po jedan ruski, francuski i engleski konzulat; g. 1863. talijanski, a 1864. pruski. Time se morade narod pomalo obiknuti Evropejcima i to takovim, s kojima je valjalo s poštivanjem postupati, i koji sami znadijahu, da dostojanstveno nastupe. Zadnjih se desetljeća vigjalo malo Evropejaca po Bosni; osim poturica, koji bi odmah nestali u muslimanskoj masi, koji su bili ljudi, kojima se nade izjalovile ili pustolovne egzistencije, vojnički uskoci i prebjezi te svakovrsne skitalice *(Sendtner. Ausl. 48·215)*. Sada nasta druga hora: sada je valjalo čak i poglavicama muslimanskoga svijeta da se poklone pred stranim diplomatima, a putnik, pod konzularskom zaštitom, bijaše sigurno zaštićen.

Osim toga bijahu ali strani konzulati zvanična središta, koja su po političkom odnošaju i po namjerama svojih vlasti morala da poprime razni značaj. Pored naravski tajnih izvješća austrijskoga konzulata, tražilo se i davalo osobito vojničkih i kartografskih objašnjenja; zato su već značajne osobe; medju austrijskim generalnim konzulima bijaše kasniji osvajač hercegovački i dalmatinski namjestnik (tada štopski častnik) pl. Jovanović; njemu bijaše dodijeljen tadanji satnik J. Roskiewicz, sastavljač prve tačne karte Bosne, a potonji pretstavnik katastralnog promjerenja; tadanji satnik Thömmel, pisac geografije Bosne. Na pruskoj strani bijaše botaničar i arheolog Dr. Otto Blau, koji je za svoga jedanaestogodišnjega boravka u zemlji publicirao dvadeset i dva članka o trgovačkim prilikama, starinama, jeziku i konačno vrlo poučan putopis *(Reisen in B. u. H. Berlin 1879)*. Uopće bi mogli nazvati zadnjih 20 g. prije okupacije dobom „konzularne književnosti," jer su osim Roskiewicza i Blaua radili na književnom polju još i austrijski konzularni činovnik Sax i francuski Pricot. . . . . .

Kako je Ami Boué otac i zasnivač sve bosanske geologije, tako je i jedan od prvih, temeljitih i opširnih putopisaca, a njemu bi uz svu svoju slavu zapala i ta, da je bez sumnje prvi uvaženi putopisac, da njegovi *„Itinéraires"* ne ugledaše svjetlo tek g. 1854. t. j. 14 god. iza *„Turquie d' Europe"*. U tom razdoblju izdao je naime Sendtner svoja izvješća (1848.—49.), koja bogatstvom i jasnoćom nadmašuju *„Itinéraires"*. Ali općenita djelatnost Boué-ova, osobito ako uvažimo njegove kasnije spise kao i članke akademske do g. 1870., jest takova, da ga sve do dana današnjega moramo označiti kao prvoga i najzaslužnijega muža u povjesti ispitivanja Bosne. O njegovom položaju kao prvom geologu zemlje govorićemo potanje na drugom mjestu, a tamo su označeni i njegovi putevi, koje je tačno opisao u *„Receuil des Itinéraires"*, popunivši ih putevima, koje sam nije proputovao, nego se samo o njima propitao. No *„Turquie d' Europe"*, i ako ne gledamo na geologiju, pravo je vrelo vijesti svake vrste, za narodni život, političke i gospodarstvene prilike, za povjest zadnjih desetljeća, za narodne prilike, za pravo i za bezbroj drugih strana života; on ih je amo snio oštrim opažanjem i opširnim proučavanjem. I ako se njegovo djelo proteže na čitavu Tursku, to su osobito opširno obragjene sjeverne pokrajine.

Jedva ćemo ikoje od starijih djela o Bosni s toliko naslade i veselja čitati, kao što opisivanja monakovskog botaničara Otona Sendtnera, pisca još danas vrlo potrebne knjige *„Das Pflanzenleben Südbayerns*, koja je g. 1848. i 1849. publicirao u *„Ausland"-u* o botaničkom putovanju, što ga je poduzeo u Bosnu. Sigurno bi bilo vrijedno, da se preštampaju ti članci, koji bi skupljeni sačinjavali lijep svezak, jer su samo rijetkim čitaocima pristupačna ona stara godišta časopisa, a ipak toliko nadmašuju ovi opširni i jasni izvještaji ono, što danas površni putnici pišu o dalekim zemljama. Sendtner je ujedno prvi botanički putnik u Bosni; bar ga Beck pl. Managetta *(Das Pflanzenleben der illyrischen Länder)* meće na prvo mjesto svoje povjesti botaničkog protraživanja zemlje. O. Sendter (* 1814. † 1859.*)) putovao je preko Trsta u Spljet, a onda karavanom preko Prologa i Livna u Travnik, gdje se je stalno nastanio. Otale putovaše u Posavinu, taknu se Slavonije i vrati se preko Tuzle i Maglaja u Travnik. Drugi izlet vogjaše ga u Sarajevo, ali prije nego li se podigao da ispita gorja na jugu, navali na nj na sokaku u Travniku neki musliman i rani ga teško handžarom. Tako morade kući krenuti, a da nije sasvim polučio svog cilja. I ako dakle nijesu putevi, što ih je prošao, vrlo veliki, to je ipak vrlo dobro pogodio u crtanju lokalni značaj, sabrana razmatranja su valjana i vrlo poučna, a orografska i geološka slika posve je jasna i ispravna. Nijedan od kasnijih opisa ne budi u nama tako živo sjećanje na ono, što smo lično vidjeli i doživjeli u toj lijepoj zemlji, koja posjeduje tako snažan vlastiti ton, gotovo bi mogli reći *„miris"* (*„Erdgeruch"*). Sendtner bijaše umjetnički nadarena duša.

U glasovitoj *„Voyage de la Grèce"* od F. C. H. L. Pouqueville-a (VI izd. Pariz 1826) III. sv. 118 str. priča pisac, da je njegov brat Jacques Pouqueville (ostavivši Pariz u prosincu g. 1806.), da mu dogje u Janinu, poduzeo sa francuskim generalnim konzulom za Travnik, M. David-om, put kroz Bosnu iz Zadra i Sinja preko Prologa, Livna, Prusca, Skoplja (Dônjeg Vakufa) u Travnik. Povjest Bosne,

*) Po tom treba ispraviti vijest Kiepertovu u Blauovim „Reisen", da su članci izašli iza piščeve smrti.

što je sprijeda spominje, dosta je plitka i kratka, crtanje zemlje nasuprot dobro i živahno; već se tu ističe prijelaz sa krasa u vodom obilnije krajeve kod velikih Vrata kod Kupreša, a tako i oprjeka, što je opažamo, gledajući ubave turske gradove sa visova i izvana te pustoši i nečistoće, koju sretamo, kada se ugje.

Iz Travnika putovaše P. sam preko Busovače i Kobilje Glave u Sarajevo, onda preko Prače i Goražde, Čajniča i Plevalja u Prijepolje te dalje kroz Maćedoniju do Janine. Od znatnijih napomena valja istaknuti: Sarajevo živo izvozi bakrenu radnju; naznačeni broj stanovnika od 80·000 drži Pouqueville pretjeranim. Crtanje je prilično opsežno i vrlo zgodno.

U kolo konzularske književnosti vrsta se i mala knjižica kasnijeg austrijskog poslanika u Srbiji, tada satnika, Gustava Thömmela: *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien*", Beč 1867., koja nam u kratko pruža sliku političko-statističkog stanja zemlje u vrijeme obnovljenja turske uprave g. 1865. Putopisa nema u knjizi; isto tako iščezava posve fizičko-geografski elemenat pred državopravnim; to je u svojoj vrsti vrlo vrijedno pomagalo.

Megju austrijskim časnicima, koji su u g. 1871.—73. poslani u Bosnu, da tamo poduzmu astronomska odregjenja mjesta, izložio je tadanji satnik Henrik Daublebsky pl. Sterneck svoja iskustva u knjižici: *„Geografische Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in Bosnien, der Herzegowina und Montenegro*, Beč u Braumüllera 1877. Sveščić se sastoji od četiri samostalnih rasprava; geografska sa originalnom kartom nalazišta rudâ i kamenja; dalje živi poučan ocrt poteškoća putovanja u zemlji; tumačenje o najzgodnijem načinu osnutka željeznice i odsjek o t. zv. bogumilskim grobovima.

Blauove *„Reisen in. B. u. H.*" izdade 5 god., iza kako je pisac zemlju ostavio, H. Kiepert, dodavši im jednu kartu s predgovorom i raznoliku statističku gragju; karta imala je da bude samostalna prikaza puteva Blauovih, no megjutim ugleda svjetlo provizorno izdanje austrijske generalne štopske karte 1:300000 a Kiepertu je valjalo, da po tome preradi situaciju, a ti dopunjci opširno su obrazloženi. Blau proputovao je zemlju temeljito, izuzev Tursku Hrvatsku. Opisi donašaju botaničkih i arheoloških bilježaka, no općenito nijesu izraziti i živi kao Sendtnerovi, nego više posvećeni utvrgjivanju putnog dnevnika. Mnogo više vrijedne gragje leži u spomenutim časopisnim radnjama.

G. 1868. putovao je berlinac Franjo Maurer kroz Hrvatsku, pa onda od Dubice preko Prijedora u Banjuluku, preko Skender-Vakufa u Travnik te običnom glavnom cestom u Sarajevo. Na Blauov se savjet vratio preko Kladnja i Tuzle u Brčko. Opisivanje je vrlo opširno, pa nam podaje vijernu sliku, kakovim nevoljama bijaše izvržen u ovoj zemlji putnik, skromnije opskrbljen. Po hanovima gamad, neprestano ucjenjivanje bilo od domaćih, bilo od evropskih. . . . . .
. . . . . ,
učinilo je, te je ovakovo putovanje bilo niz teških muka. Opisi krajolika nijesu bez svake vrijednosti a knjiga u glavnom oživljuje čovjeka, (izašla g. 1870. u Karla Heymanna u Berlinu, 430 str. mala 8°).

3. Povjest geološkog proučavanja.

Ovo pitanje obradio je opširno i temeljito Fr. Katzer u radnji: Historički pregled geološkog iztraživanja Bosne i Hercegovine, koja je izašla u našem „Glasniku"

XVI. str. 417–440 god. 1904. U isto je vrijeme izašao potpuni popis literature od F. Toula u izvještajima IX. geološkog kongresa, koji se sastao u Beču 1903. (Comptes rendus).

Geološko iztraživanje je kratki prizor, koji se sastoji od tri odsjeka, a zadnji od ovih još nije dovršen. Prvi se zove: Putovanja Ami Boué-a (1837.—40.), drugi: pregledno ocrtavanje 1879. po Bittneru, pl. Mojsisovicsu i Tietzeu (uz potporu Paula i Pilara), treći, od kada je zasnovana geološka služba u zemlji: detaljno ocrtavanje po F. Katzeru. Radnje manje važne od ovih su ne baš preobilne radnje drugih istraživaoca. Nje možemo možda vrstati u slijedeće skupine: istraživanje koristivih ruda (Conrad, Walter, Grimmer); paleontološka istraživanja (Hauer i Kittel); istraživanja ledenjaka (glečera) (Cvijić, Penck, Grund).

Ami Boué (rogj. 1794., umro 1881.), u Austriji nastanjeni francuski bjegunac, proputovao je 1837. i 1838. Bosnu. Oba puta došao je s juga preko Novog Pazara i Plevalja, ali je prve godine krenuo preko Čajniča i Goražde u Sarajevo te je otišao preko Romanije, Zvornika i Janje; druge je godine pošao iz Plevalja u Foču, dalje preko Gackog i Nevesinja u Mostar, otale preko jezera Borke i Konjica u Sarajevo. Otale pošao je u Fojnicu, Travnik, Skender-Vakuf, Banjuluku i Bos. Brod. Boué je prema tome samo nekoliko dana prolazio kraškim krajem od Gackoga do Mostara, ali poznaje bitnost krasa veoma dobro, kako njegovi spisi svjedoče i to bolje, nego li ostali njegovi suvremenici. U ostalom bila je svrha njegovog putovanja ta, da upozna tipove geološke gragje, a to mu je posve dobro pošlo za rukom. U ostalom nije orografski opis, kako se nalazi u njegovoj Turquie d' Europe (Njem. izdanje, I, 17 i d.) ni osobito jasan, ni posve ispravan. Boué bijaše izvrstan posmatrač a njegovi opisi obiluju najljepšim potankostima. Bez kartografskih ocrta i bez mjerenja visova nije ni njemu bilo moguće sastav tako zamršeno gragjene gorske zemlje pregledati i posve tačno prikazati.

Za geologiju su njegove radnje prve a promatranja temeljem daljnjem proučavanju. Nama valja razlikovati opis u gore spomenutom djelu, koje je izašlo 1840. i tumačenje, što ga je trideset godina iza toga dao svojemu posmatranju, pošto je svoj dnevnik još jednom prolistao i u vidu napretka, što ga je znanost do onda polučila, preradio. Potonje shvaćanje daleko je bliže onome, što je pronagjeno istinom, nego li prvotno. On opisuje posve dobro veliki paleozojski oskok u srednjoj Bosni (takozvano bosansko rudogorje), što ga je najprije Sendtner naslućivao (Ausland 1849.); shvatio je bitnost dalekog prostora, kojim se šire verfenski škriljavci u južnoj Bosni i slojeva vapnenca, koji se cijepaju lako te služe za pokrivanje kuća (Dachsteinkalke), u visokom gorju gornje Neretve, napokon upoznao je krašku narav Hercegovine i srednjebosanski lapor (miljevinu) te je ovaj tumačio kao morski talog; primjetio je konačno i zajedničku pojavu pješčenjaka i ilovače fliša sa serpentinima, gabrom i drugim provalnim kamenjem u istočnom i sjevernom dijelu zemlje. On je dakle prilike u velike i u bitnosti posve tačno shvatio.

Kao što je Katzer već istaknuo, valja i nama osobito isticati njegov nedosežni opis južnobosanskog kraja, kome nema šta pridodati. Prilično velike mase vapnenca dižu se u brježuljke i krševite kose, do samih, manje-više velikih brdina sa strmim obroncima izmegju pješčenjaka i lapora, a jer se lašnje rastvaraju, pojavljuju se osobito u dolovima, sedlima te na nekim blažim obroncima. Razumije se, da je ovaj raspored krednih tvorba — onda je Boué smatrao sve vapnence još kredom

— uzrokom raznolikosti oblika krajeva; Bosna je zato bez sumnje najromantičnija zemlja balkanskog poluotoka. Šume i travnjaci leže ponajviše u području pjeskovito-ilovastog kamenja, dočim vapnenac izbija po visovima u obliku golih krševa, koji po svojim obroncima i stijenama dobivaju neko subalpinsko lice. Sve gradine u Bosni, Hercegovini i Albaniji stoje na vapnenim krševima a najtješnji i najstrmlji klanjci se sastoje od njega. (o. c. I. 173.)

Po istraživanjima Boué-a nacrtana je i prva geološka karta Bosne, na ime Haidingerova, koja uz austro-ugarsku monarhiju prikazuje i Bosnu (Beč, 1845; I:864.000).

U ono četrdeset godina, što je proteklo od putovanja Boué-ova pa do zaposjednuća Bosne, bilo je doduše mnogo važnih putovanja, o kojima ćemo govoriti na drugom mjestu, ali megju tim putnicima bila su samo dva geologa: Dr. Wolf 1841.—1842. i Conrad, koji ju je 1866.–1867. po nalogu turske vlade u interesu rudarstva proputovao. (Mitt. d. geogr. G. Wien, 1870, 219).

Po okupaciji Bosne prionuše jednako živo uz geološko snimanje Bosne kao uz geodetsko, ali na žalost, taj se posao nije proslijegjivao istom energijom. Već 9. marta 1879. bi zaključeno geološko kartiranje — dakle pet mjeseci poslije zadnjih bitaka. To poduzeće ponukala je onda osnovana rudarska oblast (barun Andrian), a našlo je potpore i u direktora geološkog državnog zavoda u Beču, Franje pl. Hauer-a. Da se ne povrijedi paritet, bi zamoljen i kr. ugarski geološki zavod, da sudjeluje, ali je ovaj otklonio, jer mu fale dovoljne radne sile i tako je tu preglednu kartu izradio sam bečki državni geološki zavod, koji je odaslao najznatnije osobe svog ne baš preobilnog staleža, da riješe tu veliku zadaću, prem je time valjalo odgoditi najpotrebnije domaće poslove. Osim trojice glavnih suradnika, Edmunda pl. Mojsisovicsa, Emila Tietze-a i Aleksandra Bittnera, sudjelovali su tu u manjem opsegu još i K. M. Paul od geol. državnog zavoda i prof. Gjuro Pilar od zagrebačkog sveučilišta. Prva spomenuta trojica razdijeliše si zemlju tako, da je Mojsisovicsa zapalo obragjivanje sjeverozapadnog dijela, dakle bosanski krš i susjedno provalno tlo sa vapnenastim pokrivkama; Tietze-a zapao je pretežno sjeveroistočni neogen i pojas fliša sa serpentinima a na jugu triadički kraj; Bittnera je zapao hercegovački kras i istočno visoko gorje, gdje se triadičke vapnenaste planine izmjenjuju sa škriljastim. Paul radio je u sjevernom terciarnom i fliškom kraju a Pilar u sjeverozapadnom kraju. Rezultat tromjesečnoga rada pod vedrim nebom, u zemlji, koja se jedva smirila, te time uzrokovala velikih poteškoća, većih nego li potle za mapiranja, objavljen je već slijedeće godine pod naslovom: *„Grundriss der Geologie von Bosnien-Herzegowina, Erläuterungen zur geologischen Uebersichtskarte dieser Länder"* od gore spomenute trojice suradnika sa paleolontološkim dodacima od Melch. Neumayera i sa petrografskim od K. v. Johna (Jahrb. der k. k. geol. R. A. 1880.). Spomenuta je karta dopunjak Hauerovoj geološkoj karti monarhije I:576.000 te je naštampana na prilično nesavršenom skeletu Schedine karte bez oznake terena. Sjeverni dio zemlje je daleko općenitije izragjen, jer je tu Bittner osobito u visokim gorama znao da ocrta prilično tačne slike. Poduzeće bilo je u velike sjajno uspjelo. Isprva se namjeravalo, da se načini „pregled" za orijentaciju, koja bi mogla služiti daljnjem specijalnom proučavanju, a što se je postiglo, nadmašilo je tu namjeru na daleko. Dakako, onda nije mogao nitko misliti, da će proučavanje na tom polju dvadeset godina mirovati, jer geološka istraživanja nijesu

u one osobe, koja je upravljala Bosnom više od dvadeset godina, na žalost našla ono uvaženje, koje su našla prehistorička i druga ina. Nije za to čudo, ako se držalo, da „*Grundlinien*“ posve odgovaraju svrsi.

Slijedećih se godina malo šta radilo. Fr. pl. Hauer posvetio je zadnje dane svog slavnog znanstvenog rada bogatim nalazima kefalopoda u školjkastom vapnencu kraj Sarajeva (Denkschr. d. k. Akad. 54, 59, 63). — Bittner priopćio je nekoliko dodataka, od kojih je onaj u Jahrb. d. geol. Reichsanstalt najvažniji, poveći niz manjih paleolontoloških radnja pribilježio je Katzer. Interes za rudarstvo iznio je nekoliko povećih radnja, koje ali u geološkom vidu donose malo šta nova te ne prelaze temeljna načela. Toula je sve do godine 1882. od geologa u Bosni proučene puteve zabilježio u karti. (M. d. W. g. G. 1883/25).

Tek 1898. spremila se geologija na važan napredak, jer je onda ustanovljen državni geološki ured. Mnogobrojne publikacije svjedoče, kako je čovjek, koji tim uredom upravlja te ga i sam sačinjava, oduševljen za svoju zadaću. Njegov ćemo trag često naći u ovim listovima, a želili bi, da dovrši svoju zadaću: „sistemsko ponovno proučavanje Bosne i Hercegovine u vidu montanistički i ekonomski važnih krajeva.“

II. Historička i politička geografija.

1. Prehistorija i rimsko doba.

Najstarija poznavanja. Početkom XIX. st. pisao je jedan od rijetkih putnika, koji su tada pohagjali Bosnu, da se valja čuditi, kako su mogli posve iščeznuti tragovi rimskog doba u ovoj zemlji, dok su se tako brojno sačuvali u susjednoj Dalmaciji. Još se pod konac turskog gospodstva opazilo, da tome ipak nije tako zlo; njemački konzul Blau, Englez Evans i drugi istraživaoci znadijahu već da izvješćuju o brojnim starim natpisima i čudnovatim sredovječnim nadgrobnim stećcima, koje su naravski uvrstavali u doba izmegju prehistorije i turskog doba. No *Corpus Inscriptionum Latinarum,* kome je treći svezak izašao g. 1873. te mu je i pridodana karta, pokazuje ipak čudnovatu prazninu u našem području. Zaposjednućem zemlje po monarhiji promijenile se jednim mahom prilike. Već za vojne započe istraživanje i prekopavanje po mladim učenjacima, koji su bili pozvani na vojsku (n. pr. pl. Luschan), te časnicima vojske. Već prve godine iza toga poduze Mavro Hoernes arheološka putovanja vanrednim uspjehom. No posve nova era osvanu, kad bi zasnovano u Sarajevu središte za ovakova proučavanja osnutkom zemaljskog muzeja, koji pod upravom Koste Hörmanna baš u tom pogledu poluči uspjehe, kojima se valja diviti. Uz imena Radimskog († 1895.) Fiale († 1898.), Truhelke i Patscha — da samo glavne osobe spomenem — veže se spomen na toliki niz veličajnih našašća i otkrića, da se Bosna i Hercegovina vrsta u Evropi medju najbogatije zemlje po antiknim i osobito pretpovjesnim starinama. Za barbarstva tolikih stoljeća mogaše zemlja da sačuva svoje blago netaknuto, tu se nije duboko oralo i tako se nijesu ni prerovali dublji slojevi, a potpuna ravnodušnost naprama svemu povjesničkom životu i istraživanju ma koje vrste, razlogom je, te su se sačuvale i zornije gromile i ruševine. Tek je razbila ponajviše motika noćnog kopača blaga po koji sarkofag ili po koju žaru. No sada izagjoše na svjetlo hitrim slijedom, nenadanom množinom neolitski

nalazi iz Butmira, tisuće grobova iz halštatske perijode na glasinačkoj visoravni, kružne gradine i naselja na stotinu mjesta, grobišta i sojenice na Uni i Sani, koje već zasežu u rimsko doba, a konačno bi dokazano, da su se ne samo na zapadu i jugu zemlje sačuvali tragovi vrlo bogate, upravo klasične perijode. Ballif je otkrio brazde, koje su kola izglodala u krševitom tlu a po njima ustanovio je nepomnjivo gustu mrežu cesta; Patsch je našao, da u plodnijoj Hercegovini gotovo svako veće moderno naselje stoji na rimskom, a ovo opet na prehistoričkom; napokon su otkriveni i tragovi starih gradova i njihova imena i to ne samo takovi, kojim su nam sačuvali spomen-pisci, nego i posve novi, o kojima se još nije čulo.

Još dugo nije iscrpljeno bogatstvo, koje ovdje u zemlji počiva, no problem, koji valja riješiti, stoji već jasno pred očima. Mlagji „pretpovjesni" nalazi zasežu ovdje, kao i u susjednim zemljama u pravo antikno, ovdje rimsko doba. Dapače se ni odregjena granica neda povući izmegju obje perijode. Prehistoričko umijeće traje osobito u udaljenijim krajevima u unutrašnjosti zemlje još za rimskog gospodstva. Grobišta, gradovi, nakit i oružje, koje ovdje nahodimo, potječe od onih naroda, na koje su Rimljani ovdje naišli, s kojima su se borili, koje su podjarmili i od kojih je poteklo kasnije romanizovano žiteljstvo. Radi se dakle o tome, da na osnovu nalaza odredimo pravo mjesto imenima naroda i dogagjajima, koje su nam dočuvali stari pisci. No to pak polazi teško za rukom. Jednoć si protuslove pisci — osobito se valja osvrnuti na Strabona, Plinija, Ptolomeja, koji podaju tablice narodâ — tako jako, da Kiepert (u formae orbis antiqui XVII. tekst) taj kaos zove nerazmrsivim. I ratni izvjestitelji sasvim su nejasni i oskudijevaju valjanim podacima (Bauer, Arch. epigr. M. XVII.) u prikazivanju sjedišta i susjedstva naroda, i kretanja vojska. Uzprkos svemu tomu uspjelo je pronicavom istraživanju, da pomoću eto otkrivenih natpisa zadobije osnovanije nazore o područjima nekih starih naroda, osobito Japoda, nego li je to moglo biti do sada. Kako će se daleko dospjeti na tome putu, ne može se reći, jer to ovisi o slučajnim otkrićima i o sačuvanju spomenika; samo po sebi izgleda nevjerojatnim, da će se u pravoj Bosni onkraj razvogja toliko postići, koliko u krajevima, koji leže bliže Jadranu: u Hrvatskoj, Dalmaciji i Hercegovini. Jer sve da je ono šumom obrašteno područje pokazivalo u staro doba takogjer mjestimice neobičnu gustoću naseljâ, sve da je malo zaostajalo po plodovitosti tla za južnijim područjem, to su ovdje ipak rjegji rimski spomenici do sada a i manje se ih našlo, osobito na mjestima, koja se odlikuju rudarskim prometom i plodovitošću. Još su gore prilike u starijih prehistoričkih ostataka; mogu se doduše uvrstiti u pretpovjesni kulturni slijed, ali nipošto u povjesničku tablicu naroda. Najdavniji spomenik domaćega stanovišta na visokom stupnju kulture jest neolitsko naselje u Butmiru kod Sarajeva, u onoj malenoj ravnici na Vrelu Bosne, koja se proteže megju gorjem i brdovitim krajevima vrhbosanskimi, koja je za ovo područje uvijek bila i srcem i zametkom. Malen, plosnat humak, da ga jedva opažaš, leži u ravnici, a sav je sastavljen iz kulturnog sloga nekadanjeg prebivališta, koje je ujedno bilo radionicom za dogotavljanje izglagjenog kamenog orugja. Tlo ispunjuju gotovi, polugotovi ili neuspjeli proizvodi ove industrije zajedno sa ostacima lijepo uriješene lončarske robe i nebrojenih glinenih kipića. Nema tu ni traga upotrebi metala (Radimský).

I ako je ovo naselje napušteno prije nastupa više kulture, to nas opet vode ostaci drugog naselja, u istom kraju, na Debelom Brdu tik do Sarajeva na obronku Trebevića, iz neolitskog doba u broncano i željezno doba, pa dalje sve do u rimsku

perijodu. Otale možemo možda zaključiti, da je kroz čitavo to vrijeme nastavao jedan narod taj kraj, i sam o sebi okušao sve ove napretke kulture; a kako su od Rimljana podjarmljeni narodi bili bez sumnje Iliri, mogli bi po tom uzeti, da su već neolitski ljudi bili Iliri, kako to naslućuje M. Hoernes o brusačima kamena u Butmiru. (Aust. Ug. mon. 186.)

Nazor o dugotrajnom boravljenju Ilira osniva se osobito na opažanju, da nasipne gradine, koje se razasute nalaze po čitavoj zemlji, vrlo često iznose nalaze iz mlagjeg kamenog doba, pa sve do u rimsko, jednako kao i na Debelom Brdu, da su dakle kroz čitavo vrijeme bili naseljene. Ovu suvislost, koja je u drugim dijelovima Evrope samo iznimka, možemo za naše zemlje nazvati redovitom, jednako kao i u susjednoj Istri. No kako dosta često nastadoše i rimske utvrde i mjesta iz ovih nasipnih gradina, a na ovima opet kršćanske crkve, to nas vodi dugi niz mjesne suvislosti sve u ono doba, kada je najljuće prekinuta veza povjesničke tradicije: sve do turske vlade. Pa i ovoj je odolila navika slavenskoga stanovništva, te nazivlje svaku prehističku gragjevinu „gradinom" a sve veće rimske ostatke sa oborenim zidovima „crkvinama". Ova imena, koja su u silnom broju rasprostranjena po svoj zemlji, služe sada istraživaocima kao kažiput. (Ballif. röm. Strassen 3 i 11). Truhelka veli (W. M. I. 299.), da naziv gradina upućuje na prehističke ruševine, crkvina i gradac na rimske, nasuprot grad i stari grad na sredovječne i turske.

Dolazimo mnogo bliže pravoj historičkoj dobi mnogobrojnim ostacima, koje nam je imenom nepoznato ilirsko pleme ostavilo na glasovitoj Glasinačkoj visoravni kao svjedoke svoga bivstvovanja. Kako se u više navrata razložilo, osobita je karakteristika, koja odlučno utječe na karakter krajolika po jugoistočnoj Bosni ta, da tu nastupaju vapnenaste gromade, koje na šumovitom brdu i humlju staroga škriljavca u neku ruku regbi plivaju. Oni tvore pločaste gore (Tafelberge), pa se odižu strmo svojim stijenama iz okolice. Površina im je obično nešto krševita po svojoj vapnenastoj naravi; nema izrazitih potočnih korita; vrela su rijetka. No ne valja da pomišljamo na dalmatinski ili hercegovački krš; samo mjestimice izmiljaju glavice krša (Schichtköpfe) i stijene iz livada ili iz šumskog tla; zemlja je zelena, odjevena obično krasnim šumama ili prostranim ravnicama. Pošto visina nad morem u ovih vapnenačkih gromada nije tako znatna kao dalje na jugo-istoku, gdje tvore planine oko vrela Neretve i alpe po Crnoj gori, to su stoga i prikladne za šume i pašnjake, dapače i za obragjivanje; no nijesu ni izvrgnute žarkom suncu, suhom ljetu i buri primorskih jadranskih zemalja.

Velika vapnenasta gromada, od koje Glasinac predstavlja samo malen dio, napunja zapravo čitav prostor na istoku od Sarajeva sve do Drine kod Višegrada, na zapad do Vlasenice, a na sjeverozapad sve do Kladnja; njezinu južnu granicu tvore doline Miljacke i Prače.

Područje to mjeri u duljinu 70 km. (Višegrad—Kladanj). Najveći dio ovoga područja obrašten je danas šumom; tik južnoga ruba nalazi se krčevina, koja je gušće nastanjena. To je glasovita glasinačka visoravan, na kojoj mislimo u prvom entuzijazmu, da vidimo 100000 grobnih humaka. I ako broj tačnim brojenjem spadne na manje nego li jednu petinu, to su i to ipak neobične množine, jednako kao i mnoštvo iskopanog oružja, nakita i orugja, što prepunjuju ormare muzeja, jednako

kao i njihove obilne slike u publikaciji „*Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien*". (W. M. I. 61—169, III. 3, IV. 3, V. 3, VI. 8; i t. d.)

Na kongresu istraživalaca na području prehistorije, koji je obdržavan g. 1894. u Sarajevu, živo se prepiralo o tome, kako se mogao na tako malom prostoru nagomilati toliki bezbroj grobova. Strani učenjaci bijahu skloni da prihvate mnijenje, da se je ovdje nalazilo posvećeno groblje za sva susjedna plemena (W. M. IV. 29.), no domaći istraživaoci ne bijahu skloni, da uz to pristanu.

Ne može se u obzir uzeti niti vrlo gusto stanovništvo niti dovlačenje leševa iz vana, nego samo dugo vrijeme, za kojega je bilo groblje upotrebljavano, kako to dokazuju ogromni nalazi. Položaj i oskudica poljodjelstva da su bili u prilog sačuvanju tolikih gromila, koje je na drugom mjestu satro plug. (Prijestoljonasljednikovo djelo, 158). U ostalom imade i drugdje, kod Bileća i Petrovca primjerice (W. M. IV. 29 i 23.) takogjer silnih množina gromila, koje još nijesu pretražene.

Ljudi, što su pokopani na Glasincu, življahu za prvog željeznog doba, koje je nazvano po jednom austrijskom nalazištu halštatskim. No nakit, što ga je nosilo i muško i žensko u velikom broju, kopče i okovi za pojaseve, potkoljenice, kacige i kićeno posugje bijaše od bronca. Najljepši se komadi ne ukazaše kao puka imitacija grčkih uzoraka, nego su valjda odanle importirani. Ova će se kultura smjeti staviti od prilike u dobu od 1000—500 g. prije Krista. Njezini nosioci bijahu pod sigurno Iliri, kako to, kako vele, potvrgjuju i neka sačuvana mjesna imena ilirskog značaja n. pr. Bato, Bando, (W. M. I. 111.) Koji od imena, što su nam ih autori sačuvali, pripada ovome čudnovatome plemenu, posve je neizvjesno, ta jedva znamo da se je uopće kako zvalo. Najprije bi se moglo pomišljati na pleme Desitijata ili Desidijata, kojim je ime u više navrata predano po Pliniju i po natpisima, i koje valja da smjestimo ovamo u istočnu Bosnu. U vrijeme cara Tiberija spominje se na natpisu jednog miljokaza neki „*Castellum Daesitiaticum*", udaljen od Salone 156 milja (C. J. L. III. 3201).

Time dolazimo ravnom crtom baš do Domavije ili Višegrada, sa zavojima dakle nekako u okolicu glasinačku. No ne smije se previdjeti, da je neposredno pred dobom, kada su Iliri došli u tješnji saobraćaj s Grcima i Rimljanima, dakle u IV. st. pr. Hr. nastalo znatno pomicanje ilirskih plemena, uzrokovano provalom Gala na balkanski poluostrv. Ne znamo dakle općenito ni kod starijih vijesti klasičkih pisaca, da li se odnose na doba prije ili poslije ove provale.

Kako iz orugja tako se i po prebivalištu zaključuje, da je glasinačko stanovništvo valjda vodilo pastirski život. Na njihovom se području nalaze samo vrlo jednostavno gragjenje kolutaste gradine, sela opkoljena suhozidinom, malo glinenog posugja, koje ljepotom zaostaje ne samo za halštatskim nalazima drugih mjesta, nego i za kud i kamo starijim butmirskim proizvodima. Doista valjaće da pomišljamo na pleme govedara, koji su nastojali da podmire svoje kulturne potrebštine i svoj nakit prodavanjem goveda i koža.

Velike razlike u bogatstvu opreme mrtvaca vode do zaključka, da su se stepenovi društvenog položaja znatno razlikovali.

Koliko god je tlo Bosne iznijelo u zadnjim godinama prehistoričkih nalaza, to se ipak još samo na jednom odsjeku zemlje slika za sada zaokružuje na sličan način kao u glasinačkoj okolici.

To je bilo na sjevero-zapadu, gdje je bihaćka okolica podarila slično blago, kao ovaj kraj, no gdje smo u ugodnom položaju, da poznajemo i sigurno narodno ime

— japodsko — i da znademo o sigurnim političkim dogagjajima, koje nam razjašnjuju prijelaz zemlje iz slobodnog stanja u rimsko podanstvo. To je osobito zasluga K. Patscha (W. M. VI. 154, VII. 33. „*Die Japoden*").

No umjesno će biti, da se ovaj odsjek obradi kasnije u savezu s rimskom perijodom, jer su poglavito neprijatelji iz rimske dobe, koji rasvjetljuju i pregjašnje okolnosti.

Dodir sa klasičkim narodima. Prije svega valja pokušati, da se prikaže, što nam upotrebivog saopćuju stari pisci o prošlosti Ilirije. Toga ima vrlo malo, akoprem možemo zaključivati, nesamo po brojnim nahogjajima oružja i novaca, kako već spomenusmo, na trgovački saobraćaj s Grčkom (W. M. IV. 113. i VI. 148.) već u prijašnje vrijeme, nego i to, da su i veliki dalmatinski otoci Vis, Hvar i Korčula kao i neke tačke kopna bile od IV. v. pr. Hr. nastanjeni od grčkih naselja i gradova. Što se ali sačuvalo historičkih vijesti o postojbini i o bojevima ilirskih plemena, osobito s maćedonskim kraljevima, Filipom i Aleksandrom Velikim, to se odnosi više na južnije krajeve, na današnju Albaniju; ostalo je posve mitsko, kao vijest o plovidbi Argonauta uz Dunav u Jadransko more.

Na malo čvršće historičko tlo stupamo istom u času provale Kelta na Balkansko poluostrvo, kojoj početak pada već u doba obojice glasovitih Maćedonaca t. j. u početak njihovog stoljeća.

Vrlo je značajno po naravne pravce saobraćaja na Balkanskom poluostrvu, da Kelti, koji sa sjevero-zapada dogjoše, nijesu najprije ušli u Bosnu nego u Srbiju, gdje ih Tribali potisnuše iz doline Morave *(Zippel, Die röm. Herrschaft in Illyrien, 31)*. To su baš prava vrata u srce poluostrva. Istom kasnije se zapaža njihov utjecaj u našim krajevima; izvješćuje se o pobjedi nad Ardiejcima, koji su prebivali (po Strabonu 7, 5, 5.) na desnoj obali Neretve blizu njezina ušća.

Uzima se, da su se ovamo doselili istom iza svojega poraza. Ovdje im bijahu susjedi Autariati. Ovi prebivahu po vijesti iz IV. st. na nekom otoku u velikom jezeru, iz kojega izvire Neretva (po Periplusu t. zv. Skilaksa). Oba su se plemena obično borila o gospodstvo nad slanim vrelima, koja izvirahu na njihovoj granici. Najbliža poznata vrela soli jesu ovdje konjička (W. M. I. 336). Samo po sebi nije vjerovatno, da bi se narod poput Ardiejaca, koji boravljahu tik do mora, toliko otimao za konjička slana vrela, po današnjem shvaćanju nevrijedna, jer im bijaše pri ruci morsko izobilje. Mjesto u Pseudoskilaksu glasi: Ulaz u Neretvu nije uzak, jer se može ući sa jednom trierom (koja kako mi je g. prof. A. Bauer saopćio zahtijeva od prilike 14 m. širine). Sa teretnim se lagjama može voziti sve do trgovišta, koje leži 80 stadija uz vodu (od prilike 14—15 km). To se gotovo posvema podudara sa položajem kasnije Narone.

Od ovog trgovišta prama unutrašnjosti zemlje proteže se veliko jezero, koje ide sve do u područje Autarijata, jednog ilirskog plemena. U ovome se jezeru nahodi otok od 120 stadija, koji je vrlo prikladan za poljodjelstvo; iz ovoga jezera izvire Neretva. Tik do Narone proširuje se mjestimice Neretva poput jezera; tu ima močvara poput Utovog Blata, nastalih uslijed mlata plime i blizine delte. Iz njih naravski ne izvire Neretva; ovaj će podatak uopće valjati napustiti; još u XVIII. v. držalo se, da sve velike rijeke izviru iz jezera; to je teoretski nazor, koji se provlači kroz stoljeća. Ozbiljnije valja uzeti pokus, da se iz ovog podatka zaključi na promjene okolice srednje Neretve. No Radimsky (W. M. IV. 129, isporedi takogjer

Thallóczy W. M. I. 334.) je mogao posve uvjerljivo dokazati, da nije ni Mostarsko Blato polje, koje je s proljeća poplavljeno, moglo biti prije u savezu sa objema ravnicama više i ispod Mostara, niti, da su oba polja bila možda u povjesno ili u pretpovjesno doba jezera.

Jedino, što iz tih vijesti crpamo za etnografiju jest podatak o sjedištu Autarijata, koje moramo dakle da naslućujemo u gornjoj Hercegovini, možda od Rame do Stare Srbije. Ime rijeke Tare možda se sačuvalo kao svjedok ovog doba.

Ali na obali sve daleko dolje u Albaniju vladahu u III. st. pr. Hr. Ardiejci, (nazivani kasnije Vardejcima), „zatornici Italije", a protiv njih su Rimljani ratovali megju prvim i drugim punskim ratom (229. pr. Hr.). Ova ilirska država igrala je i nadalje ulogu u bojevima Rimljana protiv Maćedonaca; pristajući očito uz potonje, pribavi si njen kralj Gencije, što kraljevaše u Skodri mržnju Rimljana — te izgubi svoju vladavinu g. 168. pr. Hr. Tada se valjda protegla granica rimskog gospodstva od juga do Neretve; domaće poglavice zadržaše, istinabog, još svoju vlast, ali provincija ne bi uregjena. Pleme, koje tada stanovaše megju Neretvom i rizonskim zatonom (Boka kotorska), zvaše se Plerejsko.

Kako god bile oskudne daljne vijesti u rimskih povjesničara, to nam ipak razgaljuju ratovi, koji se u kratkim razmacima sve nanovo vode, malo po malo sliku o razmještanju naroda, barem u jednom dijelu našega područja. G. 156. pr. I. borili su se Rimljani, da zaštite Isejce, stanovnike više, protiv Delmata, koji se ukazuju kao starosjedioci u današnjoj Dalmaciji i Hercegovini na desno od Neretve; njihov glavni grad bijaše Delminium, kako se sada drži Županjac u Duvanjskom polju. Ne smije se smetnuti s uma, da mnijenje, po kome je Delminij ležao u Duvanjskom polju, ne utvrgjuju vijesti o ovom ni o kasnijem, nego ga čak uzdrmavaju. Jer još stotinu godina iza toga ne bijahu Rimljani još tako daleko prodrli u unutrašnjost. (usp. Zippel str. 132.) Grad bi zauzet i spaljen. Kasnije se izvješćuje, da su Ardiejci premješteni sa obale u unutrašnjost zemlje za kaznu za njihovo gusarenje. „Tlo je oporo, neizdatno i neprikladno za poljodjelstvo tako, da su posve uništeni doskora izumrli". (Strabo 7, 5, 6). Moraćemo uzeti, da su ih prognali iz vrlo plodnih polja na Trebižatu i dônjoj Neretvi na nepovoljno kršno visočje ili u šumske krajeve u unutrašnjosti zemlje. Dvjesta godina iza toga nastupaju po zadnji put u Plinijevoj tablici naroda (3, 22, 143) kao sićušno pleme.

Naša nije, da tu riješimo pitanje, dali valja obilne, premda ne u velikim skupinama po Hercegovini razdijeljene prehistoričke nalaze, s punim pravom pripisati pojedinim navedenim plemenima. Dosta je, da ovdje ustanovimo, da su za starije doba, t. j. u zadnjim vijekovima pr. I. osim žitelja glasinačkih — dvojbenih Desidiata — u južnom dijelu našega kraja živjeli samo Ardieji, Delmati, Plereji i Autarijati.

Mi ćemo sada pogledati na sjeverne strane. Bojevi Rimljana sa Ilirima sve su se do polovine drugoga vijeka bili u južnome dijelu zemlje, a Rimljanima bijahu ishodištem njihovim primorski gradovi južnog jadranskog mora, dočim od sad ratovi počinju na sjeveru. Vojne rimske kretale su iz sjeverne Italije, a osobito iz Akvileje, a time nastupaju na poprište historije nova plemena.

Megju ovima ide prvo mjesto u svakome vidu Japode, o kojima nas i klasici a i obilni nalazi obavješćuju. Oni obitavaju počam od tla Čiča oko Trsta, koje nije više njihovo pa do ušća Kupe, dalje u današnjoj Visokoj Hrvatskoj do Une i dalje sve u područje Sane. (Zippel, 123—127). Pisci još nijesu složni, dali je i kvarnerski

zaljev (sinus flanaticus) bio njihov, jer se nikada ne pokazuju kao brodarski narod. Na otocima i na pučini morskoj spominju se samo Liburni. Možda ćemo naći tome razlog, ako upozorimo, kakav je nerodan kraj u hrvatskom Primorju, kako se i obala a i visoko gorje neposredno strmo diže iz mora te tu nema gotovo klanaca, i kako tu ljuto bura bruji. To je jedan od rijetkih krajeva, gdje narod može da živi tik nad morem, a da mora ni ne vidi ni ne osjeća, osobito ako bi ono malo luka kao Senj i Karlobag bile u rukama otočana, koji vladahu morem. Ta i sami Turci imali su u svojim rukama kroz dva vijeka Visoku Hrvatsku a ipak nijesu mogli da se tu domognu vlasti nad morem.

Da su se Japodi protezali do Sane to se zaključuje po sličnosti nalaza iz grobišta u Sanskom mostu sa nalazima iz Jezerina kod Bihaća, koje je bilo sigurno japodsko. Ali kulturna srodnost u doba prehistoričko jamačno ne može biti nepobitnim dokazom. (W. M. VI. 62 i sl.).

Strabo (4, 6, 10.) veli, da su Japodi bili pleme, pomiješano od Ilira i Kelta, a bogati nalazi u Jezerinama kod Bihaća nam to sasvim dokazuju. Tu vigjamo prvobitnu halštatsku kulturu, zaodjetu i proniknutu slojem keltskih oblika latenskog doba. Množina orugja i oružja, nagjenog u blizini Bihaća može se sasvim sravniti sa onom na Glasincu; u grobištu u Jezerinama bilo je 530 plosnih grobova (W. M. 190), u drugome kod Ribića njih 316 (W. M. VII. 3), a megju njima leže sojenice u Ripču (W. M. V. 32.). Svuda tu zaredaše nalazi dobom halštatskom, onda slijede obilniji nalazi latenskog doba, a ovo zamjenjuje rimsko. Sva ta mjesta, pa i rimskim starinama bogati Golubić, leže nekoliko kilometara razdaleko u lijepom dolu bihaćkom, koji kao zelena, rodna oaza leži na dnu ljutoga krša te ga obilno natapa lijepa Una. Tu ima izvrsnoga kamena za gradnje, zgodnih putnih sveza prema sjeveroistoku i sjeveru, tu je stjecište važnih, premda tegotnih puteva na jug u Knin i Spljet i na jugoistok u Petrovac, Ključ, Travnik i dalje u nutrinu. Rimski natpisi, 1895. obreteni, dokazuju, da je taj kraj bio japodski, jer na njima nalazimo zapisano, da su ih postavili prefekti i principi Japoda. (W. M. 154). I to se slaže sa vijestima autora, Apiana i Diona (Zippel 124.), koji vele, da su Japodi s ovu i onu stranu gore bili nastanjeni, a to gorje može biti samo Kapela i njeni nastavci na lijevoj obali Une; ovostrani Japodi obitavali su dakle u visokoj Hrvatskoj i južnoj Kranjskoj a onostrani na Kupi i Uni u okolišu Ogulina, Karlovca i u „Turskoj Hrvatskoj".

Što se tiče ratova Rimljana, to o njima saznajemo prvi puta pod imenom „japodskoga rata" u god. 129. pr. l. Po Apianu podjarmljeni su samo „ovostrani", cisalpinski, Japodi, a ista je sudbina deset godina kašnje snašla i „onostrane". Siscia (Sisak) na ušću Kupe u Savu bi osvojena. Ona doduše nije bila japodska, ali time, što su se Rimljani ustanovili u savskoj ravnici, dobili su tek pravu bazu za svoje operacije u zemlji Japoda i u čitavoj Bosni. Razumije se, da je trajni posjed savske doline bio ovisan o sigurnosti cesta, koje vode jadranskom moru i kvarnerskom zatonu. Čini se, da su se Rimljani služili staroslavnim putem, koji je preko Ocre vodio iz Akvileje u Nauportus (Gornja Lubljana). Premda je, po mnijenju novijih pisaca (Zippela), odmah potle rata od 119. g. pr. I. sav kraj ilirski uregjen kao provincija i premda se nešto kašnje govori o nekom rimsko-japodskom savezu (Zippel, 189. i 198.), jamačno je za rimskih gragjanskih ratova rimska vlast u ovim krajevima propala. Oktavijan Augustus morao je kao uspostavljač reda da prije svega stalno osigura pokrajinu, koja je Italiji bila tako blizu i preko koje je vodio

kopneni put na balkanski poluotok. Apianov izvještaj o tome ratu jamačno se osniva na samim komentarima Augustovim.

Razumije se, da su Japodi po svom geografskom položaju morali da pretrpe prvu navalu (35. pr. I.); oko njihovih gradova Arupija kod Otočca, Metula i Terponosa bije se ljuti boj. Otale ide Augustus opet na Sisciju, koju su Rimljani već prije 84 godine bili osvojili. Onda se on zove panonskim gradom a pošto bi nadvladana vojska, koja mu je došla u pomoć, bi pretvoren u rimsku džebhanu. Ali otale ne ide Augustus s političkih razloga, kako bi se mislilo, na jugoistok prema Bosni, već prenese bojište slijedeće godine (34. pr. I.) u današnju Dalmaciju; izrično se doduše veli, da je Augustus, koji je prezimovao u Rimu, pošao onamo suhim putem kroz Japodsku zemlju, što je dokazom, kako se temeljito prošle godine ovdje započeo rad, ali time je regbi odustao od glavne svrhe rata. Ratovi protiv Delmata bili su opet opsadni ratovi a odigrali su se oko Promone blizu Drniša, Sinodyuma i Setuje, kojima je položaj još nepoznat, ali su jamačno bili nedaleko obale. God. 33. pokloniše se pobjegjenici Augustu; o daljnjim vojnama, koje su za potpuno podjarmljenje zemlje bile jamačno nužne, ne čujemo ništa, premda su u opisanom ratu podjarmljene samo izokolne zemlje. (Kromayer, Die illyr. Feldzüge Octavians, Hermes. 33, I.).

Možda je nepotpuno riješenje zadaće bilo razlogom, te je bilo potrebno iznova ratovati. U godinama od 12.—10. pr. I. vojevao je Tiberij na Savi i Dravi protiv Panonaca; u god. 6. po I. buknuo je veliki ustanak svih Ilira i Panonaca — kako se onda kazivalo — (O. Hirschfeld, Zur Gesch. d. pan.-dalm. Krieges, Hermes 25, 351). Rijetka sačuvana ratna izvješća odaju, da su Rimljani, ako su ikada bili gospodari nutarnje zemlje, to gospodstvo izgubili. I sami primorski gradovi kao Salona i Apolonija bili su u opasnosti; Tiberiju valjalo je dugo vremena da se brani u Sisciji, prije nego li je mogao preći na navalu. Možda je podesnije, da u opće prihvatimo mnijenje, da je za pregjašnjih ratova podjarmljena samo Dalmacija i zemlja Japoda, kako to i vijesti pisaca vele. To možemo zaključiti i po polakom i opreznom ratovanju Tiberija i po tome, što su velike ceste, o kojima ćemo dalje govoriti, tek zasnovane iza ovog rata. Jedanput se dapače izrično govori o neoslabljenim, neobuzdanim plemenima, koja nikada još nijesu imala pretrpiti rata. Dakle su Rimljani valjda sada istom plemena u današnjoj Bosni obredali i podjarmili, dočim su prije samo primorci Adrije u širem smislu bili pobijegjeni. I time bi se opet isticala velika važnost gorskog razvogja — Karadaga Hadži Halfinog — u povjesti naše zemlje.

Svakako je ovaj puta podjarmljenje bilo potpuno, o tome ne može biti dvojbe.

Ilirija — rimska pokrajina. Rimska se pokrajina Dalmacija protezala od Arsije na istočnoj obali Istre preko Dalmatinske obale do rijeke Mathis (Matja) blizu ušća Drina pa na istok do u kraljevinu Srbiju, dakle preko Drine do blizu Morave. Sjeverna ali megja nije tekla kroz Savu nego nešto na jug, podnožjem gora, tako da je Posavina već pripadala Panoniji. Novija su istraživanja pokazala, da i Banjaluka pripadaše Panoniji. (Jireček, Romanen, — Domaszewski, Die Grenzen von Moesia sup. Arch. epigr. Mitt. XIII. 48/23, 129; W. M. V. 229 i III. 528).

Ona je dakle svakako obuhvatala predjele onih naroda, koji se spominju u gornjoj kratkoj ratnoj povjesti, ali osim tih još i mnoga plemena, bilo ilirska, bilo kao japodska, keltskom krvlju izmiješana. Noviji nalazi dokazali su, da se la-tenski

oblici, značajni za keltsku kulturu, daleko na jugu nalaze (sr. Gorica, Rakitno i dr.) Rimski pisci znadu o Ilirima svašta zla da kažu o njihovoj surovosti, prijeziru bogova i sličnim barbarskim svojstvima, ali o tome ne smijemo mnogo držati. Brzo i temeljno širenje rimskih životnih i umjetnih prilika možemo smatrati razlogom, da samo povoljno sudimo o kulturnim svojstvima Ilira, a ako su se oni u svom gorskom kraju tako dugo opirali podjarmljenju, to nam odaje samo njihovu muževnost. Na to svojstvo, koje ih čini sposobnima za rat te oni na nj i na okršaje naginjahu, upućuje nas i u kasnije rimsko doba po koja vijest, a nekoliko snažnih careva i mnogo vojnika bili su podrijetlom iz ilirsko-panonskih provincija; to nam odaje napokon i njihova dalnja povijest do današnjega dana. Jer, ako nam je i teško ustanoviti, koliko li slavljenih junačkih svojstava, što ih nalazimo u Bošnjaka, Hercegovaca i Crnogoraca, valja pripisati ilirskim česticama u njihovoj krvi, to nam južni Šćipetari, koji su svoju narodnost, ako ne posve čistu, a to bar čistu od slovjenskih primjesa sačuvali, odaju čudovitu, snažnu narav. Oni su tijekom vijekova davali Osmanlijama najvrsnije borioce, a ako su uza to zaostali na vrlo niskom kulturnom stepenu, dijelili su tek istu sudbinu kao i svi ostali podanici sultanovi. Dakako, i vlastiti njihov nagon nezavisnosti brani u njih napredovanje tugje kulture.

Kako je rečeno, ne ima čemu da nam služe vijesti starih pisaca o imenima i sijelima ilirskih plemena. Ne smeta nas toliko, da si imena protuslove, već su oznake njihovih sjedišta preveć općenite a moći ih je raznoliko tumačiti. Mi ni ne znamo, na koja se vremena odnose popisi plemena. Bar naslućuje najnoviji obragjivač ptolomejske listine (Jelić, W. M. VII. 167 i sl.), da potječe iz predrimskog doba, a to bi ju stavilo u doba za 500 god. starije, nego li se do sele mislilo. Ne računajući amo Japode, Dalmate i Liburne, kojima su sjedišta poznata, iznosi nam Plinij (natur. hist. III. 22, 142) još 17 plemenskih imena, a Ptolomej njih 18, od kojih su 13 zajednička sa Plinijevim. U Plinija ima dakle 4, kojih Ptolomej ne spominje a u Ptolomeja 5, za kojih Plinij ne zna. Plemena, što ih oba spominju, su po alfabetskom redu Plinijevom u konventu naronskome: Cerauni i Docleatae, Deretini, Dindari, Melcumuani, Naresii, Scirtari, Siculotae i Vardaei (Ardiaei). Kakotako je ustanovljeno samo sjedište Dokleata kod Duklje u južnoj Crnoj gori i Naresija, ako ove smatramo stanovnicima Narone. U kotaru salonskome stanovahu Ditioni, Maezaei i Sardeati. Sjedišta Ditiona valjati će nam po jednom napisu (C. I. L. br. 10156, sr. Bauer Arch-epigr. M. XVII, 135) smjestiti valjda na Unu i na vrela Unca u Grahovom polju. Maezaeje meće Patsch (W. M. VII, 54) s dobrim razlozima istočno od Japoda u kraj više Banjeluke, dakle na visove s obih strana Vrbasa i Vrbanje, možda do Bosne.

Daesitiate (ili Daesidiate?), što ih Plinij navodi a Ptolomej ne, takogjer nam, kako gori rekosmo, opredjeljuje jedan napis, po kojem je njihovo glavno mjesto bilo 156 milja na istok od Salone; Hylaeje, Adriope i Bulimeje, što ih spominje Ptolomej, a Plinij ne, meće Jelić (W. M. VII. 205) u današnju Dalmaciju. Interes, da se sjedišta svih tih plemena ustanove, smanjuje se time, što se navedena imena odnose na podrazdjele različite veličine i različitoga značenja. Dočim su Japodi i neka druga plemena posjedovali poveliko zemljište, sačinjavali su druga jamačno samo male župe i općine, što već razabiremo po Pliniju: „M. Varro navodi u konventu naronskom 89 civitates, a od tih su samo slijedeće poznate" te navodi gore spomenutih 18 imena. Što bi od ono ostalih 71? Kako li su morale biti malene te

„općine", ako su sve morale imati mjesta u konventu naronskom? Na istom mjestu u Plinija nalazimo i statistiku pučanstva, jer se žiteljstvo računa po jednoj, inače nepoznatoj mjeri, po dekurijama. Od ono 18 poznatih imadu najveći broj dekurija Desidiati (103) i Nareseii (102); najmanje su općine u Deretina i Daursa sa 14 odnosno 17 dekurija.

Što se tiče skupnog imena provincije, starije je ime Illyricum, ali se proteže dalje na jug preko naših zemalja; kašnje nalazimo prigodice ime Panonije za sjeverne dijelove a od vremena Flavijevaca nalazimo ime Dalmatia u gori označenim granicama, premda se eponimno pleme zvalo Delmati a njihov glavni grad Delminium.

Plinij nam javlja, da se provincija dijelila u tri sudbena okruga ili konventa, u konvent skardonski, salonski i naronski. Ptolomeju o tome nije ništa poznato, a on odjeljuje provinciju u Liburniju i Dalmaciju a dodijeljuje prvoj sve sjeverozapadne pokrajine do dônje Save, a iz toga zaključuje najmlagji tumač odnosnih mjesta u Ptolomeja, Jelić u svojoj temeljitoj i važnoj radnji (W. M. VII.), da se ti podaci ne odnose na rimsku periodu, nego na starije doba.

Začudno je, da se tri glavna grada provincije nalaze tako blizu megjusobno i do morske obale, a svaki izvan središta svoga područja tako, da iz najdaljih krajeva njenih valja do njih prevaliti tegotne puteve preko gorskih klanaca od 100 do 200 km. daleko. I dandanas još su krajevi oko Drine i Save posve odijeljeni od mora, bez sveza i bez zajedničkih interesa sa nutrinom zemlje. Njihove sveze upućuju ih na sjever a ne na jugozapad. Ako je Skardona bila glavnim gradom krajeva oko Drine, to bi značilo isto, kao da je Akvileja bila glavnim gradom Gornje Austrije. Po tome se čini, kao da je težište zemlje bilo na obali morskoj, kao da je nutarnja zemlja bila malovrijedna, rijetko napučena i slabo kultiviran pripadak primorja. Tome mnijenju naginju svi stariji pisci megju modernima, tako — da navedem jedan primjer — Kiepert, koji je još 1894. u tekstu svoje formae orbis kazao: „Primorje bilo je gusto naseljeno pomanjim gradovima a nutrina i u rimsko doba rijetko naseljena i bez sigurnih tačaka historičke važnosti". Da i povjest osvojenja zemlje govori u prilog ovome nazoru, to smo već spomenuli, jer sva nam izvješća govore samo o odlučnim bitkama blizu morske ili savske obale, o samoj nutrini nema spomena.

Megjutim, temeljna istraživanja i iskapanja, provedena u zadnjim godinama u mnogim stranama Bosne i Hercegovine, za čudo protuslove ovome nazoru. Premda sve tlo u nutrini još nije ispitano sistematski a za daleke prostore nema nego slučajnih nalaza, ipak se opažava, kako pretpostavljena razlika izmegju naselja i kulture primorja i nutrine sve više nestaje. Ne samo da su sve rodne i obradive kotline u nutrini, kao vrelište Bosne kod Sarajeva i Lašve kod Travnika, tercijarna kotlina kod Zenice i ubavi kraj oko Sanskog Mosta, a prije svega krasna dolina kod Bihaća na Uni bogate, već se i u daleko udaljenom kraju, kao što je rudarski kraj oko Srebrnice našao lijepo izgragjeni grad rimski sa javnim dvoranama, kupkama i sličnim — Domavija, kojoj se ime prije nikad ni čulo nije. I u samim što teže pristupnim gorskim dolovima, kao u kraju oko Unca ili u postranim dolovima oko Neretve gornje i u dolini Bile našlo se rimsko kamenje, a kod Glavatičeva i Bjelemića nalazi se rimsko kamenje, koje nije prenešeno u muzej u Sarajevo, jer danas, nakon što je austro-ugarska uprava tu dovršila svoju golemu mrežu cesta, amo još nema ceste (W. M. IX. 262).

Zato misle i današnji, u Bosni radeći istraživaoci, osobito Karlo Patsch, čija lijepa arheološko-epigrafska istraživanja rimske provincije Dalmacije vode ovdje prvu riječ, da pretpostavljena razlika u kulturi izmegju primorja i nutarnje zemlje ni u doba romanizacije nije postojala, nego da je današnja Dalmacija zajedno sa susjednim zemljama naše pokrajine proces romanizovanja i to već u prvom stoljeću po Isusu prošla (W. M. IX. 190). Ovo rano doba nešto presenećuje; nalazi pečata na ciglama nas na nj uz ostale razloge, koje ovdje nećemo razlagati, nukaju. U opće bi prešlo vijenac ove radnje, da ponovimo bogatu statistiku nalaza iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Like. Pred nama se otvara more literature, nepregledno kao i blago muzeja u Spljetu i grobište u Solunu; sve to ne može se tako lako pregledati kao netom spomenute radnje K. Patscha.

Tu nam je samo još ustanoviti, da se, prem je nutrina Bosne bogata rimskim naseljima, ovo bogatstvo i obilje nalaza u jednu ruku u primorskim krajevima Dalmacije, u drugu u nutrini Hercegovine s obje strane Neretve još umnožava i zgušćuje. Treći važan glavni predio je okolica Bihaća u japodskoj zemlji.

Dosta je ovdje potsjetiti na rimske gradove u ravnici Dalmacije, na Burnum i Aequum i kako se već svi zovu te na krasnu Dioklecijanovu palaču u Spljetu i na blago iz poganskog i kršćanskog doba u razvalinama Salone, koje je pod neumornom rukom monsign. Bulića obreteno. Da je i dolina Cetine od Vrljike do Sinja u rimsko doba bila dobro napućena, pokazao je Patsch (W. M. VII. 119.), a još u većoj mjeri kotlina Imotskoga sve do ušća Trebižata u Neretvu, blizu starog glavnog grada Narone. Tu su obreteni rimski gradovi Novae (Runovići) i Bigeste, (Humac kod Ljubuškog) te mnogo naselja, cesta, kastela, ljetnikovaca i drugih zgrada svake ruke. Na drugoj se obali oko vrelog Stoca sa dônjotalijanskom klimom niže skupina vrlo velikih i bogatih rimskih razvalina, megju njima u velike zasnovani grad, mozajici i sl. (W. M. I. 300, II, 35, V. 169). Cijela dolina Neretve i kraj s obje njene strane sve do mostarskog polja gusto je provigjen rimskim naseljima (W. M. II. 33.), a ako u samom Mostaru, usprkos povoljnom položaju, nije bilo povećeg rimskog naselja, bilo ih je jamačno i na južnoj i na sjevernoj rodnoj poljani, koje dijeli tijesno kod Mostara. (W. M. IX. 264 i 267.) Rimska mjesta, obretena u poljima kod Livna, Posušja i Rakitna (W. M. III. 172 i I. 172), vode nas u okolicu Županjca, gdje je bio poveći rimski grad. Po izričitom mnijenju dra Patscha bio je to stari Delminium, ili, pošto je taj bio na brijegu a već u II. v. pr. I. od Rimljana razoren, novi Delminium, sagragjen u ravni. Jelić misli, da je svoje ime izgubio i da je potle prozvan Bistue (vetus); za to govori tabula Peutingeriana, a protiv toga, da se ime Delminium još u kršćansko doba sačuvalo.

Rimske ceste. Za geografa je vrlo znatno i zanimivo poglavlje tijek rimskih cestâ u našim krajevima. Ne upućuju nas samo o njihovom smjeru i postojanju, kako no drugdje u području rimskoga carstva, vijesti Tabulae Peutingerinai i Geografa Ravenjanina, pa nagjeni miljokazi i ostaci nasipa cesta, nego ovdje takodjer kolne brazde, ujaružene na kršu, koje je Ballifovo oštroumlje otkrilo i pribralo (Röm. Strassen in B. u H. Beč 1893.).

Ne uvaživ ceste na ravnom tlu dalmatinskom imademo u Bosni posla sa slijedećim rimskim cestama, kojima je glavno ishodište Salona:

1. Jedna cesta vogjaše iz Salone preko Klisa, Sinja, Vrljike u Knin a otale „ad summum montem Ditionum Ulcirum", duga bijaše 77 milja. A. Bauer

(Arch. epigr. M. N. XVII, 136) razložio je čisto vjerojatnim načinom, da je onaj prelaz, do čije je visine sazidana megju gg. 16. i 20. po Kr. cesta po legatu P. Korneliju Dolabeli, ista uvala, preko koje vodi kolni put iz Knina u Grahovo (Arežinbrijeg); to je sedlo, do koga se može dospjeti u velikim zavojnicama preko puzava tla, visoko preko 1000 m apsolutno a skoro 700 m relativno. Pošto se potok Mračaj gori razdvaja u više klanaca, moći je tu preći na više mjesta. U karlovačkom se miru povukla 1699. megja u morskoj visini od 500 m po prilici po obronku i tamo je onda nastao rašteo (trgovište na kordunu) Grab, po komu se, ne baš punim pravom, danas zove prelaz, koji leži još 500 m na više a jedno dva sata udaljeno. Dali se susjedna Ilica ili Vilica planina (1654 m) može svesti na Ulcius mons, neka drugi sude.*)

Istomu se prelazu penje druga jedna cesta, koja je pošla od Burnuma. Sudeći po obrocima, morala se je sa prvom još prije Graba, možda za Golubićem u dolini Budišnice združiti.

Ako nam je ta cesta poznata po spljetskim napisima, poznat nam je njen nastavak na sjeveru i u nutrini Bosne samo po nalazima kolnih brazda i miljokaza, koje imamo naročito Ballifu (röm. Strassen, 12) zahvaliti. To je:

2. Cesta iz Grahova u Dônji Unac i Petrovac, po miljokazima sagragjena god. 47.—48. po I. Prva cesta vodi od gore opisanog tjesnaca kroz ravno Grahovo polje i bez drugih povećih poteškoća do Unca, gdje doduše valja prevaliti duboko usječenu dolinu. Zatim prevaljuje cesta šumsku pustoš te joj se valja popeti sa visine od 460 m na visinu od 1100 m, dok nakon dva pješačka dana, pošav iz Graba, ne silazi u ravno, valjda već onda otvoreno polje Petrovačko. Do sada obreteni nastavci te ceste idu oba pravim kutem od nje, jedna prema istoku u predio oko Ključa na Sani. Pošto je Posanje već radi svoga rodnoga šumskoga kraja bilo podesno za rimska naselja (W. M. I.), to i bez nagjenih tragova nebi trebali dvojiti, da je tu bilo sveze; to ali nije bila jamačno glavna cesta, već je ova pošla valjda iz Petrovca prema Bihaću—Golubiću, gdje je bio glavni grad onostranih Japoda, okružen bogatim vijencem drugih naselja, do koga se moglo doći iz Petrovca za podrug dana hoda i gdje je jamačno bilo središte mreže puteva. To možemo smatrati sigurnim, premda to, prešav Petrovac, nije u potankostima dokazano. Ovuda prelazi ravni put iz Salone u Sisciju, tu je morala biti cesta, pa da i nije bilo važne postaje, japodskog glavnog grada megju obima. Pošto rimska cesta kroz Liku teče daleko na zapadu s onu stranu planine, to je tu jamačno bila nutarnja putna sveza, ma da je Tabula i ne spominje.

O značenju kulturnog središta bihaćkog govorilo se već gore; a tu da se tek spomene, da Patsch u novije vrijeme ne drži više Retinium imenom glavnog grada Japoda. Uz kotlinu bihaćku su i oba druga otvorena polja, što ih je ova cesta popriječila, obilna rimskim i prehistoričkim starinama: široko zeleno polje Petrovačko i gornja dolina Unca.

3. Cesta iz Salone u Servitium (Stara Gradiška na Savi). Peutingerova nam tabla zasvjedočuje egzistenciju ove ceste. Njezin tijek baš je na onim mjestima, gdje bi mogao biti dvojben, Ballif ustanovio na osnovu kolnih brazda i miljokaza.

---

*) Narod izgovara to ime Uilica ili Ujilica, a ne kao gore, a to bi govorilo još bolje u prilog natuknutoj hipotezi. (Op. uredn.)

Išla je iz Salone preko Prologa 1122 m, dolje u livanjsko polje, 708 m, prešav ovo sjeveroistočnim pravcem izmegju Ličtana i Čelebića, prešla je planinu Staretinu, 1405 m, te se spustila u kotlinu Glamoč, 900 m, gdje ne fali rimskih starina. Otale se penje cesta na visoravan Mliništa te dugim putem kroz nenapučen kraj, kroz šume i livade, pada strmo k vrelu Sane. Najviša tačka na tom putu leži 1312 m visoko. Ćuprija preko potoka Kruševljaka kod Gornje Pecke kraj vrela Sane leži 579 m visoko. Za sada je sumnjivo, kako je cesta polazila dalje na sjever. Mogla je preći 700 m visoko razvogje te oštrim zavojem na istok u područje Plive, gdje kod Sarića ima vrlo znamenitih rimskih ostanaka, ili pravcem preko sedla Strbine (1060 m) u kotlinu Podrašnice, gdje je stigla staru, sve do god. 1894. upotrjebljenu cestu u Banjuluku. O tim pitanjima ne može se ovdje izreći sud; do sada priopćeni materijal nije dovoljan, a nagagjanja ne imadu svrhe, jer bi svaki dan mogao izaći nalaz, koji bi mogao odlučiti.

Ta je cesta još tegotnija te vodi kroz još mučniji brdski kraj nego li pregjašnja. Mirno se može kazati, da niko, koji poznaje zemlju, nebi mislio, da je moguće pomisliti na rimsku cestu u tome kraju, da nam Tabula i nalazi ne zajamčuju, da je postojala. Ne bismo se smjeli ni sustezati te izjaviti, da je ta cesta bila tegotnija i pogibeljnija od svih ostalih cesta rimskih u istočnim Alpama, koje ih ni po morskim visinama svojim ne nadmašuju mnogo, a vijavice i snijegove u Staretini neće ni oni u radstättskim Taurama ili u Plecken-u nadmašiti.

Duljina ceste odgovara općenito podacima na miljokazima (157 rimskih milja) tako, da je ta cesta bila jedna od one dvije ceste nepoznata svršetka, što ih je legat Dolabella u godinama 16—20 po I. sagradio.

4. Cesta iz Salone u Argentariju. Oko Livna i Županjca, pa na jug do Imotskoga a na istok do ruba krša, gdje se na škriljastom tlu gube tragovi, našao je Ballif toliko kolnih brazda, da je vrlo teško u toj gustoj mreži puteva razlučiti glavne ceste, što nam ih spominju stari geografi. Tu se radi u glavnome o cesti, koja po Peutingerovoj tabli ide iz Salone u Tilurium (Trilj) te se stiče sa glavnom cestom, koja jugozapadno ide u Naronu a tamo se odvaja te preko štacija: 22 ad Libros, 9 in Monte Bulsinio, 6 Bistue vetus, 25 ad Matricem, 20 Bistue nova,? Stanecli,? vodi u Argentariju, gdje joj je kraj. Iz okolice Argentarije ide po Tabuli cesta? ad Drinum, 15 Gensis, u 30 Sirmium (Mitrovica u Slavoniji). Smjer ove druge ceste ne može biti dvojben; to je cesta niz Drinu, koja sa svojih 45 rimskih milja doduše jedva iz Mitrovice do Zvornika stiže. Ali oko 10 km više Zvornika nagjeni su jasni tragovi ceste i to na dva pravca: gotovo 60 km uz Drinu kraj obilnih razvalina rimskih, a drugim preko glasinačke visoravni i klanaca Romanije u širem smislu sve u blizinu Sarajeva (W. M. I, 307 i Ballifova karta).

Tu, u istočnoj Bosni valja dakle valjda tražiti konac prvoga dijela ceste, premda ime Argenterija ne pristaje na do sele po svome imenu nepoznati grad u Ilidži u Sarajevskom polju, nego samo na koju tačku, bilo u takozvanom bosanskom rudogorju kod Fojnice, Kreševa ili tamo negdje, ili na Domaviju kod Srebrnice, sasvim na istoku na Drini. Teško je odlučiti se prvomu nazoru, jer kraj leži preblizu ishodišta ceste a u drugu ruku nas ne vode udaljenosti, zabilježene na tabuli tako daleko do one ceste u dolini Drine. Megjutim je cijelo to pitanje dobilo drugo lice, od kada su nagjeni natpisi dokazali, da jedno od obih Bistua leži kod Zenice u dolini Bosne (W. M. I. 278 i III. 227 i 243). To može biti samo Bistue nova, uda-

ljena 98 rimskih milja od Salone, što doduše samo jedvice odgovara pravoj udaljenosti. Uvažimo li nedvojbenu važnost Županjca za rimsko naselje — pa bio to u istinu Delminium ili ne — to ćemo morati tražiti tijek ceste tako, da je od raskršća kod Trilja preko Aržana pošla oko Buškog blata na jug prema Županjcu, dalje na Šuicu i preko Velikih Vrata *) u Skoplje te u dolinu Lašve niže Travnika. Sa ono 60 milja rimskih, što još preostaje od Bistue nova do Argentarije, mogli bismo doći tek nešto preko Sarajeva, ili do možda njime istovjetnog kastela Daesidiata na Glasinac. Ali to je sve nesigurno osim položaja Bistue. I ta je cesta po srednje-evropskim nazorima nepodesna te ide bez prestanka gore i dolje, ali je ipak udobnija od pregjašnje. Prelaz kod Velikih Vrata visok je 1300 m a prelazi izmegju Skoplja i Travnika samo su malo niži. Ipak je ta cesta udobnija od pregjašnjih, a bila je od starine uz pomanje razlike jedna od najvažnijih prometnih pruga zemlje sve do u novije doba. Tu ima da doskora pogje i željeznica, koja već prolazi iz Zenice u Skoplje.

Da li je ta cesta imala takovu svezu izmegju Bistua-Zenice i niz Bosnu u Posavinu, koja se po modernim pojmovima po sebi razumije, to nije dokazano, ali je moguće, jer u dônjoj dolini Bosne, imenice kod Doboja, ne fale rimska naselja.

5) Cesta iz Salone na jug. U Tabuli zabilježena je samo još jedna cesta, koja vogjaše od Salone na jug u Naronu i dalje na jugoistok. Ona nije tekla obalom nego diljem visokih obalnih kosa u svojoj južnoj poli kroz rodno, rimskim ostacima bogato Imotsko polje i Ljubuški. Dvije štacije, Novae (Runović) i Bigeste (Humac) su tu utvrgjene (W. M. VII. 62).

Nastavak na lijevoj obali Neretve je dvojben ili bolje rekuć, tu možemo dva puta odabrati. Sa Kiepertom možemo držati, da je tu bila obalna cesta preko Neuma-Slanog i današnjeg Dubrovnika u Epidaurum (Cavtat), a u drugu ruku mora mjesto, kao stari Stolac, koje se uporegjuje sa Dalluntom Tabule jamačno imati svezu sa Naronom i sa naseljima, koja ležahu na jugu kod Trebinja, Risna (Risinium) i dr. Sveza izmegju Epidaura (Cavtata) i Dubrovnika još se raspoznaje.

6) Vrlo je zanimivo pitanje ceste, koja je uz Neretvu vodila preko Ivana putem, kojim ide danas željeznica. Kako Rimljani nijesu voljeli graditi svoje ceste kroz tjesnace riječkih dolova, možemo pomisliti, da se nijesu ni poslužili tjesnacem Neretve izmegju Grabovice i Jablanice. Jer to je divlji tjesnac posve alpinskog oblika, sličan tjesnacu kod Luega kraj Salzburga ili Gehäusu u gornjoj Štajerskoj. Zato je on i kašnje u tursko doba ostao posve neupotrebljen sve do zadnjih decenija njihova gospodstva, kada je započeta gradnja ali je dovršena tek pod c. i kr. upravom. Turci vozili su još za Omerpašina vremena svoje topove (1851.) preko prelaza kod karaule Lipe, Bahtiarevice i Porima, starim, vrlo neugodnim i tegotnim putem, kojim se obilazilo tijesno Neretve. (Sa Bijelog polja kod Mostara (80 m.) penje se put uz Porim na prelaz kod Rujišta, 1054 m., spušta se na Zimlje-han na 842 m., te se penje na Bahtijarevicu 1163 m., otale dolje na jezero Borke, 402 m., gore na Borke, 701 m. te u Konjicu 280 m., svega dva dana hoda.) Za taj se pako put dokazalo, da je bio i rimska cesta. (Ballif 36). Time postaje još nevjerojatnijim, da je Neretva bila onda prohodna, jer kada se može poći udobnim i kraćim putem kroz dô, neće nitko da se penje onim užasnim stepenicama. Ipak su ali bosanski istraživaoci uvje-

*) Tu je bilo rimsko zdanje, (W. M, IX. 229; o naselju u Skoplju sr. W. M. 237).

reni, da je i kroz Neretvansko tijesno već za doba Augustovo bila sagragjena cesta (Ballif, 32 i W. M. IX. 257). Nalazi iz Jablanice i sa ušća doline Drežnice govorili bi tome u prilog, ali bi se tu moglo još primjetiti, ako je dolina i bila pristupna, da se nije zato moralo prolaziti najtešnjim klancem izmegju Grabovice i Jablanice. Osim toga bila je Drežnica još pristupačna sa vrha dola, kako to dokazuju kolne brazde u Rakitnom te je bilo lako doći u Jablanicu iz Rame. Bilo tome kako mu drago, nastavak ceste iz Konjica preko Ivana u Sarajevsko polje svakako je nalazima dokazan (W. M. IX. 263). I srednje korito Neretve oko Konjica bilo je za čudo dobro napučeno te je dalo obilje spomenika. (W. M. IX. 236.)

Od mnogih tragova cesta u Hercegovini, koje nam je nemoguće ovdje navesti, neka se spomene samo pruga Narona — Nevesinjsko polje i u (?) Gacko (Ballif 36). Da li je izmegju Gackog i Novog Pazara te Raške (Stare Srbije) postojala sveza, to je nepoznato ali vjerojatno. I put preko današnjeg crnogorskog predjela Jezera je vjerojatniji nego li onaj kroz Sutješki klanac u Foču. Jer bi i tu valjalo prevaliti riječne tjesnace a od puta preko Jezera odustajali su u tursko doba samo radi opasnog crnogorskog susjedstva. Gacko je polje bilo dobro napučeno. (W. M. VIII. 61.)

Kod Plevalja bilo je jamačno rimskih cesta (W. M. IV. 274 i VIII. 119.), koje su kao današnja cesta niz Drinu i pruga, koja vodi iz Sarajeva amo, pošle u Maćedoniju. Iz Plevalja u Prijepolje ide današnja cesta pravcem stare, iz Prijepolja dalje slijedi Lim, jer kod Rudoga bijaše ćuprija.

Obazremo li se na mrežu cesta, kako je sada ustanovljena, to se, premda zalazi u odaljene gorske krajeve, ipak može smatrati izričito sistemom, koji proizlazi sa Adrije te se o nju upire. Ne smije se dakako smetnuti s uma, da krševito tlo vanredno doprinosi uzdržavanju cesta i njenih tragova te kolnih brazda i miljokaza. Jer tu nema ni usova ni poplava, rijetko kada velikih šuma, kojima bi korijenje izokolno kamenje rascijepalo. Može dakle biti, da će naša spoznaja ostati uvijek jednostrana, ali bi moralo već vrlo mnogo nova da se obrete u sjevernom dijelu zemlje, a da izbriše impresiju, da je strana prema jadranskom moru bila uvjek strana dana i lice zemlje, kako to i odgovara vremenu sredozemnog rimskog carstva

Za to su dinarske Alpe, koje prijekim svezama oskudijevaju i koje se samo mukom dadu prevaliti, obilnije provigjene cestama, nego li dobro otvoreni, po našim pojmovima tako lako pristupačni postrani dolovi, koji od Save vode u brdine: dolovi Une, Sane, Vrbasa, Drine, Vrbanje, Bosne, Usore, Spreče, Krivaje i Drine, te je u Tabuli samo niz potonju zabilježena ceta, koja je i obretena.

Z a g l a v a k. Rimsko nam doba pruža sliku neobično visoke kulture za naše pokrajine. Neobične u jednu ruku, ako se sjetimo pričanja o divljim i opornim Ilirima, a u drugu, ako se sjetimo naravi zemlje, koja je u jednoj poli oporan i neplodan krš a u drugoj puna šuma i planina, te svagdje slabo pristupna i poteška u saobraćaju.

Je li tada zemlja bila bolje opskrbljena nego li danas? To se pitanje može samo ticati krša, jer nema povoda mišljenju, da bi tada gorski krajevi iz škriljevca, tercijarnog lapora i sličnog kamenja sa jakim denudacionim pokrovima bili drugačiji nego li danas. No možda je hercegovački krš bio bolje obragjen, nego li još do nedavna. Baš zadnjih 20 g. pokazalo se je, što se ovdje razboritim gospodarenjem može postići. Treba samo zatvarati sitnu stoku, pa se malo potruditi oko obragjivanja, istrijebiti kamenje, gnojiti tlo i t. d. Na taj se je način moglo ovdje uzdržavati brojnije stanovništvo nego li ga je bilo n. p. za turskog vremena. No krš ostaje

u svim prilikama ono što jest; to nam dokazuju, ako nam treba primjera, Ballifove ujaružene staze i rimske čatrnje, koje su se našle kod Čapljine i drugdje u dônjoj Hercegovini. I nagjeni tijesak za ulje dokazuje jednakost podneblja (W. M. IX. 280). Sumnjivijim se ukazuje nalaz jelenje rožine u jednom rimskom ljetnikovcu iste okolice, kao što i prikazivanje lova na jelenove na rimskim relijefima, koji su nagjeni kod Konjica (W. M. IX. 233.).

No ni otale se neće smjeti izvoditi dalekosežni zaključci. Jeleni se drže i po Srednjoj Evropi samo ondje, gdje zakoni omogućuju njihovu njegu, u Bosni je na suprot bilo dosta šuma, da uzdržavaju najplemenitiju gorsku divljač. Dônja je Hercegovina bila u svakom slučaju pretopla a i presuha za jelena. Dreteljski posjednik vile valjda je imao „svoj lov" gore po Crnoj Gori. Vrlo zanimljiva okolnost, koja nam daje i svjetla u pitanju osnutka strmih cesta preko visokih klanaca, jest ta, da su već stari Iliri njegovali malu pasminu konja, pa da su mnogo jahali (W. M. IX. 232).

U ratnim povjestima spominje se jednoć gora u Svilaj-planini megju Promonom i Andetrijem u Dalmaciji. Tamo ima i danas još dosta šuma; o vrsnoći njihovoj naravski se ne može govoriti, jer o njoj autor ne veli ništa. Ako na spomenicima nalazimo megjeda i veprova, ne dokazuje nam ni to ništa o promjeni klime; nasuprot, nerast je svagdje u sredozemskom podneblju čest i prebiva po Maloj Aziji, Palestini, Alžiru i t. d.

Ovdje je možda pravo mjesto, da upozorimo na pojavu, koju su bosanski istraživaoci ponovno ustanovili, naime da se u različitim perijodama zemaljske povjesti općenito pomiču mjesta naselja *(Patsch, Lika in röm. Zeit 12).*

U pretpovjesno doba leže sva veća naselja na osamljenim brdima i humcima, još češće naravski na obroncima povorova brda, na glavicama i na zaravancima.

U rimsko doba sigjoše veća mjesta u nizinu pa se raširiše na podnožju onih utvrgjenih brda, koja su dijelom još rabila kao takova.

U srednjem vijeku, a osobito za turskog vremena, povukoše se opet glavnija mjesta na utvrgjeno brdo, u tijesna i proplanke na rubu ravnica. Gradovi poput Sarajeva, Travnika, Banjeluke raširuju se obično nezaštićeni i bez bedemova na podnožju tvrgjava.

Ovaj način gradnje pada vrlo u oči evropskim promatraocima; često se o tom zbori i ističe opreka prama gradovima zapada, koji su bedemima dobro utvrgjeni.

No ove turske tvrgjave bilo je dosta teško uzeti, pošto su pod njima otvoreni gradovi prepušteni sudbini svojoj te je malen broj ratnika mogao da brani s uspjehom tvrgjave, kako to pokazuje primjer u Zvorniku. Iznimka je Bihać, koji je tek g. 1592. pao Turcima u ruke i kojemu su Turci uščuvali bedeme, što ga pašu.

Sada su sve ove tvrgjave napuštene, najviše služe kao zatočišta (kao u Sarajevu), a gradovi se opet slobodno steru i protežu u ravni.

Visoke planinske zemlje ostavili su Rimljani općenito netaknute, kako to zasvjedočuju karte alpinskih nalazišta *(Mitt. der Ges. für Salzburger Landeskunde 21 W. 90 str.)* Tako i u krajevima sa visokim planinama po granici Bosne i Hercegovine izagje malo nalaza na vidjelo. To je ali doista začudno. Jur spomenuti Bjelemić, gdje je nagjen rimski natpis, leži vrlo udaljeno, na strani i u planini; i gragjevine kod Trnova, nedaleko Sarajeva, upućuju na napučenost vrlo izrazitog kraja, (W. M. IX. 274). Možda ćemo i ovdje doživjeti po koje iznenagjenje.

Ma da su ilirska plemena prije rimske vlade bila više izvrgnuta grčkome utjecaju, kako to dokazuju nalazi a i novci, kovani od ilirskih kraljeva, koji su se služili grčkim natpisima, to je ipak kasnije čitava pokrajina potpala latinskom jezičnom području. Ako se je jednom u Domaviji našao kamen sa grčkim natpisom, to je ovo iznimka, a mogla je boraviti u gradu i grupa, koja je grčki govorila (W. M. V. 239.). Grčko stanovništvo po dalmatinskoj obali i otočju nestade bez traga, jednako, kako su njihovi gradovi izgubili važnost, bez sumnje potisnuti od rimskih, više povlaštenih gradova sada već rimskog primorja. Od ovih imadijaše pet njih od početka carskog doba kolonijalno pravo, naime Salona (Colonia Martia Julia Salonae), Aequum (Col. Claudia, Čitluk), Jadera (Zadar), Narona i Epidaurum (Captat). Osim toga potječe i vrlo mnogo današnjih primorskih gradova iz istog doba, tako Tersatica (Trsat-Rijeka), Senia (Senj), Scardona, Tragarium (Trogir), Risinium (Risanj), Acruvium (Kotor), Butua (Budva), Ulcinium (Ulcinj), Scodra (Skadar), i t. d. U unutrašnjosti su tvorila pojedina plemena „civitates", t. j. seoske općine.

Stanovništvo bijaše, kako moramo uzeti, od IV. v. kršćansko. Broj crkava, koje su nedavno otkrivene po Bosni, nije malen. Poznati su nalazi iz ovog doba u Solunu. Ovdje su obdržavani g. 530 i 532. sinodi, a u aktima ovih spominje se bosansko Bistue kao sjedište biskupa. Vijesti o crkvenim poslovima Dalmacije sižu do konca VII. stoljeća (Jiriček, Romanen, 22., po pismima pape Grgura Velikoga).

Jezična granica megju latinštinom i grštinom započinje na jadranskoj obali kod Lješa (Lissus), siječe dolinu Vardara tako, da su Kosovo polje i Uskoplje bili još latinski, a južni kraj grčki; dalje bijaše Niš u Srbiji latinski, Küstendil, Sofija i Pirot nasuprot grčki (Jiriček, Romanen, 13.).

Jednom Dioklecijanovom diobom provincije bi odcijepljen od provincije Dalmacije najjužniji dio i priklopljen novoj provinciji Praevalis, od prilike današnjoj Crnoj gori i što je tomu još pripadalo od Albanije.

Za diobe rimskoga carstva u istočnu i zapadnu polu, zapade ova umanjena Dalmacija zapadno carstvo. To je vrlo značajno za položaj balkanskog poluostrva; sjeverno jadransko primorje imade naime već od naravi jači odnošaj prema Jadranu i Panoniji, nego li prema ostalom poluostrvu. No nije ovdje samo utjecala prostorna udaljenost, nego posve u istom smjeru djeluje i unutarnji poregjaj i gragja gorja u zemlji. Jedan se dio ostrmljuje Primorju, drugi, veći, Savi, a veza sa ostalim poluostrvom visi o tankoj niti, koja se vije šumovitim planinama Srbije i planinama Crne gore. Tim je čudnovatije, da su Turci mogli držati zemlju punih 400 godina. Dokaz i njihove moći i nepristupljivosti zemlje.

Granica megju zapadnim i istočnim carstvom povlačila se dakle kroz Crnu goru—Praevalis pripadaše istočnom carstvu —, zakrenula je negdje u novopazarskom sandžaku prema sjeveru i sastade se zapadno od Biograda sa Dunavom. Zadnji car Zapada, Julije Nepos (474—480), možda i sam Dalmatinac, umoren bi kod Soluna.

Od g. 489. do 535. vladahu ovdje Goti, ali već za prvih godina velikoga rata domogoše se Bizantinci ponajznatnijih gradova, a Solun postade osnovom operacije za poduzeća protiv Italije (Jireček, str. 22). No stanovništvo ostade ipak latinsko, i ako su stanovnici teško pristupačnih gorskih krajeva bili tek površno polatinjeni. Megju latinskim primorskim pojasom i jako porimljenim područjem na dônjem Dunavu sačuvaše nešto od svoje ilirske narodnosti; to su praoci današnjih Arnauta, koji govore poluromanski, pomiješan jezik.

2. Doba Slovjena.

Osvojenje zemlje od Slovjena. Poraziv Gote i osvojiv Italiju, istočno je rimsko carstvo svoju vlast opet uspostavilo na čitavom balkanskom poluostrvu. Ali bizantinska Dalmacija patila je još za vremena Justinianova (527.—565.) od provala Longobarda i Gepida. „Njihove čete, uvjek pješke, oružane kopljem, lukom i strijelom, vične boju na neravnom tlu, u šumama, brdima i močvarama" dogjoše 548. prvi puta u okolicu Dyrrhachia *). Avari osvojiše 582. Sirmium, a od tog doba bila je Dalmacija prema sjeveru bez zaštite. God 598. bila se bitka putem iz Srijema u Solun, dakle negdje u današnjoj Bosni, a Slovjene nalazimo u to toba već posvuda na balkanskom poluostrvu. Godine 600 prijete oni Solunu, **) koji osvojiše 609. ili 610. te ga razoriše. Žiteljstvo, koje je uteklo pokolju, nagje zakloništa ponajprije na otocima,a kada su se nakon odlaska slovjenske vojske vratili u svoj razoreni grad, osvjedočiše se, da su nejaki, iznova sagraditi i utvrditi tako veliki grad — samo amfiteater je još bio čitav — pa se zavukoše u palaču Dioklecijanovu, koja je ostala neozlijegjena jedan sat na jug od Soluna. Tako je započeo grad Spljet. Amo je prenešena i nadbiskupska stolica, a relikvije, što ih iskopaše iz podora i šikare, koja je po njemu probujala, prenesoše u Jupitrov hram, koji je posvećen, postao stônom crkvom. Sa Solunom padoše i ostali primorski gradovi a žitelji razbjegoše se po otocima ***) i drugim tvrdim mjestima, kao primjerice u novi Dubrovnik. „Slovjeni osvojiše rimska naselja u ravnicama i na brdima te se naseliše po svoj Dalmaciji" veli car Konstantin Porfirogenit. Kako je Jireček kritički ustanovio, dosegla je slovjenska bujica god. 626. svoj vrhunac, kada su Avari sa Slovjenima opsijedali Carigrad. Ako je onda i bilo moguće očuvati glavni grad carevine i premda su primorski gradovi i otoci slijedećih stoljeća sve do Istre ostali u vlasti bizantijskoj, bila je sva nutrina dalmatinske provincije u slovjenskim rukama, a slovjenski su knezovi stolovali u mjestima nedaleko obale, u Klisu blizu Soluna, Biogradu (Zara vecchia), Ninu kod Zadra i t. d. ****) Car je doduše time, što je podjeljivao naslove pa i plaće, stekao neku vrhovnost te je nastupilo neko stanje mira, ali to nije ni malo mijenjalo činjenice, da je nekoć rimska provincija Dalmacija postala slovjenskom zemljom.

Za Karla Velikoga (788.) došla je Istra i Hrvatska do Cetine, dakle i sjeverozapadna Bosna pod vlast franačku a 797. je Bazilij I. i u Dalmaciji i u dônjoj Italiji uskrisio bizantinsko gospodstvo. Ta se vlast doduše protezala slijedećih stoljeća samo kvarnerskim otocima, Veljom, Osorom i Rabom te gradovima Zadrom, Trogirom, Spljetom, Dubrovnikom i Kotorom, a prestala je posvuda četvrtom krstaškom vojnom, 1204.

Činjenica, da je bizantinska vlast, pa makar samo u malo primorskih krajeva nekoliko stoljeća pritisnula zemlju te se podržala uporedo sa slovjenskom u ostaloj zemlji, bila je povodom zamašnoj diobi i razdvoju izmegju primorja i nutarnje zemlje, a to je do današnjega dana imalo zamašne pošljedice za politički i kulturni razvoj naših zemalja, kako ćemo to odmah zapaziti.

*) Jireček, 24 po Prokopiju.

**) . . . de Slavorum gente quae vobis valde imminet affligor . . . . . quia per Istriam aditum iam Italiam intrare coeperunt. Gregor vel. u pismu Eb. Maximu solunskom 10, 36.

***) Historia Salonitana. Mon. Slav. mer. 26 i Constant. Porph. ed. Bonn 3, 127 i 143.

****) Jireček, Romanen 31.

Obale i otočje. Obilnom blagu arhive dubrovačke i drugih primorskih gradova te njihovom obragjivanju po Jirečeku imamo zahvaliti, te smo o narodnim prilikama dalmatinskih gradova uz obalu vrlo tačno obaviješteni. *) Već u vrelima iz doba Karolinga (Einhardovi Anali i Vita Hludovici imp.) razlikuju se Romani, koji nastavaju morske gradove (maritimae civitates), od Slovjena. Isto razlikovanje nalazimo i u Porfirogenita, u arapskog geografa Edriza i u Vilima Tirskoga (XII. v.)

Dalmatinski Romani govorili su osobitim jezikom, koji nije bio sličan ni talijanskom, ni jeziku Vlaha Pindusa (Rumunja), te se je sačuvao do pod kraj XIX. vijeka najzad na otoku Veljskom. Na osnovu listina dubrovačkih može se bitnost toga narječja prilično tačno ustanoviti. **) Talijani ga nebi mogli od prve razumjeti.

Tijekom kasnijeg srednjeg vijeka preote slovjenstvo u gradovima pomalo mah. U XII. vijeku bilo je poznavanje slovjenštine još „slabo i površno" (Jir. 98.), ali se to promijenilo u XIV. i XV. vijeku, jer su se gradovi morali djelomice podvrći vlasti slovjenskih knezova u nutrini zemlje. Taj proces možemo lako slijediti, ako progledamo nizove imena, što ih nalazimo na listinama. Talijanski pisci javljaju, da se u Dubrovniku i Spljetu u kućama govori uvjek slovjenski, jer gospogje ne razumijevaju talijanski. Ali već u XV. vijeku nasta mijena. Slovjenske države padoše pod vlast Turaka a svi gradovi, osim Dubrovnika, dogjoše pod mletačku vlast (1420.) Tako je taljanština svuda ovdje pobijedila, tim više, što je bilo mnogo doseljenika iz Mletaka. Plemićke činovničke obitelji nastaniše se po gradovima, tragovi starog latinskog narječja nestadoše, Slovjeni služili su velikim dijelom u mletačkoj mornarici, a vrativ se u očinji grad, poniješe sobom mletačku uljudbu te napuniše rodni grad gragjevinama u stilu mletačkom. Sve do pole XVII. vijeka nije mletačka vlast prešla preko zidina primorskih gradova, ali mir karlovački, 1699. i požarevački, 1718. protegnuo je mletačku granicu do šljemena Dinarskih Alpa. Tako se protegnu upliv talijanštine širokim slovjenskim krajem a bogatiji i naobraženi slojevi pučanstva naglo se potalijaniše. Viši staleži govorili su bar dva jezika. Upliv talijanštine protegao se čak i u Bosnu, gdje su katolički fratri pa i trgovci i dr. često znali talijanski. To se ali tek u drugoj poli XIX. vijeka pod dojmom narodnog pokreta promijenilo, tako da je pod kraj toga vijeka jedini Zadar imao talijansku većinu.

Dubrovnik sačuvao je svoju samostalnost; do 1205. bijaše pod bizantiskim gospodarstvom, do 1358. pod mletačkim, ali samo po imenu, jer je samo knez bio Mlečanin a ostala uprava autonomna. Od 1358. pa do pada ugarske kraljevine, 1526., plaćao je ovoj danak, ali time nije ni malo taknuta njegova samouprava, a od onda pa do god. 1808., kada je izgubio svoju samostalnost, plaćao je sultanu danak. U gradu se govorila oba jezika; protokoli vijeća pisani su latinski sve do konca; razmjerno vrlo obilan i samostalan literarni život ima tu dva lica: Dubrovnik je glavno sijelo slovjenskog pjesništva, ali ti Slovjeni su othranjeni i naobraženi finoćom talijanske civilizacije.

---

*) C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschr. der Akad. 48 sv. 1901. — Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgesch. des Mittelalters. Almanach d. k. Ak. 1899. — Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa, Sitzungsber. der k. böhm Ges. d. Wiss. 1879 (1880). — Die Handelsstrassen u. Berkwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Abhandl. der k. böhm. Ges. d. W. VI. Folge, 10 Bd. 1879.

**) Jireček: Romanen, 80 i sl.

Ako je potrajalo samo kratko vrijeme, za koga latinski ili talijanski gragjani primorski sa slovjenskim seljakom, koji bi donosio svoju robu na prodaju, nijesu nikako ili tek slabo znali govoriti, ako je od onda i proteklo mnogo vremena, ako je i kašnje zavladao izmegju poluromanskih gragjana i slovjenskih žitelja izvan grada prijatniji saobraćaj: za povjest naših zemalja je bilo važno, upravo nesreća, da primorski gradovi nijesu više bili kao u rimsko doba predgragja i glavni gradovi čitave zemlje, nego da su bili od nje odijeljeni i podvrženi drugom kulturnom krugu i drugom političkom sistemu. Nekoć najvažnija strana jadranskog mora time je obamrla, baš ona strana, koja je od prirode nadarena najfinijim i najbogatijim organima za primanje i odsijevanje materijalnih i duševnih dobara, sa svojom krasnom obalom, bogatom izvrsnim lukama, sa sigurnim otocima, zaštićenim morskim putevima i sa vjetrovima, koji pravilno duhaju uz obalu i niz nju.

Nepogoda političkih prilika i nesretni tijek historičkih zgoda oteo je tako tim zemljama jedan dio prirodnih vrlina. Ne stoji ona protivna, koja se često danas čuje, da ih je nepogoda prirode proklela, te im je sudbina tako žalosna!

Nutrina zemlje. Za rimske vlade, koja je potrajala više od šest sto godina, polatinjeni su Iliri. Kako je spomenuto, misle učenjaci, da je to bilo vrlo rano. Svakako možemo na natpisima proslijediti još dugo tragove starog narodnog jezika a tih ima toliko u arnautskom, da su nova istraživanja iznijela, da je i to kći latinskog podrijetla.*)

Nadogjoše Slovjeni. Nije posve sigurno ustanovljeno, koja su to slovjenska plemena bila i kako su se u raznim stranama zemlje porazdijelila. Kasnije nalazimo u sjeverozapadu Hrvate, na jugu Srbe, a valjda možemo i predmnjijevati, da je tu bila i neka staro-slovjenska invazija. Svakako je tu bilo od onda, kako to bar možemo u tursko doba dokazati, velikih promjena. Nas ponajprije zanima pitanje: što se zbilo sa prijašnjim ilirskim žiteljstvom? Ako je već čudna, premda u rimskom carstvu svuda vidljiva pojava, da se potomci ratobornih Ilira, koji su Rimljanima zadavali toliko briga, dadoše bez opreke plijeniti, klati, protjerati i zarobiti, onda moramo još većim začugjenjem pitati, zašto su u nutrini zemlje sva rimska imena nestala? Ni Delminium, ni Domavia, ni Bistue ni Retinium nijesu sačuvali svoga imena. Samo rijeke: Colapis-Kupa, Oeneus-Una, Narenta (genet. od Naro, Narontis) i Drina imadu još stara imena. Osim primorskih gradova sačuvala je samo Siscia u Panoniji staro ime, a sam Sirmium promijenio je ime u Ecclesia S. Demitrii (Mitrovica), ali bar i dalje postoji.

O udesu jednoga dijela pražitelja daje nam pojava takozvanih Vlaha, koji se nalaze u nutarnjosti, neko svjetlo. Pitanje je o Vlasima ili Rumunjima i za naše krajeve važno. Megju Slovjenima živi kroz više vjekova žiteljstvo, koje govori latinski i koje je polagano poslovljeno To su Vlasi, koji se od XIII. vijeka zovu crnimi Vlasi, Moro-Vlachi, Morlasi; *Moroulachi hoc est nigri Latini* zove ih pop Dukljanski u XII. vijeku (Jir., Romanen, 35). Po spomenicima primorskih gradova nalažahu se svuda u krajini oko Kotora, u Hercegovini, u današnjoj Dalmaciji i daleko na sjeveru u staroj zemlji Japoda, gdje se još danas burni morski put izmegju Paga i Velebita zove Canale di Morlacca.

*) Pisac je tu jamačno loše upućen, jer o tako tijesnom srodstvu izmegju latinskog i arnautskog jezika ne može biti govora, a po gotovo ne može se arnautski jezik nazvati „Tochtersprache" latinskoga već s toga ne, što je taj jezik stariji nego li latinski. Op. ur.

Njihova nam pojava namiče dva važna pitanja: kako su dugo sačuvali svoj latinski jezik i svoju latinsku narodnost? Na to možemo odgovoriti na osnovu izvjesnih vijesti. Mletački geograf Dominik Negri (Geographiae commentariorum libri XI. Basileae, 1557) veli: „*in Crouatia regio montana, que Turcorum crebris incursionibus deserta jacet* — čini se, da tu misli na Liku — stanuju *homines proceri corporis ac validi, venusti facie et qui latina licet corrupte inter loquendum non pauca proferunt vocabula, seque Romanos fuisse, ibique prioribus temporibus in coloniam deductos pertinaciter asserunt*".

Rumunji, koji su se u XV. ili XVI. vijeku u Istri naselili, došli su, bježeći ispred Turaka, iz Bosne. Čiči krasa bili su po svjedočanstvima XVII. vijeka dvojezični, govorili su slovjenski a osim toga jezikom „*la quale in molti vocaboli e simile ala latina*". Trogirski historik Lucić opet piše u XVII. vijeku, da Vlasi, koje Talijani Morlacima nazivlju, nijesu sačuvali ni traga rimskom jeziku.

Po dubrovačkim spomenicima živili su Vlasi ponajviše od stočarstva, bili su to putujući pastiri, a svoja naselja zvahu katunima. Njihova imena imadu često rumunjski oblik. Osim toga bavili su se i provozom robe u karvanima (*turmae*) na konjima, što nas navodi, da su se bavilj i gojenjem konja.

Drugo pitanje, na koje je teže odgovoriti, jest to, zašto su baš ostanci starog pražiteljstva postali putujući čobani, premda bi mogli, sudeći po sličnim slučajevima misliti, da su baš slovjenski doseljenici, koji su imali veliku stoku i gojili ovu, ostali neko vrijeme pomični, dočim su podjarmljeni žitelji morali kao uz grudu vezani kmetovi za svoje gospodare obragjivati njive. Tu je bilo baš obratno: slovjenskt doseljenici bili su težaci, starosjedioci putujući pastiri. Nije dovoljno da uklonimo tu dvojbu, isticati, da su Iliri prije i za rimskog doba bili pastiri. „Pastirima, koji su u rimsko doba zgotavljali *caseus Docleas* i *caseus dardanicus* nije putovanje bilo teško, jer su i onako običavali mijenjati svoj ljetni i zimski stan". (Jireček, Romanen, 34). Poznati istraživaoc slovjenske prehistorije Dr. Peisker iznio je hipotezu, da su Vlasi već u rimsko doba bili putujući pastiri te da su tugji, neilirski elemenat turkotatarskog podrijetla.

Još bi valjalo uvažiti i to pitanje, nijesu li mnogi od hercegovačko-dalmatinskih Vlaha doseljenici sa istoka? Time dolazimo do glasovitog pitanja o podrijetlu Rumunja i njihovih seoba, u koje ali ne ćemo dirati. Svakako nam valja ne samo istaknuti, da nerumunjski ili makedonski Vlasi i Pindus-Vlasi žive na istom tlu, koje u rimsko doba nije ležalo u području latinskog, nego u području grčkog jezika, pa i Arnauti većinom, jer oba Epira govorahu u rimsko doba grčki.

Lako je dakle pretpostaviti, da je baš pokrajina Dalmacija, koja je sigurno bila latinska a ipak tako malo tragova latinštine sačuvala, odstupila jedan dio svog ilirsko-romanskog žiteljstva južnijim krajevima. Možda su ih zato zamijenili Vlasi sa istoka, koji su se približili obali, a to bi nam tumačilo, kako im se jezik, koji ima rumunjski prizvuk, razlikuje od jezika latinskih gradova u Dalmaciji.

Bilo kako mu drago, jamačno je bilo mnogo Vlaha u kašnjem srednjem vijeku u našoj zemlji, a ti su od onda bez traga nestali, to jest, krv im se izmiješala sa slovjenskom. Neka nam je dozvoljena hipoteza, da baš toj natruhi valja pripisati, da je ona dala Crnogorcu, Hercegovcu, Bokezu i Ličaninu njihov reko bi mediteranski tipus, oštro rezano, usko lice s orlovim nosom, tamne oči i tamnu kosu. Postanku tako oštro odvojene, krasne pasmine jamačno je doprinijelo stroga ograni-

čenost parenja (Inzucht), primjerice u Crnogoraca, spojena ozbiljnom selekcijom u prilog ustrajnosti te umjereni, ćudoredno čisti život prirodni.*)

Ime je Vlah danas još u običaju; muslimani označivahu njime kršćane, osobito pravoslavne vjere, a tako i katolici. Kada je Omerpaša, poznati lički prebjeg, koji je prebjegao, da se otme vojničkoj austrijskoj službi te je postao serdarom turske vojske u krimskom ratu, 1851. lukavštinom uhvatio slavnog Alipašu Rizvanbegovića, koji je vladao Hercegovinom dvadeset godina kao kakov knez, te ga naopako svezana na magarici vodio kroz ulice u Mostaru, rekao mu je ovaj, da je, ma bio i sultanov serdar, ipak Vlah i da ostaje Vlah. U zadnjem vijeku mletačkog gospodstva, na kraju XVII. vijeka a na početku XVIII., zvali su se slovjenski seljaci i pastiri na kopnu Morlasima, a taj običaj nije ni danas prestao posve.

Na hrvatskoj krajini zvali su se seljaci i pastiri, koji su, bježeći ispred Turaka, amo tamo lutali, Vlasima; oni su se rado nastanjivali na kršćanskom tlu, ali su ipak bili nepouzdan elemenat. Oni su bili većinom pravoslavne vjere, a od njih potječu pravoslavni Srbi u nekadanjoj vojnoj krajini.

Sredovječna povjest i geografija. U toj se knjizi ne može ni sredovječna povjest Bosne i Hercegovine ni njihova historička geografija opširno obraditi. U povjesnom dijelu nam se valja zadovoljiti time, da ustanovimo samo glavne, geografski uzrokovane struje: dojam, koji je proizašao iz Ugarske, protivnu struju, kojom je Venecija pokušala da djeluje, te dojam, jugoistoka iz Maćedonije, koji je isprva od Srba a onda od Turaka proizašao. Suvislo historičko razlaganje nam je sa dva razloga zabranjeno: prvo, što je rani srednji vijek sve do XIII. nejednako i nedovoljno vrelima osvjetljen, a drugo, što politička povjest ovdje od XIII.—XVI. vijeka ima uvjek onaj isti sićušni značaj, koji u to doba svuda u Evropi nalazimo; velikih sila tu nema nego nebrojeno mnogo malih a svaka ima svoje posebne težnje; prilike javnoga prava, način oružanja i ratovanja dopuštahu, da se osobni i obiteljski interes stavi na prvo mjesto u javnome životu. Povjest južnoslovjenskih zemalja i jest puna beskrajnih ratova knezova i pretendenata te vezala izmegju sebe i sa svojim glavarom; savezi i grupiranje neprestance se mijenjaju; odlučnih odluka ima malo, jučer pobijegjeni danas je opet na visini, usporedo s bojevima idu uvjek pregovaranja i pisma, niko ne vjeruje drugome, a samo opća nesigurnost i propast zemalja i naroda su sigurni. Nije ni čudo, da je i tu sva velika raskoš vojništva, koja je uvijek samo sitnim svrhama služila, propala, kada je došla pred neprijatelja, koji je u svakome vidu ozbiljno mislio, koji je proslijegjivao veliku cilj bez nuzgrednih namjera i koji je uvagjao novu vjeru i novu vlast, a taj je neprijatelj bio Turčin. Radi takog značaja historije naših zemalja u XIV. i XV. vijeku valja nam odustati od toga, da prikažemo mijenu u vlasti u pojedinim županama, postajanje i propadanje teritorijalnih vlasti a osobito povećanje ili umanjivanje eponimne zemlje Bosne. To bi bilo nemoguće, ako nebi zalazili dublje u genealoške sitnice i u bojeve, koji su se bili radi osobnog slavohleplja. Valjati će nam se dakle i tu na polju pravog historičko-geografskog stanovišta ograničiti na to, da ustanovimo glavne crte i glavne struje.

U tome odsjeku povjesti ne možemo se kao ni u starome vijeku ograničiti na one predjele, koji su po karlovačkom miru, dakle na osnovu slučajnog ratnog

*) Tako i Lavelay, Balkan, I., 125.

uspjeha god. 1698. još 180 godina ostale turske te god. 1878. bile zaposjednute od austro-ugarske vojske, prem bi taj obseg imao biti mjerodavnim kod izbora gragje za ovu knjigu. Hrvatsku sa kasnijom vojnom Krajinom ne možemo ovdje ostaviti u kraj.

Sretnom jednom slučaju imamo zahvaliti opširnu vijest za „župnu" geografiju naših zemalja, a pod tim nam imenom valja razumijevati razdiobu zemlje u manje ili više naravne političko-geografske odsjeke stanovite stalnosti. To je spis bizantinskog cara Konstantina VII. Porfirogenita *„De administrando imperio"* od godine 949. po I. U poglavljima 29.—36.*) ima popis pokrajina, ako možemo taj naziv upotrebiti, glavnih tvrgja i nekih župa, t. j. podrazdjela krajeva, o kojima se tu radi. Ti podatci su čvrsti temelj za historičku geografiju južnoslovjenskih zemalja sve do turskog doba; njih popunjuju podatci popa Dukljanina, pisca iz XII. vijeka, kome je historička obrada većinom neuporabiva, ali mu geografski podatci vrijede, te listine, kojih od XII.—XV. vijeka ima prilično obilno**).

Pošav sa sjevera nalazimo u Konstantina ponajprije navedeno 11. župa same Hrvatske:

1) Chlebiana	Livno
2) Tzetzena,	Cetina
3) Emota	Imotski
4) Pleba,	nesigurno, možda Pliva kraj Jajca
5) Pesenta	nesigurno
6) Parathalassia	Primorje istočno od Spljeta do Cetine
7) Brebera,	Bribir kod Skradina
8) Nona	Nona
9) Tnena,	Knin
10) Sidraga	nepoznato, u trogirskoj biskupiji
11) Nina	nepoznato, u spljetskoj biskupiji.

Ovo jedanaest župa obuhvata čitavu srednju Dalmaciju od Velebita do ušća Neretve, bez njene okolice, a ide preko Livna daleko u današnju Bosnu. Dalje se veli: *ipsorum banus tenet Kribasam, Litzam et Gutzekam,* to jest Krbavu, Liku i Gacku, ili južni glavni dio visoke Hrvatske, potonju ličku i otočku krajinu. U toj najstarijoj Hrvatskoj navode se osim drugih dvojbenih mjesta i gradova slijedeći: Nona, Biograd na moru, sadašnja Zara vecchia, Skradin, Karin, Livno. Na jug siže ona do Zentine (Cetine), na sjever do Albunuma na granici istarskoj (pogl. 30).

Na obali tog hrvatskog predjela leže gradovi Romana: *Rausium* (Dubrovnik), *Aspalathum* (ad Spalatum), *Tetragurium* (de Tragurio, Trogir), *Diadora* (de Jadera, Zadar), te otoci *Arbe, Vecla* (Velja), *Opsara* (Osor), to jest Cres i Lošinj; „njihovi se stanovnici do danas (949.) zovu Rimljanima". Otoci pred Zadrom, osim Brgata, su nenastanjeni.

Potanje se onda opisuju krajevi, susjedni Hrvatima: zemlja Narentana, Zachlumia, Terbunia, Dioclea i Serblia.

*) Izdano u Bonnu, ponovno od Račkoga sa obilnim komentarom i latinskim prijevodom u Documenta historiae periodum antiquam illustrantia u Monum. Slav. Merid. VII. sv. 1877.

**) Jireček, Handelsstrassen, 19. Pridolazi još i historički zemljovid Hrvatske, 1:400000, obragjen na osnovu istog gradiva od Klaića i Jirouška te Dümmler: Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien u Sitzber. philos. Classe, sv, 20, 1856. te odnosni odsjeci u Klaićevoj Povjesti Bosne.

Zemlja *„Arentana“*, koji su još bili pogani (Pagani) ili nekršteni (Abaptistoi) a od Mlečana zvani Narentani, siže od Orontija (Neretve) do Zentine (Cetine). Imala je tri župe: *Rastotza* (Vrgorac), *Mocrum* (Makarska) i *Dalen* (Delminium-Duvno). I tu nam se opet namiče pitanje o Delminiju te se ne može nijekati, da u ovome poredanju valja opet prije pomisliti na Trilj nego li na Županjac. Rački (str. 414, opaska 49) upozoruje na Dalluntum-Stolac, ali taj je sigurno bio u zemlji Zahumljana. K području Narentana spadahu četiri velika otoka *Meleta* (Mljet), *Curcura* (Korčula), *Bartzum* (Brač) i *Pharum* (Hvar), sva vrlo lijepa i rodna; ali gradovi su pusti, ljudi žive u močvarama te goje tamo stoku, od koje žive. Gradova je tu bilo: *Mokro* — Makarska, *Berullia* — Vrulja, *Ostrog* — Zaostrog kod Makarske i *Lubinetza* — Gradac kod Brista.

Zachlumia ili *Hl'm*. Žitelji za vrijeme Konstantinovo su „Serbli“, zemlja im se zove po brdu *Chlumo*, žitelji *„Zachlumi“*, jer žive za tim Humom. Na tome brdu stoje dva grada *„Bona“* i *„Chlum“*. Nema sumnje da brdo i grad ležahu više vrela Bune kod današnjega Blagaja pod Mostarom, koji bijaše (t. j. Blagaj) glavni grad Hercegovine u srednjem vijeku. Drugi gradovi u Zahumlju bijahu: *Stagno* (Ston) na osnovci poluostrva Pelješca, od god. 1333. dubrovački, *Josle* — Ošlje nedaleko otale i *Dobriskik* — Dabar. Megju spomenutim županijama mogu se ustanoviti: *Papua* — Popovo polje, *Luka* izmegju Čapljine i Metkovića na dônjoj Neretvi, *Dobrava* — Dubrave izmegju Stôca i Mostara, napokon *Dabarpolje*. Kako se vidi, zaprema Zahumlje glavnu čest Hercegovine s obje strane Neretve. Iz kašnjih listina razabiremo, da se je protezalo do Nevesinja i Konjica. Vladar se ovih krajeva kašnje zvao *„dux Chulmorum“* (Jir. Handelsstr. 25).

Terbunia ili Travunja i *Canali* (Konavlje). I njihovi su žitelji Srbi, a njihovi knezovi pokoravaju se knezovima srpskim (Konst. pogl. 34). Gradovi u toj zemlji jesu: *Terbúnia* — Trebinje, *Hormum* — Vrm, *Rhisena* — Risanj. Iz dubrovačkih listina doznajemo, da je taj grad ležao baš na granici humskoj i trebinjskoj a tako i vrelo Rijeke (Ombla). Otale je pošla megja poprijeko Popovim poljem na sjever pa i kraj oko Rudina na istoku Bileći spadao je amo, a tamo negdje bila je valjda granica Srbije. Sutorina, Konavlje i Krivošije bili su takogjer dijelovi Travunje, ona je dakle širokom prugom segla do Kotorske Boke, koja je ali već pripadala Diokliji (Duklji) ili Zeti.

Duklja ili *Zeta* obuhvatala je današnju Crnu Goru i sjeverne dijelove Albanije, granica prema Travunji išla je od Kotora preko vrela Zete do vrela Pive. Ime postalo je po razvalinama stare Diokleje, koje leže kod današnje Podgorice.

Srbija X. vijeka osim svoga imena neima nikake sveze sa današnjom Srbijom, jer označuje samu staru Srbiju. Po Konstantinu ležala je izmegju Hrvatske i Bugarske; s prvom graničila je na sjeveru, s drugom na jugu. Obuhvatala je i kraj *Bosona*, ali gradovi, osim jedine *Salines* — Tuzla u današnjoj, a ne u tadanjoj Bosni su neizvjesni. Po drugim vrelima zaključuje Jireček (Handelsstr. 31), da je tadanja Srbija ležala u Novom Pazaru te da je obuhvatala Podrinje do Save. Prostor, što ga zapremaše srpska država mijenja se u kasnije vrijeme neprestance.

Bosna ili *„chorion Bosna“* spominje se prvi puta u Konstantina u 32. poglavlju. Sve se vijesti u tome slažu, da pod tim nazivom valja razumijevati područje istoimene rijeke i to samo njeno gornje korito, možda ne dalje nego do Vranduka. Bilo bi to dakle samo Sarajevsko polje, s jedne strane do obronaka Ro-

manije planine (Glasinca), s druge do sedla Ivana; dalje dolina Bosne sa Visokim pa do tijesna kod današnje postaje Lašve i napokon dolina Lepenice sa istočnim obroncima takozvanog Rudogorja i sa dolinom kod Kiseljaka, a valjda još i dolina Lašve sa Travnikom do podnožja Vlašić-planine. U tome obsegu pripadalo bi to ime geološkoj cjelini, naime velikom tercijarnom području u srednjoj Bosni, koje je uklopljeno megju paleozojsko gorje na zapadu, triadički kraj na istoku i jugu a djelomice i na sjeveru i koje opisuje elipsu, što se proteže pravcem od sjevero-zapada (Travnik) prema jugoistoku (Sarajevo). U tome prostoru obuhvata ali i župu *Berez* ili *Borač*, to jest kraj oko Vlasenice i Prače, dakle planinu Romaniju i Glasinac u daljem smislu sve do Drine, počam od Goražde pa do ušća Drinjače. Kao zapadnu granicu navodi isto vrelo *mons Pini* ili *mons Beiram.*

Jedno se čini da je tek prijevod drugoga (*pinus-bor*). Moglo bi se tu misliti na Borju planinu izmegju Vrbanje i Bosne ili na Borovu glavu kod Livna; potonja ali odbacuje predaleko na zapad. Mnogo ima hipoteza o obim gradovima, što ih Konstantin tu navodi, o *Kateri* i *Desnek-u.* Ne bi nas vodilo daleko, da se tu upuštamo, kao ni pitanje, da li se je Bosna u rimsko doba zvala *Basante,* jer se na Savi po Tabuli navodi štacija istog imena, 10 milja istočno od Bosne *)

O župi Borču se govorilo već gore. Na sjeveru graničili su njome *Soli, Salines* u Konstantina, današnja Tuzla sa svojim slanim vrelima. U XIII. se vijeku opet spominje kao samostalni kraj, ali 1324. se ban Stefan Kotromanić zove *„dux de la Sale"*; od tog doba ostaje uvjek spojena sa Bosnom. U glavnome obuhvatala je dolinu Spreče do Drine sa Zvornikom (?). Nesigurno je, je li sizala do Save.

Usora, spominje se prvi puta 1225. te je prozvana po rijeci, koja sa Borje-planine teče k Bosni te su tu bili slavni krajiški gradovi Tešanj, Doboj, Dobor i Srebrnik u Majevici-planini (ne valja zamijeniti sa Srebrnicom i starom Domavijom). Ako je Srebrnik pripadao Usori, onda se Soli nijesu mogli protezati do Bosne.

Dônji kraji se spominju prvi puta u listini Bele IV., 1244., uz Usoru i Soli, a sto godina poslije spominju se u naslovu bana bosanskoga, koji se zove banom *terrarum Usore, Salis, Dalmane, Craine, Rasse ac totius Chelm.* Jedna nas listina od god. 1406. uči, od kojih se prvobitno hrvatskih župa sastojala ta zemlja **).

Ona je obuhvatala kraj od Plive, gdje je koncem XIV. vijeka sagragjen tvrdi grad Jajce, onda sav kraj Vrbasa do Save sa Banjomlukom, tada Vrbaškim gradom, dolinu Vrbanje, Posanje sa Ključem i Sanskim Mostom do ušća u Unu. Može se dokazati, da je Vrbas do Banjeluke već od konca XIII. vijeka pripadao bosanskoj državi, ali da je ostali tek u XIV. vijeku pripojen. U potonje vrijeme, djelomice do danas, zvao se taj kraj Turskom Hrvatskom, koji je naziv ali obuhvatao predjele, koji nikada ne pripadahu kršćanskoj Bosni, već su pripojeni pašaluku bosanskom, kada se ovaj protegnuo na sjeverozapad, naime preko svega Pounja, Kulen-Vakufa, Bihaća i Kostajnice. To je u istinu „Turska Hrvatska".

Dvojbeno je, kada je takozvano *Skoplje*, rodna gornja dolina Vrbasova od gornjeg do Dônjeg Vakufa, pripala Bosni, ili je već od starine njoj pripadala.

Još su i *Zapadne strane ili Završje* u srednjem vijeku bili dio Bosne. Amo spadahu župe Glamoč, Livno i Duvno (zvano i Dumno i *regio Delmina* (!).

---

* Sax, Ueber die Entstehung des Namens Bosniens und den ursprünglichen Umfang des bosnischen Banates. (M. W. G. G. 1882., 429.).

**) Klaić, 29, i Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić, Zagreb, 1902.

To su prvobitno dijelovi hrvatske države. Glamoč se prvi puta spominje 1357. kao dio Bosne, Livno 1400., Duvno 1395. (Klaić, 31).

Podrinjem se zove zemlja oko gornje Drine i njenih pritočica Lima i Čehotine, ono ubuhvata južne kotare bosanske, Foču, Goraždu i Višegrad (?) te danas od austrougarske vojske posjednuti, najsjeverniji dio sandžaka Novog Pazara, Plevlje (onda Breznica) i Prijepolje na Limu. U blizini ovoga bila su dva od najuglednijih srpskih manastira, Banja i Mileševo sa grobom sv. Save. Kako je rečeno, bili su ti predjeli isprva srpski. Kralj Tvrtko I. pripojio ih je 1376. Bosni. Skoro ali potpali su humskom vojvodi, hercegu od sv. Save te su za sve turske vlade ostali spojeni sa Hercegovinom.

Prema odnošajima ovoga sistema župa, kojima su vladali posebni dinaste, ali je i tugji upliv imao tu veliki dojam, odigrava se povjest zemalja od onoga dana, kada se dogogjaji pomalo otimlju tami vremena, oskudna vijestima pa do osvojenja čitavog kraja po Turcima.

Nešto prije nego li o Bosni, znamo za Hrvatsku. Znamo iz bizantinskih vijesti, da su se daleko do u VIII. vijek carevi smatrali vrhovnim gospodarima slovjenskih plemena u provinciji Dalmaciji. Iz franačkih vrela znamo tačno, da su Hrvati za Karla Velikog sve do Cetine, dakle svi ukupni priznavali vrhovnost franačku; Pod konac IX. vijeka uspostavljena je bizantinska vrhovnost. Ova je potrajala po imenu, kako saznajemo iz spisa Konstantina Porfirogenita, i u desetom vijeku; u XI. vijeku uspjelo je narodnoj dinastiji osnovati hrvatsku kraljevinu, ali ovoj nije bilo sugjeno dugo opstajati. Po smrti zadnjega kralja Zvonimira (1089.) znao se je ugarski kralj Vladislav dovinuti Hrvatske, a našljednik mu Koloman bi 1102. u Biogradu na moru pomazan i vjenčan kraljem hrvatskim. Ovo je najvažniji i po pošljedicama najzamašniji momenat u povjesti južnih Slovjena za čitavog srednjeg vijeka. Naravi onoga vremena je prilično, da je snaga te vrhovnosti te njeno pravo značenje i mjera, u kojoj se je izražavala za raznih vladara i pod promjenom poliičkih prilika bila vrlo različita. Bilo je vremena, kada su veliki nosioci lena, banovi t t. d. skoro neodvisno živjeli, drugi put, kao za Ljudevita Velikog, vlada se vršila velikom moći i velikim uspjehom. Kao simptom može tu služiti odnošaj prema Mletcima. God. 1358. morali su ovi sve primorske gradove odstupiti Ljudevitu te se odreći svoga gospodstva u Dalmaciji; god. 1420., za ne baš slaboga Sigismunda, koga su ali zaokupili poslovi polovice Evrope, pošlo im je za rukom, prekupiti ih sviju od jednog protukralja.

Ne tako zamašno, ali ipak donekle duboko, zasjecala je zgodimice u povjesti naših zemalja fluktuacija moći srpske države te se osobito osjećala u južnom dijelu skupine naših zemalja.

Usred tih oprečnih utjecaja nastala je banovina *Bosna* te se vremenom razvila do primjerenog značenja. Pošto nam ne treba uvažiti starije, nepouzdane vijesti o bosanskim banovima, daje nam prvo svjetlo u bosanskim prilikama dodir sa Ugarskom, koji je uslijedio jedva jedan ljudski vijek kasnije nego li u Hrvatskoj. Bela II. slijepi zove se god. 1138. prvi puta kraljem *Rame* (Pauler: Wie kam Bosnien an Ungarn. W. M. II. 158). Rama je rječica, koja utječe u Neretvu tamo, gdje ona dosiže svoju sjevernozapadnu tačku. Ona izvire u krševitom vrelu na dnu Radušeplanine te prima u se vode malene zemlje Prozora, prostorom neznatne gorske župe, koja doduše leži u samom srcu Bosne i Hercegovine. Kroz cijeli srednji vijek nalazi

se Rama u ugarskim ali ne u bosanskim naslovima. Ugarski kraljevi su ga držali naslovom za posjed Bosne — o tome nema govora, — kralj Sigismund veli 1405.: *regnum nostrum Ramae seu Boznae* (Klaić 64.).

Rama bila je do onda dio srpske kneževine Primorja (Chluma) a u isto se vrijeme, 1137., veli u jednoj austrijskoj vijesti: *in convento Strigoniensi (rex Bela) filio suo Ladislao comuni regni consilio Bosnensem ducatum dedit.* To podjeljivanje bilo je samo formalno, jer je kraljević Vladislav bio još djetetom, a radi se tu jamačno o novo stečenoj ili uregjenoj zemlji, koju treba kraljevskoj kući osigurati. Nije nam ništa pobliže o tome postupku i o njegovim uzrozima poznato; jamačno je to jedan korak u nizu onih, kojim se je ugarska vlast u takozvanom jadranskom trokutu uvrježavala. Ali premda se u slijedećim decenijima u ratovima izmegju Ugarske i bizantinskog cara Emanuela na ugarskoj strani ban bosanski Borić znatno ističe, to je caru ipak pošlo za rukom, 1166., Ugarskoj oteti Bosnu i Hrvatsku i držati ih sve do svoje smrti 1180. Taj pobjednički napadaj Bizantinaca na Bosnu u ostalom je jedini u cijeloj povjesti bosanskoj do u tursko doba, koji je uslijedio sa jugoistoka.

Nastojanje ugarskih kraljeva, da uspostave prijašnje stanje ovisnosti, dobilo je pred konac XII. vijeka još taj osobiti značaj, da se baš onda nauka bogumilska ili patarenska u Bosni ne samo širila nego i u bana Kulina stekla priznanja, jer je on sam prešao tim „hereticima". Ugarski kraljevi u tijesnoj vezi sa papama i od ovih ponukani, imali su po nazorima onoga vremena važan razlog, da kao predstavnici pravovjerja ugju u Bosnu i da zemlju podjarme. Bošnjaci opet trudili su se, da se brane od te vrlo pogubne sveze vjerske i svjetske moći popuštanjem u vjerskim pitanjima. Često su se zato Bošnjaci kroz slijedećih 250 godina kod papa ispričavali radi svoje neukosti i radi svojih bludnja, primali su pokorno legate i obećavali, vratiti se u krilo crkve. U glavnome ali ostalo je sve pri starome, a kada su provalili Turci oko pole XV. vijeka, bilo je u Bosni još uvjek dosta Bogumila, dakako ne kao jedina konfesija nego uz Latine i Šimzatike. Kako se čvrsto papinska kurija nadala, da će Ugarska uništiti herezu te je to i iščekivala, značajno je osobito to, da je 1247. bosanska biskupija oduzeta dubrovačkoj nadbiskupiji i potčinjena nadbiskupiji u Kaloči.

Time je označena bitnost bosanske povjesti za dugo vremena . . . . . .

(Nedovršeno).

3. Osvojenje Bosne po Turcima.

S proljeća 1463. oružao se sultan Muhamed II. da osvoji Bosnu. Vojska se sakupi u Drinopolju te se krene preko Skoplja i Novog Pazara jugoistočnom cestom. Vojvoda podrinjski ne bijaše spreman na otpor te se predade. Na otpor naigjoše Turci istom pred drevnim kraljevskim gradom Bobovcem u brdima na desnoj strani Bosne kod Vareša. Navodno ušljed izdaje nekog bogumila zauzeše ga Turci za tri dana. Sad se predade i utvrgjeni grad Jajce, kralja Stefana Tomaševića zarobiše na bijegu u Ključu te ga prisiliše, da izda nalog zapovjednicima svojih tvrgjava, da se predadu Turcima. Tako pade, navodno, oko 70 utvrgjenih mjesta za malo dana u ruke neprijatelja, i tako ratovanjem od samo nekoliko sedmica osvojiše Turci oblasti gornje Bosne, Dônjih-Kraja i Usore (maj — juni 1463.).

Ipak se dogodila još jedna otunavala. S jeseni iste godine pojavi se kralj Matija u Bosni, da je natrag osvoji. On predobi opet Usoru i Dônje kraje, naročito i Jajce, koji se grad održa usprkos nove navale sultanove s proljeća 1464.*) Stanje, što se time stvorilo, potraja kakovih 60 godina. Bosna se raspade na dvije pole: sjeverozapadnu, ugarsku i jugoistočnu, tursku. Šta više: Matija imenova vojvodu sedmogradskog i bana mačvanskog Nikolu Iločkog novim bosanskim kraljem, a za Dônje-Kraje i Usoru po jednoga bana; od ovih banova stanovaše prvi u Jajcu, drugi u Srebrniku (kraj Tuzle).

Zadnji deceniji XV. stoljeća ispunjeni su neprestanim bojevima Ugarske sa Turcima. Ova ugarska Bosna pokazala se nedovoljnim bedemom Zapada, jer nikada prije toga nijesu turske čete tako često i tako daleko upadale u zapadne zemlje kao baš ovih godina. Tek 1503. dogje do ugovora izmegju kralja Ladislava Ugarskog i Turaka, po kojem je kraljevina Bosna sa Jajcem i Srebrnikom trebala da ostane Ugarskoj. Nu to je bilo samo po imenu, jer megju mjestima, što su bila dosugjena Turcima, ne samo da se nalažahu sve važnije tačke Hercegovine, kao: Imoski, Ljubuški, Mostar, Počitelj, Blagaj i t. d. nego i Kamengrad (kod Sanskog Mosta), Ključ, Livno, Vijenac, Travnik, Doboj i Maglaj, pa tako zapravo ne bijaše turska: samo pruga uz Vrbas od Banjeluke do Jajca te predjeli na Uni, to jest sjevero-zapadna čest Bosne i možda neka čest Usore. **)

Kada se u osobi Sulejmana I. Velikog pojavi vladar, koji sav svoj pogled upiraše na zapad, nije se moglo održati ni ono malo posjeda. Već 1521. padne Srebrnik, glavna tvrgja u Solima i Tešanj u Usori; iste godine pade i Biograd, koji je takogjer bio ključem Bosne, jer je vladao savskom linijom. U Ugarskoj upoznaše sada jasnije pogibelj, i kralj se Ljudevit II. obrati svom šurjaku nadvojvodi Ferdinandu za pomoć. Privolom ugarskih stališa smjesti Ferdinand njemačke čete u pogranične gradove, megju ovima i u Jajce.***) Ovaj grad pobjedonosno je izdržao turske navale 1521. i 1525.

Nu poslije bitke kod Muhača 1526., u kojoj pade kralj Ljudevit II., bila je zapečaćena i sudbina Bosne. Našljednik Ljudevitov, kralj Ferdinand, pokušao je doduše još jednom, da sa ostalom Hrvatskom održi i banovinu jajačku. Ban Petar Kegljević pokori mu se, i tako se 1527. prvi put sluči, da se jedan dio Bosne sjedinio sa austrijskim zemljama. Ali već 1528. pojave se Turci pod pašama srpskim i bosanskim pred Jajcem, koji pade poslije desetdnevnog opsijedanja.

Kako daleko su Turci prilikom tog odlučnoga sukoba megje svoje vlasti potisnuli, može se prosuditi tek iz kasnijih vijesti. Izrično se spominju samo Banjaluka te gradići u okolici Jajca, zatim Udbina, Lika i Krbava.****) Nu ne treba nikako sumnjati, da već tada nije Bosna sve do Save postala turskom tim manje, što je onih godina i područje s onu stranu Save (Slavonija) do ušća Une potpalo pod Tursku.

Sumnjiv ostaje jedino tijek megje na sjevorozapadu, u području Une. A baš je ovo najvažniji odsjek, jer se ovdje oblast Turske najvećma približavala Zapadu. Ta je udaljenost od onoga komada turske megje, što je najvećma bio po-

*) Katona, Historia critica regum Hungariae XIV. Anni 1463 & 1464.

**) Schimek „Polit. Geschichte Bosniens", str. 187. „po arhivalijama".

***) Drugi pišu, da je megja tekla dolinom Bosne kod Vranduka. Asboth, str. 4.

****) Istuanfi, „Histor. lib." IX., 149. Lika je najjužniji kraj nekadašnje vojne „granice" prama Dalmaciji.

tisnut prama sjeverozapadu, kako je to odregjeno bilo karlovačkim mirom, a kako je u istinu već više od 100 godina postojalo, do najbliže tačke kranjske megje iznosila jedva 33 kilometra. O postepenom pomicanju megjašnog tijeka obavljeno je malo istraživanja, a rezultat ćemo ovdje saopćiti. Pa i ako su mjesta, o kojima se ovdje radi, i koju spisi i ratna povjest toliko puta spominju, samo neznatni gorski zamci, a cijela okolica tek samo slabo težatno, brjegovito i kamenito tlo, to je ipak ta jedva dan hoda široka pruga preko 300 godina bila bedem kršćanstva protiv Turaka*)

Tečajem prvih četrdeset godina iza muhačke bitke, dakle nekako do turskog rata, štono je znamenitim postao opsadom Sigeta i smrću Sulejmana, održaše kršćani Unu od izvora joj do više Bihaća. Istom godine 1557. predobiše Turci nenadanom navalom Kostajnicu, koja leži na rodnom ostrvu Une. **) Nekada dvorac Johanita, sada povjerena brizi i zaštiti njemačkih vojnika pod zapovjedništvom Ferdinandovih generala, s pravom je ovo mjesto važilo kao ključ u Hrvatsku, a osobito zemlje izmegju Une i Kupe, koja je sada stajala otvorena turskom pustošenju, 1564., padoše važni gradovi na desnoj obali Une: Krupa i Novi. Prvi grad zauze jurišem bosanski paša Mustafa Sokolović nakon 26-dnevnog opsijedanja na očigled vojske, što je taborila na protivnoj obali Une, a imala zadaću, da gradu priteče u pomoć. ***)

Iz tih vremena nalaze se u arhivama za unutrašnju Austriju nekoliko opisa obranbenog sistema za ovu čest „granice", koja se kasnije označuje suhom megjom, za razliku od savske linije. ****)

Tude su postojale četiri kapetanije na granici: u Hrastovici, Bihaću, Ogulinu i Senju. Prvoj pripadahu gradovi Dušinan, Gradac, Zrinj, Gvozdanski, Blinja, Vinodol, Vojna, Gora i Mazin. Ova je opsizala predjel megju Kupskom ravnicom i Unom kod Petrinje i Siska na sjeveru, Glinom na zapadu, sadašnjom bosanskom megjom na jugu i Unom na istoku. Kapetanija bihaćka, koju tadašnji njemački izvori nazivaju obično „Wihitsch", imala je ove gradove: Ripač, Sokol, Izazić, Brekovica, Toplica, Ostrožac, Tržac, Drežnik, Stijenu, Cazin, Kristin, Gornju i Dônju Kladušu, Podzvizd, Peći, Hresno, Vranograč, Cetin, Sturlić i Blagaj. Time je uokviren tako zvani Unski kut a to je onaj dio bosanske oblasti, što i danas još siže preko Une, u opsegu, kako je uglavljen karlovačkim mirom, dakle je prelazio nešto malo današnju megju.

Treća kapetanija bila je Ogulin sa čardacima Modrušem, Dabrom, Jasenicom, Plaškim, Svet. Gjurgjem na moru, Tomaskevićem, Slunjom i Kremenom, — četvrta, Senjska, sa Otočcem, Brinjem, Vrljikom, Ledenicom, Trsatom i Sv. Vidom na Rijeci.

---

*) U pogledu obrane megje pogledaj A. v. Löbel: „Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593", Prager Studien, VI. 1899; Vaniček, „Geschichte der Militärgrenze".

**) Istuanfi, „Histor lib. XX", str. 380., „ex qua omnis inter Hunam et Colapim regio in extremum rerum omnium discrimen delapsa, et in eam, quae nunc apparet, vastitatem et solitudiem redacta est." (Pisano g. 1600.)

***) Istuanfi „Hist. lib". XXII, str. 453.

****) Jedan je opis, iz god. 1559., štampan u Vaničekovoj „Geschichte der Militärgrenze", I., str. 30., drugi, iz godine 1577., u „Acta histor. confinii militaris illustrantia", I., 25. i 26.. a treći u Gömörijevoj radnji „Türkennot und Grenzwesen in Ungarn und Croatien", 1885, 156; te opet jedan opis u Löbla, str. 21.

Ovaj obranbeni sistem usavršen je osnućem Karlovca godine 1578. po nadvojvodi Karlu Štajerskom. Iste godine preuzeše na saboru u Bruku na Muri zemlje Štajerska, Koruška i Kranjska troškove pogranične obrane i odobriše odmah za prvu godinu svotu od 548000 forinata, od koje je otpala polovica na Štajersku, druga polovica na ostale dvije zemlje.

A bilo je već skrajnje vrijeme energičnijem postupanju, jer je već 1575. ratovanje iznova otpočelo, usprkos miru od godine 1568. Ferhatbeg pobijedi zapovjednika granice Herberta pl. Auersperga na Radonji, blizu mjesta, gdje je kasnije osnovan Karlovac i osvoji 1576. do 1578. postepeno sve gradove Pounja.*) Godine 1580. bijaše već i kapetanija hrastovička toliko koliko izgubljena te 1583. napustiše austrijske čete grad. Već 1578. dobi — kako izvješćuje Hammer po austrijskim arhivama**) — Idrizaga nov sandžakat s onu stranu Une, koji, sudeći po navedenim mjestima, zapremaše veliku čest kapetanije bihaćke. Položaj postade još lošiji, kada 1591. bosanski vezir Hasanbeg opet prekrši mir te 1592., nakon kratkog opsijedanja, osvoji Bihać. Ovaj gubitak te podignuće jedne turske tvrgje — Petrinje na Kupi, — dva sata više Siska, a samo jedan jahački dan daleko od Zagreba, važi kao momenat daljneg napredovanja Turaka u ovom odsjeku niza teških napadaja. Pobjedom, što je izvojevaše ban hrvatski Erdödy i vogja Štajeraca Rupert pl. Eggenberg dne 22. juna 1593. kod Siska nad Hasanbegom, nastaje momenat preokreta.***) Još nekoliko godina ratovalo se ovdje promjenljivom srećom, nu konačno ipak održaše kršćani Sisak i Petrinju, a tako i zapadnu čest kapetanije hrastovičke do šume Šamarice ili do gornjeg Zrinja.†) Po nekom popisu gradova od godine 1624. (Starine XIV./173.), što pripadahu bosanskom veziratu, spadao je Turcima samo još Zrinj na lijevoj obali Une; hrvatska megja bila je na lijevoj obali Save potisnuta do Gradiške. Bihać pako, sa svojim cijelim područjem, ostade izgubljen; 1606., mirom, uglavljenim u Žitva-Toroku, priznato je to stanje trajnim.

Sada se je osnivao obranbeni sistem na tačkama, što su prije stajale tek u drugom redu, a te bijahu: Sisak, isti Karlovac, Ogulin, Slunj i Otočac: (Sravni Löbl., str. 136).

Po imenu vladao je mir kroz 58 godina, ali pogranični ratovi trajali su bez prestanka. To je nužno za ratničko vježbanje; samo neka se ne bije teškim topovima i neka nije općeg ustanka, i mir nije narušen, — rekao je još Sultan Sulejman godine 1537.††)

Daleko bi nas zavelo, kad bismo htjeli istraživati, kakova su se sve pomicanja megje dogagjala tih vremena dobitkom ili gubitkom pojedinih gradova u opustošenim megjašnjim krajevima. Suvislu nam sliku pruža neki do sada neštampani spisak od godine 1661.†††) o gradovima, što ih Turci posagradiše, kako se u originalu kaže: „in wehrenden frieden". Spisak poslaše carskom poslaniku Renigeru u

---

*) Istuanfi, str. 550. x 551. „Act. histor. confinii milit. illustrantia", I., br. 16.

**) Geschichte des Osman. Reiches, II., 458, Acta histor. conf., I., br. 83 — 85.

***) Predloge pukovnika Ferenberga, kako valja braniti Krajinu, vidi u Acta conf. mil., I., 41.

†) Hammer II. 583, Istuanfi, 604; Khevenhiller Annal. Ferdinand, T. IV. 1093; Acta confin mil. I. 127., 128. Erben: die Heranziehung des Deutschen Ordens zur Verteidigung der ungar. Grenze. Arhiv f. öst. Gesch. 8. sv. 1895.

††) Hammer, „Geschichte des Osmanischen Reiches; Schimek, 217.

†††) Haus-, Hof- & Staatsarchiv in Wien. Turcica 1661, Juli — September. Spis taj spominje Hieber u. „Archiv für österr. Geschichte", 85. svezak, str. 553.

Carigrad, da posluži kao materijal za pritužbu, kada se Turci uzeše tužiti zbog sagragjenja krajiške tvrgjave na ušću Mure u Dravu. Polag žitva-toročkog mira naime nije bilo dozvoljeno podizati novih utvrda. Ovih 38 gradova, što se spominju u spisku, svakako su svi bili stari, a Turci su ih tek popravili. Osobito ono nabrojanih 16 utvrda nijesu ništa drugo nego čardaci nekadanje Karlovačke granice, kojima se tada služiše Turci. Spisak glasi: *Schlösser an der Meer Gränicz: Szuinyar, Budack, Syroka Kulla, Grebenar, Novi, Vrebak, Rybnyk, Udbina, Pyzak, Podlapacye, Bunich, Marsyn, Prozorach, Forkasich. Carlstättische Gräniz: Dresnik, Tarsach, Sturlich, Izachych, Muttnicha, Chasyn, Brekovicha, Ostrozach, Stiena, Jezerzky, Velika Kladuza, Mala Kladuza, Posvysd, Vranograch, Tudorovo, Pechi, Pussim. Schlösser auf der banischen Seiten: Gvozdansky, Pedyan, Zsryn, Dubicha, Jesenovach, Nauzka, Subotizka, Vellika, Szobotizka.* Vidi se, da je granica za cijelo vrijeme ostala ona ista, kako smo je više gore opisali.

Istom velika turska vojna, koja otpoče opsijedanjem Beča, a koja se dovrši karlovačkim mirom, promijenila je granicu. Ali u prispodobi sa pograničnim promjenama po drugim krajevima, ovdje je napredak kršćana imao tek slaba uspjeha: ta baš na onome mjestu, gdje se turska vlast najvećma približivala austrijskim zemljama, ostade sve pri stanju od godine 1593.

Kako je karlovački mir, kao i svi prije i poslije njega, sklopljen sa stanovišta u onaj mah zatečenog posjeda, to nam ta okolnost dokazuje, da inače pobjedonosne kršćanske vojske upravo ovdje nijesu imale napretka. Baš nam je ta okolnost, više nego išta drugo, otkrila da je ta pruga poradi neplodnosti i udaljenosti od glavnih prometnih linija bila nepodesna za navalu. Osim toga bila je puna utvrda, tek po koji sat jedna od druge razmaknutih, koje su vladale nad svojom okolicom i činile nemogućom svaku neprijateljsku kretnju. Pa i nijesu bili mali napori, da se ovdje dogje do povoljnije megje. Već 1685. proputovaše Hrvati predjelom od Dubice do Bihaća i popališe neke utvrde, ali ih ne mogoše osvojiti. Takovih ratnih pohoda bilo je i slijedećih godina. Već 1688. navali ban Erdödy na Bihać, od kojega je grada konačno sve zavisilo, ali bez uspjeha. Pod vodstvom markgrofa od Badena dogjoše carske čete na domak Banjeluke i Broncanog Majdana; osvojiše Zvornik, Brod i Dubicu. Ozbiljno se pretresala i mogućnost osvojenja Bosne te markgrof namišljaše, da onamo prenese zimski stan svoje vojske.*) Nu nije se moglo održati ni ono osvojeno. Godine 1697. ponovo se pošlo protiv Bihaća sa 13000 momaka, a to je sila, koja se tada rijetko kada rabila u ovim predjelima. Opsada trajala je od 9. do 29. juna, uspjelo je i bedem provaliti, ali sama navala ne uspije, i kako se graničari ne htješe dalje biti, morade se napustiti opsijedanje.**) Time je ponovno bila odlučena sudbina ovih krajeva. Zaključkom mira dogje pod kršćansku vlast jedino ostatak nekadašnje hrastovičke kapetanije.

Dalje južnije bijahu austrijske čete sretnije. Već 1685. pregje ovdje Herberstein, general karlovačke krajine, na navalu te 1689. godine stalno zauzme područje senjske kapetanije. Megju visokim kosama Velebita i Plješivice protežu se nekoliko kraških polja, koja su opet rastavljena drugim znatnim gorskim kosama; to je kraj starih župa Like i Krbave. Ovdje je pošlo za rukom s nekoliko kratkih vojnih provala te

*) Schimek, str. 331.

**) „Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen", II. svezak, str. 73., sa originalnim ispravama str. 418. — 427.

zauzećem tvrgjavica stalno osvojiti zemlju. Biće da je bila rijetko naseljena,*) a po izagnanju Turaka kršćansko se je stanovništvo, sami pastiri, svakako rado predalo novoj vladavini. Već 1692. smatrao se taj predjel stalnim posjedom, a carska dvorska komora htjela ga je da proda grofu Adolfu Sinzendorfu za 80000 forinata.**)

Još više godina poslije karlovačkog mira, koji je sklopljen 26. januara 1699., vukli su se pregovori o smjeru granice. U mirovnom ugovoru ustanovilo se tek općenito, da momentani posjed treba da bude mjerodavan; ali ta je ustanova prouzrokovala u potankostima ogromnih neprilika. Carskim povjerenikom za ustanovljenje megje ovih krajeva bio je poznati bolonjski učenjak grof Marsigli. Rasprave su se i time oteščale, što su Mlečani za vrijeme rata zauzeli bili najjužniju čest Like, predjel zvonigradski na izvoru Zrmanje. Mlečani nijesu bili zadovoljni sa novom megjom i pošlo im je tečajem XVIII. stoljeća za rukom, da je na svoju korist veoma znatno isprave.***)

Istom 24. jula 1700. utanačen je pogranični sporazum.†) Ali i sada je jedna tačka ostala neriješena; o teritoriju Novoga Novog na lijevoj obali Une ne mogoše se stranke složiti. Preko puta tvrgjave Novi zaposjeli su cesarevci neki malen kraj, za koji Turci tvrgjahu, da spada Novom. Car je popustio tek godine 1702., — kako se priča — nagovaranjem Sir Williama Pageta, poglavito pak, potišten brigom španjolskog našljednog rata.††)

„Armistitium" karlovački bijaše sklopljen na 25, ali je trajao tek 15 godina. Gubitak Ugarske i Moreje duboko se dojmio Turaka; još je živio stari ponos, te se već 1724. odlučilo u Carigradu na novo ratovanje. Najprije se pošlo protiv Mletaka; kratkim ratom osvoje Turci Moreju (1715.). Car, oslobodjen smrću Ljudevita XIV. velike brige a osokoljen princom Eugenom Savojskim, obnovi sa republikom „sveti savez" od godine 1684. Princ Eugen izvojeva kod Petrovaradina i Biograda sjajne pobjede i osvoji tamiški Banat, znatan dio Srbije te Vlašku. Na bosanskoj krajini raspolagalo se u glavnome samo sa ustankom vojne krajine, pa se tako nije moglo ništa odlučna poduzeti. Pukovnik Petrasch, okretni brodski zapovjednik, učinio je doduše godine 1716. više uspjelih provala preko Save i osvojio savske utvrde. Nu, kada se godine poslije zauzeća Biograda mislilo o tome, da se zauzme šira pruga bosanske krajine, te se tako u oči predstojećeg zaključka mira nagje u posjedu i ono, što se htjelo polučiti, bilo je nužno, da se prije toga opsije-

*) Postoji vijest, da su Turci 1577. tamo naselili Vlahe, to jest težake zakupnike, koje su kršćanski osvojitelji htjeli da protjeraju. Acta conf. mil., I., 18.

**) Acta historiam confinii militaris illustrantia, ed. Lopašićeva, II. svezak, 263. Spisi, što su tu odštampani, pružaju neobično poučan materijal za povjest naseljenja i kulturnog stanja onih pograničnih područja. Iz njih proizlazi i megja tih novih tečevina. Sr. takogjer Patschovu „Die Lika in römischer Zeit" i ondje navedeni spis Jelićev o sandžaku ličkom; nadalje: Czörnig, Ethnographie, II, 174.

***) Pogodbom od 24. oktobra 1776. izmegju generalnog proveditura Giacoma Gradeniga i pukovnika ličke graničarske pukovnije grofa d' Aspremonta, potisnula se megja sa Zrmanje na povor Velebita (karte u c. i kr. ratnom arhivu). Već 1726. smatrahu se Mlečani gospodarima južnog obronka gorja, kako proizlazi iz pograničnih karata u ratnom arhivu. Mlečani se u svom postupku poslužiše kao razlogom pravom ispaše dalmatinskih Morlaka. Sravni takogjer: Bidermann, „Geschichte der österreichischen Gesammtstaatsidee, III., 238.

†) Štampan (s mnogo pogrešaka u mjesnim imenima u J. J. Mosera „Der Belgradische Friedensschluss." Jena, 1740.

††) Predajni zapisnik od 12. augusta 1703. u državnom arhivu. Garzoni, „Istoria della Rep. di-Venezia", I., 820.—823. Zinkeisen, „Geschichte des osman. Reiches in Europa", V., 225.

daju Zvornik i Novi, koje su tačke s Banjomlukom sačinjavale drugu nutarnju obrambenu liniju Bosne. Ali i jedno i drugo opsijedanje osta bez uspjeha; Petrasch morade s velikim gubicima da napusti opsijedanje Zvornika (4. oktobra 1717.), a krajišnike, koji su uzalud jurišali na Novi, na povratku potukoše Turci teško kod sv. Katarine, preko puta Doberlina na Uni (19. sept. 1717.).

Pa kada se dakle slijedeće godine sklopio požarevački mir — i to opet na osnovu zatečenog posjeda, — posjedovahu carevci od cijele Bosne samo pograničnu tvrgjavicu Furjan kod Bihaća, zatim turski Brod, Gradišku i Bjelinu. Opet se ustrojila povjerenstva, da tačno ustanove megju. Tekst mirovnog ugovora, članak III., dopuštao je različna tumačenja, — glasio je: „Pošto su carevi vojnici zaposjeli sve od rijeke Drine pa do rijeke Une i otvorena i zatvorena mjesta, gradove i palanke na obim obalama rijeke Save, imaju ti polag mirovne osnove i nadalje ostati u posjedu Njegovog rimskog carskog i kraljevskog Veličanstva, te dakle Njemu pripada i cijela rijeka Sava sa obalama".*) Turski megjašni povjerenik Kara Mustafa-beg htio je, da se to tako tumači, da se imaju odstupiti samo one tačke na desnoj obali Save, što su ih carevci u istinu zaposjeli; carski povjerenik — general Petrasch zahtijevaše i prugu zemljišta od ušća Drine do Brčke a u širini od jednog sata, — odavle, pa do ušća Bosne u širini od pol sata. Ovu prugu omegjiše slijedećih dana sa 68 pograničnih humaka.**) To je ona cesija sjeverne Bosne požarevačkim mirom, što se navodi u toliko knjiga sve do današnjega dana.

Ta cesija se ograničuje na prugu močvarnog zemljišta, široku 2—5 kilometra uz desnu obalu, a ustupljen je pod imenom Uskočke zemlje Graničarima na porabu; nije nikada imala ni političke, šta više niti vojničke važnosti, pa bi bilo vrijeme, da već jednom prestane ta stara bajka.

Osim toga ustupljeno je carevcima samo još Bjelina blizu ušća Drine, gdje je spram toga megja prama jugu dobila neku veću širinu u spodobi trokuta, zatim Novi (1703.), najzad Furjan.***)

Već poslije 20 godina otpoče ponovno rat. Sada se vrlo ozbiljno pokušavalo, da se Bosna opet osvoji (o čemu će biti prilike kasnije progovoriti), ali bez uspjeha. Ugovor biogradski nije sadržavao nikakovih ustanova u pogledu Bosne, premda se na austrijskoj strani ponudilo zemljište u Vlaškoj u zamjenu za prugu sa Bihaćem i Novim. †) U jednoj naknadnoj pogodbi od 2. marta 1741. opredijelilo se, da od ušća Drine u Savu i uz Unu do Novoga imaju važiti megje karlovačkog mira; to će reći, da se je napustila pruga na desnoj obali zajedno sa Bjelinom, o kojoj malo čas bijaše govora. To se je zvalo lahkoumljem, kakovog da je više puta bilo pri sklapanju toga ugovora; u samoj stvari pako Sava sama bila je bolja megja nego li paralelna crta, što je u tako neznatnoj odaljenosti tekla po suhom. Od Novoga

---

*) Po prijevodu u djelu „Feldzüge des Prinzen Eugen", II. serija, VIII. sv., strana 468. Takogjer štampan u Mosera, l. c. str. 25.

**) „Acta Pacis Possarovicensis, zusammengetragen von J. Schöttl, kais. Feld-Kriegs-Kanzellist", 3 folio-sveska u državnom arhivu. Originalna karta, koju je crtao inž. kapetan Heise, nalazi se u ratnom arhivu.

***) Acta Pacis Possarov., III. sveska, državni arhiv. Tijek megje kod Bjeline može se vidjeti na karti Srbije od godine 1718., koja je preštampana u „Mitteilungen des k. k. Kriegsarchivs, novo zd., III., 1889.

†) Hammer IV., 331.

na više, na suhoj megji, imale su važiti ustanove požarevačkog mira, koje se ovdje ali razlikuju od onih karlovačkoga mira jedino kod Furjana. O unskim ostrvima dugo se stranke ne mogahu složiti; istom ugovorom od 19. januara 1744. uregjeno je i to.*) Tada se za razmak od ušća Sane u Unu pa dolje do ušća Drine ustanovila današnja megja.

Za suhu megju uglavila se današnja linija mirom u Sistovu. Premda je u ratu 1788. učinjena uspješna provala u Bosnu, kojom dospješe u ruke carevih četa Novi i Dubica te sjeverozapadni kut zemlje, što megju njima leži, ostade ta činjenica ipak neuvažena prilikom sklapanja mira, jer sada već nije vladalo staro istočnjačko načelo, da svaki zadrži ono, što je mačem osvojio, nego novo, evropejsko, po kojemu neutralne velevlasti imaju pravo, da krnje pobjedičevu zaslugu. Car dakle ne samo što je morao opet napustiti osvojenu Srbiju, nego i Novi, a od svih napora, da se steče unski kut, preostao je jedino suvišak suhe megje, kojim je hrvatska vojna krajina došla do pruge zemljišta, ponajviše pusta i neplodna, u duljini od 120, u prosječnoj širini od 10 kilometara. Od starih pograničnih tvrgjavica povraćeni su Drežnik i Cetin; položaj pred Bihaćem vrlo se pogoršao, jer se megja potisnula s gorskog povora do jednoga od rubova bihačke ravnice.**) Kulen Vakuf izgubi takogjer važnost kao pogranična utvrda, a posjedom najgornjega kraja unske doline osta otvoren pristup u gorsku župu grahovsku; no prošla su bila vremena sitnih pograničnih okršaja baš kao i ozbiljnih ratovanja protiv Turaka, te se carevci sve do 1878. ne poslužiše svojim probicima. Šta više, seoba muslimana iz kotara cetinskog i naseljenje njihovo neposredno s onu stranu nove megje, dovelo je do mnogobrojnih povreda megje, pa i do prilično ozbiljnih bitaka u godini 1836.***).

Megja je prama Dalmaciji samo u malenoj, sjevernoj česti megje bila Bosna, dok je na jugu bila velikim dijelom Hercegovina. Još nam je manje, nego li o Bosni, poznato, kako je to zalegje malo po malo došlo u ruke Turaka, te kako su ovi svoju megju sve naprijed potiskivali.

Već godine 1448. bilo je zemljište uz Drinu, koje se takogjer smatralo Hercegovinom, u posjedu Turaka; u Foči vladaše nekakav sandžak-beg. Godine 1451. naziva se Stefan, koji je tri godine prije toga dobio od pape naslov herceški, hercegom sv. Save, slugom i vazalom „velikoga gospodara".

Po osvojenju Jajca i po smrti zadnjeg bosanskog kralja, krene Muhamed II. protiv Hercegovine, gdje naigje na bolji otpor. On morade zapustiti opsijedanje Blagaja te se vratiti, ali već godine 1465. popravi on, što je bio zanemario i od toga vremena bila je velika čest zemlje u rukama turskim. 1471. Turci su već u Konavljima kod Dubrovnika; iste godine pade i Počitelj, što ga branjahu Ugri, a godine 1482. Hercegnovi u Boci Kotorskoj. Sinovi pošljednjeg Hercega pobjegoše u Ugarsku, a onaj, što je ostao, umrije kao Ahmet paša Hercegović godine 1518.. pošto je četiri puta bio velikim vezirom, †) S Hercegovinom i Bosnom padoše i oni hrvatski predjeli pod Tursku, što se danas zovu Dalmacijom. I ovdje se je doduše

---

*) Po aktima u državnom arhivu u Beču.

**) „Nachtragskonvention vom 4. August 1791" (u državnom arhivu), te podrobno razlaganje o pograničnim promjenama u Vaničekovoj „Geschichte d. Mil.-Grenze", III., 58.

***) „Die Repressaliengefechte" . . . „Mitteilungen des Kriegsarchivs" . . .

†) Poparić, Hercezi svetoga Save, 50 godina povjesti hercegovačke. Progr. gimn. spljetske 1895. Engel, „Geschichte des ungar. Reiches", III., 426. i II., 566.

još držao jedan hrvatski ban, koji je stolovao u Klisu do vremena Sulejmanovih, no već 1500. opustošiše Turci svu zemlju i zadržaše od godine 1503. predio za Cetinom. Godine 1507. opsijedahu Turci vrlo žestoko Spljet. I ovdje nasta katastrofa, kada Sulejman zasjede na prijesto. Već 1522.—23. padoše ne samo Knin i Vrljika, već i mjesta i lizu morske obale, kao Skradin. Poslije vrlo žestokog opsijedanja predade se Klis 1537., i time presta ugarsko-hrvatsko gospodstvo u tim krajevima. U rukama kršćana bijahu samo još primorski gradovi, štono se za cara Sigismunda predadoše Mlečanima, u prvom redu Novigrad, Zadar, Šibenik, Trogir, Spljet, Omiš i Kotor te ostrva.

Jedva je vjerovati, kaka tijesna bijahu područja tih gradova. Tako se u ruševinama Soluna nalazila turska utvrda, dakle jedva sat daleko od Spljeta, a nijesu mnogo udaljenije ležali ni tvrdi čardaci od Zadra. Područje omiško opsizalo je 2 austr. jutra, to je kakovih 12.000 četvornih metara. Može se reći, da je tursko gospodstvo na svim tačkama dosizalo do mora. Samo su glavne luke bile izvan njihove moći, i stoga ne imagjahu Turci nikakvog ugleda na moru, usprkos svoje premoći na kopnu.

Dalmatinsko područje spadaše pod sandžak livanjski, koji se takogjer zvaše i kliškim, jer je sandžak-beg češće boravio u Klisu*). Ugovor mira sa Mlecima nekako je učvrstio to stanje. Godine 1570. otpoče rat, što ga Mlečani nazivaju ciparskim, a koji je čuven s bitke kod Lepanta; Turci napastovahu bezuspješno dalmatinske gradove, osobito Novigrad i Spljet, i već 1573. sklopio se mir, koji nije nimalo preinačio posjedovne prilike.

Godine 1596., kadno car žestoko ratovaše sa Turcima, dok su Mlečani s njima živjeli u miru, uslijedio je napadaj na Klis, udešen po carevim podanicima, senjskim Uskocima, pod vodstvom nekoga Spljećanina. I ovoga puta ne bi Klis osvojen, ma da je došao u pomoć graničarski zapovjednik Lenković. Za nas je zanimivo jedino to, da se tada nutrašnjost Dalmacije smatrala carevom**).

G. 1646. otpoče rat, koji je trajao 23 godine, a zove se kandijskim. Početak njegov bio je za Dalmaciju niz teških godina; od 21. augusta do 16. septembra 1647. opsijedao je Tekeli-paša bosanski Šibenik naporom svih sila; bio je to jedan izmegju velikih ratnih dogagjaja onoga vremena, koji je pobudio svjetsku pozornost; kršćani ostadoše pobjednici, i tako taj neuspjeh Turaka postade za Dalmaciju časom preobrata, kao za Ugarsku neuspješna opsada Beča. Mlečani osvojiše sada nekoliko tačaka u unutrašnjosti, megju kojima i Klis, Drniš i Knin, zatim sva mjesta uz primorje, pa je bilo već i provala u Hercegovinu. Mir Kandijski — za Dalmaciju sklopljen dne 24. oktobra 1671. u Solunu — nije ispunio očekivanja: većina osvojenih mjesta kao Drniš i Knin, pa i Skradin, dopade opet Turaka. Od važnijih mjesta osta samo Klis. Staro, već od XV. stoljeća podržavano područje zajedno sa prugom zemlje, što sada dopade Turaka, prozvaše Mlečani kasnije acquisto vecchio; površina mu se računala na 1371 četvornu milju***), od česa otpadaše 991 milja na ostrva, a samo 380 na kopno.

---

*) O tim prilikama naročito Bidermann „Die Bestandteile des heutigen Königreichs Dalmatien“ u „Statistische Monatschrift“ XI., 1885., str. 381. — Cattalinich „Storia della Dalmatia“, III. sv. — Engel „Geschichte des ungar. Reiches“, II.

**) Dokaz je tome takogjer: ponuda 14 morlačkih sela kod Trogira godine 1579., da se pokore caru; Lopašić „Acta conf. mil“, I., 46.

***) Petter „Dalmatien“, I., str. 3.

Već 1684. otpoče iznova rat, jer se republika složila sa carem Leopoldom i kraljem poljskim u „svetu ligu". U tom ratu, što ga Mlečani vogjahu sretno i energično, igrali su i Morlaci, kršćanski podanici Turaka, važnu ulogu; oni su već u prošlome ratu sudjelovali, a sada su bili upravo pokretni elemenat. I ovoga su puta prve godine bile bogate dogagjajima. Rat se vodio s promjenljivom srećom, ali najzad osvoji se Knin, Duare i Sinj, zatim, nakon uporne obrane, Kastelnovi i Risan u Boci Kotorskoj. Šta više, godine 1688. pade Čitluk (Gabela) u Hercegovini, gdje su već prije bili zaposjednuti Opuzen i Narin, zatim Klobuk i Trebinje u zalegju Kastelnovog. U karlovački mir ugjoše i Mleci. I ovdje je trebao zatečeni posjed da bude „fundamentum pacis". Ali u pogledu megjašne linije suglasje je bilo još teže, nego li u pogledu carske megje. Istom godine 1702. dogje do zaključnog ugovora, ali s vrlo manjkavim riješenjem. S tromegje kod Knina, na Bijelom Brdu ili Medvegjoj Glavici, povukao se pravac na Vrljiku, odatle na Sinj, Duare, Vrgorac i Gabelu, a svakomu od tih mjesta doznačeno je područje s promjerom od jednoga sata. Osim toga osta Mlečanima Kastelnovi. Prama Dubrovniku, koji je svojim malenim područjem predurao sva ta strahovita stoljeća, ustanovi se megja, koja i danas vrijedi. Dvije pruge zemljišta, prva kod Kleka, druga Sutorina, dijelile su vlast Mletačku od Dubrovačke*) Dalmacija bijaše dakle sada mletačkom u glavnome do Cetine, ali ne do povora Dinarskih alpa. Stečeno zemljište prozvaše Mlečani „Acquisto nuovo". Ono zapremaše 1839·5 četvornih milja. Megjašna linija zvala se po posredniku „linea Mocenigo" **).

Kada godine 1714. rat opet otpoče, bijaše Dalmacija tek sporedno ratno pozorište, na kojemu djelovahu poglavito pogranični kršćani. Istom poslije pobjednog održanja Krfa po Schulenburgu i pobjedâ princa Eugena mogahu Mlečani energičnije postupati. Oni progjoše svu dônju Hercegovinu do Kotora i osvojiše nekoliko pograničnih gradova. Požarevačkim mirom (1718.), koji se ovdje tek zakašnjeno proveo — 1726. — dobiše Mlečani svagdje današnju dalmatinsku megju prama Hercegovini, a izgubiše jedino Gabelu sa okolicom***).

Ovu tečevinu prozvaše „Acquisto nuovissimo", a računala se je na 558·6 četvornih milja. Tako izgubi kliško-livanjski sandžak najveću čest svoga posjeda.

Osobito važno je bilo to, što je došlo vodeno razvogje zaposjednućem Plavne i Strmice kod Knina, a njime i vrata Dalmacije, u ruke Mlečana.

Razdioba zemlje u tursko doba. Za čudo ima malo putopisnih djela iz vremena od XVI. do XIX. stoljeća, koja se bave našim zemljama.

Iz turskoga doba imamo dva vrlo zanimiva topografičko-statistička opisa iz turskih vrela. Stariji potiče iz nepoznate godine odmah iza 1624. godine, obradio ga je vješto po Turskim vrelima neki Talijan, dakle je mletačko-dalmatinskoga podrijetla. (Štampao ga F. Rački u Starinama zagrebačke akademije, XIV., 173., 1882.) Opseg djela iznosi u tome izdanju 17 štampanih stranica osmine, opisuje 131 grad i zamak

*) Glavni izvor za taj rat i za zaključak mira jeste: Garzoni, „Istoria della republica di Venezia in tempo della lega sacra", Mletci 1705. U pogledu linije Macenigove: l., str. 823.

**) Originalne karte u c. i kr. ratnom arhivu. Car je svoja prava na Dalmaciju ustupio Mlečanima: „Inter provincias ad regnum Hungariae jure avito spectantes et ab eodem vel olim dependentes solum in Dalmatia ea, quae armis Serenissimae Republicae a Turca recuperabuntur ejusdem dominio reunirentur et cedent." Ugovor od 21. marta 1684. Bidermann, „Ges. St. Idee", III. 235.

***) Karta 4681. u ratnom arhivu.

pašaluka bosanskog, i to: ukratko položaj, vrstu utvrde, broj kuća, broj za rat sposobnih ljudi, ponekad i daljine od nekih poznatih tačaka. Primjerice: Krup (Krupa) e citta murata di miglior qualitá delle tre positi lochi (Sazino, Busino, Ostrusach) e puo havere tra quelli dentro e fori case 100, homini da facione 200, tra diverse sue ville posono fare case 500, homini da fatti 600: vi e la fortezza con qualche pezzo di artilaria, periera alcuna, che la rendono forte. Age (aghe) diverse dentro nella cita... ili: Seraglio e citá murata con quatro torre piccole, altelaria mediocre, pezi 2, periere sono alcune poche; e da circuito poco maggiore di mezzo miglo, ma il borgo e sparso di fori, atorno sono case sette overo 8000, homini da fatti, 9000; aga et il dasdaro habitano soli dentro nel recinto. Lontan da Spalato giornate 6....

Brojevi potiču od turskog popisa, kako se to izričito primjećuje: „Godine 1600. preduzeo se opći popis sandžaka kliškog po nalogu Mustajbegovu, . . . godine 1624. odredi Mustajbeg ponovno poziv i brojenje". Ako i navodi o oboružanju i obrani ne potječu iz turskih vrela nego od mletačkih uhoda, pak nas se dojimlju, kao da su vrlo pouzdani te provedeni tačnom pažnjom, ne da se zanijekati, da je u tom slučaju „Serenissima" bila dobro poslužena. Pa i oni podaci, gdje se radi o istočnim i južnim krajevima zemlje, ne zaostaju mnogo za prvima u svestranosti. Sandžaci zvornički i bosanski nijesu tako podrobno obragjeni, kao što je Mlečanima bliže ležeća Hercegovina, Klis i Lika, ali je razlika ipak neznatna.

O zaključcima u pogledu napučenosti i drugih prilika progovorićemo na drugome mjestu, ovdje nas zanima naročito razdioba zemlje.

U prvoj stavci se kaže: Paša bosanski (od Bossine) potčinjen je, zajedno sa pašom od Agrije (Erlau?), Kaniže i Temišvara, budimskom veziru. Njegov pašaluk (bassalucho) dijeli se na sedam sandžaka: Hercegovinu, Klis (kod Spljeta), Liku, Bihać, Crnicu (Cerniche), Požegu i Zvornik. Iz navedenih u popisu zamaka, poredanih po sandžacima, može se po prilici ustanoviti njihov opseg, a na pojedinim mjestima, gdje rečena mjesta gusto leže, kao u Dalmaciji, može se opseg i sigurnije utvrditi. Hercegovina se proteže od Kastelnovog i Risna na Boci Kotorskoj na moru do blizu Spljeta, jer se još uračunavala i poljička pokrajina („provincia Poglica");*) naprotiv je Sasso, koji je još bliži Spljetu, već pripadao sandžaku kliškom. Odavle teče megja sjeveroistočno do na domak južne česti Livanjskog Polja (Buško Blato), uokviruje još Duvanjsko polje sa Županjcem i dotiče se Neretve kod Rame. Odavle tvori megju visoko gorje, što rastavlja vode bosanske od voda neretvanskih i gornje Drine. Spram toga pripada dakle Hercegovini cijelo izvorno područje Drine sa Jelečem, Foćom, Čajnicom, Goraždom, Plevljem, pa i Prijepoljem na Limu te s manastirom Mileševo; naprotiv Višegrad nije već hercegovački. Tih starih megja hercegovačkih sjeća se i danas narod u onim krajevima. Megja na drinskoj liniji bila je po svoj prilici ušće Lima, kako izvješćuje i Hörnes („Altert. der Hercegovina", 1., 497.).

Najbliži sandžak bio je kliški. Ime je dobio po poznatoj gorskoj tvrgjavici, što leži 9 kilometara više Spljeta, gdje se cesta za unutrašnjost zemlje dotiče ruba vispoljane. Otale je čaroban pogled na more i ostrva mu, na zaton i na blagoslovena polja Soluna. Nu sami Solun, jedva 1 sat daleko od Spljeta, bio je turskom tvrgja-

*) Poljica su bila seoska republika na strmenitoj obali izmegju Spljeta i Omiša, koja je svoju samovladu sačuvala sve do francuskog doba.

vicom, a tako isto i Kamen, što leži 6 kilometara istočnije. Sandžak kliški opsizao je unutrašnju Dalmaciju, sjeverozapadnim smjerom do Krke s Drnišem, Vrljikom i Sinjem, a zatim cijeli krševiti predjel Bosne sa Livnom i Glamočem sve do Rame, Vrbasa i Plive, pošto su Prozor, Prusac i Jezero na Plivi spadali još u ovaj kraj. Sjeverno bijaše doduše megjom šumski predjel Crnagora ili Karadag, premda se time, što se nabrajaju Ostrovica, Bilaj i Boričevac na to upućuje, da je i područje gornje Une ubrajano u ovaj kotar. Ne može se reći, da je taj kliški sandžak imao prirodnih megja; u najmanju ruku ona se protezala daleko preko njih, jer uokvirenje u prirodnome smislu isključuje Skoplje na gornjem Vrbasu i Jezero na Plivi te Prozor. Da se je sandžakova vlast, kojoj bijaše sjedištem ponajviše Livno a ne Klis, protezala i na Skoplje, to doznajemo iz putopisa dvojice šibeničkih poslanika od godine 1574. (Starine, XIV., 191.)

Na sjeveru graničio je sandžakom kliškim sandžak l i č k i. Ovaj zapremaše sjevernu Dalmaciju, s onu stranu Krke sa Skradinom, Kninom, Benkovcem, Novigradom i Obrovcem, zatim pravu Liku i Krbavu sa Ribnikom, Udbinom, Gračacem i Perušićem, dakle sve do „morske megje“ od Senja do Otočca.

Zatim je slijedio sandžak B i h a ć, osnovan godine 1585.

On zapremaše kraj, što ga kasnije prozvaše unskim kutom, sa Cazinom i Bužimom, zatim još Krupu, te prošav prama istoku, Kamengrad u blizini Sanskog mosta.

Slijedeća dva kotara leže u današnjoj Hrvatskoj. Sandžak Cernički zapremao je samo tvrgjavice Cernik, Bijelu stijenu i „Sirce“ (valjda Sičice), sva tri u blizini Nove Gradiške. To je malena pruga na podnožju hrvatskog humovitog gorja, očito da štiti turski posjed pred opasnostima sa kršćanskog hrvatskog tla. Sandžak p o ž e š k i dosiže do Kapošvara, Broda i Gjakova, dakle je takogjer izvan megja bosanske oblasti.

Naprotiv se pod sandžakom z v o r n i č k i m razumijeva humovito zemljište tuzlansko (zvano Soli) zajedno sa Šapcem i Srebrnikom u planini Majevici te ravna Posavina.

Preostaje još sama „Bosna“ Ova čest zemlje, koja je očito stajala pod neposrednom vlašću paše, imagjaše vrlo nepravilan oblik. Taj se sandžak sterao od Višegrada na Drini te nešto južnije ležećeg Dobruna preko Sarajeva, Travnika, Jajca i Banjeluke do Gradiške, Jasenovca, Novoga i Kostajnice na Uni.

Jedva je za jedan čovječji vijek mlagje djelo autora Mustafe ben Abdulah H a d ž i C h a l f e, što ga je 1812. izdao Hammer-Purgstall, „Geographische Beschreibung von Rumili und Bosna“. Uzima se, da je autor umro nekako 1658. (Rački: Starine, XIV., 173. Hörnes, Altert. d. Herz., navodi godinu 1648.) Spis je svakako sastavljen poslije 1647., jer već spominje osvojenje Klisa po Mlečanima. Time je perioda, u kojoj je mogao nastati rečeni spis, svedena na najmanji broj godina.

Razlike u političkoj razdiobi zemlje nijesu neznatne. Beglerbegluk bosanski ima ove sandžake: Bosna, Hersek, Klis, Zvornik, Krk, Požega, Robissa i Rahovidža. Prvih pet otpadaju na Bosnu i Dalmaciju, zadnja tri na Hrvatsku. Opseg H e r c e g o v i n e isti je, kao što ga navodi onaj mletački topograf, samo što se k njoj ubrajaju još i ostrva Brač i Hvar; isto je tako i k l i š k i sandžak istoga opsega, izuzevši Skradin, koji je Hadži Chalfa dodijelio Lici. Sandžak se l i č k i Mlečanina naziva ovdje K r č k i m, sandžak bosanski je iščeznuo, a njegove se tvrgjavice pribrajaju k Bosni. Z v o r n i č k i sandžak ostaje nepromijenjen.

Hadži Chalfa ne iznosi mnogo statističkih podataka, ali za to dosta vjerodostojnih, te vijesti o rijekama i gorama. Vrijedno bi bilo Hammerovo izdanje zamijeniti boljim.

Prama ovim vijestima iz turskih, ali zapadu nepoznatih izvora, vrlo su mršave vijesti, kojima raspolažu inače vrlo govorljivi topografi XVI. i XVII. stoljeća. U kosmografiji münsterskoj (izdanje od godine 1544.) zaprema geografsko poglavlje o Bosni tek 7 redaka; spominje se: Jajce, „jaka utvrda, megju dvjema vodama", zatim Schwonic (Zvornik?) i Vrhbosna „o kojoj se priča, da je danas glavnim gradom, a nema zidina; stere se sredinom vode Miljacke" Pa i više od 100 godina mlagje djelo Martina Zeillera „Neue Beschreibung des Kgr. Ungarn", ne zna puno više da nam javlja; ono nam u istinu javlja još manje, jer premještava Vrhbosnu u Hercegovinu! Piscu (Zeilleru) služio je izvorom samo putopis „Wegreis" od god. 1532. sa svojim oskudnim vijestima; iz ovoga je crpio i svoj navod, da je zemlja gorovita i da obiluje velikim šumama.

Pa još pod konac XVIII. stoljeća izgledalo je u geografskim kompendijima isto tako loše, kao što i u tadašnjim kartama. U Joh. Christiana Engela: „Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer", Halle 1801. nalaze se (po običaju tadašnjeg vremena) kompilatorski sastavljeni izvaci iz tada najvećma raširenih geografskih priručnika, Fabrijevog, Büchingovog, zatim iz „Ugarskog magazina" i dr. Nikako se ne isplaćuje prodirati u tu zbrku imena, što su ih pisci hrgjavo čuli i još gore napisali. Tadašnje doba nije još bilo načisto u pitanju glavnih tačaka, a prvi putnici, kao Pouqueville i Boué imali su pravo, što nijesu vjerovali starijim knjigama i kartama, već svojim vlastitim putničkim iskustvima. Ali svakako su karte sve do pred kraj XV. stoljeća bile mnogo bolje i vrednije, nego li knjige, koje su, u najboljem slučaju, predstavljale tek opise karata.

4. Granice Bosne. (Oris).

Naravna granica Bosne prema zapadu, prema Jadranu jest bez sumnje more. Tomu ne treba dokaza: svaka država, svaki narod teži prema moru i imade neodoljivu potrebu, da dokuči ovu naravnu megju.

Ove prirodne prilike mogu da poremete samo vrlo moćne pomorske vlasti s velikom kulturom. Time su već Grci započeli na našoj morskoj obali; ali oni podigoše samo nekoliko postaja. Domaći živalj ostade gospodarom mora. No baš to ga zaplete u bojeve sa moćnim susjedom na drugoj strani Jardana, a u ovima i podleže. Provala nije moguća samo s morske strane sa pomorskim silama, nego i s kopnene strane, sa slojeva, gdje je zemlja najviše otvorena. Naravski da mora napadač zbilja posjedovati nizozemlje s te strane; ovaj rub posjedoše u istinu Rimljani dosta rano (Srijem), dok su se uklanjali pravoj nizini, koja im bijaše odveć prostrana i oskudna pozicijama.

Rimska perijoda bijaše jedina, u kojoj se je zemlja nahodila u svojim prirodnim granicama.

Doseljenjem Slovjena i održanjem Bizantinaca i Romana počinje, barem u zametku, današnja rascjepkanost. No opreka megju stanovnicima unutrašnjosti zemlje i primorcima izjednačuje se ipak sve više za stoljeća srednjega vijeka. Hrvatski kraljevi i feudna gospoda stoje u najtješnjem saobraćaju sa primorskim gradovima,

oni i sami osnivaju gdjekoje, a služe se njima i za svoju spoljašnju politiku. Da se iznutra za vlast natjecahu dvije ili tri vlasti (srv. ugarska, bos., srpska,) to valja manje uzeti u obzir.

Tek g. 1409., kada već Turci prijete, a domaća snaga radi unutrašnjih borba opada na minimum, domože se opet strani narodni i politički elemenat primorskih gradova te ih oslobagja na njihovu i svoju korist od propasti; — pri tome valja napose pribilježiti, da je Dubrovnik ostao samostalan!

Za pô stoljeća prestade turska moć bivati nepobjedivom, jer zapadnjaci pronagjoše vojničkih organizacija, koje su se mogle mjeriti sa turskima. Sada napreduju Mlečići pomoću kršćanskih podanika Turske, te se domogoše one naravne granice, koja od Knina do Neretve luči primorje od unutrašnjosti zemlje, mislimo Dinaru. Pri tom potalijančuju doseljivanjem primorske gradove, nadovezuju na stari, ušćuvani romanski život i jaču kulturu. Ali i slovjenski se život otugjuje uslijed opreke kršćanstva i islama, pa se kolje u stoljetnom bratskom vojevanju.

Sjeverozapad i sjever. Na početku slovjenskog doseljenja nema u tom smjeru granice. Slovjeni zauzeše svu zemlju i preko granica današnje Hrvatske. Jednu nam granicu označuje osnutak njemačke krajine u slovjenskom jezičnom području. Ostali sjeverozapad ostaje za sada hrvatski. Imade područja, gdje se bori sa srpskom vlasti, no ta su u unutrašnjosti; cijelo kasnije područje s obje strane granice je hrvatsko.

Sad uzeše Turci napredovati. Dokle li će prodrijeti? Sa nizinom, što je pred njom, izgubiće se i savska granica; sada je sve naprezanje usredotočeno na sjevero-zapad.

Ovdje se čini da tvore naravnu granicu Una, a počevši od Bihaća i Plješivica te daljne kose sve do tromegje.

No već se za rana prekoračila gornja Una a zaposjednuta su tri visoka polja megju prilično visokim, i ako ne zatvorenim kosama Like: Korenica, Krbava i Lika, ali ne Velebit.

Još se nije približila do morske obale, koja u ostalom nije osobito gostoljubiva, nego zadaje radi bure plovidbi velikih poteškoća.

U sjev.-zapadu proteže se od kranjskog Snježnika vapnenasta kosa kod Broda-Moravice 39, a kod Ogulina 34 km široka, koju samo u niskoj istočnoj poli probija Kupa. Na nju se naslanja kraška ploča, koja počinje kod Karlovca, a kroz nju protječu u dubokim kanjonima Dobra, Mrežnica i Korana. Suzuje se kod Drežnika — Tršca megju Malom Kapelom i humljem na Glini. Ovdje su provalna vrata iz Bihaća i Mutnika niz Koranu, jer tu nema megju Koranom i Unom nikakove naravne više granice. Ova vrata zatvara Slunj (O važnosti Slunja: R. Lopašić, Acta conf. militar. str. 49. *Derzeit* (*ist*) *Slun das ausserste gränizhauss und der Schlüssel dieser beiden lande Crabathen und Krain* [*1613*]). Putevi ne idu duž Korane, koja je dijelom močvarna, a dijelom teče kanjonom, nego preko kraške ploče.

Kapela je ali uvijek ostala dobrom granicom. Vojnička se gibanja zbivala uvijek istočno od nje. Slunj leži na jednome prelazu Korane, tamo, gdje se najviše zbližuju trijadičko humlje i Kapela. Prava se turska granica ali gotovo tačno podudara sa vodomegjom, koja dijeli pravilno razvogjeno humlje i krašku ploču (sa vrtačama [dulibama]). Kad je turska moć bila najrasprostranjenija, bilo je humlje zaposjednuto od prilike do Gline.

Tu jamačno nije odlučivalo gorje, nego je u prvom redu bilo odlučno držanje linije Koprivnica—Križevci [Varaždin - Zagreb]; Sisak—Karlovac stoji u drugom redu.

Gorski niz Nanos-Sniježnik-Kapela bijahu u istinu za jadranska područja izvrsna zaštita, jednako kako je donjokranjski kras štitio i ljubljansku kotlinu, a time Korušku i Dônju Štajersku.

Jedva se dade odrediti granica našega područja na jugoistoku, gdje je graničilo rumelijsko područje, kako se zvaše glavna masa evropske Turske. Stara Raška, kojoj pripadaše današnji novopazarski sandžak, tvorila je posebni pašaluk, koji je bio pod beglerbegom rumelijskim. Gdje su tekle granice ovoga prema Bosni, ne znamo, sigurno ne bijahu jednake današnjima, jer ove su novije. Godine 1718. podložen je sjeverni dio Novog Pazara bosanskom veziru, a južni, oko Prištine, ostade uz Rumeliju (Novibazar und Kossovo. Beč. Hölder 1892. str. 30). Ali već god. 1532. izvješćuje putopis grofa Lamberga [glasovita brošura, putopis carskih poklisara Leonarda pl. Nogarola i Josipa pl. Lambera sultanu Sulejmanu. Štampano u Gevay: Urkunden zur Geschichte des Verhältnisses zw. Oesterreich-Ungarn und d. Pforte im XVI. & XVII. Jahrhundert. Beč 1838. I. sv.], da je granica kraljevstva „Wossen" bila kod rijeke Ibra, dakle onkraj Novog Pozara.

Po Blauovoj karti Hercegovine iz g. 1861. pripadahu Hercegovini ne samo područje fočansko, goraždansko i čajničko, nego i Plevlje (Taslidža), Prijepolje i Kolašin; njima upravljaše Dervišpaša Čengić, koljenović hercegovački. God. 1878. bila je stara Raška sandžak, koji se pribrajaše bosanskome vilajetu, protezaše se sve do preko Mitrovice (Berlinski ugovor. čl. 25.: „Novopazarski sandžak, koji se proteže megju Srbijom i Crnom gorom jugoistočnim smjerom sve do onkraj Mitrovice)", dakle sigurno do stare ibarske granice kraljevstva „Wossen".

Današnja granica odgovora ovdje granici starih turskih kadiluka (kaza) čajničkog i višegradskog.

Južna se je granica Hercegovine u XIX. st. znatno stegnula uslijed postepenog širenja Crne Gore. Za čestih se ustanaka pridružiše susjedne kršćanske nahije Crnoj Gori, no ove prilike bijahu s prva obično samo prolazne. Za vremena mira življahu brgjani, kao gornji Vasojevići, Drobnjaci, Kuči često čitave godine gotovo neovisni s obje strane. Boué*) veli, da su se Drobnjaci, premda su se računali Crnoj gori, ipak vratili pod vlast paše hercegovačkog te da su begu u Gackom plaćali harač, jer im je zimi bilo teško općiti sa Crnom gorom. Ali nijedan turski vojnik nije smio da stupi na ovo tlo.**) 1858. pridružili su se opet Crnoj gori. Tek pokusi velevlasti, da dokrajče vječne bojeve, polučili su stalno ograničenje. Ustanak Banjana, Zubaca i Grahovljana bio je povodom, te je odstupljen kraj Grahova, koji leži sjeverno od Krivošija (Boke Kotorske, 1859). Granicu ustanovila je internacionalna komisija. ***) 1877. je vijeće poslanika u Carigradu predložilo, da se popravi granica crnogorska na putu od Trebinja do Bileka, a ta odgovora današnjoj, ali taj se predlog nije proveo. Činilo se, da će pobjeda Rusa u tadanjem ratu maloj državici na brdima Crne gore pribaviti nerazmjerno proširenje. Po preliminarnom ugovoru, koji je sklopljen na 3. marta 1878. u San Stefanu pred Carigradom izmegju Rusa i Turaka, imala je da ide granica od Bileka preko Gackog do sastava

*) Itineraires, II. 203.

**) Blau, Reisen, 576. (1869).

***) Zeitschr. f. Erdkunde, Berlin, N. F. XIII. 207).

Pive i Tare a onda niz Drinu do ušća Lima, do današnje granice. Time bi Crna gora dobila današnji bosanski kraj oko Čajniča i Foče te turski oko Plevlja i Prijepolja, a granica primakla bi se Sarajevu na dva dana hoda, a srpskoj granici na 4 km. *)

Berlinski je ugovor taj prirast smanjio, ali je Hercegovina opet izgubila veliki komad zemlje, koji se proteže u obliku trokuta izmegju Bileka, Nikšića i Gackog. Današnju zakonitu pograničnu liniju ustanovila je 1880. internacionalna komisija **); ona se u nekim tačkama razlikuje od ustanova članaka 26. berlinskog ugovora. U blizini vrela Trebišnjice teče u prilog monarhiji, ali je Crna gora zato dobila megjurječje izmegju Pive i Tare do njihova sastanka. ***)

5. Bosna kao bojište. (Skica).

Motto: „Arces jugis impositas opere et natura munitas, regionem minantibus in coelum scopulis asperam" (viderunt milites ungarici Bosniam invadentes). Bonfinius.

Karakter zemlje — ne kao pohodne zemlje, već kao tvrgje — pokazuje nam se u njegovoj ratnoj povjesti.

Odakle je uzslijedila seoba Slovjena? Jamačno sa sjevera, a možda i sa jugoistoka.

U srednjem je vijeku veliki pokret sa velikim ciljevima i sredstvima uopće nemoguć. Tu se bore pomanje sile. Središnji kraj, prava Bosna, napokon, kako se opažava, prevladava.

Provale sa sjevera (vojne Sigismundove) proizvagjaju neki dojam. Sjeverozapadni i zapadni dio imadu svoju osebnu sudbinu.

Pitamo se: Koja je bila glavna sveza u srednjem vijeku izmegju Hrvatske i Dalmacije (Bihać—Knin)? Jamačno ne preko Grahova — Trubara nego preko Srba, Popine, Zvonigrada; o tome nema dvojbe.

Ozbiljnih pokušaja, da se vojničkim sredstvima sa mora provali u nutrinu, u srednjem vijeku u opće nije bilo. (Po sebi je jasno, da je ofenziva preko Ivana bilo amo ili tamo skopčana s velikim poteškoćama. Samo iznimno je moguće i u osobitim prilikama: Omerpašina vojna u Hercegovinu 1850.; juriš vojvode Vilima Würtemberga na Livno u septembru 1878., a tom je zgodom odio, koji je sa mora preko Prologa operirao, imao samo nuzgrednu ulogu).

Sve ove kretnje bile su ali moguće samo četama, koje su mogle svladati svaki obzir, dakle bez kola i bez cesta za pojačanje: gorska brigada.

Tursko je osvajanje uslijedilo djelomice polagano time, da su zaposjednute pokrajinske zemlje. Putevi amo idu iz Sandžaka: Iz Novog Pazara u Sjenicu, Priboj, Višegrad, Rogaticu, Glasinac, Sarajevo, — ili iz Plevalja u Čajnicu, Goražde, Praču, Sarajevo; za Hercegovinu možda još iz Plevalja u Jezero, Gacko (Nikšić — Trebinje).

Čini se, da je to bila ponajviše invazija i proširivanje u pojedinome; od godine do godine razaraju se novi gradovi, narod se proganja, ubija, zarobljuje, novi se onda gradovi utemeljuju a zemlja napučuje.

Većih je vojna samo jedna poznata: sultana Mehmeda II. 1463. na Jajce. On ide iz Sandžaka preko Sarajeva niz Bosnu u Bobovac, a otale današnjim putem u Travnik te preko Karaule gore u Jajce, glavni grad Bosne.

Za turskog doba je Bosna isprva pretežno ishodištem kretnja, a tek od 1685. počevši, objekt, na koji se navaljuje. Pošto na istoku i jugu graniči prijateljskom zemljom, ne važi nam ta granica pa ni sjeverna za pravo ne, jer je od 1530. do 1687. kraj na lijevoj obali Save do utoka Kupe turski. Na jugozapadu, na dalma-

*) Po prijaznim vijestima tadanjeg c. i kr. komisara potpukovnika W. pl. Sauerwalda.

**) Schultes, Geschichtskalender, XIX 117 i 461.

***) Originalne karte u ratnom arhivu.

tinskoj strani drže se ma i jadno primorski gradovi*): ostaje dakle samo sjeverozapadna granica u dodiru sa neprijateljskom zemljom.

To je ali bio gorski zakutak, sa koga je bilo doduše moguće postati vrlo neugodnim i opasnim, gdje se je moglo i misliti na polagano širenje, ali otale nije bilo moguće pokrenuti veliku, odlučnu akciju.

Za položaj je Bosne vrlo značajno, da velike vojne na Ugarsku ne kreću njome, nego uvijek preko Srbije. Što se diže domaće vojske u zemlji, ide većinom preko Šapca u Biograd, ali nijedna od većih ili manjih turskih vojska ne dolazi u Bosnu, ni za onih vojna, koje onda kreću na ugarsko-štajersku granicu ili na Beč, kao 1529., 1532 (opsijedanje Kisega), 1566. (Siget), 1664. (Sv. Gothard)**).

Pošto se odnošaji okrenuše, idu sve ofenzivne provale protiv Turske preko Biograda i kroz Srbiju uz Moravu (1687./88., 1717. pa i 1737. kada su Biograd i donja dolina Morave bili bazom operacija; tako i 1790.)

Bosna osta i sada samo nuzgredno ratno bojište, premda je njeno osvojenje, koje je za Austriju bilo tako poželjno, ponovno bilo na programu. Ne uvaživ ponudu od god. 1595., da se zemlja podigne i preda, koja je ostala bez ozbiljnih pošljedica, prvi je puta 1688. odlučeno, Bosnu opet osvojiti. Te se godine krene markgrof Badenski Ludwig uz potporu Krajišnika pod Erdödom na Bosnu, a glavna vojska pod izbornim knezom bavarskim opsijedaše i osvajaše Biograd. U prvoj je vojni uspjelo, te su Turci kod Dervente odlučno poraženi, a osvojenjem nekolicine gradova i utvrda, osobito pred Zvornikom, zagospodovati ravnom Posavinom. Do provale u nutrinu nije došlo, prem je, kako se javlja, general Piccolomini dvoru predložio za to osnovu: zemlja da je gorska, ali da ima cesta za napredovanje kolije i teških topova, pa bile ceste i u hrgjavom stanju; u čitavoj zemlji da nema ni jedne znatne tvrgjave, a sam glavni grad Sarajevo da nema bedemova, jer su i same pogranične utvrde slabo utvrgjene. Izdan bi nalog, da vojska prezimi u zemlji, ali već slijedeće godine pregje vrhovni zapovjednik vojske na srpsko bojište. Pošto je tu, usprkos malobrojnoj vojsci, uspjeh bio nenadano velik, pokazala se od jednoć mogućnost, pristupiti Bosni sa druge strane. Za malo nedjelja osvoji general Piccolomini svu Rašku (Staru Srbiju) od Uščupa do Novog Pazara, a time se čini da je bila opravdana misao, pokušati, da se združi s Mlečanima i da se tako navali na Bosnu sa sviju strana. Ali tadanja sredstva nijesu bila dovoljna za tako velika poduzeća. Već slijedeće godine 1690. bi ne samo Raška nego i Srbija sa Biogradom izgubljena a moralo se biti zadovoljnim nakon teških, odlučnih bitaka (Slankamen 1691. i Zenta 1697.), održati Ugarsku.

Tik pred zaključkom mira se zbila u oktobru 1697. najčudnovatija epizoda u ratnoj povjesti Bosne, provala principa Eugena u Sarajevo. Pošto je princip 11. septembra tursku vojsku, vogjenu glavom od sultana Mustafe II. kod Zente porazio i uništio i pošto mu nije dostajalo ni hrane ni džebane, nije mogao da istu jesen

*) Zašto nijesu Turci silom svladali dalmatinske gradove? Razmotriv to apsolutno, bilo im je to po njihovoj snazi moguće. Vidi se, da duljinom periferije i zadaci tako rastu brojem, da ni tako ratoborna država, kao Sulejmanova ne mogaše nego samo na nekim glavnim linijama sa okupljenom snagom države djelovati, te da je morala prepustiti lokalnim silama, da na nuzgrednom bojištu preuzmu boj i proširivanje. Tako nailazi moć u prostoru svoju granicu.

**) „Gorska zemlja kao Bosna i Hercegovina bez komunikacija je nepodesna za ofenzivu". Tako piše vojvoda Vilim Würtemberg, prvi austro-ugarski poglavar u Bosni 1878. 81. Teuber, Herzog W. v W. str. 292.

podsijeda onu tursku glavnu utvrdu — Temišvar —, do koje bi pred samim mirom moralo s političkih i vojničkih razloga caru veoma da je stalo. „Pošto sam ali htio s generalima da dalje promišljavam", piše princip caru na 5. oktobra „nebi li se ipak pred kraj vojne štogod pokušalo" naložio je zapovjedniku Krajine u Brodu, da mu dogje, propitao se je u njega, kake je naravi zemlja Bosna i, kada je dočuo, da tamo ima malo (vojske) odlučio je „cum consilio generaliteta odmah krenuti onamo" *). Ta provala u istinu je provedena. 11. oktobra pregje princip sa 4000 konjanika, 2500 pješaka, 14 topova i oko 2000 krajišnika kod Broda Savu te krene istim smjerom, kojim ide danas glavna bosanska željeznica za 12 dana do Sarajeva. Otvoreni, od žitelja ostavljeni grad bi 24. oktobra oplijenjen i sažgan; a kastel, koji je onda bio mnogo manji nego danas te imao, kako se veli, 150 ljudi posade, nije ni jurišao. Već 25. krenu carska vojska istim putem natrag i pregje na 5. novembra Savu. Na dolasku osvojeni su kapitulacijom gradovi Doboj i Maglaj, Žepče i Vranduk jurišem; na povratku bio je Tešanj bez uspjeha topovima **). Množina kršćana, kojoj broj nije tačno označen, išla je za njegovom vojskom na carsko tlo. Ta provala, kojoj za turskih vojna nema premca, osta, kako se po sebi razumije, bez uspjeha. Ako se uzme u obzir množina i junaštvo bosanske domaće vojske, koja se toliko puta iskazala, bilo je to poduzeće za pravo vrlo opasno. Iste 1679. godine nije ni osvojenje Bihaća uspjelo, premda se diglo za to 13000 vojske. 20 godina poslije 1717., ne uspješe ni dvije opsade (Zvornika i Novoga), premda su poduzete velikom skrbi, a gubici kršćanske vojske bili su veliki. 40 godina poslije, 1737., porazila je domaća bosanska vojska dva carska odjela, jedan od 4000, drugi od 16000 ljudi. God. 1788. trebao je Laudon čitavo ljeto, da osvoji dvije malešne krajiške utvrde (Novi i Dubicu), a još 90 godina iza toga, 1878., kako je poznato, nije za napredovanje kora od 40000 ljudi na istome putu u Sarajevo falilo ozbiljnih poteškoća i kritičkih momenata, premda tu nije bilo kao prije 180 godina dobro uregjene domaće vojske i sistematske obrane, nego neurednih četa, što ih je netom niknuli narodni pokret digao na noge.

Valja nam predmnjijevati da su osobito dva momenta očuvala principa od nevolje: prvo bitka kod Zente, u kojoj je bosanski paša zaglavio ***) a s njime i dobar dio bosanske vojske i drugo, velika tajnovitost i neobična brzina, kojom je proveo tu vojnu. Oboje je bilo isključivo zasluga Eugenova, a ako on piše: „la confusion est terrible parmi les Turcs et pour peu qu' il eut dispositions faites tout le royaume se pourrait occuper et garder †), valja nam ipak dvojiti, da bi bilo moguće, na takav način polučiti trajan uspjeh. Ako se hoće djelovati većom silom, treba mnogo više vremena, a time bi bilo i neprijatelju moguće okupiti se.

Zanimivo je, da je Eugen, prem je izvan zemlje bila poznaja njena slabo raširena, ipak odabrao jedini pravi put u njeno srce.

1737. bila je u početku rata opet namjera, osvojiti Bosnu. Na isti dan imala su četiri odjela preći granicu. Pukovnik Raunach sa 4000 momaka, većinom grani-

---

*) Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, izdano od c. i k. ratnog arhiva II. sv. u suplem. str. 82.

**) Feldzüge, str. 177 i d. i supl. str. 85, gdje je glavni dokumenat Eugenov „Journal de marche en Bosnie" po originalu odštampan.

***) Feldzüge l. c. str. 154.

†) Journal, l. c. 92.

čara pogje iz Like na Ostrovicu kod Kulen-Vakufa, Esterhazy provali takogjer sa krajišnicima u Pounje, herceg Hildburghausen krenu sa glavnom silom (16000) na Banjuluku, tek dva dana hoda od Save udaljenu, pukovnik Valvasor navali na palanku Lješnicu kod Zvornika, a pukovnik Lentulus napokon krenu iz tada austrijske Srbije u Novi Pazar.*)

Vidi se, da se kušalo navaliti na Bosnu sa sviju strana. Po tadanjem načinu ratovanja krenuše na glavne trvgjave; to je bilo sasma podesno, jer nije bilo moguće, doći do odlučna uspjeha time, da se vojnom progje kroz neprijateljski kraj, kako je to pokazala već Eugenova vojna. Onda još nije bilo moguće, kao za Napoleona, u srcu neprijateljeve zemlje biti odlučnih bitaka i tako, bez poraza neprijateljskih tvrgjava, polučiti povoljan zaključak mira. Tko je htio da ima Bosnu, taj ju je morao pojedince osvojiti.

Zanimivo je vidjeti, kako je vezir Ali-paša, mudar i iskusan vogja, upotrebio konfiguraciju zemlje pri svojem rasporedu. Sijelo bosanskih vezira bilo je onda Travnik, mjesto, koje je bilo povoljno za koncentraciju vojske. Tamo sazva ustanak zemlje, čim se pokazalo, da je vjerovatnost rata porasla. Značajno je megjutim, da nije postupao po zapovjedi carigradskoj, nego na svoju ruku. Kada je čuo, da se poveće „njemačke" čete kupe, posla poslanstvo vrhovnom zapovjedniku, a kada je dobio nepovoljan odgovor, spremi se na rat. Najprije stiže vijest, da je Raunach navalio na Ostrovicu. Odmah posla Ali-paša 5000 vojske onamo od ljudi, što se okupiše u polju travničkom te naredi, da i vojska iz Novoga, Bihaća i okolice ode na novo zborno polje, na polje Bilajsko, to jest na veliku ravnicu Petrovačku. Tamo se sastaše oba odjela vojske, navale na pukovnika Raunacha te ga potuku. Po Omer-efendiji Ostrovica je od Travnika 33 sata udaljena, od prilike 150 kilometra hoda. Pošto je Raunach na 12. jula prešao granicu, a na 22. se bila odlučna bitka, to su Turci to vrijeme dobro upotrijebili; put je loš, a vodi preko šest razvogja.

Već je bio Ali-paša sa glavnom vojskom krenuo, a na Karauli gori mu stiže vijest o pobjedi. Sada je mogao svu svoju pozornost svratiti glavnom koru austrijskom, koji je tek sada, 23., stigao pred Banjuluku. Uspjelo mu je, da pojača posadu a ova se upustila sa dolazećim neprijateljem u bitku, koja ga je stojala velikih žrtava. Zatim prizva Ali-paša vojsku, što ju je bio slao da pomogne Ostrovici k sebi, te joj pogje do Podrašnice u susret. I tu se, dva mala hoda daleko od Banjeluke, utabori da dočeka drugih pomoćnih četa. Nakon deset dana krenu, a pošto su carevci ravni put u Banjaluku zatvorili, progje neopažen više grada Vrbas te navali iznenada na nuzgredne odjele, koji su bili porazdijeljeni na toj strani, dočim je glavna sila bila na lijevoj strani rijeke oko grada porazmještena. Austrijskom generalu valjalo je dići opsadu i vratiti se preko Save. Tako se je veliko poduzeće osujetilo radi netačnog sudjelovanja, ali osobito radi opreza turskog vojskovogje te njegove valjane upotrebe putnih prilika i spremnosti bosanske vojske, zapodjeti bitku. Tada je i kastel sarajevski dogragjen u onom opsegu, kakav i danas još ima, ali grad osta i nadalje otvoren.

Zanimivo je, da su uvjek prostrana polja bila zborištem i sastankom domaće vojske. Kada je iste godine, iza šest mjeseci, valjalo ponovno dići domaću vojsku te

*) O tom nas ratu obavješćuju i turska vrela u zanimivoj knjizi: Bosna Tarihi Omerefendije, kadije Novskoga, štampano 1741. u Carigradu, njem. prevedeno od Dubskog 1789. engleski od Fraser-a Sr. Engel, Gesch. des ung. Reiches, III. 133. te domaćom kronikom Fra Nikole Lašvanina W. M. II. 281.

ju voditi proti srpskoj pograničnoj tvrgjavi Užici, odregjen je Glasinac za sastanak. Trebalo je jamačno paše za bezbrojne konje, jer se sva prtljaga jamačno samarom raznosila, i jer je većina vojske bila konjanička.

Za turske vojne 1788.—90. jamačno se snovalo osvojiti Bosnu, a niz krajinu postavljena je vojska od 30 - 40000 ljudi, većinom Hrvata. Ali do provale u neprijateljsku zemlju nije došlo, premda su bile pripreme za nju brižne*), nego samo do čestih i krvavih kreševa na granici. Tvrgje Dubica, Novi i Berbir biše osvojene, ali ih je valjalo nakon mira vratiti; samo gradovi Cetin i Drežnik sa svojom okolicom ostaše u rukama pobjednika.**) Bosna se opeta pokazala tvrgjavom.

Vojna za okupaciju 1878. Glavna vojska, koja je imala Bosnu okupirati, prešla je granicu na četiri mjesta. Jedan odio kod Kostajnice, drugi kod Gradiške a oba se združiše kod Banjeluke te je prvi došao putem, kojim je išla tada već postojeća željeznica preko Novoga i Prijedora. Iz Banjeluke išlo se putem, koji presjeca visoravan na lijevoj obali Vrbasa na polje Podrašnicu, koje se popriječilo, a dalje dolinskom brazdom u Varcar-Vakuf i Jajce. Dolina Vrbasa prepriječila je ovdje tu cestu, koja ide dalje južnim rubom vapnenog platôa Vlašića na desnu obalu Vrbasovu preko prelaza na Karauli gori u Travnik.

Tamo se taj put stiče sa glavnim putem Brod — Sarajevo. Taj ide, kako je poznato iz Broda, slijedeći ušće Ukrine preko humlja kod Dervente u dolinu Bosne (Kotorsko) te slijedi ovu uz rijeku. Tamo, gdje se pojavljuje tercijarno korito, stiče se sa travničkom cestom, ali se odmah dijeli, jer jedan put ide uz dolinu Bosne kao današnja željeznica, a drugi prelazi nisko razvogje kod Busovače te dolazi u uzdužni dô, koji prati na istoku rudogorje, a iz ovoga preko Kobilje glave dolazi u gornju kotlinu Bosne. I sa glavne ceste, koja vodi iz doline Bosne i sa travničke može se preći na oba nastavka. Glavna kolona išla je i 78. zapadnim putem, pobočna kolona dolinom Bosne. Tako konvergiraju ta tri puta u Sarajevo, a njegovo osvojenje bilo je pošljedica vojničkih puteva na ovim linijama.

Četvrtoj koloni valjalo je zaposjesti sjeveroistočnu Bosnu a put ju vodi preko Šamca u Gradačac, Gračanicu i Dônju Tuzlu; dalje je imala posjesti Zvornik i uspostaviti svezu sa Sarajevom preko Vlasenice. Pošto nije mogla stići na svoje opredjeljenje, vratila se na liniju Bosne u Doboj te tako brani glavni odio, da ne izgubi svezu prema otraga.

Zgode, koje su se desile ovome odsjeku, pokazuju ujedno, od kake li važnosti može biti prilikom sveza linija Drine; barem za vojske, koje se ne nadaju, da će im doći naknadno pomagač i koje ne trebaju cesta. Jer oni, koji su udešavali obranu i koji su bili glavni borioci, došli su u Tuzlu iz Novog Pazara, osobito iz Plevalja preko Višegrada i Zvornika.

Kada se je o tome radilo obraniti Sarajevo, da se za eventualnih pokušaja opet natrag osvoji, bilo je bojeva na visoravni glasinačkoj, za Romanijom planinom i na njenom rubu, kod Mokroga, a tako je pao i odlučan udarac, kada se išlo za time, da se posjedne Podrinje. Pobjeda kod Senkovića — Bandina brda na 21. septembra, koja je polučena na Glasincu, otvara carskim četama čitavo Podrinje. Otpora više nije bilo; Goražda, Foča, Čajnica, sav kraj do turske i crnogorske megje na jugo-

*) Sravni odsjek o povjesti kartografije.

**) Sr. Der Feldzug des k. k. kroatischen Armeekorps 1788. Mil. Zeitschr. 1823.

istoku i jugu pa sve do visokog gorja gornje Neretve na jugozapadu i zapadu od Sarajeva mogao se bez otpora posjesti.

Današnja takozvana Krajina ili turska Hrvatska jurišala se sa dvije strane. Bojevi kod Ključa bili su nužni, da se osigura cesta iz Banjeluke u Travnik. Ta cesta ulazi kod hana Čagjavice u veliku provalnu brazdu Jajce — Ključ te ju je zato lako moći ovdje prekinuti. Inače bi dolina Sane bila naravna linija, kojom valja jurišati Ključ, linija Prijedor — Sanskimost — Ključ.

Sjeverozapadni dio Krajine, gdje je Bihać glavna tačka, osvajao se prugom Karlovac — Ogulin — Slunj, a Bihać bi nakon ljuta boja zauzet. Slavni humoviti šumski kraj oko Peći i Kladuše, ugao Une, morao se tek nakon tegotnih bitaka osvojiti; Velika Kladuša pala je tek mjesec dana kašnje, nego li Bihać. Značajno je to za tlo i za historički položaj tog ugla Une, da je taj od hrvatske megje $1^1/_2$ km. udaljeni kraj bio zadnji u Bosni, koji se je branio.

Druga, za položaj i za sveze Bosne i Hercegovine značajna okolnost jest ta, da je svaka od njih nakon megjusobno neovisnih vojna zaposjednuta. Svaka zemlja osvojena je sama i zasebice, a kada su obje bile posjednute, stupile su tek obje vojske, 8. oktobra, u dodir*), sedam tjedana iza osvojenja Sarajeva a devet iza zaposjednuća Mostara (6. augusta), a $2^1/_2$ mjeseca iza početka vojne (29. jula).

Kod osvojenja Hercegovine išlo se poglavito linijom Neretve, pri čemu je dakako austro-ug. zapovjednik, koji se odlikovaše izvrsnim poznavanjem prilika, odabrao sjevernu polaznu liniju, da neprijatelja iznenadi (iz Vrgorca preko Ljubuškog i Čitluka). Pošto je to iznenagjenje uspjelo i Mostar bez osobitih bitaka posjednut, postala je spomenuta linija ishodištem četa, koje su bile nužne za obladanje zemlje.

Samo Trebinje i okolica osvojeni su posebnom akcijom, koja je pošla iz Dubrovnika.

Konačno valja još spomenuti osvojenje Livna, kojim je došao onaj kraj u vlast c. i kr. četa, koji leži južno od velikog šumskog gorja te sjeverna Hercegovina. To vrlo sretno poduzeće bilo je povjereno onim četama, koje su došle putem Banjaluka — Jajce — Travnik (divizija vojvode Würtemberga) te su krenule na zapad od onih štacija, što su ih bili zaposjeli. Lašnje bi valjda bilo osvojiti Livno sa dalmatinske strane, ali spomenute čete bile su nakon osvojenja Sarajeva i nakon bojeva kod Ključa spremne za takovo poduzeće.

Pošto se sjeveroistočna Bosna nije mogla svladati nakon prve navale, navalilo se nakon tri tjedna po drugi puta malo dalje na istoku nego prije, smjerom Brčko — Tuzla a ta je navala vodila uspjehu.....

III. Kraško područje.

Razdioba Bosne i Hercegovine.

Valja nam pretresti raznolikost diobenih razloga. Ispon tla, klima, produktivitet (geološka gradnja) tla prouzrokuju: znatne razlikosti (Vlaška dijeli se sama o sebi u gorski kraj i ravnicu). U Bosni nije to tako jednostavno. Ovdje ima 4—5 odjela, koji se jedan od drugog sasvim očito dijele, ali prijelazi su katkada polagani, nema svuda odregjenih granica.

*) Die Occupation. B. u. d. H. str. 793.

1. Možda je najbolje karakterisan goli hercegovački kras, koji zahvaća i južnu Bosnu, te Dalmaciju. Poglavito ga karakteriše nestašica provala, pa je zato jednolično zatvoreno kraško područje. Većinom je prilično visoko humlje ili pobrgje, a samo u Dalmaciji niska ravan (sjeverozapad Dalmacije, Zadar— Šibenik—Knin, sličan dônjoj Istri).

2. On prelazi pomalo u pokriveni kras, koji je odijeljen ujedno visokim gorskim vijencem, što se proteže od Velebita do ušća Rame.

Obje ove grupe ograničene su na istoku u jednom dijelu svog prostiranja provalama škriljavog kamenja. Granica ipak manjka na komadu Ključ—Sanskimost, na sjeveru i južno od Ivana, gdje se može samo mjestimice naći (Čemerno).

3. S onu stranu velike provalne zone bosanskog rudogorja prevlagjuje triadičko područje, koje je na ona dva mjesta na sjeveru i jugu svezano sa zapadnim područjem, ali se sasvim općenito hidrografski u tome razlikuje, što ne sačinjava suvisli pokrov promočnog kamenja, nego samo pojedine komade, koji su na sjevero-istoku sredogorje, na jugu visoko gorje te tako prelaze na sjevero-zapad.

4. Na sjevero-istoku i sjeveru primiče se t. zv. fliš i neogeno humlje, te Posavina.

Prva tri područja označena su još naslagama tercijarnih sredozemnih tvorevina.

Najvažnije, što je proizvela geološka povjest zemlje jest slijedeće:

1. Zemlja je gorski kraj.

2. Jedan dio zemlje ispunjen je pješčanim gorjem, drugi je pokriven vapnencem.

3. Vapneni pokrov u jednom je dijelu zemlje ostao cio i nedijeljen, a u drugom ga dijelu raskomadaše sile, što stvaraju gorje tako, da je mekanije, neprokapljivo temeljno gorje izašlo na površinu.

4. Za duge suho-zemske perijode do drugog dizanja gorja, pokriše mnoge dijelove zemlje sredozemna jezera. Ostaci nekadanjeg nanosa tih jezera mogu se svuda naći u većim ili manjim izoliranim komadima.

Pošto pješčenjaci nijesu baš osobito plodni, ali ipak mekani i podesni za vegetaciju; pošto vapnenci opet stvaraju kras; pošto su temeljno gorje i jezerski nanosi mekani, te izvrženi eroziji i za vegetaciju sposobni — proizlazi slijedeća razdioba:

1. Pješčano gorje, pravilni riječni sistemi, regularno gragjena brda i humlje, dobro obraslo tlo.

2. Tlo sa vapnenastim jarugama, osamljene vapnene plohe, megju širim ili užim trakovima dijelom temeljnog gorja, dijelom nanosa sredozemnih jezera. Dioba u sredogorsku i visogorsku partiju. Pošto se u sredini zemlje primiče u najvećoj provali temeljnog gorja najveća suhozemska masa, to ondje nastaje prostrano pobrgje i humlje s okruglim oblicima.

3. Zatvoreno kraško područje; na sjeveru iz geoloških a možda i klimatskih razloga pokriveno ilovačom; dalje južna golijet.

Uvod u geologiju Bosne.

Kao što je kulturni razvitak jednog naroda u pošljednjoj liniji odvisan od pripadnosti rase, pa tjelesne i duševne spreme, koju je dobio uslijed te pripadnosti, tako je i obličje površine i uporaba jedne zemlje uvjetovana njezinom geološkom

gradnjom. Ponajprije se odigrava povjest zemlje; ova stvara pozornicu za igrokaz ljudske povjesti. Kultura nastoji, da ljude oslobodi po mogućnosti od prirodnih uvjeta njihovog opstanka, a i od osebina prostora, na kojem obitavaju. Ali tim nastojanjima stavljene su i odregjene granice, koje nijesu svuda jednake, pa je zato i rezultat različit. Gdje je priroda jaka, a kultura slaba, ondje su sve granice mnogo očitije nego u područjima, gdje osebine slabije istupaju ili gdje su prirodni uvjeti već dugim ljudskim radom do stanovitog stepena izglagjeni i izbrušeni.

Naše zemlje su područja s jakom prirodom, te bijahu sve do u najnovije vrijeme izvržene samo neznatnim zahvatima kulture, koja popravlja i ublažuje. To ih čini zanimivim predmetima geografskog razmatranja. Gorovite su to zemlje; linije prometa i mjesta, na kojima se stanovništvo moglo gušće okupiti, priroda je tačno propisala. One posjeduju osim toga nešto, što je mnogo regje, a to su dijelovi površine vanredno različne plodnosti, jedan neposredno do drugog. To je osobito napadna crta u njihovoj naravi. U malo područja na zemlji upliviše kvalitet kami, od koje je sastavljeno tlo toliko na sve odnošaje: kao težanje zemlje, natapanje i prometne linije, kao ovdje. Drugdje neuk čovjek samo iznimno znade, na kakvoj vrsti tla (geološki govoreno) hoda, a ovdje svako dijete poznaje kras, a opaziti će i najpovršniji putnik, čim sa kraškog tla stupi na drugo područje ili obratno. Zato i traži geološka povjest ovih zemalja osobito potanku karakterizaciju.

Geološka pretpovjest.

Geološka povjest naših zemalja razmjerno je jednostavna i ne zasiže odviše daleko unatrag. Izuzevši nekoje neznatne iznimke, o kojima ćemo posebice morati govoriti, pronašlo se, da je opće temeljno gorje, kao progledna podloga cijele zemlje, slijed škriljevaca, koji se pripisuju ugljenoj formaciji.*) Oni izbijaju na više mjesta u većem rasezanju megju mlagjim vapnenim kamima, od kojih se na napadni način razlikuju bojom i oblikom brda i brežuljaka, što ih oni stvaraju.

Jedno od tih područja nastavak je velikih starih masa, koje prevlagjuju u nutrini Balkanskog poluostrva. Ove zasižu iz južne Srbije preko Drine ovamo i ispunjaju ne baš odviše velik komad zemlje na jugoistoku t. j. poglavito onaj komad, što leži unutar izrazitog zavoja Drine, što se izbočio prema istoku. Drugo područje, koje leži dalje prema zapadu, samostalna je provala, te gradi dosta znatne gorske vijence.

Bez prekidanja slijeda slojeva — konkordantno — slažu se na toj bazi trošni dolomiti i škriljevci, kojima se pripisuje permska starost, a na njima opetovno konkordantno crveni i ljubičasti pješčenjaci i škriljavci dônjeg triasa, poznati *verfenski slojevi*. Sve te kami nijesu vapnene, stvaraju pobrgje i humlje zaobljenih oblika, a pokrivene su snažnom vegetacijom.

Sa slojevima srednjeg i gornjeg triasa počinje kamenje vapnenog karaktera. Ovo daje jednom velikom dijelu zemlje veoma odregjeni značaj, koji imade najveće pošljedice za obragjivanje zemlje i za promet, a time i za cijeli historijski i kulturni razvitak.

Bosanski trias imade općenito isti karakter kao i alpinski; sastoji se od taloga dubokih jezera, a nije tvorevina plitkih mora, kao srednjo-evropski. Njegove snažne

*) Katzer: Führer 4.

grede pokrivaju znatni dio zemlje, sačinjavaju veliko, visoko gorje, koje imade veliku sličnost sa sjevernim Vapnenim Alpama ili Julskim Alpama; na drugim mjestima grade kraške plosnine, koje su zbog svog niskog položaja gustom šumom obrasle ili se opet nalaze umetnute megju starijim škriljastim slojevima kao komadi tvrgje kami. U zapadnoj Bosni i Hercegovini većinom je trias pokriven mlagjim vapnenastim slojevima krede; ondje ne baš rijetko stvara provale dolomitskog karaktera.

Naslage jura-formacije konstatovane su samo u osamljenim santama (Schollen) i ostacima. Po najnovijim megjutim istraživanjem Katzerovim morat će joj se priračunati veliki slojevni kompleks, koji znatno sudioništvuje kod gradnje zemlje u srednjoj i istočnoj Bosni: to je serpentinski pojas Bosne (Katzer: Über den heutigen Stand 4.) ili t. zv. stariji fliš. Tu se nalazi niz pješčara i sedre, koji se nalaze uvijek zajedno združeni s masivnim kamenjem, serpentinima, gabrovcem, peridotitem i jaspisima. Do sada smatralo se ovo kamenje kao da pripada gornjoj kredi i držalo se jednako starom naknadom za kraški vapnenac, koji prevlagjuje u zapadnoj Bosni. Pošto se ali pretežno javlja u izvesnim konglomeratima, za koje se po okaminama dokazalo, da pripadaju dônjoj kredi, mora da je serpentin stariji nego koja kreda, dakle mora da pripada jura-formaciji.

Kredna formacija sačinjava isto tako znatni dio površine naših zemalja, a prevlagjuje potpuno u Hercegovini. Njoj pripadaju prije svega izričita, prava kraška područja; ovi prokapljivi, prolomljeni i razgriženi vapnenci s golom površinom broje se većinom zbog rijetkih okamina gornjoj kredi. Ali i u istočnoj Bosni imade krede kao vapnene kami; koliko joj pripada od starijeg fliša, to je, kako gore spomenusmo, još sada dvojbeno. Kreda leži na mnogim mjestima na triasu, jer nema svuda jura-formacije.

Isto tako, kao što je za cijelog dugog vremena od naslaga ugljene formacije pa do krede naše područje bilo dio mora, bilo je i u t. zv. tercijarnoj perijodi. Dakako, da manjka najstariji član eocena, a možda je već onda moglo prijelazno na kratko vrijeme more odstupiti; na svaki način potječe iz srednjeg i gornjeg eocena lijepi niz naslaga, koje su isto tako za jedan dio zemalja postale mjerodavne i to osobito za najzapadnije: istarsko i dalmatinsko područje. One su većim dijelom vapnene naravi i stvaraju vrletne i oporne hridine i stijene. Pošto su većinom neznatne debljine, a cijeli je sistem ovih slojeva jako nabran, viju se često u dugim trakovima i grebenovima. Osobito napadan je taj poregjaj ondje, gdje istupa mlagji fliš, gdje se umeću megju vapnene slojeve pješčani i laporasti. Ovi igraju veliku ulogu, osobito u Istri, ali i na mnogim mjestima Hercegovine, jer sastoje od lako trošivih elemenata neprokapljivih kami, te tvore komade zemlje sa snažnom vegetacijom i sasma izmijenjenim obličjem površine.

Do tog vremena, dakle sve do iza naslaga eocenskih slojeva, nalazilo se naše područje uz manja prekidanja pod vodom; u pojedinim perijodama kao dno debelog mora, u drugima prividno primaknuto bliže obali. Pokrili su ga talozi s lagano mijenjajućim se karakterom kami. Na koncu eocenske perijode podigla se zemlja iz vode i ona ju nije više u cijelom njezinom objemu pokrila. Mi to odatle znamo, što se nije našlo mlagjih morskih taložina od eocenskih. Počinje dakle drugi kontinentalni ili suhozemni odsjek njezine povjesti. Prva maritimna polovica donosi samo naslage i gomilanja kamenih slojeva različitih svojstava, druga perijoda naprotiv donosi razaranja i transgresiju (Umlagerungen) ovih masa, koje su izašle iz svoje

prvobitne sveze. Transgresija tvori opet nove slojeve, koji se lasno dadu raspoznati kao naplave jezerskih uvala riječnog šljunka, gorskog kršja i sl.

Odnašanje kamenih slojeva, što izigjoše iz morskih dubina, olakšalo se i pospješilo u glavnom time, što su ovi očito bili istodobno kad su se dizali nabrani, rastrgani i mjestimice potisnuti jedan preko drugog. Površina nove zemlje nije bila prema tome jedino stvorena od pošljednjeg taložnog sloja, koji je bio upravo još morskim dnom, nego i time, što su se polomili prejako napeti nabori i što su se spustili gornji slojevi s jače uzdignutih sedala te tako izagjoše na vidjelo na mnogim mjestima starije partije, koje su ležale niže. Ogromne mase kamenja odnesoše rijeke; smije se pretpostaviti dalje, dalje rastući mlat mora uz razna kolebanja morske pučine takogjer možda mnogo odnio. Taj gubitak ticao se najviše najmlagjih, gornjih slojeva, pa se zato od njih najmanje sačuvalo, većinom samo ostaci, stisnuti u nabore starije kami, pa su zato i došli u niži položaj.

Različiti znaci vode nas do opravdanog zaključka, da je odnašanje neravnosti, koje su nastale nabiranjem, bilo veoma temeljito i da je još za srednje tercijarne periode došlo do stanja, u kojem je zemlja bila mnogo ravnija nego sada. Velika sredozemna jezera, koja su megjusobno bila u svezi, pokrivala su zemlju u velikim prostorima, a megju njima čini se, da se prostirahu samo sredogorja i humlja. Velika množina riječnog kršja rasprostrla se po površini; u dubljim jezerskim zavalama naslagaše se laporasti i vapneni slojevi, u močvarama stvoriše se tresetišta, koja se kasnije, zasuta, pretvoriše u ugljen. U ono doba bijaše još današnja panonska zavala ispunjena vodom. Odavle zahvatilo je more još jednom jedan dio Bosne. Sjeverni dio zemlje od prilike do crte od . . . . . do . . . . . *) postade još jednom morskim dnom; dobro karakterisane grede litha-vapnenca naslagaše se na ravnicama, koje je mlat panonskog mora izgladio. Tako leže slojevi t. zv. druge mediteranske stepenice ne samo na odnešenoj trupini starog nabranog gorja, nego i na ostacima onda još sasvim mladih morskih nanosa.

Općenito morat ćemo prvi odjelak suhozemske perijode naših zemalja smatrati pretežno kao dobu skidanja (Abtragung). To skidanje ili odnašanje bilo je mjestimice tako znatno, da je već onda bila odstranjena cijela serija vapnenih morskih sedimenata sve do dolje do temeljnog gorja.

Kasniju dobu morat ćemo posmatrati kao dobu pretežnog nameta ili nasipa (Aufschüttung), barem u toliko, u koliko velika količina naslaga, koje danas djelomično postoje, iz nje potiče. To je ujedno perijoda ravnica i jezerska perijoda.

Nju je zamijenilo treće razdoblje — perijoda novih poremećenja. Veliki talozi sredozemnih jezera upućuju na ravnicu: otraga ali vidimo pred nama pogorje. Mora dakle da je nastupilo vrijeme novih poremećenja. Ona su djelovala razno u različitim krajevima zemlje. U istočnim odjelima, koji su se opet već davno digli iz panonskog mora, dogodilo se opće, ponovno nabiranje i sastavljanje slojeva; kao što ostaci starog, već prije nabranog i odnešenog gorja, tako su bile i mlagje naslage jezera iz panonskog mora koso postavljene i nabrane. Najživahnija je bila gradnja gorja svakako u pojasu, koji od prilike ide sredinom Bosne od sjeverozapada prema jugoistoku: tamo su se sante (Schollen), što pokrivahu vapnene slojeve, kao i temeljno gorje, naslagale mjestimice do pravog visokog gorja. Znatno

*) Imena nijesu u rukopisu ubilježena. Op. ur.

dizanje pojačala je erozija, a temeljno je gorje na mnogim mjestima megju santama starog vapnenog pokrova razgaljeno; zato pokazuje ovaj srednji pojas — koji ujedno imade i najviša brda u zemlji — svuda bogatu izmjenu duboko ubraždenih dolina i vapnenih santa, koje su ostale na svom mjestu, a uza to ne izlazi na vidjelo temeljno gorje samo na dolinskom dnu, nego tvori i samostalne gorske krajeve znatnog opsega.

Drugačije je to bilo u zapadnom dijelu zemlje, koji je sačinjavao, kako se čini, već od prije neprekinuti pokrov kraških vapnenaca. Bio je uzdignut kao cjelina, nova nabiranja sa znatnim rasezanjem nijesu se ovdje dogodila, ali zato mnogi razmeti (Brüche). Razmetima u stepenicama izjednačila se razlika visine megju istočnim, jako uzdignutima dijelovima sante i zapadnim, koje ostadoše u nižem položaju. Dizanjem zemlje započe u prolomljenom vapnencu onaj osobiti proces, što ga zovemo pokrašivanje. Tako dugo, dok je zemlja bila plosninom, nije mogla kišnica da prodre duboko u provalije, jer je ovdje brzo naišla na nivô vode podzemnice (Grundwasser), koju su susjedna mora i jezera podržavala u njezinoj visini. Kada se megjutim zemlja podigla, nije se podigao nivô vode podzemnice, jer je voda u poroznom terenu našla otoka u niže ležećim tačkama; nestade dakle žlijebova na površini, a s njima i jezera, a time zareda ciklus kraških fenomena. Njima moramo posvetiti poseban odsjek i opširni opis.

Razdioba u prirodne pojase.

Iz ove skice geološke povjesti, ma kako je kratka, proizlazi već i razdioba zemlje u prirodne pojase. Iza nizozemskog komada zemlje, koji se smije smatrati dijelom panonske zavale, slijedi, pogjemo li naprijed od sjeveroistoka prema jugozapadu:

1. Zemlja starijeg fliša a nad njime mlagje naslage sa sedimentima panonskog mora. Kao granicu tog područja možemo uzeti liniju od Novog na Uni preko Banjeluke, Vranduka, Kladnja prema Zvorniku. Granica nije gotovo nigdje nizinskim crtama označena, a u pojedinostima većinom nesigurna. To je pobrgje i humlje jednostavnih i pravilnih formâ, a sredogorskih visina.

2. Područje odvojenih vapnenih santa, zarubljenih prugama škriljevca, kako ih razgališe usječene doline. Zemlja s jarugama i plosnim glavicama (Tafelberge). Kras se izmjenjuje s područjima sa nadzemnim tekučicama; na pojedinim mjestima tvori temeljno gorje brdne skupove većeg opsega. Jedan dio imade visove i forme visokog gorja.

U oba su ova odjela uklopljena prostrana humlja, koja se sastoje od laporastih jezerskih nanosa perijode plosne zemlje. Ona su važan član predjela (krajolika).

3. Zatvoreno kraško područje, s prijašnjim raznoliko vijugasto spojeno, dakle sa češljastom istočnom granicom, ipak predstavlja samo o sebi savršenu i strogo karakterisanu jedinstvenost. Samo u malim, uskim komadima izlazi na vidjelo temeljno gorje; uklopljeni komadi mlagjeg fliša ublažuju tu i tamo oštrinu kraške prirode. Jezerski lapori leže u udubinama kraške ravnice i tvore ondje humlja ili plosna tla. Kras vlada sve do obale i još na otocima; nadimanje Adrije proizvelo je ovdje u ne baš predalekoj prošlosti uzor-primjer ingresijone obale, jer su zapadni odsjeci velike kraške ploče bili barem u nižim partijama poplavljeni, a gorski povori proviruju kao otoci.

Opći pogled krasa.

Prema zadaći ove knjige mora se tačniji opis ograničiti na bosansko-hercegovački kras. Ako se pak hoće tačnije procijeniti bitnost tog znamenitog dijela zemlje, valja imati na oku cjelokupno područje, koje je priroda opremila jednakim svojstvima. Bosanski kras tvori svakako jezgru ili trup njegov, ali se moraju uzeti u obzir i primorski krajevi, pa sjeverozapadna kranjska, istarska i hrvatska kraška područja, i to ne samo da se slika zaokruži, nego više i zbog toga, što su mnogo tačnije istraženi nego ovaj.

Kao što je poznato, počinje kraška zemlja na velikom odlomu (Abbruch) julskih Alpa, koji se vije od Karfreita preko Tolmeina prema Bischoflacku. Ovdje se sudaraju nabori dinarskog sistema, što idu od sjeverozapada prema jugoistoku s onima južnih Alpi, što idu zapadno-istočno. Slična, ali potanje još ne proučena pogranična linija dijeli oba smjera u Dônjoj Kranjskoj, gdje alpinski sistem doduše prelazi na desnu obalu Save, dok dalje južno svuda skoro prevlagjuje dinarski sistem.

Odavle se vije kraško područje, što ćemo ga razmatrati, sve do preko granica Crne Gore do Drine; na zapadu ga ograničuje Adrija, samo prvi komad stoji sučelice kod Gorice s Friaulskom niskom ravni. Istočnom mu je granicom, ali samo na kratkoj pruzi, panonska ravnica; njezin dalnji tijek, koji je vrlo zamršen, a ide sredinom bosanskog pobrgja, bolje ćemo naučiti poznavati u drugoj svezi.

Promatramo li kras, dolazeći od friaulske niske ravni, prikazuje nam se kao kamena ploča, koja se sa strmom i golom položinom uzdiže od prilike 120 m. visoko nad plosnom, dobro natopljenom ravnicom Soče. Njegovi bijelo-sivi pristranci stoje u veoma očitoj opreci prema zelenim rudinama na njegovoj podini. Brojna se vrela nalaze u njemu, koja mnogo doprinose plodnosti i svježosti predgorja (Vorland). Ali već se ovdje opaža, da nije čitavi kras tako neznatno visoka i razvedena stepenica, nego tek odjeljak, kojeg imademo neposredno pod sobom: u daljini vide se svuda, kako se uzdižu, viša šljemena.

Sličan pogled uživa čovjek, ako se vozi morem uzduž istarske obale. I ovdje se uzdiže kraška ploča poprijeko oko 100 m. iz mora; manje se vidi gole kami, nego ondje; vegetacija pokriva jače kamenje, ali talasasti nepravilni oblici i rebra hidri (Felsrippen), što ih je otkrio mlat, pa otočići sa svojim jasnim vrstanjem, ipak dopuštaju, da se lako raspoznaje kraška narav zemlje. I ovdje nadvisuju daleka šljemena plosno predgorje.

Drugačije opet, provezemo li se Kvarnerom. Duguljasti šljemenovi i gorski vijenci strše kao otoci iz daleke morske pučine; i ovdje upućuje plavkasta boja kamena, mršava, tamna vegetacija, nestašica dolinskih jaruga (Talfurche) i vodenih žlijebova na slazcima na krašku prirodu, pa ako izagjemo na kopno, od prilike na Lošinju, naići ćemo megju kućama grada polja škrapa (Karrenfelder) i vidjet ćemo masline, kako rastu iz jamâ vapnenca, ispunjenih crvenom zemljom. Na istoku zatvara obzorje gorski lanac svjetle boje i osobitih oblika. Ne otvara ih nijedna draga, obali se ne primiču nikakve kulise s dolinskim jarugama, kao što to vigjamo na ligurskoj obali ili svuda drugdje, gdje se pravilno hidrografski razvedeno gorje prikučuje moru; kao cigli bedem diže se strmo iz mora. Njegov razvoj sastoji se od nepravilnih jama i udubina, koje pokrivaju obronke, i od ogromnih vrtača, megju kojima se viju uski, kameni grebenovi. Jedna srednja stepenica gorja odlikuje se

svjetlo-bijelom bojom i bogatstvom grohota (Schutt); geološka nas karta poučava, da imademo pred sobom uski komad krednih vapnenaca, staloženih na obali, dok inače gorje sastoji iz triadičkih vapnenaca. To je Velebit, hrvatsko primorsko gorje, koje se za naše oko veže prema sjeveru sa skupinom kranjskog Sniježnika; iščezava u daljini prema jugoistoku, pošto ovdje očito sve više prema istoku zaokreće. Mi znademo, da tvori veliki okrajak prostranog gorskog kraškog kraja, koji imade mnoge, s njime paralelne lance, pa se istom prilično daleko na istoku spušta do plosnih kraških ravni, sličnih istarskima. Ali i putnik se u Kvarneru nalazi još usred krasa. Kao što vidi pred sobom na istoku Velebit, a unaokolo smještene otoke, tako imade za sobom istarsku ploču i vapneni vijenac Monte Maggiora, koji nastavlja Čičariju. On plovi nad komadom kraškog tla, što ga je more pokrilo. Silan bedem Velebita diže se 1000 – 1300 m. visoko iz mora, samo 50—70 m. dubokog. — Otoci su niži gorski vijenci, koji raščlanjuju kraj, što još leži pod vodom.

Pogjemo li na ravan srednje Dalmacije, koja se prostire megju Zadrom, Drnišem i Šibenikom, naći ćemo se na širokoj kraškoj plohi s veoma sterilnom prirodom. Oskudna vegetacija ne prikriva gradnju slojeva, koja se dade jasno raspoznati, usprkos plosnosti zemlje. Mi se nalazimo na denudiranoj ravni (Abtragungsebene). Površina zemlje presjeca daleko rasegnute naborne sisteme, koji su uzrokom uzdužnog sastava zemlje, u kojoj izmjenice slijede čvršći i mekši, plodniji i nerodniji slojevi. I ovdje vidimo na sjeveru i istoku visoke lance: ondje jugoistočni okrajni dio Velebita, ovdje novi lanac, prava Dinara, dalje južnije od nje Svilaja. Ovo znatno gorje nadvisuje 200—300 m. visoku ravan za 1000—1500 m.: novi Velebit stoji pred nama, ali ovdje nije poplavljena ravan, što leži pred njim.

Promatramo li predjel s visova Svilaje ili Dinare prema zapadu, leti nam pogled preko ravnice, sa koje smo netom otišli; na skrajnjem dnu obzorja vidimo, kako se viju dugoljasti s obalom paralelni otoci — povori, slični onima, koji mjestimice prekidaju ravnicu. I oni proviruju iz sasvim plitkog mora; i ovdje je morsko dno tek neznatno duboko, tek poplavljeni nastavak ravnice.

Druga je slika, okrenemo li se na istok. Pred nama se prostire valoviti sistem tamnih, šumom ili šikarjem obraslih gorskih povora. Valovi regbi kao da struje ispred sjevero-istočnjaka; prema zapadu okreću strmiju stranu. Kao vodeni valovi stoje oni, barem na oko, na zajedničkoj bazi, sâme jaruge i korita, koje ih u istinu dijele, mi ne vigjamo, oko nam leti preko ovih poremećenja, a da ih i ne vidi. Mi opažamo samo, da ona zajednička baza visoko leži.

Megjutim ovi talasasti sistemi gorskih vijenaca nijesu svuda istoga smjera i jednake visine. Prekoračimo li Dinarsko gorje dalje južno na Vaganjskom klancu, koji se obično zove Prologom, vidjet ćemo, kako mu se prema jugu šljemena snizuju. Opetovno dobiva zemlja karakter valovite ravnice. Još se to bolje vidi s pruge, što vodi iz Dubrovnika u nutrinu Hercegovine. Čim se dogje do strmog okrajka, kojim se ruši obalni lanac na svojoj nutarnjoj strani prema močvarama Neretve kod Gabele, lako je pregledati daleku nisku talasastu ravan Hercegovine, ograničenu na sjeveru visokim gorjem: Čabuljom i Veležom, koji podsjećaju na Karvendel-gorje i na Benediktinsku stijenu, što nadvisuju Wurmsko jezero. Ali ova ravan ograničena je i s vanjske strane prema zapadu i jugozapadu prilično visokim lancima, te nije prema zapadu otvorena kao istarska ili srednjo-dalmatinska. U ovom smjeru slijedi još i druga ravan, a to je plitki dio mora, koje se prostire megju otocima Bračom,

Hvarom i Visom i njihovim susjedima: opet prema zapadu otvorena poplavljena rudina. Ako se okrenemo na desno, prema jugoistoku, vidjet ćemo opet, kako se diže više tamnih kosa iz ravnice. One vode preko visokog gorja Crne gore, ali ga zastiru našemu oku. Približimo li se krasu sa sjevera ili sjeveroistoka, to sretamo prizor sličan onome sa friaulske strane: kako se diže kao niska kamena terasa, kamenit, većinom šumovit, neprijatan, i ovdje u oštroj opreci prema plodnom naplavnom području, iz kojeg dolazimo. Taknemo li ga se na južnijim tačkama istočne granice, može se desiti, da osvanemo iznenada, penjući se šumovitim i natopljenim gorskim dolinama srednje-evropskog karaktera na ljutoj kraškoj ravni; a ovu, pošto ona ovdje visoko leži, ovjenčavaju predgrađa i temelj drugog karaktera. Megjutim i ovdje izmiljaju iz kraške plosnine doskora kraške kose i gorski vijenci jednake naravi.

Ovim općim razmatranjem dolazimo do rezultata, da se kraška zemlja sastoji iz niza područja, koja leže jedno do drugoga, a dijelom su gorovita, dijelom plosna; nekoja od njih poplavilo je more, a druga tvore ravnice, kojima se protežu većinom šljemena. Ravnice leže pretežno na zapadnoj strani. Prihvatimo li mnijenje Suessovo, (Antlitz III.), da su počeci krasa zakopani pod mletačkim nizozemljem i da su odavle duž čitave Adrije postojale sveze s Albanijom, to ova zasada dobiva još znatno proširenje. Nama valja onda uračunati u naše područje još široki komad Adrije, više no polovinu njezine širine. Megjutim nema samo ravnicâ na zapadnoj strani, već ih ima i u nutrini, a nalazimo ih i na istoku, prem u manjem opsegu. Općenito su to dugoljasti komadi plosnijeg ili gorskog karaktera, koji leže nepravilno jedan uz drugi; neda se otkriti odregjeni zakon, po kojem bi se njihov poregjaj ravnao. Na sjeveru su srednji odsjeci najviši, zemlja se snizuje prema zapadu i istoku. Kao što su zapadne kraške ravni poplavljene od sadanjeg mora, tako se istočna okrajna područja spuštaju pod taloge nekadanjih mora. Jedna prolomna crta dijeli viši dio, koji je ostao, od onog, što ga pokopaše neogene naslage. Počevši od širine, na kojoj leži Banjaluka, stvar se mijenja: odavle više ne pokrivaju kraško područje naslage mlagjih kami, nego ono samo leži na starijoj kami, koju ne može sasvim pokriti. Kraško područje tvori ovdje manjkavi plašt, a skrajnji dijelovi daleko su mu po istočnoj Bosni razasuti. No o tome će se morati još mnogo govoriti. Mnogo su viša ovdje istočna područja, gragjena od starijih kami, nego pravi kras. Redovno je to od 44° sj. šir., od prilike od Livna; srednje-hercegovačko kraško tlo na dônjoj Neretvi i dalje južnije zapravo je samo predgorje znatnog triadičkog visokog gorja na gornjoj Neretvi i na granicama Crne gore.

U širini južnog šilja Dalmacije, kod Budve, primaklo se to visoko gorje sasvim moru i time se svršava u opće kredni kras, koji prevlagjuje u Istri, Dalmaciji i Hecergovini.

Opći karakter kraške površine.

Sasvim nam se različnim prikazuje kraški predjel prema krajolicima, koje običavamo vigjevati u srednjoj Evropi. Najprije bi nas na nj mogli podsjetiti izvjesni dijelovi sredozemnog područja, kao lanci Atlasa ili druge sušne gorske zemlje orijenta u Siriji, Maloj Aziji i Iranu, gdje se vegetacijom siromašni kameni lanci viju megju širokim kamenim dolinama. Mnogi naime predjeli orijenta nam pružaju na sebi dosta znatne primjere kraške prirode. U velikom prostoru na dugoj liniji od

maročkog Atlasa pa do Inda sudjeluju slični vapnenci kod gradnje gorja, kao što i oni, što tvore kras u našem području, pa možda je samo nepoznavanje krasa balkanskog poluostrva uzrokom, te se nije upoznalo, kako često u onim zemljama sretamo kraške pojave.

Ako hoćemo, da si razjasnimo, u čemu li se sastoji razlika u formama srednjoevropskog predjela i kraškog predjela, morati ćemo kao glavnu tačku konstatirati, da srednjo-evropski predjeli imadu pravilno razgranjene doline, dok na krasu ovakovih nema. Veći dio pravog krasa čini dojam pobrgja i humlja s okruglim gorskim oblicima. Pojedini odsjeci tako su plosni, da se može govoriti o pravim ravnicama. Svuda, gdje ima pravih visokogorskih oblika, prekinut je zatvoren pokrov kraških vapnenaca provalama mekanijih kami. No o tom ćemo kasnije još potanje govoriti.

Ako pregledamo ma koje evropsko pobrgje, lako ćemo upoznati, da su doline onaj elemenat, koji stvara oblik. Megju njima se uzdižu gorske kose, na jednom mjestu snažne i strmije, na drugom neznatni isponi. Ondje su doline dublje i veće u oblicima, ovdje opet neznatne, ali zato gušće poredane brazde. To vrijedi za pobrgja kao Češku šumu i Crnu šumu, koja su gragjena od tvrdog, starog kamenja, kao i za pješčane kose Karpata i Bečkog luga, a isto tako i za nisko humlje, u koje se pretvoriše nanosi šljunka i pijeska tercijarne perijode, kao n. pr. za dio bavarskog alpinskog predgorja, što leži najbliže Dunavu ili za zapadna pogranična područja panonske zavale.

Na krasu su gorske kose nezavisne od dolina. Kao zaobljeni isponi, često jednostavno gragjeni, s jednom strmljom stranom ne uzdižu se vijenci iz dolina, nego iz naravnih plosnina, koje opet pokrivaju manje nabrekline i hrptovi. Pretežni paralelni raspored većih oblika, koji većinom teku zajedničkim smjerom, i to u našem području iz sjeverozapadnog u jugoistočni kvadrant, spasava nas od utiska potpunog haosa. Nijesu isključene ni iznimke u smjeru i to sve do čistog sjevera ili čistog zapada, ali paralelizam je većinom zadržan u jednom te istom kraju, u koliko se to može pregledati. Pojedine gorske kose ne zadržavaju svoju visinu na veoma dugim prugama, nego se polagano snizuju; drugi, prije tek iz daleka označeni valovi preuzimlju vodstvo, kao u valova vode uzdižu se za neko vrijeme do najviše visine, dok ih opet ne zamijene drugi.

Na mnogim mjestima tako se jako kupe pojedine kose, te se čini, kao da je gotovo nastao dojam zajedničke valovite plosnine, koja ih sve zajedno opkoljuje, a megju njima preostadoše prostori, slični dolinama, koje se razlikuju od pravih dolina time, da im megje nijesu iste naravi. Na drugim mjestima iščezavaju sasvim više kose; nestaje ih polagano u zajedničkoj ravni, koja im je bila bazom te ona sama još preostaje. Kad bi je pregledali s oviše tačke, prostran je to ravan predjel, opkoljen samo dalekim gorskim lancima. Progjemo li njime, vidimo smjesu niskih kosa, oduljenih, paralelnih korita i jama.

Razlika prema drugim područjima ne sastoji se megjutim samo u razmještaju nezavisnosti. I pojedinosti lica su različne. U kraškom području imade toliko gole kami kao nigdje drugdje u našim širinama. Valjalo bi poći do pločevina Skandinavije i Finske, oslobogjenih leda ili u pustinjska područja na jugu i istoku Sredozemnog mora, da se vidi u sličnom stepenu razgaljeni koštani sistem zemlje. Dok se ondje iz močvarne šumske vegetacije uzdižu tamne, glinenaste kami u okruglim isponima, a prerijetka vegetacija ne može da prikrije slojevnu gragju kamenih

kosa i nagomilanu masu kršja, pijeska i ilove: u nas su sasvim izvjesni oblici tvrdog, bijelog vapnenca, koji se uvijek vraćaju i sa svojim osobitim rudastim obličjem odbijaju vegetaciju, premda ova ne fali sasvim. Mjestimice vije se daleko razgranjeno korijenje velikih bukava, jela i omorika po kamenoj površini, a na drugim mjestima pokazuje nam bujni rast mirisavih cvjetova i grmlja, da nijesu klimatske prilike, možda sušne periode, uzrokom, koji je stvorio krašku pustinju, kako su stvorene druge pustinje. Samo kakvoća kamenja, što tvori tlo, jest ono — kako sada sigurno znademo — što uzrokuje kras. Već pred pô stoljeća bavili su se Schmidl i Boué, kasnije Stache, Tietze i Mojsisovics, a u pošljednjim godinama Cvijić i Grund kraškim problemom. U početku pričinjao se on zagonetnim svijetom, opkoljenim užasom tajanstvenosti; njegove sigaste špilje, bogato iskićene dekorativnim tvorevinama kao u gotskim hramovima, njegove rijeke potajnice, što iščezavaju u silnim ponorima, a možemo ih slijediti tek korak po korak uz neprestanu pogibiju života na njihovom šumnom, tamnom putu; njegove okomite rasjeline, za koje nije bilo dosta dugih ljestava od užeta, obrasle živom vegetacijom — sve to davalo je istraživanju krasa romantični čar, kao što ga je sličnog u svoje vrijeme proizvodio svijet ledenjaka. Napomenuti istraživaoci oteli su mu taj čar, kraški se problem može smatrati riješenim.

Svakako, to ne bi bilo moguće, da nije c. i kr. vojnički geografski institut u Beču snimio cjelokupno austro-ugarsko kao i bosansko-kraško tlo (pače površnije i crnogorsko) i time svakom istraživanju postavio za temelj karte bez prigovora.

Kad smo na taj način kadri, da masu kraških fenomena razumijemo u njihovoj suvislosti, ipak oni ne izgubiše time svoj čar i svoju oporu ljepotu. Još i danas se ne će moći putnik oteti dojmu, kad će mu nesigurno svjetlo njegove baklje osvjetlati sablasne sigaste tvorevine, ili kad će, vraćajući se iz tihe samoće špilje, koju prekidaju samo kapi, što padaju, ugledati prvo, slabo, a ipak tako prijatno svjetlo dana. Pa i sama površina krasa nije bez ljepote. Na malo mjesta Evrope imade tako silnih šuma u naravnoj njihovoj bujnosti i snazi, kao na kraškoj kosi Sniježnika ili bosanske Crne gore. One natkriljuju daleko njegovane kulturne šume srednje Evrope svojom prirodnom divljosti, jer njihova je podloga nepravilno, haotično kraško tlo, puno jama, brazdi i provalija; nijedna nam dolinica s prijatnim, žuborećim potokom ne pokazuje ovdje puta. Na mnogim mjestima bijaše tu još do nedavna samo prastarog, do neobičnih masa nagomilanog stabalja. Upravo toliko, koliko ga je stajalo, ležalo je i na zemlji. Ravne bukve natjecahu se u visinu s jelama.

Megjutim i goli kras može nas zanijeti, dakako samo onda, ako nad njim ne uzbjesni bura sa svojim ledenim udarima ili ako južnjak ne natjera guste crne oblačine, koje lijevaju kišu u potocima. Takom zgodom neugodno je lutati po njegovim kamenim stazama. Sasvim je drugačije u samo ljeto. Iz sviju pukotina niče vrstama i bojama bogati bilinski svijet, miris bezbrojnog aromatskog bilja i cvatućeg grmlja napunja zrak takvim vonjem, za kojeg se dalje na sjeveru i ne zna, a samoća rijetko napućene zemlje — siromašni ljudski stanovi kriju se megju grmljem i voćkama — eto nam užitka, te se nepomućeno zadubemo u slobodnu, neiskvarenu prirodu. Dogjemo li napokon do obale, vidjeti ćemo preko visokih obala raznolike, jedan iza drugog poredane otoke i prekrasno bojadisano more — primorski predjel, koji

doduše svojom raznolikošću zaostaje za obalom Norveške, ali je natkriljuje ljepotom boja i sjajem vegetacije te slikovitim, historičkim čarom ljudskih naselja . . . .

Postanak i daljnja tvorba kraških fenomena ne mogu da budu ovdje predmetom opširnijeg raspravljanja kao ni druge pojave u prirodi, koje su mjerodavne za tvorbu obličja pojedinih dijelova zemlje. Ipak će se smjeti i morati zato u ovoj knjizi više u obzir uzeti, jer su Bosna i Hercegovina sa svojom okolinom tipične kraške zemlje, kojima po prostoru i po karakterističkom razvoju fenonema nema premca u drugom dijelu zemlje.

Cijeli sistem kraških fenomena uvjetovan je rastvaranjem vapna u vodi. Svuda na svijetu, gdje istupaju čista vapna, tvoreći tlo, naći će se barem tragovi takovih fenomena, ali ondje, gdje je prostor zemlje, koji zaprema mnogo tisuća kvadratnih kilometara gotovo isključivo od njih gragjen, ondje nastaje kraški predjel: osobiti oblici površine, poseban način natapanja, napokon izvjesne životne forme za bilinski svijet i za čovjeka.

Vapno je samo o sebi gusta, za vodu neprokapljiva kam. Kad se pomoči, upija vodu u ograničenoj mjeri, ali joj ne dopušta proteći, kao n. pr. pješčenjak ili šljunkovita naslaga ili pločevac u Češkoj i Saskoj. Ipak imade žlijebi, i u tim žlijebovima se može voda micati. I drugo je tvrdo kamenje raspucano: graniti i porfiri isto tako kao i gnajsovi, koji toliko sudjeluju kod gradnje zemaljske kore. U njihovim pukotinama imade takogjer vode, ali ovdje ne može voda puno doprinijeti raširenju svojih puteva u nutrini. Može ih doduše u blizini površine raširiti time, što se pukotine zamrznu, ali rastvaranje kamenih masa tek je neznatno. Oko nas uči, da voda unosi u žlijebi više nerazrješivih supstanca te ih ondje taloži, nego što ih razrješivih odnosi, a o odnošaju ovih obaju vrsta djelatnosti i ovisi cijela stvar, jer i voda, što u provalijama vapna kapa, unaša čvrste, nerazrješive sastavne dijelove, kao glinu i sl., u nutrinju kami i zgodimice začepi time pukotine. Megjutim se jasno razabire, da rastvorna djelatnost vode mora biti još znatno jača. Samo proširenjem prirodnih žlijebova u kamenu mogla je nastati ona kolosalna mreža nutarnjih sveza, u kojima sada teče neizmjerna množina vode onih, oborinama bogatih područja. Pojedini komadi spomenute mreže dosižu katkada otvorene poprečne profile u veličini crkvenih trijemova. Na pravom krasu nestaje voda, što ju donosi najveći pljusak, tek što je pala. Dok se za teških jesenskih južnih kiša svaka brazda oranice, svaka kolotečina u flišovnom pješčaru, koji je umetnut u krasu, pretvara u žlijeb, kojom voda teče, a bezbrojni se potoci ruše poput vodoskoka u poplavljene dolinske korutine, ne pojavljuje se na kraškoj površini ni najmanji jarak te samo sjajna mokrina kami i bilja odaje, kolika je množina vode pala s neba. Kao spužva siše tlo vlagu: ali svakako je ne može kao ova zadržati, jer u toliko povećanim odnošajima kapilaritet ne može djelovati. O tome ćemo još kasnije govoriti.

Tragova ovog svojstva tla, da prima vlagu, nije teško otkriti na površini. Bezbrojne su provalije pravog kraškog vapna; nijedna hrid nema pouzdanog sastava, samo mjestimice je kamenje zgodno za gragjevni material, i to svakako samo ono iz nižeg položaja. Strmije stojeći dijelovi stijena pokazuju brazde, neku vrstu žlijebova u smjeru slaza. Na drugim su mjestima na manje nagnutim kamenim pločama — dakle osobito na plohama vrstenicama (Schichtungsfläche) — izbrazdani duboki žlijebovi jedan do drugog, koji se dadu raspoznati po svojem osebnom, lakom krivudanju, po razmještaju mjesta odskoka, koji se izmjenjuje i napokon po tome,

što se slijevaju jedna u drugu, kao tragovi tekuće vode. Često su ti žlijebovi metar duboko utonuli, a razdijeli što ih dijele, samo su centimetar ili decimetar debeli. Takovi se fenomeni zovu, kako je poznato škrape (Karren). Osobito čudnovati oblici nastaju katkada ondje, gdje koso poredani slojevi izmiljaju na površinu. Kao komadi pokućstva pustolovnih oblika stoje redom jedna uz drugu kanelirane i izglodane hridine — div-škrape (Riesenkarren). I male prirodne pukotine na kamenoj površini većinom su od vode raširene: pokazuju zaokružene okrajke. To su žlijebaste škrape (Rinnenkarren) i pukotinske škrape (Kluftkarren) F. pl. Kerner kod svojih snimanja u Dalmaciji na vrlo je pohvalan način ustanovio, kakva suvislost postoji megju pretežnim pojedinim oblicima i vrstama kami. Najdivlje oblike producira rudistni vapnenac krede. Najprije se tvore, prema razlikama tvrdoće kami i razdijeljenja organskih dodataka, jame i okrugli jarci, koji sa susjednima stoje u svezi; konačno se pokaže kamena greda, razrezana u veliki broj malenih, kamenih kolaca. „Konačni je rezultat razaranja metež uglatih oštrica i zubova, koje dijeli sistem raznoliko razgranjenih kamenih žlijebova".

Naprotiv polagano širenje pukotina, koje se viju u obliku mrežâ s duguljastim okancima po kamenim gredama, izrezalo je alveolinske i numulitne vapnence u paralelne grebene i oštrice, koje se onda ruše. Stache je nazvao takva gomilanja crijepovnim poljima (Scherbenfelder), kao što bismo gomilanjanja rekvienijskog vapnenca mogli nazvati „pločevinama" (Plattenfelder). Crijepovna polja najtužniji su dijelovi krasa.

Ako i gotovo svaki od bezbrojnih škripova, koje susrećemo na kraškom vapnu, može primati i odvagjati vodu labirintskim putevima u nutrinu, ipak su se tijekom vremena izdjelale prikladne tačke za odvodnju vode. To su škrapni bunari (Karrenbrunnen), uski, ali duboki dimnjaci, koji očevidno odvagjaju vodu u dubinu. Manje napadno se to dogagja kroz vrtače (urvine) ili kraške lijevke; okrugle su to, zdjelaste ili lijevkaste udubine u kraškoj površini, veoma različite veličine, počevši od nekoliko metara promjera i dubine, do više stotine metara širine i primjerene dubine. One su svratile na se najprije i najveću pozornost istraživaoca. Istupaju gotovo redovno zajedno, a u jednom te istom kraju prevlagjuje većinom slična masa. Često su tako gusto jedna do druge, da preostaju samo uski rubovi megju njima. Katkada su opet jedna od druge veoma udaljene, plosne i zdjelaste. Na mnogim mjestima leže redomice; može se zamijetiti i izvjesna suvislost sa smjerom slojeva. Češće je jedna polovina opsega postala od glavice sloja, a druga, manje strma, od plohe slojnice. Mnoge vrtače su opore, kamene jame, a druge su opet napunjene do gore ilovačom ili crnom zemljom i služe poljodjelstvu, koje ovdje ne nalazi samo plodnu zemlju, nego i zaštitu od vjetra.

Nema sumnje, da je velika većina vrtača nastala točilima, koja vode u dubinu. Kao što nastaje na presušenoj površini tla, gdje zabrazdi potočić, jednostrana izdubina, koja je prema onoj strani otvorena, na koju žlijeb teče, a u onom pravcu zatvorena, gdje ju razvodnica opasuje, tako mora biti opasano i područje žlijebova kraške površine, koji se sa svih strana stječu u jednoj tački okruglom, zatvorenom razvodnicom. To je upravo rub vrtača. Prije se htjelo rastumačiti vrtače isključivo time, da su nastale rušenjem. Podzemni tijekovi rijeka povečavahu sve više špilje, u kojima teku, svodovi špilja postaju sve tanji te se ruše. Materijal, što se iza toga oborio, da pokriva špilju tako, da se većinom više ne može dospjeti iz nadzemne

jame u nutrinu špilje. Teško je sumnjati, da su se katkada zbilja odigrali takovi procesi. Velike vrtače Sv. Kanziana očito su otvorene špilje, nastale rušenjem svoda a čini se, da ih imade nekoliko grohotom zatvorenih i kod Postojne. I u alpinskom krasu sabrao je Simony primjere ove vrste, a na predhistorijskom rudniku kod Mitterberga dade se raspoznati urušena gradnja po jamama na površini. To su ipak samo pojedini slučajevi uz ono milijune vrtača; većina ih ne može biti u svezi s podzemnim tijekovima rijeka. Ocean bi morao teći pod krasom, a ne samo pojedine žile. Više no jednim primjerom je dokazano, da pojedine vrtače doduše imadu prema dolje sveze s pukotinastim sistemom kami i da voda može iz njih prodrijeti u dubinu, ali nema ni govora o tome, da bi pod svakom vrtačom egzistirao porušeni šuplji prostor; svuda se nalazi samo pukotinasta stijena.

I prema vrtačama je odnošaj pojedinih kami, što sudjeluju kod gradnje krasa, veoma različit. Ako i jesu vrtače, kako su na kartama zabilježene, — katkada svakako samo šematično, jer da se svaka pojedina reproducira, trebalo bi većeg mjerila — najsigurniji znak, na neki način morfološki glavni fosil krasa, ipak je njihova gustoća veoma različna. I tu su Kerner, Cvijić i Grund skupili dragocjene podatke.

Goli i pokriveni kras.

Ma kako izvjesno djeluje obličje površine krasa sa svojim poljima, rijetkošću dolinskih oblika i drugim, do sada spomenutim osebinama na naselja i promet, ipak je najvažnija antropogeografska strana svojstva krasa ona: da li je površina krasa gola, ili je pokrivena ilovačom, crvenom zemljom (terra rossa), ili crnicom i da li je taj pokrov tako snažan, da pod njim kraška površina sasvim iščezava, ili je možda samo više ili manje snažan ispunak malih njegovih udubina. Na krasu može čovjek naći od prilike gotovo sve moguće stepenice ovog pokrova. Imade područja, za koja se čini, da se skroz sastoje od ilovastog tla. Na daleko i široko nema vapnene stijene, koja bi prekidala zeleno, obraslo, a možda i izorano tlo. Megjutim oskudica nadzemnih tijekova rijeka, zatim zdjelaste vrtače, pa izdajnički rubovi stijene tu i tamo u udubini ili na pristranku brežuljka pokazuju, da se nalazimo na krasu. Samo nekoliko decimetara pod busom tla, a možda istom i u dubini od više metara proteže se obična opora kraška površina. Inače jedva da ćemo naći polje sa škrapama ili hridinski predjel, a da u njihovim jamama i u brazdama ne bismo mogli naći tragove crnice ili crvenice ili slične zemljane mase; pače i na najpustijem crijepovskom polju naći ćemo konačno tanki sloj zemlje, ako bi razvaljeno kamenje brižno pokupili i odstranili. U škrapama s većim jarugama može se toliko crvenice nakupiti, da svaka pojedina jaruga sadržaje toliko plodne zemlje kao cvijetnjak, a dosta je za jednu vinovu lozu ili par glavica povrća ili za borovu mladicu (Brdo Marjan kod Spljeta, 1894). Drugdje proviruju oštrice vapnenca upravo još iz terra rosse, a škrape kao da su utonule u crvenoj zemlji (Han Domanović, 1899; iza Klisa, 1897). Usprkos ovim bezbrojnim prelaznim oblicima, biti ćemo u pojedinom slučaju rijetko u dvojbi, da li imademo govoriti o golom ili pokrivenom krasu; to razlučivanje imade, kako je lako razumjeti, najveću važnost za ljudsku kulturu, a time i za geografsko razmatranje.

U pojedinostima dakako teško je povući teritorijalnu geografsku granicu izmegju oba područja, jer po položaju visine i po bezbrojnim drugim okolnostima zalaze

obje forme mnogostruko jedna u drugu. Općenito bi se moglo reći: u većoj visini, na sjeveru i u znatnoj udaljenosti od mora prevlagjuje pokriveni kras; u nižim položajima, na jugu i u blizini mora, prevlagjuje goli.

Pokriće samo sastoji se, kao što gore spomenusmo, ili iz žućkaste ilovače ili iz crvene gline (terra rossa); tu i tamo naći ćemo i tamnu, crnicom (humus) bogatu zemlju. O t. zv. terra rossi postoji literatura, jer su se pokazale razlike u mišljenju o njezinom postanku. Nazor Stache-ov, da je terra rossa poseban, samostalan član geološkog niza formacija, koji se pred flišom staložio, nije prodro. Morati će se smatrati eluvijalnom tvorevinom; ugljično-kiseli vapnenac, nakon svog kemičkog rastvaranja, ostavlja ju kao svoj zaostatak, „kao što i snijeg kada se topi ostavlja za sobom crni mulj;“ (Taramelli: Dell origine della terra rossa.) Tomu bi se moglo dodati: pa makar se pričinio i te kako čistim. I sami najčišći bijeli vapnenci davaju „terra rossu“. Dapače ovi je davaju najsigurnije, dok laporasti, žuti ili sivi, kao i u opće nečisti vapnenci, redovno ne davaju ništa. Neumayer našao je kao zaostatak u sasvim čistom bijelom vapnencu polovicu pro mille „terra rosse“. I Cvijić pa Kerner ustanovili su, da čisti, a osobito kristalinički vapnenci daju „terra rossu“, dok žuta ilovača nastaje uslijed rastvaranja drugih, manje čistih laporastih vapnenaca. U ostalom pokazuju gotovo svi kamenolomi ili drugi svježi otvori u kraškom kraju, koliko crvene gline imade svuda u brazdama kamenja, nakupljene tako, da nam se ne treba čuditi, ako na zgodnim mjestima istupa zaista kao samostalan slojevni član, kao n. pr. na istočnom podnožju Monte Maggiora kod Lovrane ili u većem prostoru u južnoj Istri.

Žuta ilovača i crvena se zemlja isključuju; dakako da ima prijelaza. Za Bosnu je ilovača mnogo važnija, jer kud i kamo prevlagjuje. Na to je Mojsisovics u Grundlinien (p. 46.) upozorio. Ilovači nam valja pripisati naselja i guste šume u bosanskom krasu i u nekadanjoj južno-hrvatskoj krajini, kao i u velikom dijelu Kranjske. Žutu ilovaču Dônje Kranjske opisao je Lipold, a slika, kako ilovasti pokrov pokriva žlijebove škrapa, pristaje za nekoja mjesta gore opisanog područja. Općenito su ilovasti pokrovi znatno deblji nego oni „terra rosse“. Ilovaste mase sakrivaju obično sasvim krašku podlogu; crvena glina ispunjava pretežno samo jaruge. U ilovastom području ističe se samo iznimno posve goli kras, a u području, „terra rosse“ mnogo češće, pače je to redovno pretežno, barem prividno. Megjutim razlikovanje golog i pokrivenog krasa do stanovitog je stepena stvar shvatanja, jer još i najgoletniji kras pokazuje, kad se bliže promatra, tragove pokrova. Radi se o tome, da li prevlagjuje bijela boja kami ili ne.

Mojsisovics predmnjeva, da je ilovača preobražena „terra rosa“, u kojoj nije više željezna sadržina porazdijeljena u cijeloj masi, nego koncentrirana u pojedinim tačkama. Jer i ilovača sadržaje mjestimice toliko željeza, da su je rudarski izrabljivali.

Zašto se ali ova preobrazba dogodila samo na jednom izvjesnom području, a na drugom nije? Jedva se može dvojiti, da „terra rossa“ ima neku izvjesnu granicu visine i da je i njezina granica prema žutoj ilovači klimatički uvjetovana. Možda nebi bilo nemoguće zato naći brojni izraz u stupnjevima godišnjih ili ljetnih temperatura ili u razdiobenom procentu oborina na godišnje dobe; predbježno nam zato još manjka tačnije ustanovljenje granica megju obim glavnim vrstama eluvijalnog tla. Možda bismo se mogli zadovoljiti time, da kažemo: „terra rossa“ ograničena je na mediteransku klimu, a pri tome odgovara neizvjesnost izražaja neizvjesnosti

onih granica. Fuchs je na to uputio, kako u Siciliji i Grčkoj svaki vapnenac tvori „terra rossu", mlado-tercijarni kao i paleozoički, dok u juri „terra rossa" samo iznimno izmilja, možda kao ostatak iz vremena druge klime — a ostalim kraškim predjelima Srednje Evrope manjka sasvim crvena glina. Svi imadu ilovasti pokrov. Osobito su poučni u tom obziru odnošaji sjevernih vapnenih Alpa. Svuda se može u otvorima kamenja opaziti bogatstvo crvenog materijala: produkat je to trošenja (Verwitterung); gotovo svi su svježi okrnjci vrleti crveni ili žuti. U špiljama nalazimo silne naplavljene mase prave „terre rosse"; ondje ih zovu *bolus*. Naprotiv se ne vidi nigdje na površini alpinskog visokogorskog krasa, da bi žlijebovi škrapa ili druge jaruge u vapnencu bile ispunjene crvenom zemljom, a ondje nagomilane mase skroz su crne, humozne ili tresetave. Čini se, da je to dokazom, da vlažna i hladna klima oduzima crvenoj zemlji njezina karakteristična svojstva, i da ih ona može sačuvati samo u toplijim, barem katkada suhim krajevima.

Upravo nam se još namiče pitanje, da li može čovjek, kada upotrebljuje tlo ili kada ga zlorabljuje, kao što to baš u našem području često biva, na prirodnom eluvijalnom pokrovu krasa proizvesti odlučnih promjena. Na to bi se možda dalo odgovoriti: što je tanji pokrov krasa, to je i osjetljivije tlo za način težanja. Ondje, gdje teški ilovasti pokrov prikriva tlo, ne može ga ni krčenje ni brstenje koza ozbiljnije i trajnije oštetiti. Prekomjerno će uzgajanje sitnog blaga uništiti vegetaciju, kao što se to može opažati i na najplodnijem tlu izvan krasa, ali time nije onemogućena u budućnosti uputnija uporaba, kada bi se čovjek na to htio odlučiti.

Bezuvjetno je zgodan za kulturu, kao što se to razumije, samo pokriveni kras. Ne samo da je svuda obrasao šumom, gdje je nijesu iskrčili, nego i svuda prije dozvoljava poljodjelstvo, gdje se čovjek bar ne treba bojati, da će s plugom zahvatiti do u vapneni kamen. Na krasu, pokrivenom debelim ilovastim pokrovom sjeverno od Grmeč-planine u Krajini, mogu se vidjeti brazde, kako se po vrtačama viju. Poljodjelstvo je megjutim zahvatilo i područje „terra rosse", dakle mnogo manje podesno područje. U Dalmaciji i u Hercegovini vigjaju se njive, koje sastoje od gusto stisnutog obilja jama u kamenju, ispunjenih crvenom zemljom. Dakako, tu nema govora o oranju; ovdje se može raditi samo motikama. I u najgoroj hrpi kamenih povora izmegju glavica slojeva, koje izbijaju na dan, mogu se još masline ili vinove loze saditi.

Općenito o gibanju vode u krasu.

Obilje kišâ na svim bosanskim kraškim postajama nadmašuje na daleko brojeve koje običajno sretamo u srednjoj Evropi; drže se izmegju 1200 i 1500 mm. Pače, baš se u krasu opažaju najveće količine kiša evropskog kontinenta. (Hermaburg sa . . . . . i Crkvice sa . . . . .*) Suhi, bezvodni kras, na kojem se dan hoda ne nailazi na tekuću vodu, pripada najmokrijim krajevima Evrope.

Kišnica propada kroz točila vapna, premda ova, razmjerno prema šupljinama, koje se nalaze u šljunku ili pjesku te primaju vodu podzemnicu, zauzimlju malo prostora. Sasvim je drugačiji odnošaj prema gustoj kamenoj masi. Dok po starijim procjenjivanjima obična voda podzemnica može da ispuni u naplavljenom i prokap-

*) Brojevi u rukopisu fale. Op. ur.

ljivom tlu 50‰ sadržine cjelokupnog prostora, nalazi Grund za kraški vapnenac na mnogo manje brojke. On je pronašao, da šupljine, koje ovdje mogu vodu primati, iznose samo od 2 do 6 na tisuću, dakle 10 puta manje. Ako su kolebanja podzemnog vodostaja mjerom za prostor, koji stoji na raspolaganje većem pritoku, onda se opažanja svakako dobro slažu s Grundovim shvaćanjem. Svaka naime doplava vode opažat će se jače ondje, gdje dolazećoj tekućini stoje na raspolaganje samo uski prostori, a manje ondje, gdje se može raširiti nad već postojećim slojem u brojnim trijemovima, cjevima i šupljinama. Kolebanja kraške vode podzemnice, koju spomenuti autor kao kršku vodu razlikuje od obične vode podzemnice, izvanredno su mnogo znatnija, nego kolebanja potonje *). Dok kolebanja visine vode podzemnice dosižu u srednjoj Evropi samo rijetko u toku od godine dana jedan metar, a obično se drže unutar nekoliko decimetara, koleba kraška voda za mnogo metara n. pr. u kamenitom ponoru na Livanjskom polju za 40 m. od ljeta do jeseni. Veličina ove razlike pojačava se svakako i time, što ovdje u kraškoj zemlji za jesenskih i žimskih mjeseci padaju velike kiše, dakle u godišnjoj dobi s kratkim danima i tmurnim vremenom, a to ograničuje znatno isparivanje. Ljetni mjeseci nijesu prekomjerno suhi, premda je august općenito najsuši mjesec u godini, ali je zato isparivanje naglog pljuska, koji pada na ugrijan kamen, veoma znatno. Tako nastaje megju ljetnim i zimskim mjesecima u kraškoj zemlji velika razlika u količini vode, što može dospjeti u tlo. U srednjoj Evrovi pada najviše kiša u ljetnim mjesecima, a ujedno je u tim mjesecima isparivanje najjače. Ušljed toga ne može množina vode, što dospjeva u tlo pokazati tako velikih razlika. Samo na brdima kraških zemalja biti će i u zimi jače isparivanje, ako imadu sniježni pokrivač.

I pojedine kiše mogu da proizvedu u kraškim šupljinama golemo kolebanje visine vode, kako to dokazuju znakovi visoke vode u vrtači kod sv. Kanziana i data o Trebičkoj špilji kod Trsta, gdje su opažana dizanja površine vode za 100 m. nad običnom visinom vode.

U ostalome, kraška je voda onakova, kakva je i obična voda podzemnica. Ona i ispunja najdublje šupljine u vapnenoj masi do one visine, gdje nagje odvir. Pošto temeljno gorje pod krasom sigurno nema horizontalnu površinu, valjati će nam predmnjevati, da su njegovi brojni rezervoari u toliko napunjeni sa stagnirajućom vodom, u koliko imade vapnenac, što duboko dolje leži, još neispunjenih provalija. Ovih će biti u dubini svakako manje, nego blizu površine, a što ih tamo ima, jamačno su tješnje. Osim toga treba pretpostaviti, da se neprestano unosi terra rossa i drugi talog. Strujanje u vapnencu dakle sigurno je živahno samo nad onom ravnicom, koju si pomišljamo, da leži iznad rubova rezervoara temeljnog gorja. Ova ravan leži jamačno više nego li morska razina, pa i ondje, gdje ima do nje slobodne komunikacije; jer uz polagano i bezbrojnim zaprekama zadržavano nutarnje kolanje vode ne će njezin nivô nikada moći doći u potpunu horizontalu. Nad tom pravom razinom kraške podzemnice otječe znatna količina vode, koja kroz pukotine krasa silazi u dubinu. „Kiša prolazi kroz vapnenac kao kroz rešeto, a pod površinom tla pada tako rekući kiša dalje u pukotinama, dok ne dopre do površina stagnirane

*) Možda bi bilo bolje vodu podzemnicu u krasu razlikovati kao pukotinsku vodu (Kluftwasser) od vode, koja se nakupila u brojnim šupljim prostorima pijeska i šljunka i koja čitave zemljane mase natapa. (Tränkungswasser).

vode podzemnice", kaže vrlo zgodno Grund (173). Istom ovdje počimlje oticati pravcem malo nagnutih ploha, dočim je do sada oticala vertikalno ili se od vertikalnog smjera tek u toliko odalečila, u koliko su to pukotine uvjetovale. Visinu dakle, u kojoj kraška voda teče, odregjuju neravnosti neprokapljivog temeljnog gorja ili položaj morske pučine; dalje položaj neprokapljivih slojeva, koji su tu i tamo umetnuti u kraški vapnenac. Zato će u prostranom kraškom području s njegovom nabornom gradnjom i provalama gustog kamenja, što se visoko uzdižu, biti veoma mnogo i veoma različno visokih vodostaja kraške vode, kao što je Grund u pojedinom mnogo puta dokazao. Vodostaji stoje megjusobno u raznolikim odnošajima, jer podzemna voda mora upravo kao i nadzemna negdje da nagje svoj put do mora; — jezera bez odvira nema u toj klimi. Iz mnogih područja odvire voda samo podzemnim putem; voda, koja u pukotinama primorskog gorja i otoka iščezava, izaći će na vidjelo dana većinom u onaj čas, kad se već spojila sa slanom vodom. Na svim obalama Dalmacije, liburnijskog i istarskog kraškog područja ima bezbroj vrela. Dosta znatna množina vode vrije u veoma neznatnoj visini nad morskom razinom iz stijene i tvori kratke, ali snažne rijeke, kao n. pr. Ombla kod Dubrovnika, Jadar kod Solina s 1 do 4 km. dugim tijekom, ili potok od Brena, koji teče samo nekoliko stotina metara, pa onaj od Kotora, koji imade tijek, dug tek nekoliko desetak metara.

Ovim žilama kraške vode, koje iza tako kratkog puta ulaze u more, odgovara na unutarnjoj strani razvodnice stanoviti broj velikih vrela, koja izlaze na okrajku kraškog vapna kao jaki potoci. Često izlaze iz visoko svedenih zjala, a u drugim slučajevima opet kao snažno prodiruća vrela na podnožju stijena ili urvina. Takova su okrajna kraška vrela, — samo da najvažnija spomenemo —: Kružnica kod Krupe, Dabar-vrelo (sl. 1.) kod Sanskog mosta, izvori Sanice, Sane i Plive, kao i brojnih manjih pritočica ovih rijeka; zatim izvor Rame nedaleko Prozora.

Svi ti vodeni tijekovi prolaze ili već tik svog početka ili nakon kratkog tijeka iz krasa na neprokapljivo tlo i postaju normalnim rijekama. Doline njihove zatvorene su natrag prema krasu visokim stijenama; te su po Cvijićevoj oznaci „čikme kraške doline" (Sacktäler).

Da je kras bio jedinstvena masa bez proloma i nabora gustih kami, ploča bez brazdi, morala bi sva kraška voda izaći na upravo opisani način istom na njegovom okrajku, kao što se to i faktično dogagja u osamljenim dijelovima bosanskog i alpinskog vapnenog gorja. Ali kraški vapnenac tvori razmjerno samo tanki pokrov nad gustim temeljnim gorjem, a u svojoj dugoj geološkoj povjesti bio je izvržen dojmovima, koji poremećuju tu jedinstvenost. Imade zato i u nutrinji kraškog područja rijeka, koje se pojavljuju, pa nestaju, rijeka, koje prelaze sa gustog tla na kraško, da ondje u dubinama zemlje dalje teku. Imade i takovih, koje se održe na krasu i prolaze kroz cijelo područje; zatim takovih, koje možemo slijediti na njenim čudnovatim putevima, a druge opet nestaju pod tlom, te gube svoj karakter kao rijeke i nestaje ih u općoj kraškoj vodi.

Kraški izvori.

Dok kišnica većinom nestaje u uskim pukotinama, koje ne možemo više dolje ni okom ni rukom slijediti, ulaze veći vodeni tokovi kroz silna zjala u kras

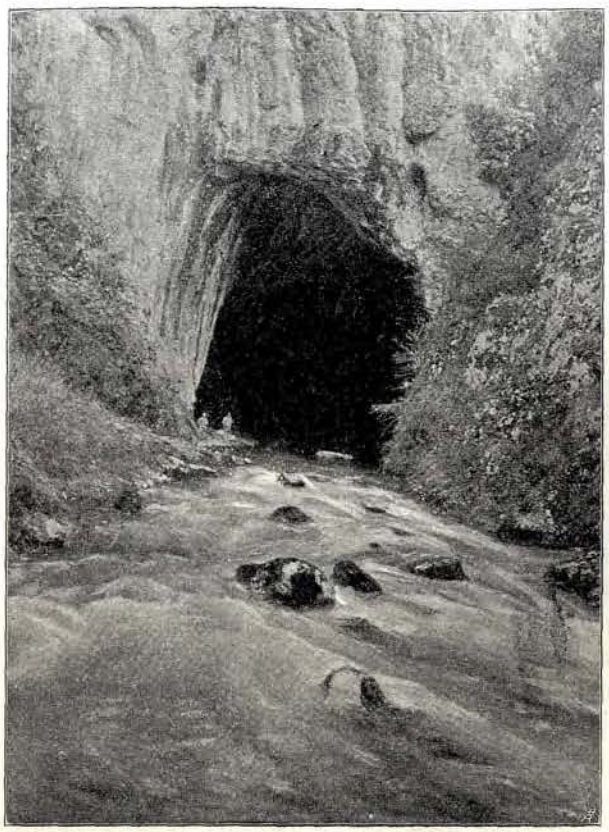

Slika 1. Vrelo Dabarpotoka.
Primjer okrajnog kraškog vrela.
Po fotografiji *E. Richtera.*

ili izlaze iz njega. Recimo najprije koju o ponorima, (Flusschwinde). Rijeke iščezavaju u zjalima (Schlundschwinde), ili ulaze u kras kroz dveri (Torschwinde), već prema tome, da li se voda ruši u cijev vapnenca, koja vodi strmo dolje ili u dveri stijene s manjim slapom. Većinom nije moguće proslijediti tunele; svod se spušta sve do vodene razine ili pako dolazimo do slapova u neprohodne prostore. Ni izvanrednim naporima hrabrih istraživaoca špilja alpinskog društva nije pošlo za rukom, da slijede snažnu rijeku od sv. Kanziana dalje, nego do . . . . . *), a pokusima, što ih poduzeše Kraus, Putik, Martel i dr. s velikom smionošću i visoko razvijenom tehnikom, da istraže tijek Poika, upoznali su se samo mali dijelovi onog podzemnog žlijeba. Mnogi znatni riječni tijekovi propadaju često i u neznatne, napola zasute rupe i pukotine. [U hrvatskom ili srpskom jeziku zovu se mjesta, gdje rijeke nestaju, ponorima, pa se taj jednostavan i lako izgovoriv izraz upotrebljava i u njemačkom].

Velike izvore krasa, koji imadu cijele godine vodu, zove Grund Vaucluse-izvorima. Pošto nije zgodno, da uvodimo tugjice, u kojima se vokali drukčije izgovaraju, to ćemo ove lijepe fenomene nazvati trajnim kraškim izvorima, jer se javljaju svuda na svijetu samo na kraškom tlu, bogatom šupljinama. Kod mnogih megju njima ne može se dvojiti, da su u svezi s rijekama, koje na drugom mjestu iščezavaju,

*) Broj fali u rukopisu. Op. ur.

ako samo uzmemo u obzir blizinu, visinu i cijeli položaj, kao kod Mrežnice i Dobre u blizini Ogulina, kod Tihaljine kod Imotskog; a mutnost, suglasje u kolebanju vodostaja, karakter vode kao mekane i tople riječne vode, popunjuju nam još taj dokaz. Kod mnogih drugih nema takove suvislosti; niska temperatura i bistrina vode nam dokazuju, da tu imademo posla samo s izvornom vodom, koja, od kada je prvi puta pala na tlo, nije tekla površinom. Ovi trajni kraški izvori nemaju redovno puno vode; množina vode koleba prema godišnjim dobama. Svi izvori ne izlaze iz dveri špilje, mnogi izviru iz urvina ili inače izlaze na dan na podnožju kamenih stijena ili na pristrancima na način, koji ne pada u oči. Ako se odmah napravi lokva, može se to nazvati „lončanim izvorom" (Quelltopf).

Pošto svi kraški izvori nemaju cijele godine vode, moramo razlikovati perijodične izvore ili gladne bunare (Hungerbrunnen) od trajnih izvora. Perijodičnost lako se dade rastumačiti iz prije istaknutih znatnih razlika u visini razine kraške vode prema godišnjim dobama. Samo oni izvori mogu biti trajni, koji leže cijele godine pod razinom kraške vode. Padne li ona pod visinu izvora, onda izvor mora da presuši. Broj gladnih bunara mnogo je veći, nego onaj trajnih vrela. Rijetko imadu tako silne otvore, kroz koje izlaze, kao pošljednji, jer im manjka trajno djelajuća, erodirajuća sila. Za vrlo mokrog vremena i visokog kraškog vodostaja izlazi voda na bezbrojnim mjestima, koja se inače ne dadu raspoznati kao izvorišta.

Kad se već tom prilikom opaža, da one iste pukotine u krasu, koje su inače uzrokom presušivanja vode, dopuštaju, da ona može isticati, bit će ova izmjena funkcijâ još mnogo napadnija kod mnogih ponora. Ako razina kraške vode poraste, ispunja se zjalo odozdo. Voda, koja ovamo stoji, ne može se više dolje rušiti, pa se ustavi. Ako voda podzemnica dalje raste, razlijeva se iz ponora i prouzrokuje poplavu tla, koje ne može više primati vodu bilo zbog toga, što je okolina ponora neprokapljiva, kao što je to redovno, ili što nije. Neprokapljivost će biti zato pravilom, jer se samo onda može stvoriti veliko zjalo, u kojem iščezava voda, kada se pravilno pojavi veći vodeni tijek, a to bi se moglo dogoditi, kada bi se voda mogla sjediniti u jednoj velikoj žili na prostranijem području gustog tla, koje bi u krasu bilo uklopljeno ili njemu susjedno. Ovakove ponore, koji jednom vodu upijaju, a drugi puta izbacuju, mogli bismo nazvati izmjeničnim izvorima (Wechselquellen).

Interpolacija gustog tla u krasu ili susjedstvo njegovo uopće je odlučno za postanak otvorenih žlijebova. Na pravom krasu ne može uopće nastati otvoreni žlijeb, jer kišnica odmah propada u dubinu. Megjutim ni žljebovi, koji su nastali izvan njega, ne mogu se održati.

Kraške rijeke.

Mi ćemo dakle svuda ondje naći otvorene riječne žlijebove, gdje gusti kamen provalom, nabiranjem ili nadmetanjem (Überlagerung) zamjenjuje šupljikavi vapnenac. O provalama, koje se većim dijelom sastoje iz pruga verfenskih slojeva ili paleozojskih škriljevaca, još ćemo govoriti. Umetanjem postadoše mjestimice flišovni pješčari, dolomiti i gusti konglomerati tvorcima površine. Nad vapnence talože se napokon nanosi izvjesnih zavala polja, laporaste mase, koje su bile staložene u jezerima kraških udubina. Svuda dakle ovdje ima otvorenih potočnih žlijebova. Redovito biva, da ovi potoci, čim stupe na vapno, nestaju u ponorima. Takovi su slučajevi tako

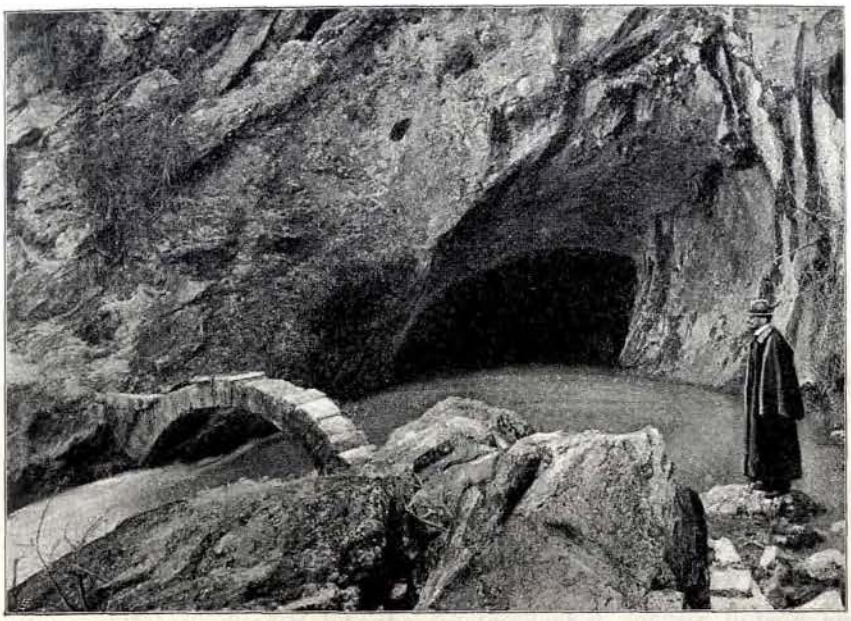

Slika 2. Vrelo Trebinjčice. Primjer trajnog kraškog vrela. Po fotografiji: *E. Richtera.*

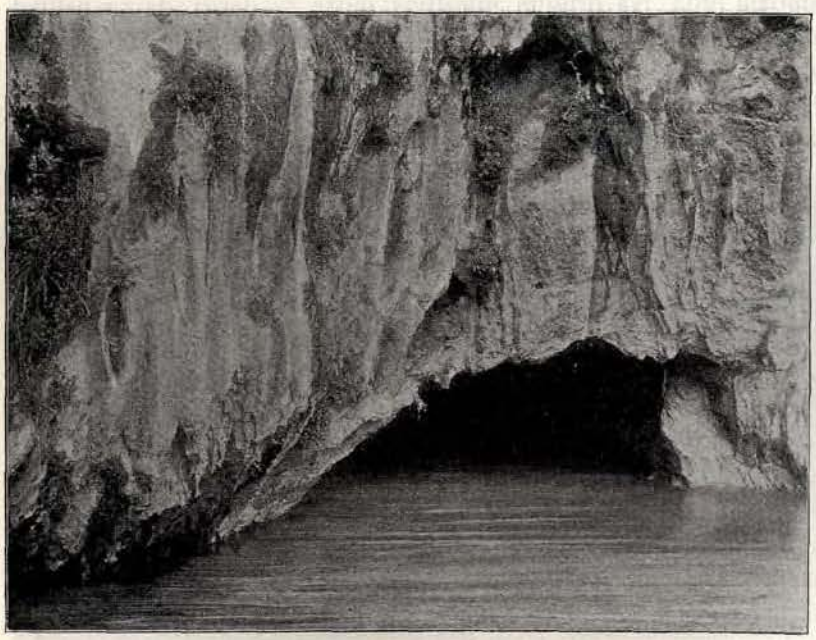

Slika 3. Vrelo Bune. Primjer trajnog kraškog vrela. Po fotografiji: *E. Richtera.*

mnogobrojni, da bi bilo nemoguće nabrojati ih. Njima valja pribrojiti niz potoka, koji izviru na gustom kamenju, ali su prisiljeni ušljed kosine zemlje, da teku prema krasu: ondje nestaju u zjalima ili ponorima. Desetak ovakovih slučajeva nalazimo na sjevero-istočnom rubu Čičarije, u Primorju, a od prilike isto toliko u sjevero-zapadnoj Bosni, lijevo od Une kod Cazina, kao i desno od nje, megju Krupom i Sanskim Mostom na sjevero-istočnom podnožju Grmeč-planine. Većinom su to maleni potoci s tijekom od nekoliko kilometara.

Ako vidimo, da unutar područja pravog krasa teče otvorena rijeka, moguće je to samo ušljed te okolnosti, da je njezino korito u istoj visini, kao što i dotična visina razine kraške vode. Taj odnošaj izmegju riječnog tijeka i visine vode podzemnice vrijedi za sve slučaje, pa i za rijeke, koje ne teku na kraškom tlu, nego na svojim vlastitim prokapljivim naplavinama, natopljenim vodom podzemnicom. Ovdje je rijetkost, da razina vode podzemnice leži niže od riječne razine. U takvom slučaju presuši takova rijeka, kao što to možemo opažati n. pr. kod Hachinger-potoka blizu Monakova ili kod Litove na Steinfeldu Bečkog Novog mjesta ili kod mnogih žlijebova na Traunsko-Enskoj ploči. Dakako, da je i obratno pravilom: većinom struji voda podzemnica prema rijeci, koja u naokolo zauzima najdublju brazdu i donekle predstavlja brzo otičući suvišak vode podzemnice, koja mnogo laganije teče. U takovim područjima postoji prilično jednakomjerni odnošaj izmegju površine zemlje i razine vode podzemnice. Pošljednja leži u neznatnoj dubini pod površinom, te imade iste oblike kao i ona. — Zemljani sloj naime, kojim voda podzemnica kola, većinom je dosta slaba naslaga naplavina i rastrošenih masa na gustoj kami. Drugačija je stvar na krasu. Izmegju površine zemlje i razine kraške vode ne opstoji nikakov odregjeni odnošaj. Kraška voda može se naći i nekoliko stotina metara pod površinom: to ovisi samo o tome, može li odvirati. Kod kraških brda, koja leže blizu mora ili blizu duboko usječenih dolina, može da leži razina kraške vode istom sasvim dolje na podnožju brda. Na drugim mjestima može se desiti, da se uslijed niska položaja cijelog kraja prema moru ili uslijed podzemnih pregrada i greda gustog kamenja voda podzemnica brani i ustavlja, te diže do u blizinu površine tako, da voda, dižući se odozdo, može poplaviti i jame i udubine.

Pošto je kraška zemlja većim dijelom gorskog karaktera, leži razina kraške vode većinom tako duboko pod površinom, da se redovno ne može nijedna rijeka na njoj održati. Imade iznimaka, o kojima treba ovdje nešto reći. Općenito se dadu razlikovati slijedeći slučajevi:

1. Cijela kraška zemlja leži tako duboko, da su blizina mora ili područja s normalnom vodom podzemnicom razinu kraške vode tako visoko podigli, da može podnijeti trajne tijekove rijeka. Ovaj slučaj, čini se, da imamo u srednjoj Dalmaciji, gdje Krka protječe daleku ravan a u jaruzi poput kanjona, koja sastoji iz sistema denudiranih nabora kraških vapnenaca. Ovdje će se moći prihvatiti, da razina kraške vode leži općenito s tlom jaruge u jednakoj visini. Osim toga nije nevjerojatno, da nekoji nabori gušćih kami pomažu, da se razina kraške vode na više drži. Isto tako teku Dobra, Korana i Mrežnica južno od Karlovca u duboko urezanim kanjonima po denudiranoj ravni iz kraških vapnenaca. Susjedstvo savskog nizozemlja diže dosta visoko i razinu vode podzemnice, da može uzdržati rijeke. U Istri, gdje vladaju slični odnošaji, mogu se samo Raša i Kvieta kao otvoreni žlijebovi podržati, dok Foiba nestaje u velikoj rasjelini, a njezina nekadanja dolina Draga

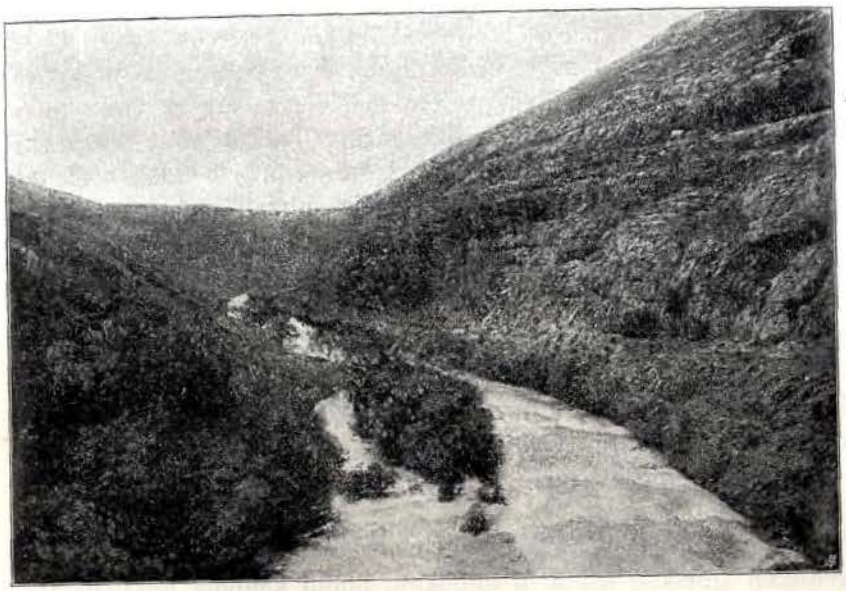

Slika 4. Kanjon Krke niže Manojlovca. Na pristranku obale razabire se slojevna gragja gore. Po fotografiji *E. Richtera.*

Slika 5. Slapovi Krka kod Manojlovca. U dnu duboko usjčeni kanjon Krke, nastao erozijom rijeke. Po fotografiji *E. Richtera.*

leži presušena. Da se tu tlo samo malo spusti, bilo bi to dostatno, pa da i ova dolina ima otvorenu tekučicu.

2. Drugi razlog, da se razina kraške vode digne, jesu podzemne pregrade gustog kamenja. Ovaki nasip neprokapljivih verfenskih slojeva, koji se vigjevaju i na nutarnjem okrajku Velebita i na površini, diže razinu kraške vode na ravni Hrvatske tako visoko, da se usprkos nadmorske visine od... m *) i udaljenosti od 10–20 km od mora, rijeka Lika može na kraškom tlu održati kao tekučica na površini.

3. Takim se podzemnim pregradama i dizanjem razine kraške vode, što ih one prouzrokuju, ispunjava i jedini uvjet, pod kojim ne mogu usred krasa iz nova nastati na površini tekučice: kraška trajna vrela, koja ne izviru sasvim na podnožju gorja, zahvaljuju takovim nutarnjim zaprekama svoje postanje. To vrijedi za izvor Bistrice kod Livna, valjda i za izvor Bastaši kod Dônjeg Unca pa i za izvor Trebišnjice kod Bileka i za dr. Ovdje je razina kraške vode trajno tako visoka, da njezin višak vode može izaći na susjednom gorskom pristranku ili u susjednoj udubini kraškog tla.

4. Napokon imade više velikih rijeka, koje ne teku na niskim abrazijonim ravninama, nego sredinom gorskog krasa, u dubokim, poput kanjona rascijepanim, visokogorskim dolinama. Sve se stvaraju na gustoj kami: Una u provali verfenskih škriljevaca kod Srpa, Unac na preodačkim slojevima sjeverno od Šatora, Zrmanja na verfenskim slojevima iza Male Popine. Ovu pošljednju dakako najbolje hrani snažni trajni izvor, što izvire na podini krasa. Isto vrijedi i za Cetinu, koja teče na podnožju Dinare. Neretva izvire na prostranom području flišovog pješčara, a slijedi u velikom dijelu svoga tijeka provale gustog temeljnog gorja. Sve te rijeke dolaze već prilično jake i natovarene šljunkom svojih izvornih područja na kras. Njihove doline su svuda tako duboko usječene, da kroz čitavu godinu leže pod razinom kraške vode. Zato ih neprestano brojni, trajni izvori hrane. One tvore linije dubine za vodostaj vode podzemnice susjednih kraških područja i igraju istu ulogu za ova, kao i more ili otvoreni žlijebovi susjednih rijeka izvan krasa. Pitanje je sada, kako su te duboke žlijebi iskopane, koje sada rijekama podaju trajni opstanak, te su se utonule sve do blizu temelja cijelog vapnenog sistema, ili bar sve do one ravnine, pod koju razina kraške vode ne može nikada da spane?

Jedan je dio sigurno tektonskog podrijetla; na prolomima stvorile se udubine, u koje rijeke uticahu. Na taj način nastalo jezero ispunilo se riječnim šljunkom. Takovih jezerskih nanosa naći ćemo svuda. — Egzistencija jezera dokazom je, da je razina kraške vode bila visoka, rijeka se mogla uzdržati i na susjednoj kraškoj zemlji i urezati se pomoću sa sobom donešenog šljunka. Tako valja razumjeti bihaćku kotlinu na Uni.

Općenito su ipak spomenute riječne doline nastale vlastitom erozijom rijeka. Riječne je erozije bilo na kraškoj površini uvijek samo onda, ako je razina kraške vode do nje dosegla. Rijeke su dakle starije, nego li današnje neravnosti zemlje; ove su predurale lagano dizanje. Kad se zemlja digla, spustila se razina kraške vode: rijeka je dakle morala i mogla, da š njome ide uporedo. Mogla bi se megjutim i stvar okrenuti i reći: u zatvorenom, ravnom kraškom području bijaše razina blizu

*) Broj u rukopisu fali.

površine i rijeka se sada mogla ubrazditi, a to je u ovim okolnostima i mogla pomoću svoga šljunka. S njome spala je i razina kraške vode, jer joj je visina uslijed nastale brazde snižena. U tu je brazdu mogla voda oticati.

Time je ovdje sličan problem postavljen kao i kod razdolja (Durchbruchstal). Samo za nekoja ćemo mjesta morati još segnuti za drugim tumačenjem. Po velikim vrtačama od Sv. Kanziana i po podovima svodovlja u riječnim špiljama vigjamo, kako i na taj način mogu nastati kanjonske doline. Rijeka sada teče, prije nego li zalazi pod prvi prirodni most od Sv. Kanziana, već više kilometara daleko u uskoj kamenoj jaruzi izmegju vapnenih stijena. Na početku tijeka, gdje vapnenac zamjenjuje pješčar, bijaše nekada mjesto, gdje je rijeka iščezavala u vrata špilje, koja su sada tako daleko uzmakla. O tome jedva da bi se moglo podvojiti. Nad Sanskim mostom izlazi Dabar-izvor na lijepa vrata, ali svod im nije baš nikako snažan. Smijemo uzeti, da je 3 km. dugi kanjon, koji dalje slijedi, nastao baš rušenjem svoda.

Megjutim ovakovi su primjeri rijetki i nitko neće htjeti, da isto tako rastumači duge, divlje doline Une ili Unca.

Sve rijeke, koje su nekada postojale, nijesu se mogle neprekidno uzdržati; nekoje od njih sasvim su iščeznule i ostavile samo svoje tragove u obliku presušenih dolina. Opis pojedinih ovakovih rijeka pružiti će nam dokaze tome. Mnogoj rijeci nije bilo moguće da snizuje svoju razinu u istoj mjeri, u kojoj je pala razina kraške vode, što je većinom bivalo uslijed ispinjanja zemlje, zgodimice možda i uslijed drugih uzroka, kao na pr. uslijed druge rijeke, koja se jače zasjekla. Propala je u kras, da opet izagje na nižem mjestu svoje nekadanje doline. Tome imade mnogo primjera: više Dabar-vrela leži duga presušena dolina a pod tim starim koritom teče rijeka ispod zemlje. Jaruga Bregave vije se kao divlja, duboko uvaljena visoko-gorska dolina iz Dabar-polja dalje prema Stôcu, ali Bregava izvire redovno na dnu nekadanje svoje doline, 400 m. niže, nego što leži početak te doline.

Vrlo čudnovatu sudbinu imadu oni potoci, koji izmjenično teku na gustoj kami, pa onda opet na vapnu, kao Trebižat, koji pet puta mijenja ime. Na konglomeratu nastao, protječe više polja, koja je jezerski lapor učinio gustima. Vapnene pregrade, koje izmjenice u njem leže, očito je odstranio pomoću neprestano obnovljene zalihe šljunka. Sada ipak leži njegovo korito većim dijelom godine nad razinom kraške vode, pa je zato bezvodno. Samo ako voda visoko poskoči, tvori neprekidnu rijeku. Takovu sudbinu dijeli s mnogim drugim riječnim tijekom, kome leži površina u granicama fluktuacije vode podzemnice, pa zato daje jedan dio godine tlu vodu, a drugi dio ju sa njega oduzimlje . . . .

Kraška polja.

Osebni hidrografski odnošaji krasa ne opažaju se možda nigdje zornije, nego u onoj čudnovatoj uvali, koja ovdje zastupa doline: u poljima. Kraška površina naime, koju poprječuju uzdužni lanci, dobiva uslijed stalno ograničenih udubina veoma velikog prostora, koje su većinom isto onako orijentirane, kao i oni lanci, nove članke. Te udubine slijede dinarsko strujanje. Na nekojim mjestima, na kojima dinarski luk prelazi u zapadno-istočni, albanski ili lesinski smjer, slijede ga i polja. To su vrlo prostrane tvorevine; najdulja dosegla je duljinu od 65 km, a više drugih

imade duljinu od 20—30 km. Širina od 10 km. je rijetka, a samo jedanput nalazimo veće površine (kod Ballifa: Wasserbauten I.) Kao osobitu karakternu crtu u većine valja istaknuti odregjenost ograničenja. Susjedna kraška brda ili brežuljci ili kraške ravni svršavaju se s okrajkom, koji je katkada veoma strm ili se većinom vije u neprekinutim, ravnim ili zavojitim linijama na unutarnjem plosnom tlu polja. Odatle nas i podsjeća na sliku vodenog basena, iz kojeg je voda nestala. Prava kraška polja redovno su u hidrografskom smislu zatvorena; to su baseni a odviru podzemno. Izraz polje, jednak njemačkoj riječi „Feld", ne sadržaje nužno tu predodžbu. Izraz taj se upotrebljava i za ravni, koje imadu otvorene tekučice te su orografski otvorene usred pobrgja ili humlja, kao Mostarsko polje. To je polje ravan duž rijeke, slična Tulnskoj kotlini ili zavali od Neuwieda. U kraškoj ćemo zemlji najprije misliti kod riječi „polje" na zatvorenu zavalu s podzemnim presušivanjem, i u tom smislu primljena je ta riječ kao općenito ime u njemački jezik.

Tlo kraškog polja obično je pokriveno laporastom ili ilovastom masom. Katkada je ta masa veoma tanka ili pače sasvim manjka; abradirane slojevne glavice kraškog kamenja strše onda iz slabo obraslog tla. Katkada nam odaju provale humoznog tla, kako se blizu pod površinom nalaze grla kraških provalija i vrtača. Drugi se nanos sastoji iz snažnih masa, koje zastiru sasvim temelj, pače se mjestimice uzdižu, kao neka vrsta humlja s dolinama i glavicama, iz ravnog polja. Dok na mnogim poljima, osobito takovima s tankim ilovastim ili humoznim pokrivalom, naplavljen materijal izgleda kao svježi nanos, tumače nam drugdje karakter kami i nalazi korepnjaka tercijarnu starost. Na rubu većine polja nalaze se tragovi obale, koji pokazuju različitu visinu, do koje je voda dospjela, pa još i sada je jedan dio od njih za vlažnih godišnjih doba redovito poplavljen; mnoge partije ostaju onda cijelu godinu močvarne, a druge tvore pače većim dijelom godine prava jezera.

Ove čudnovate uvale obuhvataju od prilike 10% cjelokupne kraške površine, pa prema tome sačinjavaju jednu od najvažnijih crta predjela to više, što stoje u najoštrijoj opreci sa svojim pretežno rodnim vrstama tla i bogatstvom vode prema pustim kamenim područjima, koja ih opkoljuju. Nakon umornog putovanja po pustoj, sitnoj, nemirnoj kraškoj krajini, čovjek se upravo iznenadi, kad iznenada stupi na rub jednog od većih polja. U dubini prostire se nedogledna rudina, kao stol ili možda kao jezero, kome se valovi gube u velikoj daljini. Na rubu, na podini strmog gorskog pristranka, koji se zrcali u jezeru, vidi se, kad se izbliže promatra, dugi niz sela i pojedinih dvoraca, u kojima se stisnulo za kras neobično mnoštvo naroda. Tu i tamo pokazuje niz stabalja i zgrada, što proviruju iz vode, zatim isponi otočića i nasipi cesta, kako je plitko jezero i kako je njegova egzistencija prolazna.

O postanku ovih čudnovatih oblika jedva može biti sumnje. Polja obične vrste nijesu sigurno riječne doline. To su baseni, kao što to moraju svuda da nastanu, gdje nije zemlja denudirana odozgo tekućom vodom, nego sredstvima, što djeluju smjerom plosnim, kao ledene plasine (ledenjaci), vjetar, kemičko trošenje i podzemno nestajanje vode i gdje nijesu izravnane neravnosti, nastale tektonskim gibanjem, strujanjem riječnih žlijebova i nanosima. Zato i jest cijeli kras pokriven bezbrojnim basenima u svim mogućim veličinama. Megju silama, koje na taj način tvore basene, morati će se na prvo mjesto staviti uvale, kojih imade u krasu isto tako, kao i svuda drugdje. U području, gdje tvrdi i kršni vapneni slojevi leže na mekanijem temelju, što ga tekuća voda lako erodira, kao što leže kraški vapnenci

na verfenskim slojevima, gdje svim vapnencima neprestano protiče voda, koja uvijek ruje sve to veće i dalje žlijebovne sisteme, valja predmnjijevati, da uvale moraju biti daleko češće nego li drugdje na gustom kamenju. Gusto kamenje ostaje u svojoj dubini netaknuto i nesmetano, ako je na površini njegovoj jaka denudacija, dočim ono prvašnje kamenje pridržaje na površini dulje svoje nepromijenjeno lice, makar je u nutrini podleglo razoru.

Gdje se na krasu pobliže promatralo, našlo se uvala (rasjeda) i to osobito uzdužnih rasjeda u pravcu strujanja slojeva, a našlo ih se na okrajcima polja. Osobito okrajci nekojih većih megju njima, koji se obično navode kao primjeri, kao oni od Livna i Glamoča, sasvim su nedvojbeno dislokacijona područja (Verwerfungs- und Überschiebungsgebiete), druga imadu zahvaliti svoj postanak plosnim sinklinalama. Ove okolnosti megjutim nijesu tako karakteristične za bitnost polja, kao što odnošaj prema presušivanju. U naravi je krasa, da udubine, koje su nastale propadanjem ili uvijanjem tla, ne može zasuti transport masa tekuće vode, koja bi onda otjecala na površini u obliku rijeke, koja površinom teče. Da se u krasu stvore baseni, mjerodavan je opet odnošaj prema kraškoj vodi. Ako ma koji basen utone dosta duboko, napunit će se vodom, čim dogje pod razinu kraške vode i silnu fluktuaciju ne ćemo moći nigdje bolje opažati, nego li ovdje.

Veliko mnoštvo lapora i gline, koje nalazimo na mnogim poljima, pa onda tragovi još većih masa, koje su nekada tu bile te ih još dosta ostalo, dokazuju, kako su mnoga od kraških polja stara. Tragovi obala pokazuju, kako se je vodostaj mijenjao. Ne ćemo se tomu čuditi, ako sebi dozovemo u pamet klimatske promjene u tercijarnoj perijodi i klimatska kolebanja u diluviju. Razmjerno znatna geološka starost velikih polja nam razjašnjuje, kako se na mnogima izmegju njih dadu opažati očiti tragovi obalne erozije. U njih su lukovito glatko zaobljeni rubovi sa zavojitim obalnim linijama kao u morske drage. To udara osobito u oči na sjevernom i južnom kraju Livanjskog polja i na južnom kraju Glamočke zavale. Ova polja imadu glatko zaokružene, strme obale, kake ne mogu proizvesti ni provale, ni skulptura površine na suhom tlu, nego ih može proizvesti samo talasanje valova i obalna abrazija stajaće vode, bilo velikog jezera, bilo mora.

Ako Cvijić ne smatra rasjede nužnom predispozicijom za postanak kraških polja, valjati će nam dati mu isto tako pravo kao i Grundu, koji je dokazao, da su od njega istražena polja faktično utonula posred uzdužnih rasjeda. Valjati će i priznati, da su na mjestu upućivanja Cvijićeva na svakakve prijelazne oblike i nuzgredne oblike polja, pa na plosne udubine i udoline, kojima ipak manjka karakter pravih polja, jer pravi tip polja nastaje ispunjenjem vode za neko vrijeme, bilo to u prijašnjim geološkim dobama, bilo to sada, prema izmjeni godišnjih doba. Time se istom stvara ravno tlo, koje je u polja, oprečno prema drugim udubinama kraške površine, tako karakteristično.

Količina vode, što ju imade polje, kao što se to razumije, ovisi o odnošaju tla polja prema visini kraške vode. Imade polja, koja nijesu danas nikada poplavljena, pa prema tome leže trajno nad najvišim vodostajem kraške vode. Da je ona u prijašnje vrijeme bila viša, to nam dokazuju nalazi starijih jezerskih lapora. Općenito moći će se smatrati pravilom, da je za prijašnjih vremena visina vode bila veća. Na to nas upućuju ne samo brojni obalni znakovi, nego i snažnost starih sedimenata. Ako se u polju moglo uzdržati trajno jezero, morao je posvuda pod-

zemni vodostaj biti viši. Sad vidimo, kako su lako razumljivi znakovi njegovog neprestanog spuštavanja, koje je uslijedilo u odsjecima. Tragovi povratka su izbrisani. Megjutim, ako sebi dozovemo u pamet, koliko nas opažanje upućuje na to, da se visina mora, u različitim odsjecima neogena mijenjala, kako nas različita visina položaja pliocenskih slojeva nuka, da pretpostavimo pozitivne i negativne mijene obale morske, kada još dalje pomislimo na mnoštvo ledenih doba i njihovih megju-perioda s toplim i vlažnim klimama, ne treba sumnjati, da je povjest naših polja još mnogo zapletenija, nego što nas to sačuvani dokumenti uče. K tomu još dolazi nesumnjiva relativna dislokacija megjusobnih visinskih položaja pojedinih odjela krasa, od kojih su sigurno jedni bili uzdignuti, a drugi utonuli.

Sada leži tlo većine polja izmegju gornjeg i dônjeg vodostaja kraške vode, a to znači, da ih za kišovitog vremena kraška voda poplavljuje, a u sušno vrijeme presahnu. Pošto se spušta unutarnja razina vode, kao i sama zemlja u svojoj cijelosti od sjeveroistoka prema jugozapadu, dakle poprijeko prema uzdužnom smjeru većine polja, to većina vode izbija na sjeveroistočnoj strani, a otječe na jugozapadnoj strani; ondje leže periodična vrela, ovdje rupe, što upijaju. U takovim poljima ovisi trajanje i veličina poplave samo od odnosnog kolebanja kraške vode. Čišćenje i proširivanje ponora može samo zapriječiti, da poplava u glavnom ne ostane dulje na tlu, zgusnutom jezerskim laporom, nego što je to neophodno, imenito ne onda, ako već opet voda podzemnica dublje stoji, nego li jezersko tlo.

Mnoga polja natapaju i trajna vrela ili potoci, koji dolaze iz neprokapljivih područja. Ovdje se faktično dade predusresti poplavama regulacijom žlijebova i time, da se ponori drže otvoreni, premda je inače za golemog pljuska mediteranske jeseni svaka ograda protiv elementarne sile prava šala, kao što je to drugdje samo u skrajnim slučajevima.

O postanku polja.

Sasvim je prirodno, da u velikoj, razmjerno tankoj kori kraških slojeva, koja sama leži na erozivnom temeljnom gorju, nastaju svakojake udubine. 1. Sinklinalne i druge tektonske udoline bez lomljenja. 2. rasjedi a) jednostrani, sa ili bez premještanja (Überschiebung) b) propadanje jaruga. 3. Erozivna korita; vrtače različitih veličina, nizovi vrtača, trošenje mekanih erozivnih slojeva.

Kad bi kras izgubio uslijed visokog vodostaja vode podzemnice svoja karakteristična svojstva, vrstale bi se ove uvale u pravilnu dolinsku mrežu; ali pošto su sve ove uvale na osobiti način postale uslijed promjena u podzemnom hranjenom i presušivanom jezeru, dokazom nam je to, da je kras — više ili manje — uvijek bio krasom *)

Da su te uvale bila jezera, to nam dokazuju naplave, kojima starost doduše ne odaju tačnije sama polja. Morat će se dalje uzeti u obzir i djelovanje abrazije: terase i zaravnjenosti. O potonjima se razilaze mnijenja Penckova i Grundova, ali Grundovo mnijenje čini se vjerojatnijim. Što se tiče izobljenja i izravnanja, morat ćemo biti oprezniji, jer nije podesno, odviše se pouzdavati u neko sredozemno jezero na tvrdoj kami. Ja zazirem samo od sličnosti oblika u sredozemnih jezera u vapnenom gorju, koji se inače pripisuje djelovanju leda. . . . . (Nepotpuno).

*) Cvijić II. 19.

Ciklus krasa I.

Koje predodžbe možemo sebi stvarati o denudaciji kraškog kraja? Prilično je tačno poznato, na koji se način zbiva razaranje gorja, gragjenog od neprokapljivih kami, jer ne samo da se taj proces dade svuda promatrati, nego se može i vidjeti gorje u svim stadijima promjenâ obličja, kojima su izvržene neravnosti zemaljske kore od svog postanka pa do svog uništenja. Kraška područja megjutim imadu svoju osebnu sudbinu, jer u njih ne može djelovati ono sredstvo, koje je kod drugih najvažnije, naime: erozija vode i pranje površine.

Denudacija kraških vapnenaca ovisna je o cirkulaciji vode, koja se uslijed žila obavlja u nutrini. Ne zna se, da li se pukotine kraških vapnenaca stvoriše istom onda, pošto su oni prevalili već neku starost ili, da li ih imamo sebi predstaviti rascjepkanim, dok su još bile geološke mlagje tvorevine. Nedvojbeno se čini, da se i dalje postojeći šupljikavi sistemi stvaraju i da stanoviti komad kraške kami nakon nekog vremena imade više ili bar većih pukotina, nego što ih je prije imao. Tako dugo, dok krasom potječe voda, rastvarati će vapno i time raširivati prolaze. Ta proces pokazat će se na površini uspješnijim nego li u dubini, jer ondje voda imade više rastvarajućih svojstava, nego dalje dolje, gdje je već istrošila svoju ugljičnu kiselinu, što ju sa sobom nosi. Ubraždenje žlijebova i ublaženje strmina pristranaka zamijenjuje tu sve to jača šupljikavost slojeva na površini. Odatle slijedi, bez daljnjeg raspravljanja o pitanju, kako se odnose mase kamenja, što ih je voda na neprokapljivim površinama odnijela prema onima, što ih je voda u pukotinama rastvorila, da će se kraška površina procesima denudacije manje izmijeniti, nego li površina gorja sa tekučicama na površini, jer se promjene poglavito dogagjaju u nutrini. Prokapljivi slojevi s nutarnjom cirkulacijom vode održavaju i sebe kao cjelinu, a osobito i svoje vanjsko obličje mnogo bolje, nego li takovi, koje tekuća voda na površini denudira. To već dokazuju stône glavice (Tafelberge) vapnenih Alpa. Mi dakle smijemo u kraškom području očekivati više starinskih oblika i dulje potrajanje nekadanjeg stanja, nego li drugdje.

Razaranje kraške površine u krasu osobito je djelatno u vrtačama ili kraškim lijevcima, u rupama, u koje se stiču kratki, nadzemni žlijebovi te vode u nutrinu gorskog trupa. Na mnogim mjestima moći ćemo opažati i provale nad šupljinama, premda nijesu rijeke potajnice u krasu svuda tako česte i napadne, kao u mnogo proučavanom području kranjskog i tršćanskog krasa. I gustoća vrtača veoma je različna. Imade u krasu vapnenih vrsta, koje ne tvore uopće vrtače, nego se raspadnu u crijepove ili u pojedine hridine, koje zaodješe žlijebove škrapa; druge opet stvaraju pomalo velikih ili bezbrojno malih vrtača. Fr. v. Kerner rastumačio je suvislost ovih fenomena na površini s raznolikim članovima orogenetičkih formacija. O ovim, za istraživanje krasa veoma vrijednim opažanjima, govorit ćemo još potanje. Denudacija djeluje dakle različito na pojedine vrste gorja, a valjda i nejednakom intenzivnošću, premda nije, kako se to lako vidi, razlika otporne snage megju različitim vapnencima tako velika, kao n. pr. megju vapnencima i mekanim pješčarima, ili izmegju kremenih žica i škriljastih kami, što ih opkoljuju i sl. Pošto se trup gorja u krasu sastoji iz samih slojeva, položenih u uzdužnim naborima, kojima se strujanje neprestano megjusobno mijenja, i pošto se ovi slojevi ne razaraju uvijek jednakim načinom, morat će se naborna gradnja uvijek, što dulje traje denundacija, to

jasnije vigjeti na površini. To potvrgjuje već prvi pogled. Diljem brda, brežuljaka i korita, vidimo iste, kako se pružaju krajem; područja s vrtačama, crijepovna polja, grebenasti vijenci i plosni, bolje obrasli komadi slijede jedan za drugim. Sve je poredano u pojase onako, kako struje slojevi.

Na pravom šupljikavom kraškom vapnencu nema žlijebova na površini. Zato su i svi iz njeg izgragjeni oblici brda i brežuljaka bez onih zasjeka, bez onih sistema jaruga i brazda, koje se obično vigjevaju na drugim brdima, i koje ne mogu sasvim da sakriju ni šume vlažnih klima. Već kameni otoci dalmatinske obale upadaju u oči svojim nečlankovitim okruglim oblikom. Samo gdje je mlat ostavio svoje znakove, kao n. pr. na izstočnim obalama Krka, Raba i Paga, u koje bije burom uzburkano more kanala Maltempo, vide se poremećaji ovih okruglih oblika, visoke hridine s jarugastim, gore razgranjenim ograncima, nastalim uslijed udaranja valova. Kraška brda Bosne i Hercegovine sva su okrugla i bez žlijebovnih brazda, osim ako stoje na podini neprokapljive kami. Time se ali uopće mijenja njihov karakter, a one pokazuju strme stijene kao vapnene Alpe.

Kraška se denudacija obavlja u plohama, ili ako ju odregjuju linije, ne ravnaju se te linije po linijama slaza ili u opće kakvog vodenog tijeka, nego po glavnim linijama geološke gragje. U toj denudaciji leži poglavita razlika megju oblicima kraškog relijefa i drugog gorja.

Stepen denudacije, kao i brzina, kojom ona napreduje, odvisni su još od drugog dalnjeg faktora, a to je visina razine kraške vode. Stoji li razina kraške vode duboko pod površinom, u gornjim će slojevima prevladati samo vertikalno gibanje vode. Stvaraju se dakle poglavito oni oblici, koje izazivlje ova vrst gibanja: vrtače i dimnjaci (Schlote). Penck je na to upozorio, kako su vrtače silno velike na pristrancima Velebita kao i ostalih gorja, što su blizu mora, u područjima, gdje razina kraške vode leži veoma duboko, možda više stotina metara pod površinom, te joj se i nikada ne primiče. U takovim okolnostima strada veoma površina, jer izmegju velikih vrtača preostaju samo neznatni povori, koji se lako razore.

Leži li napokon razina kraške vode bliže površini, to će se vertikalno gibanje vode prema dolje moći samo u manjem stepenu razviti, a naprotiv, oticanje kraške vode uslijediti će u horizontalnom smislu, t. j. blizu pod terenom i paralelno s njime. — Stvorit će se podzemne rijeke u špiljama sa svojim pošljedicama: zjalima, oknima (Lichtloch), sigastim špiljama i galerijama, u kojima više ne stoji voda i sl. Leži li napokon razina kraške vode veoma visoko, tako visoko, da već male udubine površine sižu do nje, onda će uz podzemno biti i nadzemno normalno gibanje vode; onda se mogu na krasu održati ne samo jezera, nego nastati i rijeke i potoci.

Ovakovo stanje jedva da se može dugo uzdržati, jer rijeke i potoci imadu tu osebinu, da se zasjeku i da svoje korito sve dublje meću, ako nije kut slapa njihovog žlijeba odviše premalen, a osobito onda, ako imadu da transportiraju šljunak. Ovo će se megjutim i redovno na krasu dogagjati, jer su umeci nevapnenog karaktera često na njem rasijani.

Čim se megjutim rijeka zasiječe u kraškoj površini, mora se razina kraške vode spustiti, jer voda, sabrana pod zemljom, odvire u dolinskom žlijebu rijeke; početi će stvaranje lijevaka i oni će se sve više povečavati a njihovi šiljci udubiti će se to više u tlo, što dublje rijeka zasiječe.

Slika 6. Vrtača na Bjelašnici. Po fotografiji *E. Richtera.*

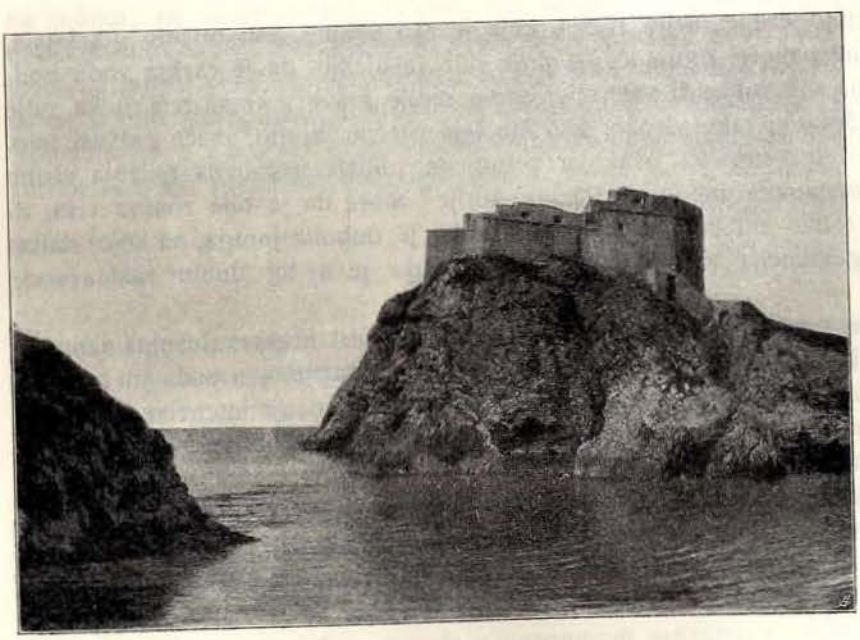

Slika 7. Fort Lorenzo kod Dubrovnika. Primjer izobljene morske hridi. Po fotografiji *E. Richiera.*

Rijeka može to tako dugo nastavljati, dok je sama regulator kraške vode ili inače rečeno tako dugo, dok njezino korito predstavlja najdublju liniju u onom odsjeku kraške vode, kojem pripada. Kod toga valja pretpostaviti, kao što se razumije, da njezina erozivna null-tačka leži još uvijek dosta duboko, a da može dopustiti dublji položaj korita. Kad je postignuto ovo konač stanje, ne može se više rijeka dublje ubrazditi, jer joj manjka potreban slap, a kraški proces postigao je ovdje svoj mogući vrhunac. Udaljenost površine i razine kraške vode sada je što veća, vrtače i zjala su, koliko je moguće, duboki, gradnja gorja došla je na površini do veoma jasnog izražaja. Odsele pako, otkada rijeka ne može više dublje tonuti, mogu se samo neravnosti površine denudirati, te se samo polagano sniziti. Razmak megju površinom i razinom kraške vode bit će opet manji, jer potonja ostaje jednako visoka, a prva se spušta, dok se nije napokon došlo do sličnog stanja kao u početku: kraška je ravan plosno-talasasta, a razina vode podzemnice stoji samo malo pod poršinom.

To je ciklus krasa, njegov konačni rezultat je kao drugdje, poluravnica ili peneplaine.

Do takovog je stanja dospjelo u Istri, u sjevero-dalmatinskoj ravnici i u ravnici karlovačko-slunjskoj.

Ispon cjelokupnog područja može proces uvijek iznova oživjeti.

U sjevernoj Dalmaciji, u području Krke, predstavlja zemlja od Knina do Šibenika i dalje na jug do Drniša peneplain, „tako lijep, kakvog nikada ne vidjeh", tako kaže onaj Davis, koji je stvorio taj pojam. U nadmorskoj visini od 200—300 metara prostire se gotovo nepregledna ravnica. Ušljed goletnog kraja vide se glavice slojeva, kako struje daleko preko ravnice, a što još ostaje nejasno na slojevnoj gragji, to objašnjuje jaruga Krke, a na njenim se strmim obalama mogu proučavati nabori i njihov položaj kao na školskoj shemi. Najveći dio ove ravni sada je geološki kartiran.

Ako se uzme, da je ovdje rijeka, koja je sad ovamo, sad onamo glavinjala, odstranila vapnene nabore, morat će se prihvatiti mišljenje, da je razina vode podzemnice onda bila viša nego li sada. Jer samo ondje može u krasu teći rijeka, gdje razina kraške vode stoji tako visoko, kao što leži riječno korito, inače presuši ovo. Najjednostavnije tumačenje za ovakovu promjenu podaje negativna mijenja visine morske razine (negativna megjica). Razina Adrije mora da je bila znatno viša, ili se je tlo za isto toliko snizilo, barem toliko, koliko je duboka jaruga, na kojoj danas teče Krka, jer egzistencija rijeke nam dokazuje, da je u toj dubini razina vode podzemnice.

Druga velika denudacijona ravan niskog položaja jest kraška plosnina izmegju Karlovca i Ogulina, koja je mogla nastati riječnom abrazijom, a sada ju protječu Dobra, Mrežnica i Korana. Čini se, da je njezina kam bila manje intenzivno nabrana, ali i ovdje se svuda vide glavice slojeva; osobito su jasne u koritu Mrežnice, gdje prouzrokuju brojne male slapove.

U višim dijelovima zemlje, kao što je to spomenuto, neće biti moguće složiti sistem sličnih ravni, koji bi se dao pripisati riječnoj abraziji, pa će nam ovdje morati zadovoljiti prije razložena predodžba o kraškoj denudaciji pločimice, uslijed funkcije vrtača i dr.

Slika 8. Lokrum. Morski mlat i abrazija uslijed mlata. Po fotografiji *E. Richtera.*

Izreklo se je i mnijenje, da su kraški nabori bili izglagjeni već onda, kada se tlo diglo uslijed abrazije mora.

Pod morskom abrazijom razumijevamo inače napredovanje ruba obale smjerom od obale prema kopnu, dakle ako kopno tone ili ako voda raste. Teško sebi možemo predstaviti abraziju u slučaju, te se kopno diže. Sva su poznata morska dna, u prispodobi prema oblicima kopna, plosnata, a njihovi nakloni imadu kuteve od malo stupnjeva. Ako dakle more odmakne, ostat će samo plosni komad morskog dna na suhom; ne može nastati obalni rub nego tek prud ili obalni nasip ili slični oblik plosne obale. Samo ako se more diže, moći će mlat valova sve to više djelovati na zarezu, denudirajući i abradirajući ga. Mi ćemo sebi svakako morati predstaviti, da se kopno kao plosni komad zemlje diže iz mora, ali ne zato, što ga je erozija izravnala, nego zato, što ga je zaodjela sedimentom, te još nije raščlanjeno uslijed razornih sila, što preko dana na nj djeluju.

Ciklus krasa II.

Kad se hoće ispitati i iskušati opće predodžbe o ciklu krasa na osnovu postojećih nalaza, mora čovjek da sebi dozove u pamet, da se je iza eocenske periode cijeli sistem vapnenaca i pješčara, koji grade kras, dignuo iz mora, a tom se prilikom i savio u nabore. Teško je stvoriti sebi sliku o počecima ovog stanja. Sigurno je samo jedno, da su doskoro bile odstranjene silne mase materijala. Kao najgornji član uzdignutog slijeda slojeva, pokrivaše cijelo to područje naslaga flišovnog pješčara. Njegove tragove nalazimo daleko rasprostranjene; još izvan krasa, prema istoku, naći ćemo ga stisnuta u dugim prugama megju naborima njegove podloge, i to i na zapadu i na istoku, bar u sredini kraške zemlje. Morat ćemo prihvatit mnijenje, da su mase fliša istodobno nastale s ogromnom množinom vapnenca, koji su ispu-

njali zračna sedla, a ta nas množina zadivljuje. Dok je još prevladao pokrov od fliša, mogla se denudacija zbivati normalno, nadzemno, a kad je postao taj pokrov krnjav i kad su se polagano vapnenci pomolili na vidjelo, zaredala je kraška denudacija. Megjutim kasniji su procesi ove odveć zastrli, a da bi ih mogli tačnije slijediti. Nešto na čvršćoj nozi stojimo po opažajima, koja nas sile, da prihvatimo mnijenje, da je kraška plosnina već u srednjem tercijaru izglagjena i izravnana. Tada je već bilo na krasu daleko prostranjenih udubina, a ispunjavala ih je voda stajačica, dakle jezero, a ovo su opet naplave, većinom sitno-zrnatih laporastih masa ispunile, kao što se još i danas pune sredozemna jezera muljevitom i jezerskom kredom.

Takova su jezera mogla opstojati samo onda, ako je razina kraške vode visoko stojala. Jezera su ispunjala korita do ruba, pa prema tome nije mogla tada voda oticati poroznim vapnenim obalama, kao što bi se danas dogodilo, kada bi se napunila postojeća korita vodom. Pače, jezerski lapori sasvim su ispunili njihove basene tako, da je nestalo tih jezera. Taj lapor tvori još i danas humke na dnu nekadanjih jezera. Po Grundovim opažanjima više je ovakovih ispunjenih jezerskih uvala opkoljeno zaravnjenjima (Einebnungsfläche), koja su mogla samo tako nastati, da su rijeke, mijenjajući sad ovamo sad onamo, zahvatile i izokolni vapnenac, koji prema tome tada nije mogao ležati nad razinom kraške vode.

Tako dugo dakle, dok je razina kraške vode bila visoka, nije bilo rijeka, koje bi se zasjecale, nego samo takovih, koje su strugale. Ovo nas sili da prihvatimo mišljenje, da je kraška zemlja bila plosno područje, koje se neznatno nad morem uzdizalo, jer inače bi rijeke imale jači slap. Tadanji kras morat ćemo sebi predstaviti kao plosninu sa mnogo jezera, koja su stajala u svezi s prostranim močvarama i megjusobno. Megjusobnu svezu tih jezera dokazuje nam jednoličnost faune u naslagama, a močvare ugljen.

Kraški je fenomen prestao, on se bio tako rekuć utopio. Voda nije mogla u vapnenim pukotinama cirkulirati, nego samo stagnirati. Ovo stanje moralo je dugo trajati, jer se taloženje tako velikih količina jezerskog taloga te stvaranje prostranih ravnica, nastalih denudiranjem, nije, geološki rečeno, moglo ni brzo izvršiti.

Teško je kazati, kad je to stanje bilo poremećeno, ali tačnije možemo reći, kako se to dogodilo. Nastupila je nova perijoda orogeneze. Cjelokupno je područje izmegju Adrije i sadašnje panonske zavale bilo stisnuto i uzdignuto iz svog horizontalnog mirnog položaja, te je površina zemlje tu postala neravna. Mnogo govori zato, da su se ti procesi izvan krasa zbivali mnogo energičnije i drugčije, nego u samom kraškom području. Kao što je to Katzer „Führer" dokazao, sve su tercijarne naslage do najmlagjih u istočnoj Bosni jako poremećene, uspravljene do u vertikalni položaj. Još je snažnije djelovao tlak prema gore na okrajcima krasa, gdje se on poglavito sastoji iz triadičnih santi. Ovdje se nagomilalo pravo visoko gorje, sante se raspukoše, a temeljno se gorje pojavilo na dalekim prugama. Jezerski nanosi digoše se na pustolovan način ili opet utonuše, utisnuše ili premetnuše. Tako je nastao visoko-gorski, srednji pojas Bosne, koji prati kras od izvora Plive i Sane sve do Crne gore na istok.

Prema takovim nasilnim poremećajima uzdržala se velika kraška ploča veoma mirno i malo se izmijenila. Samo su se, kako se čini, zbile dvije veće promjene s njome; prvo: uzvinula se kao cjelina do geoantiklinale i drugo: lomeći se stepenasto, pre-

tvorena je prema Adriji u stepenaste zaravanke. Ispon bio je najjači u blizini istočnog ruba, pa bismo zato možda mogli istim pravom govoriti o kosom smještaju prema moru. Poremećaji nijesu ni iz daleka bili tako jaki, kao dalje prema istoku. Do sada se nije u nas ništa spominjalo o ustrmljenim i prebačenim jezerskim laporima, nego samo o koso postavljenim. Rasjedi su se opažali; oni teku većinom dinarski, kao nabori prve poremećajne perijode, ali je bilo i novih dislokacija u starom pravcu. Kao što su nekada bili tvrdi vapnenci potisnuti u jugozapadnom pravcu preko flišovnih umetaka, tako se na Livanjskom polju pomakoše u jednakom smjeru preko jezerskih lapora. Naborni sistem kao takav nije u cjelini bitno izmijenjen, a što od njega vigjamo, pripada starom nabiranju, jer ovo je tercijarno zaravnjenje odrezalo i tako leži na mnogim mjestima jezerski lapor iste dobe na horizontalno odsječenim glavicama slojeva.

Rezultat ispona, ili postavljanje kraške ploče u kosi položaj, nije bio malen. Još danas iznosi razlika visine izmegju najviših vapnenih gora i najdubljih dijelova stare kraške ravni, koja danas tvori morsko dno, više no 2300 m. Kad bi se pribrojile k tomu još i raskomadane sante visokog gorja, dolazili bi do iznosa od 3000 m. Sada je uslijed denudacije i nanosa prvotna razlika visine sigurno znatno smanjena. Dakako, da se to pomicanje u visinskom položaju razdjeljuje gotovo na 100.000 m. plošne udaljenosti, ono dakle iznosi u maksimumu 3% ove pošljednje.

S prvim poremećajima u gotovo horizontalnom položaju kraške ploče, morao je opet oživjeti proces pokrašivanja, kao što je to prije opisano. Samo su se najveće rijeke, natovarene kršjem gustog kamenja, mogle uzdržati, kao Neretva, Una i Unac. Dakako, da se to dogagjalo poglavito na uštrb drugim, manjim, koje nijesu mogle da pojednako s njima ubrazde svoje korito, te su morale svoju vodu podzemno odvagjati k razini kraške vode, koja se spuštala, a time i svojim jačim konkurentima. Ove su rijeke naime baš svojim dubljim ubraždenjem snizile razinu kraške vode.

Na nutarnjoj, istočnoj strani krasa, moralo je izbijanje gustog temeljnog gorja sniziti razinu kraške vode, jer su doskora bile izdubene na neprokapljivim škriljevcima sve do kraškog okrajka duboke doline, a ove su mogle krašku vodu načeti u dubokim horizontima. Uslijed toga se isušiše prostrane partije kraške površine i izgubiše svoje riječne tijekove. Tako n. pr. područje bosanske Crne gore uslijed izvora Sane, Plive i njihovih pritoka, predjel Ravnog polja uslijed izvora Rame. Na sličan način izgubilo je i više odjeljaka visoke Hrvatske i zapadne Bosne uslijed izvora Zrmanje i Cetine svoju vodu. Ove rijeke kao i susjedna Krka pa Dobra, Mrežnica i Korana mogle su se uzdržati zato, jer se abrazivna ravan, kojom one teku, malo razlikovala od općeg ispona i kosog odizanja te je tako ubraždenje rijeke išlo uporedo s tim dizanjem.

Preobrazba prilično ravne plohe u pobrgje u području vapnenca potaknulo je stvaranje kraških fenomena, a isti uzrok bio bi u zemlji, koja se sastoji iz gustog kamenja, povodom stvaranju nadzemnog sistema odvodnje mrežom dolina.

Čini se, da bi za sada bilo još prerano, izvjesno označiti geološku dobu nastupa ovih novih perijoda ispona i poremećaja, jer samo istraživanje neogenih naslaga kraškog područja može ovdje da iznese sasvim odregjena i nenadana razjašnjenja. Za sada ono zaostaje još predaleko za proučavanjem istočno-bosanskih naslaga te vrste.

Dinarski nabori.

Izmjena viših gorskih i nižih ravnih odsjeka jedna je od najčudnovatijih i geografski najvažnijih crta kraškog područja. U toliko je čudnovata, u koliko se ne mijenjaju uslijed toga njegova poznata opća svojstva, nego su jednakomjerno razvita na visokim i niskim partijama. Pače, istup kami i gradnja gorja, koja ih uvjetuje, svuda su jednaki, barem u koliko se već tačnije istražilo.

Sada valja da posvetimo našu pažnju tektonici gorja, koja je slojeve, što nastadoše u različitim vremenima, postavila u njihov sadanji položaj pa je prema tome uvjetovala pojmove visine i dubine.

O tome još nemamo savršenih istraživanja iz bosanskog kraškog područja. Naprotiv imademo ih mnogo, a djelomično već iz davne dobe, iz primorskog i kranjskog krasa i iz Dalmacije. Najvrsniji muževi austrijske geološke škole: Hauer i Zittel, Stur, Stache i Tietze trudili su se ovdje. U novije su doba naše znanje o Dalmaciji bitno proširili osobito pl. Kerner i pl. Bukowsky. Rekognosciranja Mojsisovicsa i Bittnera, Cvijića i Grunda u Bosni i Hercegovini podala su barem opći pregled tako, da ne trebamo očekivati zla iznenagjenja, te nam je moguće izreći neke opće rečenice.

Najvažnije megju njima bit će: 1. Cijelo kraško područje naborna je zemlja; svuda su kraški vapnenci položeni u nabore. 2. Ovi nabori općenito struje od sjeverozapada prema jugoistoku. 3. Većinom su nagnuti prema jadranskoj strani ili su u tom smjeru dislocirani.

Slobodno pače možemo i dalje poći te reći: Naše je područje poznato kao jedno izmedju onih dijelova zemlje, gdje sistem nabora bezuvjetno vlada stanjem zemaljskih slojeva. Dinarsko ili ilirsko područje uzor je naborane zemlje. Glavni smjer nabora, koji se dade uslijed tečaja dalmatinske obale i otoka, što su pred njom smješteni, i na kartama manjeg mjerila jasno raspoznati, zove se, kako je poznato, dinarskim i faktično pretežni broj gorskih lanaca, dolina, otoka, kraških korita ide ovim smjerom. Ipak nas uči promatranje tijeka obale, ma da prevladava i smjer sjeverozapadno-jugoistočni, da on ipak ne vlada sam. Već A. Boué*) veli, da imade uz glavne lance, što udaraju od sjeverozapada prema jugoistoku, i poprečnih lanaca, koji ih spajaju zapadno-istočnim smjerom. Što više napreduje istraživanje zemlje, to sve biva i jasnije obilje i znamenovanje ovih otklona od spomenutog smjera. Na prvi pogled možda se samo opaža zavoj Velebita na njegovom južnom kraju i zapadnoistočno protezanje gorja u okolici Spljeta i tamošnjih otoka. Sada se već opazilo vijenaca sličnog smjera i čudnovatih križanja, što ih nalazimo daleko u nutrini.

Megjutim i u samom dinarskom smjeru imade iznimaka od sjeverozapadnog — jugoistočnog smjera. Osobito je moći opaziti češće na duljim prugama sjevernojužni smjer. Možda bi se smjelo reći: smjer svih gora pruža se iz sjeverozapadnog u jugoistočni kvadrant s pretežnim sjeverozapadno-jugoistočnim smjerom, koji možemo označiti kao dinarski u užem smislu.

Početak krasa imade dakako jedinstven jugoistočni smjer. Taj smjer vlada jednako odlomom (Abbruch) krasa kod Trsta i njegovim nastavkom, Čičarijom, kao i vijencem kranjskog Sniježnika i njegovim nastavkom, Velikom i Malom Kapelom,

*) Die europ. Türkei I., 19. Sitzungsberichte, 61, 25, (1870).

zatim dalje Plješivicom kod Bihaća pa, jugoistočno odavde, svim kosama, koje leže već blizu istočnog ruba krasa: Grmeč-planinom, Klekovačom, Vitorogom i t. d. Istim smjerom teče i sjevero-istočna obala Kvarnera od Voloske do prema Senju te i gorski povori otokâ Krka, Raba i Paga, a kao nastavak njihov svi otoci i nizovi nabora u sjevernoj Dalmaciji od Zadra i Obrovca do paralele Castell-Andreis-a kod Šibenika (43°41' sj. šir.). U taj jedinstven i paralelan smjer uvodi otklon više sjeverno-južnom smjeru najprije Monte Maggiore kod Opatije i, priključujući se tom smjeru, gorski nizovi otoka Cresa. Paralelno udara gotovo tačno od sjevera prema jugu sjeverni odjelak Velebita od Senja dalje preko Jablanca. Ovdje tvore prema Velebitu strujeći lanci Raba s njime kut od 45°. U oči nam tu udara, da se oba smjera sasvim križaju, jer se na istočnoj, nutarnjoj strani Velebita pojavljuju povori, koji zadržavaju dinarski smjer nabora otoka Krka i čini se, da ga nastavljaju kao Senjsko bilo (Konačišta, 1494 m), a još više niz, koji ide od Markovog kuka prema ponoru Like (Plješivica, 1653 m). Počevši od Jablanca zaokreće Velebit opet jugoistočnim smjerom, a pošto se u istoj širini okreću i nizovi južnog Cresa i Lošinja više prema jugoistoku, pokazuju opet, počevši od širine Osor-Jablanac sve do prema Zadru, svi nabori jednaki smjer od sjeverozapada prema jugoistoku.

Na otocima su odnošaji tačno istraženi, a uslijed izmjene kami (flišovni pješčari, numulitni i kredni vapnenci) i laglje pregledni, nego na kopnu, gdje nam još manjka tačnije poznavanje.

U širini Zadra opet je poremećen paralelizam. Velebit zaokreće od prilike od južnog kraja kanala Della Montagna sve odregjenije prema istoku i ima konačno, sjeverno od Knina, gdje je odrezan provalama, što teku sjeverno-južno, savršeni istočni smjer. On se ovdje sudara s lancima, koji opet pokazuju sjeverno-južni smjer s tendencijom, da i oni doskora okrenu na jugoistok i istok. Grund je otkrio taj „zapadno-bosanski gorski luk". On prevlagjuje daleko u nutrini. Livanjsko i Glamočko polje imadu od prilike smjer tetiva ovog mnoštva paralelnih lukova. Pošto ali istodobno i dalmatinski naborni sistem zaokreće na prije spomenutoj paraleli od Castell-Andreis-a prema istoku, to vlada zapadno-istočni smjer cijelim komadom zemlje od Punta Planca na zapadu do daleko preko Livna na istoku i južno preko otoka Brača, Hvara do Visa, Korčule i Lastova. To je veoma očita crta dalmatinskih obalnih i gorskih oblika, a nov je dokaz, kako se daleko u nutrini opaža taj okret u istočni smjer.

Doskora megjutim nadmašuje jugoistočni smjer, te se ovdje križaju sistemi. Kod Vallona-Vrulja zavija obala prema jugoistoku, premda se otoci, što leže naprotiv, drže strogo zapadno-istočnog smjera. Opetovno sastaju se smjerovi u kutu od 45°. Južno od Livna presjecaju se lanci u istome kutu, kao što će se to još tačnije predočiti. Lanci nutrine teku opet, sjevernije nego li otoci, dinarskim smjerom. Na Mljetu i u istočnom dijelu Rata obladava ovaj općenito sve do granice Crne gore, gdje opet nastaje veliki zaokret prema istoku, a time uopće završuje dinarski smjer.

Tako nam se prikazuje u sadašnjosti (1904) tijek i ulančenje dinarskih nabora. Nitko ne može da znade, kaka ćemo još razjašnjenja dobiti tačnijim istraživanjem.

Naborna gragja i peneplaini.

Mnogo potrebnija su nam razjašnjenja o smještaju nabora i o odnošaju pojedinih kami, što grade gore prema nabiranju, nego razjašnjenja o smjeru nabora. U tom smo

pogledu zaista tačno obavješteni po Stache-u i Fr. Kerneru samo u ograničenim područjima Dalmacije i Kranjske. Ipak su opažanja, s kojim raspolažemo, dovoljna, a da se uzmogne opravdati gore izrečena rečenica: „Nabori su većim dijelom prema jadranskoj strani nagnuti, ili takogjer u tom smjeru dislocirani". Kerner postavio je za područje, što ga je u Dalmaciji proučavao, veoma bogatu shemu slijedećih slučajeva: zajedničko je obilježje strmlji položaj ili skraćivanje ili potpuno pomanjkanje istočnog ili južnog kraka. Jednakomjeran položaj obiju krakova — dakle pravilne antiklinale — su iznimke. Istraživanja Söhle-ova na otoku Hvaru podala su slične profile, a Bittner je za Hercegovinu nacrtao normalni profil istog karaktera.

Naborna snaga, razumije se, da je na različnim mjestima dosta različna, premda su, u koliko je dospjelo naše današnje znanje, skrajnji slučajevi u oba smjera rijetki. Neće se naći niti odviše zgnječenih niti sasvim neporemećenih područja; neka odregjena sredina prevladava.

Valja nam odgovoriti i na pitanje, za nas najvažnije, u kojoj naime svezi stoji oblik površine s nabornom gradnjom. Na žalost na ovo nam pitanje geološka literatura još manje odgovara, nego što bi to za pravo bilo moguće, jer nije bilo intencije u dosadašnjeg istraživanja austrijskih geologa, da osobito paze na tu stranu stvari. Zaista je tačno geološki istraženo i prikazano u cijeloj kraškoj zemlji samo područje dviju listova specijalne karte Kistanje—Drniš i Šibenik—Trogir (Z 30, C XIV i Z 31, C XIV.), te nekoji otoci. S morfološke strane istražio ga je osim Pencka i pisca i W. M. Davis*). Po njegovom je opisu komad zemlje iza Šibenika i uz Krku daleka, visoka ravan od 200—250 m visine. Tlo te ravni sastoji se iz vapnenaca, koji se od prilike u kutu od 30° prema sjeveroistoku spuštaju. Površina je sasvim odrezala koso postavljene slojeve na udaljenost od 5—10 milja, tvoreći tako savršenu denudacijonu ravan, kao što je autor (Davis) još vidio nije. Tlo je kruto, a slojevi se svugdje vide kao na ravni tako i na stepenastim pristrancima zaobljenih brda i na stjenama Krkine jaruge. U većoj udaljenosti vidimo okrugle brežuljke i brda tvrgjih slojeva, koji su se mogli denudaciji oprijeti.

Naprotiv ističe Kerner, da se sjeverna Dalmacija broji u one zemlje, u kojima se relijef tla nalazi u najtješnjoj odvisnosti od gragje slojeva. Vladajući oblici tla su visinski nizovi, koji slijede smjer slojeva: ili antiklinale ili izoklinale ili dva krila jedne sinklinale i t. d.

I doline su većinom bilo sinklinalne bilo izoklinalne brazde, koje odgovaraju umetanju mekanije kami.

Ova oba opisa čini se, da stoje u oštroj kontradikciji, jer jedan autor ističe, kako denudacijona plosnina ostruguje sve neravnosti, a drugi naglašuje, da je samo naborna gragja mjerodavna za oblik površine. Usprkos tome mogu se oni složiti. Naborna gragja denudirana je do dubokog horizonta te imademo pred sobom trupinu gorja. Pošto kamenje imade različitu tvrdoću i pošto je pravilno naborano, to se zato ponavlja isti slijed slojeva; pošto su dalje mekaniji slojevi jače denudirani, nego tvrgji, pa pošto nema suvislog pokrova vegetacije i samo malo grohota, te uslijed toga cijela zemlja leži razgaljena pred očima geologa, to se pokazuje sveza megju oblikom površine i gragjom gorja sasvim jasnom. Lako je prepoznati sva tvrgja izbočena rebra, korita u pješčaru, povore prokapljivog vapnenca

*) An Excursion in Bosnia (Bulletin of the geograph. Society of Philadelphia III. 2. 1901.)

u njihovoj odvisnosti od nabiranja. Usprkos tomu bilo bi pogrešno, kad bi se mislilo, da je moguće u sada postojećim brdima nazirati oblike, koje je stvorio proces nabiranja gorja. Ono, što danas imademo pred sobom, to je ostatak razora. Pojedince je ono, što se uzdržalo i što je odstranjeno, svakako odvisno o nabornoj gragji, koja je smjestila tvrgje i mekanije kami jednu uz drugu u najrazličitijem položaju. Razaranje je zemlji istom iznijelo pravu nabornu gragju na površinu, ako se i često ne dade raspoznati po pravim neravnostima, nego se može otkriti u slojevima, koji različito struje, a leže jedan uz drugi na istoj ravni.

Ako se na taj način svakako može ustvrditi podudaranje u pojedinosti i u malom izmegju naborne gragje i oblika površine, to se ipak ne dadu izvesti direktno iz gragje gorja u velike oblici zemlje, kao ona izmjena viših, gorskih i nižih, plosnih odsjeka, o kojima je gore bilo govora. Promatramo li n. pr. poprečni profil otoka Hvara kroz njegovu više od 600 m visoku tačku kulminacije, vidjeti ćemo skup abradiranih, odsjećenih nabora, koji bi isto tako mogao da ima horizontalnu kao i koso nagnutu površinu. Dugoljasti gorski povor, koji ispunja otok a za pravo ga i tvori, nije izazvan nikakvim procesom nabiranja, nego je uzdignuta abradirana naborna trupina.

Čini se, da postoji sličan odnošaj u cijelom opsegu krasa. Samo se iznimno velike neravnosti dadu svesti na nutarnju strukturu gorja, kao kada se jedan oblik brda na tome osniva, da je mekanu pješčanu masu prekrila tvrda vapnena santa. I ovdje je megjutim u prvoj liniji mekoća i trošnost pješčara dopuštala, da se vapnena santa ističe i uzdrži u svom vrletnom obliku.

Kamo god se po krasu ogledamo, svuda vidimo ostrugane slojeve i samo sasvim iznimno, donekle slučajno, je ploha vrstenica površina zemlje. Na brdima i pristrancima, na plosnim brežuljcima i u jamama, pače i na sasvim horizontalnim ravninama vidi se, kako sadašnja zemaljska površina presjeca stare oblike nabiranja i lako je uvidjeti, da su tu već ogromne množine materijala odnešene.

Današnja je dakle površina ravan, postala denudacijom, današnja je zemlja ostatak procesa odnašanja, o tome ne može biti nikakve sumnje. U svim dijelovima zemlje, kao u kraškom području, tako i izvan njega, sasvim se to jasno raspoznaje. U naravi je prokapljivih kami, da se površina manje zatire i da svoje lice zadrži dulje, čim je jednom započela vodena cirkulacija. Zato i vidimo, osobito u kraškom području, tako mnogo tragova zaravnjivanja, koje je već davno započelo. Tu prevlagjuju zato i skroz zaokruženi, zreli oblici. Kad gledamo dalmatinske „scoglie", malene, okrugle kamene otoke, koji leže uz obalu, podsjećaju nas na oblike norveške obalne ravnine i njezinih skära (šera). Dakako, ovdje ne može da bude govora o djelovanju ledenjaka, kao ondje. Sličnost samo dokazuje, kako je jako u našem području djelovala denudacija. Pače i površine visokog gorja na Neretvi na više su mjesta očite trupine gorja (Gebirgsrumpf — Rumpfebene), koje je orogenetička sila uzdigla do vanredne visine.

Premda je cijeli naborni sistem dinarida (kako Suess zove naše područje) na pola denudirani gorski trup, ipak se opažaju na njemu veoma velike visinske razlike. Samo jedan dio, koji opkoljuje gore opisane, većinom na zapadu ležeće ravni, odgovara predodžbama, koje sebi možemo stvoriti o jednoj denudiranoj plosnini (peneplain po Davisu); drugi dio, koji sada tvori sasvim znatno gorje, mora da je iskusio još dalnje sudbine.

Neravnosti na denudacijonoj ravni mogu da imadu dvostruki uzrok. Mogu da budu ostaci prvotne naborne gragje, koji imadu da zahvale svoj opstanak većoj otpornoj snazi prema denudaciji. Davis je ovu vrstu brda ili brežuljaka nazvao „Monadnok". Po svoj prilici pripada većina od Kernera opisanih oblika na peneplainu sjeverne Dalmacije ovoj vrsti, u koje kao da se suočni krakovi jedne prolomljene antiklinale tvrdog kamenja ukažu kao dva paralelna kamena rebra s jarkom po srijedi, te slični oblici.

Ali ovo razjašnjenje nije nam dovoljno, da razumijemo i opstanak gorja, kome visina samo malo zaostaje za onom od 2000 m i koje je sagragjeno iz mnogo nabora, a ne samo iz jednog rebra ili jednog nasipa tvrgje kami. Treba još jednom svrnuti pažnju na poprečni prerez otoka Hvara. Nije možda jedan ili više nabora prouzrokovalo oblik gorskog povora, nego se uzdigla cijela masa kao takova, neovisno od nabora. Imade mnogo razloga, da se prihvati mnijenje, da se ravna mjesta izmegju otoka, koja su sada morsko dno, ne sastoje iz nenaborane plohe vrstenice, nego da su i to dijelovi denudacijone ravni, a nabiranja da ima takogjer i na morskom dnu. Dokaz leži u tome, da i ravne plosnine, n. pr. na tlu Popovog-polja, Livanjskog polja i drugih takovih ravni, nijesu nenaborani slojevi, nego abrazijone ravni. One se naime sastoje iz ostruganih glavica slojeva, koje leže jedna do druge, a viju se paralelno ravninom, kao brazde oranice.

Penck je izrekao mnijenje, da su mnoga brda kraškog područja, osobito Hercegovine, ostaci starog nabornog sistema, koji se nijesu sačuvali uslijed osobite tvrdoće, nego su se sačuvali uslijed drugih slučajnosti od denudacijonog procesa. On s pravom uzima, da je denudaciju prouzrokovala tekuća voda, a ne mlat mora. Tako su upravo izmegju širokih riječnih dolina i ravni još preostale pojedine veće partije, kao malo gorje srednjogorskih oblika. Takova brda zove on za razliku od „monadnoka", koji zahvaljuju svoje uzdržanje tvrdoći i od timora, koji su ostali izmegju saloma, mosorima, po goletnom gorju iza Spljeta, koji u svojoj goloti odaje, da nabori, iz kojih je gragjen, nemaju nikakva upliva na njegovo obličje Trebalo bi razmisliti, a moglo bi se i tačnijim istraživanjem doista i konstatirati, da li nije to uzdržanje ovih povora i vijenaca prouzrokovano većom intenzivnošću nabiranja. Ondje, gdje je kamenje bilo visoko naborano, ondje su preostali povori. Područja manjih i slabijih nabora sada su niska humlja, kao srednja Hercegovina s obje strane dônje Neretve. Mi bismo sebi mogli predočiti, da je uslijed ovih prilika uvjetovana i razdioba brda i humlja.

Važnijim imati će se smatrati razmrskanje kraja, postala već uslijed denudacije, uslijed rasjeda, spuštanja i ispinjanja. Ako su današnji plosni dijelovi kraške zemlje, kao Istra, sjeverna Dalmacija, ravnica od Karlovca do Slunja, napokon poplavljena morska dna megju i pred otocima, obrubljeni komadi nekada velikog „peneplain-a" ili denudacijone ravni, valja nam današnje gorske dijelove kao Čičariju, Visoku Hrvatsku, dinarski lanac i gorske dijelove bosanskoga krasa, što leže za njim, napokon hercegovačko visoko gorje u nutrini i dalmatinsko na obali, smatrati opetovno poremećenim, raskidanim i mnogostruko ispetim dijelovima iste denudacijone ravni.

Provale.

Dosadanja razmatranja osnivaju se na pretpostavci, da je kraško područje zatvorena plosnina, skroz istovrsnog karaktera. Mi znademo, da to nije. Ona pretpostavka činila nam se samo nužnom, da dobijemo opći pregled.

Slika 9. Prenj-planina kod Jablanice. Planinski kraj u srednjoj Hercegovini. Po fotografiji *E. Richtera.*

Prvi i doista najvažniji elemenat poremećaja jedinstvenog karaktera su provale kamenja, koje ne tvori kras. Najodličniji je nosioc kraških fenomena, kako je poznato, vapnenac gornje krede; ali i numulitni i alveolinski vapnenac eocena, koji ga prekriljuje, kao i vapnenci jure i triasa, koji pod njim leže, stvaraju kras. Ono, što nikada ne ragja krasa, nego redovno upravo protivno od tog: virovite (quellenreich) horizonte, obilne vrelima, vodenim žlijebovima izjarugano pobrgje i humlje te otvorene riječne doline, to su škriljevci i pješčari dônjeg triasa, u dalekim predjelima rasprostranjeni verfenski slojevi, a crveno, sivo i žućkasto im kamenje, koje se dade lako raspoznati, svuda razveseljuje putnika, kao podloga prijazne vegetacije i plodnih krajeva.

Uslijed orogenetičkih procesa rastrgan je pokrivač kraških kami na više mjesta i unutar inače zatvorenog područja. Komadi verfenskih slojeva, koji se viju većinom dinarskim smjerom, izrešeni su time na vidjelo. Ove se provale nalaze uvijek ondje, gdje su nabori najjači, a ujedno i najviša brda. Većinom su dali povoda stvaranju dolina. Dakako, da to nije bilo svuda, jer na mnogim mjestima tvore oni podno viših kraških brda brežuljasti pojas sa tekučicama na površini. Tako na dugom pojasu, na istočnom podnožju Velebita, gdje se pod verfenskim slojevima vide još i slojevi ugljene formacije*). Ovdje izvire stanoviti broj potoka, koji prelaze iz područja gustih kami na područje vapnenca, a sastavši se u Liku, nestaju konačno u jednom kraškom zjalu. Jedna druga grupa spaja se u Ričicu i nestaje isto tako u ponorima. Gredom gustih kami, koja se uzdiže do 600 m nadmorske visine, postaje lička ravan plodnom i zgodnom za obitavanje, jer osim predjela škriljevca, dobiva uslijed toga i vapneni pojas, koji zapadno megjaši, višu razinu podzemne vode, te može podnijeti i rijeke s nadzemnim tokom.

*) Grund: Karsthydr.

I inače nalazimo u kraju, gdje se hrvatski gorski luk, kome je glavni član Velebit, niže uz zapadno-bosanski gorski luk, u divljem pobrgju izmegju ličke ravni i izvora Une i Zrmanje, više provala verfenskih škriljevca. O njihovim djelovanjima na hidrografiju zemlje izvijestio nas je Grund. Za Bosnu su nekoje, koje su smještene dalje južno i istočno, osobito važne. Tu valja spomenuti dolinu najgornje Zrmanje, koja na gornjem vrhu izvire iz jedne kraške špilje, te nastavak iste provale, koja se 14 km dalje sjeverno pomilja. Ovdje izvire Una. Preko kraške priječnice, koja dijeli oba komada i koja je označena poljima Malom i Velikom Popinom, vodi važna cesta, koja je nekada vezala sjevernu, još danas takozvanu Hrvatsku s južnom Hrvatskom, današnjom Dalmacijom. Još važnija može da bude za promet u budućnosti druga najbliža provala, ona od Knina, koja se proteže u dužini od više no 50 km na podnožju dinarskog glavnog lanca od juga prema sjeveru a protječe ju poglavito Butišnica, koja se u gornjem tijeku zove Tiškovac, a kod Knina se spaja s Krkom. Ovdje nastaje duboko usječena dolina ni malo kraškog karaktera, koja se usjekla duboko u trup gorja, te upućuje promet na put, ako i ne baš posve udoban, ali ipak veoma prirodan.

Znatno dalje na sjeveru, izmegju Kulen-Vakufa i Bihaća, imade opet verfenskih slojeva. Oni tvore dugu i duboku dolinu, koja upada u oči svojim krajem, ali Una ne teče njome, premda teče sasvim tik uz nju. To je osobita korutina od Orašca.

Uslijed ovih provala postaje okolica tromegje izmegju Dalmacije, južne Hrvatske i Bosne nekom vrstom divljeg, visokog gorja, akoprem brda ne dosižu nigdje 2000 m. Premda ju je s njezinim dubokim dolinskim pukotinama u nekulturna vremena bilo teže proputovati, nego li kras, kojeg može jahać kojim mu drago smjerom proći, ipak se morala u doba, kada se grade željeznice pažnja svratiti ovamo, gdje niski klanci upravo izazivlju, da se dunavsko područje spoji sa srednjom Adrijom.

Uske pruge verfenskih slojeva javljaju se dalje na zapadnom rubu Glamočkog polja, davajući ovdje dokaz o razoru zemlje.

Osim verfenskih slojeva, koji reprezentiraju najtemeljitije dokinuće kraške prirode, imade još članova formacija, koje tvore kras, ali su ipak uzrokom, te on oslabljuje. Ponajprije su to triadični i kredni dolomiti, koje bi jedva mogli uračunati u kami, što stvaraju kras. Osobito se u njih razlikuju oblici površina od onih pravih kraških vapnenaca. Dolomit se troši drugačije nego li vapnenac. On stvara mulj i grohot, koji je još za vodu prokapljiv. Oblici tla su blagi, ali tu manjka živa voda, koja doduše tone, ali ne u otvorene ponore. Vrtače su plitke i imadu nepravilne konture. Kamene plosnine nemaju škrapâ. Gdje istupa u većem opsegu, tamo može očito uplivati na oblik predjela.

Isto vrijedi i za slojevni kompleks, kome pripadnost još nije odregjena: za tamne vapnence, koji su neprokapljivi, pa zato tvore područje, u kome voda nadzemno otječe i koje se prostire sjeverno od Livanjskog-polja te daje Uncu vrelište. Grund, koji ih je 1902. otkrio, nazvao ih je Preodačkim slojevima i naslućuje, da pripadaju triasu. Oni prekidaju veoma očito monotonost kraškog predjela.

Slični, no manji odjeljak sa površnim otokom vode tvore flišovni slojevi sjeverno od Glamočkog polja, koje je Grund nazvao slojevima od Mliništa. On naslućuje, da pripadaju gornjoj kredi. . . . . .

Provala Adrije i obala.

Osobitu nam poteškoću zadaje kod tumačenja današnjeg geološkog stanja kraških zemalja promatranje jadranske obale. Odnošaji kraške površine zahtijevaju nužno, da prihvatimo mnijenje, da se je kopno dizalo. Samo ako pretpostavimo, da je tlo razmjerno ravno, razumljivo je, da su se stvorila mnoga jezera, kojima se tragovi svuda nalaze, i da su postala velika zaravnjenja. Danas gledamo pred sobom pobrgje. Nekadanji nadzemni riječni tijekovi, osim nekojih, nestaše. Polja su bezvodna, a nekadanje njihove naplave po malo erodiraju tekuće vode i raznose u šupljine krasa. Razina kraške vode stoji duboko, a ona često istječe neposredno na samoj morskoj obali.

U najmlagjoj dakle geološkoj prošlosti ispelo se cjelokupno kraško područje.

Promatramo li obalu, vidimo protivno. Dalmatinske obale imadu na sebi tako jasnih tragova, da ona tone, da je uslijed toga postao poseban obalni tip, dalmatinski tip utonule, uzdužne obale. Nedvojbeno je, da se je kraška ploča sa svojim nasagjenim povorima, a megju njima dugim plosnim prugama, sa svojim denudacijonim ravnicama i terasama, nastalim uslijed lomljena (rasjedanja), spustila a njezin osobiti relijef s uzdužnim brazdama dolazi jasno do izražaja u obliku obale, morskih draga, tjesnaca i otoka.

Valja nam bez dvojbe da razlikujemo dva, vremenom megjusobno odijeljena procesa, a od njih mora da je mlagji proces tonjenja. Tek pošto je već kraška ploča imala svoje sadanje obličje, mogla je istom uslijediti poplava. Zato govori obličje riječnih ušća, koja su većim dijelom poplavljena. Treba se sjetiti na istarske kanale Lema, Kviete, Mirne i Raše, koji se rado p.ispodobljaju s fjordovima, zatim na ušće Krke s uskim kanalom Sv. Andrije, na zaljev šibenički i na Prokljansko jezero, pa na močvare Neretvinog ušća. Sve su to dokazi, da je tonjenje sasvim mlado. Opće su poznati razlozi, koje izniješe za dokaz mladosti jadranske provale Stache i drugi: prudni pijesak na otoku Sansegu, kosti velikih kontinentalnih sisavaca na malim otocima i badovima.

Grund upozoruje, da diluvijalni šljunak Neretve nestaje već daleko nad ušćem pod mlagjim aluvijonalnim; diluvijalna delta Neretve leži pod morskim dnom, a nova je na njem gragjena.

Potrebno je zato, da se sadašnji viši nivô Adrije ne drži ni za što drugo, nego za pomicanje obale neznatnijeg opsega, kao što se to sigurno dokazalo, da je to u Skandinaviji često i u različnom smislu od ledene dobe bivalo.

Ta već i neznatne promjene u visini morske razine mogu ovdje znatno pomaknuti obalnu liniju. O tome će nas slijedeće, tačnije razmatranje poučiti, koje ujedno može da bude putokazom, da li se kod ispinjanja kraška ploča više savila ili su rasjedi imali odlučnu ulogu.

Sjeverno od linije Jakin — Šibenik nema u Adrije nijedne tačke, koja bi dosegla dubljinu od 100 m. Isto tako iznaša svuda dubina mora izmegju velikih dalmatinskih otoka Brača, Hvara, Visa, Korčule i Mljeta i poluotoka Rata daleko manje od 100 m. Ove neznatne dubine stoje u očitoj opreci prema visini i strmosti otoka, a osobito primorskog gorja. Sveti Juraj u Biokovu na Makarskom, visok 1762 m udaljen je od mora samo 5·6 km, a u istom lancu vije se gorska grbina ili rub platô-a od 1320—1340 m visine u udaljenosti od samo 3 km na veću

pruzi uporedo s obalom, a ruši se prema njoj znatnim kutom od 25°. Usprkos tome nema ovdje more u okolo do udaljenosti od 70 km više no 70—80 m dubine. 4 km široki morski rukav izmegju Sv. Vida na Braču (784 m visok) i Sv. Nikole na Hvaru (784 m visok) imade na najdubljem mjestu samo 83 m. M. Vipera na Ratu nadvisuje morsku razinu za 961 m, pa pošto stoji na uskom poluotoku od 4—5 km širine, izgleda silno strm i snažan. S njegovog vrhunca dade se pregledati more duboko samo 40—60 m. Krajolik bi se jedva očevidno izmijenio, kad bi nestalo vodenog pokrivača. Udaljenost od Visa do talijanske obale iznaša na 43. paraleli tačno 180 km. Najdublja tačka, koju ova linija dira, leži samo 229 m pod morskom razinom, a to mjesto pripada dubokom žlijebu; svuda inače imade more samo malo više od 100 m dubine.

Vidi se dakle, da je dalmatinska Adrija usprkos svojim visokim i strmim obalama plitko more. Iz dalekih, ravnih plosnina, koje je voda poplavila jedva do visine crkvenog tornja, uzdižu se otoci kao dugoljasti povori jednake gragje kao i kraški povori, koji se uzdižu iz ravnica Dalmacije i Hercegovine. Već spomenuti profili otoka Hvara, pokazuju iste, prema jugu naklonjene nabore krednog vapnenca, kao što ih je Kerner upoznao u srednjoj Dalmaciji, a Bittner u Hercegovini. Tu i tamo sastoje se dugi gorski povori iz napola demoliranih, nabornih skupova sa strmim rubovima prema jugu, koji će se smatrati rasjedima. Ali ovi, kao i drugi rasjedi (prelomi) nijesu mogli imati znatnu vertikalnu razliku u dislociranim kamima. Velikim rasjedima odgovaraju i velike morske dubine. U egejskom moru, gdje se toliki slomljeni lanci spuštaju u more, znatne su i dubine morske. Neposredno na obalama viju se ondje jarugaste udubine, a isto je tako na izvanjoj strani istočno-azijskog nabornog luka i inače na rubovima rasjeda.

Možda bi se iz toga mogao izvesti zaključak, da dno Adrije nije tako jako uslijed velikih rasjeda utonulo, kao što se to vrlo lako može pomisliti, ako se povezemo uz silne stijene M. Vipere ili Biokova, nego da je to na pola istrugana kraška ploča, svojim „mosorima" i sa svojim uščuvanim nabornim povorima, sagnuta pod more. Ne može se tu govoriti o prelomu nego o pregibu, ne o tonjenju jaruga nego o geosinklinali. To bi odgovaralo i onome, što se nalazi i na protivnoj talijanskoj obali, gdje se isto tako ne opažaju rasjedi.

Polagano dizanje Adrije za 200—300 m stvarati će uvjek nove otoke i otočja, a izmegju njih uvjek iste široke i plitke morske puteve. Nije ni vjerovati, da je naplava ispunila one mnogo dublje morske ceste i drage, pa da je zato dno megju otocima tako plitko. Od Rijeke pa do ušća Drine izlijevaju se samo četiri malene rijeke u more, koje većim dijelom hrane kraški izvori a teku samo bistrom vodom, pa osim Neretve nijesu mogli ispuniti ni malene drage, u koje utječu, a kamo li da otvoreno more učine bitno plićim. Valjati će dakle uzeti, da se naplave Adrije ograničuju na stvaranje zoogenih sedimenata.

Time se ali ne kani nikako zanijekati, da je na kraškoj ploči bilo rasjeda. Bez dvojbe ovo, pa i druga mjesta zemaljske kore, dadu se prema zgodnom izrazu De Lapparents-a (Annales de Geographie XII. 1903, 385,) prispodobiti starom drvenom mozajiku, koji se sastoji, kako je poznato, od samih malenih, često savijenih komada. Ali gradnja obale i morske dubine čini se, da dokazuju, da se dno Adrije nije uslied malo rasjeda znatne visine spustilo, nego da se cijela kraška ploča sa svojim karakterističnim oblicima tla, a da nije izgubila svoju suvislost, samo toliko duboko

spustila, da je uzmogne malo poplaviti voda. Pa ma kako visoki bili rubovi kopna na mnogim mjestima, pa i na otocima, ipak će se morati prihvatiti, da je jakost nabiranja postajala prema zapadu sve slabijom a na skrajnjem otočnom nizu, kao Biševo — Sv. Andrija, Gazza — Lastovo imademo pred sobom zadnje tragove sile dinarskog nabiranja, te se tu već, izmegju pojedinih nabreklina, umeću široki komadi nenaborane zemlje.

Visina je mora diljim obale po svoj prilici, od kada su postali današnji oblici, više no jednom kolebala, a da se nije bitno izmijenio cjelokupni karakter obale. Na krasu koleba dakako visina razine kraške vode uporedo s morskom razinom, a uslijed toga moglo se što—šta u veličini i bitnosti rijeka i polja promijeniti. Kad bi se Neretvin fjord rasegnuo do Mostara, Mostarsko se blato nebi ljeti presušilo, a mnogi bezvodni kanjon napunio bi se barem u kišno vrijeme vodom. Obratno: ako bi ušće Krke ležalo daleko vani izmegju otoka, onda ne će kanjon Krke imati vode, nego bi voda Krke istom negdje na dubljem mjestu tijeka izašla na vidjelo, kao danas voda Bregave.

Granice neprekidnog kraškog područja (skica).

Kraško područje zalazi vrlo usko na balkanski poluostrov, na liniji Karlovac-Novi, suženoj na 68 km. Od tog je manja polovica, jedno 30 km kraška ploča, a druga polovica ispunjena povorima, koji dosižu do 1500 m. (Velika Kapela, Bjelasica 1533 — u Velikoj Kapeli visina je prelaza Rudolfove ceste 1082.)

Granica je krasa prema istoku time odregjena, što vapnenac, koji stvara kras, prekriljuje starije kami. Samo na malo mjesta nalazi se pod mlagjim tvorevinama (kod Jajca, Prozora). Na gornjoj Neretvi završuje fliš, koji je u nj umetnut.

1. Granica cjelovite kraške zemlje u glavnom počinje u karlovačkoj zavali i ide najprije uz Koranu, onda uz Radonju do ušća Rijeke, pa u glavnom paralelno s njome (jedno 1—3 km zapadno) do izvora. Zatim preko Glini i uz Kabinja-potok pa poprijeko, preko gorja kod Gnojnice, na Koranu i uz nju do Tršca. Ovdje ju prekidaju naslage lapora kod Bihaća, koje ovdje stupaju u svezu sa sjeverno ležećim, bezkrasnim područjem.

Samo 3—4 km dalje istočnije počinje kras iznova kod Gate strmim rubom, što ga označuje tijek Toplice; nastavak je to velikog strmog ruba, što prati bihaćku zavalu, počevši od Ripča na istoku.

Sjeverna granica kraškog područja svuda je označena time, što potoci, koji sa sjevera teku, ulaze u ponore. Tako nestaje jednog potoka kod Mojtice, južno od Cazina, drugog nestaje kod Glogovca (26, XIV.), Koprivska voda kod Stijene, Komarica kod Jezerskog. Kraška se ploča svršava na lijevoj obali Une strmim rubom kod Otoke.

Teško je povući granicu na desnoj obali Une. Ako se čovjek tačno drži hidrografskih pojava i obigje izvore Vojskove i Japre, onda počinje granica podzemog odvodnjenja kod Krupe i teče u jugo-istočnom smjeru do izvora Blihe. Ova ide uz granicu kraške zemlje do svoga utoka u Sanu kod Sanskog mosta. Pred Kamengradom zasjeca još jednom u vapnenac.

Pred svojom megjašnom linijom smještene su veće ili manje sante s podzemnim odvodnjenjem.

Na pruzi Korana—Una zalaze svi potoci u kras i struje podzemno prema Uni. Kod Krupe izlazi Kružnica kao jaki „vaucluse-izvor“ iz krasa; isto tako i vrelo Svetine. U području Vojskove i Japre odmiču se izvor-potoci od kraškog ruba. Pravi kraški izvori nijesu česti (vrelo Japre kod Majkića). Jedno 2 km. sjeverno odavle teče doduše kratki potok (Ponor-potok) u kras. Po svoj je prilici to ista voda, koja izlazi na vidjelo pod imenom Japre. Predjel je ovdje veoma jako razveden. Množina dolina od 100—200 m relativne dubine rasjecaju gorsku trupinu kompliciране geološke gradnje, koja se polagano spušta od 600 na 300 m.

S ove su strane (na istoku) Sane do Vrbasa slični odnošaji. Granica područja, gdje neima odviranja, opasuje izvorište Gomionice i Subotice, koja teče u Savu i Sutorlje, koja teče u Vrbas; ovi potoci izjedaju pri tome rub vapnenog platô-a tako, da se jedan dio njihovog tijeka nalazi unutar istog. Još je manje jasna granica na komadu na lijevoj obali Vrbanje, gdje se strmi rub platô-a vidi iz doline. Dolina se ipak ne vije na granici fliša i vapnenca nego sasvim u pješčarima i serpentinima. Lijevi pritoci Vrbanje svuda se usjecaju u vapneni platô.

Istom više Travnika, gdje ploča Vlašić-gorja pokazuje svoj strmi rub, postaje granica opet jasnom. Slijedi sjeverni rub jajačkog i ključkog provalnog pojasa sve do tog grada. Kraško područje Vlašić planine u svezi je s velikim kraškim područjem samo na 17 km dugom komadu od Ključa do utoka Savice.

Daljnja istočna granica velikog kraškog područja opkoljuje porječje Ribnika i Sane, koje izbija iz velikih „vancluse-vrela“ na podnožju strmog ruba. Isti je slučaj i u Plive, dok Janj, koji se dalje zove Vagancem, izbija iz gustog područja, zapadno od Skoplja, te probija kras u kanjonu.

Dalje ide veoma izvjesna granica rubom kupreškog-polja i uz prugu škriljastog gorja, koja prati zapadno gornju dolinu Vrbasa. Onda se kraška zemlja potisla naprijed u Raduši planini do Mejnik-prevale a jedan izolovani komad, Dobruška planina, zašao je još i na rudogorje.

Odavle počevši tvori dolina Neretve granicu zatvorenog područja, koja većinom presjeca temeljno gorje, a gdje to ne čini, presjeca provalu, što ide od Konjica preko Borke do Glavatičeva. Doskoro nad Bjelemićem pojavljuje se flišovni komad, iz kojega izvire Neretva. Na Kuk-planini veže se opet bosansko s crnogorsko-hercegovačkim visokim gorjem.

IV. Opis pojedinih dijelova kraškog područja.

Visoka Hrvatska.

Počet ćemo opis Bosne s njezinim sjeverozapadnim iskrajkom. Tijek političke granice ovdje je uvjetovan visokim istočnim rubom područja, koje je nazvano platô-om Visoke Hrvatske. Nije to platô, nego pobrgje s kraškim poljima, komad zemlje, što ga je priroda vanredno dobro omegjašila. Njegov rub vije se prema sjeveroistoku prilično ravnim pravcem od gornje Dobre i ogulinske zavale do današnje tromegjašne tačke megju Hrvatskom, Bosnom i Dalmacijom, koja leži na jugoistočnom kraju Velebita, nedaleko od izvora Une, Zrmanje i Krke (tačnije Tiškovca). Najbolje je markira visinska crta od 500 m; nijedna tačka unutar, sve do morske obale, ne leži niže. Oba ruba oštro se ističu osim toga omašnim gorjem:

istočni Malom Kapelom, Plješivicom i njezinim nastavkom, a na zapadnom ispinje se Velebit ponosno iz Canala della Montagna, komu je bura, što bijesni po njegovim jarugama s pravom pribavila ime Canale di Maltempo. Oba megjašna gorja spajaju se na sjeveru u Velikoj Kapeli. Ova je ulekninom rastavljena od čukora (Gebirgstock) kranjskog Snježnika, a njom ide željeznica Karlovac—Rijeka. Nema prevale s jasnim, pristupnim brazdama, nego neznatno sniženje kraškog područja na 1000 m poprečne visine, preko kojeg bi se na više mjesta dale izgraditi ceste, ali bi valjalo svuda svladati znatnih poteškoća. Ovdje vodi najkraći put iz panonskog nizozemlja k Adriji, jedna od najvećih evropskih prometnih linija. Kako mora da je neprijatna obala, kako naporan prijelaz, kada ovdje ne cvatu veliki, već od starine znameniti gradovi! I kopnena krajnja tačka ove linije kao i ona, što leži na moru, kasne su tek umjetne tvorevine: Karlovac dao je istom nadvojvoda Karlo Štajerski godine 1578. sagraditi, kao pograničnu tvrgjavu protiv Turaka, a današnja Rijeka sasvim je nova tvorevina ugarske države; stari „St. Veit am Flaum“ bio je do sredine XIX. stoljeća, kao što to još danas pokazuje opseg starog grada, neznatni primorski gradić kao susjedni Bakar i radi gusarstva glasoviti Senj. Pače i ceste preko gorja odaju već po svojim imenima: lujzinska, karolinska, jozefinska cesta, moderni i umjetni postanak.

Na najužem mjestu izmegju Ogulina i Novog ne mjeri dinarski sistem ovdje na svom korjenu više, no 35 kilometara u širinu. Tako je tanka nit, kojom se gorski sistem Balkanskog poluostrova s Alpama hvata, tako je uzak nasip, koji dijeli panonsku zemlju od mediteranog područja.

Pošto se Velebit, od svog utanka (Einschnürung) kod Novog do svoje krajne tačke, vije u lijepo zavijenom luku ponajprije prema jugu, a onda prema istoku, dok se zapadno okrajno gorje proteže ravnim pravcem prema krajnjoj tački, visoka se Hrvatska raširuje od 35 km na 70, da se onda završi u tupom kutu. Duljina našeg područja iznosi 170 km. Tako nastaje znatni predio sa više nego 10000 km² površine. Smještena je ta krajina ovdje na sjeverozapadnom kutu Balkanskog poluostrova kao tvrgjava. Gdje bi imala da budu vrata, gdje bi morao biti prostor za prolaz, spojni član, tamo se nalazi bedem, zapreka. Niz nepristupnu obalu bez luka ruši se kopno u more, koje uzburkavaju neopisive bure. U više no pola godine bijesni ovdje bura, jer je visoki tlak zraka na hladnom, snijegom pokrivenom visočju, a niži na toplom moru ovdje prirodno pravilo i to ne samo u zimi. Ono, što drugdje zove burom, u Senju „gdje se bura ragja“ tek je „borino“. I k jugu spušta se Velebit prema dalmatinskoj ravni strmo. Gorje izgleda kao zatvoreni, sve do u ljeto snijegom pokriveni bedem i to ne samo, kad ga gledamo iza modrih valova Kvarnera, kako na istoku lebdi kao završetak slike, nego i sa vrućih ravnica oko Zadra i Knina. Na svom jugoistočnom kraju priključuje se najvišim i najneprijatnijim bosanskim gorskim područjima i srašćuje se s njima u oporo pogorje, koje usprkos znamonovanja prometnog, što bi ga moralo imati, danas još pripada megju najudaljenije i najmanje posjećivane dijelove Evrope. Ne možemo reći: najnepoznatije, jer je vojnička skrb, koja sve kulturne razlike izravnjuje i ovdje stvorila specijalne karte.

Istočni rub je isto tako zatvoren, dakako ne tako odregjeno, kao zapadni rub. Nutrina je ispunjena oporim i visokim gorskim lancima, većinom obraslim šumom, oskudnim težatnom zemljom i danas još, jedva sa 400.000 stanovnika tek rijetko napućena. Nijedna željeznica ne prodire u nutrinu i umjetne ceste moraju nepre-

stano prelaziti preko prevala, neprestano se ide uzbrdice i nizbrdice. Ovdje se ni ne čuje spominjati koji željeznički projekt.

U tursko vrijeme bila je zemlja većinom pustoš, daleka, neprohodna šuma rastavljala je pogranične tvrgjave. Dodirna tačka velevlasti, što su se borile, bijaše tako osamljena i teško pristupačna, da se ovdje samo malo šta javlja o ratničkim djelima, premda je tekla granica paralelom Bihaća poprijeko kroz zemlju tako, da su Senj, Otočac i Slunj bili još carski, a velika kraška polja Like, Krbave i Korenice turska.

U ono doba zvao se dio, što je ostao kršćanskim „morskom granicom". Pošto je godine 168.*) i južni kraj otet Turcima, uregjena su ovdje područja ličke, otočke i ogulinske krajiške regimente. Ovi graničari bijahu na zlu glasu — nepokorni momci, lijepi, snažni ljudi, ali zli susjedi. Kao što su se doskora, iza što su stresli turski jaram, premda kršćani, bunili protiv novih gospodara i poubijali njegove činovnike, tako se ovdje i uzdržalo sve do daleko u XIX. stoljeće hajduštvo i divljaštvo. Još i danas imade mnogih osobnih uspomena na te zgode.

Ta nepristupačna, divlja „Visoka Hrvatska" zaklanja Bosnu prema sjeverozapadu, a to znači, da ju zatvara pred kulturnim svijetom, odbija ovaj od njenog praga, zatvara joj put k sjevernom kraju Adrije i k gornjo-italskim ravnicama, kao i u nutrinu istočnih Alpa u Kranjsku i dalje. Komad naime zemlje, koji se istočno priključuje, upućuje promet u panonsku zavalu.

Bihaćka i slunjska kraška ploča.

Istočni rub Visoke Hrvatske s juga je do u širinu Bihaća usko srasao s kraško-gorskom Bosnom. Ovdje se iznenada odmiču gorski vijenci na desnoj obali Une te daju mjesta kraškoj ravni, koja se pruža u duljini od 100 km i u poprečnoj širini od 20 km duž gorja Visoke Hrvatske sve do Kupe. Općenito se ona spušta s juga prema sjeveru, ali visinska je razlika neznatna. Dok imade kod Bihaća neko 350 m nadmorske visine, imade sjeverni rub, južno od Karlovca, samo oko 250 m. Nije ni ona bez nasagjenih povora i neravnosti, koje se ispinju od 400—500 m, ali, u cijelosti uzeto, imade malo kraških ploča tako velikog rasezanja i tako ravnih. Njezino rasezanje tačno se razabire po crtežu zemlje i rijeka na generalnoj karti 1 : 200.000. Ona sama nema nikakovih žlijebova, koji nastaju na njoj samoj, ali ju protječe više većih rijeka u uskim koritima, poput kanjona bez pritoka. Dobra, Mrežnica i Korana izbijaju na karbonskom i donjotriadičkom gustom kamenju, koji nastupa orogenetički u nutarnjoj Visokoj Hrvatskoj. Prve dvije nestaju odmah, čim stupe na krašku ploču, na megji triasa i krede u ponorima, pa nakon kratkog, podzemnog puta opet izlaze na vidjelo te se vijugaju, polagano tekući, kraškim krajem, ali ih prekidaju mnogi mali slapovi. Očito je, da ih uzdržava i umnožava kraška voda podzemnica. Korana ne iščezava, a isto tako ni snažna Una, koja probija kras na njegovom jugoistočnom kraju izmegju Bihaća i Krupe.

Istočnu megju kraške zemlje karakterišu brojna vrela, koja teku većinom s krasa prema istoku te se spajaju u Radonju i Glinu. Crta, što spaja vrela svih ovih potoka, koji teku na površini, označuje nam ujedno megju krasa. Jedan

*) Godina nije u rukopisu ispisana. Op. ur.

komad nad Slunjom teče Korana na dodiru prokapljivog vapnenca sa gustim kamenjem. Ovdje prima pritoke s nadzemnim tijekom. Na istom mjestu zaokreće granica na istok i južno od Cazina, koji leži na jednom pritoku Korane, počinje megjašna pruga, gdje rijeke teku iz humlja na kras, a ne sa njega. Imade tu dva veća i neko osam manjih potoka, koji tim osebnim putem udaraju. Nesumnjivo utječu ili u vodu podzemnicu Une, koja 4 do 8 km dalje južnije teče, ili neposredno u korito Une, o čemu nemamo još podataka.

Krašku ploču, o kojoj smo ovdje govorili, sačivanjavaju po Hauerovoj karti poglavito kredni vapnenci, iz kojih izmiljaju trijadički otoci. Čini se, da je denudacijona ravan, barem se vide svuda slojevne glavice. Grund naslućuje, da ova ravan, kao i druge istog karaktera, koje se svuda nalaze uz tamošnje kraške rijeke, potječe već iz ranog tercijera.

Pobrgje na Glini.

Slunjska kraška ploča nije odijeljena nikakvom orografskom nizinskom linijom od područja s nadzemnim tekućicama, s kojim megjaši na istoku. Zapadna i južna granica, koja je uvjetovana uslijed različitog načina odvodnjivanja, tačnije je gore opisana. Ako se uzme kao granica prema istoku tijek Une, počevši od Otoke do Kostajnice, a prema sjeveru Kupa od Karlovca do Siska pa dalje ravnica Save, dobijemo dobro zatvoreno područje od.....km *) površine, koje je ispunjeno pobrgjem i humljem s mnogo dolinskih brazda. Samo malo tačaka dosiže visinu od 600 m, većina dugoljastih, zaobljenih povora drži se do visine od 400—500 m. Prema sjeveru spušta se zemlja; pošljedni povori nadvisuju nisku ravan samo za 100 m a i manje. Gdje se kraška ploča sudara sa humljem, većinom je ovo više te je uslijed toga put onamo teže prohodan u zemlju, koju prometni putevi obilaze, premda je mnogo plodnija, a djelomično i gušće napučena. Pojedini, viši dijelovi tvore suvisla šumska područja i nose posebna imena, kao Petrova gora (najviša tačka 507 m) na zapadu, Samarica (takogjer Zrinjska-gora zvana) na istoku (najviša tačka 615 m). Politička granica tu isjeca srednji komad zemlje u korist Bosne, kojoj područje ovdje tvori bok prema sjeveru, koji se raspoznaje i na kartama malog mjerila. Glavna rijeka jest Glina, koja teče prema sjeveru te dovodi i Kupi najveći dio vode iz našeg područja.

Geološka gragja hrvatskog odjela proučavana je tačnije već pred više nego 30 godina, djelomično zato, što se u dolini Žirovca, koji utječe naprotiv Novog u Unu, kod Trgovâ, našlo bakrene rude. Bosanski odio nije još tačnije istraživan, premda će se ovdje jedva šta neobična naći. Iz oblika tla proizlazi drugi tijek granice krednih vapnenaca, što stvaraju kras, nego li što je to nacrtano na karti u „Grundlinien". U ostalom, nij epotrebno dvojiti, da se područjem viju četiri pojasa, koji jedan iza drugog slijede sjeverozapadno-jugoistočnim smjerom. Najprije za krasom slijedi širok komad triadičnih kami, poglavito dônjeg triasa, verfenski slojevi i dolomiti. Na pojedinim mjestima, kao kod Peći, pa južno od Vranograča, imade otokâ kami, što stvaraju kras; n. pr. iz strmenite stijene od Peći izbija kraški potok. Stur pribraja zato u svom izvrsnom opisu ovih krajeva ovaj čitavi triadički komad

*) Broj fali u rukopisu. Op. ur.

još te kraškoj zemlji. Ipak ističe, da ovdje nijesu kraški oblici tako izraziti kao u pravoj kraškoj zemlji, u Lici. Nema tu nikakovih ponora, sve rijeke imadu nadzemni tijek, samo manje vode propadaju u provalije i lijevke. Neprijatnost kraja ublažuje dalji istup dolomita, u kojima se kraški oblici ne uzdržavaju, jer se kamenje troši te ispunja vrtače i šupljine. Iza toga slijedi pojas paleozoičkih naslaga sa spomenutim rudama u Žirovcu, na to slijedi vijenac pješčara sa serpentinima i napokon grade miocene naslage savskog područja pošljednje odsjeke humlja prema ravnici. Na malenom se području ovdje nalazi isti slijed slojeva, koji je općenito karakterističan i za geološku gragju Bosne: od krednih vapnenaca jadranskog krasa kroz trias k paleozoičkim provalama, onda preko krednog i eocenog fliša k okrajnom talogu panonske zavale. I drugo jedno dalnje obilježje Bosne ne manjka: umeci sredozemnih jezerskih nanosa, koji se sada pokazuju kao bijeli, sitno-zrnasti lapori i pješčari. Takovi su konstatirani kod Cazina, a naslućuje se, da ih ima i kod Jezerskog.

Triadički ili prijelazni kras.

U Bosni imade široki komad zemlje, koji odaje sva svojstva kraške zemlje, ali tek u slabijem stepenu. Odlikuje se nepravilnom površinom, koja nije razvedena po hidrografskim zakonima. Vrtače, isušene doline i nepravilni povori ispunjaju kraj i podaju mu često veoma labirintičan oblik. Ipak se ne vidi redovno gola kam, nego je pokriva debeli, ilovasti ili humozni pokrivač. Mjestimice imade i otvorenih žlijebova. Kulturna vrednota puno je viša, nego ona pravog krasa, šuma izvrsno uspjeva, a na većini mjesta moguće je i polodjelstvo.

Dvojbeno je još, da li su klimatski ili geološki uzroci, koji tu pojavu prouzrokuju, jer se taj prelazni kras nalazi samo u kontinentalnim dijelovima zemlje; on prati pravu krašku zemlju, koja se vije duž Adrije kao paralelna zona na nutarnjoj strani. Geološki nalaz govori za to, da poglavito istup triadičkog kamenja proizvodi ovaj oslabljeni kraški tip. I triadički vapnenci imadu stanovitih provalija, pa prema tome i podzemnu, vertikalnu vodenu cirkulaciju, ali su oni mnogo manje čisti, nego kredni vapnenci; ostavljaju naime za sobom veće zaostatke trošenja — većinom žutu ilovu. Ne pojavljuju se ni u tako velikim, neprekidnim površinama kao pravi vapnenci. Opetovno će se naći pruge verfenskih škriljevaca, pješčara i dolomita, a njihovi raskidani i rastrošeni zaostaci zastiru i kraško područje te ga čine djelomično neprokapljivim.

Za ovaj je dakle pojas karakteristična, uz oslabljene kraške oblike, i neprestana izmjena pravog krasa sa sasvim izričitim ne-krasom. Usred meteža vrtača naći je tu prijatnih dolinica s tekućom vodom, možda sa usovima zemlje i močvarnim livadama. Kraško područje ne istupa kao santa, koja nadvisuje ostalu zemlju. I taj tip postoji, a nalazi se veoma često i na velikom prostoru, pače i u južnoj te zapadnoj Bosni; ovdje se ali misli jedan drugi oblik zemlje, u kojem kraško kamenje ne nastupa kao santa, nego s drugim vrstama tla približno leži u istoj ravni, očito kao dio jedne zajedničke izblanjane površine. Poglavito se nalaze u sjeverozapadnoj Bosni, u glinskom pobrgju i megju Unom i Sanom, uzduž sjevero-istočnog ruba pravog kraškog gorja.

Klima doprinosi sigurno tomu, da se opreke jačaju. Pošto je goli kredni kras podvrgnut mediteranskoj, sušnoj, ljetnoj klimi, moraju se njegove osebine još jače

istači, dok hladna i vlažnija klima triadičkog područja može krašku prirodu još i dalje da prekrije i da joj otme njezinu oporost.

Bihaćka zavala.

Slunjska kraška ploča ulazi sa sjeverozapada megju Plješivicom i glinskim pobrgjem širinom od 20—30 km u Bosnu. Plješivica tvori ovdje veoma omašno gorje, upravo kod Bihaća ispinje se Crni vrh 1000 m visoko u jedan mah sa podine do svog vrha, bez stepenice, bez najneznatnijeg predhumlja (od 351 na 1358 m). To je crno-siva, šikarjem obrasla stijena. Brda, što južno od Bihaća završuju ravnu zemlju i panorama, manje su blizu i manje visoka, ali napadna u oblicima, kao Veliki i Mali Ljutoć (941 m i 1168 m). Na jugoistoku tvore tamne kose Grmeč-planine, na istoku i sjeveru manje visoko, zagasito humlje dno ove osebujne, megju brda utisnute plosnine. Dok je megjutim sjeverni dio naše kraške ploče od Karlovca do granice prekinut samo isponima, ovdje, gotovo sasvim horizontalna ravan, sačuvana je samo na svojim rubovima, a u sredini je utonula najmanje 150 m duboko, a po svoj prilici i mnogo dublje, jer visinska razlika megju dnom bihaćke kotline i nadmorske visine ravni, u koju je utonula, iznosi 130—150 m. Ovamo treba još i uračunati nepoznatu veličinu nanosa.

Pokušajmo sebi razjasniti ovu osebnu tvorbu na nekom poprečnom prorezu. Na podnožju spomenutog Crnog vrha nalazimo se gotovo na sasvim horizontalnoj kraškoj ravni, visokoj 340—350 m nad morem. Ona je obilježena vrtačama i kamenim brazdama kao izravnana plosnina. U širini od 1—5 km prati cijelu podinu Plješivice, da dalje sjeverno, na Korani prelazi u slunjsku ravan; istočno naići ćemo na strmi slaz s poprečnom visinom od 130—150 m a podno mu se stere daleka bihaćka zavala. S onu stranu, na istoku, na obroncima (povijarcima) Grmeč-planine, ali i na sjeveru, na glinskom pobrgju, opažamo isti strmi okrajak u jednakoj visini; svuda je zavala opasana ostatkom kraške ravni. Priloženi poprečni prorez objasnit će položaj. *)

Dno zavale samo je djelomično plosno. U koliko je plosno, tvori mokre, često močvarne površine, kojima se vijuga Una. Uz nju se dižu zeleni brežuljci, a kam im na otvorenim mjestima svojom sjajnom bjelinom upada u oči. Oblikom i bojom sasvim se očito razlikuje od tamnijeg, oporog kraškog gorja. U sjevero-zapadnom kutu zavale, kojega se Una ne dotiče, dosižu ti brežuljci do visine izokolne ravni i ispunjaju zapravo cijeli prostor izmegju strmih rubova. Gragjeni su od čvrstih, pločastih vapnenaca, koji služe kao dobar gragjevni kamen. Na daleko i široko po sjevorozapadnoj Bosni naći ćemo nadgrobne spomenike, izdjelane od tog lijepog, ako i ne veoma trajnog kamenja; isto tako gragjene su i kuće u Bihaću od istog materijala.

Bihaćko polje imade dugoljasti, kruškoliki oblik. Od Ripča do Rujnice dugo je 24 km, a kod Bihaća na jugu 9 km široko; dalje prema sjeveru suzuje se na 3 kilometra.

Tu imademo kraško polje, koje pokazuje obični neogeni nanos. To polje je, kao i druga, utonulo u veoma jasno i lijepo razvijenu denudacijonu ravan. Neka-

*) Nacrt, na koji se odnosi ova opaska, nije nagjen. Op. ur.

danja suvislost, koja je još u cijelom ocrtu komada te ravni sačuvana, osobito je napadna i nedvojbena. Jasno se razabire: nekada je ovdje postojala ravan, koja je ležala 130 m više nego sadanja, a bila je gotovo dvostruko tako široka te se bez prekidanja nastavljala u slunjsku ravan, koju sada protječu Korana, Mrežnica i Dobra. Onamo ona još i danas slazi. I tadanja Una morala je teći u tom smjeru; ona se spajala u okolici Leskovca s Koranom, gdje si je ova izdubla duboku žlijeb, ali sa svojih 260 m još uvijek znatno više leži nego tlo bihaćkog polja. Današnja Una, koja teče njime samo 230 do 211 m nad morem, ide drugim smjerom. Pošto je od prilike polovinu zavale protekla, okreće na istok i probija u dugoj i uskoj jaruzi krašku ravan, koja se u neprestano jednakoj visini još 20 km daleko do Krupe prostire.

Iz stare ravni, da izaberemo sasvim nepristan izraz, „izvagjena je" bihaćka uvala; da li ulijeganjem ili riječnom erozijom? Kad se strmi rubovi, koji se sada vigjaju, ispitaju, a da čovjek nije prije razmišljao, dobit ćemo utisak, da to nijesu rubovi rasjeda, nego bridovi preostalih ostataka erozije. Moglo bi se tu pomišljati na kamene terase u dolini Ina, na „Mittelgebirg" od Lausa, Mieminga ili Gnadenwalda. Ipak su ostaci bihaćke ravni mnogo bolje sačuvani kao ravan; na satove daleko su plosne kao guvno, što se u ostalom lako dade rastumačiti kraškom prirodom, jer podzemno odvodnjivanje ostavlja površinu nepromijenjenu.

Ako li se opet ispita oblik zavale kao cijelosti i njezin poregjaj u dinarski smjer gorja, ragje ćemo misliti, da je postala uslijed rasjeda.

Ponajprije sasvim je izvjesno samo jedno, da je stara udubina bila basen, ne dolina, jer se ispunila vodom i imala jezero. To dokazuju još danas u velike sačuvani nanosi, koji tvore čitavo pobrgje u zavali. Sada je ali veoma čudnovata pojava, da ovi jezerski lapori stoje sasvim jednako visoko, kao i terase, što ih obrubljuju, ali ih nigdje ne pokrivaju. Razina jezera stajala je dakle upravo u visini stare ravni; kad je jezero bilo ispunjeno i kad je svu vodu nadomjestila jezerska kreda, tekla je Una opet u prijašnjoj visini, ali očito ne više u istom pravcu kao nekada. Skrenula je na istok i usjekla si kanjon na kraškoj ploči. Što je on dublji postajao, to se ona više udubila u jezersku kredu te je znatan dio njezin odstranila iz korita. Sadanja dubina zavale nije ovisna od starog jezera, nego od dubine odvirnog kanjona; jezero moralo je biti mnogo dublje, jer njegovo dno, koliko mi znamo, nije još nigdje izašlo na vidjelo.

Tako je konačno proces razumljiv. Samo u izvagjanju imade još teško shvatljivih tačaka. Zašto se naime polje ne provaljuje na rubu brda i zašto preostaje u naokolo ostatak stare ravni? Istu pojavu opažamo na veoma mnogim poljima. Penck izvješćuje isto o Fatničkom polju u Hercegovini, a opažanje isto je tako ispravno kao i Grundovo u Livanjskomu polju. . . . . .

Što se češće ponavlja, to je nevjerojatnije njeno tumačenje rasjedom. Zašto li se novo polje provalilo u staru denudacijonu ravan te je svuda, regbi bojažljivo, izbjegavalo njezine okrajne partije? Zašto je svuda preostao okrajak, kao onaj što smo ga za bihaćki primjer tačnije opisali? Tome nema nikakvog razloga.

Po svoj prilici je takav tijek misli sklonuo Grunda, te je postavio drugu hipotezu o tečaju te pojave. Prema tome imali bi sebi predstaviti proces na slijedeći način: rasjed polja uslijedio je u vrlo rano doba megju postojećim brdima, koja su tada dosizala sve do okrajaka polja. Iza toga dolazi stvaranje jezera i jezerski

Slika 10. Rmanj-manastir. U dnu duboko usječena sutjeska Une. Po fotografiji *E. Richtera.*

Slika 11. Una kod Rmanj-manastira. U dnu slapovi Une niz sedraste grede. Po fotografiji *E. Richtera.*

nanos i čim se ovo svršilo, kolebala je rijeka na aluvijalnoj ravni, sad amo, sad tamo i tako je dugo navaljivala na svoj okvir, dok nijesu nastale terase u jednakoj visini s nekadanjom razinom jezera. Ove se tek onda dadoše raspoznati, čim se rijeka dublje usjekla, a ispražnjenje jezerskog nanosa postiglo je zamjernu mjeru. Za tog ispražnjivanja ubilježila je riječna erozija tragove nekadanje jezerske obale, jer je rijeka u različitim visinama i na različitim stranama zavale tekla.

Pošto nova hipoteza nadomješta teško shvatljiv nazor vjerojatnijim mišljenjem, može se do zgodnijega prihvatiti. Za nju govori Katzerovo otkriće neočekivano visokih bosanskih sredozemno-jezerskih ispunjaka, često oligocene starosti. Da se stvori tako velika denudacijona ravan, treba mnogo vremena, pa je jezero moralo biti ispunjeno već u miocenu. Ako sada leže kongerije u najgornjim slojevima, to dônji mogu biti bar mnogo stariji.

Una.

Una izbija 56 km poviš bihaćke zavale iz velikog kraškog vrela, na lijevoj (hrvatskoj) strani prilično širokog dolinskog dna s neznatno strmim stranama, a uleglo se u verfenske škriljevce. Ovdje se sa sviju strana stječu nadzemni žlijebovi; tek ondje, gdje kraški pokrov zastire provalu gustog kamenja, zalazi rijeka u sutjesku, sličnu kanjonu, koja se je jedno 200 m duboko ubrazdila u kraškoj ravni. Rijeka teče mirno i bezglasno s neznatnim slapom i ostavlja s desna i lijeva malene i svježe livadne krajeve. Nakon 7 km suzuje se dolina do neprohodne jaruge, pa onda ulazi rijeka u proširenu dolinu, u kojoj je izgradila najveći i najljepši sigasti čunj (rtanj), što se dade naći i koji nadmašuje slične gradnje kao slapove kod Jajca, Tivoli-a ili Terni-a svojom prostranošću, prem po visini zaostaje za ovim obim pošljednjima. Dolina se proširuje od ishodišta čunja, naime od spomenute jaruge, koja je tek nekoliko desetaka metara široka na 700 m. Ova luka leži neko $1^1/_4$ km niže jaruge. Prostor taj pun je sigastih terasa, plosnog, zdjelastog obličja, koje u tavanima slijede jedna iza druge. Okrajci tavanica obrasli su grmljem, a zavale su pokrivene poljima; tako se može cijela gradnja s viših tačaka tačno razaznati. Podsjeća na poznati pogled sedrenih zdjela, koje su tavanasto jedna nad drugom gragjene, kakove poznajemo u Yelowstoneparku, u gorskim područjima Novog Seelanda (Rotomahana) ali i u bunarskoj špilji kod S. Kanziana. Ipak su ovdje mjere sasvim druge. Razlika u visini izmegju najviše i najniže tačke cijele ove gradnje iznosi dakako samo 40—50 m. Una se ruši preko plosnog čunja u lijepim slapovima, koji, kao svi ovi sedrasti slapovi, gotovo nestaju u najbujnijoj vegetaciji stabalja i šikarja. Sedra je veoma mekana i porozna i lako se raspada. Brojni mlinovi nalaze se osobito na lijevoj, hrvatskoj obali.

Neposredno na dônjem kraju ovog osebujnog mjesta utječe s desna Unac, o kojem će trebati napose govoriti. Pruga Unina tijeka, koji iza toga slijedi, doduše je takogjer ravna, prilično uska dolina, ali nema više izraziti kanjonski karakter. To sigurno dolazi od tuda, što je umetnuta snažna konglomeratna masa, a njeni su ostaci sačuvani kao tornjevi i bastijoni. Oni su raščlanjeni kišnim jarugama i oduzimaju okolini Kulen-Vakufa kraški karakter, koji odaje samo jedno snažno vrelo, što neposredno tik malenog otočnog grada izlijeva hladnu vodu u Unu.

Niže Kulen-Vakufa usjeca se Una u uski, dugi otvor verfenskih škriljevaca, ali ga ne slijedi dalje. Ova provala škriljevca tvori dolinu od Orašca osobita oblika.

Slika 12. Komad stijene od konglomerata kod Rmanj-manastira. Po fotografiji *E. Richtera.*

Megju 300 m visokim vapnenim stijenama prostire se sasvim uski komad plodnog kraja, koji, ispinjući se prema sjeveru, konačno ulazi u kras kao uska žlijeb.

Una zaokreće na zapad i teče više no 20 kilometara u djelomično sasvim nepoznatim, sada još neprohodnim jarugama, koje su od prilike 200 m duboko usječene u krašku ravan.

U bihaćkoj ravni struji Una megju plosnim obalama, često poplavljujući zemlju. Ovdje prima niže grada opet sa lijeva jako kraško vrelo Klokot kao pritočicu. Ovdje izgleda rijeka veoma snažna i pokazuje, prema svom kratkom tijeku, nerazmjerno i neobično obilje vode.

Čim zagje iz bihaćke zavale opet u spomenuti kanjon, zaustavlja ju sigasti nasip, koji se ovdje položio poprijeko; to je slap Kostel kod Brekovice. Da se bihaćko polje očuva od poplave i močvara, prosječeni su kroz taj nasip god. 1896. i 1897. novi, dublji žlijebovi, što je uz neznatne troškove dovelo do vrlo uspješnog rezultata. Na 2—3 kilometra duljine moglo se dno rijeke spustiti za 2—3 m, a kroz to se steklo 1100 ha močvarnog tla.

U 26 km dugoj sutjesci, koju Una protječe megju proširkom od Bihaća i Krupe, imade još više manjih sedrastih slapova, a štetno im djelovanje dalo bi se lako odstraniti. Pošljednji slap nalazi se kod grada Krupe, a služi kao svuda i ovdje poglavito brojnim mlinovima. Ovdje kod Krupe dobiva Una opet znatan pritok iz kraškog vrela Kružnice. Kod Otoke izlazi iz krasa, i to ponajprije na mesozoičko, a onda na neogeno humlje. Ovdje teče u širokoj dolini s prilično mnogo otoka i gajeva. Kod Novog prima gotovo jednako jaku Sanu i utječe nakon tijeka od . . . . *) km kod Jasenovca u Savu.

Una nosi za niske vode kod slapova Kostela 60 m^3, za visoke vode 600 m^3.

*) Broj nije u rukopisu označen. Op. ur.

Provale na gornjoj Uni.

Izvor Une leži veoma blizu istočnog kraja Velebita; čini se za to, da je njezina dolina prirodan put k ravnicama srednje Dalmacije, koje se prostiru neposredno na južnoj podini Velebita. Čini se, da je još sveza time olakšana, što baš ovdje istupaju dvije provale verfenskih škriljevaca, koji su ovdje okomito ulegli na gotovo zapadno-istočni smjer Velebita, ali paralelno sa pravcem istočnog ruba Visoke Hrvatske. Zapadna od ovih provala prekinuta je u sredini svog rasezanja, na neki način premoštena je kraškom kami u duljini od prilike 10 kilometara. Tako nastaju dva dolinska komada, svaki dug po 16 km. U sjevernom komadu leži izvor Une u južnom Zrmanje. Dolina Zrmanje otvara se široko i bez stepenica u dalmatinsku ravan. Najviša tačka puta preko spomenutog vapnenog mosta, koji dijeli oba komada doline, iznosi 796 m. Pošto vrelo Une leži od prilike 400 m visoko, a Zrmanje 300 m, mora se čovjek sa sjeverne strane 400 m, a s južne 500 m uspinjati, a od toga otpada na obje strane od prilike 300 m na strmo uspinjanje u serpentinama. To je cesta preko Velike i Male Popine, zaista glavna prometna linija stare dobe, kada su Visoka Hrvatska, sjeverozapadna Bosna i Dalmacija sačinjavali staru Hrvatsku.

Druga provala verfenskih slojeva leži s prvom paralelno a vije se istočno od nje u udaljenosti od samih 6—7 km. Ona ne dosiže tako daleko na sjever kao prva i nema ovdje svoju vlastitu dolinu, nego se svršava u kraškim poljima: Trubarskom i Dugompolju. U pošljednjem izvire Tiškovac-potok, bujica, koja brza u jarugastoj sutjesci megju 1654 m visokom Ilicom na istočnoj strani i 1281 m visokim Sekulin-vrhom i brdima sličnih visina na zapadnoj strani u zavalu Kninsku, gdje se s Krkom spaja. Ovim vodenim tijekom teče od mira u Svištovi granica najprije megju Hrvatskom i Bosnom, a onda od jedne tačke niže Ilice uz Crni potok megju Dalmacijom i Bosnom. Premda ovdje vodi jedna dolina do bosanskog platô-a, u kojem leže spomenuta polja, to ipak nije bilo sve do u najnovije doba ovdje nikakovog prometala, naprotiv: najgornji dio Tiškovačke doline s Crnim potokom, zaštićen nepristupnim stijenama Ilice, vrijedio je na daleko i široko kao najnepristupniji zakutak. Ovdje bijaše 1867.—1878. godine sijelo ustanka protiv turskog gospodstva, u koje se nikada nije tlačitelj usudio provaliti. 1901. sagragjena je ovdje željeznica, dakako samo uskotračna za otpremu drva, koja vodi iz Knina u Dugo polje, pa pošto se uspela, dalje u dolinu Unca i prema istoku.

Ova željeznica dala bi se isto tako lako nastaviti i u dolinu Une. Kraško gorje izmegju obje provale, koje se dolje južnije uspinje do 1425 m, snizuje se na sjeveru izmegju Dugog polja i najgornje doline Une tako jako, da se može bez ponovnog jačeg uspinjanja spustiti dolje k Uni. Dugo polje leži naime 650 m, a dolina Une, kao što je to spomenuto, 400 m visoko. Sada pače ide presušena kraška dolina od Dugog polja dolje Celija-potoku, koji kao Ragjenovica utječe kao uski kanjon u sutjesku Une. Dolina Une niže izvor-zavale nije još nikako uregjena kao prometna cesta; kod Rmanja postoji samo baš nogostup, a odavle do Kulen-Vakufa cestica, kojom se može samo za nevolju voziti. Izmegju Kulena i Bihaća izbjegava cesta dolinu Une te se uspinje na istočnu visoku ravan, pri čemu se mora popeti na visinu od 764 m, 461 m iznad Kulen-Vakufa. Stare ceste od gornje doline Une, dakle i nastavak puta preko Popine, drže se sve daleko od Une i idu

preko Lapačkog polja u Visoku Hrvatsku, dalje prema Bihaću, pri čemu valja preći mnogo previja i dospjeti na visinu od 771 m. Razlog je tim stranputicama čisto politički, jer je valjalo uklanjati se turskom području.

Sama o sebi ne pruža dolina Une od izvora dalje do Bihaća nikakovih nesavladivih poteškoća za gradnju željeznice. Od izvora dalje prema Dalmaciji utrla je put željeznica za otpremanje drva.

Od Bihaća mogla bi se opet naći sveza sa evropskom željezničkom mrežom bez osobitih poteškoća na dvije linije: preko Slunja na Ogulin, kroz češće spominjanju krašku ravan i slijedeći dolinu Une do Novog; ondje 65, ovdje 55 km ravne udaljenosti. Udaljenost od Bihaća do Knina diljem Une i Tiškovca iznosi ali neko 110 kilometara. To je nedvojbeno najlaglja i najprirodnija sveza megju Hrvatskom i Dalmacijom ili megju jugozapadnim kutem panonskog nizozemlja i Spljetom te i srednjom Adrijom. Preko Gottschee-a mogla bi se onda takogjer naći kraća sveza sa alpinskom željezničkom mrežom i prema zapadu.

Grmeč-planina.

Kanjon Une, izmegju bihaćke zavale i krupske, na obim je obalama zaravnjenje sasvim jednakog obličja, uleknuto 150—170 m duboko. Onaj komad krasa, što leži na lijevoj obali, pripada, tačno uzeto, sistemu veličanstvenog bosanskog kraškog područja, koje ovdje započinje. Na krasu, kako je poznato, manjkaju žlijebovi na površini, zato nam ovdje manjka ono udobno pomagalo, koje inače obično služi orografskom ograničenju, premda u prirodi biva na svakom koraku jasno, kako je ovo pomoćno sredstvo nesavršeno i kako je svoj postanak našlo na zelenom stolu. Ovdje ne ćemo dakle uopće zaplesti nikakovu suvislu mrežu linija ograničenja, nego ćemo redomice govoriti o pojedinim znamenitim obličjima površine, kao gorskim povorima i lancima, poljima i dolinskim predjelima. Kao vanjsku ogradu najsjevernijeg dijela bosanske kraške zemlje uzimamo riječne doline Une i Sane, pa i one samo mjestimice predstavljaju pravo ograničenje različno gragjenih i različno izgledajućih dijelova zemlje.

Obje rijeke izviru od prilike na istoj paraleli i teku prama sjeveru: Una do iza Bihaća, Sana do Prijedora, ovdje zakreće jedna na istok, druga na zapad, dok se kod Novog ne sjedine. Time je omegjen komad zemlje, koji je 60 km širok a 80 km dug. Unutar tog prostora ne pripada najsjeverniji kut, s onu stranu crte od Krupe do Sanskog mosta, više pravoj kraškoj zemlji, nego onom osebnom prijelaznom području, u kojem se izmjenjuje gusto kamenje dubljih horizonata sa pojedinim vapnenim santama. To je ono područje, koje je Lukas*) odijelio kao Majdansku planinu. U glavnom je to provala paleozoičkih škriljevaca; i na karti u „Grundlinien" je tako označena. Katzer je dokazao, da znatan dio od tog pripada triasu. **) U glavnom je to nisko humlje, a doline im imadu nadmorsku visinu megju 100 i 200 m, dok se povori drže megju 300 i 400 m Čini se, da je dio iste denudacijone ravni, kojoj pripadaju i kraške ravni oko Bihaća te slunjski kras, samo što ovim područjem protječe pravilna riječna mreža. Vojskova i Japra teku prema

*) Lukas: Orographie 323.

**) Katzer: Verbreitung der Trias (Sitzb. kgl. böm. Gesellschaft d. W. Prag 1901.)

sjeveru, Majdanska rijeka prema jugoistoku. Nekoji potoci iščezavaju u krasu. U zapadnom dijelu našeg područja prevlagjuju kraška područja. Svuda su doduše otvorenim žlijebovima okružena i prožeta, a manje su gusto napučena nego istočni, niži i nevapneni dio. Ovdje tvore samo nekoje šumovite kose, kao prava Majdanska planina, 619 m iznimke gustog naselja, koje se osobito širi na kosama. Gusta vegetacija, izmjena gustih jaruga i širokih dolina, obilje vrtača i prijaznih, dobro natopljenih dolinica, već prema kami, koje se često u sasvim neznatnoj udaljenosti megjusobno izmjenjuju, sve to čini ovo područje, usprkos njegovih neznatnih brdnih visina, prijatnim i interesantnim predjelom.

Pošto je kras rasijan u brojevnim komadićima i otocima gotovo po cijelom području, to imade naznačena megjašna linija Krupa—Sanski most samo to znamenovanje, da se sjeveroistočno od nje nalazi i takovo područje, u kome voda površinom teče, a jugozapadno da je isključivo kras preoteo mah. Ovo kraško područje imade još najviše karakter denudacijone ravni. Tek nešto dalje južno nalazi se gorje jednakog smjera, kao ona megjašna linija, naime SZ—JI. To je Grmeč-planina.

Već s onu stranu Une, blizu Krupe, u glinskom krasu, uzdižu se dvije vapnene kose iz kraške ravni: Velika i Mala Gomila sa 729 m i 797 m visine; isto tako počinju odmah na desnoj obali pojedine više kose s jugoistočnim smjerom, kao na pr. Velika kosa sa 837 m. Istom s onu stranu nizinske linije, koja, presjecajući kao tetiva luk Une, teče upravo od Bihaća prema Krupi, a slijedi je stara cesta, počinje zbijeno, gusto šumom obraslo gorje, a kose mu se uzdižu preko 1000 m visoko. Najviše su tačke Gredoviti vrh i Lisina, obje s 1209 m. To gorje ispunja cijeli prostor s jedne strane do Une i do linije Krupa — Sanski most, o kojoj smo već više puta govorili. Njegova narav malo je poznata, a i crtež kraja na specijalnoj karti veoma je ovdje općenit. Uz velike vrtače nacrtane su prilično rasegnuti potočni sistemi, koji dopuštaju pretpostavku, da tu ima i gustog kamenja, verfenskih škriljevaca ili pak dolomita. Takovih imade sasvim izvjesno uzduž jugozapadnog ruba blizu Une — dolinu od Orašca smo već spomenuli. Ovdje na jugozapadu vije se na podini gorja različitim stepenicama i širokim terasama cesta iz Bihaća u Petrovac, jedna od važnijih prometnih linija zemlje, a od nje se odvaja i ona cesta, koja vodi u Kulen-Vakuf i na gornju Unu, jer još nije za sada utrt put kroz dolinu Une izmegju Bihaća i Kulen-Vakufa.

Opisani prvi ispon Grmeč-planine odijeljen je ulekninom na 600 m od drugog, višeg dijela. Ova uleknina čini nastavak velikog Petrovačkog polja, koje se u tom kraju zove Rudopolje. Ovdje vodi nogostup preko u Krupu, pa prema tome ona tvori svezu izmegju gornjeg područja Une i njegovih klanaca sa zemljom na donjoj Uni.

Drugi, istočni, odjeljak Grmeč-planine viši je, ako i nije zbijeniji, od drugog. Vrhunci od 1200 i 1300 m su brojni. Crni vrh, osamljen na jugoistoku, dosiže pače 1604 m; dva brda, što ih zovu Javornjačom, nadmašuju 1400 m. I ovdje su nacrtani nekoji nadzemni potočni tijekovi, a neće biti sasvim opravdana sumnja, da li zbilja postoje. Biti će to po svoj prilici samo presušene doline. Prema sjeveru slazi gorje prilično strmo i odregjeno na onu više puta spominjanu kršku ravan. Na jednom mjestu na sjevernom rubu nalazi se veliko polje: Lužče polje, koje se prostire neko 11 km, a redovito je u proljeće i jesen poplavljeno, te ne-

koje mlake ostanu i preko zime. Vode se tu gube podzemno a idu u Sanu, kojoj upravo pravcem s Lužča polja pritječe jedno od najljepših i najvećih kraških vrela: Dabar-vrelo. Vrela Blihe, što sjeverno sasvim blizu mimo teku, ne mogu biti zato hranjena iz polja, jer ne leže niže (Bunovac vrelo 379 m).

Kao što sjeverno i sjeverozapadno, tako je i južno i jugo-istočno Grmeč-planina opkoljena širokim kraškim ravnima i time takogjer odijeljena od kraških lanaca, što se dalje prema jugoistoku nižu. Dakako, da ova jugoistočna ravan, Bravsko polje, leži dosta visoko, preko 800 m, tako da se sama ruši niz 300 m visoki strmi rub na kraške ravni na Sani i Sanici, koje se diljem ovih rijeka steru od Lužča-polja do Ključa.

Petrovačko polje.

Južno od drugog odjeljka Grmeč-planine, prostire se velika i široka zavala, koja imade sa spomenute uleknine izmegju oba dijela Grmeč-planine do svog jugoistočnog kuta duljinu od prilike 34 km a širinu od 8 km. Razlikuje se od drugih, dalje južno ležećih velikih kraških polja, kao Livanjskog i Glamočkog, na napadan način time, što nije nikada bilo u cijelom svom prostoru jezerom. Tu nema nikakovih umetaka jezerskih lapora, niti horizontalnog tla s oštro spuštenim rubom, što posmatraču općenitog oblika veoma udara u oči, kao u onih. Gorski pristranci viju se lagano s različnim brežuljcima na podnožju i razgranjenjem u prostranu, lako talasastu zemlju, koja je smještena megju interesantno formiranim gorskim vijencem i predstavlja veliki i prostrani predio plemenitih oblika.

Dno polja je u glavnom kraško dno. To je kras, bogat vrtačama, ali u ostalom pokopanih pod debelim, ilovastim i humoznim slojem. Zato je cijela rudina obrasla zelenilom, livadama i pašnjacima. Vrtače izgledaju kao plosne zdjele i ne prekidaju korisno tlo. Nekoja niža mjesta, kao Medeno i Bjelajsko polje, tako su visoko ispunjena riječnim aluvijama, da su nešto barovita i da nigdje ne izlazi na vidjelo kam. Na najsjevernijem komadu ravni, na Rudopolju n. pr., udaraju kola, što bespućem jure preko pustare, na vapnene brazde, koje izbijaju kroz zemlju crnicu na površinu. Smije se prihvatiti mišljenje, da je ovaj jaki pokrivač kraškog tla prouzrokovala pretežnost dolomita i dolomitskih vapnenaca, koji se ovdje očito izmjenjuju s vapnencima, što tvore kras. Usprkos tomu samo su neznatno razviti žlijebovi na površini. Tek na jugu nalazi se riječica Japaga, koje nestaje, nakon neko 10 km dugog tijeka, u jednom ponoru. Za visoke vode megjutim stigne ona i na Medenopolje, koje bi ispunila svojim sitnim muljem.

Cijela se ravan nagnula lako prema sjeverozapadu; u južnom dijelu, kod Petrovca i Bukovače, imade visinâ od 670—700 m, dok su Medeno polje 610, okolina Bjelaja 580—590, Rudopolje 560—570 m visoki. Najniža su tačka ograde ona više puta spomenuta vrata izmegju oba odjeljka Grmeč-planine, a mogli bi je zvat Risovačkim klancem.

U istom pravcu s Petrovačkim poljem vije se paralelna, ali nešto dalje na istok potisnuta slična, nešto manja uleknina: Bravsko polje. Doduše gotovo je i ono 30 km dugo, ali samo 2—3 km široko (njegova nadmorska visina isnosi 750—800 m). Od Petrovačkog polja dijeli ga niz 1000—1100 m visokih brda, megju kojima imade udobnih prolaza tako, da se Bravsko polje prikazuje kao neka viša,

pobočna stepenica svojeg većeg, susjednog područja. Kroza to nastaje udoban prolaz duž južnog podnožja Grmeč-planine, iz gornje doline Sane kod Ključa sve do Une u Bihać. Vrijednost mu je to veća, što odavle prema jugu gorje biva mnogo više i zatvorenije, te do doline Neretve nema tako niskog prijelaza iz nutarnje Bosne prema zapadu. Najviša tačka, koju valja ovdje preći, visoka je samo 830 m (kod Jasenovca u Bravskom polju). U svezi s prijelazima od Ključa i Jajca, iz doline Sane u dolinu Vrbasa, a odavle u Travnik i k Bosni, ovaj je komad ceste najvažnija diagonalna linija kroz cijelu zemlju, koja Sarajevo gotovo ravnim pravcem spaja sa sjeverozapadnim kutom Bosne.

Vijenac Osječenica—Klekovača.

S onu stranu diagonalnog uleknuća, petrovačkog i bravskog, ispinje se u dinarskom pravcu kraško gorje opet do znatnih, širokih kosa i visokih plosnina, na koje su još navaljena pojedina viša brda. Megjašnicom je slijedeća linija: Petrovačko polje i dolina Unca, koji se kod Rmanja spaja s Unom, a teku prilično paralelno. Gornja dolina Unca obilježena je istupom gustog kamenja i tvori tako predio inog karaktera, pa je zato zgodna za prirodno ograničenje. Tako nastaje komad od 16—20 km širine i nekih 1000 m srednje visine, kojeg na istoku presjeca vrelište Sane, koja u svom sjevero-južnom tijeku koso presjeca lance, što se viju prema jugoistoku i prouzrokuje time nisku, pravokutnu brazdu na istočnoj granici krasa.

Tako ograničeno područje, o kojem možemo misliti da siže prema jugoistoku sve do sjevernog kraja Glamočkog polja, najveći je šumoviti kraj Bosne: Crna Gora, područje crnogoricom obraštenih, šumovitih brda. Na prostranoj površini nema tu nikakvog ljudskog obitavališta.

Razlog, zašto je tu isključivo šuma preotela mah, nedvojbeno je visoki položaj. Već na sjeverozapadnoj granici našeg područja, gdje se megju Unom i Petrovačkim poljem rašljasto razilazi, moraju se uspinjati putevi, što vode prema gore od Kulen Vakufa na 800 m. Doskora se ispinje omašna Osječenica do 1795 m, samotno brdo s kamenom glavicom, a bijele joj vapnene stijene nadvisuju šumski plašt. Odavle dalje viju se jasno izrazite, djelomično oštre, hridaste kose u općenitom pravcu prema jugoistoku. Visine im dosižu do 1600 m. Iza Oštrelj-sedla, koje je utonulo na 1031 m i preko kojeg se može dospjeti iz Dônjeg Unca u Petrovac, zaredala je prava Crna Gora s oštrijim bridom Klekovače, 1964 m, neko 6 km dugom, kamenom kosom, a na njenom se sjevernom podnožju nalazili po svoj prilici u ledeno doba mali ledenjaci (ledene plasine).

Paralelno sa vijencem Klekovače vije se južno paralelni vijenac, Tisovi vrh, sa 1706 m a istočno šljeme Javornika, 1416 m, jugoistočno Gola Kosa, 1650 m, Kuk, 1436 m i Ovčara, 1576 m. Na cijelom tom području nalazi se samo jedan jedini neznatni potočni tijek, jedva 2 km dug. Sve je to pravo kraško tlo, obilno provigjeno velikim vrtačama. Nedogledno slijede jedna za drugom masivne, šumovite kose; usprkos živoj vegetaciji, gustoj ilovi i humusu te mnogim kišama, ipak je to područje bezvodno. Svako pojedino vrelo brižno je na specijalnoj karti označeno. Izmegju kosa prostiru se udubine, često prostrane kotlinaste udoline, u čijim vlažnim dubinama uspijevaju šumski gorostasi najveličanstvenije vrste. To su takozvane „uvale."

Čudnovato je, da su Rimljani sredinom našeg područja preko Oštrelj-sedla gradili cestu, čiji se tragovi jasno dadu slijediti. Dospjevši na Petrovačko polje, ide doskora na desno (istok), da preko Bravskog polja stigne u područje Sane, koje je, sudeći po mnoštvu nalaza, u rimsko doba moralo biti veoma dobro napučeno. Danas ide cesta preko istog sedla, pače i povlaka za drva (Holzschleppbahn) tvrtke Steinbeis. Dakako, da to nije nikakvi dokaz potrebe prometala megju gusto naseljenim područjima, nego baš protivno — dokaz prostrane šumske pustoši, koja može veliku količinu drva dobavljati. Podzemni tijekovi ovog područja izbijaju poglavito u vrelima Sane i Ribnika, koja leže 2—300 m niže nego Unac, te ovaj po svoj prilici dobiva od njih samo malen dio vode.

Područje Unca.

Megju visokim hridinama, više no 400 m visine, šumi Unac, prije nego što se niže velikog sigastog čunja Rmanjskog salijeva u Unu; jaka je to brzica. Stijene kanjona obrasle su najbujnijom šumom, u koliko to ne priječe kamene stijene. Gore prostiru se na obim brijegovima ravni, koje jedna drugoj tačno odgovaraju tako, da je rasjelinu rijeke lasno pregledati, ako se čovjek samo malo od njezinog ruba udalji. Ova jaruga je gotovo 20 km duga, a prekida ju samo jedna plićina obale, osobito lijeve. Tada se ali najednom mijenja krajina. Desni brijeg ostaje doduše strm, pravi slaz kraške ravni, ali lijevi postaje plosan, gusto obragjeni brežuljci potiskuju se pred obronak lijeve kraške ravni, koja se pomaknula natrag za jedno 3 km. Ovaj gubi uopće svoj karakter. Sve se više ispinje; iz ravni od 700 m nadmorske visine diže se malo po malo gorje, koje je isprva 1000 i 1200 m visoko, ali doskora dosegne 1400 i 1500 m (Jedovnik 1650 m). Ovo gorje gragjeno je jednostavno; prema jugozapadu spušta se Grahovom polju, najprije lagano, a onda niz strme obronke, kao pravi kraški plošnjak, a sa sjevero-istoka, sa strane Unca, prikazuje se kao planina, razvedena dubokim dolinama s otvorenim žlijebovima i dugim, zaobljenim kosama. Dolina Unca leži samo malo više od 500 m, a Grahovo polje 800 m.

Ovo gorje, koje se svojim oblicima tako jako razlikuje od krasa, koji je na daleko i široko prevladao, zahvaljuje svoj karakter istupu lako trošivih vapnenaca, koje je Grund nazvao preodačkim slojevima, ali nam o njegovom položaju u geološkom sistemu još manjka tačnije poznavanje.

Iz ovih preodačkih slojeva dolaze potoci, koji na površini teku i stvaraju te uzdržavaju Unac. Sam ovaj teče opet kraškim predjelom, što ga prekidaju znatni ostaci lapornih umetaka. Ti su ovdje uz preodačke slojeve poglaviti nosioci oranica i naselja. O ovoj osobitoj smjesi ovih triju vrsta kami tako različnog karaktera, te zamršenoj gragji predjela, u kojem se izmijenjuju vapnena brda s bjelkastim, ali dobro obraslim lapornim brežuljcima te šumovitim kosama preodačkih slojeva, dao je Grund zanimiv opis. Ovaj kraj sačinjava oazu kulturnog i plodnog područja usred kraške pustoši, koja ju opkoljuje.

Vrela Unca leže na omašnom Šator-gorju (1872 m), na vapnenoj masi, na temelju neprokapljivih slojeva. Na sjevero-zapadnoj strani nalazi se više cirka, koje se jasno dadu razaznati i na specijalnoj karti (list 29, XV.), od kojih jedan ima jezero, nekada ledenjak, od 1·3 km duljine s neko 0·9 km² površine. Snježna granica

ležala je kod 1590 m. Istočno odavle našlo se u cirku, koji je sada bez jezera. drugi ledenjak slične veličine, zatim treći, manji na Babinoj gredi, te četvrti na vrelu Jezercu, sjeverno od velikog Šatora.

Kroz dvostruku vrstu gustog kamenja — lapore i dolomitne vapnence — koji se nalaze na gornjem Uncu, dobila je ova rijeka dosta nadzemne vode i dosta nanosa, te je uzmogla svoj tijek očuvati protiv pokrašivanja i izdubsti ovaj veliki kanjon. Njezino dno leži sada samo neznatno nad nivô-om kraške vode, jer već dobiva pritoka iz kraških vrela. Najznatnije je vrelo Bastašice kod Dônjeg Unca.

Općenita orografska slika zapadno-bosanske kraške zemlje.

Megju provalom gustog kamenja, koju markiraju tijek Tiškovca i Dugopolje te vrela Sane, gdje isto tako izlazi na vidjelo temeljno gorje, sužena je kraška zemlja na širinu od 45 km. Ovaj komad dijeli predio na gornjem Uncu sa svojim lapornim brežuljcima i potočnim žlijebovima na dva paralelna vijenca; istočno se vije šumska pustoš Crne Gore, zapadno leži najbliže do Unca Preodačka planina sa Šatorom. Iza toga dolazi uleknina: Grahovo polje i na to uski početak novog lanca, pravog Dinarskog gorja.

Pošto kraška zemlja, počevši od vrela Sane, izbija opet daleko prema istoku, a na tom raširenom području udaraju istočni lanci prema jugoistoku, zapadni pako prema jugu, to nastaje ovdje neka virgacija, polagano se razilaze lanci i izmegju njih ležeće uleknine.

Počnemo li s tačnijim opisom na zapadu, sjetimo se, da je prema istoku zakrenuti Velebit presječen provalama verfenskih slojeva kod Popine (vrelo Une — vrelo Zrmanje), Tiškovca - Dugogpolja okomito na svoj smjer. Istočno od ovih provala pokazuju svi lanci opet normalni dinarski smjer od sjevero-zapada prema jugoistoku.

Tiškovačka provala prikazuje se orografski kao duboka, jarugasta dolinska presjeka, koja vodi sjeverno-južnim pravcem iz Dugogpolja, koje leži blizu vrela Une u kninsku zavalu, a time na srednjo-dalmatinsku ravan. Tiškovačku dolinu nadvisuje istočno visoko i strmo vapneno gorje, rub krasa. 1654 m visoka Ilica ispinije se više nego 1000 m nad gornjom dolinom Tiškovca, kojoj okreće svoje slojevne glavice, izbraždene bezbrojnim vodenim žlijebovima. Njezina istočna strana spušta se mnogo bliže prema Grahovom polju, koje leži 300 m više nego Tiškovac, i koje obrubljuje s njegove istočne strane ono gorje, što nadvisuje područje Unca. Imademo dakle ovdje, na prevali Ilice, od zapada prema istoku slijedeći niz: dolina Tiškovca, Ilica, Grahovo polje, gorje s lijeve strane Unca (Vijenac—Šator), zavala Unca, Crna gora, provala Sane.

Grahovo polje se sada južno nastavlja nizom udubina u veliko Livanjsko polje, koje se u duljini od više nego 60 km kao duboki i veoma napadni dolinski oblik utiskuje megju kraške kose, što struje paralelno s njima. Zavala Unca nastavlja se na sličan način u Glamočkom polju. Gorje megju Grahovim poljem i Uncem — vijenac Šatora — nastavlja se ravnim pravcem i neprekidno u gorju megju Livanjskim i Glamočkim poljem — što ćemo ga nazvati Staretinom-planinom.

Vijenac Ilice na zapadu te Crne gore na istoku dijeli umet novih udubina, svaki na dva dijela. Vijenac Ilice račva se na vrelu Cetine tako, da zapadno leži

gorje Svilaja, a istočno pravi dinarski vijenac. Vijenac Crne gore, koji se ovdje zove Vitorog-planinom, zatvara Kupreško polje tako, da u širini srednjeg Livanjskog polja nemamo više 4 uleknine i 3 lanca, nego 6 sa 5 lanaca. Računajući naime od zapada prema istoku: 1. Provala od Knina—Drniša (nastavak Tiškovačke provale) 2. Svilaja gorje. 3. Dolina Cetine. 4. Dinarsko gorje s troglavskim platô-om. 5. Livanjsko polje (nastavak Grahovog polja). 6. Staretina planina (nastavak Šator planine). 7. Glamočko polje (nastavak zavale Unca). 8. Cincar planina (zapadni rukav Vitorog-planine) 9. Kupreško polje. 10. Megjašno polje prema velikoj provali srednje Bosne, najbolje obilježeno kao Stožer planina (istočni rukav Vitorog planine). 11. Provala i dugodolina gornjeg Vrbasa (Skoplje).

Vrlo je osebujan završetak ovog sistema lanaca kraških kosa i polja, što prema jugu izmegju njih leže. Opetuje se opet slika, koju smo mogli opažati u Velikoj Hrvatskoj. Vidjeli smo, kako se Velebit iz svog prvotnog sjevero-južnog smjera, koji se udaljio od regularnog jugoistočnog smjera ostalih lanaca, povratio u pravilnom luku ovomu tako, da ih sada gotovo okomito pogagja i presjeca. Isto tako skreću zapadni lanci dinarida, koji se viju dalmatinskim otocima i srednje-dalmatinskim primorjem u širini Šibenika (43°45' sj. šir.) iz jugoistočnog u istočni smjer. Isti smjer slijede i najjužniji dijelovi Svilaje: Kamešnica, koja južno presjeca Troglav-platô, Tušnica megju Buškim blatom (najjužniji dio Livanjskog polja) i Duvanjskim poljem, koje je nastavak Kupreškog polja, napokon Vran, Raduša i Čvrsnica-planina tako, da megju dolinom Neretve i Buškim blatom prevlagjuju lanci zapadno-istočnog smjera i da cijeli sistem presjeca lûk, što se popriječio — onako, kao što Velebit presjeca ličke vijence.

Dinarski lanac.

Ilica se ne nastavlja prema jugu u jednakoj visini. Dolinu Tiškovca prati ovdje istočno samo rub ravnjaka, koji ju dakako nadvisuje za 7 –800 m. Ovdje dosižu smegji i crveni škriljevci provale gotovo do kraške visoke plosnine. Dolina Mračaja sa svojim klizotinama u mekanim škriljevcima i svojim dubokim vododerinama, ali i sa zelenim zastiračem, pravi je kontrast kraškog predjela i pruža čovjeku, ako ne baš udobni, a ono kratki prijelaz iz dubine dônje doline Tiškovca, koja se ovdje kod Strmice dolinom Butišnicom zove, na bosanski kraški platô.

Samo se polagano diže opet njegov rub, pogjemo li na istok. Od neko 1000 m, na koje je viš Mračaj-doline sišao, diže se do 1200 i 1300 m, da se u širinu Knina od jednoć uzvine do napadnog gorskog obličja: Dinare (1831 m), Slično kao Ilica silazi to gorje, koje tako daleko daje svoje ime, sa 1000 m visokom, strmom stijenom prema zapadu. Ono se sastoji iz slojevnih glavica krednih naslaga, koje se prema istoku blaže spuštaju, a razvedeno je bezbrojnim paralelnim kišnim jarugama. Njegova oštra svjetla i sjene, te sjajne sniježne pruge svraćaju opetovno pogled putnika, koji prolazi srednjo-dalmatinskom ravni ili zavalom kninskom, na ovo brdo, koje se svojom alpinskom pojavom tako napadno razlikuje od odkruglih, nerazvedenih kraških kosa, što ga opkoljuju i koje ono mnogo nadvisuje.

Dinara je 6 km duga kosa, koja prema jugu nema nastavka. Na njezinoj zapadnoj i istočnoj podini počinje široka dolina Cetine. Rijeka sama izvire iz dva, do 380 m nad morem ležeća, vaucluse-vrela. Gorje na zapadu doline Cetine zove

se Svilaja: vijenac od krednog vapnenca, na istoku sa strmim, a na zapadu blagim slazom, s najvišim isponom od 1509 m. Gorje, što se vije na istoku cetinske doline izmegju nje i Livanjskog polja, zbijena je široka gorska masa, pravog kraškog karaktera, od jedne do druge podine 12—15 kilometara široka i preko 70 kilometara duga: Grund je zove*) Troglav-platô, dok se inače svuda označuje kao glavni vijenac Dinarskih Alpa, kao pravo Dinarsko gorje. Istina je svakako, da je Dinara sama tek slobodna, izvanja gradnja, koja se inače ove tako zbijene gorske mase hvata te imade možda više sveze sa Svilajom, ali ipak bi se jedva moglo preporučiti, da se napusti tako uvriježeno ime.

Sjeverni dio ovog čukora divlja je kraška pustoš sa neko 1600 m visine, ljeti na kratko vrijeme pasu ovdje stada ovaca i goveda, a imade visinskih tačaka od preko 1800 m. Slazovi su prema istoku i zapadu strmi. Glavne kose nalaze se prilično u sredini, nešto bliže istočnom rubu. Tako stoji i glavni vrhunac, 1913 m visoki Troglav sa svoja tri vrhunca i tri cirka, od kojih se srednji i na specijalnoj karti veoma jasno raspoznaje, kao omašno brdo. Glavna ledena plasina, u koju se spojiše firni srednjeg i zapadnog cirka, bijaše gotovo 3 km duga i upućuje na sniježnu granicu od 1420 m visine. I inače nalazi se u ovim krajevima, osobito u šumovitim slazovima gorja prema istoku, još više cirka, koji su u ledeno doba imali ledene plasine.

Južno od Troglava snizuje se polagano gorje, a da ne mijenja svoj karakter; preostaje široki kraški platô sa strmim rubovima i 1300 do 1400 m visine. Neposredno prije, no se uspne do Kamešnice, koja udara od zapada prema istoku na 1700 i 1800 m, može se preći na liniji, koja nema više tačke od 1157 m. To je mnogo spominjana i poznata Vaganjska prevala, koja se obično zove po hanu, što leži na bosanskoj strani: Prologom. Glavna je to prometna linija pošljednih stoljeća megju zapadnom Bosnom i Dalmacijom, markirana položajem gradova Livna i Sinja. 400 m visoki uspon vodi malenom dolinom iz Livanjskog polja gore, onda ide jedno 7 km preko kraškog platô-a, obraslog grmljem, zatim strmo 700 m na ravnini, koja prati dolinu Cetine, pa dalnjih 150 m do same rijeke. Megja, koja je ovdje ustavovljena istom požarevačkim mirom (1718.) teče općenito u sredini gorja; upravo na cesti pravi kûk do jedno 900 m nadmorske visine niz dalmatinski slaz. Još dalje dolje, gdje se strmina ublažuje, kod 600 m, leži staro trgovište Rašteo, Bilibrig, gdje je još pred 50 godina bilo ishodište turskih karvana.

Kamešnica tvori više prijevornih kosa sa strmim stijenama prema sjeveru i plosnijim slazovima prema jugu. Najviša tačka, koju dosiže je 1849 m. Odavle počevši gubi gorje brzo visinu. Možemo ga smatrati omegjašenim južno nizom malih polja, koja imadu 5—600 m nadmorske visine a vežu Sinjsko polje s najjužnijim dijelom Livanjskog polja. To je linija, kojom bi imala ići željeznica od Spljeta u srednju Bosnu (poznata pod imenom pruge Aržano—Bugojno).

Ako se i dinarski glavni lanac nikako ne ističe svojim vrhuncima megju planinama Bosne, to ipak sačinjava svojom širinom i zbijenošću snažnu prometnu zapreku, a pogled njezinih daleko u ljeto snijegom pokrivenih ili barem poprskanih strana jednako je veličanstven s bosanske kao i s dalmatinske strane, gdje se odmah opažava, kada se čovjek uspne na Klišku visinu iza Spljeta.

*) Grund p. 66.

Grahovo polje.

U nisko kraško gorje, koje sjeverno od Ilice ispunjava trokut megju Unom i Uncem, uvalilo se veliko polje sa strmim rubovima. Po istraživanjima Grundovim uklopljena je megju obje provale Tiškovca i Unca sinklinala kraških vapnenaca; zapadni krak tvori Ilica, istočni kraški rub zapadno od Unca, sredina sinklinale je spala.

Sjeverni dio Grahovog polja savršeno je horizontalna, travom obrasla plosnina, jedno 2 km široka i 8 km duga, na koju se spuštaju oštro i neposredno brda, što je opkoljuju. Dno se sastoji većinom iz smegje ilove (produkt trošenja), ali tu i tamo dolaze na vidjelo koso osječene glavice slojeva, a brojne udubine odavaju i izdavaju, kako blizu pod ilovastim pokrivačem leže vrtače kraške površine. Potok Struga, koji izvire na gustom kamenju zapadne ograde, nestaje u ponoru na sjeveroistočnom uglu. Njegova voda pomaže po svoj prilici uzdržavati vrela na Uncu, osobito Bastašice. Grahovo polje sada nikad nije poplavljeno, jer vode, što u nj struje, nalaze u velikom ponoru kod Resanovca svoj odvir. Usprkos tomu mora gotovo savršena ravnina tla polja i izvjesnost, kojom se brijegovi iz njeg uzdižu, nužno poticati osjećanje, da je tu moglo biti sredozemno jezero.

Dalje prema jugoistoku poremećena je ravnina dna polja brežuljcima: počinje niz manjih polja, a njihovo dno, kao i ono Grahovog polja, imade od prilike 800 m nadmorske visine tako, da bez velikog uspona i spuštanja možemo dospjeti do sjeverozapadnog ugla velikog Livanjskog polja. I s istočne strane imademo neprestano gorje, koje kulminira u Šatoru, a zapadno rub platô-a, koji ispunja prostor megju Ilicom i Dinarom i napokon sjeverni početak Troglavskog platô-a. Čitava brazda imade od sjevernog kraja kod Resanovca do Grkovaca na Livanjskom polju duljinu od 33 km.

Grahovo polje imade po nekojim osebnostima svoga položaja znamenovanje za promet, kao što to inače nije svojstvo visoko smještenih bosanskih ravni. Sjetimo se, da južno od Ilice nema nikakve prave gorske kose, nego samo neka vrst ravninskog ruba, pa da ovdje dolina Mračaja dozvoljava silazak u dolinu Tiškovca. Do onog mjesta, gdje se Mračaj-dolina odvaja, vodi Tiškovac (Butišnica)-dolina sasvim udobno i s jedva 100 m uspona na duljini od 17 km od Knina unutra. Onda valja dakako svladati uspon od okruglo 650 m, jer dolina Butišnice imade kod odvoja od prilike 350 m, a rub platô-a 1000 m nadmorske visine. Sada ide ovamo gore cesta, a i u rimsko doba bila je ovdje tačka, gdje je cesta iz Dalmacije u područje Sane prekoračila prvi gorski lanac. Iz Grahovog polja može se onda u tri smjera dalje putovati. Od sjevernog kraja polja vodi prema sjeveroistoku 8 km dugi prijelaz sa samo 200 m uspona lijepoj zavali na srednjem Uncu i dalje preko Oštrelja (1031 m) poprijeko kroz Crnu goru u Petrovac i na Sanu. To je smjer rimske ceste. Sada je upravo ovdje dogotovljen kolnik, a od Strmice u dolini Butišnice prema gore postoji već od više godina. Drugi udobni prijelaz vodi s neznatnim usponom kroz osamljene „uvale“ i preko šumom obraslih kraških kosa u sjeverozapadnom pravcu k Dugom polju, vrelištu Tiškovca i tako se priključuje uz nizinsku liniju, koju ostavljamo kod Raštela Graba; ona vodi dalje do vrela Une. Pošto duž Tiškovca kroz Crni potok ide povlaka Steinbeis-ova, ali niti cesta, niti putanja, to i danas još putnici, koji ne će preko Male Popine, nego na bosanskom području da dogju do gornje Une, obilaze preko Grahova.

pri čem se može voziti samo komad od Graba do visine klanca. Osnovom šumske željeznice se sigurno zato uzela dolina Tiškovca a ne smjer stare rimske ceste, jer imade dulji razvitak i jer tu klanac leži niže, a tek na Uncu se šumska željeznica hvata rimske ceste i slijedi je sve do Oštrelj-sedla.

Treća linija ide od Grahovog polja kroz spomenute uvale na Livanjsko polje. Ona bijaše u svezi s cestom k Uni i niz nju: u tursko vrijeme jedina cesta iz sjeverozapadne Bosne, Krajine, u Hercegovinu; važna je to nutarnja linija za obranu zemlje. Zato su austrijske čete u turskom ratu za cara Josipa II. (1788—91.) neko vrijeme držale zaposjednuto Grahovo. Rašteo Grab upućuje na trgovački promet s Dalmacijom. Godine 1876. i 1877. povukoše se kršćanski podanici turskih begova iz Kulen-Vakufa, Petrovca i Glamoča, koji se podigoše na svoje gospodare i spališe njihove kule i čardake, u dolinu Tiškovca. Kod Strmice taborovalo je više no 10000 onih bjegunaca, a baš je njihova bijeda dala formalni povod okupaciji Bosne.

Livanjsko polje.

Udubina ovog imena jedna je od najčudnovatijih crta u kraškom predjelu Balkanskog poluostrva. Megju brda od 1800—1900 m najveće visine utonula je zavala, duga 65 km sa preko 400 km površine: nad morem visoka poprijeko 760 m Prema tome dade se najbolje prispodobiti po svojoj duljini i površini sa Ženevskim jezerom. Po širini naime nije sasvim jednaka s njime, jer dosiže samo na jednom mjestu u toj dimenziji 14 km, ali ga ipak poprijeko u toj dimenziji natkriljuje, jer je samo na mjesta uže nego 6 km. I po dojmu predjela dade se prispodobiti samo s velikim gorskim jezerom. Bodanjsko jezero, a i sjevernu obalu Ženevskog jezera natkriljuje daleko visinom i strminom obala. Zapadni rub tvori sasvim zatvoren pristranak, koji ne prekida nijedna sudolica, s 500—1000 m relativne visine i velikom strminom, koju nigdje ne oslabljuju tavani. Samo u krasu uopće mogu se naći nedijeljene strmine takovog rasezanja. Istočni rub, pošav sa sjevera, imade sasvim isti karakter, no gotovo više nego pola svog prostora. I ovdje prevlagjuju zatvoreni pristranci sa 500 i više metara. Tek u južnoj trećini izmilja niže humlje, koje se samo 100—200 m ispinje nad gotovo ravnom razinom polja. Isto vrijedi o pravilno zaobljenom južnom kraju, dok je isto tako zaobljeni sjeverni kraj samo 6 km udaljen od vrha omašnog Šatora (1872 m), pa zato nosi gorski karakter. Prema sjeverozapadu otvara se jedina veća dolina, koja ulazi u polje: Grahovo. Dakako, nije to jednoliko presušena dolina, nego niz kraških polja, a megju njima niska sedla, koja se prostiru prema pravom Grahovom polju.

Ako se i de facto Livanjsko polje za poplave ne prikazuje kao jezero, može se prispodobiti opet samo jezeru, ako i leži suho, čim čovjek poduzme da opisuje onaj izgled, što ga pruža ovaj veliki i na daleko pregledni oblik tla. Dno polja pokazuje tako malo poremećenja svoje površine, da se s daljih stajališta pričinja potpuno razitim, a zatvorenost tamnih, šumom ili grmljem obraslih slazova stoji u tako živahnom kontrastu prema vodom pokrivenoj ili jasno-zelenoj poljani, da će se po svoj prilici malo mjesta naći na zemlji, gdje bi basenska forma bila jasnije izražena, jer pače i fjordovi, ako su i uži, ipak su zavojitiji i više prekidani razvedenošću sa strana. Brda, što ogragjuju polje, sastoje se iz prokapljivih kraških vapnenaca. Dno je sastavljeno iz lapora tercijarne starosti i sloja smegjeg, humoznog

aluvija. Mjestimice se čini, da vapnenac ne leži veoma duboko pod površinom. Nadmorska visina iznosi na većem dijelu polja 706 do 710 m; samo se pojedine tačke spuštaju do 700, a druge uzdižu na 715 m.

Presušivanje polja nije jedinstveno, nego se raspada u tom pogledu u 4 glavna odsjeka, čime ali nije nikako iscrpljen broj pojedinih vodenih tijekova sa samostalnim početkom, većinom u vrelu i samostalnim svršetkom u upijači (Saugloch). Prema godišnjim dobama mijenjaju se takogjer silno ovi odnošaji. U ljetu mogu samo permanentna vrela — vancluse-vrela — uzdržati nepresušne vodene tijekove. Tada teku mali, zavojiti potočići iz vrela, koja većinom leže na istočnoj strani, poprijeko preko polja i iščezavaju u upijačama na zapadnom rubu. Za kišnog vremena, osobito u jeseni, izbijaju na istočnoj, mjestimice takogjer i na zapadnoj strani bezbrojna vrela, vancluse-izvori pojačaju svoj dovoz dvadeseterostruko i četrdeseterostruko. Ponori ne gutaju više vode, nego se razlijevaju, te sav taj silni višak vode prouzrokuje poplavu, koja prekrije veći dio polja. Uz neznatnu razliku u visini dna polja i velike razlike vodenog viška, što se tiče mase i razdiobe na vrijeme, veoma se razlikuje rasezanje i trajanje pojedinih povodnja. Ima odjeljaka polja, koji su rijetko ili nikada poplavljeni, kao komad zemlje u sjeverozapadnom uglu kod Crnog luga i Pržine i neki drugi isponi nešto više zemlje, što se prislanjaju zapadnom rubu; dalje područje, gdje širinu polja suzuje humlje, što s istoka u n prodire, na 2—3 km, t. zv. Bijelo-polje. Naprotiv, u dugim područjima prevlagjuje poplava tako jako, da bi bilo bolje govoriti o jezeru, koje za neko vrijeme iščezava, nego li o zemlji, koja je katkada poplavljena. To vrijedi za više mjesta na rubovima, kao za Jezero kod Karaman-bunara na sjevernom kraju, kod Ličtana na zapadnom rubu, a prije svega za Buško blato, južni, okruglo prošireni završetak polja, koji gotovo cijelu godinu izgleda kao jezerska površina.

Sjeverni odjeljak polja do suženja (Einschnürung) kod Sajkovića, neko 15 km od sjevernog kraja udaljen, poznat je pod imenom Ždralovca ili Ševareva blata. Vodu svoju dobiva iz brojnih vrela i s istočne i sa zapadne strane, pa još iz nekojih potoka, koji za kišno vrijeme imadu vode a silaze sa Grahova.

Presušivanje se zbiva kroz veliki Kazanački ponor, što leži na zapadnoj strankomu Ševareva jaruga donosi vode iz istoimenog blata. Ta se rječica usjekla u svom dônjem toku u lapor i svršava u dvjema pukotinama na podini vapnene stijene u nadmorskoj visini od 697 m. Za visoke vode stoji voda 11 m nad ponorom do 708 m visokim; to je u tom kraju očito normalna visina razine kraške vode za kišovite zime. Ljeti presuše rijeka i ponor, a razina vode pada u nepoznate dubine.

Slijedeći odjeljak polja imade opet svoje hidrografsko središte u velikom Lakal-ponoru, koji se jedno 14 km jugoistočno od prijašnjeg nalazi, ali takogjer na zapadnoj strani polja. Njegovo zjalo leži 696 m visoko, a u zimi zagati se i ovdje voda do 708 m i više. U tom području prestaje prije poplava, nego dalje sjeverno. Vrela su na istočnom brijegu manje brojna i prije presuše. U zimi dakako dosiže i ovdje razina jezera zgodimice od jednog do drugog brda. Lakal-ponor kao i Kazanački ponor pročišćeni su (1893.), da se poplavi dade brži odvir. On bijaše već sasvim začepljen, a jaruga si je našla druge odvirne rupe bliže zapadnom rubu. Ljeti bi se mogao do 50 m dubine očistit, a da se nebi došlo do vode podzemnice. Sada služi opet, pa se izbjeglo trajnoj močvarnosti okoline, pošto si je jaruga usjekla svoje korito u blizini ponora nekoliko metara duboko. Kad razina kraške

vode dosegne svoju zimnu visinu i kad se digne, kao što to valja naslućivati po smještaju vrela na istočnoj strani do 720 m, mora usprkos tomu dno polja 700 — 712 m visoko biti poplavljeno, a povećanje ponora ne bi to moglo prepriječiti.

Slijedeći odjeljak je Livanjsko polje u užem smislu. Kod Ličtana, gdje nekoje laporaste humke tvore neku vrstu razvodnice, suzuje se polje, od sjevernog kraja dovle većinom 7—8 km široko, na 4 km, a onda se opet odmah raširuje na 14 km, pošto zapadni rub udara više južno, a istočni rub više jugoistočno tako, da se znatno razilaze. Pošto megjutim odmah iza najšireg mjesta izbija prije spomenuto humlje s istoka tako daleko u polje, da se ono suzuje na 2 km, nastaje gotovo trokutna plosnina, koja je glavno područje polja i na kojoj se nalazi najveće naselje njegovo: grad Livno. Ono leži u istočnom kutu, pa njegov položaj ne uvjetuje samo sastav prometnih puteva, koji ovamo vode s istoka i jugoistoka te ovdje najprije pristupaju polju, nego još više krasna vaucluse-vrela, koja, izbijajući iz šupljina na jednoj stijeni, podavaju čitavu godinu obilje svježe vode. Ova vrela Bistrice daju s druga dva jednako jaka vaucluse-vrela: Žabljakom i Studbom srednjem odjeljku polja drugi vodotijek, nego što je u sjevernom dijelu. Sva tri, od prilike jednako jaka vrela, dolaze iz istočnog gorja. Studba protječe najprije na površini humlje, koje se sastoji od lapora i od provala vapnenca. Duž istočnog ruba okreće se na sjeverozapad, gdje se sva tri sjedinjuju, i potok, koji se sada zove Plouča, ide preko čitavog polja, pa nestaje u nizu ponora, upravo pod Vaganjskim klancem kod Prologa. Pred regulacijonim radnjama, koje su bile ovdje iza 1890. poduzete, tekla je Studba sama k ponorima Prologa. Druga dva potoka izgubila se ljeti već u nekojim ponorima istočnog ruba kod Kablića i Dolca, a zimi poplaviše cijeli istok i sredinu zavale. Još je mnogo gore bilo, kad je neposredno pred početkom austro-ugar. gospodstva jedan posjednik i Studbu onim smjerom poveo, da presuši svoje zemljište. Sada opet vodi jedan kanal dio Studbe ravno u ponore Prologa, a kanalizacija jednog dijela Plouče ima ne samo da njezinu žlijeb učini prikladnom za odvagjanje vode u mokro godišnje doba, nego i za natapanje suhog zemljišta ljeti. Pošto megjutim ne pritječu polju u kišno vrijeme samo ova tri, tada pojačana vaucluse-vrela, nego i mnoga druga kraška vrela i potoci s humlja, pa pošto kraška voda za vrijeme kiša i kod proloških ponora poraste na 710 m, to nijesu regulacijone radnje mogle odstraniti povodnju. Samo se odvir poplave mogao krozato pospješiti, a nastupa onda, kada je u glavnom razina kraške vode uzmakla pod visinu dna polja, a zbiva se to brže, što su veći ponori. Voda podzemnica stoji ljeti 30 do 40 m pod otvorom ponora, u koje se voda Plouče kao kaskada ruši. Trajanje poplave moglo se ovdje ograničiti od 6 na 2 mjeseca. Svakovrsne zaštitne gradnje imadu da zapriječe rušenje mekanih komada zemlje i razlomljenih vapnenih kami, kao i uplakivanje sijena, granja i drugih splavljenih predmeta. Pošto vaucluse-vrela davaju samo čistu vodu, ne mogu se ispuniti niska mjesta polja naplavom, ali ipak se može regulacijom i odvodnim kanalima korisno udesiti vodno gospodarstvo u perijodama niskog vodostaja kraške vode.

Pod Bijelim poljem razumijevamo najbliži, uski dio velike udubine, koja kao suženje, slično vratu boce, s 2—3 km širine i 12 km duljine, veže Livanjsko polje u užem smislu s Buškim blatom. Pošto imade istočno humlje potoke, koji teku na površini, a imade ih i zapadno gorje, koje je djelomično gragjeno od gustih dolomita i konglomerata, to je dno polja mjestimice nešto uzvisitije, pa zato nema

neprekidnog poplavnog područja. Ovdje postoji zato i jedini od vode sigurni prirodni most poprijeko kroz polje od Livna do Prologa, kojim od davnine teče promet, a sada cesta u Dalmaciju. U Bijelom polju su potoci sagradili u polju glavice od nanosa i teku po njima, — tako su plosni — ravnim pravcem k ponorima. Poplave se zbivaju samo u blizini ponora, jer ovdje leži dno svuda prilično nisko, niže nego dalje sjeverno (703—704 m). Veći dio ovog kraja je polje, a ne gorska livada kao veliki sjeverni dijelovi polja, pa mjesta ne leže samo kao ovdje na rubu, nego i u sredini ravne rudine.

Buško blato je južni, završni odjeljak našeg polja, gotovo okrugla zavala, 8 km poprečnog promjera i razmjerno niskog položaja (690—700 m). Natapa ga više vrela, koja ljeti presuše, a megju njima je najveće Ričina, koja dolazi iz 5 km duge doline s istočne strane. Ponori leže na zapadnoj strani i nijesu čišćeni. S tog razloga, kao i radi niskog položaja dna, polje mnogo je dulje poplavljeno, nego drugi dijelovi Livanjskog polja. Da se uvede iz humlja Mandak potok, koji nosi sa sobom nanosa, moglo bi se polagano Buško blato nešto povisiti, a čišćenjem ponora moglo bi se skratiti trajanje poplave.

Buško je blato prema sjeveru omegjašeno trostrukim prijesapom: „Kraljičinim prijesapom", što su ga stvorili talasi, tjerani južnim vjetrom iz šljunka Mandaka.

Ne može biti sumnje, da sve vode polja struje k Cetini, jer najvažniji pritoci leže na istoku, a ponori većinom na zapadu. Inundacije stoje isto tako, kao i razina vode podzemnice i izvor-horizonti kišnog vremena na sjeveroistoku više, nego na jugozapadu. Velika struja vode podzemnice struji već od Glamočkog polja pod Livanjskim poljem k Cetini, za sušnog vremena duboko pod dnom polja, a za mokre godišnje dobe djelomično nadzemno preko dva polja. Samo na jednom mjestu priječe antiklinale neprokapljivih dolomita krašku vodu u južnoj okolini Glamočkog polja, da glatko otiče i tako se visoko zagati, da njezina visina oticanja trajno leži nad dnom Livanjskog polja. Ovoj okolnosti zahvaljuju tri livanjska vaucluse-vrela svoj postanak i ona baš zato imadu čitavu godinu vode.

Jedva se dade podvojiti, da je Livanjsko polje tektonskog postanka; polje je utonulo diljem uzdužnih dislokacija. Nastala udubina razvijala se dalje djelomičnim ispunjkom s vodom u jezersku zavalu jedinstvenog karaktera, pošto su sedimenti izravnali dno, a na obale navaljivali talasi, te pojedine izboje abradirali, druge su opet prijesapima bile zagragjene, a zbile se i druge „radnje izjednačenja", kao što se to dade na obalama opažati. Ali i od tada morale se dogoditi tektonske promjene. Humlje južno od Livna pokazuje naravno temeljno gorje od vapnenca, na koje su staloženi jezerski lapori. Na istočnoj se obali kod Livna vapnenac preturio preko lapora i utisnuo ih megju vapnene slojeve; na taj su način uzdignuti 300 m nad sadanjim dnom jezera. Čini se, da se zbilo gibanja, po kojem kao da je sjeveroistočno vapneno gorje imalo raskinuti otvor zatvoriti. Neke terase dokazuju, da je razina jezera u različito doba bila različito visoka. Najgornja terasa je dostatno visoko, da ne dopusti navalu jezerske vode prema jugu, gdje je ograda barem sada najniža.

Prolom nije uslijedio tačno u pravcu slojeva, jer se lanci upravo ovdje, kao što je već spomenuto, okreću iz dinarskog u taurički (ili lesinski) smjer.

Staretina—Krug planina.

U nastavku Šator-vijenca ispinje se megju Livanjskim i Glamočkim poljem zatvorena gorska masa, čija širina koleba megju 5 i 20 kilometera. Visoke su to

kraške kose s navaljenim grebenima; najviši megju njima: „Velika Golija“ dosiže 1891 m i slazi niz strmu stijenu na krašku korutinu Korične, koja se istočno priključuje. Ona prelazi jugoistočno u visoku ravan, čiji se strmi rub uzdiže nad Livnom (Krugplanina). U nju je takogjer utonuo južni kraj Glamočkog polja.

Glamočko polje.

Ova uleknina u kraško gorje znatno zaostaje veličinom za susjednim Livanjskim poljem, koje je 5 km udaljeno, pošto je samo 37 km dugo i na znatnoj pruzi samo 1—2 km široko. Ipak imade stanovitu sličnost u konturama time, što se na južnom kraju proširuje nalik na vreću ili krušku, a dalnju sličnost predstavlja visina, strmima i zatvorenost okvira. Dakako da se ta sličnost ograničuje samo na južnu polovicu. U sjevernom dijelu, gdje širina raste na 13 km, gubi okvir i po visini i po izvjesnosti; urivavaju se tu niske kraške plohe i napokon se polje preko svakojakih manjih uvala i korutina, koje su nekada sigurno sačinjavale suvislu dolinu, veže s predjelom na gornjem Uncu. Dok je još bilo na krasu rijeka, oticala je voda sigurno onamo.

Južni je dio polja, Dônjepolje ili Draganićka zavala, izvržen veoma jakim poplavama. Voda je svake godine 7—8 m duboka, a drži se zgodimice od jeseni do jula. Ovo se jezero zimi zamrzne, a razina mu onda leži 890 m nad morem. Ako megjutim voda i zimi otječe, vraća se opet u proljeće. Vrela leže većinom na istočnoj strani polja, a ponori na zapadnoj. Odvir hrani Bistrička vrela u Livnu, Nigdje se ovdje ne vide stariji laporni nanosi pod novim aluvijonima, ali o njihovoj egzistenciji nema sumnje.

Sjeverni odio — Gornje polje — odlikuje se naprotiv upravo istupom cijelog predjelja neogenog humlja. Ono ispunjuje cijelu širinu polja, dok se kao ravni nastavak uskog dijela duž istočnog ruba prostire uleknina, koja zimi redovno leži pod vodom. Najviši isponi ovog tercijarnog humlja nadvisuju ju za gotovo 100 m. Ovdje se stvara najveća rijeka polja: Ribnjak, koji teče prema sjeveru, a svršava u jednom ponoru. Samo za visoke vode dosegne on spomenutu ulekninu, jarugu Isakovca, te time doprinaša, da se poplavi i njezin južni odjelak. Laporni slojevi su poremećeni i opadaju prema jugozapadu.

Kod Glamoča je južni rub polja, koje se upravo ovdje prema zapadu jako raširilo, gragjen od neprokapljivih slojeva. Preodački slojevi tvore autiklinalu, pače se tu nalazi i provala verfenskih škriljevaca. Više potoka izlijeva se zato ovdje u polje, djelomično hraneći jarugu u južnom dijelu polja, djelomično Ribnjak, koji sabire vode unutarnjeg humlja.

Samo južni dio polja leži veći dio godine pod razinom kraške vode, pa je zato dugo vremena poplavljen i tu nema velike nade, da bi se te prilike mogle poboljšati. Sjeverni dio polja leži osim Isakovačke žljebine uvijek poviše fluktuacije kraške vode, pa je zato neravan, erodiran. Tu bi bilo i oskudice vode, da nije natapan iz kosa oko Glamoča. Ne manje nego šest terasa upućuje nas na to, da je jezerska razina nekoć bila viša, a različni zaravanci opkoljuju osobito sjeverne dijelove polja.

Grund je učinio vjerojatnim, da se ovaj sjeverni dio polja prema Uncu odvodnjuje. Antiklinala preodačkih slojeva, koji kod Glamoča izbijaju na površinu te se na juž-

nom kraju polja opet pojavljuju, diže vode južne polovice. Samo na taj način dade se rastumačiti nenadana, velika razlika u visini vode podzemnice prema onoj u Livanjskom polju, koje leži tako blizu. Zimi stoji naime voda u Glamočkom polju 890 m visoko, kod Livna pako samo 720 m, dakle visinska razlika od 170 m na 5 km udaljenosti. Ovdje mora da postoji podzemna pregrada. Ona sastoji iz antiklinale Glamoč-Čepin grob i sinklinale, koja se zapadno priključuje (Krug-planina), u kojoj dobivaju vode svoj pravac k Bistričkim vrelima. Bez tog nasipa bilo bi cijelo Glamočko polje slobodno od poplave, a njegovo dno preobrazilo bi se u humlje.

Cincar — Vitorog planina.

Na istoku ograničuju Glamočko polje opet one kraške kose i korutine, koje smo već tako često susretali. I niža mjesta na malo se tačaka spuštaju ispod 1300 m. Poprečna visina mogla bi se odrediti na 1300—1400 m, a pojedine glavice ispinju se od 1600—1900 m. Najviša je tačka Cincar (2006), koji leži nekoliko kilometara istočno od Draganićkog polja (najjužniji dio Glamočkog polja), a na njegovim je stranama Grund uzalud tražio sigurne tragove ledenih plasina. Za Cincarem dolazi Vitorog-planina sa 1907 m i 1748 m.

Na sjeveroistoku Glamočkog polja, gdje ogromne i divlje šume pokrivaju gorje, izmjenjuje se predio istupom nekolikih „pokrašenih" kami na osobiti način. Ne samo da ilova kao produkat trošenja pokriva žućkasti vapnenac, već tu imade i flišovnog lapora. Njihova izmjena sa tvrgjim vapnencima razlogom je, te vapnene slojevne glavice izbijaju kao uske, brežuljaste kose ili grebenovi, koji se jasno raspoznavaju i na specijalnoj karti 29, XVI u sjeverozapadnom uglu. Okolica, bogata livadama, slična perivoju, prati to kamenje, koje naliči flišu na gornjoj Neretvi, a Grund ga je smjestio u kredu. Leže u sinklinali.

Kupreško polje.

Ovo najistočnije od velikih polja, nad morem 1120—1150 m visoko, ujedno je i najviše. U mnogom pogledu se razlikuje od do sada opisanih polja. Ponajprije leži na rubu krasa, te ga duž njegovog istočnog ruba nadvisuju brda, koja već pripadaju velikoj srednje-bosanskoj provali gustog kamenja. Stožer, 1628 m, gragjen je od verfenskih škriljevaca, a Plazenica, 1766 m, imade doduše kapu od vapnenca, ali njezina dônja gragja sastoji, kao što to uči karta i pogled, od erozivnih škriljevaca, koji imadu na površini tekućice. Isto čini se da vrijedi za Stražbenicu, 1504 m, i Mosor, 1376 m, koji mu sačinjavaju istočni rub. Pošto triadički vapnenci dna polja leže niže, nego što su ta brda, a pače i kredni vapnenci zapadnog ruba, morala su se tu dogoditi uleknuća. Brda od verfenskih slojeva ne tvore tako odregjeni rub polja, kao što kraške kose, koje ogragjuju Livanjsko ili Glamočko polje, nego se ispinju lagano s brežuljcima na podini iz plosnine, upravo kao gorje, kojemu je dala obličje tekuća voda. Samo zapadni rub pokazuje mjestimice one tako karakteristične oblike strmenite obale, konture su polja dakle neodregjene, obiluju uvalama i izbojima. Ne opažaju se tu nikoje od onih pravastih ili čisto zavojitih megjašnih linija, kojima se odlikuju rečena, a i mnoga druga polja. Dno samog polja je neravno. Imade samo dva ili tri manja odjeljka, koji su češće poplavljeni, pa

ih zato pokrivaju horizontalni nanosi. Osobito sjeverni se dio sastoji dijelom iz vapnenih plosnina s brojnim vrtačama. Potoci, što se spuštaju s istočnog okrajnog gorja u polje, sjedinjuju se u tri riječna područja, koja i ovdje uviru u ponore na zapadnoj strani. Dno je gragjeno svuda od mlagjih nanosa ilove i šlunjka, koji prikrivaju prostranu, talasastu rudinu. Neogenih jezerskih nanosa imade samo u južnim odjelcima. Polje leži očito svuda i u svako godišnje doba nad najvišim vodostajem kraške vode. Poplave se ovdje uslijed vode podzemnice ne dogagjaju, ako se i za kišnog vremena voda u okolini ponora zagati te pravi različite mlake.

Ako je i to polje bilo u neogenu jezero, koje je prema jugu oticalo, ipak je ovdje preostalo manje uspomena na to stanje, nego li gdje drugdje. Danas je to pretežno suha, neravna plosnina. Nema velikih poplava, koje bi prolazno povratile prijašnje stanje, a novi talozi ne priječe genezu dolina na dnu polja.

Jedan dio vode, što propada u ponore, izlazi na vidjelo u dva vrela Šuice, koja osim toga odvodi sigurno i vodene mase Malovan-planine, istočno od Cincara, jer ove zatvara — kao što to Grund uzima — istočni kraj onog podzemnog nasipa, koji se u luku vije oko južnog kraja Glamočkog polja.

Duvanjsko polje.

Već je bilo istaknuto, kako zaokretaj smjera prostiranja presjeca sistem kraških kosa i polja, koje se viju od granica Visoke Hrvatske kroz Bosnu prema jugoistoku. Taj zaokret počinje u širini Šibenika, a primjećuje se u svim lancima na otocima i na kopnu, sve do unutarnje granice krasa. Mi smo sreli vijence, što udaraju zapadno-istočno s obje strane Buškog-blata, zapadno Kamešnicu, istočno Tušnicu. Uslijed rasjeda polja presječene su koso. Dalje sjevero-istočno upoznali smo antiklinale, koje opkoljuju Glamočko polje, u koga neprokapljive jezgre kao podzemne grede odregjuju smjer vodotijeka. Baveći se sada znatnim Županjačkim ili Duvanjskim poljem, koje se samo nekoliko kilometara istočno od Buškog blata prostire, dolazimo upravo u onaj kraj, gdje se oba smjera, sjeverozapadni i zapadni, dinarski i lesinski, križaju.

Polje imade čudnovato obličje; ono tvori četverokut s istegnutim uglovima, kao od prilike u razapete kože. Dvije duge stranice viju se prema sjeverozapadu; leže pravcem dinarskih rasjeda, koji su stvorili Livanjsko polje. Osobito se istočni rub prikazuje kao nastavak Livanjske dislokacije, jer i ovdje uliježu lapori pod vapnenac. Zapadni rub teče paralelno s njime i s konturama Bijelog-polja. Duvanjsko i Livanjsko polje bili bi u svezi, da se nije megju nje uvinula Tušnica, udarajući lesinskim smjerom — antiklinala od Laništa, kako Grund kaže.

Sjeverni ugao polja, draga Mokronoge, nastavlja se, kako se čini po rasjedu žljebine, koja se vije južno-sjeverno sve do ruba Kupreškog polja, u koje se spušta Šuica.

Duvanjsko polje leži 860—890 m visoko i zaprema 122 km² površine. Natapa ga Šuica, koja izbija iz jednog velikog vaucluse-vrela, neposredno pod rubom Kupreškog polja i pritječe 13 km dugom dolinom u sjevernom uglu polja. Njoj pritječe više potoka iz neogenog humlja od Županjca, koje se utisnulo na sjeveru polja megju njegova dva ugla, upravljena prema sjevero-zapadu i sjeveru. Isto tako imade pritoka i iz konglomeratnih vijenaca na jugu, o kojima ćemo još govoriti. Sve

te vode iščezavaju u velikom zjalu Velikog ponora kod Kovača, na zapadnoj strani polja. To je jedini ponor i on dostaje, da odvede svu tu vodu, jer je velik i leži nisko (840 m). Zato i Duvanjsko polje imade samo kratke povodnje, koje najviše traju jedan tjedan. Samo je malo mjesta u sredini močvarno. Šuica se do 10 m duboko usjekla u tlo. Pošto je ponor kod Kovača udaljen samo 6 km od vrela Ričine, koja snabdjeva Buško blato, to je jedva dvojbena sveza. Razina kraške vode ne diže se očito nikada iznad dna polja. Kraške vode okolice struje pod poljem; u njegovom opsegu nema kraških vrela. Tome se netrebamo čuditi, ako pomislimo, da voda u Buškom blatu i za dobe poplave stoji oko 50 m pod dnom Duvanjskog polja. Ovo je uslijed pritjecanja potoka, koji izviru na neprokapljivim kamima tako popločeno gustim laporima, da se usprkos toga može na njegovom dnu uzdržati riječni sistem. Tek onda, kad je dospjela na vapneni rub, nestaje Šuice. Županjsko neogeno humlje dosiže visinu od 1150 m, pa prema tome ne samo da nadvisuje sadanju površinu polja za više nego 200 m, nego i Prevalu, sadanji rub polja prema Buškom blatu. Mora da su se zbile od taloženja ovog jezerskog nasosa još i druge promjene u visinama. Sada se ono područje, što se nalazi u višem položaju jako denudira i podaje materijala za prvo zgušćivanje i ispinjanje sadanjeg, za toliko niže ležećeg dna polja. Grund je opazio 6 terasa; najbolje su razvite na sjevero-istočnoj i jugozapadnoj strani, jer su ovdje južnjak, a ondje bura mogli osobito jak mlat proizvoditi.

Okolica Duvanjskog polja sastoji se na jugozapadu i istoku od napadno ravnih kraških plošnjaka jedinstvenijeg karaktera, nego što ga imadu predjeli s golinama dalje sjeverno, što dijele velika polja. Mi ćemo zato moći nazirati u Grabovičkoj planini (zapadno) i u Ljubuši planini (istočno) starije, zaravnjene plohe. Prva je visoka planina, bogata vrtačama, sa 900—1100 m visine, a druga prostrana gorska masa, koja se prema sjeveru pomaknula napred, sve do Kupreškog polja. Iz njezine plosnine ispinju se prema istoku čukoraste mase, koje uspostavljaju prijelaz i spoj megju kraškim i visokim gorjem na Neretvi. Tako Raduša planina, 1956 m, koja se promiče daleko prema starom škriljastom gorju, zatim Vran-planina 2079 m, koja je nastavljena samo uskim, visokim dolom, Dugim poljem, od blistave Čvrsnice, 2228 m. Ova već svojim stijenama nadvisuje rasjelinu Neretve, koja više nego 1000 m niže ogrizuje temeljno gorje, nego što leže pašnjaci Ljubuše na zapadnoj strani. Bezbrojna su vrela svake vrste, koja ovdje dole odvode vode visokih planina. Najviše je na zapad pomaknuto vrelo Rame, zapadno od Prozora.

U sjevernom odjelu Ljubušinog plošnjaka, koji se ovdje zove Paklina-planina, utonula su još dva izvisita polja: Vukovsko polje sa okruglih 1170 m i Ravno polje s malo vode (1140 m). Rastavlja ih Ravašnica, 1565 m. Zaokret Neretve iz sjevero-zapadnog u južni smjer kod utoka Rame leži na istoj paraleli kao i zavoj dalmatinske obale iz jugoistočnog u istočni smjer kod Šibenika, kao Buško blato i Duvanjsko polje. Udaljenost od Šibenika do utoka Rame označuje i širinu kraške zemlje; ona iznosi ovdje 150 km. Sada odskače obalom prema istoku natrag, istom kod Vrulje, južno od srednjeg Livanjskog polja, zaokreće opet u jugoistočni pravac. Na toj je paraleli udaljenost od obale do Neretve samo 90 km. Mi smo sada na širini, gdje je zapadno-istočni lesinski smjer, koji smo opažali u Kamešnici i Tušnici, u nutrini zemlje sasvim ustupio mjesto dinarskom smjeru, dok još na istoj širini podaje oblik i smjer otocima Braču i Hvaru. Tako čudnovato interferiraju svuda ovdje oba smjera udara.

Pošto se obala od Vrulje do ušća Neretve vije bez stranputice prema jugoistoku, a Neretva teče u južnom pravcu od svog zaokretaja kod Rame sve do blizu svog ušća, to nastaje megju vijencima sa lesinskim smjerom, koje smo opažali na Buškom blatu i Duvanjskom polju, pa obalom i Neretvom, trokutni prostor. To je dio Hercegovine na desnom brijegu Neretve.

Pošto i samo Livanjsko i Duvanjsko polje leže preko 700 m visoko, a dolina Neretve kod Mostara samo 50 m, spuštalo se tu jamačno tlo od sjevera k jugu. Ali i sredina leži tu niže nego oba ruba. Na desnom brijegu Neretve vije se visoko gorje Raduše i Vranj-planine k jugu do u širinu Mostara, a tik do obale vidimo veliki lanac: Biokovo planinu, koja predstavlja sa svojim, 1600 m i 1700 m visokim, vrhovima i svojim strmim obronkom k moru prostorno smanjeno ponavljanje Velebita. Tako se ovdje u kraškoj zemlji ponavljaju oblici kao i u gorju sasvim druge vrsti gradnje. Kao što Peninske Alpe i Ture odgovaraju istoj shemi, tako ponavlja zapadno-bosanski gorski luk, koji počinje na Ilici, a vije se preko Svilaje do Kamešnice i Tušnice, sa svojim nutarnjim, paralelnim lukom, platô-om Troglava i antiklinalom od Glamoča, Velebit, pri čemu zauzimlju Klekovača i Vitorog-planina isti položaj, kao i Plješivica u Visokoj Hrvatskoj. Slično se i Biokovo i paraleln vijenci Hercegovine vraćaju dinarskom smjeru, da u Crnoj gori ponovno zaokrenu u lesinski smjer. Ovdje ali nastaje znatna razlika: dok je luk Velebita sve do provala na gornjoj Uni sasvim zatvoren, a zapadno-bosanski luk raskomadan poprječnim rasjedima Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja, u hercegovačko-crnogorskog lûka znatno oslabljuju naborne mjere. Cijeli se sistem splošnjuje i snizuje u okolini Neretve, a njezin dônji tijek nije prolom kroz gorje, kao njezin gornji tijek ili dônji tijek Cetine, nego dolina, koja je utonula, niski plošnjak. Tek se ondje, gdje na granicama Crne gore počinje opet zaokret u lesinski smjer, ispinju vijenci do gorske visine.

Konglomeratni vijenac Studenog vrela.

Na jugu Duvanjskog polja nalaze se opet vijenci lesinskog pravca, koji su djelomično gragjeni od neprokapljivih kami. To su konglomerati i pješčari, koje Grund drži za eocene, dok je Bittner bio sklon, da ih drži za mlagje ili da ih stavi možda u svezu sa slojevima Promine u Dalmaciji. Smješteni su u sinklinalama vapna, koje su sa sjevera premetnute ovamo. Na zapadu su dva uska vijenca, onaj od Studenog vrela i od Zagorja, a počinju na meridijanu Buškog blata. Dalje na istoku, u okolini Vučipolja i Rakitna, sjedinjuju se i raširuju. Završuju se kod hridina visokog gorja Bijele stijene i Čabulje. Sa svojom crvenom bojom trošenja, svojim jasnim gredama, koje rastavljaju tanki laporni i pješčani slojevi, svojim obiljem vode i svježom vegetacijom, tvore napadni predjelni kontrast prema kraškom predjelu, što ih opkoljuje.

Mnogo je još važnija njihova uloga za riječne sisteme cijelog odjeljka, koji leži njima južno do Neretve. Ovdje izbijaju potoci, koji se mogu smatrati, usprkos različne mijene imena i mnogostrukog poniranja i izviranja, kao vrela Trebižata. Isto tako je važna uloga druge rijeke, koja izvire pod imenom Ugrovače na Rakitnom-polju, a kao Lištica nestaje u Mostarskom blatu, te kao Jasenica izlazi na vidjelo u snažnom vaucluse-vrelu blizu Mostara, da se doskora iza tog salije u Neretvu.

Četiri potoka, koja iz konglomeratnog vijenca teku na jug, dospijevaju za povoljnog vodostaja kroz vapnene gudure do dugoljastog, s neogenim ¡laporima zaodjetog polja od Posušja. Ovdje se sjedinjuju u Brinu, prodiru onda, tekući sjeverozapadno, kao Ričina kroz vapnenac, zaokreću natrag prema jugoistoku i ulaze kao Suhaja u Imotsko polje. Rijeka imade jaki slaz, jer se ovdje kraj naglo spušta. Dok razvogje megju Duvanjskim poljem i Studenim vrelom leži još više od 900 m visoko, nalazimo u Posušju samo još 570—580, a u Imotskom samo 256 m nadmorske visine.

Ljeti se gubi Suhaja u nepresušnim jezerima Imotskog polja, koja se ispražnjuju kroz ponore. Zimi, kad se jezera razlijevaju, okreće se na istok te hrani Vrljiku. Ova nestaje kod Drinovaca u ponorima s 253 m nadmorske visine, a $2^1/_2$ km odavle udaljeno i 88 m niže izlazi kao Tihaljina-vrelo opet na vidjelo. Nadzemno je Imotsko polje spojeno s dolinom Tihaljine, dolinom, sada presušenom, zvanom Ploča.

S pravom upozoruje Grund na to, da česta mijena imena potoka i rijeka stoji ovdje u svezi s čestim nestajanjem njihovim i to ne u zemlji, nego u uskim tjesnacima vapnenca, kojima se ne može prolaziti, a koji se to više pričinjaju da rastavljaju, što su ljeti presušeni.

Od Imotskog polja nije samo poplavljen sjeverozapadni dio, gdje leže spomenuta jezera, nego perijodično i jugoistočni. Ovaj pripada Hercegovini, onaj Dalmaciji.

Tihaljina teče, čim se opet pojavi, 16 km daleko uskom dolinom, onda opet ulazi u jedno polje: u Ljubušku zavalu, koja leži samo 70 - 80 m nad morem. Ovdje nosi ime Mlade. Polje je umjerenog opsega (23 km²), ali imade veliku poljodjelsku vrijednost, jer uslijed svoga niskog položaja već pripada mediteranskoj klimi, a kako se čini, prema obavjestima, što ih imademo, ne poplavljuje ga voda podzemnica, nego samo rijeka *). Takove se štete dadu odstraniti regulacijom.

Jedan dio povodnje prelazi u drugu zavalu, u Rastok, koja je rastavljena samo niskim, gusto obragjenim brežuljastim kosama. Njezina zapadna pola opet je pravo, perijodički poplavljeno polje s ponorima, a njegovo dno leži sa 56—57 m nadmorske visine bez dvojbe za kišnog vremena pod razinom kraške vode.

Rijeka, ostaviv Ljubušku zavalu, zove se Trebižat. Teče uskom dolinom, koju ipak sasvim ne ispunja, megju strmim ali niskim vapnenim stijenama. Kod Stubice ruši se niz nekoliko (sedrenih?) slapova od 50 m na 20 m nadmorske visine, i spaja se izmegju Čapljine i Gabele kao jaka, izmegju vrba polagano tekuća rijeka s Neretvom, 30 km nad njezinim utokom u more.

Druga rijeka, koja izbija iz eocenog vijenca Studenog-vrela prema jugu, zove se Ugrovača. I ona sebi može kao i izvorne rijeke Trebižata time, što postaje na gustom kamenju i što nosi sa sobom nanosa, prokočiti svoj tijek kroz vapnenac i to samo u kišno vrijeme, jer ljeti presuši već na Rakitnom polju. Za većeg vodostaja dospijeva u kanjonu u vapnencu, koji je napadno 28 km dug, do u blizinu Mostarskog blata, gdje se spaja sa vaucluse-vrelom Lišticom.

Zemlja, što ju u ovoj dugoj guduri probija, kraški je plošnjak, na koji su navaljene kose dinarskog smjera. Visina prilično brzo pada od sjevera k jugu. Dok još Rakitno polje leži 900 m visoko, najniža tačka Mostarskog blata imade 228 m, a

*) Spec. karta 33 XVII. i Ballif: Wasserbauten 67.

dok su na sjeveru česte kose s 1000 i 1100 m, imade najviša tačka, Trtra ili Trtla planina, južno od Mostarskog blata, samo još 689 m.

Mostarsko blato je polje veoma pravilnog oblika sa površinom od 327 km² i leži tačno u dinarskom smjeru. Gornji dio je povišen plosnim naplavnim čunjem Lištice i zato osiguran od poplave, a niži, istočni, redovno je od decembra do aprila pod vodom. I jedan dio Lokve ostaje trajno jezerom. Kako je tu dolina Neretve blizu, dalo bi se tu zaista trajno pomoći, jer je priječnica, koja tu rastavlja, jedva 3 km jaka uz razliku u visini od 176 m.

Dônja Hercegovina.

Kraška zemlja dônje Hercegovine od Neretve do Crne gore nema na sjeveroistoku, prama visokom gorju na obim stranama Neretve, nikakove odregjene granice. Slično kao u okolini Dugog i Ravnog polja izmjenjuju se zupčasto uzvišena polja sa čukorastim masama, a kraški povori i pločnjaci tako se visoko i postepeno ispinju, da se ne dade povući odregjena megja megju njima i visokim gorskim masama. Megjašna linija, koju — slijedeći cestu iz Mostara u Nevesinje — od doline Neretve na Nevesinjsko polje povučemo podinom Veleža, zatim dalje niz kanjon Zalomske rijeke u Gacko-polje (a odavle kroz klance Duge prema Nikšićima i duž Zete na Skadarsko jezero), dijeli kao u Hercegovini tako i u Crnoj gori samo općenito triadično visoko gorje s njegovim provalama gustog kamenja od kraškog plošnjaka krednog vapnenca. Ovaj se prikazuje, u koliko imademo da se s njime bavimo, oblik četverokutne plohe romboedričkog oblika, pošto ona megjašna linija teče paralelno s obalom od sjeverozapada prema jugoistoku, a Neretva i crnogorska granica od sjevera prema jugu.

Zemlja je najniža na Neretvi. Ovdje tvori ploču od 200—300 m nadmorske visine; doskora se i tu nalaze kraški povori, „humine, rudine“, kako ih Cvijić zove, koji doskora dosižu visinu od 1200 do 1400 m. Dvije ju udubine raščlanjuju, koje općenito slijede dinarski pravac i dijele zemlju u tri pojasa.

Prvi se prostire izmegju morske obale i dugog Popovog polja: uleknina, koja po duljini i znamenovanju malo zaostaje za Livanjskim poljem. Drugi pojas ispunja prostor megju Popovim poljem i nizom suvislih uleknina, koje počinju na Neretvi s dolinom Bregave. Početak Bregavine jaruge leži blizu Dabar-polja, ili stoji za pravo s njime u otvorenom spoju. Iz Dabar-polja dolazimo u Fatničko polje, pa preko nekojih manjih uvala do vrela Trebinjčice kod Bileća. Time nijesmo ali samo na crnogorskoj megji, nego i opet u svezi s Popovim poljem, jer Trebinjčica struji k njemu.

Treći pojas leži onda megju ovom linijom i gore navedenom megjom visokog gorja od Gackog polja preko Zalomske—Nevesinja u Mostar.

Od ljetnih dana godine 1879., kad je neumorni Aleksandar Bittner obišao kamenu pustinju Hercegovine, nije se više poduzimalo tačnije istraživanje zemlje. Bittner je cijelo područje pridijelio kredi, izuzevši malo eocenskih vijenaca. On ističe pravilnu lančanu gradnju. „Od sjevero-istoka prema jugo-zapadu niže se ovdje lanac za lancem jednakog oblika i dugoljast, udarajući neprekidno, često na milje daleko, od sjevero-zapada prema jugo-istoku, do analogno gragjenih obronaka duž dalmatinske obale. Okolnost, da većinom lanci s jedne strane i to prema jugozapadu

Slika 13. Dô Trebinjčice. Po fotografiji *E. Richtera.*

pokazuju strmije stijene, a prema sjevero-istoku se naprotiv običavaju polagano splošnjavati, uvjetuje, da cjelokupno hercegovačko područje prikazuje stepenice, a pojedine im terase bivaju prema Adriji sve niže i niže".

Ovo opažanje je u cijelosti sasvim istinito, premda se ne smije zaboraviti na spuštanje prema dolini Neretve kao drugu strminu. Primorski lanac nije dakako ovdje viši, nego lanci u nutrini, i kroza to se razlikuje odio krasa na lijevom brijegu Neretve od onog na desnom, jer ovdje je, počevši od hercegovačkog lûka, obalni lanac najviši od sviju do visokog gorja u nutrinji.

Poluotok Rat pokazuje zaokret iz lesinskog u dinarski smjer; on se rastavlja u otocima Jaklianu, Županji, Lopudu i Lokrumu. Obalni lanac tvori krašku ploču od neko 15 km širine, a njene su konture prema Popovom polju rasčlanjene uslijed više izbočina, dok se obalni rub vije mnogo više ravnopravno. Veliki poluotok Pelješac ne izbija zapravo iz kopna, nego se oslanja uz obalu, pošto je lagano zaokrenuo iz lesinskog u dinarski smjer. On se ne nastavlja u kojem god lancu nutrine, nego u otočnom nizu, koji prati obalu izmegju Stona i Dubrovnika (Jaklian, Županja, Calamotta i dr.).

Konac obalnog lanca prema ušću Neretve prilično je vrletan; glavna masa se prekida strmim rubom sa okruglo 400 m visine prema močvarama kod Opuzena (Privlaka, Kutijezerac, Lukavac, Boturica). Uski lanac vije se megju ovim plitkim sredozemnim jezerima i morem sasvim blizu do Neretve, ali i ovdje strše pojedini uski povori i grebeni visoko i strmo, kao Šibenik 395 m i Osoje 564 m. Pošto na desnom brijegu Neretve strše obronci planine Biokova na sličan način kao strmi grebeni i rtovi iz potpuno plosnog, močvarnog kraja i susjednog mora, ima ova okolina na ušću Neretve osebujni karakter nemirnih i živahnih oblika. Poput kulisa potiskuju se lanci jedan mimo drugog, pogjemo li niz rijeku, a prostrana, ravna prednja strana uzrokom je, te se brda pričinjaju višim i znatnijim nego što jesu.

I morski dio ušća Neretve, Canale di Narenta, odlikuje se veoma u pogledu svoje okolice, možda je to najljepši odio dalmatinske obale. Megju planinom Biokovom na sjeveru i brdima Pelješca na jugu pričinja se morska draga kao visokogorsko jezero. S istoka ovamo ispinju se sniježna hercegovačka brda nad spomenute kulise na ušću rijeke, pa nas samo pogled prema zapadu, gdje se nad Pelješcem i otocima Hvarom i Bračom opaža otvoreno more, poučava, da se tu nalazimo na moru.

Najviša brda primorskog lanca ispinju se preko 800 m. Uz to ne manjkaju ni niske udoline. U sredini, megju 300 m i 400 m visokim povorima, leži malo Gradačko polje, samo 90 m visoko. Uzdužnom dolinom, što se proteže blizu obale 100 - 200 m nad morem visoko, vije se cesta „Marmontova" od Slanog do nekadanje turske luke Kleka (Neuma).

Obala je ispresjecana s više kratkih, poprečnih dolova, koje tvore male morske drage; tako Vallon Bristine, u najnutarnjijem dijelu Kanala Neretve, na korjenu poluotoka Pelješca, zatim Porto di Slano, izlaz drage od Zavale, o kojem će se još govoriti. Dalje sretamo luku Zaton i znamenitu Rijeku (Ombla). To je 8 km duga, široka dolina sa 400 m visokim, strmim stijenama, koja iz prvotnog dugodolinskog smjera zaokreće u smjer drage, a donji njen komad je na 4 km duljine morem poplavljen i tvori morsku dragu. Upravo ondje, gdje tačnije zavoj izbija na desnom brijegu, vrelo je Rijeke (Ombla), jedno od najvećih, trajno takućih odvira kraške vode, kojih i inače još imade velik broj na onoj obali.

Vallone di Klek i pristanište Gruža dugoljaste su dolinske drage, kao što je to svojstveno za dalmatinski obalni tip; tako su i kanali velikog i malog Stona, koji poluotok Pelješac na prevlaci po duljini tako jako raskidaju, da se samo s istmom od 1300 m širine i 21 m nadmorske visine drži kopna.

U visini Dubrovnika suzuje se primorsko gorje, pošto se Trebinjska ravan, najgornji dio Popovog polja, na 4 km približuje dragi Omble. Na tom se mjestu nalaze dvije previje s 400 m visine, koje nastavlja Vlastica, 909 m visoko brdo. Zapadnom ide željeznica od Gruža prema Mostaru, a drugom cesta od Dubrovnika u Trebinje. I ovdje se suzuje brdoviti komad megju ravnicom na Trebinjčici i Val Brenom na manje nego 4 km. Pristranak prema moru imade visinu od 300—600 m. Na njegovoj podini prostire se Val Breno kao Conca d' oro kod Palerma, smješten na moru, natapan kraškim vrelima i ispunjen jedva manje južnom i bujnom vegetacijom.

Na ovim se udobnim pristupima u nutrinu zemlje temelji znamenovanje Dubrovnika. Na dalmatinskoj obali imade tako mnogo izvrsnih luka, draga, zaštićenih, a ipak dubokih „vallona", da je bilo na raspolaganje bezbrojnih mjesta za podizanje gradova i kula, a megju njima mnogo daleko boljih, nego što je ono od Dubrovnika ili Cavtata. Sveza s nutrinom bila je redovno odlučujuća, koja će se od ovih tačaka zbilja upotrijebiti i procvasti.

Iza ovog utanka (Einschnürung) i sniženja raširuje se i ispinje kraška ploča na 12—13 km širine i 1200 m nadmorske visine. Prati ju ovdje niski primorski lanac, koji bi trebalo možda shvatiti kao nastavak prije spomenutih otoka i poluotoka Pelješca. Ona dosiže 400—500 m visine i razilazi se na Punta d' Ostro, na ulazu Boke Kotorske. Megju njim i glavnim rubom kraške mase leži prava dugodolina, koja se u svojem zapadnom dijelu zove Val Canali (Konavlja), a u svom

istočnom dijelu Sutorina. Odgovara flišovnom umetku, dok je primorski lanac gragjen od numulitnog vapnenca.

Uopće prati čitavi primorski lanac, koji je u glavnom gragjen od krednog vapnenca, diljem obale pojas fliša i numulitnog vapnenca, dočim se poluotok Pelješac ondje, gdje se stiče s kopnom, opet gragjen od krednog vapnenca, ţa isto tako otoci, koji ga nastavljaju, te komad megju Omblom i Val Brenom.

Kraška ploča, koja nas s lijeva prati, kad putujemo kroz Konavlja i Sutorinu od Dubrovnika prema Boci, u velike se na pô puta iznenada izmjenjuje. Linija rasjeda, koja ide od juga k sjeveru, počinje kod Mršine, na granici Konavalja i Sutorine i dade se u naravi (i na specijalnoj karti) lako slijediti do Arslanagića mosta kod Trebinja, a po svoj prilici siže još i mnogo dalje. S onu stranu ove dislokacije, koju valja istom istražiti, ispinje se brdoviti kraj sasvim iznenada do pravog gorja — do Orjena (1895 m). On ispunja cijeli prostor do dragâ Tople i Risna, polja Dvarsna u Krivošijama i Grahova u Crnoj gori.

Popovo polje.

Ovo najveće južno-hercegovačko polje sa 57 km duljine i 185 km² površine natkriljuje duljinom i površinom i samo Livanjsko polje. Djelomično je to perijodički poplavljeno polje; jaka rijeka utječe iz vana i ovdje nalazi svoj završetak. Zato se još i dade najprije prispodobiti s Duvanjskim poljem, ali ipak Trebinjčica daleko natkriljuje Šuicu svojom veličinom. Slobodno je reći, da nijedna druga kraška rijeka tako znamenita ne završuje u ponorima.

Jedan dio polja, i to jugoistočni, imade vapneno tlo, koje nije nikada poplavljeno. Pogjemo li cestom od Dubrovnika k Trebinju, dolazimo, spuštajući se preko strmog pristranka primorskog lanca, na široku ravninu, 6—7 km široku. Ta ravnina predstavlja najsavršeniju izravnanu plosninu, koju sebi možemo samo pomisliti. Slojevi, što se spuštaju prema sjeveroistoku, horizontalno su presječeni; samo sasvim malo, posve osamljenih, hridastih brežuljaka ispinje se iz kršne, grmljem obrasle ravni, na kojoj nije ni najmanji komad tla pokriven mlagjom zemljom. Sve je najdivlji krš sa mnogo vrtača. Istom kad se prešla cijela širina ravni, na podini brda (Ilino brdo, 827 m), što leži nasuprot, sretamo Trebinjčicu, koja teče zimi i proljećem kao jaka rijeka. Njezino je korito 5—10 m usječeno u ravan i imade riječnog mulja.

Još daleko niz rijeku tvori kraška ravan dno polja do Tulja, 27 km niže Trebinja, gdje rijeka ulazi u polje. Na toj se pruzi spustila za 23 m od 273 m na 250 m; kraško dno leži svuda jednolično 260 - 270 m visoko i samo se neznatno spušta, ali u istom smislu kao rijeka.

Niže Tulja prestaje rijeka teći u usječenom koritu, a ujedno iščezavaju i vapnenci pod naslagom humusa i gline, koja biva sve gušća tako, da im se niže Sedlara ne vidi više ni traga. Dno polja spušta se dalje bez prekida sve do ispod 220 m nadmorske visine. To je najniži broj, koji je unešen u specijalnu kartu. Pošto megjutim Trebinjčica gotovo teče još 8 km dalje i pošto si je po izvješću Grollerovom neposredno pred glavnim ponorom 30 m duboko izdubla svoje korito, smjeti će se najnižom tačkom čitavog polja smatrati samo visina od malo preko 200 m. Razlika u visinama različnih dijelova polja iznose dakle okruglo 70 m, čemu nema primjera, ako se naime kod drugih polja uoče samo pravi ravni sa-

stavni dijelovi sadanjeg plosnog dna, i ako se ne bi gledalo na starije nanose i sadanji njihov visinski položaj.

Da dogjemo do razumijevanja poplavnih odnošaja Popovog polja, u koliko je to moguće bez tačnog geološkog snimanja, moraju se razmotriti odnošaji Trebinjčice. Ova rijeka izbija niže Novog Bileća iz jakog vaucluse-vrela u nadmorskoj visini od 327 m, u dnu kamene doline, koja se više no 100 m ulegla u krašku ravan. Nekoliko kilometara dalje niže, na desno, leže vrela Čepelice, od prilike u jednakoj nadmorskoj visini. Ova su oba vrela na daleko i široko prema sjeverozapadu i sjeveroistoku najniže tačke, jer ponori najbližih polja: Fatničkog i Dabar-polja leže za okruglo 150 m više (464 i 474 m). Prema tomu mogu se lako vrela Trebinjčice kroz čitavu godinu nalaziti ispod kolebanja kraške vode, a time i dalnja riječna dolina, koja je do Grančareva, gdje zavija na zapad (12 km nad Trebinjem) spala na 290 m. Počevši odavle, mora razina kraške vode naglo padati. I za kišnog vremena ne stoji preko 275 m, jer tako visoko stoje dijelovi Trebinja, koji nijesu više poplavljeni, dok su susjedne poljane od Čičera i Bihova na 269 m redovno poplavljene. I dalje niz polje stoji razina kraške vode sve niže, što dalje polazimo naprijed, jer mnogi dijelovi Luga, koji nije nikada poplavljen, ne leže više nego 254—260 m. Tek od okruglo 252 m niže čini se, da je sva zemlja redovno poplavljena, a s time se i slažu od prilike data, da je voda u dônjem dijelu polja, gdje visine dna iznose manje od 220 m, 40 m duboka. Ovdje dakle stoji razina kraške vode u kišno doba nešto preko 250 m, dok kod Trebinja stoji preko 270 m visoko.

Ljeti nestaje Trebinjčice već nekoliko kilometara niže Trebinja, kod Dražin-dola, gdje most leži 270 m visoko, dok je riječno korito usječeno neko 10 m. duboko. Razina kraške vode stoji dakle ovdje sigurno ispod 260 m, pače i po svoj prilici mnogo niže, jer se u dônjem polju spušta znatno ispod 200 m; inače naime ne bi mogla sva tako vanredno jaka poplava iščeznuti u ponoru ove nadmorske visine. Kolebanja razine kraške vode iznose dakle samo u dônjem polju znatno više od 50 m, uračuna li se i gornje, više od 70 m.

Razlika u visini kraške vode zimi, megju dônjim i gornjim poljem, prilično je znatna, (20 m) viša, nego što to običaje inače bivati unutar polja. O razlikama u ljetu ne znamo ništa.

Preostaje još jedno pitanje, kako se može Trebinjčica uzdržati na preko 30 km dugoj pruzi svog tijeka od vrela do Trebinja kao otvorena rijeka i u sušno doba. Kraška voda mora da ovdje trajno stoji na visini od 330 m do 275 m, inače bi se morala rijeka presušiti. Možda leži razlog u antiklinali neprokapljivih triadičkih vapnenaca, koje je Grimmer upravo kod boka Trebinjčice kod Grančareva otkrio, a Bukovsky opisao. Ovaj svod nestaje doduše opet pod krednim vapnencima na desnom brijegu Trebinjčice, ali je u toliko vjerojatniji podzemni im nastavak prema sjerozapadu, što nabor leži upravo u smjeru strujanja i rasjeda, što se tamo nalaze. A nasipa mora da ima tamo, koji diže kod vrela Trebinjčice krašku vodu i ljeti za više nego 100 metara na više, nego što ona stoji u Popovom polju. U ostalom treba podsjetiti, da Bittner u blizini onih vrela spominje i sive dolomitne vapnence, možda guste vrste.

Što se tiče obličja, naliči Popovo-polje u svom gornjem dijelu do prema Zavali potpuno drugim poljima; i istup velikih, gotovo horizontalnih kraških plosnina na dnu polja nije nipošto osamljen, nego se nalazi, ako i u manjem opsegu,

na mnogim drugim mjestima. Pače i ondje, gdje su dna polja gragjena od tercijarnih ili sasvim mladih nanosa, pokazuju vrtače i hridaste brazde, da je abradirano kraško dno samo prikriveno, ali da postoji u neznatnoj dubini, što i ne može drugačije da bude. Tek niže Zavale, dakle u pošljednjoj trećini svog rasezanja, pokazuje Popovo polje osebujni zakret, koji sjeća na riječnu okuku ili serpentinu i za koji nema primjera u dugim poljima s njihovim, većinom ravnim ili jednostavno zaokrenutim rubovima. Ipak će se jedva smjeti odavle izvoditi pravo, da se cijelo polje smatra samo riječnom dolinom. Mjere su sasvim druge, nego li u svih drugih riječnih dolina, koje se inače javljaju u krasu, bile one još upotrebljavane, kao kod Unca, Bregave, Trebižata ili presušene doline, kao kanjon Zalomske, Radimlja kod Stôca i druge. Pače sama dolina Neretve, koja ipak imade tako veliko ulazno područje u gustom kamenju, mnogo je uža, izuzevši mjesta, gdje teče samostalnim poljem, kao niže Mostara, ili gdje je njezina dolina ispunjena morska draga, kao niže Čapljine.

Svakako je sudioništvovala bivša dolina kod geneze Popovog polja; žljebina naime, koja vodi od Zavale prema Slanom, presušena je dolina 12 km duga, dosta velika, da dade mjesta priličnoj rijeci; sada je bez vodenog tijeka a puna vrtača, ali još uvjek spaja Popovo polje s morem. Dakako, da je sada zatvorena poprečnom priječkom od 110 m relativne visine (356 m nadmorske visine). Katzer uzima, da je polje, a time i poriječje Trebinjčice nekad ovdje nadzemno oticalo; s nabiranjem priječke nije rijeka mogla uporedo da je prostruže, pošto je istodobno napredovao i kraški proces, jer je razina kraške vode s ispinjanjem tla padala. Namjesto nadzemne odvodnje nastupila je podzemna.

Usprkos tomu ne će nam kod Popovog polja zadovoljiti izjava, da je to riječna dolina. Znademo, da se ne dade postanak drugih velikih zavala samo na taj način razjasniti. Čini se, da je i kod Popovog polja dobro ostati kod mnijenja, da je nastalo ili rasjedom ili tonjenjem, a da ga je jezerska tvorevina, koja je za cijelog mlagjeg tercijera i kvartera trajala, na karakterističan način preobličila.

Groller je postavio račun o količini plodne zemlje, koja godimice nestaje u ponorima, ali je zaboravio razmisliti, koliko je opet Trebinjčica nadomještava.

Presušivanje Popovog polja zbiva se ljeti kroz provalije u koritu Trebinjčice, koje se jedva opažaju, a nalaze se nedaleko, niže Trebinja, a u kišno vrijeme kroz ponore u dônjem dijelu, počevši od Čavasa niže. Katzer (Popovo-polje, Globus, 83. sv., 1903. p. 191.) iznio je imena i znamenovanje pojedinih. Najvažnije je Privalja na podini brda Kleka, velika špilja. Pitanje, izlazi li Trebinjčica kao Rijeka (Ombla) opet na vidjelo ili pako u vrelima Deranskog jezera ili drugih močvara Neretve, čini se da je prilično bespredmetno, kad se sjetimo, da su sva ova vrela i još mnoga druga duž obale snabdjevena jedinstvenom, velikom masom kraške vode, prema kojoj je Trebinjčica samo, ne baš veoma znatni, hidrostatičnom situacijom na površinu izneseni „vodoskok“. Krašku vodu naime ne snabdjeva Trebinjčica nego obratno. Nema boljeg dokaza za valjanost ovog shvatanja, nego neodvisnost Rijeke (Omble) od muteža i kolebanja rijeka, koja su autori, na svoje čudo, konstatovali.

Racionalno presušenje Popovog polja čini se sasvim nemogućim; pače i pospješenje otoka regulacijom ponora i žlijebova jedva bi se dalo postići, jer tlo imade i onako prilično znatan slaz. Gdje ponori ne upijaju samo, nego i izbacaju,

tu nema pomoći. To dakako ne rade baš najveći ponori u donjem dijelu, ali zato drugi u srednjem i gornjem dijelu.

Do sada se nije našlo na Popovom polju neogenih jezerskih nanosa, ali to se još može desiti. Svakako, oni ne igraju ulogu u gradnji predjela.

Megju Popovim poljem i slijedećim nizom uleknina prostire se komad kraške zemlje, mnogo veće širine i znatije visine, nego li primorski lanac. Širina iznosi gotovo 30 km, a već brda neposredno na rubu Popovog polja mjere 1200 i 1400 m (Tuhaljska bjelina, 1396 m); to su visine, koje su dalje samo osamljene (Kobilja glava 1419, Orlovac 1267, Ruda 1274 m) Dinarski pravac ovdje je neobično jasno razvijen; čini se, da postoji, sudeći po slici karte, 5 velikih talasa kamenja. Osobito se opaža jedna udolina, koja leži na podini strmog ruba, što ju prati na sjeveroistoku, a markirana je Ljubomirskim, Domaševskim i Ljubinskim poljem i presušenim dolinama, što ih spajaju. Ona tvori nastavak gore spomenutog, jasnog rasjeda Mrcine-Arslanagić-mosta. Pošto još nikada nije geolog proputovao ili barem opisao ovaj kraj, nije probitačno izricati dalnja naslućivanja. Slika karte i pogled golijeti, što ga čovjek dobiva na poznatim linijama, kao Trebinje—Bilek, Gruž—Gabela, potiču nadu, da će razjašnjenje naborne gradnje biti dovoljno. Tada će se istom o sistemu voda moći postaviti obrazloženo mnijenje. Kako su naime Bittner i Cvijić suglasno opažali, nijesu vapnenci Hercegovine sasvim čisti, nijesu takvi pravi stvarači krasa kao oni kranjski i primorski. Moguće je dakle, da tu postoje različne podzemne priječke.

Osim tavanaste gradje, koju Bittner ističe, i ovdje se opaža odviše jasno spomenuto spuštanje površine i oslabljenje visine nabora prema zapadu Neretve. Na Trebinjčici, koja je 300 m usječena, ispinje se ipak zemlja odmah na 600—800 m, a diže se još i dalje tako, da na jednoj liniji od Fatničkog polja do srednjeg Popovog polja imade samo malo tačaka, koje bi ležale ispod 1000 m. Iza toga počinje spuštanje prema zapadu, na meridijanu Stôca, te nijedan povor ne dosiže više 700 m, a dalje prevlagjuju visine od 300—400 m. Sa strmim rubovima ruši se kraški plošnjak prema najnutarnjijoj od neretvanskih močvara: Deranskom jezeru. Krupa, jaka rijeka, koja odvire iz njeg, pokazuje, koliko podzemnih pritoka dobiva iz našeg područja.

Fatničko i Dabar-polje.

Slijed poljâ, koji nam ima služiti dalnjoj razvedbi hercegovačkog krasa, počinje s uvalom od Bileka (ovdje slijedimo kod imena tog grada u njemačkom uvriježeni oblik, premda bi bilo pravilnije pisati Bileć ili Bileća), čija visina iznosi 433 m. Na sjeveru leži malena Planska, 5 km udaljena kotlina, sastavljena oporim kraškim plosninama, a u istu ravninu uvaljeno je sjeverozapadno odavle, u jednakoj udaljenosti, Fatničko polje sa 464 m nadmorske visine. Pravo je to polje, sa strmim rubovima, koji tačno leže u dinarskom smjeru rasjeda i nabora, koji ongje prevlagjuje. Površina mu imade 9·8 km², a najniže mjesto biva poplavljeno do 40 m visine. Čišćenjem ponora uspjelo je skratiti trajanje visokog vodostaja tako, da se ljeti može požeti i pokupiti proso. U oktobru počinje opet poplava, a traje do maja.

U Planskoj kotlini čini se, da ima neprokapljivih kami, jer se ovdje nalazi nepresušno vrelo. Ovo vrelo ne može da teče sa razine kraške vode, jer leži više nego 100 m od tla susjednog Fatničkog polja, gdje voda za svoje najveće visine dosiže nadmorsku visinu od okruglo 500 m, dok Plansko polje leži samo neznatno ispod 600 m.

U uskoj svezi s Fatničkim poljem stoji Dabar-polje. Dugo je 21 km, a ima 30 km² površine te pripada većim tvorevinama ove vrste. Najniža mjesta leže 474 m visoko. Sjeverni rub uzdiže se strmo do gotovo 1100 m i tvori snažnu stijenu, južni zaostaje malo za njim. I oni se viju istim smjerom kao i rasjedna linija: Mrcine-Arslanagić-most. Samo južni, šiljati iskrajak polja redovno je dulje vremena poplavljen, a osim toga i ugao, koji prema jugoistoku izbija kod sela Valjka. Sjeverozapadna je polovica tako povišena velikim survanim čunjevima i nanosima bujica sa sjevernog ruba, da ovdje nema nikakovih poplava. Dno leži ovdje do 560 m visoko. Opačica spušta se već za vlažne godišnje dobe kao otvoreno tekući potok iz malog Trusinskog polja (868 m) i svršava se onda u jezeru od Valjka. Perijodičko jezero na južnom kraju snabdjevaju poglavito brojna vrela, koja izbijaju na susjednom odjeljku sjevernog ruba.

Potreban je tačniji opis odnošaja prema Fatničkom polju. Obadvije, od prilike jednako duboke udoline, opkoljuje jedan te isti zatvoren rub; one tvore, kad gledamo sa 900—1100 m visoke kraške plosnine, samo j e d n u zavalu i ova zahvaća prema jugoistoku još 6 km preko pravog Fatničkog polja. Ova veća zavala imade u južnom dijelu visinu tla od 570—580 m, nad koju se ispinje zajednički rub 200—300 m visoko. U to je tek dno uvaljeno Fatničko i Dabar-polje 100—150 m duboko. Staro dno je sačuvano ne samo na južnom kraju cjelokupne zavale, nego i u nasipu, koji rastavlja oba polja i diljem južnog ruba Dabar-polja do drage od Valjka, koja upravo kroza to nastaje, što ova nutarnja terasa iznenada prestaje, a dno se polja proteže sve do glavnog ruba. Nasip, što rastavlja oba polja, ne vije se poprijeko, nego, kao 2 km široka kosa, koso po duljini, tako da krajevi obiju zavala prelaze jedan preko drugog. Ono, što je od starog dna sačuvano, prava je kraška plosnina, bez sumnje denudacijona ravan sa slojevnim glavicama i brojnim vrtačama.

Mnijenje, da je sve ono, što se ovdje vidi, djelo rasjeda, nesmije se zabaciti. Ne samo ocrti velike zavale, nego i oni obiju manjih, a time i oni nasipa, što ih rastavlja, viju se u smjeru rasjeda i nabora, koji ovdje vlada.

U prijašnje vrijeme bijaše svako od ovih polja za sebe jezero; o obima se spominje, da imadu neogene ilove. Do sada megjutim nije se našao još nijedan dokaz za to, da je preko priječke nekada egzistiralo zajedničko jezero.

Sada odvodnjuju Dabarsko polje brojni ponori, koji leže na južnom rubu. Pošto će oticanje poprijeko na pravac slojeva naći više zapreka, nego duž njega, osobito po nabornim korutinama, slobodno je naslućivati, da se kraška voda odvodi prema Trebinjčici.

Bregava.

Dabar-polje otvara vrlo osebujna dolinska jaruga. U inače tako zatvorenom, južnom rubu iznenada se otvaraju vrata sve do dna polja; kraška ravan nastavlja se, lijevo i desno odavle u jednakoj visini rasjednuta, južno kao Kubaš, sjeverno kao

Rgud-planina. Kad sa polja na ta vrata skrenemo, moramo se najprije uspinjati jedno 30—40 m; ostaje dvojbeno, da li je maleni nasip gragjen od kami, što ondje uza nj stoji, ili je nastao od grohota ruševina, koji se odronio s obiju strana; pošljednje je vjerojatnije. Već se opaža, kako se duboko dolina spušta; prva dva kilometra, t. zv. Predol, teku još s neznatnijim nagibom dalje, ali dolina postaje divljom jarugom. Na manje nego 3 km duljine spušta se cesta za 300 m. Što se dublje dolina spušta, to se pričinjaju, da više i divlje rastu pristranci i de facto pridržaje Rgud-planina na desnoj strani svoju visinu od 900—1000 m, dok se dolina spustila od 540 m na početku do 60 m kod stolačkih slapova. Kubaš-planina slijedi nešto više sniženje doline, imade ali nad Stôcem još uvjek 300—400 m relativne visine.

Veliki gvozdovi (balvani) i do 50 m velike grede cementanog nanosa ispunjaju dolinu; kameni pristanci, divlji, prorovani kišnim jarugama, obrasli su bjelogoricom, koja brzo prema dolje dobiva sve južniji karakter i u proljeće pokazuje uvijek naprednije stadije rasta, jer kad u Dabar-polju okopne pošljednji ostaci snijega, u Stôcu je gotovo sve već u cvatu.

Gornji dio Bregavine jaruge presušena je dolina, a dade se prispodobiti divljačinom kanjonu Unca kod Rmanja. Istom kod visine 186 m na specijalnoj karti, počinje rijeka za vlažne godišnje dobe. Iz cirka lijevog brijega, za strmim stijenama s više nego 500 m ogradne visine, izlijeva se cijelo jato jakih vrela, koja odmah tvore znatnu rijeku. Tragovi za neko vrijeme samo tekućih vrela nalaze se još daleko više nad 300 m. Sva ta vrela presuše megjutim ljeti, a rijeka izbija istom dva kilometra dalje niže kod Toplitora, u nadmorskoj visini od jedno 100 m. Bregava je zimi i u proljeće veoma snažna rijeka, kojoj se ne vidi, kao svim ovim kraškim rijekama, kratkoća njezina tijeka.

Tamo, gdje Bregava izlazi iz uskih gorskih dveri, snizuju se i kraški povori i gube sa na niskoj plosnini, koja se kao Dubrava proteže sve do Neretve i tvori djelomično šumovitu, čestim istupom terre-rosse i flišovnog pješčara plodnu ravninu. Njezina nadmorska visina iznosi 200—300 m.

Kraško područje megju Dabrom i Gatačkim poljem.

Kraško područje megju Dabar-poljem i Gatačkim poljem imade djelomično karakter visokog gorja. Baba-planina i Bjelasica-planina ispinju se do 1737 i 1867 m. To su dva ravnjačka čukora sa zapadno-istočnim rasezanjem. Korutina Gatačkog polja, koja leži 930—940 m, presjeca ih gotovo uspravno na njihov smjer. Sami su vezani 1200—1300 m visokom kraškom ravni — Vučijom barom. Inače leži cjelokupno područje takogjer više no 1000 m visoko, ne baš neznatne pruge pače preko 1200 m. Osobito prema zapadu opaža se ispinjanje, gdje naše područje iznenada presjeca Nevesinjsko-polje, koje se od sjevera do na 5 km primiče Dabar-polju. Odlom nije jedinstven, zatvoren, nego kraški plošnjak izbija prema polju s pojedinim povorima, s dolinama megju njime, koje se viju od jugo-istoka k sjevero-zapadu. Dade se naslućivati, da istup flišovnog pješčara daje tomu povoda, jer on ispunjava veliki dio, može se kazati, zapadnu polovinu cijelog predjela. . . . . .

Osebna je crta našeg područja pojava sasvim malih, duboko uvaljenih polja, iz kojih djelomično odviru potoci. Trusinsko polje, 3 km dugo i ½ km široko, leži

868 m visoko — više no 300 m nego samo 1 km udaljeno Dabar-polje, kuda nadzemno šalje svoje vode, a ipak je samo 200—300 m uvaljeno u svoju okolinu. Lukovačko polje takogjer je 3 km dugo, ali 1·6 km široko. Isto je tako 200—300 m duboko uvaljeno u svoju okolinu i svršava se uskom, većinon bezvodnom dolinom upravo u južnom kraju Nevesinjskog polja. Zlatopolje je 1100—1300 m visoka kraška ravan, koja se snizuje na 1019 m. Njegova veličina od prilike je jednaka veličini prijašnjeg polja. Voda sa njega otiče jednim ponorom. Cerničko polje, smješteno sasvim na istoku, samo neznatno veće, uvalilo se u svoju okolicu 100—200 m duboko. Dobiva pritoke iz sasvim blizog Gatačkog polja, a odvodnjuje ga jedan ponor. Osim ovih, sasvim odregjeno omegjašenih polja, imade još više uvala, kao ona od Korita, koje su isto tako duboko utonule, ali nemaju ostala markantna svojstva polja: izvjesni rub, inundacije i odnosne taloge.

Gatačko-polje.

Gatačko polje, što leži na podini visokog gorja na granici Crne Gore i Hercegovine, veliko je 52 km², razlikuje se bitno djelovanjem neprokapljivih kami, koje prevlagjuju na njegovoj sjevernoj strani od većine drugih, do sada opisanih polja, a dade se još najbolje prispodobiti s Kupreškim poljem, s kojim imade zajednički visoki položaj (930—1000 m). Uz duljinu od 24 i najveću širinu od 3·6 km imade šiljato, jednoliko obličje, a rasegnulo se u dinarskom pravcu. Njegov jugo-istočni dio bitno se razlikuje od ostalog područja. Imade kraško tlo sa znatnim neravnostima; osamljeni humovi, kao Gat, ispinju se do 1120 m. Najniža je linija tijek Lužarice ispod 922 m, pa prema tome leži niže nego glavni dio polja, koji imade nadmorsku visinu megju 940 i 930 m. Usprkos tome ne stoji s ovim ni u kakvoj hidrografskoj svezi, Lužarica ne prima odavle nijedan pritok, nego svršava u znamenitom klancu Duge, sada na crnogorskom područja, u jednom ponoru. Još i jedan drugi, susjedni odio zapadno, Pusto-polje, hidrografski je samostalan, premda njegova najniža tačka i ovdje leži 920 m visoko. Ali svi dijelovi su kroz 50—60 m visoku vapnenu priječku, koja se duljinom polja proteže i raznoliko razgranjuje, kao i kroz naplavni rt Mušice rastavljeni od sjevernog dijela polja. Ovaj se opet sastoji iz dva odjelka, iz Velikog polja, koje se proteže duž sjevero-istočnog, i Malog polja, koje se proteže duž jugo-zapadnog ruba, a rastavlja ih nastavak spomenute vapnene priječke.

Mušica nastaje od tri potočna vrela, koja izbijaju na podini 1859 m visokog Lebršnika — iz područja, koje je gragjeno djelomično sasvim od pješčara, djelomično od pješčanog lapora i tankih slojeva vapnenca. Na specijalnoj karti (list 33, XIX.) vide se sasvim dobro uski, vapneni grebeni, koji su ostali megju mekanijim laporima. Mušica donosi zato sa sobom znatnu količinu finog pijeska i mulja, koji sada sačinjava dno velikog polja, do vapnene priječke. Ulazna tačka Mušice je najviša tačka naplavnog rta, koji imade veoma blagi slaz. Rijeka se na njem skreće desno (sjevero-zapadno), približuje se sjevernom kraju polja, ali iznenada okreće natrag, pošto je prodrla u malenoj guduri vapnenu priječku, i teče u jugo-zapadnom smjeru natrag, dok, upravo naprotiv svog ulaza u polje, nestaje u jednom ponoru, pošto je na dnu polja provalila put od 21 km mjesto 8 km. Pod vrlo snažnim, modernim aluvionima leže neogeni jezerski lapori, koji sadržavaju ugljena, vrijednog

eksploatacije, te su na sjevero-istočnom rubu Gatačkog polja koso položeni tako, da upadaju prema sredini zavale.

Polje poplavljuje poglavito Mušica, koja izlazi iz svog korita za niskog vodostaja. Jedan dio dna ostaje onda (ili ostajaše prije regulacije) barovit. Poduljih poplava poput jezera nije tu nikada bilo. To je i sasvim razumljivo, jer Mušica nosi sa sobom mnogo materijala, pa je zato polje pretvorila u donekle regularnu, jednosmjerno nagnutu položinu. Koliko li oni lapori daju trošenjem otpadaka, najbolje se vidi u zagatnoj zavali od Klina, gdje se tri potočna vrela uslijed zagrade doline sastala u jezero. Ondje se našlo 1901. god., nakon jedva 4-godišnjeg opstanka, 1 metar visoke naplave pijeska, gline i crnice, smegje obojene. Kako su slabo „kraške" visine, koje se nalaze viš Gatačkog polja, dokazuje i gore spomenuta zavala od Klina svojom sopstvenom egzistencijom. U pravom krasu nebi se dalo na taj način stvoriti umjetno jezero.

Najveće su osebujnosti Gatačkog polja njegovi nekadanji i sadanji odvirni odnošaji. Na sjevero-zapadnom kraju polja počinje sasvim pravilna odvirna dolina. Kao uski, zavojiti kanjon prostire se do Nevesinjskog polja, usječena izmjenice više od 100 m ili i manje duboko u okolišnu krašku zemlju, prema tome, kako se i njezina visina mijenja, a spušta se s Gatačkog polja u jednakom slazu. Samo najprvlji dio, od prilike 2 km dug, počevši od Gatačkog polja, je bezvodan i imade možda prema Mušici okrenuti slaz; onda počinje potočić, koji tako teče, kao nekada Mušica, od Gatačkog polja prema zapadu. Zove se najprije Djeropa, a kasnije Zalomska. Pošljednja ulazi kao sasvim jak potok u nadmorskoj visini od 850 m u Nevesinjsko polje, pa je prema tome pala sa Gackog polja za 86 m.

Ne može biti dvojbe, da imademo ovdje pred sobom nekadanji odvirak Gackog polja, a promjena ta nije se pred dugo vremena mogla dogoditi, jer je novi tijek Mušice sutjeskom kod Srgjevića u Malo polje za toliko niže položen. Staro stanje moglo bi se možda uspostaviti kanalom od nekoliko metara dubine. Barem se tako čini, a brojeve bi moglo podati niveliranje. Tako se neobičnim pričinja zakret Mušice i to, da se ne služi putem, što ga je priroda označila, da narodna priča i ovdje pripisuje odvodnju Mušice u Malo polje jednoj kraljici. Cvijić ne drži baš ovo tumačenje sasvim isključenim, premda se ne opažaju na onoj sutjesci nikakvi tragovi ljudskih ruku. On ostavlja neriješenim pitanje, kako bi se mogao rastumačiti postanak novog tijeka Mušice. Megjutim nam jedva ostaje drugo mišljenje nego ovo: da se sjevero-istočna strana polja ispela, a jugo-zapadna da je utonula. Neogeni lapori, kojima je položaj poznat po eksploataciji ugljena, upadaju prema jugo-zapadu; onamo je tlo leglo iza njihovog staloženja. Gotovo svi ponori sviju bosansko-hercegovačkih polja nalaze se na zapadnoj strani, onamo svuda struje i vode, tamo je opća kosina, tamo se čini da se slegla cijela zemlja, kao što su i pojedini nabori onamo pregeti. Na više nego na jednom mjestu nalaze se tragovi dislokacija gornjih, istočnih rubova polja preko jezerskih nanosa; dakle dugo iza toga, što se slegla zavala, trajaše još gibanje u istom, jugo-zapadnom smjeru. Da se tlo samo malo koso slegne, mogla bi se Mušica razliti preko jedne od uvala često spomenute, niže, vapnene priječke. Pošto je jednoč stigla u Malo polje, bila je i njezina sudbina odlučena — ona mora iščeznuti u ponorima, jer Malo polje nema kao ni jugo-istočni, najgornji odjeljak nikakovih neogenih umetaka i pokazuje često ravno kraško dno. Sada mora tek mulj Mušice, koji je znatno smanjen uslijed regulacije, ispuniti

Malo polje, dok nastupi nova promjena u vodama. Ta promjena može se samo u tome sastojati, da se u Malo polje toliko mulja nanese, da Mušica neće više moći u nj ući. Onda će možda opet potražiti staro svoje korito. Ovo je u svakom obziru obilježeno kao korito rijeke, koja dolazi iz guste kami, ispunjeno je kršjem i nema ni vrtača ni ponora. Tek u Nevesinjskom polju gubi se Zalomska pod zemljom.

Manje vjerojatnim čini se drugo tumačenje promjene tijeka Mušice. Moglo bi se misliti, da se sutjeska od Srgjevića prolomila nad podzemnim, prorovanim tijekom rijeke; naplavni rt Gračanice potoka da ju je potisnuo do vapnene priječke, zatim da je u ovaj unišla i na strani Malog polja opet izašla, kao što od prilike Šuica ulazi u ponor od . . . . . i kao . . . . .*) u Buškom blatu izlazi, ali ipak sve u manjem mjerilu. Podzemni se tijek, možda uslijed proloma, pretvorio u nadzemni.

Svakako govori svježina oblika u Zalomskom kanjonu za mladu starost hidrografskih promjena. Teško bi se mogla smatrati starijom od diluvija.

Opisani odnošaji oticanja i pritoka voda u Gatačkom-polju donose sa sobom, da su regulacije i poboljšanja morala ovdje ići za sasvim drugim ciljevima nego u drugim poljima, osobito u Livanjskom. U Malom polju očistio se ponor, ali se istodobno pred njegovim otvorima sagradila brana (Schleuse), da se ustavi voda u sušno godišnje doba. Oticanja Mušice uregjeno je kroz više kanala, osobito kroz jedan, koji se proteže na podini često spominjane vapnene priječke. Isto tako smatrala se važnom zagrada zavale od Klina, koja imade štititi kroz dva sušna mjeseca livade od usušivanja, čime se 1,730000 m³ vode zastavilo.

Slika 14. Na Bahtijevici.
(Jahač je † E. Richter.)
Po fotografiji *E. Richtera.*

*) Imena fale u rukopisu. Op. ur.

Slika 15. Kraški kraj kod Travnika. Primjer divljeg i oporog krasa, rascijepana uslijed atmosferskih dojmova. Po fotografiji *E. Richtera*.

Slika 16. Tijesno kod Dobruna. Po fotografiji *E. Richtera*.

Slika 15. Kraški kraj kod Travnika. Primjer divljeg i oporog krasa, rascijepana uslijed atmosferskih dojmova. Po fotografiji *E. Richtera*.

Slika 16. Tijesno kod Dobruna. Po fotografiji *E. Richtera*.

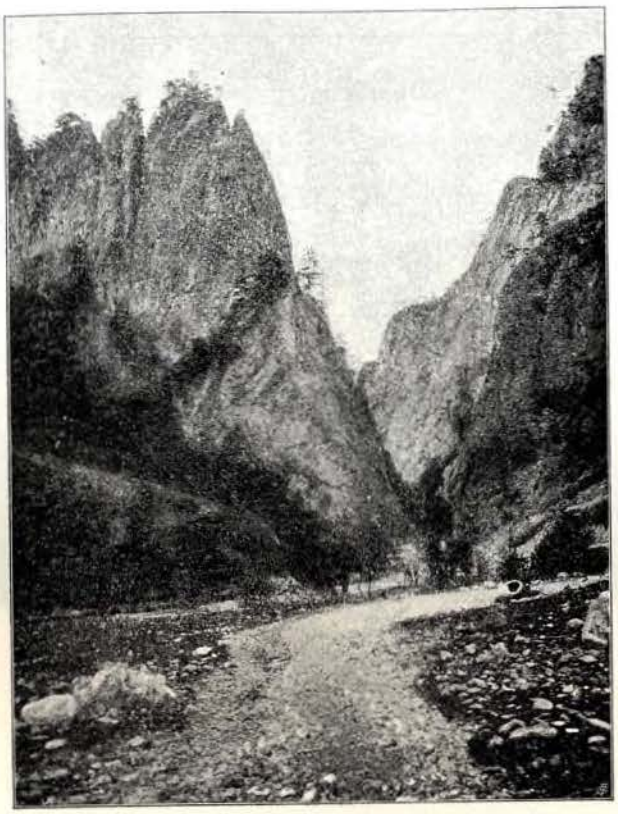

Slika 17. Sutješki klanac.
Po fotografiji *E Richtera.*

Slika 18. Slapovi jezera Plive niz sedreni bedem na dônjem rubu jezera.
Po fotografiji *E. Richtera.*

Slika 19. Bijelo brdo. Ostanci vegetacije na krasu. Po fotografiji *E. Richtera*.

Slika 20. Brstenje koza. Primjer, kako se na krasu zatire vegetacija. Po fotografiji *E. Richtera*.

Опис Дубровника и Босне из год. 1658.

У библиотеци земаљског музеја има једна мала књижица, у којој неки Француз именом Кикле (Quiclet) описује свој пут из Млетака у Цариград, који га је навео и кроз Босну а превалио га је у споменутој години. Пуни наслов те књижице гласи:

„Les voyages des M. Quiclet à Constantinople par terre. Enrichis d'annotations par le sieur P. M. L.

A Paris, chez Iean Promé, proche le grand Portail des Augustins du grand Conuent, au bon Pasteur.

M. DC. LXIV. Avec privilege.“

Кикле пошао је 23. децембра 1657. из Млетака у Задар, а ту је сјео у велику барку двојице сплетских бродара Ивана и Вицка Јововића, а у друштву му био је Млечанин Франческо Чигала и два Турчина, један Ахмед Чели из Биограда, други Хаџи-Ирсут из Босне. На 24. јануара стигоше тек у Дубровник, возећи се полако дуж морског жала, а у Дубровнику се Кикле неко вријеме забавио, а онда кренуо даље пут Цариграда. Он је био добар мотрилац, те је знао свуда запазити баш оно, што је за народ и земљу особито значајно, а његов путопис јамачно је један од најважнијих и најврједнијих производа путничке литературе XVII. вијека, која се бави балканским крајевима. За нас је особито занимива партија, која се бави самим Дубровником и путем кроз Босну те стога држимо, да је вриједно прештампати ту партију ове врло ријетке књижице и додати јој упоредо пријевод.

Кикле био је не само добар проматрач него, како сам вели, и добар познавач турског језика, а познавање тога језика је у оно вријеме на Балкану било главним увјетом, а да се упозна, како треба, народ и обичаји на Балкану. Зато су у њега мјесна имена обично посве коректно, а не корумпирано штампана, као у осталим путописима ове добе, а ако је гдјешта и погрјешно, види се очито, да погрјешка иде штампара и да Кикле сам није руководио штампање свог путописа, него особа, која језику није била вјешта. Француски текст зато штампамо без икаке промјене, макар у њем и било очитих штампарских погрјешака, а ове исправљамо у пријеводу или у опаскама, које би нам се мјестимице чиниле нужнима.

Т.

DESCRIPTION DE LA VILLE de Raguse, & de la maniere de vivre des habitans.

Опис града Дубровника и начина живота његових становника.

Les Iacobins ou Lazaret où on fait quarantaine.

ESTANS obligez de sejourner en cette ville en attendant les Caravanes pour le passage. Hier 2. de Fevrier, nous vismes les Iacobins proche la porte des *Pelotches,* qui est le *Lazaret,* où font quarantaine ceux qui vienne de Turquie, & les marchandises qu'on en amene, comme cire, soyes, cuirs, nous vismes l'apresdinée les masques, qui sont ceux de la ville, qui pour se réjouïr se déguisent de toutes façons, & peuvent porter ce jour & le lendemain jour de S. Blaise, toutes sortes d'armes à feu, & autres, & les tirer, mais sans estre masqué, afin d'estre reconnu, en cas qu'il arrivast du mal à quelqu'un, pour avoir tiré.

Пошто нам је ваљало боравити у томе граду, чекајући на карване да пођемо, видјесмо јучер, на 2. фебруара Јакобине близу врата на Плочама, гдје је болница и карантена за оне, који долазе из Турске и за робу, што је довозе, као восак, свила, коже. Поподне видјесмо крабуље, а то су грађани, који се, да се провеселе, преобразују на разни начин те смију на тај дан и на слиједећи дан св. Блажа слободно носити сваке врсти пушака и другог оружја и из њих пуцати, али без кринке, за случај те би се догодила кака несрећа пуцајући, да их је моћи препознати.

Јакобини или болница, гдје се обавља карантена.

On plante au milieu de la place un long may ou arbre, auquel pend un estandart nommé de S. Blaise, protectur de la ville, & huit jours devant & apres cette Feste, tous les creanciers ne peuvent estre mis en prison pour dette.

Насред трга се засађује велики мај или дрво, на које се вјеша барјак по имену св. Блажа, заштитника градског, и осам дана прије и послије светковине не смије се ниједан дужник уапшивати ради дуга.

Habillement des femmes de Raguse.

La ville est jolie, importune, parce qu'il faut monter souvent les femmes y sont estrangement mal habillées à nos yeux, presque à la Genoise, avec des gros culs épouvantables, tant elles ont de jupes & de cottillons, elle se font porter en chaire comme à Paris; mais par leur servante, & les Gentilshommes par des hommes ou des soldats, pour assez bon marché; il est vray que la ville est tres petite, tous les Gentilshommes y vont habillez de long avec un bonnet noir fouré au bord à la Venitienne, les environs sont d'as-

Град је лијеп, необичан, јер се ваља често пењати; жене одјевене су за наше очи необично ружно, готово као Геновешкиње, страшно широких турова, јер имаду толико сукања и котулица; дају се носити у носиљкама као у Паризу, али од својих служавка, а племићи од људи или војника за доста јефтину цијену. Истина, град је врло мален. Сви племићи у њем иду на дуго одјевени са мрком постављеном капом по млетачком обичају. Околица је доста лијепа и лијепе шетње, али куће на ладању све су без по-

Одјећа Дубровчанка.

Celuy des Gentilshommes.

Одјећа племића.

Шеталишта дубровачка.

Promenades de Raguse.

sez beaux lieux, & de jolies promenades; mais les maisons de dehors sont toutes démeublées, crainte de l'invasion des Turcs, principalement cét esté passé qu'ils estoient au siege de *Cataro,* éloigné de 30. milles d'icy seulement.

кућства од страха, да не навале Турци, особито овога прошлог љета, када су подсиједали само тридесет миља отале удаљени Котор.

Ses fontaines.

Il y a de belles fontaines d'eau douce & vive qui vient des montagnes voisines, & de bonnes cisternes.

Има лијепих зденаца слатке и живе воде, која силази са ближњих брда и добрих чатрња. Његове чесме.

Procession faite le jour de S. Blaise Patron de Raguse.

Le Dimanche 3. Fevrier, nous vismes la ceremonie de la Procession qui se fait le jour & Feste *S. Blaise* Evesque & Protecteur de cette ville, où il y fut porté un nombre infiny de Reliques, car il n'y avoit pas assez de Prestres & de Religieux dans la ville pour les porter tant il y en a, elles y ont esté apportées autrefois de *Belgrade,* & des autres villes de Hongrie, lors que les Turcs s'en sont rendus les maistres; il y en a certainement plus que la charge d'une bonne barque; & nous y vismes aussi les danses des villageoises sur le midy dans la place du corps de garde, & l'apresdinée faire l'exercice aux Bourgeois & soldats de la ville, qui furent mis en bataillons hors la ville à la porte *des Pilles,* & vindrent en assez jolie & belle ordre faire leur tirades & exercice en forme de bataille, les uns contre les autres, en presence du Prince ou *Rettore* devant le Palais. Tout ce jour se passa en réjoïssance, comme tout le reste du carnaval, où les Gentilshommes & les Bourgeois de la ville sont reçus tous les jours, à l'exception du Vendredy en tems de conseil du *Pregady,* à courrir la bague, qu'ils appelent *Tertchet Colatch,* ou course de bague, sur de beaux chevaux Turcs, chacun

У недјељу, 3. фебруара, видјесмо церемонију процесије, што ју приређују на дан св. Блажа, бискупа и градског заштитника, те се носао безброј моћи, а није ни било доста свећеника у граду, да их носе, толико их је било. Донешене су некоћ из Биограда и из других градова Угарске, када су њима загосподовали Турци; сигурно их има више него ли товар добре једне барке. Око подне видјесмо на тргу стражарнице плесове сељака, а по подне вјежбе грађана и градских војника, који су се код врата Пиле изван града ставили у батаљоне те су у доста лијепом и добром реду извели своје кретње и вјежбе налик битци, једни против других, у назочности ректора пред палачом. Вас се тај дан спроваћао у весељу као и остали дио месопуста те се осим петка, када се састаје вијеће умољених, састају племићи и грађани на лијепим турским коњима на трку за прстен, што они зову трчати колач, или трка прстена. Свако је тамо добро дошао и укусно одјевен у крабуљно одијело; имаду врло велика копља и њихови прстенови нијесу као у Француској гривне, него жељезне плоче колик пладањ а дуга, плитка, че-

Процесија на дан св. Блажа, заштитника дубровачког.

Сеоски плесови.

Војничке вјежбе грађана и градских војника.

Danses des villageoises. Exercice militaire des Bourgeois & des soldats de la ville.

Exercice de la course de bague.

Трка о колач.

y est biẽ reçu, & est vestu à l'avantage en habits de masque, ils ont de fort grosses lances & leurs bagues ne sont pas comme en France comme un anneau ; mais une plaque de fer large comme une assiette de table, & un long canal doux qui la passe au milieu de part en part de quatre doigts de châque costé bien sondée & percée d'un petit trou, dans lequel il faut donner jour pour y emporter avec la lance le *Colatch*, il y a un prix à chaque fois de 18. réalles d'Espagne, qui se porte apres par la ville au son du tembour, des hautbois, devant le vainqueur demasqué à cheval, avec lequel en passant ainsi, comme en triomphe, ses amis luy touchant dans la main, le congratulent, & les antres censeurs masquez le suivent derriere, à cause d'une loy ainsi imposée sur le jeu & exercice, & à chaque fois qu'õ le court qu'il faut payer 12. *grosszttes ou divars* mõnoye du pays. Le Dimanche, le Lundy & le Mardy gras que nous appellons, *le Prince* qui est pour lors, y doit mettre le prix à ses despens; c'est une merveille, & semble bonne fortune & avanture; quoy qu'il arrive pourtant assez souvent, quand on emporte cette *bague* ou *colatch*, comme estant hors d'un hazard tres difficile, si je ne dis impossible, alors les gageures sont grandes de costé & d'autre.

Prix de la bague.

Réjouissance du Carnaval.

Le Carnaval y est aussi gaillard qu'en quelqu'autre lieu que ce soit, les masques y estant en assez bon nombre, plaisans & bien habillez; les amans n'oublie pas en ce tems de jetter à leur maistresse, qui regarde à la fenestre, des citrons de cire cõtrefais, plains de fleurs, de confitures, de petites

тири прста широка жљијеб добро је провртана и пролази њиме од једног краја на други те има на сриједи малу рупу, коју ваља погодити копљем, да се понесе колач. Сваки пут је установљена награда од 18 шпањолских реала, а проноси се послије уз звук бубњева и трубаља пред демаскираним побједником по граду. А пролазећи њоме као у триумфу, рукују се пријатељи с њиме те му честитају, а за њим иду маскирани цензори. Услијед установљена закона о игри и вјежби ваља свакоме натјецатељу да плати 12 гроша или динара у тамошњем новцу.

Награда за колач.

У недјељу, понедјељак и у покладни уторак, како га ми зовемо, мора тадањи кнез да даде ту награду о свом трошку. То је чудо и чини се великом срећом и случајем, премда се догађа често, да ко задобије тај прстен или колач, а пошто је та срећа врло ријетка, да не рекнемо немогућа, падају велике окладе са једне и са друге стране.

И карневал је врло весео, као и у другом, било којем му драго мјесту, те су крабуље многобројне, забавне и добро одјевене; заљубљеник не заборавља у то доба да баци у знак пријатељства својој љубовци, која гледа кроз прозор, лимунове начињене од воска, напуњене цвијећем,

Покладно веселье.

oyseaux vivant, & de petites boulles aussi de cire, plaines d'eau de senteur fort agreable, en signe d'amitié, & elles les reçoivent de fort bonne grace, estant toutes aux fenestres fardées, c'est la mode d'entre elles de l'estre ainsi, & leurs cheveux frisez, avec des grandes lames d'or, *matto* ou *oripeau*, leur cou entouré de beaux & bons colliers, & leurs bras de bracelets d'or en façon de chaisne, & leurs doigts plains & garnis de bagues d'or avec des roses larges comme des diamans & autres pierreries.

Leurs habits sont à la mode de France, comme les plus beaux à leur gré, & y sont les plus estimez & recherchez dans leurs Festes. Ils trouverent fort belles nos galloches où nous mettons nos souliers en France, nos passemens aussi & dantelles d'or, de soye & fil, & nos bouquets de plumes à nos chapeaux.

Ils sont tous de braves gens, on les appellent *Raguse aux sept Bannieres, & Turcs nouveaux,* dautãt qu'on dit qu'ils font tribut, & qu'ils reconnoissent sept Princes estrangers; ils craignent les Turcs, & haïssent fort les Venitiens, aiment les Espagnols pour leur interest, souffrent les François par consideration, & épient fort les estrangers, & font entfermer tous les soirs les Iuifs & les Turcs dans leurs logis à la clef.

Fort de S. Laurens.

Il y a un joly fort sur un haut rocher, hors de la ville, appellé de *Saint Laurens*, hors de la porte *des Pilles*, allant au port de sainte Croix, du costé de Venise.

Tribut que les Ragusois envoyent au Roy d'Espagne.

Ils envoyent tous les ans au Roy d'Espagne en tribut & en reconnoissance douze faucons.

сластишима, малим живим птицама и мале лопте такође од воска, пуне угодне, мирисаве воде; и оне то примају драговољно, будући све на прозорима наличене; то је мода међу њима, да буду таке, а њихове косе покићене су великим златним прутицама, мато или орипô, врат им је одјевен лијепим и добрим огрлицама, руке су одјевене златним наруквицама на облик ланца, а прсти им накићени златним прстењем са великим ружама као од алема и другог камења.

Одјеће су им по француској моди, према њиховом укусу; што су љепше и што скупоцјеније, то су им драже за њихове светковине. Њима су се веома допале наше галоше, у које ми мећемо у Француској наше ципеле, наши гајтани, наше чипке од злата, свиле и конца и наше ките цвијећа на нашим шеширима.

Они су сви одважни људи а зову их Дубровчанима од седам барјака или Новим Турцима с тога, што дају данак и што признавају седам страних владара; Турака се боје, Млечане врло мрзе, Шпањолце љубе ради своје користи, Французе трпе ради угледа, а странце врло ухађају те затварају кључем у вечер Жидове и Турке у њиховим становима.

Град св. Ловринца.

Има ту лијепи град на високом кршу изван града, назван св. Ловринцем изван врата Пиле, идући луци св. Крста, са стране према Млецима.

Данак што га Дубровчани шаљу краљу шпањолском.

Сваке године шаљу краљу шпањолском данак и као признање дванаест соколова, а вели-

Tribut qu'ils envoyẽt au grãd Seigneur.

Et au grand Seigneur deux Ambassadeurs environ Pasque, ou dans le Caresme, quand le tems presse, comme cette année qu'ils partirent le Ieudy 18. Mars 1658. pour *Constatinople*, à cause de la guerre que le Gis *Sultan Mehemet* fils du *Sultan Ibrahin* venoit faire en personne à Cataro, & en d'autres lieux de la Dalmatie; & avec eux ils envoyerent leur tribut *de douze mille escus*, & vingt-huit gros flambeaux de cire de 16. liures la piece, & quantité de boëtes de confitures.

Данак што га шаљу султану.

ком господару два посланика око Ускрса, или ако је вријеме пресно, око поста, као ове године, који пођоше у четвртак на 18. марта 1658. у Цариград ради рата, што га је главом Гис Султан Мехмед, син султана Ибрахима заратио, на Котор и на друге градове далматинске. И по њима послаше данак од 12.000 талира и двадесет и осам великих воштаних дуплира, 16 фунти у сваком, и множину кутија слаткишима.

VALEVR DE LA monnoye de Raguse.

Вриједност дубровачког новца.

Monnoyes de Raguse.

LA monnoye y vaut, sçavoir la realle ou piece de 58. sous d'Espagne, quarante-deux *divars* ou *grossets* du pays, qui est une fort legere monnoye en argent, ne revenant qu'à 18. deniers de France, ou vingt environ, le *grosset* y vaut trente *bagastins,* le *ducast* y vaut quarante grossets; *L'hongre* de Turquie ou de Dalmatie de poids 82. *grossets;* le *sequin* Venitien 84. grossets, lesquels passent dans toute la Province d'*Ersech* & de *Bosnie* en Turquie; il y a d'un costé *saint Blaise* Protecteur de Raguse, & un *Sauveur* de l'autre.

Figures de la monnoye.

Новац вриједи и то: реал или новац од 58 гроша шпањолских четрдесет и два динара или гросета домаћих, а то је врло лаган сребрни новац, који не вриједи него 18 или око 20 денијера француских; гросет тамо вриједи 30 багатина, дукат тамо вриједи четрдесет гросета, турска или далматинска пуна мађарија 82 гросета, млетачки цекин 84 гросета, а ови колају цијелом покрајином турске Херцеговине и Босне; с једне је стране св. Блаж, заштитник дубровачки, а с друге Спаситељ.

Дубровачки новац.

Ликови на новцу.

VOYAGE DE RAGVSE A BOSNA SERAI.

Полазак из Дубровника у Сарајево.

LE Lundy 8. Mars 1658. nous fismes prix pour aller avec la caravanne à *Bosna Seraï* capitale de *Bosnie*, Province qui confine aux Estats de *Raguse*. Nous fismes donc sortir nos hardes & bagages de la ville pour aller coucher au

У понедјељак на 8. априла 1658. погодили смо се да пођемо караваном у Босна-Серај, главни град Босне, покрајине, која међаши Дубровачком државом. Дали смо дакле изнијети наше ствари и прљагу изван града,

Lazaret, de la porte des *Pelotches*, & nous fusmes, comme ils disent, *Bandeskes*, nous couchasmes au 5. *Lazaret* avec *Morteval Bacha*, marchand Turc de *Bosna*, qui alloit à Venise, & le lendemain matin sur les 16. heures nous montasmes

Depart de Raguse.

à cheval, & nous partismes avec *l'Emin Mazoul*, dont j'ay parlé cydessus, *Mehemet Chelebi*, & *Chiban Aga*, & deux hommes que *Mustapha Aga* commandant à *Slave* avoit envoyé pour ma seureté. Nous passasmes deux heures apres à

Pelatha village.

Pelatha village de trois maisons ou environ, qui est la derniere terre de *Raguze*; puis un peu plus haut environ un mille, nous arri-

Bagnaloup.

vasmes à *Bagnaloup*, où les Turcs tiennent des gardes, puis par de tres-mauvais chemins nous arrivasmes apres huit heures de chemin sans rien rencontrer autres que des pierres, & chargé d'une grosse gresle qui nous dura toute l'apres-

Slave.

dinée. A *Slave*, nous passasmes la riviere, & j'y fus trouver le commandant *Mustapha Aga* de *Castel novo*, lequel apres l'avoir remercié de ses gardes, me regala pour mon voyage d'une paire de bostes à la Turque; & apres avoir beu ensemble, nous allasmes faire encore durant la nuit, pour chercher le couvert, deux heures de chemin, & nous arrivasmes avec beaucoup de peine à un village de deux ou trois maisons, nommé

Termovisa.

Termovisa, & nous en partismes le lendemain, apres y avoir dormy au moins à couvert, dieu mercy, & nous fusmes sur le midy toûjours par montagnes desertes à un

Yultha.

autre village nommé *Yultha*, où nous ne trouvasmes qu'un desert,

да ноћимо у Лазарету код врата Плоче, те смо, како они кажу, чинили Бандеску. Легосмо око 5 у Лазарету са Мортевал-башом, турским трговцем из Босне, који је пошао у Млетке, а сјутрадан око 16 сата сједосмо на коње и

Полазак из Дубровника.

пођосмо са Емин-Мазулом, о коме сам горе говорио, Мехмед-Челебијом, и Шабан-агом и са двојицом људи, што их је Мустафа-ага заповједник у Сланом[1]) послао за моју сигурност. Два сата по-

Село Пелата.

слије прођосмо село Пелата са три куће, задње дубровачко земљиште, а потле, нешто на више, око једне миље удаљено Бањалуп, гдје Турци држе страже, а

Бања луп.

онда врло хрђавим путевима стигосмо након осам сати пута, а да не сретосмо ништа друго осим камења и измичени великим грађом, који потраја читаво по подне.

Слано.

У Сланом прећосмо ријеку и ја потражих Мустафа агу из Новога, који ми, пошто му захвалих за стражаре, дарова за мој пут пар чизама а ла турка, и пошто смо заједно пили, пођосмо да још по ноћи превалимо два сата пута, да нађемо заклона; и стигосмо тешком муком у село од двије или три

Трновица.

куће, звано Трновица, и сјутрадан кренусмо отале, пошто смо ту хвала богу бар под кровом ноћили, и стигосмо све преко пустих брда око подне у друго

Јулта.

село, звано Јулта, гдје не нађосмо ништа до пустиње те нам тамо само тешком муком дадоше воде и неколико јаја и тамо смо ручали на вани од наше заире. Идући отале, видјесмо село звано

Градац.

Градац, што је увала између двије горе, што се губе у даљини

[1]) Ваљда Слано Требишњици.

& on ne nous y donna qu'à grand peine de l'eau, & quelques œufs, & nous y mangeâmes à couvert, de nos provisions. De là nous vismes en passant un village nommé *Gradat*, qui est un enfoncement entre deux montagnes à perte de veuë, ou perspective tres-agréable & plaisante, & sur les 25. heures nous arrivasmes à *Capavitha*, où nous couchasmes.

Gradat.

Capavitha.

Nous en partismes le matin, & nous vismes en passant à gauche un gros village, où il y a une Mosquée, il s'appelle *Glioubin*, de là ayant marché jusqu'apres midy, nous arrivasmes apres avoir passé une horrible montagne & une des agreables vallée qu'il se puisse voir. Nous vismes au pied d'une montagne un village nommé *Dobra*, ayant traversé cette vallée, & un ruisseau qui la separe, fort agreables, nous remontasmes une autre montagne; & ayant laissé nostre *Kiradgi* ou loüeur de chevaux, ou voiturier derriere, nostre *Emin* qui alloit devant, manqua de chemin, & prist la gauche au lieu de la droite, & nous fusmes en une peine incroyable, dautant que la hauteur de la neige nous ostoit la marque des pistes du chemin, & nostre voiturier estant revenu, fust obligé d'aller devant, pour nous faire un chemin, & le tracer pour nos chevaux. Et apres avoir couru beaucoup de danger, & en avoir esté délivré, avec un peril de tomber plus de 2. ou 3. milles de hauteur, en roulant de la montagne par la neige sans trouver aucun arrest. Nous retrouvasmes à la fin nostre bon chemin delaissé, & nous arrivasmes à un *Kiarvansarai* ou *Han*, pour y coucher; mais l'ayant trouvé trop vilain & salle,

Glioubin.

Dobra.

Kiarvansarai ou Han est un lieu

И врло лијепе и угодне перспективе, а око 25 сати стигосмо у Капавицу, гдје ноћисмо.

Капавица.

У јутро кренусмо одатле и пролазећи видјесмо на лијево велико село, у коме има џамија; зове се Љубиње, а путујући отале до по поднева, пошто прођосмо страшну планину и једну угодну долину, коју вриједи погледати, стигосмо. Угледасмо подно брда село, звано Дабар. Прешав ову врло угодну долину и поток, који је дијели, попесмо се опет на другу планину; оставив за собом нашег кириџију, да намири коње или кола, изгуби наш Емин, који је пошао напред, пут и крене на лијево мјесто на десно и нађосмо се у невјероватној муци, јер нам је висина снијега сакрила биљеге путног трага, и када нам се вратише кола, морала су поћи напред, да нам утару пут и трачнице за коње. И пошто препатисмо многе погибељи те их се ослободисмо све у опасности, да не спанемо спуштајући се снијегом са висине од 2 или 3 миље, не нашав нигдје упоришта. Напокон нађосмо наш изгубљени прави пут и стигосмо у један карвансерај или хан, да тамо ноћимо. Али пошто је био врло хрђав и блатан, ваљало нам је поћи даље и то на два мјеста: Емин Мазул оста у селу на близу, званом Зонадо, а ми у другом нешто даље да тражимо конака званом Биоград или Белград. Ми

Љубиње.

Дабар.

Карвансерај или хан је мјесто, гдје се каравани страни трговци устављају.

où se retirent les Caravannes & les marchands étrangers.

nous fusmes obligez d'aller sçavoir à deux endroits, *Emin Mazoul* fut à un village aupres nommé *Zonado*, & nous à un autre plus éloigné pour trouver à loger, appellé *Bigrad* ou *Belgrad* Nous le trouvasmes enfin, apres en avoir disputé l'entrée contre tous les habitans avec nos cimeterres épées & masses d'armes.

ога напокон нађосмо, пошто смо се борили проти свим станаром нашим чемером, мачем и топузом.

Nevisin.

Le lendemain matin Vendredy 22. du mois, nous en partismes pour aller à *Nevisin*, qui est un Bourg, & nous en approchant, nous apperceusmes la premiere Mosquée que nous eussions veuë en Turquie, avec une maniere de haut clocher tout proche, & aussitost nous y vismes paroistre deux hommes, dont l'un commença à crier à haute voix, & à reciter quelques prieres Arabesques de *l'Alcoran*, par lesquelles il appelloit le peuplé à l'oraison du midy; il en font cinq differentes durant le jour, l'autre luy répondoit à gorge déployée, & firent ainsi trois ou quatre tours autour du *clocher*, ou *Minaret*, parmy les Turcs, ils nomment ceux-la *Muezins:* Cependant nous continuasmes nostre voyage entendant en passant leur chant égozillé.

Сјутрадан у јутро у петак 22. истог мјесеца пођосмо отале за Невесиње, што је град, и приближив се, угледасмо прву џамију, коју смо видјели у Турској са неком врсти висока звоника посве близу и скоро видјесмо, да се појавише два човјека, од којих је један из свега грла почео викати и говорити неке арапске молитве из Алкорана, којима је звао народ да клања подне: (Има пет разних молитава на дан), други му је одговарао из свег грла и тако обиђоше три или четири пута око звоника или мунаре. Турци зову ове мујезинима. Међутим прослиједисмо наш пут, слушајући пролазећи њихову промуклу пјесму.

Невесиње.

Les Turcs qui estoient avec nostre compagnie s'y en allerent faire leur priere, & nous en les attendants poursuivions nostre route parmy des campagnes de neiges continuës, & forts frequents dans cette Province ou *Bachalik d'Ersech,* quelquefois jusques à la selle des chevaux, la blancheur d'icelle nous incommodans beaucoup la veuë, de là nous vismes sans nous y arrester plusieurs villages d'espace en espace, pour la retraitte des voyageurs qui sont souvent en danger durant

Турци, који су били у нашем друштву, одоше да се богу моле, а ми чекајући их, прослиједисмо наш пут њивама пуним снијегова, врло честих у овој покрајини или у пашалику херцеговачком, каткада коњу до седала, а бјелина (снијега) нам врло сметала очима. Отале видјесмо, а да се не устависмо, више села од мјеста до мјеста, да буду заклониште путницима, који су зими често у погибељи, да заглаве у снијегу, те да их закопа снага

l'hyver de perdre la vie dans ces neiges, & d'y estre enseuelis par force du vent qui la transporte quelquefois sur les passans.

Prwcovitsh. Nous vinsmes coucher sur la nuit à *Prwcovith*, qui est un village ou nostre *Kiradgi* ou loüeur de chevaux, comme estant son pays, nous traitta avec du pain, qui est comme nostre *gallette* cuitte sur la braise, & tout ce qu'il pût nous donner.

Le lendemain à cause de la pluye & du grand vent *siroc*, & le retardement des chevaux que nous y changeasmes, nous fusmes obligez de demeurer dans ce village, & de nous y reposer; c'est une merveille, comme le vent la dissipe de telle façon, qu'avec un peu de pluye qu'il fist, nous estions estonnez de voir des torens d'eau & de neige fonduë dans la campagne, & des prairies où nous n'avions veu qn'un tapis blanc de neige.

Nous partismes de *Prwcovith* le Dimanche au matin une heure avant le soleil levé pour faire une grande journée, dautant qu'en voyageant l'hyver en Turqie, on ne s'arreste point à midy pour disner, mais l'on mange à cheval ce qu'on porte à l'arçon de la selle, vin, eau, pain, viandes ou autres choses. Nous allasmes par un chemin extraordinaire, dautant que nostre guide eut peur que les neiges ne fussent trop grandes, & les broüillards trop épais sur une haute montagne q'uil nous auroit fait passer, qui est tellement perilleuse en broüillards, que ne se voyant qu'avec le plain soleil pour se conduire, on manque le chemin, & on tombe sans remede dans des precipices mortels; nous abordasmes apres une horrible décente

буре, која га често мете на путнике.

Дођосмо ноћити у Првковић, Првковић. село, гдје нас је наш кириџија — будући његова домовина — погостио крухом, који је као наша погача печен на жари и свиме, што нам је могао дати.

Сјутрадан морали смо ради кише и јаке југовине и јер нам закаснише коњи, које промијенисмо, остати у селу и одмарати се; чудновато је, како вјетар копни те смо се, прем је било кише, чудили, гледајући, како на њивама и ливадама настају потоци воде и растопљена снијега, на којим видјесмо бијели, снијежни плашт.

У недјељу у јутро кренусмо из Првковића сат прије зоре, да превалимо велики пут, јербо се у Турској, путујући зими, не уставља у подне да се руча, већ се једе на коњу оно, што има у бисагама: вина, воде, круха, меса и друге ствари. Путовасмо необичним путем те се је наш вођа бојао, да ће снијег бити превелик а магла прегуста на високој планини, коју нам је ваљало прећи и која је тако опасна ради магле, јер, не видећи пута, него за пуна сунца, лако га је изгубити и пасти у смртне поноре.

Након што смо страхом сишли Ријека Неретва. с брда, стигосмо ријеци Неретви

Narenta fleuve. de montagnes au fleuve de *Narenta*, qui vient de *Mostar*, & passe à *Conitha*, & se jette en mer par les terres de *Raguse*, nous y vismes

Ghlayatitha. un Bourg nommé *Ghlayatitha*, où il y a une petite Mosquée assez jolie, costoyans toûjours la rive du fleuve, nous vismes plusieurs belles & vives sources d'eau de roche tres-excellente à boire; & ayant traversé plusieurs ruisseaux, soit à gué, ou sur des ponts de bois ou pierre, nous joignismes le grand chemin de *Mostar* ordonné pour les caravannes, aupres d'un estang, d'où tous ceux qui estoient du pays en nôtre compagnie, & nos guides & voituriers nous asseurerent qu'il sortoit tous les ans une maniere de dragon qui devoroit les hommes & chevaux passans par là, & se retiroit aussi-tost dans le marais ou estang, duquel on n'a sceu trouver le fõds à cét endroit.

Apres avoir passé plusieurs montagnes & vallées, quelques-unes fort chargées du reste des neiges,

Conitha. nous arrivasmes enfin à *Conitha*, qui est un Bourg à une journée & demie de *Bosna Seray*, où il y a trois Mosquées fort jolies, & nous allasmes demie heure de nuit loger

Descriptiõ d'un Kiarvãsarai qui est pres de Conitha. à un *Han* ou *Kiarvansarai*, qui est comme un de nos marchez couvert en France, ou pour proprement parler comme une grange ou grande escurie ou corps de garde, où il y a des colomnes de bois au milieu pour attacher les chevaux des passans, & d'un costé au long du dedans il y a une maniere de plancher relevé, où ily a d'espace en espace des petites cheminées où le *Hangi*, ou maistre du lieu nous donna du bois pour nous chauffer pour nostre argent, tant que nous voulusmes, sans rien faire payer

која долази (!) од Мостара и иде (!) у Коњиц те улази у море кроз дубровачко земљиште. Тамо видјесмо кулу Главатичево, гдје Главатичево.
има доста лијепа мала џамија. Идући увијек обалом ријеке видјесмо повише лијепих живих врела горске воде, изврсних за пиће, а прешав више потока, било ћâзом, било дрвеним или каменим ћупријама, стигосмо на велики мостарски друм, одређен карванима, покрај једног језера, Борке, из кога, по казивању народа у нашем друштву и наших вођа и колара, сваке године излази нека врста змаја, који прождире људе и коње, што би ту пролазили, те се одмах сакрива у муљу језера, кому се није могло наћи дно на овом мјесту.

Пошто прешосмо више брда и долова, нека јако натоварена останцима снијега, стигосмо у Коњиц, град дан и по удаљен Коњиц.
од Сарајева, у коме има три врло лијепе џамије и одосмо у по сата ноћи да ноћимо у хану или Опис карван-сераја близу Коњица.
карвансарају, који је као која од наших француских покритих тржница или боље рекућ, као стаја или велика штала, у којој има дрвених ступова на сриједи, да се привезују коњи пролазника, а с једне стране има у нутри врст подигнуте поднице, гдје има од краја до краја малих оџачића, у којима би ханџија или господар мјеста налагао за наш новац дрва, да се огријемо, а не би ништа паплаћивао за конак ни за нас ни за коње, јер је то била задужбина неких самилосних богаташа, да се ту сврате сви странци

du loyer ny de nostre personne, ny des chevaux; estant une fondation de quelques gens riches charitables, pour y recevoir tous les estrangers, ou autres voyageurs qui y veulent loger, & nostre lict s'y fait entre les deux cheminées voisines, avec nos matelats, tapis & couvertures, dont il se faut garnir en voyageant dãs ces pays, si vous ne voulez au moins coucher sur le bois, n'y pouvant rien trouver autre chose, pas mesme pour de l'argent, & vos chevaux sont dans le milieu de vostre *Han* a manger leur foin, & s'y couchent & font leur necessitez. On n'est discerné & separé d'avec eux que de la hauteur du plancher où est vostre lict; si bien que le maistre, le vallet, & les chevaux sont tous ensemble.

Le lendemain matin Lundy 25. Mars 1658. nous en partismes pour aller à une journée de chemin, nous passasmes par tant de montagnes & vallées s'entresuivants successivement l'un apres l'autre, & accompagnez de tous costez de tant de precipices effroyables, que la veuë seule les peut mieux representer qu'aucune description la plus horrible pour la frayeur qu'ils font aux voyageurs passagers. Et apres avoir disné & pris halaine dans un *Han* ou *Kiarvansarai* nommé *Bradina*, au pied du *Mont Yvan,* nous en partismes, en nous garnissant pour le passer de toutes nos fourures, tant aux pieds que aux mains & au corps, & sur nostre teste, & nous le passasmes tout couvert de neige, & par un vent si grand, que s'il eust esté plus fort nous n'y eussions pû passer; il est si dangereux, que les chemins y sont tracez avec

или путници, који би ту хтјели становати. А кревет си уређујемо између двије пећи властитим струњачама, ћилимима и јорганима, које ваља понијети, путујући у том крају, ако нећете лежати на дрвету, пошто ни за новац нећете наћи што друго; а ваши су коњи усред хана те једу своје сијено и обављају своју потребу. Од њих вас ништа не лучи, него узвисита подница, гдје вам је кревет, тако да су газда, слуга и коњ заједно.

Сјутрадан јутром у понедјељак на 25. марта 1658. кренусмо, да превалимо дан пута, прећосмо толико брда и долова, који слиједе једни за другима и праћени са свих страна страшним понорима, да им страхоту, што је побуђују у путника, може само поглед боље описати него ли најстрашнији опис. И пошто смо ручали и одахнули у једном хану или карвансарају, званом Брадина, подно горе Ивана, кренусмо, пошто се за прелаз заодјесмо са свим нашим подставама и на ногама, рукама и на тијелу и глави и прећосмо посве заодјети снијегом кроз тако јак вјетар, да не бисмо могли прећи, да је био јачи. Он је тако јак, да је пут означен ступовима, пореданим густо један до другога, а много је товара, коња па и самих људи ту пролазећи остало мртвих; Бог нам се смило-

des pieux fort pres l'un de l'autre, & beaucoup de charge des chevaux, & mesme des hommes y sont demeurez morts à son passage; Dieu nous fist la grace d'y passer sans peril avec un extréme froid qui nous estoit causé par un vent de tramontane qui nous donnoit au nez avec la neige qui tomboit en tres-grande quantité durant le reste du jour; puis nous arrivasmes à *Bazaritch* dãs un *Kiarvansarai* fort beau, où apres nous y estre réchauffez aupres d'un bon feu, & essuyez, nous en partismes le ledemain matin Mardy 26. Mars 1658. & apres avoir passé de beaux ruisseaux, & mesme des petits fleuves, soit à gué, soit sur de beaux ponts de bois ou de pierre, mesme la riviere de *Bosna,* à deux heures de chemin de la ville à laquelle elle donne le nom, & à la Province aussi; bien qu'elle ne passe pas dans la ville, nous arrivasmes enfin environ à midy & demy à la ville de *Bosna Seraï*, scituée entre deux grandes montagnes. Apres avoir passé devant & dedans plusieurs villages & bourgs sur nostre chemin, & devant deux ou trois beaux *Kiarvansarai* sans nous y arrester; & tousiours dans une belle plaine, pleine de prairies, à perte de veuë, mais beaucoup incommodé des boües.

Riviere de Bosna.

вао те смо ту прешли уз скрајну студен, коју је проузроковала бура, што нам је шибала у лице, уз велику множину снијега, што је читав дан падао. Онда стигосмо у Пазарић, у врло лијеп карвансарај, одакле кренусмо, пошто смо се огријали на доброј ватри и осушили, сјутрадан у јутро у уторак 26. марта 1658. И пошто прећосмо два лијепа потока и чак помање ријеке, било газом, било лијепим дрвеним и каменим ћупријама, дапаче и саму ријеку Босну, два сата далеко од града, коме је дала име па и самој покрајини, премда не улази у сам град, стигосмо око подне и пô у град Босна-Сераj, који лежи посред двије велике планине. Пошто прођосмо пред градом и у граду по више засеока и кула на нашему путу и крај два или три карвансараја, а да се не устависмо, све лијепим пољем, пуним ливада, које се губе у даљину, али врло запријечени блатом.

Ријека Босна.

DESCRIPTION
DE LA VILLE DE BOSNA SERAI.

Опис града Сарајева.

Description de la ville de Bosna Seraï

LE Bacha qui y commande à present s'appelle *Seyd Ahmed Pacha*, homme fort redouté, & craint de tous.

Паша, који ондје заповиједа, зове се Сејд Ахмед паша, човјек строг, кога се свак боји.

Опис града Сарајева

Il y a cent une *Mosquées* ou *Meskiet*, dont sept sont couvertes

Има ту сто и једна џамија или мешћета, а седам њих покрито

de plomb, la riviere qui y passe s'appelle *Migliataska*, elle ne porte point de batteaux.

Il y a de tres-belles promenades & des ponts de pierre & de bois assez beaux & bien faits, & 169. belles fontaines.

je оловом; ријека, која ондје протјече, зове се Миљацка и не носи лађа.

Имаде врло лијепих шеталишта и камених и дрвених, доста лијепих и добро начињених мостова те 169 лијепих чесама.

Valeur de la monnoye.

L'*Aslani* ou *escu au lion*, ou *Esseli* piece de monnoye d'Alemagne y vaut 100. *aspres.*

Аслани или талир с лавом, или есели је њемачки новац и вриједи 100 јаспри [1]).

Вриједност новца.

L' Aspre vaut un sou.

La piece de 13. sous & demie de France y passe pour 28. *aspres* du pays moins un *peves.*

Комад од 13 суа и по француских ту вриједи 28 домаћих јаспри мање 1 певес.

Јаспра вриједи су.

Le *tult* ou *teston* de Lorraine y vaut 34. *aspres* moins un *peves.*

Тулт или лотариншки тестон ту вриједи 34 јаспри мање један певес.

L'*Escu d'Epagne*, réalles ou piece de 58. sous y vaut 110. *aspres.*

Шпањолски талир, реал или комад од 58 су-а ту вриједи 110 јаспри.

L'*Aspre* ou un *acchia* qu'ils appellent y vaut un *peves* & demy.

Јаспра или акче, како ју зову, ту вриједи један певес и пол.

Les trois *peves* y vallent justement deux *aspres* de Turquie.

Три певеса ту вриједе двије јаспре турске.

Le *peves* est un double ou *denier* d'Alemagne.

Певес је једна двопара или динар њемачки.

Le *divar* ou *grosset* de *Raguse* y vaut quatre *peves.*

Дубровачки динар или гросет ту вриједи четири певеса.

Le *Sequin* 136. *aspres.*

Цекин 136 јаспре.

Le *Hongre* 120.

Мађарија 120.

La ville est plaine de jardins, y ayans peu de maisons qui n'aye le sien particulier, & tous plains d'arbres fruitiers, particulierement de pommes, mais le tout y est fort tardif, à cause des grands frois & neiges qui y sont longs & ordinaires tous les hyvers.

Град је пун вртова, те је мало кућа без посебног врта, а сви су пуни воћака, особито јабука; али све су каснородне ради велике зиме и снијега, који дуго трају, обично читаву зиму.

Nuit du Propl. ete Elie.

Nuit de puissance.

La nuit du 30. de May & du Samedy, avant nostre départ la premiere nuit qu'ils appellent *Hhaïr Elios ghedgehsi* ou nuit du *Prophete Elie*, ou celle-cy qu'ils appellent *Leilat & Kadri*, ou *nuit de puissance*, selon leur Alcoran au soleil

У ноћ 30. маја, у суботу прије нашег одласка — прву ноћ зову Хајр Елиос геџеси или ноћ пророка Илије, и ону, коју зову Леилат и кадри или ноћ моћи према своме курану — запаљују на залазу сунца много уљених

Ноћ пророка Илије. Ноћ моћи.

[1]) Овдје писац наводи новац што се троши у Сарајеву и вриједност у француском новцу.

coucher, ils allument quantité de lampes à huile qui bruslent toute la nuit, & on voit au travers des fenestres toutes les mosquées éclatantes de lumieres, cierges de cires que chacun y envoyent selon son pouvoir.

Seid Ahhmet Pacha Gouverneur de la Province de *Bosnie*, faisant sa residence en cette ville de *Serai*, comme la principale, ayant souhaitté de me voir, j'y fus conduit par un Seigneur Turc *Mehemet Effendi*, le *Ghumenik Emini*, ou Intendant des Doüannes de la Province, lequel apres nous avoir receu avec toute sorte de courtoisie, & agreé un present que je luy fis d'une parfaitement belle & bonne lunette d'approche ou de longue veuë, il ordonna qu'il me fust donné un logis à part, & tout ce qui me pouvoit estre necessaire pour mes provisions de bouche, pour tout le sejour que je ferois dans *Seraï*, il me permit d'aller habillé & vestu à la françoise par la ville, bien que je fusse seul de cét habit, & se fust ainsi une profession haute & publique du Christianisme, avec asseurance qu'il ne me seroit fait ny plus ny moins qu'à ceux du pays, ce que je puis asseurer avoir esté fidelement executé, puis qu'au contraire je n'ay receu que toute sorte de biens, faveurs & courtoisies de tous les Turcs de cette ville, où tout le monde, depuis les plus grands jusques aux plus petits à l'envie l'un de l'autre se faisoient nos amis, estonnez & ravis de ce que je sçavois parler leur langue, & lire leur écriture, ce qui leur donnoit sujet à tous momens de m'exhorter à leur religion, ausquelles exhortations je répondois avec une

свјетиљака, које горе сву ноћ, а кроз прозоре виђају се све џамије сјајне од свјетиљака и воштаница, што их свак по својој могућности онамо шаље.

Сеј̈д Ахмед паша, поглавар покрајине Босне, који столује у Сарајеву, главноме граду, зажелио је, да ме види и одведе ме к њему турски господин Мехмед-ефендија ђуменик емини, то јест надзиратељ царина покрајине, а дочекав нас сваком удворности и примив дар, што сам га предао, — врло лијепе наочаре, које приближују и гледају у даљину, — нареди да ми се даде посебни стан и све, што је потребно заире; за свега мога боравка у Сарајеву дозволи ми да идем по граду обучен и одјевен по француском, премда сам био једини у томе одијелу, те је то било јавно и јасно признавање кршћанства, увјеравајући ме, да ми се неће ништа догодити као ни домаћима. То и могу потврдити, јер нијесам насупрот од Турака града примио друго, него сваке врсти добра, пријатна и уљудна, а сав свијет, од највећег до најмањег, такмио се, да нам буде пријатељ те бијаше зачуђен и весео, што знам његов језик говорити а његово писмо читати. То је био и узрок, да су ме сваки час заклињали, да пређем на њихову вјеру, али ја сам на то нукање одговарао умјереном сталношћу и разумним разлагањем и једним предавањем, што сам га држао и удесио према приликама, времену, мјесту, особама и многим

resolution modeste, & avec une dispute raisonnable & une cõference que je faisois, en sorte que je ne les choquois qu' autant que je le trouvois à propos selon les occasions, le tems, le lieu, & les personnes, & nombre de témoins, devant lesquels je parlois.

свједоцима, пред којима сам говорио.

Affendis ou maistres de la Loy.

Il y a mesme eu de leur *Affendis* ou maistres qui sont leurs ſçavans & prestres de la Loy qui m'ont citée devant Dieu au jour du jugement, en presence de témoins, pour me confondre devant le tribunal de la divine Majesté, si je n'avois fait aucune consideration ny estime de leur avis & semonces à leur religion.

Било је ту њихових ефендија или учитеља, који су у њих учењаци и свећеници правде, који су ме позивали пред бога на задњи дан уз свједоке, који ће ме пред судом божјег величанства упропастити, ако не будем уважио и штовао њихов назор и наук о њиховој вјери.

Ефендије или господари закона.

Hhammans ou bains publics.

La ville est ornée de trois ou quatre differends *Hhamans*, ou bains publics, pour les deux sexes, mais à heures differentes, & particulierement le Ieudy & le Vendredy, auquel jour elles y vont comme en procession, elles vont cachées par toute la ville, c'est à dire comme masquées d'un voile blanc qui leur laisse un peu d'espace pour se conduire, & assez grand pour reconnoistre tous ceux qu'elles voyent par la ville; elles marchent fort viste, & quoy qu'elles aillent tousiours cachées par la ville, & qu'elles s'enfuïent quand les hommes entre dans leurs maisons, toutefois elles venoient à nostre rencontre, & sortoient pour nous voir, & admirer nos habillemens, & particulieremẽt nos souliers & nos gands, y ayant mesme de fort vieilles gens qui n'avoient jamais veu de françois habillez à leur mode.

Град уријешен је са три или четири хамама или јавна купалишта за оба спола, али у разне сатове, а особито у четвртак и петак, на који дан жене иду онамо као на процесију; а иду по цијелом граду застрте, као да су маскиране, бијелим велом, у коме је тијесан процјеп, доста велик, да могу препознати све, које виде у граду; оне иду врло брзо и премда иду увјек по граду застрте и бјеже, када мушкарац улази у њихове куће, ипак су изишле пред нас, да нас виде, да се чуде нашему одијелу а особито нашим ципелама и рукавицама, јер је тамо врло старих људи, који нијесу никада видили Француза, одјевена на своју.

Хамами или јавне купке.

Tekiè ou Monasteres.

Nous vismes aussi dans les *Tekiè* ou Monasteres des gens comme des Religieux, à leur mode, qui le Vendredy dansoient en priant

Видјели смо и текије или манастире, неке врсти њихових монаха, који у петак играху и мољаху бога својим језиком, а један се

Текије или манастири.

Dieu en leur langue, & l'un tournoyoit au son de trois petits tambours sourds qui les anime davantage, disent-ils, & faisoient sans tomber plus de dix milles tours, & s'arrestoient ferme & fixe quand ils vouloient, comme s'ils n'eussent point tournoyé de leur vie, & les regardans, nous ne pouvions souffrir deux de ces tournoyemens sans frayeur.

Au commencement de May le *Pacha* ayant eu ordre de la Porte de se mettre en campagne avec ses gens pour aller en guerre, les tentes & pavillons ayant esté apprestez, & le jour donné pour le départ, tous les Seigneurs & Officiers de la Cour, & tous les Bourgeois le conduisirent en pompe, chaque mestier avec sa banniere, sa compagnie & ses armes, & le *Pacha* & ses Officiers armez de fer de pied en cap à cheval, s'en alla avec ce bel ordre au son des *Tambours* de sept ou huit façons differentes, de peau, de bois, de cuivre, &c. & des *fifres, hautbois*, & deux *Tchigours*, ou maniere de *Lut* à la Turque, avec cinq cordes, & les deux hommes qui en joüoient auprés de luy en l'accompagnant, chantans de chansons de victoire en langue Turquesque, & deux pommes d'or portées au devant de luy, qui s'appellent *Tou,* qui est la marque de la marche du general & de son armée en campagne, il demeura six jours sous les tentes à la veuë de la ville, pendant lesquels ses Officiers faisoient leurs provisions de guerre & de bouche pour la marche, & les habitans luy portoient l'argent qu'il leur demandoit pour les exempter d'aller à la guerre.

по звуку трију малих муклих бубњева окретао, који га је како веле бодрио. И окретали би се, а да не пану, по десет хиљаду пута те би се стално и чврсто уставили, кадгод би хтјели, и као да се у вијеку свом нијесу окретали, а гледајући их, нисмо могли без страха ни два окрета мотрити.

Добив паша налог од порте, да се почетком маја својим људима дигне на војску и бивши чадори и барјаци спремни а дан за полазак установљен, одпратише га свечано сва господа, часници двора и сви грађани, сваки занат својим барјаком, својом дружином и својим оружјем; а паша и часници, оружани гвожђем од пете до главе, на коњима одоше уз звук бубњева од седам до осам разних врсти, од коже, дрвета, бакра итд., свирала, обоја и двију чаргија или турске врсти лаута са пет жица; а двојица, која су до њега свирала, пјевала су, пратећи га, побједничке пјесме турским језиком. Пред њим носиле се двије златне јабуке, које се зову туг, а то је знак генералског степена и његове војске у рату.

Шест дана остао је на домак града под чадором, а за то вријеме часници прибављали су заиру за пут и муницију, а грађани донашали су му новац, што га је тражио да их ослободи, да не пођу у рат.

Ie pris congé de son excellence, il me favorisa d'un *Busardy* scellé de son sceau, que son *Reys* me fist expedier, & d'une lettre de faveur de sa part au Seigneur *Molla* de *Belgrade*, pour me faire conduire avec six chevaux de public, & deffrayé par le mesme jusqu'à *Belgrade*, & de là un carosse qu'il m'ordonna pour me mener à *Constantinople* avec mes despens.

Reys en Turc signifie Capitäne des Galleres.

Ја се опростих од његове преузвишености, а он ми дарова један ‚бусарди' запечаћен његовим печатом, који ми посла његов реје и препоручно писмо на господина мулу биоградског, шест јавних коња (роботника) да ме бесплатно воде у Биоград, а тамо нареди, да ме кола о мом трошку возе у Цариград.

Реје значи турски капетан галија.

Avant mon départ je fus visiter les belles promenades de la ville, tant dedans, qu'autour d'icelle.

Прије одласка посјетио сам лијепа шеталишта у граду и изван њега.

Tcharchi est le marché qui se tient les Dimanches en Turquie.

La grande place ou *Tcharchi* est une merveille, les Dimanches qui sont les jours de marché dans la Turquie, on y trouve une infinité de peuple, & toutes sortes de marchandises à vendre.

Велики трг или Чаршија је чудо. У недјељу, која је у Турској пазарни дан, нађи је тамо неизмјерно народа и сваке врсти робе на продају.

Чаршија је трг, што се у Турској недјељом обавља.

Atmeydam est la place où se vend les chevaux.

Il y a aussi un beau *Atmeydam*, ou place aux chevaux, où le mesme jour on en vend grande quantité, & à tres-bon prix, & de tres-beaux; & faut notter qu'ils sont meilleurs qu'ils ne sont beaux, ayant le pied tres-seur, & de grande fatigue, & fort sobres, à la mode, & selon le climat du pays.

Има и лијеп Атмеjдан или коњски трг, гдје се на исти дан продаје много и врло јефтино и врло добрих коња, а треба забиљежити, да су бољи, него ли изгледају, јер су им ноге врло сигурне, подносе велики напор и умјерени су према обичају и клими земље.

Атмеjдан је мјесто, гдје се продају коњи.

Bezister sont des marchez où se vendent les draps, laines, cuirs, & autres sortes de marchãdises.

Il y aussi de tres-beaux marchez tous couverts qui se ferment la nuit, comme les palais du pays, qu'ils appellent *Bezister*, on y vend des draps, de la cire, des laines, des cuirs, de belles peaux & fourrures, des satins, & autres estoffes de soyes qui viennent de *Venise*, & autres marchandises & ouvrages du pays.

Имаде и врло лијепих тржница, затворених, које се ноћу затварају као земаљске палаче; зову их Безистан. Ту се продаје сукно, восак, платно, кожа, лијепо крзно и поставе, свила и друга роба, која долази из Млетака и друга роба и радови из земље.

Безистани су тржнице, гдје се продаје сукно, платно, кожа и друге врсти робе.

Zahirgeh ou Zairagia est la science des Cabalistes.

I'ay trouvé un sçavant homme en science nommé *Zahirgeh*, ou comme dit *Vigenere* dans ses Chifres, & *Leon Affriquain* dans son livre de la description d'Affrique, *Zairagia*, nous conferasmes quelque tems ensemble, c'est une e &science des plus belle, curieus

Нашао сам ту и човјека, вјешта у знаности, која се зове „Захирге" или, како ју Вигенер у својим шифрама, а Леон Африкански у својој књизи зове „Заираrиа". Говорили смо неко вријеме заједно. То је једна од најљепших, најзанимивијих и најса-

Захирге или Заираrија је знаност кабалистичка.

parfaite qui soient dans les especes des divinations toute procedente de l'ancienne cabale des Hebreux, il ne manque presque jamais dans la beauté de ses réponces, & aux demandes qu'on luy fait mot pour mot, lettre pour lettre. Il se nomme *Yusouf Cheleti.*

вршенијих знаности између свих врсти дивинације, а произлази сва из старе кабале Јевреја; а готово никада неће пофалити у љепоти одговора и на питања, која јој се стављају ријеч по ријеч, слово по слово. Име му је Јусуф Челеби.

DEPART DE BOSNA SERAI POVR BELGRADE.

Полазак из Сарајева у Биоград.

Depart de Bosna Seray pour Belgrade.

IE partis enfin de la ville de *Bosna Serai* le Lundy 20. jour de May de cette année 1658, avec le sieur *Mehemet Aga Capigi Bachi* du grand Seigneur, & son *Kharadgi Bachi*, qui estoit venu dans cette ville pour recuellir le tribut q'uon y fait, revenant bon au grand Turc, qu'il appelle le tresor de l'Empereur, ou *Hunkia*, qui estoit composé de huit chevaux chargez de *realles* pieces de 58. sous, faisant 16. caisses qu'il avoit ordre de la Porte de conduire au Chasteau de *Belgrade.*

Pour cét effet, apres avoir disposé son faict, scellé ce trésor dans ses caisses du cachet du *Musselin Mehemet Afendi*, & du *Tefferdar Chaban Effendi*, & du sien, & prix deux compagnies du *Seiban*, ou fantassins bien armez avec leur *Bouluck Bachi*, & deux enseignes, en l'une un Croissant blanc en champ de gueulle, en l'autre un Cimeterre d'argent à deux lames separées, venans d'une mesme poignée en champ de gueulle, & environ 20. Cavalliers particuliers. Apres avoir pris congé du Seigneur *Mussellin*, ou Lieutenant du *Pacha* absent, nous partismes de la ville avec l'équipage sur les chevaux, que par l'ordre du *Mus-*

Bouluk signifie escadre.

Напокон кренух у понедјељак, 20. маја ове 1658. године из Сарајева са господином Мехмедагом, капиџибашом султановим и са његовим харачбашом, који је био дошао у тај град, да сабире данак, што иде у прилог султану и који се зове царским благом или хункија; и коњадија састојала се од осам коња, натоварених реалима по 58 гроша, који сачињаваху 16 сандука, те му је било наложено, да их води у град Биоград. Пошто је у ту сврху обавио свој посао, запечатио сандуке печатом муселима Мехмедефендије и тефтердара Шабанефендије и својим, и пошто је узео двије кумпаније сејмена или добро оружаних пјешака са њиховим буљукбашом и двјема заставама, у једне полумјесец у црвеном пољу, у друге сребрни чемер са два ханџара напосе, што излазе из једне руке у црвеном пољу, те напосе још 20 коњаника. Пошто се опростисмо од господина муселима или заступника одсутнога паше, кренусмо из града са пратњом на коњима, што нам их је по налогу муселима реџс сарајевски по заповиједи паше доставио. Након четири сата пута стигосмо да

Полазак из Сарајева у Биоград.

Буљук значи ескадрон.

sellin le *Reinode* de la ville de *Serai* selon le commandement du *Pacha*, nous consigna, nous vinsmes apres quatre heures de chemin coucher au Bourg nommé *Mokra*, dans un beau *Han*, ou *Kiarvansaray*, il y a une jolie Mosquée, le chemin de *Serai* en ce lieu est assez beau, mais montagneux.

ноћимо у маленом градићу, званом Мокро, у лијепом хану или карвансерају. Има ту лијепа џамија; пут из Сарајева на том је мјесту доста лијеп, али брдовит.

Le lendemain matin Mardy ayant pris du renfort des habitans circonvoisins, & avoir esté deffrayé de tout selon nos ordres, tousiours avec la mesme compagnie, nous
Mokra. partismes de *Mokra*, & en mesme tems nous commançasmes à monter une dangereuse & difficile montagne, tant pour les voleurs dont elle est pleine, que pour les chemins roides & estroits, nommée
Romania Acheri. *Romania Acheri;* & quoy que le iour devant on y eusse vollé du monde, nôstre puissante escote fit reserrer les brigans dans le fort des bois de cette montagne, dont elle est couverte en passant, dans laquelle nous vismes une trentaine de sepulchres, de gens qui y avoient esté tuez par ces voleurs miserablement, & un peu plus loin un coffre qui avoit esté brizé par les mesmes pour en emporter l'argent, & autre chose que le jour avant nostre passage, ils avoient dérobé à quelques passagers.

Сјутрадан јутром, у уторак, добив од изоколних становника подпреге, и пошто смо били по нашој одредби у свему бесплатно подворени, кренусмо истом дружином из Мокрога те се стадосмо пењати уз опасну и тешку планину, и ради разбојника, којих је пуно, и ради тијесних и хрђавих путева, званом, „страшном“ [1]) Романија „страшна“. Романијом и премда су дан прије били оробљени људи, потиснула је наша јака пратња хајдуке у густе шуме ове планине, којима је заодјета и пролазећи видјесмо око тридесет гробова људи, који су јадно погинули од тих хајдука и мало даље сандук, који су исти обили, да отму новац у њему и друге ствари, што су их дан прије нашега проласка украли неким путницима.

Мокро.

Suivant nostre routte, nous laissasmes à nostre droite un village
Glassintha village. nommé *Glassintha*, où il y a une Mosquée & un *Han*, où nous allasmes souper & coucher; apres auoir dormy environ sept heures dans un *Han* nommé *Matchkovitha*.

Прослиједив наш пут, остависмо на десно село Гласинац, гдје има једна џамија и један хан, гдје смо вечерали и ноћили, пошто смо спавали око седам сати у хану, званом Мачковица.

Село Гласинац.

Le lendemain matin nous pas-
Mont du Roy fort dãgereux. sasmes le Mont dit *Kral y Aylassi*, ou Mont du Roy, plain de bois

Сјутрадан у јутро прешосмо гору, звану Краљевом гором, пуну шума и блата и једнако

Краљева гора је врло опасна.

[1]) јамачно треба да гласи хашери = страшан.

& de boüe, & aussi dangereux que celuy de *Romania*, delà nous passasmes par la plaine de *Kraglia Ovassi*, ou plaine Royalle, & y ayant passé deux fois la riviere d'*Yadra*, par tout guayable, nous fusmes disner & coucher faisans petites journée, à cause de nos charges & de leur importance dans un Bourg nommé *Yadra*, du nom de cette riviere qui passe par le milieu sous un beau pont de pierre, dans un *Han* nommé *Moussa Pachanurg Hhani*. Icy seulement nous changeasmes de chevaux, n'en ayant pû trouver auparavant pour le faire.

Plaine Royalle

Yadra riviere.

Yadra Bourg.

опасну као и Романија, а отале пођосмо равницом Краљевим пољем и прешав два пута ријеку Јадар, која се може свуда прегазити, вечерали смо и ноћили, да се мало одморимо ради нашега терета и његове цијене у некој кући, званој Јадар, по имену ове ријеке, која по средини испод лијепог каменог моста протиче, у неком хану, званом Муса-пашанург-хан. Тек овдје промијенисмо коње, не могав их добавити прије.

Краљево поље.

Ријека Јадар.

Град Јадар.

Le lendemain Ieudy nous arrivasmes sur la haute mõtagne nommé *Koutchlat*, perilleuse pour les chemins estroits & bordez d'effroyables precipices, & de la riviere *Yadra* au pied, qui fait des cascades naturelles tres-belles, pour avoir leur grande & haute cheute.

Montagne de Koutchlat tres perilleuse.

Сјутрадан, у петак, стигосмо високом брду, званом Кушлат, опасном ради тијесна пута, опасаном страшним понорима и ријеком Јадром подно, која чини врло лијепе природне слапове те им је пад велик и висок.

Брдо Кушлат врло опасно.

Nous vismes au haut sur un roc separé de cette montagne, le petit Chasteau nommé *Koutchlat*, où il y a quelques maisons, une Mosquée & un *Ambar*, ou magazin du grand Turc.

Son Chasteau.

У висини видјесмо на осамљеном кршу ове горе мали каштео, зван Кушлат, гдје има неколико кућа, џамија и хамбар или царска магаза.

Његов град.

Au dessous de cette montagne tirant vers le vent *maistral* il y a une petite riviere *Drinaccia*, venant à rencontrer celle d'*Yadra*, elle luy oste son nom, & costoyant la décente de cette montagne, elle se va jetter dans le fleuve *Drin*, dans une plaine pres du Mont; & ayant passé la riviere de *Drinaccia* sur un põt, no' entrâmes dans la plaine nommée *Kostitrenva* ou *Assi*, tres belle & agreable, ayant en son commencement le lit, où la *Drinaccia* coule & de tres-belles

Drinaccia riviere.

Под овим брдом, идући према вјетру маистралу, има мала ријека Дрињача, која сретајући Јадар, овом одузимље име и све подно ове горе увире у ријеку Дрину у пољу близу те горе; и прешав ријеку Дрињачу преко једног моста уђосмо у поље Костијерево поље [1]), врло лијепо и угодно, у коме је на почетку корито, којим тече Дрињача, и врло лијепих брда, који га опасују са двије стране; и око двјеста корачаја у пољу уљева се Дрињача

Ријека Дрињача.

[1]) ou Assi мјесто ovassi поље.

montagnes qui la bordent des deux costez, & environ deux cens pas dans la plaine de *Drinaccia* entre dans la grande riviere nommée *Drin*, qui porte basteau, elle se va rendre à *Belgrade*, dans la riviere du *Danube*, qu'ils appellent *Touna Sui*.

Drin riviere.

и велику ријеку Дрину, која носи лађе те се код Биограда (?) уљева у Дунав, што га зову Туна Суј.

Ријека Дрина.

Enfin apres environ sept ou huit heures de chemin, nous fusmes le Ieudy disner à *Quornik* gros Bourg, demeure d'un *Sangiak* du mesme lieu; ce Bourg est long & estroit, n'estant composé que d'une seule longue ruë, bordée de maisons des deux costez, & jouïssant de la veuë de la riviere de *Drin*, qui fait toute la richesse des habitans par ses basteaux qu'elle porte & rapporte.

Quornik. Sangiacs, c'est à dire Gouverneurs des grãdes villes.

Напокон, након седам или осам сати пута, ручали смо у Зворнику, великом граду, сиједу санџака овога краја. Тај град је дуг и тијесан те нема него један сокак, опасан са обје стране кућама те ужива изглед на ријеку Дрину, која доноси у лађама, што долазе и полазе, богатство становницима.

Зворник. Санџаци су управитељи великих градова.

Il y a un Chasteau ruïné fort ancien, où demeure un Chastelenier & un Canonier, & quelqu'autres Officiers qui y sont necessaires, il s'appelle *Itch Kalassi*.

Itch Kalassi.

Има ту врло стари подор града, гдје стоји диздар и неколико официра. Зове се Ић-каласи.

Ич каласи.

Aussi-tost arrive le tresor du grand Seigneur, estant placé & consigné dans une chambre d'une maison particuliere, dans les mains du *Cady*, & autres puissants du lieu, nous renvoyasmes les chevaux frais que nous avions pris selon nos ordres à *Yadra*.

Тек што стиже султаново благо те буде смјештено и у једној соби приватне куће предано у руке кадији и другим старјешинама мјеста, вратисмо фришке коње, што смо их према нашој наредби добили у Јадру.

Ce Bourg a six *Giami*, ou grande Mosquée, où l'on fait la priere publique au midy du jour de *Giuma*, ou Vendredy, où le *Mehrab* ou *Metchi*, qui sont petites Mosquées, dans lesquelles on lit, & on chante le *Izzan*, ou *Sala*, qui est la priere cinq fois tous les jours, excepté celle du midy, ou *Wileh Namazi* du Vendredy qui est reservée aux grandes Mosqueés ou *Giami*.

Giami signifie grande Mosquée.

Овај град има шест џамија или великих мошеја, гдје се јавно у подне на џуму или петак богу моли, или михраба или меџита, то јест малих џамија, у којима се чита и пјева езан или сала, то јест пет дневних молитава осим уј лех-намаза у петак, који се клања само у великим мошејама или џамијама.

Џамија значи мошеја.

Ce lieu est encore compris dans le tresor du *Bacha* de Bosnie,

Ово мјесто још спада под подручје[1]) босанског паше-вилајета

[1]) У оригиналу „tresor“ погрјешно мјесто „ressort“.

Aÿalet Bosna, tresor d'un *Bacha* differend de *Vilayet*, celuy-cy signifie tout un Royaume ou Empire, & l'autre un *Bachalik*.

Bachalik signifie Province.

Ce pays de *Bosna* ou Bosnie finit à la riviere de *Sava* icy proche, & au delà est le ressort de *Bude*, où il y a un autre *Bacha*, ou plustost *Pacha*, *Aaÿleti Budim*, ressort où *Pachalik de Bude* en Hongrie. Nous nous arrestasmes en ce Bourg de *Quornik* le Vendredy suiuant, pour attendre les carrosses qu'il falloit pour le tresor, & pour nous, pour aller plus doucement à *Belgrade*, n'y ayant plus que des plaines jusques à *Constantinople*.

Icy contre la Coustume de Turquie, où les villes sont toutes ouvertes, sans portes, sans murailles, on ferme les porte du Chasteau d'en bas de ce lieu, & il est deffendu de jetter aucune pierre des murailles de ce Chasteau dans la riviere qui est au pied de ses vieilles & chetives murailles, sur de grosses peines, si on y est surpris: Il y a à la porte du Chasteau une piece de canon sans affust à terre, d'un extraordinarie calibre & longueur, mais negligée, & qui ne se peut charger que de scaches & de ferrailles (tant il est gros) & de boulets de pierre.

Il y a aussi à l'autre bout de la ville un beau *Han*, dit *Selim Pacha Hhani* du costé de *Belgrade*.

Icy le *Cady* de ce lieu ayant amusé de parole nostre équipage pour quelque provision de bouche qu'il n'avoit pas fait venir, fust saisi avec un des *Imans*, ou Prestre d'une Mosquée du lieu, & condamnez tous deux à deux cens coups de baston; mais le premier

Iman est un Patriarche ou Prestre en Turc.

Босне а под власти посебног паше, различног од вилајета; потоњи означује читаву краљевину или царевину, други само један пашалик.

Пашалик означује покрајину.

Ова земља Босна завршује код ријеке Саве недалеко отале, а с ону страну је подручје будимско, гдје има други баша или боље паша вилајета будимскога, покрајина или пашалук будимски у Угарској. Ми се устависмо у овоме граду Зворнику слиједећи петак, да дочекамо кола, што их је требало за благо и за нас, да полахко пођемо у Биоград те нећемо до Цариграда наћи друго, него саме равнице.

Овдје затварају градска врата под овим мјестом проти обичају турском, гдје су градови отворени, без врата и зидова те је ту забрањено бацати камен са зидина градских у ријеку, која је под њеним старим и трошним зидинама, уз пријетњу велике казне, ако би се ко затекао. Уз градска врата има комад топа без лафета на земљи, необична калибра и дуљине, али занемарен те се не може набијати него грумеповима и комадима гвожђа, тако је велик, и каменим кругљама.

Има на другоме крају града лијепи хан, назван Селимпашиним ханом, према страни биоградској. Овдје буде мјесни кадија, пошто се ријечима ругао нашој пратњи ради нешто заире, што је није добавио, са једним од имама или свећеника једне џамије ухваћен и обојица осуђена на двјеста удараца штапом, али први се ослободи молбом прија-

Иман је у турском свећеник.

par amy & priere en fust déliuré, il n'y eut que le pauvre *Iman* qui paya le tout avec cent cinquante coups de baston qu'on luy fist donner sur l'heure sous la plante des pieds à la Turquesque.

Nous partismes de *Quornik* le lendemain Samedy 25. du mois de May avec un équipage de quatorze carossès à trois chevaux chacun à quatre roües, celles de devant presque aussi hautes que celles de derriere, fort proches l'vne de l'autre, le dedans du carosse est d'ozier, la couverture ou imperialle est de belle & grosse toille assez claire; ils sont ainsi jusques en *Constantinople* par tous les chemins, six personnes y peuvent tenir fort à l'aise, & quelques hardes, ou quatre personnes fort commodement, auec beaucoup de hardes, le cocher y a la premiere place sur le deuant au dedans, ils sont presque tous *Morlaques* ou *Serviens*, comme on les appelle.

Icy l'on quitte les fascheuses, ennuyeuses & perilleuses montagnes de la *Bosnie*, pour entrer dans ses vastes campagnes & plaines remplies d'arbres fruitiers & de bois assez agreables, & toutes unies.

Nous ne marchasmes ce jour que trois heures pour avoir un logement commode en un petit *Korluc.* village nommé *Korluc*, composé seulement au dedans de *Hans*, l'un nommé *Seraili Hhani*, l'autre *Mehemed Chelebi Hhani*, & une Mosqée qui porte le nom de ce dernier Fondateur. Apres avoir eu le plaisir de la chasse le reste du jour, nous en partismes le lendemain Dimanche au matin, & apres avoir passé un sepulchre couvert, & quelques ruisseaux & méchants

тељa, a само јадни имам наплатио је све са педесет батина, што му их с мјеста дадоше а ла турка по табанима.

Сјутрадан на 25. мјесеца маја, у суботу, кренусмо из Зворника са дружбом од четрнаест кочија са по три коња, свака на четири колеса, од којих су предња била скоро једнако висока као стражња, врло близу једни до других. Нутрина кочије је од врбе сплетена, покривка или империјала је од лијепе јаке отке доста свјетле. Оне су такове на свим путевима до Цариграда, лахко у њих може стати шест особа и нешто прtљаге, а четири особе могу врло удобно са много прtљаге ући. Кочијаш има прво мјесто сприједа у нутрини, а сви скоро су Морласи или Србијанци, како их зову.

Овдје заостају неугодне, досадне и опасне планине те се улази у оне широке пољане и равнине, напуњене воћкама и угодним шумама, посве равне.

Овај дан не превалисмо него три сата, да удобно преноћимо у малом селу, именом Козлук, Козлук. које се састоји само од ханова, један именом Сарајли-хан, други Мехмед Челебије-хан, и од једне џамије, која носи име овог потоњега као утемељитеља. Пошто смо се остали дио дана забавили ловом, кренусмо сјутрадан у недјељу јутром, и пошто смо прошли крај једне наткривене гробнице и неколико потока хрђавим дрвеним мостовима,

ponts de bois, & laissé un *Han* à gauche nommé *Kotchin Hhani*, nous arrivasmes apres huit heures de chemin à un grand village nommé *Belina*. *Belina*, & nous logeasmes dans le Serrail de feu *Selvin Pacha*, bastiment aussi agreable & commode pour le compartiment de ses chambres, alcoves, ou cõme les Turcs les appellent *Chavichim*, & des estuves ou fourreaux pour l'hyver à la mode Allemande, que les Turcs appellent *Sobcha*, & autres lieux qu'il s'en puisse voir; la mort l'ayant ampesché d'y mettre la deniere main.

Apres avoir tiré aux canards sauvages dãs un estamg voisin, & y avoir couché, nous en partismes le lendemain Lundy 27. jour des Rogations, & apres six heures de chemin avec nos mesmes carrosses, nous arrivasmes aux confins de la Province de *Bosnie*, terminez par une grande riviere nommée *Sava*, & l'ayant passée dans un bac, nous entrasmes à son autre bord dans un Bourg nommé *Ratcha* fort beau & gros, avec de belles Mosquées, & nous fusmes loger dans des chambres d'un des deux *Hans* qu'il y a en se Bourg, dont l'un se nomme *Hhadgi Ahhamet Hhain*, & l'autre *Hhadgi Mostafa Hhani*.

Sava riviere.

Ratcha.

Icy le fleuve de *Drin* au dessus du Chasteau ou petit fort de ce Bourg, perd son nom, meslant ses eaux avec la grosse riviere *Sava*, qui se va jetter dans le *Danube*, proche de *Belgrade*, du costé de *Bude*, ce qui fait que depuis *Quornik*, on peut aller en deux ou trois jours commodement en basteau jusques dans *Belgrade*.

Icy les principaux de la ville, comme avoient fait à *Serai*, &

те пошто смо оставили на лијево један хан, именом Кочин-хан, стигосмо након осам сати пута у велико село, звано Бје- Бјелина.
лина. И ми преноћисмо у сарају покојног Селвин-паше у врло угодној и удобној згради ради њених изба и соба, алкова или, како их Турци зову шахнишина, и пећи или огњишта за зиму по њемачком обичају, које Турци зову сопа, и других мјеста, што се тамо могу видјети, пошто га је смрт запријечила да је довршн.

Пошто смо у оближњем језеру пуцали на дивље патке и тамо преноћили, кренусмо сјутрадан у понедјељак на 27. дан рогација, и након шест сати пута са истим нашим колима стигосмо на границу покрајине Босне, коју мећаши велика ријека звана Сава, Ријека Сава.
и пошто смо је прешли на скели, уђосмо на другој обали у град, Рача.
зван Рача, врло лијеп и велик са лијепим џамијама те смо се настанили у собама једног од двију ханова, што их ту има, те се један од њих зове Хаџи-Ахметовим, а други Хаџи-Мустафиним ханом.

Овдје губи Дрина под малим градићем или кастелом своје име, уљевајући своју воду у велику ријеку Саву, која ће се близу Биограда бацити у Дунав на будимској страни, а за то се може од Зворника до Биограда за три дана доспјети удобно у лађи.

Као и у Сарајеву и другим турским мјестима, дођоше ми и

autres lieux de Turquie, venoient me prier de leur faire voir mes cartes de Geographie, estonnez de ce que je sçavois leur pays mieux qu'eux-mesmes, sans y avoir esté auparavant, & que je leur monstrois la disposition des villes d'allentour, soit prochaines, soit éloignée, au moyen de ma boussolle, ce qu'ils tenoient à vne merveille, comme inouye entr'eux, jusqu'à l'heure presẽte. Pour moy je n'estois pas moins estonné de leur ignorance, qu'ils estoient ravis de ma science, dont tous les escoliers en nostre pays sont maistres.

ту прваци града, да ме моле, да им показујем своје географске карте те се чуђаху, да сам боље познавао њихову земљу, него ли они сами, премда нијесам прије био ту, и да сам им по дану помоћу бусоле показивао положај градова на около, били они на близу или на далеко, што су они сматрали чудом, нечувеним до тада међу њима. Што се мене тиче, ја сам се једнако чудио њиховој неукости, као што су они били занесени мојим знањем, којему су вјешта дјеца у нашој домовини.

Prehistorijsko groblje kod Stôna.

Priopćio

dr. Josip Posedel,

direktor velike gimnazije u Dubrovniku.

(Sa 2 table.)

Prigodom kad se je u proljeću godine 1903. popravljala pokrajinska cesta, koja vodi iz Velikoga Stona u Mali Ston naigjoše radnici na nekoliko starinskih grobova, u kojima osim ljudskih ostanaka nagjoše nešto posugja i nakita. Žalibože te grobove već pri kopanju razoriše i tako propadoše i zemljane posude, što se u njima nalažahu, a zametnuše se takogjer i mnogi predmeti od kovine. Budući je pak priskočila općinska vlast uz uglednija lica u mjestu, uspje spasiti nekoliko predmeta, koje spremi i pomnjivo sačuva stonski podnačelnik, gosp. Antun Bandur. Kopanje bi za tim obustavljeno i nije se više nastavilo.

Septembra mjeseca lanjske godine posjetih po nalogu c. kr. bečke centralne komisije za uzdržavanje umjetnih i povjesnih spomenika spomenute iskopine, pregledah predmete i nacrtah glavnije, pa obzirom na usku svezu, što je izmegju ovoga i bosansko-hercegovačkih nalaza, cijenim, da neće biti suvišno, ako iznesem u „Glasniku“ kratak opis stonskog nalaza.

Mjesto, gdje su se otkrili spomenuti grobovi, leži malo koračaja na istoku Velikoga Stona, i to odmah povrh puta, koji vodi preko prevlake stonske, a na obronku brda, što zagragjuje prevlaku s istočne strane. Grobište udaljeno je od mora po prilici jedan kilometar, a leži nad razinom morskom kakva 3—4 metra. Grobovi bijahu na jugo-istočnom rubu niske šume, koja pokriva brdo; dalje put jugo-istoka su maslinici i vinogradi, ali ovi leže nešto niže od mjesta, gdje su se našli grobovi. S toga je moguće, da se je groblje protezalo dalje put jugo-istoka, pa da je bilo razoreno još onda, kad se je iskrčila šuma, da se posadi loza i maslina. Isto tako, ako se je groblje protezalo još nizbrdo put zapada, bilo je djelomice uništeno, kad se je gradio put preko prevlake. Na sve ostale strane zemljište je obrašteno šumom, te ako se je groblje prostiralo dalje u kojem pravcu, sva je prilika, da su grobovi pod zemljom bolje ili gore sačuvani.

Zemljište, iskopano na kraju šume i na kojem su bili nagjeni grobovi, obuhvata prostor od kakvih 25 četvornih metara, a nagjeno je na tom prostoru po kazivanju jednoga od težaka, te su kopali, sedam grobova. Ovi su sada svi razmetnuti; od jednoga cigloga sačuvao se je donekle gornji kraj, pa sam po tom ostanku mogao da razaberem, na koji su način bili gragjeni ti grobovi.

Bijahu to plitki grobovi, a imagjahu oblik mrtvačkog sanduka. Pobočne su strane toga sanduka bile načinjene od omanjih, nepravilnih ploča, vertikalno zabijenih u zemlju, a pokrov se sastojaše od većih, pravilnijih ploča. Orijentacija grobova bijaše, po kazivanju težaka, različita; ovaj, te se je djelomice sačuvao, leži pravcem od sjevera put juga.

Kosti biše smrvljene kod kopanja; sačuvani su jedino oveći komadi dviju cjevanica, koje bijahu pokrivene bronzanim goljenkama, pa su ih digli iz zemlje skupa s tim goljenkama.

Kakve su bile zemljane posude, te bijahu u grobnicama, ne može se za stalno reći, jer su sačuvana samo tri dna od posuda. Sudeći po njima bile su te posude proste, prilično male zdjele od ilovače.

Ostali sačuvani predmeti jesu ovi:

Dvije golijenke (kneme) od bronzanog tenećeta, posve slične onima, što su iskopane u Sanskom Mostu, a priopćene u „Glasniku" sv. VIII. str. 71. i 72.

Željezni šiljak od koplja s povorom po sredini. Ulomak dug je 30 *cm.*

Željezni šiljak od koplja *(tabla I., slika 4.)*. Duljina ulomka 38 *cm.* Razabire se povor, ali je slabo istaknut.

Šiljak od željeznog bodeža (koplja?) s rombičkom plojkom i jako istaknutim povorom u sredini. Duljina komada 12·5 *cm*, debljina plojke 22 *mm. (Tabla I., slika 8.)*.

Ulomak šiljka od koplja, 17 *cm* dug. Povor se ne razabire.

Ulomak ravnoga mača, dug 28 *cm (tabla I., slika 5.)*, sa kratkim plosnatim balčakom, gori polukružno izobljenim. Kontura oštrice vijugasto izobljena te se dotiče trnoliko balčaka; kratkoća potonjega, te njegova usukanost daju nam povoda, da u tome komadu naslućujemo neku vezu s oblicima mačeva bronzane dobe. Oblik dakako se u stilu daleko udaljio od divnih tvorevina te vrste bronzane dobe, ali u glavnome nas ipak njih sjeća. I na Glasincu bilo je nekoliko komada željeznih mačeva, koji nasljeduju oblike bronzane dobe, pa bi se naš uz ove vrstao kao nova ilustracija, kako u nas željezno doba nadovezuje na tradiciju bronzanog doba.

K tomu ima još sedam manjih fragmenata šiljaka od kopalja.

Svi su ovi željezni predmeti vrlo zargjali te se lako lome.

Ukosnica od bronzane žice *(tabla II., slika 1.)* jednostruko savita.

Pet dvogubih ukosnica s glavicom, savijenom u dva oka, od bronzane žice. *(Tabla II., slika 2.—6.)*

Uresna igla od bronza s malom glavicom, razdijeljenom urescima u tri suvisla zrna. *(Tabla II., slika 7.)*

Uresna igla od bronza s valjkastom, zarezima urišenom, gori i doli zrnom provigjenom glavicom. *(Tabla II., slika 8.)*

Uresna igla od bronza, kojoj je cijeli gornji dio urišen nizovima horizontalnih zarezaka. *(Tabla II., slika 9.)*

Uresna igla od bronza, s okruglom, krupnom glavicom. Vrat joj je urišen ogrlicom, sastavljenom od tri kolutića. *(Tabla II., slika 11.)*

Pribodača s plosnatom, okruglom, zrakasto urezanom, a u sredini probitom glavicom. Vrat je sukan. *(Tabla II., slika 10.)*

Ulomak spiralne fibule, spletene od oble, proste bronzane žice. Spiralni kolut bio je pričvršćen na bronzanoj lameli čivijom sa pupčastom glavicom. Sačuvana je samo igla i jedna spirala. *(Tabla II., slika 16.)*

Slična, potpuno sačuvana spiralna fibula. Spirale čine, prije nego jedna prelazi u drugu, na srijedi 8 slične petlje, a prikovane su čivijama uz lamelu, koja ima s donje

strane iglu. Lamela provučena je radi bolje tvrdine kroz petlje a na oba kraja zavraćena je preko ruba spirala. Igla je odlomljena. *(Tabla II., slika 17.)*

Dvije polukružne bronzane fibule sa širokom, četverouglastom nožicom, pokićenom na prednjem uglu glavicom. Igla se veže luka jednom petljom. Luk je visoko izdignut, po srijedi s oštro izbočenim povorom, po rubu ima plosnatu traku sa nizom rupica, u kojima su zataknuti lančići. Osobito valja istaknuti, da su te fibule samo s jedne strane plastički izragjene, dočim je dônja plosnata. One spadaju dakle u grupu poluprodukata bronzane industrije neke stanovite, za nas karakteristične tehničke struje. *(Tabla I., slika 2. i 3.)*

Polukružna bronzana fibula, slična pregjašnjim, ali s trokutnom nožicom. Trokutna nožica je dugoljasta, profil luka odijeljena od nje zrnom, produljuje se njenim gornjim rubom do vrha, okićena krupnom, jajolikom glavicom, odijeljenom od njega usukanom ogrlicom. Dônji dio nožice je plosnat. Igla imala je samo jednu petlju, luk kao u prijašnje obrubljen je trâkom rupica za lančiće. Petlja odijeljena je od luka zrnom. Igla odlomljena. *(Tabla II., slika 19.)*

Polukružna fibula s dugom, uskom, prutici sličnom nožicom, koja na kraju završuje u strmo okrenuti rog *(tabla II., slika 20.)*. Luk je tanak i obao. Igle nema.

Luk velike fibule, kojoj fali nožica i igla. Ovaj luk nije polukružan, već dosta spružen. Na jednom i na drugom kraju okićen je dvostrukim zrnom. To je ulomak posve karakteristične glasinačke fibule, u koje je nožica bila visoka, trouglata oblika, a igla jednopetljasta. Jamačno je to jedan od najstarijih tipova prve željezne dobe a po svom rasprostiranju mogli bismo ga nazvati istočno-mediteranskim tipom, jer ga je svuda u zemljama sjevernog dijela istočne pole sredozemnog mora naći. *(Tabla I., slika 1.)*

Zrno od ogrlice iz tamno-modrog emalja sa očima, koje se sastoje od kolutova bijele caklovine na modrom dnu. *(Tabla II., slika 14.)*

Bronzano zrno od ogre. *(Tabla II., slika 13.)*

Dva bronzana krugljasta dugmeta s dugom petljom i sa vertikalnim zarescima na bokovima. *(Tabla II., slika 12. i 18.)*

Dvije nožice od fibula *(tabla I., slika 6. i 7.)* u obliku četveraste, na dvije vertikalne strane ovalno izrezane ploče. Sredinom ploče ide šiljasti povor odozgor dolje, a na gornjem dijelu povora nastavljala se petlja, kojom se nožica vezala luka. I to je ulomak za Glasinac posve karakteristične vrste fibula: oblučaste fibule sa dvije petlje na svakom kraju luka.

Šteta je, što se osim tih ulomaka nožice nijesu našli bar ulomci ostalih česti ovih fibula. Ti ulomci nikako ne idu luku ocrtanom na *tabli I., slici 1.*, kako bi se možda po sličnosti sa lukovima mislilo, jer je u njega kraj luka prema nožici sploštен te ne ima traga petlji, koja je karakterističnom vezom izmegju luka i nožice dvopetljastih tipova.

Bronzane toke u obliku okruglih izbočenih ploča (krugljinih kapica), sa zarubljenom obodnicom. Preko sredine imaju po dvije izbočene pruge. S dônje strane imadu po dvije kuke za zadijevanje. *(Tabla I., slika 9.—12.)*

Osim ovdje navedenih ima još nekoliko komadića sitnijih predmeta, ali ne zaslužuju, da ih se ovdje spomene, jer su sasvim neznatni i odveć zlo sačuvani. Samo za komad, prikazan na *tabli II.*, u *slici 15.* valja spomenuti, da je to ulomak nožice fibule, slične onoj, što ju prikazuje *slika 20.* na istoj tabli.

Koliko se može suditi po opisanim predmetima, groblje je bez sumnje iz prvog željeznog doba, a pokazuje očitu srodnost s bosanskim i hercegovačkim prehistoričkim

nalazima, osobito s glasinačkim, a još više s goričkim, ali s tom razlikom, da, dok su u ovim obilno zastupani i la-tènski oblici, u našem nema regbi njima traga. Da protumačimo tu razliku, moramo pomisliti, ili da se keltski dojam, koji je, sudeći po goričkom nalazu, dopro, regbi, do Gorice, nije raširio do obale, a to je obzirom na blizinu malo vjerojatno, ili da je naše groblje u doba keltskog utjecaja bilo već zapušteno. Ali nije isključeno ni to, da bi se, kopajući dalje, mogli otkriti i u njemu tragovi keltske kulture te dobiti novi podatci za riješenje pitanja o granicama keltskog utjecaja. Već s toga bilo bi željeti, da se kopanje nastavi.

Tabla I.

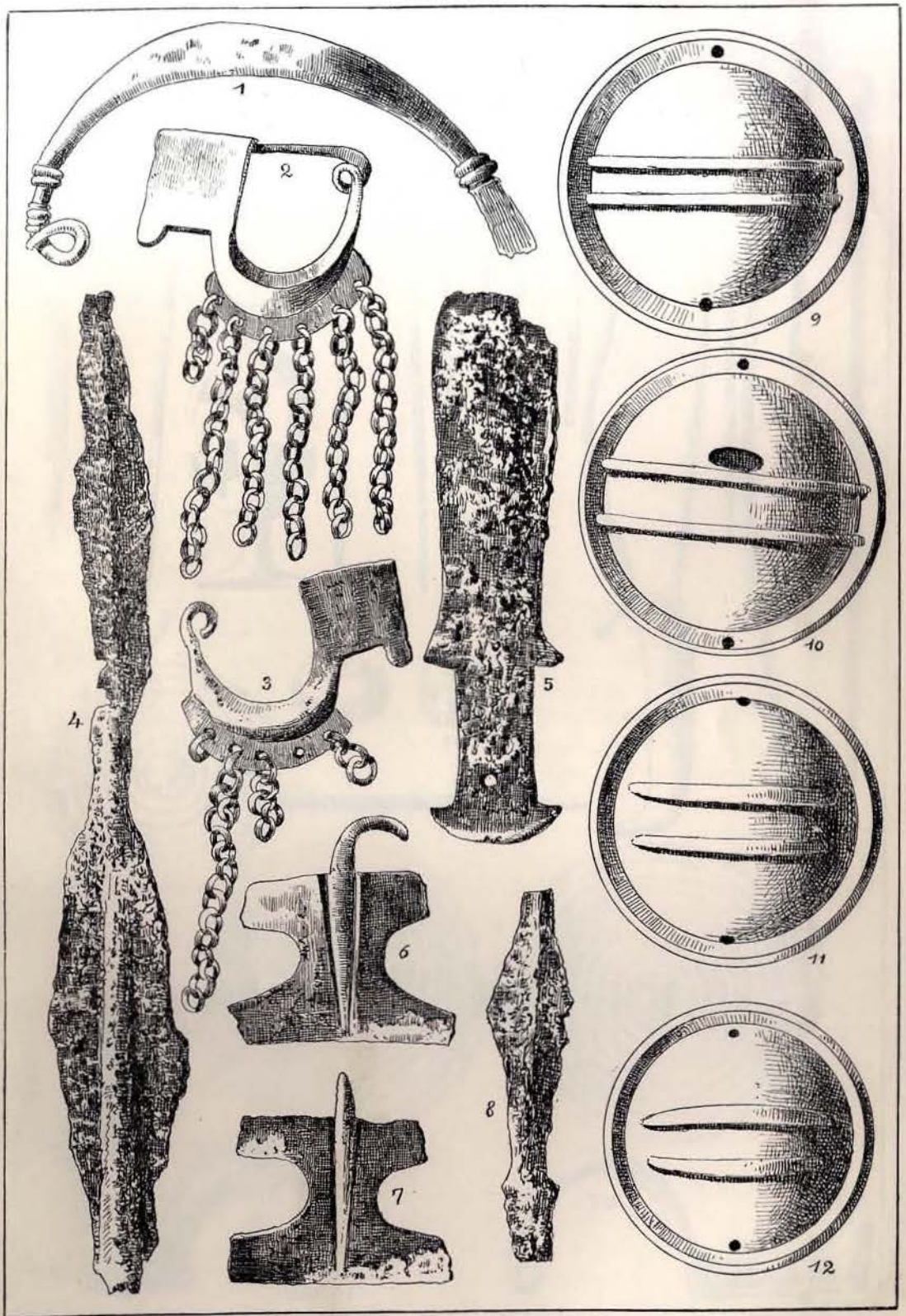

Bronzani i željezni predmeti, iskopani kod Stôna.

Tabla II.

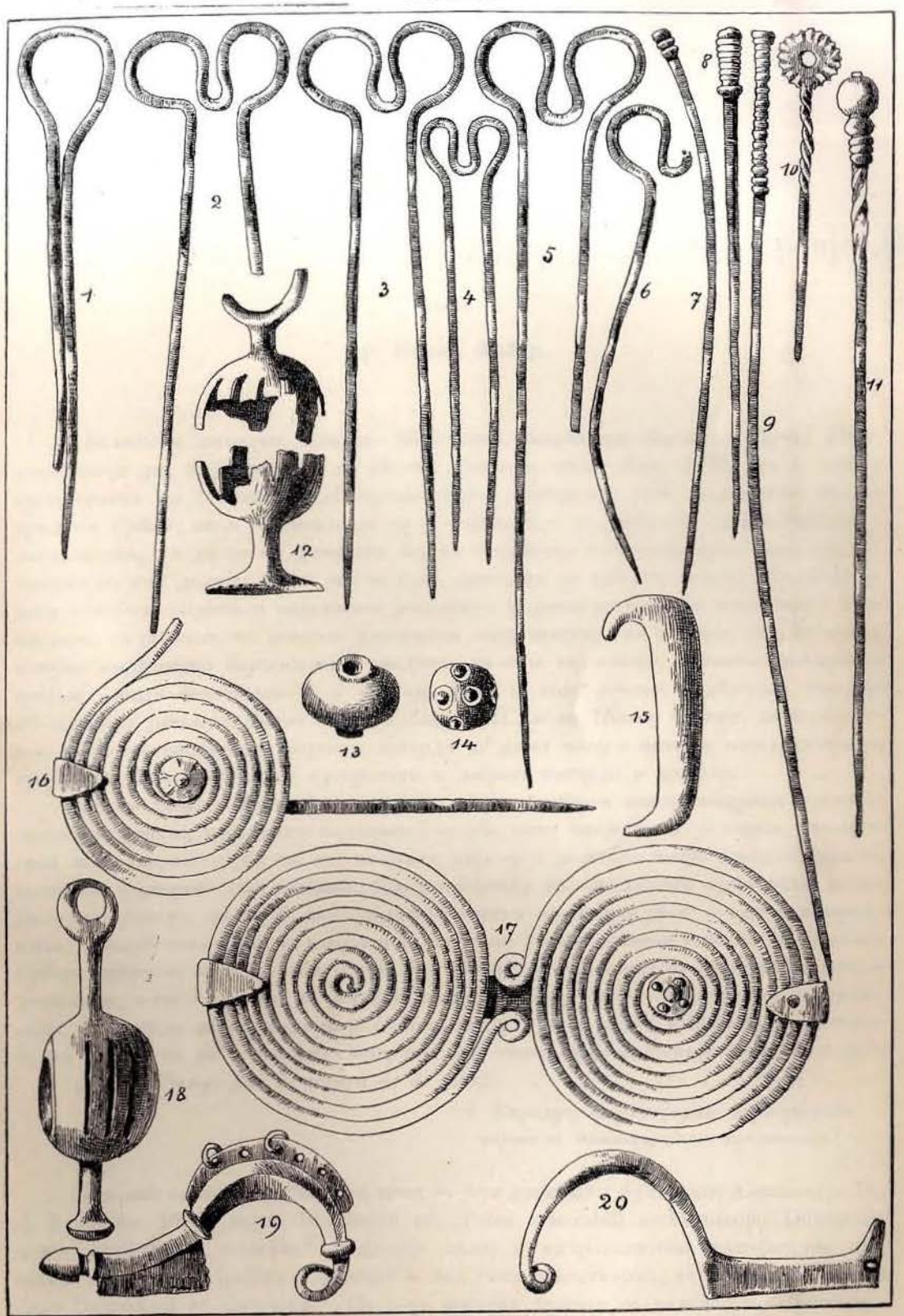

Bronzani predmeti iskopani kod Stôna.

Право барских надбискупа на наслов „примас Србије“.

Пише

др. **Мориц Фабер.**

„Велечасни господин Шимун Милиновић, надбискуп барски у Црној Гори, извјестио је дне 2. јануара т. г. Његовој Светости папи Лаву XIII., да су његови претходници на столици надбискупије барске обичавали себи надијевати наслов примаса Србије; овим насловом да су се служили и на саборима тридентинском и ватиканском, па да га ни данашњи барски поглавица католичке цркве није никада напуштао; пак додаје: да, и ако се крај древности те губитка старих обиљежја не могу изнијети сигурни и несумњиви документи у доказ постанка и основаности тога наслова, то се ипак, по његовом властитом свједочанству, из обичаја старих као и новијих надбискупа барских може увидјети, да се је тај наслов, изузевши неко кратко вријеме, вазда настављао и у обичају био. С тога речени надбискуп, поводом 25-годишњег јубилеја Његове светости Лава XIII., моли Његову Светост, да поменуто име и наслов надбискупу барском потврди те да га њему и његовим нашљедницима, крijепошћу свог апостолског ауторитета и доброте потврди и дозволи.

Његова Светост Папа је у својој милости и доброти након свестрана промишљања закључила, удовољити поднешеној молби како слиједи, те је својом апостолском моћи, опраштајући све оне моменте, који су се до данас могли породити против постанка и употребе тога наслова, баш крijепошћу тог апостолског ауторитета дозволила и изјавила, да се не само садашњи барски надбискуп, него и његови нашљедници у будуће несметано и дозвољеним начином служе називом и насловом примаса Србије, начином, који се раби и који је у обичају у апостолске столице при таковим дозволама, а све без обзира на углед и личности онијех, који би можда тому противословили. У потврду тога одредила је Његова Светост, да се изда и отпошаље консисторијални декрет те да се изворник похрани међу списе св. конзисторијалне конгрегације.

Дано у Риму, дне 7. марта a. d. 1902.

† Каролус, партријарка цариградски,
тајник св. конзисторијалне конгрегације.“

Бар, као столица надбискупа, први се пут спомиње у були папе Александра II., d. d. Romae 1067., марта 18., којом се „Petro venerabili archiepiscopo Diocliensis atque Antibarensis ecclesiae“ подјељује палиј и митрополитско достојанство над низом поименце набројаних дијецеза и над свим самостанима, те крстоносно право „per Dalmatiam et Slavoniam“. Од тога времена називао се надбискуп барски као

таков испрвице и митрополитом Славоније и Далмације те и примасом Србије. Касније, пошто[1]) папа Евгеније III. године 1146[2]) подиже Задар на самосталну надбискупију а излучи Сплет, престаде надбискуп барски називати се митрополитом Славоније и Далмације, али придржа наслов примаса Србије. Са стране папинске столице није никада било противштине нити приговора томе наслову надбискупа барских.

При екуменском концилу у Тријенту потписао се надбискуп Лудовико Кијеригати (Ludovico Chierigati), који је присуствовао сједницама године 1551. под понтификатом Јулија III.: „Archiepiscopus Antibarensis, regni Serviae primas", а нити легати, нити оци концила не учинише томе потпису никаквих потешкоћа.

Године 1702. сазове надбискуп барски Виченцо Змајевић (Vincenzo Zmajevich) у име Свете Столице народни сабор у Бар; то је учинио након прегледа Албаније, што га је подузео по налогу папе Клемента XI. (Albani) у сврху, да се подигне дух кршћански, који је био смалаксао и у клера и у паствe му. У позиву d. d. Corbini, die secunda Decembris 1702. „бискупима албанске провинције", служи се он овим насловима: „Vicentius Zmajevich, dei et apostolicae sedis gratia archiepiscopus Antibarensis, Diocleciensis, totius regni Serviae Primas, visitator apostolicus Albaniae, reverendissimis fratribus archiepiscopis et universo clero Serviae et Albaniae salutem in eo, qui est vera salus."

Концилске декрете, списе и позиве, што их је речени надбискуп послао папи Клементу XI. на апробацију, упутио је папа св. конгрегацији „De Propaganda Fide"; она их је пробирала без икакове примједбе у погледу наслова „Totius Regni Serviae Primas" и одредила њихово штампање у Риму словима своје штампарије и на трошак св. Столице декретом од 14. септембра 1705. Кад се наклада распачала, дошло је сличним начином до другога издања године 1803.

Али ривалитет између обих блиских сјевероалбанских надбискупија, барском и скадарском, заоштравао се све већма; најзад не преоста св. Столици други излаз, него да дозволи под конац XVIII. те првом половицом XIX. стољећа, да те бискупије измјенице носе наслов надбискупије и митрополије албанске. Ну године 1867. сједини је папа Пијо IX. апостолским бревеом од 15. марта, а на силну молбу надбискупа Карла Потена, обје дијецезе „aeque principaliter" под насловом: „Надбискупија барска и скадарска", а надбискуп је имао столовати један дио године у Бару, други у Скадру.

На сабору екуменском ватиканском, што га је папа Пије IX. сазвао дне 8. децембра 1869., судјеловао је и госп. Карло Потен као надбискуп Бара и Скадра, а када му дозначише мјесто међу надбискупима, а не међу приматима, он се против тога притужио и предао рекламацију оцима, који су сачињавали повјереништво за рјешавање таквих жалоба. Рекламацију испиташе те јој удовољише: госп. Потена увртише као надбискупа барског међу примате, као што произлази из рјешења, што се прогласило на састанку од 14. фебруара 1870. Рјешење гласи: „Eminentissimi Praesides, Eminentissimi et Reverendissimi Patres. Perfectuo ad notitiam R. Patrum Concilii, quod R. D. Archiepiscopus Antibarensis, cui locus inter Archiepiscopos assignatus fuerat, suas querelas ea de re ad iudices querelarum et controversiarum detulerit, postulans, ut sibi locus inter Primates assignaretur. Predicti autem iudices... cum ex allatis documentis ipsis constaret, de facto eum vocatum fuisse Primatem, rem ita composuerunt, ut decernerent, eum manutenendum esse in eadem Primatus

[1]) J. L. Reg. Pont. 4628 (3422).

[2]) recte 1154., октобра 17. Laterani J. E. 9928.

possessione durante Concilio Oecumenico Vaticano, quin exinde ullum jus datum vel aliis imminutum censeatur... salvo jure expereundi tituli valorem in formali judicio."

Када је госп. Карло Потен као надбискуп барски и скадарски године 1871. сазвао други албански народни концил, учинио је то позивом албанском епископату од 6. августа исте године, у којему такођер потписује „Totius Regni Serviae Primas". И овај је сабор, посредством св. конгрегације De Propaganda Fide стекао апробацију св. Столице, без примједбе и приговора у погледу наслова „Primas totius regni Serviae", а апробација је штампана године 1876. словима штампарије Пропагандине.

Иза смрти надбискупа Потена године 1886., послије краткотрајна јединства обих бискупија, папа их Лео XIII. опет састави у двије неодвисне надбискупије; скадарској потчини дијецезе Љеш-Пулати и Запу као суфраганке, надбискупију барску, без икаквих суфраганских дијецеза, прогласи изравно подложеном св. Столици, те јој на основу споразумка, између св. Столице те кнеза црногорског од 18. августа 1886. подложи католике Црне Горе, чијим духовним натпастиром бијаше до тада апостолски викаријат босански, дотично херцеговачки.

Од тога часа, т. ј. од 8. октобра 1886. не стоји надбискуп барски у никаковој хијерархичкој свези са провинцијом албанском, а када се године 1895. сазвао трећи албански народни концил, овласти св. конгрегација De Propaganda Fide надбискупа скадарског, да сабор сазове у своје име и да му предсједава, дочим се надбискуп барски нити не позива, нити не судјелује. Напротив надбискуп скадарски позива свећенство српско и мацедонско да судјелује, чему су се ови и одазвали, потписујући се: Pater Johannes bapt. de Vicolaveteri од „fratres minores", као „superior missionis Serviae" и Pater Dominicus од Бара, такођер од „fratres minores", као „superior missionum Macedoniae".

Нема формалног доказа, да је св. столица подијелила надбискупу барском наслов: Regni Serviae Primas; из свега наведенога пропзлази пако, да је надбискуп тај назив, који је с временом постао пуким зачасним насловом, стољећима збиља рабио и носио без приговора са стране св. Столице, а данас га садашњи надбискуп барски на темељу дозволе, што ју је фебруара прошле године добио од сада владајућега папе, може носити не само de facto, већ и de jure.

I. Дукља (Dioclea).

Како произлази из приложене буле папе Александра II., надовезује се оснивање надбискупије барске на оснивање надбискупије у Дукљи.

Дукља[1]) одијељена само са језером лабеатским (Скадарско језеро) од Шкодре[2]) спадала је с овом и Дриштем[3]) те другим мјестима илирском крају и касније покрајини Превалис, којој је био главни град Scodra[4]).

[1]) Doclia, Dioclea, визант.: Διόκλια, Dúke. Погледај као и у ствари слиједећих двију примједаба: К. Јиречек, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters". (Сепаратни отисак из Denkschriften d. kais. Ak. d. W. in Wien, св. XLVIII.) Стр. 58. и 59.

[2]) Визант.: Σκόδραι, код Пресб. Diocleata (3. XII.) Scodaris, у нашем језику Скадар, данас тал. Scutari.

[3]) Визант.: Δριβάστον, Drivasto, Drievasto, Drivest, у нашем старом парјечју Дривост, Древор, сада рушевине Дришт (у горју сјеверо-источно од Скадра).

[4]) Превалис, међу ријеком Дрилом и језером лабеатским на скрајњем југу Далмације, одијељен од Далмације по цару Диоклецијану, сачињава од времена цара Константина I. једну од пет покрајина дијецезе Дација, која је стајала под управом поглавице царске тјелесне страже источне Илирије. Приликом раздиобе царевине г. 395. дође по томе ово парче земље под источни Рим у опреци према Далмацији. К. Јиречек, на озн. мј. стр. 11. Фарлати, Ill. sacr., VII., 1. и 2).

За Дукљу може се у години 451. на концилу у Калцедону доказати неки бискуп Евандро[1]); као највишег митрополита и уједно апостолског викара за Илирију наилазимо већ у IV. стољећу надбискупа од Тесалоника, како га признаје Рим[2]). Године 412., дакле још прије уништења Сирмијума по Атили[3]), повјерава папа Иноцент I. надбискупу Руфу од Тесалоника „curam causasque, si quae exoriantur, per Achajae, Thessaliae, Epiri veteris, Epiri novae et Cretae, Daciae mediterraneae, Daciae ripensis, Moesiae, Dardaniae et Praevali ecclesias“[4]). Јустинијан премјести године 535. сједиште свјетовне и духовне области из Тесалоника у свој родни град Акриду (Ohrid), који прозва Prima Justiniana, подијеливши уједно новому митрополиту наслов надбискупски. Године 541. подијели папа овоме право посвете бискупâ у опсегу цијеле области, признаде га папиним викаром „secundum ea quae definita sunt a sanctissimo papa Virgilio“. Та се област не подудара сасвим са папинским викаријатом тесалоничким, пошто се још уоквирује онај Сирмијума (дио покрајине Panonia sucunda „quae in Bacensi est civitate“), што је још стајао под визатијнским господством, док овамо не спадају: грчке покрајине Тесалије, оба Епира, Ахаја и Крета; ну и овдје излази Provincia Praevalitana[5]). Барем папе IV. стољећа признаваху надбискупа од Justiniana Prima највишим митрополитом додијељене му области (округа), дакле и Превалиса[6]), али је надаље „Thessalonicenus“ бивао њиховим генералним викаром за цијело балканско полуострво, изузевши

---

[1]) Evandrus episcopus civitatis Diocliae definiens subscripsi. Фарл., на изн. мј. VII., стр. 1. и 2.

[2]) J-K. 238, 261, 285. Најстарије мени познато писмо папинско бискупима Илирије јесте оно папе Дамаса I. између 369.—374. Јиречек, 232.

[3]) Јустинијанове Nov. Const. XI. од 535. надовезују премјештење свјетске и духовне метрополе за Илирију из Сирмија у Тесалоник на разорење Сирмија по Атили: tum ipsam praefecturam et sacerdotalis honor secutus est.

[4]) J.-K., 300. О потанкостима развоја тог првога и класичнога случаја папинског викаријата напосе те уопће, погледај: Филип (Philipp): „Kirchenrecht“, II., стр. 66. и слиједеће.

[5]) Nov. Const. XI. Bellisario V. C. consule i. e. 535: Imperator Justinianus A. Catelliano viro beatissimo archiepiscopo primae Justianae. Multis et variis modis nostram patriam augere cupientes .... et circa sacerdotalem censuram eam volumus maximis incrementis ampliare, ut primae Justinianae, patriae nostrae, pro tempore sacrosanctus antistes, non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat et ceterae provinciae sub eius sint auctoritate id est: tam mediterranea Dacia, quam Dacia ripensis, nec non Mysia (Moesia) secunda, Dardania et Praeualitana prouincia, et secunda Mesopotamia et pars secundae etiam Pannoniae, quae in Bacensi est civitate. У Nov. Const. CXXXI од год. 541., 18. марта, каже се у погл. III: De archiepiscopo primae Justinianae. Per tempus beatissimum primae Justinianae, nostrae patriae, archiepiscopum habere semper sub sua iurisdictione episcopos provinciarum Daciae mediterraneae et Daciae ripensis, et Prevalis et Dardaniae et Mysiae (Moesiae) superioris atque Pannoniae, et ab eo hos ordinari; ipsum vero a proprio ordinari consilio et in subicolis sibi prouinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae secundum ea, quae definita sunt a sanctissimo papa Virgilio etc.

Став у првој новели о именовању новога митрополите јесте типичан по развој повјести надбискупског наслова те по његов положај напрама осталим митрополитима. Сравни С. Исидор: Can. Cleros. I. сл., Archiepiscopus 3. D. 21.: Der Erzbischof ist apostolischer Stellvertreter und hat unter Metropoliten und Bischöfen den Vorsitz. Првотно је наслов ἀρχιεπίσκοπος био обичајан само на истоку. Филип, „Kirchenrecht“, II., стр. 64.

[6]) И папа Гргур I. послао је надбискупу од Prima Justiniane палиј те га именовао својим викарем, што у једном другом отпису саопћује илирским бискупима (J-E. 1164 и 1165.). Октобра 592. екскомуницирао је папа истога Ивана за 30 дана (J-E. 1210) због неправедног му поступка спрам бискупа тебанског. У обим отписима Гргуревим од 6. марта 1602., што ћемо их одмах навести, речени Иван се назначује као инстанција над митрополитом Превалије. Сравни напротив још J-E. 1497 од новембра 597. и 1683 од маја 599., гдје се међу митрополитима Еусебиј тесалонички именује на првоме мјесту до Ивана од Prima Justiniana.

Далмацију и можда сусједну Трацију[1]) до почетка раскола источне цркве[2]). Како је то при оснутку митрополијског устава, који се првих трију стољећа учврстио, по себи разумљиво било, био је бискуп главнога града Скадра први по чину међу бискупима Превалиса.

У папинском интимату год. 597. (мјесеца новембра) митрополитима тадашњих византијских покрајина Италије и викаријата тесалоничког наводи се и бискуп Иван скадарски, тако исто маја 599. у једном писму Гргуровом на потоње[3]). Али марта 602. налаже папа бискупу Константину скадарском, нека посредује у прилог бискупа Немезија од Доклеје, којега је протјерао свргнути бискуп Павле; и само тада нека се обрати митрополиту Prima Justiniane, ако се не би осјећао довољно моћним[4]).

Још почетком VII. стољећа јесте дакле Дукља сједиштем бискупа суфрагана, који је непосредно подложан митрополиту Превалиса у Скадру, а у даљему

---

[1]) Барем нема Трације ни у J.-K. 300, ни у J.-E. 2682. Јустинијан признаваше додуше примат римске столице, али ова не признаваше бискупа цариградског патријархом. „Људска страст за владањем подиже бискупа цариградског на висину патријарке. Филип (Philipp), на озн. мј. стр. 80. и 81. Ако је Рим постао новим Јерусолимом требао је Цариград сада да постане новим Римом. Хинкмар од Рајмса (Hincmar von Reims): De praedestinatione, погл. 24. Сравни такођер ниже опаску 3. J.-E. 1683. Далмација спадаше 395. к западном Риму, стајала је дакле директно под приматом папиним.

[2]) Још 25. септембра 860. подсјећа папа Никола I. цара Михајла III. на то, да се „more vetere" надбискуп тесалонички има сматрати викаром римске столице „per Epirum veterem, Epirum novum atque Illyricum, Macedoniam, Thessaliam, Achaiam, Daciam ripensem Daciamque mediterraneam, Moesiam, Dardaniam, Praevalim".

[3]) 16. маја 591. служи се папа Гргур интервенцијом неког далматинског бискупа суфрагана, Малхуса (Malchus) од Далмације, т. ј. Делминијума код бискупа Стјепана Скадарског у пријепору овога са неким царским чиновником. Новембра 597. интимира међутим исти папа неки царски закон „Eusebio Thessalonicensi, Urbitio Dyrrachiensi, Constantino Mediolanensi, Andreae Nicopolitano, Johanni Corinthio, Johanni Primae Justinianae, Johanni Cretensi Sco(d)ritano, Johanni Larissensi, Mariniano Ravennati, Januario Caralitano et omnibus Siciliae episcopis" (J.-K. 1497.). За сваку поједину тадашњу византијску покрајину наводи се само по један бискуп, овога ваља дакле сматрати врховним црквеним главаром дотичне покрајине. Да се је бискуп скадарски звао Иван, постаје нам вјероватније по отпису Гргуровом маја 599., — који је истина такођер корумпиран —, којим опоминье „Eusebium Thessalonicensem, Urbicum Dyrrachiensem, Andream Nicopolitanum, Johannem Corinthium, Johannem Primae Justinianae, Johannem Cretensem, Johannem Larissensem et Scodritanum episcopos" да на предстојећем синоду цариградском никако не признаду бискупу тога града наслов universalis episcopus. (J.-E. 1683.). Биће да је име Johannes због истоимености претходникâ испуштено кривњом преписивача.

[4]) У погледу посвемашње деморализације грађана свих сталиша, свећенства, племства и пука у Далмацији и Превалису сравни преписку папâ, нарочито Гргура I. са Далмацијом и Превелисом. Thoma archid. Spal. capp. V. и VI. (код Луција, De Regno Croatiae libri sept. ed. 1666., стр. 315. и 316.) испричао је врло непотпуно и нетачно шкандалозни живот надбискупа Наталија и Максима, очито услијед искривљених извора. Најпрегнантнија мјеста су укратко садржана у: Јиречек, на озн. мј. стр. 22. и 23.

У Дукљи је бискуп Павле, који је „in corporale crimen lapsus" свргнут по духовном суду, јуришао на бискупску пријестоницу „cum auxilio saecularium iudicum" те је и оплијенио, при чему умало те не заглави његов наслједник Немесије. Овај се упути к папи, који га посла натраг ка Константину скадарском, давши му два писма, оба од марта 602., а управљена бискупима Ивану од Prima Justiniana и Константину. Скадарски је бискуп имао да отпечати оба отписа, те да најприје на темељу онога, што је њему управљен, покуша упокорити Павла, а ако му то не би успјело, да, крijепошћу писма, што је намијењено бискупу Ивану од Prima Justiniana, затражи интервенцију овога. J.-E. 1860. и 1861.

смислу надбискупу у Prima Justiniani, којега је папа формално признао. Али и сада, ко што и прије, надбискуп тесалонички, као папински викар, у очима је папе први међу свима бискупима Балкана.

Писма великога папе Гргура I. задње су зраке, што падају на свјетовни и црквени живот Превалиса и Далмације. Послије њих овија те крајеве потпуна тама, те у Превалису потраја још дуже него ли у Далмацији, гдје нам оснуће сплетске умјесто пропале солинске метрополе пружа макар нешто свјетла [1]).

Познат нам је само резултат елементарном силом настале катастрофе: трајно заузеће Илирије, Далмације и једнога дијела предјела Превалиса по Хрватима и Србима прве трећине VII. стољећа. Пред навалом варвара побјеже један дио без обране остављених и напола романизованих Илира из унутрашњости Далмације на југ, у Превалис и у нови Епир [2]). Предстраже Срба допријеше до Превалиса, овдје се заустави римско пучанство, овдје се и географски називи упорно одржаше [3]). Касније постане новоосновани Бар византијском пограничном вароши, одавле прама југу почима сувисла византијска област са градовима Љешом (Alessio) и Дулцињом (Ulcinium), који сада припадају к them-и Dyrrachium (Δυρράχιον или Ἐπιδάμνος, Durazzo), што га сачињава једна чест Епира [4]). Сјеверна чест Превалиса сада је јужном међом подручја српског, чији се становници прозваше по старом славном имену Дукљанима. На обали настављају Срби предјел између такођер новооснованога Котора [5]) па до Бара; земља је њихова одговарала дакле некако данашњој Црној Гори [6]); звала се такођер Зетом (Zenta), а дијелила се на 9 жупа [7]).

Ништа се не зна о тадашњој судбини превалитанских градова [8]). Али ваљда су животарили као варошице. Такова је и Диоклеја још у X. стољећу, а каснијих је стољећа опет угледан град.

---

[1]) Јиречек, на озн. мј. стр. 22. и сл. — Димлер, „Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmazien“ (549.—928.). „Sitzungsber. der phil.-hist. Kl. der kais. Akademie d. Wissensch. in Wien“, XX. св., стр. 357. и сл.

[2]) Јиречек, на озн. мј. 34.

[3]) Јеречек, на озн. мј. погл. V., стр. 58.

[4]) Конст. порф. (Constantinus Porphyrogenitus), De adm. imp. c. 30 ed. Бекер (Bekker), стр. 145. Шафарик (Schaffařik), „Slawische Alterthümer“. Њемачки: Мориц пл. Еренфелд (Aehrenfeld), 1844., II., стр. 273. Димлер, на озн. мј. стр. 378. — Јеречек, на озн. мј. стр. 35.

[5]) Димлер, на озн. мј. стр. 369. и 370. Јиречек, на озн. мј. стр. 28., 59.

[6]) Шафарик, на озн. мј. стр. 274. Димлер, на озн. мј. стр. 378.

[7]) Конст. порф., на озн. мј. погл. 35., стр. 162. Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum, у Луцића, на озн. мј. стр. 293. Шафарик на озн. мј. стр. 273., такођер о градовима, што их именује онај први.

[8]) По Деметријевој-легенди су тада разорени и градови Превалиса. Ну из те опћените биљешке о цијелој Илирији и сусједним земљама а без имена не да се створити прави закључак. Ср. X. Гелцер (Gelzer), „Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung“, Липско 1899. („Abhandlg. der kgl. sächs. Ak. d. W.“, св. 18.) 45., 47., Јиречек, на озн. мј. стр. 29. озгор, Шафарик, на озн. мј. и Думлер, на озн. мј. изјавили су се бар у погледу Диоклеје против разорења. Загонетну Λοντοδόκλα код Конст. порф. на озн. мј. емендује Шафарик на озн. мј. у τὸ Λόντο, τὸ Δόκλα и пошто оно прво ваља доказати, проглашује Δόκλα за времена Константинова цватућим градом ἐρημόκαστρον, а тако и њено разорење по Србима, ако га је било. Овдје би се морали дубље упустити у рукописну предају. Непосредно прије тога вели Конст. порф. о Дукљи: Διόκλια δὲ ὀνομάζεται ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ τοιαύτῃ χώρᾳ κάστρου, ὅπερ ἔκτισεν ὁ βασιλεὺς Διοκλητιανός· νυνὶ δὲ ἐστὶν ἐρημόκαστρον, μέχρι τοῦ νῦν ὀνομαζόμενον Διόκλια; ἐγημόκαστρον значи напуштено, ненапучено мјесто. Наравно, да су сва та мјеста морала много патити због опустошења те осиромашења поводом ратова између Срба и Византинаца а и услијед каснијих упадаја Бугара. Биће да је и прије тога било исто тако. Цитирано мјесто свакако доказује, да је то изумрло гњијездо и у X. стољећу сачувало своје име, те како је оно — баш као и Скадар те Дриштт — још у VIII. сто-

И Скадар се појављује с нова [1]).

Још је слабије наше знање о црквеним односајима из првога стољећа послије упадаја славенског.

Упадајем источних варвара те борбом о иконама заборавио се али пријашњи односај између Рима и византијског епископата и специјално илирског патријарке од Тесалоника [2]), те се први пут опажа отуђење између Византа и папе. Једва је цар изгубио Рим, а већ иконоборац цар Лав III. Исауријски (717.—741.) одузима римској цркви бискупије у византијској дôњој Италији [3]). Исто је то, наравно, било и са them-ом Dyrrachion, а уплив се тај опазио и у сусједној Дукљи [4]), док је римски уплив за сада остао нетакнут у Истри и Далмацији [5]), која је тада као и Хрватска била изврнута упливу франачком [6]) и гдје је епископат непосредно папи, а не илирској метрополи подложан био, те, као и народ, тражио ослона у римској цркви.

У истину налазимо у једном тадашњем каталогу бискупа [7]) цијели тадашњи thema Dyrrachion сједињен у једну грчку црквену провинцију под надбискупом драчким, којему је подложено 15 дијецезанских бискупа: Ὁ Στεφανιακῶν [8]), ὁ Χουνάβιας [9]), ὁ Κροῶν [10]), ὁ Ἐλισσοῦ [11]), ὁ Διοκλείας, ὁ Σκοδρῶν, ὁ Δριβάστου, ὁ Πολάθων [12]), ὁ Γλαβινίτζας [13]) ὁ Αὐλωνείας [14]), ὁ Λυκινίδων [15]), ὁ Ἀντιβάρεως, ὁ Τζερνίκου [16]), ὁ Πουλχεριοπόλεως [17]), ὁ Γραδιτζίου [18]). Премда тај каталог нема датума, ипак је лако могуће, да се, како Јиречек на озн. мј. мисли, односи на пролазне прилике за Лава III. и

леђу било сједиштем кршћанске бискупије, то из тога произлази, да није у толикој мјери разорено било као што су Солин и Епидаурос. У погледу Диокleје XII. вић. в. Johannes Cinnamos V. II., стр. 249. Διοκλειάτε πόλις περιφανής, чиме се додуше може подразумијевати и његова сјајна традиција. Код Nikephor. Bryennios III. 1. стр. 100. долази Διοκλεῖς. Димлер, на озн. мј. стр. 378.

[1]) Само у погледу сусједног Епира предлежи писмо п. Хонорија I., d. d. Рим 13. децембра 625., у којему он саопћује епирским бискупима Јоханесу, Андреасу, Стефаносу, Донатусу, којима се диоцеза именице не именује, да по њима посвећени митрополита Хипатиос никопољски не ће од њега добити палија, ако не дође пред њега, те ако не докаже своју потпуну невиност у ствари уморства свога предходника Сотерика. Види се, да тамошње свећенство надошла несрећа није могла помести у њихову раскошју.

[2]) Димлер, на озн мј. стр. 406.

[3]) Јиречек, на озн. мј. стр. 46.

[4]) До у XI. стољеће нема примјера какове папинске преписке са свештенством тих крајева, али постоји врло опширна преписка између папе и цара; са епископатом далматинским папе су изравно дописивали.

[5]) Димлер, на озн. мј., погл. III., стр. 382. и сл.

[6]) Јиречек, на озн. мј.

[7]) Notitia episcopatuum у Parthey-a: Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum. Berlin 1866, стр. 124., 125., 220., списана прије XI. стољећа. Л. пл. Талоци (Thallóczy) и К. Јиречек: „Zwei Urkunden aus Albanien". („Archiv für slav. Philol." XXI., стр. 80., примједба.)

[8]) Код Валоне.

[9]) Између Dyrrachiona и горја на западној страни долине Мат.

[10]) Кроја.

[11]) Љеш (Lissus, Alessio).

[12]) Пулати.

[13]) Код Валоне.

[14]) Валона.

[15]) Не Лихнидос, него Олцинијум, Дулцињ.

[16]) У данашњем предјелу Черминика код Елбасана.

[17]) Ваљда Биоград, сада Бе́рат.

[18]) Стари Билис (Byllis) источно од Валоне, рушевине код села Градича.

наредног доба, тим више, што под митрополијом Dyrrachiona нема Дукље већ нити концем наредног стољећа нити касније.

Баш друга половица IX. стољећа јесте доба вјерских забуна за Јадран и балканске земље. Још су потиштавале противштине између Рима и Византа, што су се још осјећале послије кипоборства, које је утишано закључком ницејског концилија (842.) и оне су одавале већ заметке раскола, који се је затим све већма ширио. Папинство се почело моћно развијати. Оно је у особи Николе I. (858.—867.), „првога папе“, нашло енергична заступника. Он покуша помоћу новога псеудоисидоријанског црквеног права протурати, да га се призна од Бога постављеним највишим судијом — episcopus universus. На неправедно свргнуће патријарке цариградскога Игњација, сина цара Михајла I. Рангабе, те узвишење Фоција по цару Бардасу 857. одговори Никола I., чим постаде папом, проклеством потоњега на једном грчком синоду[1]). Захтијевао је, да се поврати изгубљени папински уплив и да се протегне на сву Илирију, и већ 25. септембра 860. тражи од Бардасова нашљедника Михајла III. признање папинскога викаријата за надбискупа тесалоничког у потпуном пријашњем опсегу[2]). Михајло препусти владавину јаком Васиљу Маћедонцу, који се али домала отресе царева уплива те у години смрти папе Николе, 867., сам засједне на пријесто као Васиљ I. Овај енергични и самосвјесни владалац опет доведе до уважења византијско господство на Јадранском мору[3]). Он додуше, чим наступи владу, свргне Фоција а успостави опет Игњација и заштићиваше папу испред Арапа својом морнарицом, ну на свом византијском тлу не дозвољаваше он римској цркви никакова уплива. Обраћена се Бугарска под царем Борисом (крштеним Михајлом) опет отргне од власти папине, баш као и Хрватска, Аквилеја и Далмација, премда ове само пролазно[4]). Исто се тако подвргоше Истоку поглавице Неретвана, Захумља и осталих јужних Срба; исто је био случај и са Србима у унутрашњости, све већма растављаним од Запада, притиснутим с једне стране продирућим Мађарима, с друге Бугарима те усколебаним влашким нутарњим трзавицама.

За папе Хадријана II. (867.—872.) и Ивана VIII. (872.—882.) папинство се опет прекине. Онај основа панонску надбискупију славенске литургије, овај пак успије да предобије Хрвате и њиховог бискупа, док се је далматински епископат показао жилавијим.

Али када се с непријатељства франачко-латинског свештенства, а особито њемачког бискупа Њитре, Вихинга (Wiching) 886., све грчко-словјенско свештенство протјерало из великоморавских земаља[5]), похрли оно к словјенском југу; сада словјенска литургија изазове отпор кнезова, највише пак далматинског епископата, који се сада опет приближи папи. На када се почетком X. стољећа кнез српског Захумља, Михајло, у опреци са Србима у унутрашњости прикључи папи, састадоше се у Превалису као у једном куту сва три правца: римско-латински, словјенски и грчки[6]).

---

[1]) Димлер, „Geschichte des ostfränkischen Reiches“, I., стр. 497, 501. и сл., 638. и сл.

[2]) J-E. 2682. Види горе, стр. 449.

[3]) Димлер, „Sitzungsber.“, на озн. мј. стр. 40.—405. те слиједећи одсј. V., стр. 406.—416.

[4]) Јиречек, на озн. мј. стр. 47. и 48.

[5]) Ватенбах (Wattenbach), „Beiträge zur Geschichte der christlichen Kirche in Mähren und Böhmen“, стр. 24.—29., а у погледу године: Димлер, „Die pannonische Legende des heil. Method“, стр. 54. и 55.

[6]) Код Пресбит. Диоклеаса (на озн. мј. стр. 288. и сл.) пробија још у причи о „филозофу“ Константину (т. ј. Ћирилу) и о словјенском кнезу Сватоплуку успомена на словјенску цркву. Да се

У Византу под македонском династијом попримила је владавина и у својој спољашњости облик деспотизма. Када Лав VI., „мудри“ (ὁ φιλόσοφος 886.—912.), син и нашљедник Василија I., забрани сенатске закључке као противне монархичком уставу те укину и онако слабе остатке самоуправе градова, скучи он услијед неугодних случајева такођер моћ свештеничку. На патријаршку столицу могли су сада доћи само принчеви или лајици. Још се мање могло говорити о каковом упливу латинске цркве. Надбискуп тесалонички, уврштен органички у хијерархију византијскога епископата, изгуби сада чин апостолскога викара.

Али баш тада био је византијски посјед у старом Епиру по бугарском цару Симеуну (893.—927.) ограничен на предио јужно од ушћа ријеке Каламе напротив Крфу.

У власти Бугара налазила се сва албанска обала до Дрина, осим неколико приморских мјеста Крфа[1]). И збиља, тада није било у листинама покрајине Dyrrachion превалитанских бискупија[2]). О њиховој судбини није се очувала никаква вјеродатна вијест. Митска сплетска предаја у Томе арцидјакона[3]), по којој су егзимирани директно испод Сљета за надбискупа барског, некако за бискуповања надбискупа Дабрала (1030.) мирним и легалним начином бискупи горње Далмације, т. ј. Превалиса, јамачно не одговара истини; у осталом не може она засвједочавати правога стања ни с тога, што се осим у њој нигдје више не спомињу бискупи горње Далмације као суфрагани Сплета, а особито нема тога спомена на мало прво поменутом сабору сплетском, гдје је онакову улогу играо сусједни кнез Хума. Па и була од год. 1067. надовезује се на неку некадашњу надбискупију у Дукљи.

Али ова почива на домаћој предаји, а та предаја понајприје егзимира од сплетске метрополије неку нову дукљанску, те ставља касније на мјесто ове барску бискупију. Изгледа дакле, да је у XI. стољећу већ било у папинској канцеларији биљежака у томе правцу или можда само кривотворених исправа за постигнуће буле. Да је збиља ових било, потврђује сам надбискуп Гргур барски у допису

је овдје словјенска литургија много дуље одржала него у Далмацији, доказује мјесто у були папе Александра II. од год. 1067., које говори о оснутку надбискупије барске (прилог): „monasteria quoque tam Latinorum quam Graecorum sive Slavorum cures“, који се став налази и у палијској исправи Климента III. (Виберт) од год. 1089. и Каликста II. (1119.—1124.).

[1]) Јиречек: „Geschichte der Bulgaren“, 1876., стр. 176. И унутрашња Србија досцјела је под власт византијску, дочим је кнез хумски Михајло Висевић (912.—926.) вјешто лавирао између Рима, Византа и Бугара те нашао за добро прикључити се моћноме цару (Јиречек, „Geschichte der Bulgaren“, стр. 168.). Овај је баш тога времена са хрватским херцегом Томиславом на концилу сплетском, између 925.—927. (Кукуљевић Сакцински, Cod. dipl., I., стр. 76.—82.) помагао, да се покорјене задњи остаци словјенске литургије, да се укине хрватска бискупија у Нину те да се цијела покрајина крутом организацијом под сплетским бискупом доведе у потпуну подврженост под Рим. Барем је од наредног стољећа у његовој маленој земљи постојала латинска бискупија у Стону. (Thom. archid., погл. XV., на озн. мј. стр. 414. и 415.)

[2]) Νέα ταχτικά из времена Лава шестога спомиње само четири бискупије као подложене надбискупу dyrrachion-ском, међу тима на сјеверу само ὁ Ἐλισσοῦ (Љеш) и ὁ Κροῦν (Крују). У Гелцера, Georgii Cyprii descriptio orbis Romani; accedit Leonis imperatoris diatyporis genuina adhuc inedita. Липско 1890, стр. 81., сравни стр. LXII. 1143, дакле у времену, када је већ постојала латинска митрополија у Бару, спомиње архимандрит Νεῖλος Доксопатрнос такођер четири бискупије под Драчем, само их не набраја поименце. (У Hieroclis ed. Parthey, стр. 31. Јиречек, „Denkschriften“, стр. 46.)

[3]) Погл. XV. Те четири бискупије јесу: Котор, Бар, Дулцињ и Суач. Јиречек, „Denkschriften“, стр. 46., гдје је говор и о каснијим, понешто другачијим легендама.

од године 1178. надбискупу Рајнерију сплетском те у једном другом допису од године 1180. сплетском канонику, магистру Гвалтерију [1]).

Иста се предаја налази и у истовременог протопопа дукљанског [2]) и у Марка Марулића [3]). То је такозвани Concilium Delmitanum под хрватским кнезом Сватоплуком [4]), што га Фарлати [5]) преналша у годину 877., на којем се цијела Далмација подијелила у двије црквене покрајине под надбискупима сплетским и дукљанским.

У том облику саопћени поступак ваља смјестити у царство прича, те ми то причање изгледа као закључак, који је проткан бајословним подсјећањем из времена панонске надбискупије те који се односи на давно оснуће надбискупије Дукљанско-барске [6]). Већ само по себи није вјеројатно, да се унутар сфере византијскога уплива могла основати велика надбискупија са тако много суфрагана, од којих је већина лежала на тада још византијском територију, а још је мање вјеројатно, да се то могло догодити уз судјеловање цара а у вријеме, када је већ и далматински епископат био наумио да отпане од Рима [7]).

Ну и ако Concilium Delmitanum, бар у форми те предаје, не може да одговара чињеницама [8]), могла би предаја о оснућу метрополе у Дукљи ипак да садржи нешто истине, а то с ових разлога. Области некадање римске покрајине Превалис, што су од давнине нагињале сепаратизму, те што су, како је доказано, још првих стољећа средњега вијека стајале под засебном метрополом, сада су биле изврнуте бескрајним пограничним задјевицама и пустошењима те се у њих примјећују замеци кристализације. Могуће је, да је Дукља са својим сјајним традицијама неко вријеме имала водство у тамошњем епископату, али то није доказано никаковим вјеродостојним документом. Свакако, то госпоство није дуго потрајало. Већ прије измака X. стољећа била је Дукља напуштено гнијездо без пучанства [9]).

---

[1]) Фарлати, на озн. мј. VII., стр. 24.: ex antiquis rescriptis et monumentis antecessorum meorum et diversis aliis conjecturis veritatem perpendens, quod Salonitana ecclesia totius Dalmatiae dominatum et primatum quondam obtinuit et quod Diocletana ecclesia, cujus vices Antibarensis ecclesia in se recto transtulit consilio in metropolim predicte Salonitane ecclesie consensu se ordinavit — Друго писмо, на озн. мј. стр. 26.

[2]) У Луцића, стр. 289. и 290. — Сравни горе.

[3]) Regnum Dalmatiae et Croatiae gesta a Marco Marulo у Луцића, на озн. мј. стр. 305. и 306.

[4]) На озн. мј. VII., стр. 5.

[5]) У Марк. Мар., на озн. мј. стр. 305.: Budinio.

[6]) По Presb. Diocl., на озн. мј., обавио би се тај сабор под царем Михајлом и неким папом Стјепаном. То се не слаже, пошто оба папе, који овдје у обзир долазе, Стјепан VI. и можда још насртник Стјепан (VII.), владали су од 885.—891., дотично од 896. и 897., у којем времену је још владала македонска династија. (Види горе, стр. 452.) Набројани суфрагани слажу се, изузевши испуштене ecclesia suatinensis, потпуно са булом од године 1067. (по којој би митрополија била располагала са цијелом српском великом жупанијом из времена Михајла Бориславића и Бодина), те су и истога поретка. Сравни такођер код Presb. Diocl. Bosonium са „bossoniensis ecclesia“ у J.-E. 4628 за Босну. Serbiensis ecclesia овдје се назива Sorbium и одмах затим каже се, да се је Surbia раздијелила у покрајине Босну и Рашу. Касније, стр. 300., гдје се говори о вел. жупану Бодину концем XI. стољећа, налази се и став „Petrus antibarensis sedis archiepiscopus bonae memoriae vir“. (Сравни Kehr. „Nachrichten der k. Gesellsch. d. Wiss. in Göttingen, phil.-hist. Kl.“, св. 2., стр. 148.).

[7]) Димлер, „Sitzungsberichte“, на озн. мј. стр. 404.

[8]) На и хипокритични Луцић вели на озн. мј. II., погл. XIV., стр. 930. у погледу извјешћа Presb. Diocl.: „In rebus de sua metropoli relatis, utpote caeteris antiquior, omnino spernendus non est“, и даље: „nam ex traditione vel scriptura archiepiscopatus Diocletani institutionem inveniens, caetera ipsi probabilis scripsisse conjectari potest.“ Међутим сравни ниже у нас

[9]) Конст. порф., De administr. imp., погл. 35., стр. 162. .... νυνὶ δὲ ἐστὶν ἐγγμόκαστρον μέχρι τοῦ νῦν ὀνομαζόμενον Διόκλητα. Види горе.

К тому надођоше страховите борбе међу царем Василијем II. „заторником Бугара“ и бугарским царем Самујлом (976.—1014.) и овога нашљедницима Гаврилом Романом (Радомиром) и Иваном Владиславом († 1018.), у које је био повучен и Превалис. По свршетку првога сукоба 981. Самујло запосједне Dyrrachion и јадранске приморске области, заплете се у рат са својим сусједом, српским владарем Зете Јоаном Владимиром („кнезом праведним, мирољубивим и кријепосним“) и допре до Дубровника. Владимир, који се био повукао у црногорска брда, пристане сада на мир и добн опет не само сва отета му мјеста, него уз кћерку Самујлову као вазал Самујлов такођер и сјеверну Албанију у мираз, док је хрватски краљ Крешимир I., користећи се часовитом слабости Византинаца, запосјео далматинске градове. Сада је цијели Превалис био уједињен под српским кнезом као вазалом византијским. Ну то стање потраја само кратко вријеме, јер бугарски узурпатор Јоан Владимир по уморству оца Габријела смакне и свога шурјака Ивана Владислава, па си је ваљда присвојно и цијели његов посјед[1]). Када паде цар Иван (1018.) те када цар Василь скрши и задњи отпор бугарске ратне странке у албанским горама, била је бугарска држава након 40-годишње борбе, уништена. Као младић од 25 година започео је Василь ὁ Βουλγαρόκτονος борбу, као старац од 64 године уђе он августа 1019. славодобитно у Цариград. Па и српски кнезови те хрватски краљ Крешимир II. морадоше признати врховну власт византијску. Цар је сада владао од Истре до Еуфрута[2]).

Ти су бугарски ратови они ратови, за трајања којих су под бугарским царем Самујлом по дубровачкој предаји, разорени градови Превалиса, а понајприје Дукља, а било је и таковнх, који су тврдили, да су Дукљу 981. године уништили Бугари и Грци[3]). Овдје се ваља осврнути и на извјешће Лукаревића[4]), који је много касније живио. По њему је пошљедњи надбискуп Дукље Иван — исто име као у првога надбискупа сплћетског — онога времена преобучен побјегао у Дубровник, гдје су га изабрали бискупом, а он је надбискупско достојанство пренио из Дукље у Дубровник. Али биће да је то извјешће имало само да послужи конкурентима барске митрополе, да прикажу свога бискупа правним нашљедником митрополита дукљанскога.

Патњама оних крвавих ратова прикључи се вишестољетно опће осиромашење услијед крвопијског система византијског чиновништва, које је у земљи често пута страшније харало, него ли исте непријатељске чете[5]); тако су ваљда, као што у Далмацији, и трибут градова и ини порезни дохотци стајали чиновништву у име плаће на располагање, а оно је већ налазило начина, да те данке у своју корист регулише. Тако су градови вазда били жртве промјенљивих прилика; а како су били подложни сад овом, сад оном господару, вазда изврнути опасностима и угрожени у опстанку, особито при страховитом начину ратовања, што је био обичајан у Бугара и Грка, они, премда некад цватући градови, сада су тек животарили. Њихову судбину дијелиле су и цркве; неимајући сигурна ослона о политичку

[1]) Енгл, „Geschichte Serbiens und Bosniens“, стр. 183. и 184.

[2]) Јиречек, „Geschichte der Bulgaren“, погл. XI., стр. 189. и сл.

[3]) Шафарик, на озн. мј. II., стр. 273., види горе.

[4]) Annali di Ragusa 1790., стр. 15. и сл. Поменута биљешка у Конст. порф. навела је Колети-Фарлатија, на озн. мј. VII., стр. 6., да разорење Дукље смјести већ у доба цара Симеуна у његову годину смрти (927.), иу ово пошљедње није вјероватно. Јиречек, на озн. мј. 169.

[5]) У De admin. imp., погл. 30., стр. 147., каже се, да су далматински градови, пошто су осим тога морали давати овећи трибут Словјенима, те што их се није хтјело дражити да отпану, давали само мален данак.

моћ те без чврсте организације, оне су у тим вјечитим бурама биле упућене на сама себе. Кад је земља стајала под византијским господством, цркве су се водиле у листинама грчких бискупа, као што су у опће грчки елеменат те привржениці словјенске литургије бар још у 2. половици XI. стољећа међу свећенством играли важну улогу[1]). Истом була од године 1067. ставља их, сматрајући да припадају српској великој жупанији, у заједничку организацију са црквом у унутрашњости српске земље.

Дукља је постала јадним гнијездом, али у очима старог илирског становништва није ништа изгубио њен сјај као колијевка цара Диоклецијана[2]): напротив у тузи због несталог кукавног стања града, машта народна пренесе сав некадашњи сјај на особу великога цара пучанина, словјенског сина Дукље, који је, као што је из илирског народа потекао те се исто и његовим припадником осјећао, своје задње године у његовој средини, недалеко свог родног града, проживио, па туде и очи склопио. По себи се разумије, да се је његова успомена живо одржала и у Превалису и Солину. Још након шест и по стољећа колала је овдје прича, да је он довео Римљане у Дукљу, да није он по граду, већ град по њему добио име[3]), а било је и хиљаду година послије његова рођења још причâ, које су га славиле као тобожњег оснивача града Дукље и утемељитеља палаче у Сплету[4]). Особујност далматинског средњег вијека лежи у томе, да су се илирске, римске и словјенске предаје тако испреплеле и дотјеривале, како би могле послужити сад једној сад другој странци, а нарочито у црквене сврхе[5]). У предаји, што се одржала на самој грўди, те што је прешла од илирских Романа на Словјене, заузима Дукља најдревније и најчасније мјесто. Али као тамна успомена из древних времена кроз стољећа се одржало у успомени народа сјећање, да је на дукљанском тлу постојала метропола; заборавило се њено право име Скодра, потамнио ју сјај бајословне Дукље, те се ово име истицало, кад год се радило о црквеној предности, пошто није могло бити говора о каковој свјетовној метрополи.

II. Бар (Antivari).

Бар[6]) се као грчки бискупски град први пут спомиње у недатираној Notitia episcopatuum[7]), послије се, у X. стољећу говори о њему као о пограничном граду прама Далмацији, а да припада them-и Dyrrachion[8]). Он свакако није био антикни

---

[1]) Погледај J.-E. 4628, став о манастирима, који се налази у обим наредним булама.

[2]) Син далматинских робова, што су припадали римском сенатору Анулину. Мати и син добише име по њиховој домовини, маленој Дукљи. По заузећу пријестола рабио је он Римљанима за љубав име пуније га окончања: Diocletianus.

[3]) Конст. порф., De adm. imp., погл. 35., стр. 162. Он је тобоже и Солин утемељио, погл. 30., стр. 141.

[4]) Thom. arch. spalat. (XIII. стољеће), погл. IV., стр. 314. И овај строги црквени аутор не може, а да не суди благо о свом земљаку, успркос прогона кршћанства.

[5]) У жилавој се успомени очувале приче о Аријанима, Готима, Хрватима, Србима, словјенским апостолима, па и о моравском кнезу Сватоплуку, оне су међусобно побркане и искривљене, те су отуда настала она чудновата извјешћа у Presb. Diocl. и Thomasa archid. spal., код овога особито у поглављима VII. и XVI.

[6]) Ἀντίβαρις, ιδος, Antibarum, Antibaris, данашњи талијански Antivari.

[7]) Погледај горе, гдје се каже, да је на такованом концилу Delmitanum 877. године Бар додијељен као суфрагањска дијецеза метрополи дукљанској.

[8]) Конст. порф., De admin. imp., погл. 30., стр. 141.—145., ако се не обазиремо на ону недатирану Notitia episcopatuum.

град, него су га основали бјегунци из покрајине за инвазије словјенске у првој половици VII. стољећа[1]); осниваци, узевши у обзир географски положај нове насеобине, дадоше име по прекоморској калабријској вароши Бари. Изгледа, да нити град, нити бискупија нијесу играли особите улоге. Али у другој половици XI. стољећа постаје Бар сједиштем велике латинске метрополе за цијелу тадашњу велику жупанију Србију под патронатом једног српског кнеза источног обреда.

То је била ванредна новост, која је дубоко засијецала и у црквене и у политичке прилике не само јадранских земаља, него и сјевероистока Балканског полуострва уопће, те није могла настати природним развојем, већ се њен фактум може једино разјаснити политичким догађајима, ма да немамо за то никаковних тачних доказа.

Већ по смрти цара Василија II. († 1025.) Србија се опетовано успротивила византијскому господству, ну тек је из цариградског сужањства побјеглому Стјепану Бославу[2]) пошло за руком, не само да протјера Византинце из своје земље, него и да упокори сву Србију па и приморске крајеве, што прије њега не бијаше могуће ниједном српском владару[3]). Његов син и насљедник Михајло Бославић (1050.—1084.)[4]), господар цијеле Србије те приморја све до Драча, моћан владар, отпоче одмах политику на велико. Држава му је истина почивала још на слабим темељима. Кнез је морао рачунати са укорињењим традицијама појединих српских племена, која до тада никада не бијаху удружена, нарочито са првацима на приморју; ваљало му је утврдити положај у унутрашњости, да и прама вани подà неку реалну основу сјајној привидности.

У пошљедњем погледу прилике нијесу биле баш неповољне. Некада толико моћно бугарско царство притиснуо је Визант жељезном руком. Хрватска је већ одавно спала била са своје некадашње величине, Угарска није још била у савезу са Хрватском и није још тјерала праву балканску политику. Опасно је било само готско царство, које је Србију опасавало од Драча до Сријема, за још слабу Србију бијаше такова међа стратегички прије погибељна, него ли корисна. Ну Византе је био угрожен са свих страна: на западу Лонгобардима, на истоку Селџуцима, на Црному мору Печенезима и Русима. Што се је царска ратна сила морала расцјепкати, то је баш услијед очите опасности настала нужда протуотпора. Тà сва источна међа била је бугарска, гдје се је устанак угушивао само великом муком и страховитом строгошћу, а то је захтијевало велику посаду. Док је Бослав свим средствима настојао, да стече пријатељство царево те се приказивао почашћеним достојанством царскога протоспатара и царскога савезника[5]), ипак је с друге стране настојао, да и преко међе, међу Бугарима, тражи користи[6]).

Нада све тражио је додира са западом, и то са силом, која му је материјално могла мало нашкодити, док му је могла пружити неизмјерних интелектуалних пробитака, — са папинством. Ово се управо налазило у предвечерју развића нај-

---

[1]) К. Јиречек, „Denkschriften der W. Ak.“, стр. 28. (св. XLVIII.).

[2]) Зонарас га назива Скитом. Енгел, на озн. мј. стр. 184.

[3]) Енгел, на озн. мј.

[4]) Јиречек, „Geschichte der Bulgaren“, стр. 207.

[5]) Енгел, на озн. мј. стр. 185.

[6]) Јиречек, „Geschichte der Bulgaren“, стр. 207. и 208. о Михајловом неуспјелом покушају, да изигра свога сина Бодина у својству бугарскога цара против Византинаца; о унајмљењу млетачких бродова да га спасе, као први примјер саобраћаја Србије са западом. Енгел, на озн. мј. стр. 186.

веће моћи свога представника, као поглавице кршћанства и „episcopus unicus universus“. 1054. изрекоше папински легати баш у Хагија Софији проклетство против тврдокорног грчког свештенства и тиме је раскол коначно проведен. Изборним декретом папе Николе II. год. 1059., којим се избор папâ предаје у руке бискупâ кардинала, постигло се, да је он постао неодвисним од сваког туђинског уплива; њемачки краљ (1056.) Хенрик IV., Дијете, био је тада под скрбништвом частохлепних црквених кнезова.

Ништа не знамо о каковим преговорима из тих времена између папе и великог жупана, не знамо дакле ни откуд је долазила иницијатива. Наравно да је било у интересу курије, да оснутком велике српске црквене провинције покуша, не би ли бар успоставила неку чест некадашње велике илирске црквене покрајине, чиме и ако се не би створила протутежа против Византа, ипак би се постигло толико, да папинство опет дође до чврста упоришта на сјеверозападу Балканскога полуострва.

18. марта 1067.[1]) изађе була папе Александра II. надбискупу Петру дукљанском. Она је несумњиво истинита, али је предајом дошла погоршана до нас[2]). Како салутација доказује, и ту се надовезује на предају о постојалој дукљанској метрополи[3]). Изгледа дакле, да је томе кумовало свештенство јужне Далмације, т. ј. старог Превалиса. Бонслав се налазио у византијском сужањству, Михајло је био одгојен у црквеним назорима истока. Ну раскол је био уведен дефинитивно, те је могуће, да су бискупије, дотично градови те њихово напола словјенско, напола илирско-римско становништво са својом осебујном предајом, више пробитака очекивали од ослона на запад под духовном бригом папином и под моћном заштитом српскога кнеза, који нагињаше православљу, — него ли што их је имало под тешким и окрутним грчким господством. Није дакле искључено, да је оснуће метрополе било дјело курије у споразуму са свештенством дукљанским, те да је на њ приволио или га бар шутке трпио велики жупан. Ну то је тек пука хипотеза. Свакако се поступало по промишљеном плану. Папа дарује Петру палиј и надбискупски наслов. Под његово митрополитско подручје ставља он ове дијецезе:

sanctissimam diocliensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis
antibarensem „ „ „ „ „
ecaterensem „ „ „ „ „
palachiensem „ „ „ „ „
suatinensem „ „ „ „ „
scodrensem „ „ „ „ „
drivastinensem „ „ „ „ „
polatinensem „ „ „ „ „
serbiensem „ „ „ „ „
bosoniensem „ „ „ „ „
tribuniensem „ „ „ „ „

Од тих дијецеза водиле су се некада у попису метрополе драчке као грчке бискупије: Диоклеја, Антивари, Скодра, Дривастум и Полатум[4]).

[1]) J-E. 4628. Датум је исправио тек Јафе (Jaffé).

[2]) Први пут едирао ју је Baronius, Annal. eccles. ad ann. 1062. из: Fragmenta Antonii Augustini episcopi Tarraconensis. — Ср. Фарл., на озн. мј. VII., стр. 10. и сл. — Погледај прилог.

[3]) Погледај горе.

[4]) Види горе.

Котор, као и Бар[1]), основан је тек послије словјенске окупације.

Suacio, још 1463. напучено, сада је рушевина Sas (Шаш међу Дулцињем и Скадром)[2]).

Нигдје се не може доказати ecclesia palachiensis[3]). У наредним булама Клемента III. и Каликста II. стоји умјесто ње dulc(h)inensis[4]); њен је бискуп дакле некада, као ὁ Λυκινίδων, такођер потпадао под Dyrrachion. Ecclesia boloniensis у Фарл., на озн. мј., треба право да гласи bosoniensis, запрема дакле тадашњу Босну.

Tribuniensis-Tribunia данас Требиње у Херцеговини.

Под појмом serbiensis ecclesia извјесно се не мисли „град" Servia на босанско-тесалској међи у them-i Thessalonike, како мниje Фарл. на озн. мј. стр. 19., о чијем бајословном основању прича Конст. порф. de admin. imp. C. 32., стр. 152. (узгред речено говори овај о τόπος-у „мјесто, предјел", дочим за утврђена мјеста раби погрчени латински израз τὸ καστέλλιον, а особито раби га са напријед постављеним придјевом κάστρον, тако ἐρημόκαστρον) него се под реченим појмом очито разумијева специфично Србијом звана жупа у унутрашњости, у Раши, или сама Раша[5]).

У прикључку на опредијељење дијецеза каже се за тим: monasteria quoque tam Latinorum quam Graecorum sive Slavorum cures, ut scias et haec omnia unam ecclesiam esse teque omnibus praedictis locis episcopali regimini praeesse.

Као митрополиту свих тих цркава подјељује се Петру палиј[6]), те се утврђују празници, када га смије носити, а ови су или опћенито црквене или локалне природе[7]).

Осим тога добива Петар право, да се пред њим per Dalmatiam et Slavoniam носи крст[8]). То је данас право свакога надбискупа унутар подручја му[9]). Ипак се crux gestatoria прије XIII. стољећа подјељивала само појединим надбискупима[10]).

---

[1]) К. Јиречек, „Denkschriften W. A.", стр. 59.

[2]) На озн. мј. стр. 58.

[3]) Фарл., на озн. мј. стр. 19.

[4]) К. Јиречек, на озн. мј. стр. 47. У оп. гријеши, јер познаје текст Кукуљевићев, који је испустио скадарску цркву.

[5]) Сравни Presb. Diocl., на озн. мј. стр. 290. У погледу такозваног Concilium Delmitanum-a погл. горе, а у погледу раздјељења Србије на двије покрајине, Босну и Рашу, примједбу мало на више.

[6]) Палиј није само зачасно право, као што је crux gestatoria, о којему ћемо одмах проговорити: Његово поријекло је пријепорно. На истоку носе га (Homophorion) од вајкада сви бискупи, када га добију од посвећујућег митрополите, а једино патријарка огрће га сам. Тиме, што је саткан од вуне, те начином, којим се стиче, симболизује се њиме природа божанског пастирства и право нашљедства на бискупску столицу. На западу носно га је по свој прилици у првом реду бискуп Рима, а он је своје првенство на то употребљавао, да то право подјељује другим митрополитима, и то само њима, да их привеже уз Рим, јер је подјељење требало да потиче једино од њега, те да тек тим одликовањем митрополити дођу до наслова и права вршења оних понтификалних чинâ, код којих му се — и то само приликом таквих — ваља заогрнути палијем. Почевши од VI. стољећа подјељују га папе — чешће од времена Гргура I. — као знак пожељне пасторалне оданости и искреног савеза са римском матером црквом.

[7]) Јиречек, „Denkschriften", стр. 54. — Са стране Рима се врло строго пазило на то, да надбискуп носи палиј само у приликама, што их одређује односна була.

[8]) При посве лошој предаји (в. само оно посве конфузно датирање и т. д., и т. д.) исправе, није искључено, да је тај став првотно стајао на томе мјесту без савеза, између два става формуле. Сравни обје касније буле.

[9]) Крст се смије рабити једино унутар митрополитског подручја, али не онда, када је назочан Legatus a latere, а, разумије се, нити у Риму. Код процесија носи се (митрополитов) крст иза процесионог крста, и то тако, да је Христов лик обрнут бискупу. В. Шерер на озн. мј., стр. 543., 546., оп. 66.

[10]) Томасин (Thommasin), Vetus ac nova disciplina, дио 1., кн. 11., погл. 58., бр. VI. Бенедикт XIV. Syn. dioec. L. 11. c. 6 n. 11. в. Шерер, на озн. мј. стр. 547., став 66.

Под Далмацијом разумијева се сада српска чест старе покрајине Далмације. а томе појму за разлику или као пендант под појмом Славоније или Sclavonije сасвим словјенска, српска унутрашњост [1]).

Што се овдје уз право преднашања крста још изричито надовезује и подјељење надбискупскога наслова, има се сматрати антиквираним, пошто су онога времена само још надбискупи постајали митрополитима, па је тако истицање тога подјељења имало једино да зајамчи сигурност наслова [2]).

У први мах изгледа врло упадно, што се у свим трима формулама подјељења — палија, крста и епископата — вазда упућује на сличну погодност, што је исказана претходнику. Није то била само формалност, а за Бар тешко да је било сличних претходних исправа, барем не истинских, пошто прије четрдесетих година XI. стољећа мањкају увјети за такав случај, а крај тога се, шта више, говори у вишеброју. Ну пошто црква дукљанска и у салутацији надбискупским насловом као и у низу суфраганских дијецеза заузима прво мјесто и означује као sanctissima, то се под „предходницима“ могу једино разумјети тобожњи митрополити дукљански. Мора да је дакле та предаја у XI. стољећу већ постојала, премда биљешке о такозваном concilium-у Delmitanum потичу тек из наредногa стољећа [3]).

Ту нам дакле предлежи типичан случај о оснућу црквене покрајине, чији је митрополита имао наслов надбискупа. Оно услеђује дакле подјељењем обих атрибута: палија и крста [4]), од којих је овај пошљедњи у XI. стољећу свакако већ био изниман. Од права, што се врше унутар подручја митрополије [5]), изузевши право посвете цркава, што припада сваком дијецезанском бискупу, овдје нема говора [6]).

---

[1]) У најстаријим далматинским, шпецијално дубровачким изворима као у Милеција и т. д., означују се Срби напросто као Склавини. Види даље ниже отпис папе Гргура VII., управљен Михаилу Sclavorum regi. Писмо надбискупа Гргура барског из 2. половице XII. стољећа надбискупу Рајнеру сплетском још је жива успомена на припадност тих крајева к Далмацији, ко што се је очувала до још много каснијих времена. Луцић, на озн. мј. стр. 93. напротив мисли, да оба имена означују једну те исту земљу. Dalmatia sc. orientalis (што одговара superior D.“ у Thom. spal. погл. XV.) је — вели он — Далмација, што су је сада Срби узурпирали, те је по том стара ознака, „Далмација“ тек обичајем реципирани израз. Ово ја не вјерујем те би то некако одговарало ономе Вулкановом (Vulcanus) Diocliae et Dalmatiae rex.

[2]) Филипс (Philipps), на озн. мј. II., стр. 78. Патријарси, као и примати те други бискупи, којима су подложени суфрагани, с правом се називају митрополитима. „Archiepiscopi“ је ознака и за патријарке и за примате (Нов. 9., 16.); стога је тај назив у старој цркви рјеђи, у Африци није никад ни уведен био. Постепено је пак постао обичајним, као и израз „metropolitani“ за трећи владичански степен .... И ако дакле обје ознаке митрополит и надбискуп значе једно те исто, ипак се оне не могу наћи заједно, јер нису сви надбискупи митрополити, и то нису они, који немају суфрагана.

О значењу наслова надбискупског у старијем добу погледај горе.

[3]) Погледај горе.

[4]) Овдје се не може подразумијевати крст легатов, јер би то било изрично наведено.

[5]) Док је још провинцијални живот, који је почео цвасти почетком IV. стољећа, особито одржавањем синода, владао установама цркве, био је и положај надбискупâ као митрополитâ ванредно богат правима, особито напрама суфраганима, ма да митрополити заправо не имађаху праве јурисдикције изван окружја бискупије. Псеудоисидор је међутим, у смислу своје тенденције, лишио митрополите и њихове синоде атрибута судачких. Од његова времена одузето је надбискупима право отпуштања и премјештања, а касније се исто догодило са правом потврде и посвете суфрагана. У декреталима називају се митрополитска права ius metropoliticum.

[6]) Можда је ordinatio употребљена у прегнантном значењу као посвета свећеника, односно бискупа. Услијед лоше предаје буле није најзад искључено, да је послије ријечи ordinationem нешто испуштено. Ср. у осталом обје наредне буле.

Овдје се нигдје не говори о каковом примату над Србијом, а не би то могло ни бити: Примати су митрополити, који као бискупи-прваци становите земље заузимају напрама осталим митрополитима неко јурисдикционо првенство, које се је очитовало у посвети осталих митрополита и бискупа, у сазивању националних сабора, примању апелација и разним зачасним одликовањима (прије свега, да се пред њима носи крст унутар свих њима подложених митрополитских окружја)[1]). На Истоку, гдје је папа испрвице као једини примас већ за добе кршћанско-римскога царства признат, могло је подјељење такова примата потећи једино од папе самога, како се је то и догађало, почевши од V. стољећа[2]).

Овдје мањка дакле за примат прво услов, јер се именује митрополита за цијелу Србију као једну једину црквену покрајину, а друго: овдје не само да се не спомиње наслов примата (primatus), што би се, да је таков у истину подијељен, и навело било, него му се шта више наслов прописује ставом archiepiscopatum quoque ecclesiae tuae juxta formam sanctorum praedecessorum tuorum, quorum auctoritate non debes aberrare, concedimus et confirmamus[4]). Наслов је дакле:

[1]) Чланак Primas Филипса у „Wetzer und Welter, Kirchenlexikon“ 1897. Шерер, стр. 536.—539. Осим патријарка било је и такозваних патријарка нижега реда, који су фактично били такови, али без права на наслов. Они се на Истоку зваху епарсима, на Западу приматима, ну они први нијесу потпадали под друге патријарке, док су примати били подложени папи. Развој није био свукуд једнак. У Африци је бискуп картажки имао сва права примаса над свим митрополитима, а ови су се звали приматима, и стога, ко што смо већ примјетили, нема ту надбискупског наслова. У осталом примат је само папински привилег за становита сједишта, аналогно достојанству такозваних legati nati. Наслов примат постаде течајем времена баш као и патријархат голим зачасним насловом или се одржа у националном тумачењу као ознака за бискупа-првака земље, снабдјевеног свјетовним частима и иним свјетовним правима (крунисањем краља, репрезентацијом земаљскога свећенства и т. д.). Међу зачасна права, што су опћенито остала приматима, спада, међу осталим, право крстоноштва у цијелому примату. — Приликом тридентинског сабора сједили су примати међу митрополитима (Cabanutius Notitia eccles. hist. concilior. Lugd. 1702., 15. n. 11.). Примасу угарском успјело је приликом бискупских скупштина године 1867. испословати приматима првенство пред надбискупима (Verring R. R. 2. издање 554.), као што је и он и данас једини примас, којему напрама осталим митрополитима Угарске (укључивши и Хрватску) пристоји интеренција и чији је одношај према држави унешен и у угарски државни закон. Спрам тога се на ватиканском концилу приматима, који се међу собом рêдају по анциенитету, с обзирности дало 3. мјесто, пред надбискупима, али непрејудицирајући тиме за будућност. (Pius IX. „Multiplices“ 27. November 1869.) § 4. (Archiv 23. 348). У званичној „La Gerarchia cattolica“ не стоје примати под никаковом посебном рубриком; ипак отуда, баш као и из помањкања приматног наслова у папинским булама, управљеним на каковога примаса, не треба изводити никакових закључака против опстојности приматског достојанства. Енциклике су адресоване: ad venerabiles fratres т. ј. cardinales, patriarchas, primates, arhiepiscopos, et episcopos. У осталом налазио се у куријалном стилу наслов примаса и у најширем значењу, тако се н. пр. чланови палатиналног свећенства папиног: proceres или primates cleri vel ecclesiae називају у формулама Liber diurnus-a (концем VIII. стољећа) касније као што и данас: cardinales et praelati. Шерер, на озн. мј. стр. 486., 536.—541.

[2]) Године 401. на сабору туринском признат је примат над митрополитима Нарбонеисиса II. Прокулусу од Марсиље, који није ни припадао покрајини. Примјери подјељења примата по папама јесу: Zoninus за Arles. J.-K. 328, 333, 334. O. Bonifax I. 422 f. Cölestin I. 428. J.-K. 362, 369 опет укинут тако исто Leo I. у год. 445. J. K. 407. к тому Valentiniaus III. Edict § 11. A. 4. — Кантербури и Јорк (Canterbury & York) бијаху конкуренти за примат Британије J.-E. 2021, 2132, 2243, 3506. Honorius I. 634. Sergius I. око 693. (сумњиво). Gregor III. 731.—734. Formosus 891.—896. Ланфранк је 1072. доказао за Кантербури вршење примата не само над конкурентом Јорком него и над Ирландијом (Hard. C. C. VI. I. 1167.), к тому Пасхал II. 1102. J.-E. 5908. — Гргур VII. потврдио је године 1079. Лијону (Lyon) примат над четирима покрајинама J.-E. 5125.

[3]) У „Monde Catholique Illustré“ од 15. марта године 1902. (отштампаној у расправи: „Le Monténégro et le Saint-Siége. La question de Saint-Jerôme par Le Marquis P. Mac Sevincy de Mashanaglass,

надбискуп Дукље и Бара. На првом имену оснива се право да потврди митрополију, а пошљедњем, то јест именом мјеста, означује се сједиште митрополита [1]). По имену изгледа додуше, да се Дукља и Бар као суфраганске дијецезе растављају, али да су по једној личности, надбискупу, управљане биле [2]).

Кријепошћу те буле се дакле све свећенство у потпуном опсегу тадашње велике жупаније Србије, и то без обзира на његову предају и повјест, без обзира дакле његове припадности к језику латинском, грчком или словјенском, уједињује у једну велику митрополију под надбискупом Дукље и Бара, који се подвргава супремацији папе, а овај га признаје у чину подјељењем палија и права крстоноства.

Дакако да је то био епохални догађај, који је морао побудити велико чуђење. Највише и најизравније је тиме била погођена република Дубровачка, које је политика [3]) од вајкада ишла за егземцијом своје бискупије од далматинског митрополите и за централизацијом околних цркава под дубровачком метрополом, што је по средовјечним назорима било врло пробитачно по политику и трговину.

---

chambellan intime de Sa Sainté. Rome 1902., стр. 49. и 50. мније Др. Марковић дакако, да се тиме што није формално подијељен наслов, који се изражава правом крстоноства, не искључује фактична егзистенција примата. Тако је — умује он — наслов примаса Угарске, како се може доказати, први носио надбискуп Иван III. острогонски (1379.—1386.), али је наслов сам тек по папи Николи IV. (1447.—1455.) подијељен надбискупу острогонском. Међутим код барскога манька баш објективни чин. Нити Петар, нити његови тобожњи дукљански претходници нијесу могли бити примати, јер није било предмета приматства, то јест није било више подложених му метропола, напротив каже се код J. E. 4628 изричито: ut scias et haec omnia unam ecclesiam esse teque omnibus praedictis locis episcopali regimine præesse, док је примат острогонски доиста запремао неколико метропола, осим угарских и хрватских у Загребу. По томе отпада и извод приматства из права крстоноства. Подјељење крстоноства којему надбискупу, премда је оно било изванредно у XI. стољећа, не садржи никаковога вишега права у корист његову, него је то била увијек нека почасна предност митрополитова, што му је пристојала унутар његовога митрополијског подручја. Код примаса се почасна предност крстоноства проширује: јер се дозвољава, да се крст пред њиме носи у свима митрополитанским подручјима његовога приматства; а како је барскому била подложена само једна метропола, а не више њих, не може се на то почасно право ослањати никаков захтјев.

[1]) Надбискуп се Гргур назива у свом отпису (в. ниже) од године 1178. надбискупу Рајнеру спљетском, премда он дукљанеку метрополу назива својом и од ње изводи права своје метрополе, „G. Antibarensis minister", па и иначе појављује се Бар као сједиште надбискупа. Сабор покрајине (в. ниже) сазива се in locum, ubi antiquitus concilium celebrari solitum fuit. Надбискуп Иван II. сазива народни сабор око 1250. у Бар. Фарл. на озн. мј. VII., стр. 37.

[2]) У булама се дијецезе увијек засебице именују, али надбискупи називају се или по обим или по једној од ових дијецеза, па се не може доказати нити каков „episcopus antivarensis", нити „diocliensis". У погледу „episcopus antivarensis" у отпису папе Гргура VII. „краљу" Михајлу године 1078. погледај ниже.

[3]) Thom. archid spal. погл. VIII. закључак; — Лудић стр. 319. Et ex eo tempore (оснуће Дубровника) conari caeperunt (Ragusani) pallium suo episcopo obtinere. — в. Кукуљевић-Сакцински Cod. diplom. I., стр. 35., 104., 151. У свим тим подјељењима палија XI. стољећа у Дубровнику, захтијева се по прилици исто подручје, као што га има Бар. Була папе Захарија од год. 743. није се могла написати прије понтификата Бенедикта IX. (1033.—1048.), јер се у њој већ спомиње неки sacri palitii scriniarius; — потпуни би наслов гласио: Scriniarius et notarius sacri Lateranensis palatii. П. Кев (Kehv) Scrinium et palatium Mittheilungen des Instituts f. österreich. Geschichtsforschung. Ergänzungsheft VI. 1901.), издан у част 50-годишњице доктората Т. пл. Сикела стр. 74. и сл. Сви се послужују формулом Si pastores ovium. Ознака подручја у „Salutatio" не по „ecclesiis", него по политичким међама и градовима, а у локалном дијалекту, јесте особина дубровачких палијских исправа. И сами Бар захтијеваху Дубровчани као своју суфраганску дијецезу. О Дукљи нема говора, биће да у XI. стољећу још није било приче — и њених пошљедица — о бијегу тобожњег надбискупа дукљанског и Дубровник. Прва була, у којој се налази опредјељење дијецеза усред текста на правоме мјесту (али дакако по садржају из претходне исправе) јесте она Каликста II., ddo. 27. септембра 1121. Овдје се по први пут спомиње тобожња була папе Захарија 743.

Оснуће нове метрополе осјећаху Дубровчани као тешки ударац својим аспирацијама. Њихов јал бијаше тим већи, што је баш Михајло стајао у врло пријатељским односима са Дубровником[1]). Они дакако подузимају све могуће кораке да докажу првенство својих захтјева. Са стране сплетског надбискупа, у чије је подручје спадао Дубровник, али не Бар-Дукља, није се требало бојати приговора против оснућа нове надбискупије. У сплетској се предаји описује, да је одцјепљење „горње“ Далмације услиједило легалним путем, па и цијело стољеће послије тога видимо оба дотична митрополита у најбољему пријатељству[2]).

Али булом Александровом настаде потпуна збрка у црквеним приликама оних крајева. Дубровник је стајао у очитој борби са Сплетом на сјеверу, а Баром на југу. Котор, предмет спора, а положен између Бара и Дубровника, подврже се тада — ако не већ прије — надбискупу барском, кадно је Бар још — до 1071. — био византијски[3]). Успркос тога се у папинским булама Котор у исто вријеме додјељује метрополама Бару и Дубровнику. По смрти папе Александра († 1073.) постаде папом Хилебранд (Hillebrand) као Гргур VII. Сад се требале да уреде сасвим растроване црквене прилике у Далмацији и Србији. Велики жупан Михајло замоли га, да му подари посвећени барјак (vexilum), а уједно се заузме за захтијеве својих пријатеља Дубровчана и њиховог надбискупа против Сплета. Али Гргур је био неумољив у црквеним и вјерским питањима, хтио је бистро да гледа. Михајло је с правом био осумњичен, да је срцем присташа источне цркве. Кардинал-легат Петар био је отпослан у Далмацију, да темељито проведе истрагу о висећим питањима[4]). 9. јануара 1078. пише Гргур „Michaeli regi Sclavorum“ врло уљудно, да се Петар још није повратио, ну да му је послао извјешће, па да је ово сасвим противно писму краљеву, те да с тога није могао одлуке створити нити у ствари краљевој, нити у ствари дубровачке цркве. С тога да би било потребно, да му легат Петар одашаље бискупе барског и дубровачког или друге које сходне нунције, да се на основу њихових извјешћа изрекне праведан суд у спору надбискупа сплетског и дубровачког и осуда по канонском праву те да се узмогне просудити зачасно право, што би га требало подијелити његовој краљевини. Истом пошто дубље зарони у стање ствари, моћи ће, а то и жели, по могућности и праведности удовољити молби краљевој у ствари подјељења и vexilla и палија краљу као љубљеному сину Петрову. Михајло се дакле заузео, да Дубровчани добију палиј, свакако да их умири због нове метрополе, а то, како изгледа, на штету Сплета.

Упадно је, што се тражи, да се одашаљу у Рим antibarensem episcopum atque ragusanum те да се затим говори о пријепору inter spaletanum archiepiscopum ac ragusiensem. Испрва се ради о ознаци чина као бискупског, а затим о прије-

---

[1]) Енгел на озн. мј. стр. 186. Погледај писмо Гргура VII. Михајлу што ћемо навести.

[2]) Погледај ниже. У Thom. arch., на озн. мј. погл. XV., стр. 321. узима се одцјепљење Бара као прво одцјепљење од Сплета, док се за Дубровник каже, да не престаје покушавати да се одцијепи. В. погл. VIII., свршетак.

[3]) Премда грчки, ипак су град и надбискупија Бар од времена протјерања Арапа (год. 871.) били подложени папи. По Cod. Bar. 1., 22., 43., 62. у некој кривој були Ивана XIX. (1025.), намијењеној надбискупу барском Византију спомиње се Ecatera (Котор) да припада његовој бискупији, исто тако у правој були Александра II. (1062.), која се очувала у оригиналу. У некој потврди Урбана II. од год. 1089. чита се: simul et Catera, que in transmarini litoris ora sita esse cognoscitur. К. Јиречек, „Denkschriften“, стр. 47.

[4]) О његовом боравку у Сплету Фарл., на озн. мј., III., стр. 151., гдје се спомиње у исправама. Извјесно је, да ту није добио добрих вијести о словјенском кнезу.

пору око надбискупских права. У осталом се барскому, стављајући га пред дубровачкога, чије је право на надбискупију још пријепорно, и без тога признаје првенство.

Отуда дакле не треба закључивати, да Гргур није признавао метрополу барску[1]). Дубровачки бискуп није добио палија под Гргуром, барем нема о томе чину истинске буле Гргурове. Исто тако не знам за какову исправу о подјељењу vexillum-a Михајлу[2]). Можда је баш то, што се није могло добити никаково признање од неумољивог Гргура и било узроком, те је већ и Михајло, али свакако његов син и нашљедник Бодин прешао на страну цареву након наступа западњачког раскола и избора надбискупа равенског Виберта као Клемента III. протупапом по њемачким и талијанским бискупима у Бриксену год. 1080.

Кратко вријеме прије Гргура VII. († 1085.) умро је и Михајло Бославић 1084.[3]). У великом жупанству наслиједио га син Бодин. Још увијек бијаше овај моћан господар, чија се власт протезала на Приморју све до Драча[4]). Али се он наскоро, у другој половини осамдесетих година, упусти у несретно ратовање са царем Алексијем Комненом те доспије по други пут у византијско сужањство. Баш за трајања тог несретнога рата молио је Клемента, да потврди права барскога надбискупа у потпуном опсегу, што се и догодило булом dd. Рим 8. јануара 1089.[5]). Адреса гласи Petro Diocliensis sedis archiepiscopo. Клемент подјељује надбискупу Петру — можда је то онај исти од год. 1067. — „communi cura inducti precibusque filii nostri Bodini regis Sclauorum gloriosissimi inclinati“ палиј оним начином, како су га носили претходници, изричито спомињући право посвете бискупа у дукљанској покрајини; ово се понавља и при крају. При набрајању дијецеза Дукља је прва, Бар други, умјесто загонетне ecclesia Palachiensis пак стоји Dulminiensis. Остале дијецезе слажу се са претходним исправама. Став о самостанима гласи: et omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclauorum ..... tibi, frater Petre archiepiscope tuisque successoribus ..... confirmamus. Мањка изричито подјељење надбискупскога наслова, а то и није било нужно. Крст нека се носи „per omne regnum Diocliae“. Може изгледати зачудно, што се ту говори само о Дукљи, а не о Далмацији и Славонији, али како се Петру потврђује митрополитски округ у потпуном опсегу, те како не би имало смисла подјељивати крст, то јест извор надбискупског достојанства само над једном чести округа, то ваља под изразом regnum Diocliae подразумијевати цијело Бодину подложено подручје Србије. Међутим се фраза Dalmatia et Slavonia опетује у були папе Каликста II., о којој ћемо одмах проговорити.

По заробљењу Бодинову Вукан, ваљда његов брат, непрестано је ратовао са Византијцима, понајвише у Трацији[6]). Међутим доби Гералд дубровачки потврду митрополије од папе Каликста II. 27. октобра 1121., а у опсегу, како је

---

[1]) Тобожња палијска була од 21. маја 1076. већ се с тога указује кривотвореном, што палиј год. 1078. још није био подијељен Дубровнику. У некој истинској дубровачкој исправи од год. 1044. спомиње се Vitalis episcopus. Кукуљевић, на озн. мј. стр. 112.

[2]) Пејачевић, а за њим Енгел на озн. мј. тврде додуше и једно и друго, те да су и Михајло и син му Бодин дали пред собом носити некакав барјак, што да им га је поклонио папа.

[3]) К. Јиречек, „Bulgarische Geschichte“, стр. 207.

[4]) Енгел, на озн. мј. стр. 188.

[5]) Кер (Kehr), „Pabsturkunden in Rom“, 1. Bericht (из „Nachrichten der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Kl.“ 1900., св. 2.), стр. 148.

[6]) Енгел, на озн. мј. стр. 188. и 189.

желио[1]): ну од истога папе Каликста II. (1119.—1124.) има још једна потврда без датума о правима у потпуном опсегу за Elias sancte Dioclitiane atque Antibarensis ecclesiae archiepiscopo nostris manibus consecrato[2]). Надбискуп Илија добива опет митрополитска права над истим бискупским црквама, којима се још придружује и Будва[3]), као и monasteria tam Latinorum quam Graecorum seu Sclauoram), палиј, надбискупски наслов те право крстоноштва као и под Александром II. „per Sclauoniam atque Dalmatiam". Александрово „Palachiensis ecclesia" замјењује се опет са „Dulchinensis". Изриком се наглашује: statuimus, ut he omnes ecclesie sive civitates aut monasteria cum pertinentiis et possessionibus suis tibi tueque Diocliensi ecclesie debita subjectione obedientiaque persolvant. При ставу о палију каже се при крају о светковинама, приликом којих се он треба носити: et quociens ordinationem episcoporum prolatorum, diaconorum et consecrationem ecclesiarum celebraueris.

Међутим се неколико десетака година касније, како ћемо то одмах видити, у Риму уопће ништа више не зна о томе, да је било некад велике српске метрополе. На њу се заборавило при важним питањима дана, — великој борби између цара и папинства и крсташким ратовима, што су отварали сасвим друге перспективе. Али и у Србији су је занемарили при бунама, што су се сваки час понављале, при непрестаним задјевицима и ратовима са Византом и све више превлађујућем упливу Угарско-Хрватске, крсташким и другим догађајима. Није било какова моћнога српског кнеза, који би хтио, да се користи Александровим поклоном. У унутрашњости, гдје се је у народу од IX. стољећа увријежио ортодоксизам са његовим често сујевјерним обичајима, изгледа, да католицизам никад није био ухватио корјена, док се је управо сада елементарном силом ширило народно богумилство, нарочито у Босни. Тим више је добио Дубровник, који је уједно представљао и политичку моћ, и који је умио да чува своје пробитке на свим странама. Оних дана потврдише папе Анастасије IV. 1153., Хадријан IV. 1154. и Александер III. 1163.[4]) дубровачкому надбискупу права, а стотину година послије оне творевине Александра II. и Михајла Бославића, која је тако много обећавала, нема нити папе, нити великог жупана, који би се заузели за српску метрополу, — обојица су сада имали пречих интереса, док је Дубровник побирао плодове за кривотворења, што их је чинио кроз цијело XI. стољеће.

Дакако да су и за републику надошли дани кушње. У Србији дошла је међутим на владу побожна[5]) династија Немањића 1165. Већ први велики жупан Немања (1165.—1193.) понио се према Дубровчанима сасвим непријатељски, а кад

[1]) Фарл., на озн. мј., VI., стр. 60. Venerabili fratri Geraldo Ragusiae civitatis antistiti nostris et per Dei gratiam consecrato eiusque successoribus canonice subsistuendis in perpetuum . . . . . Statuimus enim, ut parochiae omnes, quas ecclesiae eadem praeteritis temporibus possedisse dignoscitur, tibi tuisque successoribus junctae in futurum et integrae conserventur, videlicet Zachulmiae Tribuniaeque regnum et regnum Servuliae, civitas quoque Catharinensis seu Rosae, Butuanensis Awarorum, Ulcinatensis, Scholrensis, Drivastensis, Polatensis cum abbatiis, ecclesiis et parochiis earum. Дубровчанима се дакле потврђује митрополија њиховог надбискупа у потпуном опсегу, сасвим у оном облику, како су желили. Право крстоноштва мањка сасвим у дубровачкој були. У једној другој були истога датума (omnibus episcopis superioris Dalmatiae seu Diocliae) спецификује Каликст поново, као и у првој були дубровачком надбискупу, дубровачки митрополитски округ те специјално опомиње бискупе дукљанске, нека буду покорни свом дубровачком надпастиру.

[2]) J.-L. 7099. Пфлуг-Хартунг (Pflug-Harttung), Acta pontificum romanorum inedita, II., 242.

[3]) Јужно крај Котора.

[4]) Фарл., на озн. мј. VI., стр. 63. и сл.; VII., стр. 23.

[5]) Оснивања цркава по Немањи у Енгл-а, на озн. мј. стр. 207., његове браће: стр. 208.

овима успије, да за своју ствар предобију моћног грчког цара Мануела, те Немања не смједе да употреби силу, утече се он варци и подмуклости. Бискупија се которска од XI. стољећа — како је горе изведено [1]) — подвргла надбискупу барском. Тадашњега бискупа те вароши, Никифора, који је морао да бјежи због срџбе Дубровчана, узе Немања под своје окриље. Постепено, што лукавштином, што силом, наведе он све суфрагане дубровачке, да откажу послух надбискупу Тривуну, али не у корист надбискупа барског, напротив: он је већ био намишљао, да у метрополи св. Петра и Павла код Новогпазара оснује нову српску црквену покрајину [2]).

Серафим Раци (Razzi) прича, да је надбискуп дубровачки посвећен по бискупима барском, которском и улцињском, име му се не спомиње. Не може се ни вјеровати, да је барски подузео такав корак. Као надбискуп није, јер га таковим није признао Дубровник. А исти разлог у обрнутом смислу говори против тога, да би он то могао био учинити као нарочити и изнимно делеговани бискуп, јер барски владика није никада престао тражити, да се уважава његов чин као митрополите. Да се је он заиста, почетком 2. половице XII. стољећа, дигао против претензија дубровачког владике, потврђује отпис папе Александра III. universis clericis per Dulchinensem et Antibarensem episcopatus constitutis etc. d. Benevent 1167. Decembr. 28., у којем налаже свећенству обих поменутих дијецеза, да откажу послушност својим бискупима, ако би устрајали у својој тврдокорности против свога митрополита. У другом једном отпису истога дана и мјеста заповиједа бискупима градова Пулати, Свација, Дриваста и Требиња, да буду покорни надбискупу дубровачком као својему митрополиту, ако не ће, да их апостолски легат, који је отпослан у тамошњи крај, суспендује и лиши бискупијâ [3]).

Па и надбискуп Гргур барски (некако од године 1172.), задарски племић из рода Гризогони или Гега (Ghega), дакле сјевероалбанског поријекла, није могао да добије палија од папе Александра III. Он употреби 1178. присутност двојице гласника надбискупа Рајнера сплетског [4]), који је био у Риму у великој части, да га најпонизније замоли за посредовање [5]); том приликом он се сам назива G. antibarensis minister licet immeritus, те износи повјест еманципације цркве дукљанске (чије мјесто по праву заузимају барске владике) од првотног примата солинског над свом Далмацијом, што назива gravissimum excessum [6]).

То није долично надбискупу, који се сам назива примасом [7]).

---

[1]) Стр. 49.

[2]) Фарлати, на озн. мј. VII., стр. 23. и 24.

[3]) Фарл., на озн. мј. VII., стр. 23.

[4]) Апостолски легат, касније чак и светим проглашен.

[5]) Фарл., на озн. мј. VII., стр. 24.

[6]) Види горе. Не могу да нађем у писму, како би то др. Марковић, на озн. мј. стр. 50. хтио, да је Гргур у потпуној форми признао примат Солина-Сплета и над барским владиком. Гргур говори о приликама прошлости, како их је познавао ex antiquis rescriptis et monumentis antecessoris. Митрополита далматински није никада имао примата над другим митрополитима, што би било сасвим искључено и за старије доба, т. ј. од год. 395. Он је био увијек надбискуп, који је изравно био подложан папи. Тим у највећој мјери понизним, да не речем пузалачким писмом, настојао је Гргур тек толико, да стече помоћ Рајмунда, не би ли дошао до палија и признања митрополије барске.

[7]) Да ли је посредовање Рајнерово било успјешно, то нам није знано. Слиједеће године пише Гргур обим Сплећанима, да је наканио да путује у Рим, а 1180. захваљује Dioclitane et antibarensis ecclesiae humilis minister сплетском канонику магистру Гвалтерију на бескрајној доброти, што је садржава у његову писму. И овдје се понавља повјест о некадашњем примату Солина те се јадикује над

Ну баш јадно стање надбискупије можда је било поводом, те се је тада живући anonymus „Presbiter Diocleas“ дао на писање — можда по вишем налогу — своје повјести, и то по свој прилици на основу таковых списа, што су већ постојали приликом оснутка надбискупије барске.

Да ли се је сада Гргур заиста домогао палија или не, свакако га је али добио надбискуп дубровачки Тривун од папе Урбана III. и Клемента III. као и све бискупске цркве, што их је захтијевао Дубровник и којих већина је била подложна српском митрополиту [1]).

Велики жупан Немања закалуђери се неколико година пред смрт, 25. марта 1195. у Студенцу у српској лаври, а затим се, у марту 1197., пресели на гору Атос. На његову молбу пренесе цар Алексије манастир Хиландар, што га је он (Немања) саградио, у нашљедни патронат српскога кнеза. Ну већ год. 1199. умрије Немања [2]). Његов најстарији син Стјепан (1193.—1224.) наслиједио га је у великом жупанству Србије [3]). Његов најмлађи Рашко закалуђерио се као Сава на гори Атосу још прије свога оца [4]). Средњега, Вука, именова Стјепан, ваљда због својег несретног рата са Андријом, херцегом Хрватске и Далмације, братом краља угарског Емерика, на захтјев Андријин херцегом хумским. Он се прозва Rex Dalmatiae et Diocliae [5]).

Овај се, ваљда упливом угарским, предаде сасвим западној цркви и замоли папу Иноцента III., да му пошаље посланике. Овај посла дне 27. децембра 1198. као легате Ивана капелана и Симеуна подђакона те им даде писма не само за Вука него и за његову жену, за великог жупана и жену му, за надбискупа Ивана I. барског и т. д. [6]). Посланици добише такођер налог, да свечаним начином предаду надбискупу Ивану палиј, што су га у ту сврху од папе примили. Тек што легати напустише Рим, већ им по скоротечи стиже папино упутство, да не подјељују палија никаквом суфрагану којег другога надбискупа, јер да су му, папи, дојавили, да је у „Libris censualibus Curiae Romanae“ црква барска унешена међу суфрагане метрополе дубровачке. Легати поведоше на лицу мјеста темељиту истрагу, а када се по старим исправама барским те по вјеродостојним свједоцима увјерише, да барскому припада надбискупски наслов и палиј, нијесу се више устручавали заогрнути Ивана палијем [7]).

Сада се сазове у Бар [8]) провинцијални концил. У сабору су као суфрагани Бара под Иваном II. надбискупом Дукље и Бара:

мукама града Бара, што их трпи кривицом великог жупана Србије; најзад се говори о неком кнезу Михајлу, cui Diocleane ecclesie cura et sollicitudo non modica est, те којега напастује властити ујак. (Фарл., на озн. мј. VII., стр. 26. оба писма, ex tabulario capituli spalatensis.)

1093. још се појављује Гргур као свједок у некој исправи; наскоро затим захвали се он на слабо угодном мјесту те се поврати у домовину, Задар. Његова опорука: Фарл., на озн. мј. VII., стр. 27.

[1]) Фарл., на озн. мј. стр. 26.

[2]) Енгел., на озн. мј. стр. 208.

[3]) На озн. мј. стр. 210.

[4]) На озн. мј. стр. 208.

[5]) На озн. мј. стр. 210. Фарл., на озн. мј. стр. 27. и сл. И папа Иноцент. III. пише њему Vulcano illustri regi Dalmatie et Diocliae.

[6]) Упутствено писмо папино обојици легата те у погледу осталих: Фарл., на озн. мј. стр. 27. и 28.

[7]) Фарл., на озн. мј. стр. 29.

[8]) Вилк (Vulcan) каже у свому писму, управљеном папи Иноценту: ubi antiquitus concilium celebrari solitum fuit, пошто смо горе видјели, да је сједиште надбискупа било у Бару, по својој прилици да се овдје и подразумијева Бар. Иначе би се могло још једино на Дукљу мислити, но ово је невјеројатно.

Dominicus archipresbiter Arbanensis[1]).
Petrus Scuavinensis[2]) episcopus.
Johannes Polatinensis episcopus.
Petrus Arvastinensis[3]) episcopus.
Dominicus Soacinensis[4]) episcopus.
Natalis Dulcinensis episcopus.
Theodorus Sarleanensis[5]) episcopus.

Од великога старога округа нема ту дакле босанске, српске, которске и травуњске цркве. Првоименована потпадала је под Дубровник и нагињала све већма богумилству[6]), которска је стајала под Баром, српска и травуњска се подложиште такођер дубровачком владици, премда је српска, ако је те подложности уопће било, била само по имену подложена, јер она у истини мањка међу суфраганима Дубровника. Дулцињ је, у протусловју према папиним булама из пређашњега времена, остао под Баром, што је и одговарало његовом географском положају, јер лежаше јужно у најближој близини Бара. Митрополитски се дакле округ пред дубровником и ортодоксном те богумилском реакцијом, тако рећи, повуко за корак на југ у албанско подручје. Претежна већина његова пучанства није више била словјенска него албанска[7]), а такова је у главноме остала све до оснутка надбискупије у Скадру, што се збило у новије доба.

По свршетку сабора писали су папи велики жупан Стјепан, Вукан и надбискуп Иван, овај захваљујући му на подјељењу палија. Велики жупан мољаше уједно Иноцента III. за подјељење краљевског наслова[8]).

---

[1]) О граду и народу Арбанума или Албанума погл. Јиречекове „Denkschriften", стр. 43. Албанум је за византијско доба спадао под бискупију Κροαί. Кроја је средиште средовјечног предјела Албаније. Што се у XIII. стољећу спомињу нека два бискупа, латински и грчки, по Фарл., на озн. мј. VII., стр. 192. то је свакако неспоразум. К. Јиречек, „A. f. sl. Ph.", XXI., стр. 80. те опаска к тому. Фарл., на озн. мј. VII., стр. 31.

[2]) Scodrensis, Фарл., на озн. мј.

[3]) Drivastensis, на озн. мј.

[4]) Suacinensis, на озн. мј.

[5]) Sardensis, каснијих времена сједињена са „Ecclesia Sappatensis", на озн. мј.

[6]) По дубровачкој предаји био би наиме босански бан Борић услијед некаква несретна рата са Дубровником по овому приморан, да подвргне босанског бискупа под дубровачког надбискупа. По Орбинију и Лукарију године 1154., по Рестићу 1159.—1160. В. Клаић, Повјест Босне (пријвод Бојничићев 1885.), стр. 68. — Године 1188. босанска се бискупија налази још под надбискупом Тривуном дубровачким (Кукуљевић, на озн. мј. стр. 147., 148.). Године 1191. доспије по Бели III. угарском под надбискупа спљетског Петра Угрина. Речене године подвргне папа спљетскому Macarensem, Naroniensem, Stagnensem, Farensem, Bosniensem et Delmitanum episcopatus. (Кукуљевић, на озн. мј., стр. 78. — Клаић, на озн. мј., стр. 78.) О бану Кулину на истоме мјесту, стр. 74. и сл. Каснија судбина босанске бискупије укратко је описана у Енгела, на озн. мј., стр. 207.—208. Босна је сада била посве макнута испод ингеренције барскога владике; налоге, да поступају против богумила, добиваху — осим доминиканаца и фрањеваца — сад надбискуп спљетски, сад калочки.

[7]) У погледу „Episcopus Albanensis" види ниже. Надбискуп Лауренције назива се 1256. на неком натпису у цркви св. Агнезе изван Бара, такођер Laurentius archiepiscopus Sclavinensis. Фарл., на озн. мј. VII., стр. 43.

[8]) Погледај Енгел., на озн. мј. стр. 212.—214. У писму Стјепанову папи, што га је Фарл., на озн. мј. VII., стр. 31.—33. непотпуно изнио, мањка мјесто, гдје моли за круну, док се и у њега, као и у Енгела, налази став tamquam patri suo spirituali. И иначе у Фарлатија нема о томе спомена нити гдје се говори о надбискупу Ивану I., нити међу епископима албанешким (на озн. мј. стр. 194.).

Иноцент, како је природно, прими с великим весељем молбу великог жупана Стјепана и заповједи надбискупу Ивану барском[1]), свакако као јединому латинском митрополити Србије, да предузме крунисање. Ну краљ угарски Емерик побрка тај план. Он сматраше српског великог жупана својим вазалом и одмах му навијести рат. Хтио је шта више на његово мјесто да постави жупаном брата му Вукана. Међутим се доскора Емерик мораде позабавити Далмацијом, а Сава, сада архимандрит манастира Хиландара а неуморно радећи у интересу православља, измири браћу. Углед се Савин подиже силно, што он употријеби да колебајућег великог жупана и српски народ што више ослободи уплива римског[2]).

Још једноч настане преокрет у корист Рима, када се Стјепан ожени са нећакињом великог млетачког дужда Хенрика Дандула, Аном, те ова употреби свој велики утицај на супруга у корист католицизма. Њеним понуковањем пошаље Стјепан поново папи Хонорију III. молбу за круну. Хонорије даде сада крунити великог жупана, али по једном папинском легату[3]).

По својој прилици послије смрти Анине Стјепан се, који је већ почео старати, наводно посредством некога чуда, опет обрати грчкој цркви. Сава буде посвећен за надбискупа Србије од Германа, источног патријарке на тадањем царском двору у Ницеји, те окруни сада, у свом новом својству, већ католички окрућеног Стјепана по други пут по источном обреду[4]).

Надбискуп је Сава био и оснивачем ортодоксне српске хијерархије те је основао дванаест грчко-источних бискупија у Србији[5]).

Премда српски крончари[6]) нарочито истичу, да је Сава прије свега дјеловао на томе, да изагна незнабошце (богумиле), али уз то да ради и проти католичкој вјери, ипак га је и католичка црква због свега му живота сматрала свецем[7]). Узима се, да га је латински патријарка цариградски опсежном пуномоћи именовао својим генералним викаром за све оне предјеле, гдје је владао илирски језик[8]); изгледа, да су га и с католичке и с православне стране, макар само и у идеалном смислу, сматрали патријарком Србије[9]).

---

[1]) Тако Енгел, на озн. мј. стр. 213. У свом писму краљу Емерику папа га назива Joannem episcopum Albanensem. Владика таковога наслова мора да је тек наступио чин, јер је концилу барском 1199. присуствовао само један архипресбитер за Албанију. Међу episcopi Albanenses долази код Фарл., VII., стр. 194. тек године 1209. опет један анонимус. Вјероватнији би свакако био барски, јер је овоме збиља било име Иван, те је овај као надбискуп био заступником католицизма у Србији.

[2]) Енгел, на озн. мј. стр. 215.

[3]) На озн. мј. стр. 215. и 216.

[4]) На озн. мј. стр. 217. и 218.

[5]) На озн. мј. стр. 219.

[6]) На озн. мј. стр. 218.

[7]) Фарл., на озн. мј. VII., стр. 20. и 27. Његову биографију написао је (око године 1700.) католички бискуп Босне Томко Марњавић: Regiae sanctitatis Illyricae fecunditas. Acta Sanctorum Болландиста доносе његов животопис. Том. I., Јануар. Фарл., на озн. мј. стр. 31.

[8]) То износи Томко Марњавић. Патријарка, што је столовао у Цариграду, био је свакако од времена оснућа латинскога царства латински.

[9]) Тако Саву назива и католик Maurus Orbini: „Patriarcha Serbiae". У XII. стољећу био је у истину само један српско-православни надбискуп са сједиштем у Слпедци на Морави, које се концем XIII. стољећа премјести у Мораву. Истом Стјепан Душан подиже пећког митрополиту Јоаника на чин патријарке, а овај га онда, послије његова седмога ратовања са Византинцима, 1346. окруни за цара.

Оснућем православне народне надбискупије у самој Србији изгуби барски владика понајприје сваки уплив у унутарњости, у срцу Србије, на свећенство и народ, ако се је уопће икада њиме и похвалити могао, изузевши једино, ако је гдјегод умјетно подупиран. Било је тамо додуше, како ћемо видјети, католичких општина, ну латинска је метропола у Бару сасвим ишчезавала пред православљем, које је сада постало пацијоналном црквом. Надбискуп Иван дочека дубоку старост, *он умрије као старац од осамдесет година, 1247.*[1]). За задњих година живота му стање његове дијецезе бијаше сасвим оронуло, а у слједству тога послао је папа Гргур IX. доминиканце у српску покрајину и цитирао у Рим бискупе суфрагане[2]) (Иван је био од тога поштеђен због велике старости).

Течајем цијелога XII. и прве половице XIII. стољећа подјељује се Дубровнику метропола над Баром самим и његовим метрополитанским окрузима. Стање је постало несносно. Кад се надбискуп дубровачки Леонард усуди те походи Бар, наста права буна, морао се угнути насртајима каменицама и побјећи из града[3]). Али биће да се је ствар ријешила, или да је бар нашао каков modus vivendi отпослањем бискупа анконског Јоана Бонуса по одредби папе Иноцента IV. (1252.). За право се ријешење додуше не зна[4]), али се у концилским списима од год. 1199. и надаље води надбискуп барски као митрополита за суфрагане у приморским крајевима сјеверне Албаније[5]). Премда је у наставшој краљевини Србији православље постало владајућом вјером, ипак се нијесу никада посве прекипули односи између папе и Србије, шта више, пролазно је долазило и до живахности тих односа[6]). *Слично је стајало и са барским владиком напрама српскому двору*, ма да је уступао пред српским надбискупом. Особито је Јелена, супруга краља Стјепана III. Уроша (1237.—1272.), родом Францускиња[7]), као краљица за владавине свога супруга те својих синова Стјепана Драгутина (1272.—1275.) и Стјепана Милутина Уроша (1275.—1321.) била најјачим ступом католицизма[8]). Њен као и папински поузданик био је, сасвим природно, надбискуп барски, као први католички црквени достојанственик. Ну овај је врло мало марио, да из властите иницијативе врши какова права у Србији, којих уопће није ни имао. Тако је укратко одбио позив Јеленин (1291.), да посвети у чину особу, што су је католички житељи града Саве in Albanie partibus iuxta Sclavos изабрали себи за бискупа, — ван да би му то дозволио сам папа. Папа Никола му је дозволио[9]). Исто тако дозволи папа Бенедикт XI. надбискупу Марину год. 1303. да постави жупнике по парокијама краљевине Србије:

---

[1]) Фарл., на озн. мј. VII., стр. 36.

[2]) На озн. мј. стр. 35.

[3]) Фарл. на озн. мј. VII., стр. 33.

[4]) На озн. мј. стр. 39.—41.

[5]) Тако око године 1369. Liber introitus et exitus cam. apost. Фарл., на озн. мј. стр 78. О каснијим стољећима сравни списак у Фарлатија, на озн. мј. VII. стр. 14. и 15.

[6]) Сравни о промјењљивом односу курије прама српском двору и српским покрајинским кнезовима и о односној преписци Фарл., на озн. мј. VII., стр. 46.—59., 61.—69., 70.—82. О односима папа у погледу надбискупа барских: Тајнер, „Vet. Monum. Slavorum Meridion". hist. illustr. I. str. 7., 8., 78, 80., 98. и 99., 111., 117. и 118., 120., 123. и 124., 135., 158. и 159., 201. и 202., 224., 247. и 248., 288., 473. 497., 499., 527. и 528., 558., 578., те „Monum. Hung." I., 408., II., 637.

[7]) Енгел, на озн. мј. стр. 225.

[8]) Енгел, на озн. мј. стр. 225., 238. и 239., 242., 246. — По Енгел., на озн. мј. стр. 232. додијелио јој је краљ Драгутин, њен син, посебно подручје у Дукљанском предјелу недалеко Скадра.

[9]) Тајнер, „Monum. Slav. merid.", I., стр. 111.

Брстову, Руднику, Рогозној, Трепчу и Грачаници, чији бискупи не чувају ни вјере ни обреда (т. ј. који су *били православни*) [1]).

Краљица Јелена прешће под својим именом у калуђеринице. Умрла је 8. фебруара 1306. године у Скадру [2]), а с њоме паде и најјача потпора католицизма у Србији.

Надбискупа су Марина додуше још лијепо гледали на двору краља Уроша Милутина; у двјема привилегијама његовим (око 1307.) надбискуп се спомиње као свједок [3]). Међутим под његовим наслједником Андријом надбискупија је јако опала, наводно по вексацијама и прогонству са стране истога краља Милутина Уроша против католика и специјално против Бара. Надбискуп Андрија заложи од папе добивени палиј и носаше патворени, што си га сам даде начинити; он збаци, премда то право пристајаше једино папи, бискупа Михајла од Албанума и постави опата Лазара св.-александријског бискупом, због чега га је 18. септембра 1319. папа Иван XXII. цитирао у Авињон и лишио бискупског достојанства и јурисдикције. Успркос свега тога постави он самовласно цистерцинског опата Ивана за бискупа од Кановије (Canovium), која није ни спадала под његов митрополитски округ, већ под надбискупију драчку и даде га посветити по неком суфрагану, који наравно (јула 1325.) буде одлуком из Авињона збачен. Да најзад не буде лишен свећеничке части, уклони се Андрија драговољно [4]).

Како надбискупија барска нити богатством нити дисциплином, па нити опсегом није особито сјајно стајала, то је по смрти краљице Јелене све више губила на српском краљевском двору. Покушало се додуше са новим свезама са Авињоном, али без успјеха. Преговори са папом род краљем Стјепаном Урошем Дечанским (1321.—1336.) разбише се [5]). А преговоре што их је наставио Стјепан Душан (1336. [цар 1346.]—1356.), водио је он због сасвим других, политичких мотива, и то привидно, стојећи са коначним циљевима иза бусије [6]). Однос метрополе барске према Србији није ту ни улазио у рачун. Па и касније, када се срушила српска моћ, у погледу Бара, нити у колико се тиче наслова примаса, нити извршивања таквих права, нема никакова говора, а није га могло ни бити.

Није ми познато, откуд потиче горе споменута биљешка, да су барски владике након уздигнућа Задра на надбискупију године 1154. одложили наслов митрополите од Славоније, то јест Србије и Далмације, а да су придржали наслов примаса Србије. Можда ће се о тој тачки наћи разјашњење у барском архиву, што је

---

[1]) Тајнер, „Monum. Hung.“, I., 408. Енгел, на озн. мј. стр. 246. спомиње још један налог папе Бенедикта X. услијед тужби старе Јелене бискупу барском, да доскочи неуредностима у оним бискупијама своје дјецезе, што стоје под врховништвом грчког цара и српских кнезова.

[2]) Енгел, на озн. мј. стр. 247.

[3]) Фарл., на озн. мј. стр. 57.

[4]) Из „Tabulae consistoriales“. Фарл., на озн. мј. стр. 65. и 66.

[5]) Енгел, на озн. мј. 258. и 259. — Од 1234. почевши био је надбискупом у Бару неки Гвилелмус, родом Француз, *прије бискуп у Султанији у Перзији. Ну он, понесавши привилегије цркве*, да их тобоже предложи на потврду папи у Авињону, одмагли у своју домовину, али не у Авињон, него у Нарбону, гдје остане преко седам година, а да није оставио никакова јамства за однешене исправе. Истом када се барски каноник Иван Заулинус потужио папи Бенедикту XII., да је црква већ кроз 30 година, то јест од времена Маринова или посве осиротила с немарности, или да је занемарена због одсутности надпастира, заповиједи му папа 25. јануара 1337., да се течајем мјесец дана упути у свој округ и да својој цркви поврати одузета привилегија. (Ex actis consist. Фарл., на озн. мј. VII., стр. 70.) Али већ године 1341. Гвилелмо опет напусти сједиште бискупије; умро је пет година касније, 1347. (Фарл. на озн. мј.)

[6]) На озн. мј. стр. 288.

опет ускрснуо у Риму [1]). У изворима из времена, што су претходила млетачком господству, не могу да констатујем такова шта.

Па ни код надбискупа барских Људевита I. (почевши од г. 1383.), Марија на II. (почевши од 1396.), Ивана VI. (почевши од 1420.), Петра II. (почевши од 1423.), Андрије II. (почевши од 1448.), Ловренција II. (почевши од 1428., Марка (почевши од 1460) и Шимуна (почевши од 1462.) [2]) не налазим нигдје наслова примаса.

1475. засједне на столицу надбискупску Стјепан II. Теглатије [3]). Он написа коментар уз Canticus Canticorum [4]). У посветном ставу коментара надбискупу Георгију Кости од Уликсбона (Ulyxbona) он сам себе назива: Stephanus sanctae Antibarensis ecclesiae inutilis archiepiscopus totiusque Serviae Primas [5]).

Његов нашљедник Филип Гај (од 1485.) назива себе на некој споменплочи цркве, зване Coloniensis ecclesia у дијецези вићентинској такођер: Philippus Gajus archiepiscopus Antibarensis Modensis, totius Serviae Primas, in episcopatu Vicentina M. D. III. locum tenens M. F. J. [6])

Наредни надбискуп Јероним Монтана (de Montagna) од год. 1510. [7]) био је такођер често одсутан у Млетцима и у Риму, гдје је присуствовао двјема сесијама латеранскога концила. Али у списима се каже просто: Reverendus pater dominus Hieronymus archiepiscopus Sanctimariensis (in margine стоји уз то: Antibarensis [8]). Године 1515. дође он опет у Рим, те је био додијељен генералној конгрегацији кардинала и бискупа (у ствари конкордата са Француском), гдје се даиаче потписао само као Hieronymus episcopus Antibarensis [9]).

Лауренције III. био је испрвице бискупом улцињским, па је тај чин придржао и кад је 1517. године по папи Лаву X. био премјештен у Бар за надбискупа [10]). Ту му је дозволу потврдио папа Клемент VII. у були од 26. августа 1523., у којој се даље изричито каже: да је Лауренције примас цијеле Србије, премда његове црквене провинције суфрагани и „вазали“ живе под владавином невјерника [11]).

Послије осам мјесеци, 7. маја 1524. исти папа поново подијели надбискупу барском право, да пред собом може дати носити крст per Slavoniam et

---

[1]) В. Керове, опаске у „Göttinger Mittheilungen“, на озн. мј.

[2]) Фарл., на озн. мј. стр. 83.—96.

[3]) Године 1484. био је он патраценским и барским арцииископом. Године 1485. постане бискупом од Торчела, задржавши наслов надбискупа барског. Слично догађало се чешће, паче и то, да је при том остао викарем другог којег бискупа. Надбискупи су волъели проводити угодан живот у Млетцима или на копну или у Риму, него ли боравити у својим, с близине Турака и Албанеза угроженим резиденцијама.

[4]) Bibl. Vat. Cod. 1049.

[5]) Фарл., на озн. мј. стр. 96. и 97.

[6]) Он је и као надбискуп барски остао коадјутором епископата вићентинскога. Фарл., на озн. мј. стр. 97.

[7]) Фарл. на озн. мј. стр. 97. и сл.

[8]) На озн. мј. стр. 99.

[9]) На озн. мј. стр. 100.

[10]) На озн. мј. стр. 100.

[11]) Reg. bull. Tom. IV., стр. 11. Отуда: Фарл., на озн. мј. VII., стр. 100. у изватку. In extenso Тајнер „Mon. Sl. Merid.“ I. стр. 578 ... ad provisionem eiusdem eccelesie, cuius archiepiscopus pro tempore existens Primas totius Regni Servie existit, et cuius, licet illa Clerum et Populum Christianum haberet, provincie tamen et ecclesie Suffraganee ac Vaszalli in partibus infidelium consistebant, ...

Dalmatiam, или боље: потврдио му је то право[1]). Ово ново подјељење надовезује очито на буле Александра II. и Каликста II. и ваљда је требало да получи, да се не забораве митрополитска права, што су подијељена путем тих була.

Округ примаса Србије запремао је највећом части турске крајеве, сам Бар стајао је тада под господством млетачким. Сада се догоди, што се — колико ја просудити могу — никада прије није догодило у српском средњем вијеку. Све балканске земље, изузимајући Далмацију, Дубровник и некоје млетачке приморске тачке доспјеше под полумјесец, све српско држављанство уништи се, док на другој страни латинска држава са несумњиво католичком тенденцијом, коју је умјела и да израби у своје сврхе, рашири своја моћна крила те учини, да стара метропола барска, и ако само идеално, проспне новим сјајем. Управо концем XV. стољећа бијаху се Млетци подигли до свог врхунца, највећег процвата, богаства, моћи и угледа. Али чим јадније бијаше у истину стање цркве, тим већма се сада појавише претензије и захтјеви, какових прошлост није познавала. Рекламира се као пра́во изричито признање наслова примаса: — можда силом успомене, што је некада цијела Србија била подложена барскому митрополиту, те што су овога, по коначном приањању српскога двора уз источну цркву, и папа и српски двор сматрали првим католичким бискупом Србије; а можда је при рекламирању реченога права одлучила и помутња у погледу крстоноша (crux gestatoria), али најближе ћемо се прикучити истини, ако узмемо, да су у томе играли очити политички пробици као и лична таштина. Истина, сада је то првенство било тек почасно право, као што доскора затим на концилу тридентинском примати сјеђаху међу обичним митрополитима, уз то је за прави примат мањкао и сваки субстрат. Ну баш стога, а особито како не бијаше никакова конкурента, могло је признање тим лакше услиједити.

Већ од времена буле папе Клемента VII. носили су надбискупи барски наслов примаса не само de facto, него и de jure. Наслов се додуше не може доказати за врло краткотрајне владавине Ивана VII. у години 1528.[2]), али се може доказати за вријеме његова нашљедника. Људевит II. (од 1528.)[3]) од племените и отмене обитељи Кјерогати (Chierogati), издао је 1541. исправу die 17. Maji in loco S. Andreae prope Rubinum Antibarensis diocesis, у којој себе назива archiepiscopum Antibarensem et Buduensem et Serbliae primatem. Исти наслов носи он у књ. 30. Instrum. com. стр. 34 in Vaticano tabulario[4]).

Год. 1551. присуствовао је он тридентинском концилу[5]) под понтификатом Јулија III. Сједио је, као и сви примати, међу митрополитима, а потписао се пуним правом и без приговора: archiepiscopus Antibarensis regni Serviae Primas.

Најновијег времена пак постављено је на ватиканском концилу 1869.—1870. повјеренство концилских отаца само у ту сврху, да прима рекламације о првенству и т. д. појединих чланова и да рјешава у тим питањима. Већ сама та рјешења

[1]) На озн. мј. књ. VI. Breve стр. 59. Фарл., на озн. мј. Исто тако каже се у једном трећем писму истога папе од 24. марта 1530. надбискупу Лују Кјерогатију (Chierogati): Venerabili fratri Ludovico, Archiepiscopo Antibarensi Serviae Primati, Clemens P. P. VII. Тајнер, на озн. мј. II., стр. 1.

[2]) Фарл., на озн. мј стр. 100. —

[3]) На озн. мј.

[4]) Фарл, на озн. мј. стр. 101. — Уз Бар добио је још и Будву. Има још неколико списа, у којима себе назива примасом, ну није вриједно наводити их ни код њега, ни код слиједећих надбискупа, јер одлучујућим моментом је була Клемента VII.

[5]) Фарл., на озн. мј.

су мјеродавна за оне, о којима има да суди congregatio consistorialis[1]). Околност, што је мсњр. Карло Потен, надбискуп барски и скадарски (које су метрополе тада биле сједињене) на своју рекламацију добио мјеста међу приматима, представљала би могућност да папа потврди наслов примателства[2]).

Из свег напред реченога произлази дакле:

1. Год. 1067. основана је по папи Александру II. у Бару метропола, која је запремала цијелу тадашњу велику жупанију Србију; њен је владика добио наслов надбискупа, а осим тога још и за оно вријеме изванредно право, да у подручју цијеле своје митрополије може пред собом крст носити (crux gestatoria), све то на основу тобожњих једнаких права по свој прилици фиктивнога надбискупа од Дукље.

2. Томе надбискупу није папа никада подијелио примата, те прави примат није никада ни постојао.

3. У другој половици XII. стољећа папе му чак ускратише признање митрополитства у корист дубровачкога владике, ну он је то признање још концем стољећа опет добио.

4. У колико ја могу просудити, почели су надбискупи барски арогирати наслов примаса тек концем XV. стољећа под патронатом млетачким.

5. Тај наслов је признао папа Клемент VII. булом од 24. августа 1523. и с нова подијелио право „crux gestatoria“ 7. маја 1524.

6. Повјеренство ватиканскога концила, што је постављено за такова ријешавања, уврстило је надбискупа барског међу примате, а већ сама та чињеница била је способна да одлучи, да се изда

7. congregatio consistorialis од 7. марта 1902.

---

[1]) Congregatio consistorialis је најстарија и најважнија од свих такозваних старих конгрегација те је најширега дјелокруга. Састоји се од 9 кардинала. У њену компетенцију спадају предрадње у погледу оснивања, преиначивања бискупија, те у погледу капитолских права избора бискупâ, права номинације земаљских владара приликом подјељења бискупијâ.

[2]) У погледу примата Тарагоне, Брага (Португалска), Салерна, Бара, Бахије или С. Салвадора и Мехелна довољно је упутити на околност, да су њихови посједници на концилу набројани међу приматима. Шерман (Schermann), „Die Canonen des vaticanischen Concils“ 1871., стр. 59. и сл. В. Шерер, „Kirchenrecht“, I., стр. 541., примједба 38. — У погледу ријешења тог повјеренства погледај горе.

Додатак.

Liber diurnus Romanorum Pontificum. ed. Th. ab. Sickel. Form. XLV. De usu pallei. стр. 32. и сл.

Листина папе Александра II., којом подјељује надбискупу Петру барском, de dato Рим 18. марта 1067., палиј. — Фарл., Ill. s. VII. 17.

Alexander (episcopus) servus servorum dei Petro venerabili archiepiscopo diocliensis atque antibarensis ecclesiae salutem perpetuam in domino.

Si pastores ovium solem geluque pro gregis sui custodia die ac nocte ferre contenti sunt, ut ne qua ex eis aut errando pereat aut ferinis laniata morsibus rapiatur, oculis semper vigilantibus circumspectant, quanto sudore quantaque cura debemus esse pervigiles, nos qui pastores animarum dicimur, adtendamus et susceptum officium exhibere erga custodiam dominicarum ovium non cessemus, ne in die divini examinis pro desidia nostra ante summum pastorem neglegentiae reatus excruciet, unde modo honori reverentia sublimiores inter ceteros iudicamur.

Si pastores ovium sole geluque pro gregis sui custodia die ac nocte intenti sunt et ut nequa ex eis aut errando pereat aut ferinis laniata morsibus deficiat, oculis semper vigilantibus circumspectant, quanto sudore quantoque cura debemus esse pervigiles, nos qui pastores animarum dicimur? Attendentes igitur, ut susceptum officium exhibere erga custodiam dominicarum ovium non cessemus, ne in die divini examinis pro desidia nostra ante summum pastorem negligentiae nos reatus excruciet, unde modo honoris reverentia inter caeteros sublimiores judicamur.

Igitur, dilectissime frater, petitionibus tuis justis annuentes apostolica auctoritate decernimus, ut per hujus privilegii nostri paginam sic sanctissimam diocliensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, antibarensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, ejaterensem ecclesiam ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, palachiensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, suatinensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, scodriensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, dinnastinensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, polatinensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, serbiensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, boloniensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, tribuniensem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis, monasteria quoque tam Latinorum quam Graecorum sive Slavorum cures, ut scias et haec omnia unam ecclesiam esse teque omnibus praedictis locis episcopali regimine praeesse. Pallium autem fraternitati tuae ex more ad missarum solemnia cele-

palleum autem fraternitati tuae ex more ad missarum sollemnia celebranda transmisimus,

quod tibi non aliter, ecclesiae tuae privilegiis in suo statu manentibus, uti concedimus quam decessores prodecessoresque tuos usos esse incognitum non habes.

cuius quoniam indumenti honor modesta actuum vivacitate servandus est, hortamur, ut ei morum tuorum ornamenta conveniant, quatenus auctore deo utrobique possis esse conspicuus.

itaque vita tua filiis tuis sit regula; in ipsa, si qua tortitudo illis iniecta est, dirigant; in ea quod imitentur aspiciant, in ipsa se semper considerando proficiant, ut tuum post deum videatur esse bene quod vixerint. cor ergo neque prospera quae temporaliter blandiuntur extollant neque adversa deiciant, sed quicquid illud fuerit, virtute patientiae devincatur. nullum aput te locum odia, nullus favor indiscretus inveniat; destrictum mali cognoscant; insontem aput te culpabilem suggestio mala non faciat, nocentem gratia non excuset; remissum te delinquentibus non ostendas, ne quod ultus non fueris perpetrari permittas. sit in te et boni pastoris dulcedo, sit et iudicis severa destrictio, unum scilicet quod innocenter viventes foveat, aliud quod inquietos feriendos a pravitate conpescat. sed quoniam numquam, prepositorum zelus dum districtus malorum vult vindex existere, transit in crudelitate correctio, iram iudicio refrena et censura discipline sic utere ut et culpas ferias et a dilectione personarum quas corrigis non recedas.

misericordem te prout virtus patitur pauperibus exhibe; oppressis defensio tua subveniat, opprimentibus modesta erectio contradicat; nullius faciem contra iustitiam accipias; nullum querentem iusta despicias; custodia in te equitatis excellat, ut nec divitem potentia sua aliquid apud vos extra viam suadeat rationis audire nec pauperem de sua faciat humilitas

branda sicut antecessoribus tuis concessum est, concessimus videlicet in natali domini, epiphania, coena domini, pascha, ascensione, pentecoste, in natali S. Joannis baptistae, apostolorum Petri et Pauli et quatuor festivitatibus S. Mariae, scilicet nativitate, annuntiatione, purificatione, assumptione et duobus festis S. Angeli sic pro nataliciis quoque duodecim apostolorum, natali S. Georgii et sanctorum Sergii et Bacchi et festivitate omnium sanctorum atque natali tuo et quoties ordinationem vel consecrationem ecclesiarum celebraueris. Hortamur itaque charitatem tuam, ut mores vitae tuae tanto honori conveniant, quatenus auctore deo exemplis verbisque possis esse conspicuus. Vita igitur tua filiis tuis sit regula, ut si quae fortitudo in illis depraehenditur, in ea dirigatur.

Cor ergo tuum neque prospera, quae corporaliter hic blandiuntur, extollant neque adversa deficiant, sed quidquid illud fuerit, virtutis puritate devincat.

Nullum apud te locum ira, odium, nullum furor indiscretus inveniat.

Sacrae benedictionis justique judicii opus nulla venalitatis interventio commaculet. Sit in te et boni pastoris dulcedo, sit et judicis severa districtio, unum scilicet quod innocenter viventes foveat, aliud quod inquietos a pravitate compescat.

Misericordem te, prout (virtus) patiatur, pauperibus exhibe oppressis defensio tua subveniat, opprimentibus modesta ratio contradicat. Nullius faciem contra justitiam accipias, nullum quaerentem jura despicias. Custodia in te aequitatis excellet, ut nec pauperum de sua faciat humilitas desperare, quatenus deo miscrante talis possis existere, qualem

desperare, quatenus deo miserante talis possis existere qualem sacra lectio precepit dicens: oportet episcopum inreprehensibilem esse. sed his omnibus uti salubriter poteris, si magistram caritatem habueris, quam qui secutus fuerit, a recto aliquando tramite non recedit. Ecce, fratrum karissime, inter multa alia, ista sunt sacerdotii, ista sunt pallei, quae si studiose servaveris, quod foris accepisse ostenderis intus habes. fidem autem quam in tuis epistolis breviter adscripsisti, licet planius explanare debueras, redemptori tamen nostro gratias agimus, quod eam in ipsa etiam brevitate rectam esse cognovimus.

sancta trinitas fraternitatem vestram gratiae suae protectione circumdet atque ita in timoris sui via nos dirigat, ut vite huius amaritudines ad aeternam simul pervenire dulcedinem mereamur.

Ректификовано по Јафе-у.

sacra lectio praecepit, dicens: oportet episcopum irreprehensibilem esse. Sed his omnibus uti salubriter poteris, si charitatem magistram habueris, quam qui secutus fuerit, a recto aliquando tramite non recedit.

Ecce frater charissime, inter multa alia ista sunt sacerdotii, ista sunt palii ornamenta, quae si studiose observaveris, quod foris accepisse ostenderis, intus habebis.

Crux etiam ante te, sicut ante praedecessores tuos per Dalmatiam et Slavoniam ubique geratur. Archiepiscopatum quoque ecclesiae tuae juxta formam sanctorum praedecessorum tuorum, a quorum auctoritate non debes aberrare, concedimus et confirmamus.

Sancta trinitas gratia suae protectionis fraternitatem tuam circumclet atque in timoris sui vos viam dirigat, ut post hujus vitae amaritudinem ad aeternam possis dulcedinem pervenire.

Bene valete.

Dat. Romae XV. Kal. Apr. p. m. Petri canc. v. dom. Annonis Colon. archiep. anno sexto pont. d. Alexandri pap. II. ind. XII.
(Ово задње је погрјешно.)

Ilirska carina i megje provincijâ.

Priopćio

Karlo Patsch.

Polazeći od opće uvaženog nazora, da je publicum portorii vectigalis Illyrici bila pogranična carina, došao je A. pl. Domaszewski u svojem uspješnom istraživanju „Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll“ (Archäol.-epigr. Mitteilungen, XIII., str. 129. i sl.) do „sigurnog opažanja, da su postaje vectigal-a ilirskog bile na granicama provincija“, te je pomoću tom proveo na dônjem Dunavu novu razdiobu prijedjela. U prilog Dalmaciji odijelio je čitav zapadni dio Srbije od gornje Moezije, nasuprot je ova dobila sjeverno od Dunava Banat; Dacija, ne samo da je potonji komad izgubila, nego i veliku Vlašku, koja je pripojena uz dônju Moeziju.

Ti popravci našli su odobrenje [1]), a uz promjenu na zapadu Dacije utvrgjeni su, te kartografski rasprostranjeni po H. i R. Kierpertu [2]). Ali već onaj materijal, što ga je imao Domaszewski pri ruci, mogao bi potaknuti sumnju, osobito u tome vidu, da li su carine u istinu ležale na samoj granici.

U gornjoj Moeziji dokazuje on na naznačenom mjestu, str. 144, u Runjevu kod Kačanika na osnovu C. I. L. III 8155 [3]) novu carinu, ali s razloga „da je prizrenska visočina još pripadala gornjoj Moeziji“, navedena na str. 152., i s obzirom na činjenicu, da je i Scupi pripadalo istoj provinciji, osjeća se ponukanim, na svojoj kartici, str. 154., da pograničnu liniju i na zapadu i na jugu pribilježi mnogo milja dalje od Runjeva. Isto se tako i na istoku pogranična linija ugiba carini Kumanovo.

Kao u gornjoj Moeziji tako smo prinukani i u zapadu Dacije pogriješiti protiv bitnosti pogranične carine. Suponirana granica teče ovdje ravnim pravcem od sjevera k jugu zapadno od Várhelya, Veczela i Zalatne, dočim bi prema pretpostavci morala teći krivudastom linijom, jer se „pogranične carine“ nalaze u Pons Augusti, Várhelyu, Veczelu, Zalatni [4]) i Verespataku [5]). Ta konsekvencija se ali nije mogla izvesti, jer bi glavni grad

---

[1]) Sr. n. pr. O. Hirschfeld, C. I. L. III p. 1474; A. v. Premerstein, Jahreshefte 1900, Beibl. kol. 110. 153; M. Rostowzew, Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian str. 394.

[2]) Formae orbis antiqui XVII. prilog str. 3. i sl.; C. I. L. III S. tab. IV.—VI. Na potonjem listu moći je najbolje slijedeća razmatranja pratiti.

[3]) Sr. Premerstein-Vulić, Jahreshefte 1903., prilog 35.

[4]) Domaszewski, na ozn. mj. str. 142. i sl.

[5]) Ovo protuslovje se nije ni C. A. Brandesu, Pauly-Wissowa p. r. „Dacia“ kol. 1970 otelo; on misli s toga, da Várhely i Zalatna nijesu bile carine.

provincije, Sarmizegetusa, time došao da leži neposredno tik granice, a zlatonosno područje bilo bi po srijedi raspolovljeno.

U Noriku je Domaszewski, str. 138., op. 58, proti pouzdanom podatku, od kuda potječe natpis u C. I. L. III 5620, prinukan, da statio Esc.... prenese iz Ischla na Trauni u „Ischl na Chiemskom jezeru", jer bi na prvom mjestu bila u potpunoj oprjeci sa njegovom tezom. Isto tako je nemoguće, pa pokušalo se što mu drago, u Panoniji smjestiti Savariju[1]) i Sirmium[2]) na koju granicu, te one ostaju carine u nutrini zemlje.

A kako ne stoji uvjek i svuda opažanje, da su carine ležale na provincijalnim granicama, tako je i neprovediv „stalni zakon", što ga Domaszewski iz toga izvodi, „da su carinske linije istovjetne sa provincijalnim granicama".

U Kuliću, na utoku Morave u Dunav, ustanovljena je po C. I. L. 1647 = 8140 carina; tu bi dakle morala biti provincijalna granica. Po Domaszewskovom spada ali Banat radi carinske linije St. Oršova—Zalatna[3]) gornjoj Moeziji. Isto je tako u protuslovlju sa pripajanjem Velike Vlaške uz dônju Moeziju carina Durostorum[4]). I tu bi imala da ide megjašna linija izmegju dijelova iste provincije.

Ove dvojbe još su porasle, kada su se umnožale vijesti o Iliriku, osobito u gornjoj Moeziji, uslijed putovanja gg. Premersteina i Vulića. Popis carina, poznatih u toj provinciji, obuhvata slijedeće:

1. Kulić: v. g.

2. Viminacium: Jahreshefte 1905, Beiblatt kol. 3 n. 8: *M. Antoni(o) M. f. Fabia Fabiano, proc. XL Galliarum et portus, item argentariar. Pannonicar., c(onductori) portori Illyrici, patrono bono Mercator lib.* U Viminaciju moglo se Fabianu samo kao conductor-u postaviti spomenik.

3. Ratiaria: Domaszewski, ozn. mj. str. 136.

4. Ravna: Jahreshefte 1903, Beiblatt, kol. 50, n. 59: *Dis Man. Iulia Antonia, v. a. XXIX, et Calbo alumn., v. a. V, Achilleus vil(icus) coniugi et alumno b. m. et Antoni Invictianus, Achillius, Achillia m. dulc. b. m. p.* Achilleus je, kako je upoznao Premerstein, identičan sa vilicus-om, koji je prije ili kašnje radio kod carine u Kumanovi (n. 6.).

5. Lomnica kod Trna: Domaszewski, ozn. mj. str. 153.[5]).

6. Kumanova: C. I. L. III 1697 = 8243: *I] o. m. D. pro salute Imp. M. Aureli Antonini Pii Aug. et Iuliae Aug. matris kast. Achilleus eorundem ser. vi[l.] pos. kal. Novembr[ib.] Sabino II et Anul[l]ino cos.* 216 p. Is.

7. Klečovac[6]): Jahreshefte 1903 Beiblatt kol. 39 n. 45 = 1904, Beiblatt kol. 3 n. 3: *Fano mag(no) pro sal. Aug[g.] n[n.] Apollonides eorund. vect. Illyr. ser. (contra)sc(riptor)*

---

[1]) Domaszewski, na ozn. mj. str. 138.

[2]) Na istom mj. str. 136.

[3]) Str. 142. sl.

[4]) Domaszewski, ozn. mj. str. 136.

[5]) Nalazište „Prestol" nalazi se u selu Lomnici na Sukovskoj ili Golemoj rijeci, pô sata na sjever Trna. Da je tom dolinom prolazio živahan trgovački put, kojim se spajahu ceste Naissus—Scupi i Naissus—Serdica, dokazuju nalazi, što ih je C. Jireček, Arch.-epigr. Mitth. X., str. 52. i sl. pribilježio. Bilo je tu i drahma Dyrrhachia i tetradrahma Thasosa, a nalazi sižu kašnje od dobe Julija Cezara do u doba Komnenâ. U 15. i 16. vijeku upotrebljavao se često put Vranja—Trn—Sofija (Jireček, na ozn. mj. str. 54. i „Das Fürstentum Bulgarien", str. 465.).

[6]) Klečovac leži na putu iz Uščupa u rudarski kraj oko Kratove (Ami Boué, Die europ. Türkei, I., str. 241.; Jireček, Arch.-epigr. Mitth., X., str. 78.), a preko Egri Palanke u bogati Pautalia—Küstendže.

stat(ionis) Lamud., quam voverat (contra)sc(riptor) stat(ionis) Vizi(ani), v. s. l. m. Vizianus. Gentiano et Basso [cos.] 211 p. Is.

8. Runjevo: v. g. str. 479.

9. Gornja Gušterica: C. I. L. III 8170 (sr. n. 12664 i Jahresheft 1903, Beiblatt kol. 25): *I. o. m. [e]t felicit[a]ti statio(nis) [H]ercula[nus] vi[l(icus)* . . . .

10. Lapje selo[5]): Jahresheft 1903, Beiblatt kol. 29 n. 36 (sr. Hirschfeld, Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian[1]) str. 88, op. 4): *Genio Illyrici pro salute imp. Caes. M. Aur. Severi Alexandri Aug. et Mameae Aug. sub cura Ant(oni) [Si]lvani v(iri) e(gregii) proc(uratoris) Iulianus vilic(us) stat(ionis) Ulp ianensis) tabul arium) sumpt(u) suo [fe]c(it) Albino et Maximo consulib(us).* 227 p. Is.

11. Statio Vizianus na cesti Naissus—Lissus, sr. g. br. 7. Premerstein, Jahresheft 1903, Beiblatt Sp. 39.

12. Guberevac: Domaszewski, na ozn. mj. str. 133.

Osim možda Klečovca ne leži ni jedna od tih novih carina na kojoj od Domaszewskog prihvaćenoj granici. Nasuprot! Uz Kulić dolazi sada i Viminacium baš u sredinu proširene provincije, tako da bi sada već valjalo govoriti o granici prema Banatu. Isto se tako niže niz Dunav do Durostoruma carina Dimum[2]), pa bi valjalo isto zaključiti. Na istoku gornje Moezije valjalo bi, po opažajima Domaszewskog, radi carine Ravne vas gornji tok Timoka odlučiti od provincije, a ipak je po dedikaciji u C. I. L. III 8260 = 14572: „Herculi Naisati" na jugoistoku Ravne ležeći Žukovac spadao teritoriju Naissus-a[3]). Pa i Remesiana, sijelo gornjo-moezijskog sabora, moglo bi se gornjoj Moeziji pripojiti samo vijugastom megjašnom linijom. Na isti bi nam način valjalo doskočiti, uvaživ liniju Runjevo—Lapje selo, ako se i ne osvrnemo na Guštericu, kao neustanovljenu tačku, u interesu Ulpianuma na jugozapadu provincije.

Po svim tim podatcima, koji bi se iz drugih provincija mogli još popuniti — u Dalmaciji primjerice leži carina Vratnik[4]) 11 *km* od morske granice udaljeno — ne možemo se ustezati spoznaji, da carine nijesu samo ležale na granici, nego da je i u nutrini pokrajinâ bilo carina. Iz toga se po sebi zaključuje, da je vectigal Illyricum bio i unutarnja carina. Prometu je prema tome u ilirskim pokrajinama fiskus nametnuo još veći namet, nego li se do sele mislilo[5]). Time ali ne dolazimo do ničesa novoga za carevinu, nego mi vigjamo, da se egipatski uzor i u tome vidu našljedovao[6]).

Koje li je vrste bio namet, nametnut prometu unutar provincijâ, moći će nam možda djelomice razjasniti buduća pomnija promatranja položaja carina[7]), njihova gustoća, megjusobna udaljenost, množina osoblja u svezi sa prosugjivanjem trgovačke važnosti pojedinih cesta.

---

[1]) Preko Lapjeg sela jamačno je išla cesta Ulpianum (Lipljan)—Priština—Prepelac—Kuršumlija—Prokuplje—Naissus, dio trgovačke ceste, koja je iz Lissusa na Jadranu vodila amo, a po nagjenim novcima (Glasnik 1902., str. 402.) služila je već u predrimsko doba.

[2]) C. I. L. III 12363. 12399.

[3]) Sr. Premerstein, Jahresheft 1901, Beiblatt kol. 139. sl.

[4]) C I. L. III 13283, sr. str. 2328[175].

[5]) Slično naći će se jamačno i u drugim carinskim područjima. Statio Turicensis galskog carinskog područja primjerice, „koja dosta dalje unutar leži, nego li je mogla ići istočna granica" (Momsen, Hermes XVI., str. 494) nalazi sada prirodni tumač.

[6]) Sr. Marquardt-Dessau, Röm. Staatsverwaltung II[2] str. 274. O teškom nametu na promet u Egiptu v. N. Wilcken, Griechische Ostraka aus Aegypten u. Nubien I., str. 278.

[7]) O naslućivanju W. Gurlitta u pogledu Ptuja sr. dolje str. 482.

Česte carine na linijama Tsierna—ad Mediam[1]), Pons Augusti—Sarmizegetusa, Pontebba—Saifnitz[2]), Pleckenalp—Reisach (istočno od Mauthena)[3]) i dr. nukaju na to, da tu valja misliti prije na cestarinu, nego li na prolaznu carinu. Čini se osim toga, da se na stanovitim mjestima pobirala još posebna pristojba. Ime štacije Pons Augusti, te položaj Kulića na ušću Morave[4]) slute, da se tu pobirala maltarina za most, a gdje toga nije bilo, nego samo skela, skelarina[5]). Carina na Vratničkom klancu možda je zato bila ustrojena, da se tu pobire prelaznina. Ako je naša hipoteza o maltarini valjana, onda jamačno u carsko doba nijesu ni vodeni putevi[6]) (Dunav, Drava, Sava, Maroš i t. d.) bili bez nameta, jer bi inače ceste, koje njima idu uporedo, ostale bez prometa a fiskus gubio bi dohotke[7]).

Gurlitt[8]) je razlikovao u Poetovionu tri štacije. Jednu kod crkve Sv. Martina u Ober-Haidenu, valjda na državnoj cesti iz Celeije u Poetovio; drugi „na podnožju gradskog brda (Schlossberg) u današnjem gradu Ptuju, na lijevoj obali Drave, valjda na ćupriji, koja je tu u staro doba više današnjega mosta vodila preko Drave", a treću u Unter-Haidenu neposredno nad obalom Drave, na tamošnjem stovarištu. Biti će ispravno, da je u velikih mjesta sa jakim prometom bilo poviše carina, u manjim se mjestima pobirale razne pristojbe (cestarina, mostarina i dr.) valjda u istom uredu.

S promjenom pojma o ilirskoj carini gubimo i jedno pomagalo za ustanovljivanje megja pokrajina. Sjedinjenje Banata sa gornjom Moezijom time opet postaje dvojbenim, dapače možemo od toga punim pravom odustati, jer i drugi razlog, što ga je Domaszewski str. 143. osim ovog, sada oborenog, da je carinska granica išla od Stare Oršove u Zalatnu, naveo, da u Banatu „nije bilo dačkih četa, nego da su gornjomoezijske vojske tamo imale svoj tabor", ne može služiti potpunim dokazom, jer bi se na osnovi istoga argumenta morala i Sarmizegetusa, Maros-Németi i Sirmium, gdje ima spomenika legija IV. Flavia felix i VII. Claudia, morali pripojiti gornjoj Moeziji[9]). Gradske sveze nasuprot odaju nam jasno, da je ravnica na Tamišu spadala Daciji. Kako je Stara Oršova—Tsierna, što ju Domaszewski odjeljuje od Dacije, u votivnom natpisu, Jahreshefte, 1900, Beibl. kol. 113, spojena sa skroz dačkim gradovima (Apulum, Drobeta, Napoca i Porolissum), tako se i na grobnom spomeniku, nagjenom u Fényu (na desnoj obali Tamiša), spominje i neki decurio municipija Tibisca (C. I. L. III 12595).

---

[1]) Domaszewsky, l. c. str. 142.

[2]) C. I. L. V 8650. C. I. L. III 4716.

[3]) C. I. L. V 1864 (sr. Domaszewski, Arch.-epigr. Mitth. XIII., str. 134. op. 28.) C. I. L. III 4720. Potonja dva para ureda smatraju se „dvostrukim štacijama s ovu i onu stranu granice" (Domaszewski o. mj. str. 137.), tako da bi Pontebba i Pleckenalp bili u Italiji, a Saifnitz i Reisach u Noriku. Ali se tu pregledalo, da je i u Pontebbi i na Pleckenalpi dokazana ilirska, a ne italska carina. Obje su postaje dakle pripadale Iliriku. S istog razloga — u C. I. L. V 5079, 5080 spomenuti T. Julius Saturninus bio je poznati zakupnik ilirske carine — ne pada Seben, kako je R. Kiepert C. I. L. III tab. VIII. i Formae orbis ant. XXIII. nacrtao, u Italiju nego u Ilirik.

[4]) Statio Enensis=Pons Aeni (C. I. L. III 15184[7]), Boiodurum (C. I. L. III 5691) na ušću Inna, Confluentes (C. I. L. 15184[8]) na sastavu Save i Dunava, Tsierna i Celei (C. I. L. III 8042), gdje važne ceste prelaze preko Dunava za sada ne treba uvažiti, jer su ležali na granici provincije, odnosno države.

[5]) Paralele iz Egipta za cestarinu i skelarinu donosi Wilcken o. mj. str. 280. sl., 349. sl., 361., 386., 394. sl. Sr. i J. W. Kubitschek, Monatsbl. der Numism. Gesellschaft in Wien. 1899., str. 425.

[6]) Sr. Patsch. Jahreshefte 1905. str. 139. sl.

[7]) Podataka o nametu na brodarstvo naći je u Wilckena, o. mj. str. 284.

[8]) Arch.-epigr. Mitth. XIX., str. 22. op. 42.

[9]) Tako valja razumjeti opasku u I. Jung-a, Fasten der Provinz Dacien str. 16 (sr. Domaszewski, Die Religion des röm. Heeres, str. 31. op. 135). Nalaze spomenika IV. legije u Daciji protumačio je Jung u Jahreshefte 1900, Beiblatt kol. 183 sl. Maros-Németi: na ozn. mj. 1902. Beiblatt kol. 127; Sirmium: C. I. L. III 3251. 10664, 10666 (sr. str. 2328[187]).

Различито. — Različito.

Извјештај о излету чланова међународног ботаничког конгреса у Бечу у Босну, год. 1905.

Написао **Карло Мали**, пристав бос.-херц. држ. жељезнице.

Одбор за организацију другог међународног конгреса у Бечу 1905., наумио је удесити неколико знанствених излета, а међу иним и један у илирске[1]) земље. Предјели, који су се имали пропутовати, били су јужна Краљска, Приморје, Далмација, Црна Гора, Босна и Херцеговина.

Водство кроз аустријске земље и кроз Црну Гору преузео је др. Август Гинцбергер (Ginzberger), пристав учевне столице за систематску ботанику на бечком свеучилишту; а водство путника кроз Босну и кроз Херцеговину повјерено је било чувару код земаљског музеја у Сарајеву, Отмару Рајзеру (Reiser) и писцу. Да чланови, који би судјеловали код излета и који су се састали са свију страна Европе, буду што боље упућени, издао је приређивачки одбор за те излете „Вође“[2]).

Ови садржавају у кратко опис географско-геолошких и климатских те ботаничко-географских прилика уз опис пута, што су га излетници имали пропутовати. Вођу за излет у илирске земље имали су према раздиоби посла и водства израдити др. Гинцбергер и писац а та књига уријешена је са 23 фотолитографичке табле, које приказују за билинску географију карактеристичке призоре. Особито су међу њима лијепе табла VIII., која приказује *Asphodelus ramosus* на каменом шљемену код Чапљине и табла XXV. са читавом шумом, обраштеном *Piceom omorika* у Смрчеву точилу код Вишеграда. Опис пута морао је потписани, јер није имао прилике цијели пут прије пропутовати, саставити на основу литературе, а то тумачи, зашто су билинско-географски податци у том дијелу нешто мањкави те је сама екскурзија пзнијела по који нови и занимиви обрет ботанички.

Међу члановима ове екскурзије бијаше познати истраживаоц пола др. Гунар Андерсн (Andersson) из Штокхолма, г. и гђа Берто (Bertaut) из Париза, надшумар Карло Бјеркбом (Björkbom) из Естерсунда, извјештитељ конгреса у питању номенклатуре и познати монограф лабијата, равнатељ ботаничког врта проф. Џон Брике (Briquet) из Женеве, конзерватор хербара Бурнат, Франсоа-Жорж Кавиље (Cavillier) из Nant sur Vevey-a, члан краљевског друштва у Единбургу, Ф. Ц. Крауфорд (Crawford) из Единбурга, др. Х. Фере (Ferré), фармацеут из Париза, банковни управитељ Јуренц (Jurenz) из Берлина, трговац Егон Кинт (Kindt) из Беча, трговац Алберт Кунце (Kuntze) из

---

[1]) Ријеч Илирија разумијева се у смислу Бека (Beck). Сравни овога „Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder“ (1901.), стр. 1.

[2]) Führer zu den wissenschaftlichen Exkursionen des II. internationalen botanischen Kongresses in Wien 1905. Herausgegeben vom Organisationskomitee des II. internationalen botanischen Kongresses unter Mitwirkung von A. Cieslar, A. Ginzberger, Freih. v. Handel-Mazzetti, A. v. Hayek, K. Maly, V. Schiffner, F. Vierhapper und E. Zederbauer. Im Kommissionsverlag bei F. Deuticke, Wien. Цијена 20 К.

Овдје ми је исправити неке погрјешке. На стр. 150. треба читати *Bromus erectus* var. *hercegovinus* мј. *Bromus hercegovinus*, а *Campanula lingulata* мј. *Campanula capitata*.

Дражђана, проф. др. Роберт Лаутерборн (Lauterborn) из Хајделберга, кустос Харалд Линдберг (Lindberg) од ботаничког музеја у Хелзингфорсу, зачасни биљежник Ернест Пелтеро (Peltereau) из Вандôме, проф. медицине на високој школи фармацеутској у Паризу др. Емиле Перо (Perrot) из Париза, др. Херман Певерлајн (Poeverlein) из Лудвигсхафена на Рајни, др. Х. Рајсер (Reisser) са сестром Хеленом Рајсер из Беча, надшумар Г. Свенсон (Svensson) из Штокхолма и љекарник Макс Вечки (Wetschky) из Гнаденфелда: свега, осим вођа, двадесет особа.

Путовање:

28. маја дочекаше у Ускопљу кустос Рајзер и извјеститељ дошљаке из Зеленике. Ручак, наставак пута жељезницом до Чапљине. Шума у кршу се састоји у битноме од *Quercus lanuginosa* и *cerris, Fraxinus ornus, Acer monspessulanum, Carpinus orientalis, Paliurus australis, Phillyrea latifolia* и *Pistacia terebinthus*[1]). Проф. Лаутерборн (Lauterborn), праћен од препаратора Сантариуса (Santarius), оставио је друштво у Габели, да посјети Хутово блато и да га у виду зоолошком и ботаничком проучи. У Чапљину стигосмо у 6 сати на вечер, те је управитељ испоставе Јосип Никодемовић поздравио дошљаке и побринуо се за њихов конак. Уза њ бијаше и шумарник Феликс Хилишер (Hillischer) из Мостара. У Могорелу разгледаше останке римског каструма, а на њеним рушевинама нађоше уз ине биљке *Trifolium subterraneum* са цвјетним китама, које се удубише у земљу[2]).

29. маја. Наставак пута преко Тасовчића, лијевом обалом Неретве у Домановић те на висораван „Дубраве“ у дубраву, која се састоји од *Quercus conferta* Kit. (*Q. Farnetto* Ten. и *Q. hungarica*[3]) а има ту и *Q. macedonica* појединце[4]). Нов је ту налаз обрео др. Певерлајн, нашав *Potentilla adriatica,* а на каменим травњацима запазити је слапопању *(Pirus amygdaliformis),* којему кошпице народ једе те вели да су укусне. Путем у Буну: *Loranthus europaeus* и *Quercus lanuginosa.* На сјеверном рубу Дубрава, гдје се пут у серпентинама спушта са виса у мостарско поље, показао је кустос Рајзер костобера како се под небом вије, код Благаја брала се *Linaria microsepala,* а путем у Мостар *Acanthus spinosissimus.* Ту је изашао проф. Антун Пихлер (Pichler) на сусрет, који бијаше вођом у мостарској околици и у граду. Проф. Лаутерборн, кога сретосмо у Мостару, донио је са Хутовог блата за Херцеговину нову врсту дјетелине, *Marsilia quadrifolia* L. у веома великим егземплярима. У Босни нађена је та врста пригодом излета биоградских учитеља и ђака у Босну год. 1890. у мочвари код Раковца на Дрини (котар Сребреница)[5]).

30. маја. У јутро успеше се путници на Столац, западно од Мостара (400 *м* високо) а по подне на Циим и на врело Радобоље.

31. маја. Одлазак у Брђане, гдје стигосмо уз пљусак кише мало иза поднева, али се уз пркос томе попесмо према нашем програму на Голо брдо (1084 *м*) до Преслице планине. Код Брђана: *Carpinus orientalis (duinensis)* а појединце и *C. betulus.* Повише гори *Pinus leucodermis* са високим стаблима и помлатком[6]).

У мјешовитој шуми било је међу иним и *Acer obtusatum,* на врху, на стијенама доломита *Scabiosa graminifolia,* на жалост не у цвијету.

У Брадини сједосмо опет у жељезницу те кренусмо према Илиџама, гдје се је иншпектор Ј. Појман побринуо за конак у ерарним хотелима.

1. јуна. Одлазак из Илиџа шумском жељезницом, што ју је уступила твртка Фелтринели и др. до Павловца крај Касидола, гдје разгледасмо велико средовјечно мраморје[7]).

Преко Топлика кренусмо на њуприју на Тилави, уз коју је била у једној сељачкој башчи засађена *Syringa* и *Chrysanthemum macrophyllum.* На њивама, пошав у Петровице,

---

[1]) Ту сам нашао 28. маја 1905. *Vincetoxicum Huteri* Vis. et Aschers. са дјеломице многоцвјетним кратким или дуљим дршцима цвјетних кита под пазухом листа.

[2]) Друге овдје запажене биљне навео сам у „Вођи“ на стр. 144.

[3]) Обје ове занимиве и још мало познате врсте описане су у „Вођи“, стр. 106. и 107., а флора око Доманoвића тамо на стр. 144. и 145.

[4]) Пошто по Ц. Шнајдеру (Schneider), Illustr. Laubholzkunde, стр. 130. *Q. ostryaefolia* Borbás представља исти храст, доказана је тиме и њена појава и у јужној Италији. У децембру 1905. нашао је кустос Рајзер између града Хутова и Градца близу далматинске међе ново налазиште те врсте.

[5]) Петровић, Миљковић, Тиле и Јуришић: Друго путовање наставника и ученика друге београдске гимназије по Србији и Босни 1890., стр. 96. и 147.

[6]) Год. 1905. нађена је од Б. Лонго и у јужној Италији а Адамовић је потврдио, да је има и на Олимпу у Тесалији.

[7]) На близу нашао сам на шљемену брда *Berberis vulgaris* и *Laburnum vulgare* уз једну ограду, дакле ваљда посијане. За прваше види Бек у Annalen des naturhistorischen Hofmuseums, VI., 336.

показао сам господи критичку љубицу *(Viola Hornemanniana),* коју сам нашао и на више других мјеста око Сарајева[1]).

О тој се биљци развила дебата. По мнијењу проф. Брикета, који је те облике недавно са Бирнатом критички обрадио[2]), припада та љубица по свој прилици врсти *Viola montana,* али ју ваља још увијек помније испитати. У шикарама истицао се ради своје обичајности *Acer tataricum.* Више Међуша дôњих ухватила нас је јака киша, али срећом не потраја дуго. Пошто смо се мало забавили на вршку Требевића (1629 *м*), гдје су излетници сабирали *Salix silesiaca, Astragalus depressus*[3]), *Draba aizoon* и друге биљке, посјетисмо горњу шумарску кућу, до које расте *Potentilla montenegrina,* коју сам показао г. Певерлајну, који је ту врсту обрадио у Ашерсоновој и Гребнеровој „Synopsis". Силазећи угледасмо први пут град Сарајево, а његов красни поглед одушевио је сваког појединог. Слиједећега дана 2. јуна забавили су се путници тиме, да одашљу доселе сабране биљке и да разгледају Сарајево, те их је том приликом послужио г. проф. Ђуро Протић и кустос Апфелбек (Apfelbeck).

3. јуна полазак у Дôњи Вакуф, у јутро у $7^1/_2$ сати, гдје нас је, када смо у $1^1/_2$ по подне стигли, поздравио шумски управитељ Данило Јовановић те нас отпратио у прашуме на Столовцу и у Јајце. Путем у Слатину нашао је Певерлајн за Босну нову, понајприје у Црној Гори од Ролена (Rohlena) обретену врсту *Asplenum trichomanes.* Прије него ли ступисмо у прашуму на Столовцу затекао нас је опет пљусак. На дну шуме, која се састоји од *Pinus nigra* и *Pinus silvestris,* нађосмо чудну дружину билина: *Viola Beckiana* (нов стан ове врсте), *Genista radiata, Ranunculus thora, Narcissus radiiflorus, Vaccinium vitis idaea, Erica carnea* и др. Прашума се у главноме састојала од *Picea vulgaris* и *Abies alba.* На западној страни Столовца (1479 *м*) вијају се према висоравни „Прибелци" мјешовите шуме, али ради мрака, који је наступио, није било могуће установити, од којих се врста састоје. Истом послије 8 сати на вечер стигосмо у шумарску кућу у Прибјелцима код Каришевог бунара, гдје се је госп. шумарски управитељ Јовановић побринуо за конак и храну.

4. јуна кренусмо пјешке преко Грабежа, Вагањца-потока, на коме се нашао римски међашни натпис, православној цркви Св. Тројице (929 *м*), а ту сретосмо котарског предстојника дра В. Радимског, који нас је отпратио до Јајца. На Прибјелцима видјесмо *Iris graminea* врло често, на Вагањцу појединце *Orchis simius.* Код Муђића на Јању нађох *Asplenum lepidum,* који сам понајприје у околици Сарајева установио[4]).

Ријеку Јањ прешосмо на Царевој ћуприји код Шипова, гдје нас дочека обилни ручак. Котарски предстојник др. Радимски поздравио је говором дошљаке, а начелник мјеста рекао им је добродошлицу. Његов срдачни поздрав превео је гостима управитељ Јовановић, а г. проф. Брикет захвалио се у име ботаничара француским језиком на дочеку и добродошлици. Пошто је била баш недјеља, а народ изокола знао, да ће доћи гости, изишло је и младо и старо у стајаћем одијелу пред њих те их поздравило бурним „живјели!" Скоро се развило весеље, цигани у свом шароликом одијелу побринуше се за глазбу, а млађарија у свом сликовном одијелу ступила је у коло, те је уз то пропјевала. Кад је весеље било на врхунцу ступише и два ботаничара у коло, да се окушају у том народном плесу. Нашао се и народни гуслар, који је гостима отпјевао по коју народну јуначку пјесму уз своје гусле. Пошто нам је ваљало до Јајца још добар комад пута превалити, морадосмо на жалост брзо оставити тај занимиви призор из народног живота, што нам га је г. предстојник удесио. Неколико кочија одвезоше нас низ Пливу до села Језера, а пробавив ту неко вријеме, нашао је г. Вечки на мочварној обали језера малу, за Босну ријетку орхидеју *(Liparis Loeselii).* За вечере у ерарском хотелу у Јајцу, опростио се кустос Рајзер од дружине, од пријатеља, јер му је ваљало нужно поћи у Сарајево, те их позва, да нашу земљу опет посјете.

5. јуна забависмо се препарирањем и разашиљањем сабраних билина те разгледавањем гласовитог слапа Пливе, катакомба, торња св. Луке, фрањевачке цркве и др.

6. јуна. Раним јутром кренуше ботаничари кочијама према Бањалуци. Тијесна, мјестимице из живог камена истесана цеста задивила је путнике не само природним красотама својим, него их је и у виду ботаничком обрадовала, те су многи уставили кола, да силазе и да биљеже своја опажавања. Дрвље указало се врстама тако разноврсно и у тако лијепом наравном развитку, како је то ријетко на другим мјестима у Босни наћи. Од рјеђих врста дрва и грмова, које ту запазисмо спомињем: *Ulmus scabra (montana), Acer*

[1]) Сравни Verhandlungen der zool.-botan. Gesellschaft in Wien, 1904, стр. 233.
[2]) Sur les *Viola canina* et *montana* de la flore maritime (1902).
[3]) Овдје сам га већ у мају 1904. опазио.
[4]) Сравни: Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., на озн. мј. стр. 171.

obtusatum, tatarinum, Juglans regia (дивља?), *Colutea arborescens, Staphylea pinnata, Carpinus betulus* и *orientalis (duinensis), Tilia tomentosa, Rhamnus fallax, Cotinus coggygria,* а на стрмим обронцима стијена *Pinus nigra*[1]). Уз обалу расте често *Sambucus nigra* (дивље), уз шикару се често пење лоза *(Vitis silvestris).* На сјеновитим вапненастим стијенама било је ту као и око Јајца *Symphyandra Hofmanni* ендемичка и почеста, али је на жалост не нађосмо у цвијету. Низ обронке *Campanula sibirica* var. *divergens,* коју смо и у Херцеговини западно од Коњица запазили. На рубу цесте запазисмо често *Atropa belladonna,* на једном мјесту пред Бочцем у хрпи камена, одруњена са брда, средоземску колонију од *Euphorbia myrsinites, Convolvulus cantabricus* и *Ruscus aculeatus.* На стрмим стијенама наведеног мјеста нађох уз *Moehringia muscosa* и *Moehringia Malyi* Hajek, коју сам први пут тек 1902. у Босни нашао и описао, те је била доселе позната само из Штајерске[2]).

Већ из далека лако ју је по сивом лишћу разликовати од зелене *M. muscosa.* Ту биљку имао сам већ 1903. у рукама, када сам добио један дио биљка фанерогама сабраних од Гроса и Кнајкера у Босни. Ова двојица нађоше је 25. августа 1900. код Језера близу Јајца, а сва је прилика да и биљка, што је у свом путопису из Бочца описују као *Moehringia* специјално иде амо[3]).

Ја сам онда упозорио г. Кнајкера на то, али он није био мога мнијења, већ је мислио, да је то само *M. muscosa* са пентамерним цвјетовима. Онај готово посве исушени егземплар, што сам га онда имао на очима, није се дао посве сигурно опредијелити. Још прије, и то год. 1894., је проф. К. Вандас на истом мјесту убрао исту биљку, јер се његови податци о *M. dasyphylla Bruno*[4]), коју је нашао на стијенама врбашке цесте код Крупе, јамачно односе на *M. Malyi*[5]).

Обје те биљке су али само по хабиту сличне. У осталом чини се, да Вандас није имао згодна материјала, јер ју додуше у кратко спомиње, али у попису биљка, што их је сабрао, посве зашућује. Сва је прилика, да се *M. Malyi* налази и на другом, далеко удаљеном мјесту у земљи и то на тјеснацу Просјеку између Новог села и Зворника на Дрини, гдје се спомиње у Путовању учитеља и ђака биоградске гимназије *M. Ponae* Reichenb. *(M. bavarica* L.)[6]).

Ако се мнијене проф. Фрича (Fritsch) обистини, да је *M. Bornmuelleri* Anger. ined. исто што и *M. Malyi* онда је установљено још једно налазиште те биљке код Дервенте у источној Србији[7]).

Уз пут у Бањулуку видјесмо повише сребренастих липа, а на њиховим гранама *Viscum album.*

У Бањојлуци сједоше неколи од учесника у жељезницу, да што прије стигну у Беч, а остали кренуше сутрадан раним влаком. Са овима посјетио сам исти дан манастир Траписта Марију Звијезду. 7. јуна састадоше се ови спремни на пут на колодвору, дозвасмо си „Сретан пут“ и „До виђења“, а замало крену влак са пријатељима *scientiae amabilis.*

Ради честих киша и хладна времена бујаше вегетација и у понтским и у средоземским крајевима тако свјежа и буjна, како ју иначе ријетко опажамо, а то је допримогло, те смо могли убрати много и лијепо развитих егземплара. Билине, што су их учесници путем сабрали, предали су на поштанским постајама, да се отпреме ботаничком музеју бечког свеучилишта, гдје их је требало препарирати, сушити и коначно разаслати појединим власницима. Сабрано је у свему 80 пакета са сублизу 7500 арака, а гг. Х. Линдберг сам сабрао их је око 2000, др. Јеверлајн 1300, г. Е. Кинт 1000. Вишак дијели се подједнако на осталу господу. Обрађивањем сабраног материјала тек су започели а потрајаће неколико година док се сврши. До данас, колико ја знам није ништа од тога објелодањено.

Г. проф. Лаутерборн поднио је на 17. јуна ботаничком конгресу слиједећу знамениту резолуцију, која је једногласно одобрена: Међународни конгрес ботаничара у Бечу сматра, да је веома занимиво, да се један дио босанских прашума сачува у свом при-

---

[1]) Али не *P. leucodermis* коју Грос (Gross) и Кнајкер (Kneucker) тамо означују.

[2]) Сравни: Verhandl. der zool.-bot. Gesellsch., 1902., стр. 147.—149.

[3]) Л. Грос и А. Кнајкер, Unsere Reise nach Istrien, Dalmatien, Montenegro, der Herzegovina und Bosnien im Juli und August 1900. Сепаратни отисак из „Allgemeine Botanische Zeitschrift“. Карлсруе, 1900.—1903., стр. 55. и 56.

[4]) *M. dasyphylla* се налази у југозападним Алпама.

[5]) Сравни Вандас у Zpráva c. k. realného a vyššího gymnazia v Kolíně za školní rok 1905., стр. 14.

[6]) Сравни: Петровић, Миљковић, Типе, Павловић и Јуришић: Друго путовање и т д. стр. 64. и 141. *M. bavarica* налази се у јужном Тиролу и у горњој Италији.

[7]) Хајек, 2, ц.

родном стању. То би се дало тиме постићи, да би земаљска влада, која је показала опетовано своје симпатије за циљеве конгреса, комплекс од неколико тисућа хектара прогласила забрањеним те га уздржала као наравни парк, како се то већ од дуље времена чини у Америци у неким шумама и крајевима, којим пријети погибељ, да ће свој природни карактер изгубити. Тако би и будућим генерацијама остали природни споменици, тако величајни, каких западна и средња Европа нигдје нема, а сигурно би их онда многи учењаци, шумари и пријатељи природе посјећивали.

Надајмо се, да ће те ријечи на мјеродавном мјесту озбиљно уважити и да неће пасти у заборав!

Izlet zajedničkog kongresa njemačkog i bečkog antropološkog društva u Bosnu.

Izvješćuje dr. **Ćiro Truhelka.**

Odbor, kome je bila povjerena zadaća, da priredi sve što je potrebno za IV. zajednički kongres njemačkog i bečkog antropološkog društva, što se imao prošlog ljeta sastati u Salzburgu, od prve je prionuo uz ideju, da se članovi toga znanstvenog sastanka nakon kongresa otpute u Bosnu i da prouče na samom mjestu bogato blago, što se u našem zemaljskom muzeju nakupilo i što su ga mnogi članovi kongresa poznavali tek po obilnoj literaturi. Predsjednik bečkog antropološkog društva, dvorski savjetnik, profesor dr. Toldt, obratio se je s toga na zemaljski muzej te je dogovorno s njime ustanovljen putni program za izletnike.

Kongres vijećao je od 28. do 31. augusta u Salzburgu, a onda su izletnici krenuli putem juga niz dalmatinsku obalu, da posjete Bosnu. Isprva prijavilo se 30 osoba, koje su naumile pridružiti se ovoj znanstvenoj ekskurziji, ali u zadnje dane našao je ovaj pothvat tako nenadani odziv, da su se još mnogo njih pridružili, te je njih 56 krenulo u Bosnu. To je tim povoljnije, što su izletnici bili isključivo znanstveni ljudi i što je ove samo znanstveni interes i interes za zemlju i narod ponukao, da posjete naše zemlje.

Na čelu ekskurzije bijahu oba predsjednika antropološkog kongresa g. dvorski savjetnik, prof. dr. Karlo Toldt, predsjednik bečkog antropološkog društva i g. zdravstveni savjetnik dr. C. Koehl iz Wormsa, predsjednik njemačkih učestnika na antropološkom kongresu. Ličnosti, koje su posjetile tom prilikom Bosnu, jesu slijedeće:

Ggja dr. C. Koehl iz Wormsa,
tajni savjetnik, prof. dr. Tillman iz Lipskog,
generallajtnant pl. Diest, preuzv. iz Stettina,
prof. P. Magnus iz Berlina,
prof. dr. Hans Virchow sa suprugom iz Berlina,
prof. dr. Henning iz Strassburga,
medicin. savjetnik dr. R. Näcke iz Hubertusburga,
prof. dr. H. Dragendorf iz Frankfurta na Majni,
dr. Karlo Marchesetti, direktor tršćanskog muzeja sa suprugom iz Trsta,
barun Koloman Miske iz Kisega,
konservator Konrad Zechlin iz Salzwedela sa kćerima,
dr. V. Gross iz Neuveville-a sa suprugom,
dr. Ed. Hahn iz Berlina,
dr. Haacke iz Braunschweiga,
dr. L. pl. Márton iz Budapešte,
dr. Jakobs iz Monakova.
dr. Karlo Hagen iz Hamburga,
dr. C. Davidson iz Berlina,
dr. Robert Beltz, tajni savj. iz Stettina,
dr. Hans Seger, direktor šleskog muzeja iz Vratislave,
dr. O. Dragendorf iz Frankfurta na Majni,
dr. Fülleborn iz Hamburga,
dr. Pavao Reche i
dr. Oto Reche iz Vratislave,
dr. A. Miller iz Monakova,

*

dr. A. Raiser iz Cannstatta,
Karlo Lüders iz Blankenburga,
direktor W. Rehlen od germanskog muzeja u Nürnbergu,
prof. dr. A. Horváth iz Vereskö-a,
konservator Eduard Krause iz Berlina,
dr. Walter Šmid, upravitelj muzeja u Ljubljani,
dvorski savjetnik dr. H. S. Scheidemantel iz Nürnberga,
dr. med. K. A. Haberer iz Griesbacha,
prof. dr. Killermann iz Regensburga,
dr. med. Manngold iz Esslingena,
štopski nadliječnik dr. Velde iz Charlottenburga,
dr. med. August Eichhorn iz Berlina,
zem. sudb. savjetnik Langerhaus iz Berlina,
Th. Köchert sa suprugom iz Beča,
ggja prof. Ziegler iz Frankfurta,
kapetan Seyler sa suprugom iz Nürnberga,
kr. kotarski liječnik dr. Eidam iz Gunrenhausena
vl. graditelj W. Thiele iz Frankfurta,
Ernest Franke iz Frankfurta na Majni,
ggjica E. Constol iz Frankfurta n. M.
i napokon neumorni tajnik bečkog antropološkog društva dr. Leo Bouchal iz Beča, koji se osobito brinuo za sve pripreme, potrebne za put iz Salzburga u Bosnu.

Na 1. septembra krenuše izletnici oko ponoći iz Salzburga te pogjoše u Ljubljanu, a otale u Trst, gdje se ukrcaše, da posjete dalmatinske gradove Šibenik i Spljet. U jutro dne 9. septembra stigoše parobrodom u gružku luku, gdje ih je izvjestitelj u ime bos.-hercegovačke vlade dočekao i pozdravio. Jedan dio krenu istim parobrodom, da razgleda divotnu Boku Kotorsku te da se pod večer vrati, a drugi se iskrca u Gružu, da razgleda Dubrovnik i njegove starine, koje toliko utjecahu za srednjega vijeka na povijest Bosne.

Sjutradan, na *10. septembra* u jutro krenuše izletnici separatnim vlakom prema Mostaru, a dovinuv se do visova kraške ploče, koja je podinom kršne Hercegovine, ugledaše na više mjesta goleme hercegovačke gromile, koje se svojim oblim oblikom isticahu iz kraške golijeti. Te gromile, prem su po obliku veoma slične glasinačkim, ipak ne pripadaju istoj kulturnoj struji nego nekoj daleko starijoj, jer, koliko su dosele poznate, valja ih vrstati u kameno doba. I po konstrukciji su inake, jer su u njima leševi sahranjeni u sanducima, načinjenim od golemih kamenih ploča, a poviš njih je sagragjena kamena gromila. Po svom sadržaju su te grobnice vrlo siromašne, jer se osim zdrobljenih kostiju i crijepovlja prostih posuda te kojeg kremenog ivera u njima dosele nije ništa osobita našlo.

Ušav u Popovo polje, ugledaše tu taj zanimivi produkt kraškoga procesa, kome na daleko nema ravna: ubavo polje, koje stoji na podini nekadanjeg gorskog jezera, koje se periodički svake godine redovito vraća u nekadanje stanje te postaje jezerom. U ljetno doba bilo je polje suho, a kad je vlak naprama selu Veličanima stao te izletnici izigjoše, da pregju preko polja, koje ovdje ima širinu od blizu 3 *km*, pregjoše i samo korito Trebinjčice, ne našav u njemu ni kapi vode.

U Veličanima razgledaše sredovječno grobište sa onim golemim mramorovima, a izvjestitelj im je tu u kratko razložio, koja uloga ide tu vrst spomenika u povijesti srednjega vijeka Bosne. Prem su se na ljetnoj hercegovačkoj žegi, iduć pješke u Veličane i putem natrag k vlaku, dobrano oznojili, nije nitko požalio taj mali izlet, na komu su upoznali grupu najzanimivijih sredovječnih spomenika — stećaka.

Vrativ se u vlak, izigjoše po drugi put pred vratima Vjetrenice kod Zavale. Ta pećina, koju je željeznička uprava dala pročistiti, zanimiva je ne samo kao osobita tvorba kraškoga procesa, nego i s toga, što su nad ulazom uklesane figure nekolicine jahača u stilu, istovjetnom onome na skulpturama naših sredovječnih mramorova. Razgledav ih ugjoše izletnici u mračnu noć, a stijene pećine osvjetljavahu obilne zublje, pribavljene u tu svrhu. Danas se ta pećina može proslijediti više od $1^1/_2$ *km* daleko i to posve udobno jer su sve zapreke, koje su prije smetale prolazu, uklonjene. Pošto se izletnici nagledaše te u svakom vidu čudovite tvorbe, sjedoše opet u vlak te pogjoše do rimskoga kastruma Mogorela kod Čapljine. Tu ih je dočekao dr. Patsch, te im je pokazao iskopine, a uz to im u kratko razložio osnovu čitave velike gragjevine te njeno znamenovanje u vidu rimske kolonizacije današnje Bosne.

Nakon kratkog odmora u Čapljini krenu vlak opet uz dolinu Neretve u Mostar mimo zanimivog sredovječnog grada Počitelja, koji se kao amfiteatar prostro niz kamenu dragu, što se sa kraške ploče Dubrava spušta u Neretvin do. Stignuv u Mostar razgledaše članovi kongresa, koje je u ime okružne oblasti pozdravio upravitelj okružja g. dr. pl. Madurowicz te sprovedoše do večeri vrijeme pregledanjem grada i njegovih znamenitosti.

11. septembra odvezoše se u kolima u Blagaj da razgledaju vrelo Bune, a etnografe je tu osobito zanimalo uregjenje suknenih stupa, koje se ovdje niz Bunu nalaze te im je konstrukcija još ostala ista kao u primitivno staro doba. Na povratku u Mostar uvratiše se izletnici u vinogradarsku stanicu gg. Jelačića i dr. gdje ih je vlasnik gostoljubivo dočekao. Desilo se baš, da je bilo vrijeme berbe te su imali prilike, da prouče hercegovačku manipulaciju oko grožgja i vina i da razgledaju prostrane podrumove ove tvrtke. Domaćin pogostio je svoje goste čašicom vina i malim zalogajem.

Oko podne krenu družina običnim vlakom u Ilidže, gdje je većina njih odsjela. Na kolodvoru dočekao je i pozdravio odlične goste u ime zemaljske vlade g. odjelni predstojnik Kosta Hörmann te im je nazvao dobrodošlicu.

12. septembra u jutro dovezoše se gosti lokalnim vlakom iz Ilidže u Sarajevo, a na kolodvoru kod duhanske tvornice pozdravio je došljake u ime grada gosp. podnačelnik Besarović, koji se tu našao sa nekoliko gg. gradskih zastupnika. Cijelo vrijeme do podne bilo je posvećeno pregledavanju zemaljskog muzeja, koji su izletnici pomno proučili uz pratnju izvjestitelja i ostalih kustoda. Razumije se, da ih je u prvome redu uz etnografsku zbirku zanimala prehistorička, koja je svojim obiljem svakoga zadivila, a ona gospoda, koja su imala prilike, poznavati je od prije, zatekla su veliko obilje novih akvizicija, koje su ih u velike zanimale. Osobito iskopine iz Dônje Doline, koje megju ostalima danas zauzimlju jedno od prvih mjesta u zbirci, zanimale su svojim obiljem i bogatstvom svakoga. Izvjestitelj ocrtao je u kratko povijest ove zbirke, njeno napredovanje i njeno značenje u vidu znanstvenom, a gosp. predsjednik Koehl (Worms) istaknuo je važnost ovih zbirka ne samo za lokalnu bosansku prehistoriju, nego i za opću evropsku prehistoriju te je primjetio, da je ta važnost tolika, da bi naša prehistorijska spoznaja bez nalaza sa Butmira, Glasinca i sa drugih prehistorijskih nalazišta Bosne ostala sasvim krnjava.

Prigodom potankog razgledavanja pojedinih skupina starina mnogi je od gospode zapazio očito nerazmjerje izmegju bogatstva neolitičke i željezne dobe te oskudnosti starina broncane i pomanjkanja starina paleolitičke dobe. To je dalo povoda po kojoj hipotezi, kojom se kušalo naći tumač toj neobičnoj pojavi.

Dočim su mnoga od gospode odlučila poslije podne pomnije proučavati prehistoričku zbirku, uputili su se ostali u zemaljsku bolnicu, gdje ih dočekaše i pozdraviše vladin savjetnik dr. Kobler i ravnatelj zem. bolnice dr. Glück te ih vogjahu kroz pojedine odjele. Dr. Glück držao im je tom prilikom zanimivo predavanje o tetoviranju katolika u Bosni i o sunetu muslimana, a demonstrirao je uza to zanimivi niz objekata.

13. septembra odvezoše se izletnici iz Ilidže na jugoistočni rub Sarajevskog polja, gdje Željeznica kod Vojkovića izbija iz tijesna svog dola u otvoreno polje. Tu, niže sela Vojkovića, na desnom brijegu Željeznice ispinje se iz ravni visoka, obla, krševita glavica, takozvana Ilinjača, a na njoj se nalaze ostanci starog naselja. Ovo naselje je u mnogome vidu zanimivo, a prije svega s toga, što nam predstavlja posebni bosanski tip prehistoričkih naselja. Pošto je na domak i Sarajevu i Ilidži, udešeno je tu malo iskopanje, da se članovi kongresa upoznadu na klasičnom tlu sa našim spomenicima ove vrste. Već penjući se uz zapadnu strminu krša, ugledaše izletnici posvuda po tlima razasuto obilje crijepova, koje je kiša splavila sa vrha, gdje je bilo nekada naselje, niz obronak, te se, valjajući se preko krševa, zdrobilo u sitne komade. Na vrhu bijaše prehistorička gradina, nekoć valjda opasana suhozidinom, kao slične gradine po Glasincu i inače po Bosni, ali se trag toj suhozidini mjestimice izgubio, jer su rimski osvajači na osnovu prehistoričke gradine načinili drugu, tvrgju. Vršak glavice udešen je na osobiti način: neravnosti krša su tu naime umjetnim načinom izravnane, tako da je glavica rek bi kao stol ravno istesana. To je bio temelj, na kojemu je bila jamačno sagragjena rimska kula. Tik do nje bijaše mala vrtača izmegju stijena, a na njoj se opaža, da je bila preudešena u čatrnju. Pukotine su bile zalijepljene krečom, neravnosti okresane, a gdje treba, šupljine zazidane. Uz ovu vodom provigjenu kulu prislonuo se na istočnoj, prema selu Kotorcu okrenutoj i lašnje pristupnoj strani, dobro ozidani bedem, komu sam dao razgaliti temelje, a taj bedem išao je cijelom duljinom sve do onih mjesta, na kojima se krš ruši dosta strmo, a da se nije bilo bojati, da će neprijatelj na toj strani jurišati.

Gragjevni ostatci rimske dobe u te su gradine dakle jasnije sačuvani nego li prehistorički, ali tim je bogatije zastupana ova doba sitnijim nalazima. Na dva mjesta, na južnom obronku, prekopane su dvije paralelne, poširoke pruge zemljišta, što ga je kiša tu sa vrha splavila niz plosnu udoljinu, a tu je bilo veliko obilje prehistoričkih ostanaka: crijepova, posugja, ulomaka broncanog nakita, željeznih predmeta, životinjskih kostiju, iverja kremenovog i dr. Što je tu za pokusnog kopanja u zadnje dane iskopano, bilo je izloženo lašnjeg pregleda radi gostima, a specijaliste upoznali su na prvi pogled veliku sličnost ove gradine sa sličnim prehistoričkim spomenicima u Istri, koji su tamo poznati pod imenom *castellieri*. Premda nalazišta te vrste materijalno ne obiluju velikim obiljem skupocjenijih nalaza, imali su posjetioci

ovdje prilike vidjeti razmjerno lijepu skupinu iskopanih predmeta, koji suvislim nizom predočuju bar u velike glavne kulturne faze u Bosni za dobe prehistoričke. Kao i naselje na Sobunaru tako je i ovo na Ilinjači kod Vojkovića neoboriv argumenat za jednu važnu činjenicu u vidu kulturno-historičkom i etnografskom, a ta je činjenica ta: u prehistoričko doba vežu se u nas ljudska naselja počam od neolitičke pa sve do rimske dobe — a mjestimice i dalje — uz ista mjesta: suvislost oblika je neprekinuta, a to nam je dokazom, da je na tim naseljima obitavao počam od neolitičke pa sve do rimske dobe jedan te isti narod — Iliri.

Silazeći niz obronak Ilinjače svratiše se izletnici u jednu starinsku seosku kuću. Gledajući primitivne gragjevine, jednostavni namještaj, otvoreno ognjište sa hljebom pod saćem, zapretenim vrelim pepelom, mnogi se od njih sjećao sličnih prilika, koje je za svojih istraživanja bio viko nalaziti u doba prehistoričko. I tu rek bi da se nekim neodoljivim konservatizmom sačuvaše veze, koje današnji živalj vežu uz prastaru tradiciju!

U hladu vrba otpočinuše izletnici na obali Željeznice, razgaliv se hladnim pićem i zalogajem, a onda se vratiše u Ilidžu, da iza podne posjete vrelo Bosne.

14. septembra sprovedoše izletnici u Sarajevu, da razgledaju grad i njegove znamenitosti, a oko 11 sati svratiše se u gradsku vijećnicu na zijafet, priregjen od gradskog poglavarstva u čast stranih gostiju. Uz načelnike i prve ličnosti zemaljske uprave pozdravila je i Nj. Preuzvišenost gosp. zemaljski poglavica barun Albori strance, koji se, razgledavajuć dvorane naše beledije, zabaviše časak u ugodnom razgovoru.

15. septembar bijaše posvećen odmoru, a na večer krenuše posebnim vlakom prema Brodu.

16. septembra, u cik zore, stiže družina u Bos. Brod, gdje ju pozdravi upravitelj ispostave g. barun Schweiger i gradonačelnih g. Mehmed Hafiz Hodžić a nakon pola sata posjeda u priregjena kola, da se odveze novim nasipom niza Savu do sela Klakara, 13 *km* niže Broda, gdje se nalazi jedno od najvažnijih naših neolitskih naselja.

To naselje obreteno je prigodom gradnje nasipa, koji je tek dovršen te nije dosele bilo moguće udesiti ovdje sistematsko iskapanje u velikome. Samo se je obretnik g. mjernik Wacha, kome je bila povjerena gradnja nasipa i kome je zem. muzej dužan veliku hvalu za njegovu skrb oko ovog znamenitog obreta, potrudio, da se svaki iole važniji komad, koji bi se prigodom tih radnja iz zemlje izvadio, sačuva za muzej, a osim toga je muzej udesio pomanje pokusno kopanje, kome je bila svrha, da se ustanovi bar opći karakter ovog naselja.

Uz taj razmjerno maleni trud pribralo se u zemaljskom muzeju ipak dosele na tisuće prekrasnih kremenih rukotvorina, a to bi bila najbolja jamčevina, da bi sistematsko iskapanje na tome mjestu iznijelo neprocjenjivo blago.

Koliko su dosadanja iskapanja iznijela, predstavlja nam i to naselje neki osobiti tip.

Leži na maloj, jedva vidljivoj izvisini ravnog savskog dola, koju sa zapadne strane opasuje mali potočić, a sa ostalih se strana tlo spušta te postaje barovito. Dakle i tu kao i u Butmiru imamo iste lokalne prilike, a iste ćemo naći uz neku pažnju i u mnogim našim neolitičkim naseljima te je očito, da su neolitski naseljenici osobito voljeli da osnivaju svoja naselja na močvarnom tlu, gdje su ih mogli sa malo muke opasati vodom i tako se osigurati od nenadane navale neprijateljske.

Sudeći po obilnim kremenim halatkama svake vrste, bavili su se i ti ljudi u velike fabrikacijom kremenog orugja, a materijal dobavljali su jamačno iz šljunka rijeke Bosne, koja kod Šamca utječe u Savu. Sravniv ovdje iskopani inventar sa butmirskim naći ćemo bitnih razlika. Većinom se kremen obragjivao okresivanjem, poliranog orugja bilo je tu doduše, ali samo neke specifičke vrsti, a bušenog nije bilo nikako. I keramika je različna: posude su, sudeći po ulomcima, prostije, onoj bogatoj ornamentici, koju sretamo u Butmiru nema traga, nema dapače ni obilja prostog crijepovlja, a idoli, što su se tu našli, daleko su i oblicima stariji nego li butmirski. Jednom riječi, ovo naselje je i po dobi i po kulturnoj savršenosti mnogo starije od butmirskog, prem je opsegom jednako, ako ne možda veće. Dočim se u Butmiru naselje koncentrira na jednoj tački, mogao sam ovdje pokazati diljem Save slična naselja na dvije druge tačke, a na jednoj imali su izletnici prilike, vidjeti razgaljeni, dobro sačuvani skelet mrtvaca u položaju zgurenom, takozvani „Hockergrab". Taj nalaz je u Bosni prvi, sa koga smo mogli izvaditi potpuno sačuvanu lubanju neolitske dobe.

U Butmiru nije nagjen ni trag ljudskoj grobnici a ovdje se pokazala nakon prvog pokusnog kopanja pa se prema tome ovo mjesto odlikuje i time, što se tu imamo nadati i somatskom materijalu, koji će nam možda odgovoriti na mnoga važna pitanja antropološka.

Razumije se, da je to naselje u velike zanimalo stručnjake, koji se naročito bave neolitskim pitanjem i da je u razgovoru pala po koja riječ, koja je razjašnjivala situaciju ovog naselja.

Pošto je većina izletnika naumila u podne ostaviti Bosnu, odijeliše se ovi, a u Klakaru ostaše oni, koji su željeli, da naselje prouče potanje te se tu pozabaviše još dobar dio dana, a po podne posjedaše i ovi u kola, da stignu na željeznicu i da se vrate svaki svojoj kući.

Rezultat ovoga izleta može se smatrati u svakome vidu sjajnim. Ne samo broj učesnika i glas pojedinih ličnosti, koje se mogu smatrati na polju prehistorije vogjama znanosti, dopriniješe, te se tim posjetom možemo ponositi, nego nam može biti na diku i to, da je svaki pojedini ocijenio onu sumu rada, što je u Bosni uložen na polju antropološke i prehistoričke znanosti i što jamačno ni jedan od naših gostova nije požalio puta, koji ga je naveo u Bosnu.

Mi, koji ovdje zaostasmo, oprostismo se opet sa odilazećim s uvjerenjem, da je bosanska prehistorija uz dični niz starih prijatelja stekla novih, koji će naš rad svakom prilikom oduševljeno podupriječi.

Налаз дубровачких гроша из Купрепа.

Дне 3. јуна прошле године нашла је сељакиња Милица, жена Стојана Ђурића из Горњег Вуковског у котару Бугојну, у једном рогу, што га је ископала на међашу земљишта Томе Ђурића и Јефте Васића 103 комада сребрена новца, а Јефто Васић нашао је на истом мјесту још 5 комада. Кнезу Вуковском, Цвији Лугоњи имамо захвалити, те је тај налаз путем области послан земаљском музеју на увид, те је установљено, да су сви новци без изнимке стари дубровачки гроши.

Налазиште занимиво је у толико, што је преко купрешког поља од старине водила важна цеста, која је Босну спајала с приморјем, а добрани дио промета из Далмације у Босну прелазио је у средњем вијеку висораван купрешку. Тако се тумачи по себи, како је тај новац доспио амо: можда га је изгубио или заметнуо који дубровачки трговац, који је својом робом преко купрешког поља пошао у Босну или се из ње враћао.

Налаз је у толико знаменит, што су сви гроши старијега кова, без ознаке године, а неколико егземплара имаде до св. Блажа на лицу сигле. Тих је било свега 7 комада, а сигле, које се ту опажају, јесу слиједеће: ·A, Ṡ, ◡, ★, ✲ и ✣

Остали комади јесу без сигла.

У цијелом налазу могу се разликовати слиједеће варијанте по натпису на лицу.

A. Са сиглама, легенда гласи:

		комада
1.	·A · ·S·BL·TSI· ·V·SRTG:VSII	1
2.	Ṡ ·S·BLTSI VSRTGVSII	1
3.	◡ SBLTSIV SRTGVSII	1
4.	◡ SBLTSIV S·RTGVSII	1
5.	★ ·S·BLTSIV S·RTGVSII	1
6.	✲ SBLTSI VSRTGVSII	1
7.	✣ ·SḂLTSIV SRTGVSII	1

B. Без сигла, легенда гласи:

1.	SBLTSV SRTGVSII	1
2.	SBLTSIV SRTGVSII	2
3.	ᔕBLTᔕIV ᔕRTGVSII	1
4.	SBLTIV SRTGVSII·	2[1]
5.	SBLTSIV SRTGVSII·	1[2]
6.	S·BLTSIV S·RTGVSII·	4
7.	S·BLTSIV S·RTGVSII	2
8.	· ·SBLTSIV S·RTGVSII·	2

[1] Рев. $\overline{\text{IG}}$ $\overline{\text{XG}}$.

[2] Рев. IG ✝G.

		комада
9.	· ·S·BLΠSIV SRΠGVSII·	4
10.	·S·BLΠSIV S·RΠGVSII·	1
11.	·S·BLΠSIV S·RΠGVSII·	62[1])
12.	·S·BLΠSIV SRΠGVSII:	2
13.	·SBLΠSIV SRΠGVSII·	1
14.	S·BLΠSIVS RΠGVSII·	2
15.	·S·BLΠSI VSRΠGVSII	1
16.	Нечитљивих	13

Др. Т.

[1]) У једног под десницом Спаситеља пикња. Обичне сигле у реверсу $\overline{\text{IΘ}}$ $\overline{\text{XΘ}}$; ријетко: $\overline{\text{IΘ}}$ $\overline{\text{XΘ}}$, IΘ XΘ.

Oproštajna riječ.

Sedamnaest se punih godina navršilo, što me je zapala dužnost, da uregjujem *Glasnik zemaljskog muzeja*. Sedamnaest sam godina vršio tu časnu zadaću, a sada mi valja odstupati od toga posla: došlo novo vrijeme i donijelo drugo breme, pa htio nehtio, valja mi jedno skinuti s legja.

Ne rastajem se laka srca s tim svojim čedom, koje sam i rodio i do snage uzgojio. Ne bih mogao reći, da je staranje oko njega bila laka rabota, ama bijaše mi ono pri svem tom zanimljiva i mila zabavica. U zemlji, krcatoj starinama, gdje su se kroz vijekove i vijekove izmjenjivali svakojaki narodi i svakojake kulture, pa ostavljali svoje tragove i svoja obilježja, beričetan je, i ako mučan posao, prikupljati sve te nebrojene spomenike, proučavati ih, isporegjivati ih sa spomenicima istoga reda u drugim zemljama, pa onda sve to svrstavati po redu i vremenu, naučni svijet o tome obavješćivati, a uz to domaći svijet, koji o takome poslu prije nije vodio računa, obikavati, da se zanima za starine svoje otadžbine, da ih pazi i čuva, a i da javlja zemaljskom muzeju, kada naigje na nešto, pomena dostojno. Najteže bilo je zadovoljiti u zadnja dva pravca: naučnom se svijetu ne će epske širine o sporednim stvarima, a domaća publika *Glasnikova* slabo je vična učenu ispitivanju, odregjivanju i klasificiranju. Glasnik megjutim pogje svojim putem, a oni najposlije i jedni i drugi obikoše na nj: učenjaci se naučiše u pijesku tražiti zlatna zrnca, a domaći opet naučiše se cijeniti suho zlato, napabirčeno iz njihova pijeska i povagjeno iz domaćih rudnika, te *Glasnik* izagje iz dana u dan milije primanim gostom.

Tražeći starine, stao je *Glasnik* uz put i drugo štošta prikupljati u svoj tobolac, i doskoro se njegovu polju razmakoše ograde: uz prikaze mrtvih spomenika u davnim vremenima ugasla života vodi on računa i o svome vremenu i životu u njemu. *Glasnik* u dojakošnjim svojim godištima već je bogata riznica etnografskoga i prirodoznanstvenoga blaga. Čovjek u svim svojim prilikama iz svih naših krajeva, i životinja, s kojom dru-

guje, kojom se hrani i s kojom se bori, i drveće i cvijeće, koje nam krasi polja i planine, sve se to u *Glasniku* u svaku ruku ispituje i prikazuje, u slici i riječi. A da i strani svijet o našem naučnom radu može voditi računa i znanost okoristiti njime, šalju naše *Wissenschaftliche Mitteilungen* redovno u svijet po koji snopić učena klasja, probrana iz žitnice *Glasnikove.*

Usred trzavice i nervoznosti svakidašnjeg našega života, *Glasnik* na svojoj visini prikazuje sliku mirna i složna rada; stupajući preko njegova praga, svak prianja jedino uz uzvišenu zadaću nauke: tražiti istinu. Tako *Glasnik* eto vrši i uzgojni posao: ljudi, zabavljeni traženjem istine, ljudi u službi znanosti, vazda su dobri, u tome poslu u čas zašute sve nesuglasice i svako rvanje.

Na rastanku iz dna duše prinosim najdublje poštovanje i najtopliju blagodarnost odličnim i revnim svojim saradnicima, koji su svaki sa svoga poprišta i svaki na svoj način prinosili kamen po kamen, da se po malo podigne ugledna zgrada domaće nauke; hvala uz to i vrijednim čitateljima *Glasnika*, koji su ga vazda milom dobrodošlicom primali i koji su me posredovanjem *Glasnika* izdašno pomagali u gotovo dvadesetgodišnjem radu mome na čelu zemaljskog muzeja.

Mirne duše megjutim povjeravam dalju sudbinu *Glasnikovu* svome našljedniku u uredništvu, svome najstarijem saradniku i najstarijem kustosu zemaljskog muzeja, g. dr. Ćiri Truhelki, koji će se nove svoje zadaće prihvatiti s doličnom naučnom spremom, a isto tako topla srca kao i ja. Vrijednim saradnicima mislim da ne trebam tek preporučivati, da njega potpomažu onako, kao što su mene potpomagali, ta radi se o istoj plemenitoj stvari, o kojoj se i do sada radilo, a ime g. dr. Truhelke poznato je i poštovano u naučnom svijetu, kao što se znaju i pripoznaju lijepe i nezaboravne njegove zasluge i u službi zemaljskog muzeja, i u književnom radu njegove struke, kojim je okitio i mnogu stranicu *Glasnikovu.*

G. dr. Truhelka daje nam potpuno jamstvo, da će *Glasnik zemaljskog muzeja* živjeti i razvijati se u dojakošnjem duhu i pravcu, a ja se s omiljelim našim glasilom rastajem, od srca mu dovikujući *vivat, floreat, crescat!*

Kosta Hörmann.

BIBLIOTHECA MUSEI SARAJEVO

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.